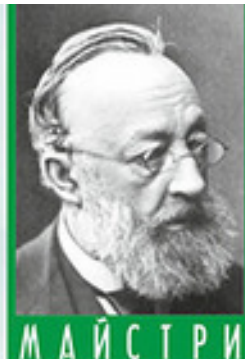

Готфрід КЕЛЛЕР

МАЙСТРИ

ЗЕЛЕНИЙ ГЕНРІХ

РОМАН

Від виникнення
здуму роману
до його остаточного
втілення минуло
понад сорок років

 FOLIO

Готфрид Келлер

Зелений Генріх

«Фолио»

1885

Келлер Г.

Зелений Генріх / Г. Келлер — «Фолио», 1885

Готфрід Келлер (1819–1890) – швейцарський письменник, класик німецькомовної швейцарської літератури. Він отримав визнання ще за життя, відразу ж знайшовши захоплених читачів у Швейцарії і в усіх німецькомовних країнах. Роман «Зелений Генріх» (1885) належить до тих небагатьох творів світової літератури, які супроводжують письменника протягом усього творчого життя. Досить сказати, що від виникнення задуму до його остаточного втілення минуло понад сорок років. Це так званий класичний «роман виховання». Так називають твори про життєвий шлях людини, найчастіше молоді, від колиски до здобуття зрілості. Дослідники життя та творчості письменника вважають, що роман цей багато в чому автобіографічний. Герой Келлера, якого називають Зеленим Генріхом тому, що у дитинстві він носив перешитий з батьківської військової форми одяг, проходить шлях пізнання світу і пошуків свого місця в житті. Поступово звільняючись від романтичних ілюзій, багато поїздивши світом, Генріх стає сумлінним чиновником зі стійким переконанням, що краще за Швейцарію країни немає.

ББК 84(4ШВА)

Содержание

Частина перша	6
Розділ перший	6
Розділ другий	10
Розділ третій	16
Розділ четвертий	21
Розділ п'ятий	25
Розділ шостий	29
Розділ сьомий	34
Розділ восьмий	42
Розділ дев'ятий	45
Розділ десятий	49
Розділ одинадцятий	53
Розділ дванадцятий	59
Розділ тринадцятий	64
Розділ чотирнадцятий	71
Розділ п'ятнадцятий	76
Розділ шістнадцятий	82
Розділ сімнадцятий	88
Розділ вісімнадцятий	91
Розділ дев'ятнадцятий	95
Розділ двадцятий	100
Розділ двадцять перший	104
Частина друга	111
Розділ перший	111
Розділ другий	115
Розділ третій	119
Розділ четвертий	124
Розділ п'ятий	128
Розділ шостий	135
Розділ сьомий	139
Розділ восьмий	142
Розділ дев'ятий	151
Розділ десятий	155
Розділ одинадцятий	159
Розділ дванадцятий	166
Розділ тринадцятий	170
Розділ чотирнадцятий	174
Розділ п'ятнадцятий	177
Розділ шістнадцятий	183
Розділ сімнадцятий	186
Розділ вісімнадцятий	191
Частина третя	196
Розділ перший	196
Розділ другий	199
Розділ третій	205
Розділ четвертий	208

Розділ п'ятий	212
Розділ шостий	218
Розділ сьомий	222
Розділ восьмий	227
Розділ дев'ятий	230
Розділ десятий	234
Розділ одинадцятий	247
Розділ дванадцятий	257
Розділ тринадцятий	263
Розділ чотирнадцятий	274
Розділ п'ятнадцятий	293
Частина четверта	301
Розділ перший	301
Розділ другий	305
Розділ третій	309
Розділ четвертий	317
Розділ п'ятий	326
Розділ шостий	337
Розділ сьомий	343
Розділ восьмий	350
Розділ дев'ятий	355
Розділ десятий	362
Розділ одинадцятий	369
Розділ дванадцятий	376
Розділ тринадцятий	387
Розділ чотирнадцятий	400
Розділ п'ятнадцятий	407
Розділ шістнадцятий	413

Готфрід Келлер Зелений Генріх

Частина перша

Розділ перший Похвала предкам

Мій дід був селянином, і батько мій народився у старовинному селі, що дістало свою назву від імені того алемана, який за часів поділу ріллі увіткнув у землю свій спис і збудував тут перший двір. Минули віки, і коли згас рід, що дав селу його назву, якийсь феодал зробив цю назву своїм титулом і збудував замок, про який ніхто не знає тепер, де він стояв; невідомо також, коли помер останній нащадок цього благородного роду. Саме ж село стоїть і до цього дня і зробилося навіть іще велелюднішим і жвавішим, аніж раніше; декілька десятків одних і тих же родових імен, що були в ходу ще у далеких прадідів, незмінно переходять із покоління в покоління і слугують усе більш численним онукам і правнукам. Маленьке кладовище, що розкинулося навколо давньої, але завжди ошатно побіленої церкви, за весь час жодного разу не розширювалось, і тепер його земля складається буквально з самих зітлілих кісток померлих поколінь; навряд чи знайдеться хоч одна грудочка на глибині до десяти футів, яка не була б свого часу плоттю людини, можливо, плоттю одного з тих орачів, що століття за століттям зорювали навколишні поля.

Втім, я дещо захопився й зовсім забув про ті чотири ялинові дошки, що кожного разу опускаються в землю разом із небіжчиком і ведуть свій рід від таких же давніх, як і саме село, зелених велетнів, що зростають на навколишніх горах; я забув далі згадати про грубе, але добротне полотно, що йде на саван; втім, і воно виросло на тих же рідних полях, тут його і ткали і білили, а тому воно так само предмет сімейного ужитку, як і ялинові дошки, і не заважає землі нашого кладовища бути такою ж прохолодною та чорною, як і всяка земля. Вона суцільно вкрита найсоковитішою зеленою травою, а троянди та жасмин розрослися тут так шалено і в такій дикій привабливості, що свіжу могилу не треба прикрашати окремими кущиками, – її просто прорубують у квітучій гущавині, і тільки могильник зможе знайти в цих чагарниках місце, яке можна перекопувати наново.

Село не налічує і двох тисяч жителів; великі групи односельців, по декілька сот душ кожна, носять однакові прізвища, але всього лише двадцять – тридцять із них вважають одне одного родичами, бо рідко хто пам'ятає спорідненість далі прадіда. Потрапивши з незбагненої пітьми небуття на яскраве світло сонця, ці люди гріються його теплом і прагнуть узяти від життя що можуть, щось роблять, за щось борються і знову йдуть під могильний покров, коли настає їх черга. Вражаюча схожість їх носів достатньо красномовно говорить про те, що у них неодмінно має бути не менше тридцяти двох спільних предків, які утворюють безперервну родовідну лінію, але, переконавшись у цьому, вони зовсім не прагнуть з'ясувати, в якому порядку їх предки йшли один за одним, а вважають за краще потурбуватися про те, щоб цей живий ланцюг не обірвався на них самих. Тому-то вони знають усілякі місцеві перекази та дивовижні історії й можуть розповісти їх в усіх подробицях, зате не знають, як і чому їх дід одружився саме з їх бабцею. Кожне вважає, що воно само собі має завдячувати всіма своїми добродіями або принаймні тими якостями, які – відповідно до його способу життя – уявляються йому добродіями; що ж до вад, то у селянина не менше причин бажати, щоб вади

його батьків було забуто, ніж у пана, бо, незважаючи на свою зарозумілість, останній часом така ж грішна людина, як і всі ми.

Село оточують з усіх боків великі польові та лісові угіддя, що становлять багате, невичерпне джерело достатку для його мешканців. Розміри цих володінь здавна коливалися приблизно в одних і тих же межах; щоправда, час від часу яка-небудь видана на сторону дівчина відносить із собою частину багатств, зате сільські женихи нерідко йдуть добувати собі наречених миль за вісім в окрузі, прагнучи не лише повністю відшкодувати втрачене, але і сприяти тому, щоб населення села зберігало належну різноманітність характерів і рис обличчя, і виявляють при цьому глибшу та мудрішу турботу про здорове продовження роду, ніж патриції або купці інших багатих міст або монархи Європи.

Та все ж розподіл власності зазнає з року в рік деяких змін, а за кожні півстоліття змінюється до невпізнання. Діти тих, хто вчора був убогим, нині – сільські багатчі, а назавтра їх нащадки насилу прагнуть утриматися в межах середнього достатку, щоб потім або збідніти остаточно, або знову вознестися.

Мій батько помер дуже рано, і мені не довелося почути від нього, що являв собою мій дід; тому я знаю про цю людину тільки те, що в ті часи і для нашої сім'ї настала черга впасти в чесну бідність. Мені не хотілося б звинувачувати в цьому мого прадіда, про якого я вже й зовсім нічого не знаю, і я далекий від думки, що він був який-небудь вітрогон, найскоріше причина в тому, що його статок виявився роздробленим між численними спадкоємцями; і справді, у мене є безліч троюрідних і чотириюрідних братів, у яких я сам насилу розбираюся; чіпкі, як мурашки, вони тепер уже видерлися з нужди і збираються знову заволодіти більшою частиною своїх спадкових земель, неодноразово порізаних межами. Деякі з них, ті, що старші, встигли за цей час розбагатіти, а їх діти – знову впасти в убогість.

У ту пору Швейцарія вже зовсім не була схожа на ту країну, яку секретар посольства Вертер побачив свого часу такою жалюгідною, і якщо весняні сходи французьких ідей сховалися під нескінченним снігопадом австрійських, російських і навіть французьких ордерів на постій, то наполеонівська конституція принесла з собою м'яке пізнє літо і не перешкодила моему батьку, який пас тоді корів, одного прекрасного дня розлучитися з ними й вирушити в місто, щоб вивчитися там чесному ремеслу. Відтоді односельці надовго спустили його з очей, бо, з честю завершивши нелегкі роки навчання і ставши майстерним каменярем, він віддався сміливим мріям молодості, що все більш владно кликали його в незвідану далечінь, і, пустившись у мандри, побачив чимало чужих країв. Тим часом битва під Ватерлоо вже відшуміла, і під тихий шелест зроблених із паперу бурбонських лілій у Європі зажевріла блакитнуватим мерехтінням церковних свічок зоря нової епохи, що поступово осяяла своїм тьмяним світлом також і всі куточки Швейцарії.

Село, де народився мій батько, не уникнуло загальної долі: ще так нещодавно, в дев'яностих роках, його жителі раптом виявили, що з незапам'ятних часів вони теж живуть у республіці, а тепер до них урочисто вїхала поважна мадам Реставрація з усіма своїми коробками та шабатурками і влаштувалась у цьому гніздечку якнайзручніше. Тіністі ліси, гори та долини, чарівні куточки, ніби створені для звеселянь, прозорі води багатой річкою, а навкруги – привільні простори, де принади цього живописного ландшафту повторюються ще і ще раз і де досі ще красується декілька населених замків, – усе це притягало натовпи гостей, які найжджали з міста в будинки місцевих панів, аби пополювати, половити рибу, поспівати, потанцювати, попоїсти й попоти вина. Пані не були тепер обмежені у своїх рухах, оскільки розсудливо вирішили не згадувати більше про ті моди, які революція здала в архів, і замість кринолінів і перук стали носити, – щоправда, в тих місцях із деяким запізненням, – грецьке вбрання часів Імперії. Селяни зі здивуванням дивилися на своїх знатних співвітчизниць, одягнених у білі прозорі хітони богинь, на їх дивовижні капелюшки та не менш дивні талії, що починалися відразу ж під пахвами. Ці аристократичні порядки процвітали особливо в домі пастора.

Сільські священники реформованої швейцарської церкви нітрохи не скидалися на тих боязких і жалюгідних бідняків, якими були їх побратими по сану на протестантській Півночі. У Швейцарії, де всі прибуткові церковні посади займали майже виключно жителі найбільших міст, сан священника був почесним і входив до ієрархії можновладців, доповнюючи світські чини, і пастори, брати яких тримали у своїх руках меч і терези, теж були причетні до їх слави та могутності й попліч із усією іншою владою й у цілковитій згоді з ними енергійно правили у своїй сфері або ж удавалися до радощів привільного та безтурботного життя. Багато сільських пасторів були вихідцями з багатих сімей, і їх домівки нагадували великі панські маєтки; нерідко священник був за походженням дворянин, і тоді селянам доводилося величати свого пастиря «паном». Щоправда, в моєму рідному селі пастор не належав до їх числа; він був зовсім не багатий, але народився в поважній сім'ї старих городян, так що він сам і весь його домашній устрій відбивали сукупність рис, властивих патріархальному міському середовищу: гордість, кастовий дух і вміння повеселитися. Вважаючи себе аристократом, він немало пишався цим і дуже природно поєднував гідність, що личить духовній особі, з грубуватим виглядом офіцера-поміщика; бо в ті часи люди не лише не знали ще, що таке сучасні консерватори, трактати, що партачать, але навіть і слів таких не чували. В оселі в нього завжди було гамірно і весело; діти пастора, що відали його великими полями й огрядними стадами, привітно пригощали приїжджих чим Бог послав, та й самі гості старанно добували собі в лісі зайців, вальдшнепів і куріпок, а замість того, щоб полювати з собаками, що в тих місцях було не заведено, полюбовно змовлялися з селянами і влаштовували з їх допомогою великі риболовецькі походи, які кожного разу перетворювалися на справжнє свято, так що в пасторському домі ніколи не стихало веселе пошвавлення. Друзі та знайомі раз у раз відвідували одне одного, і сімейство пастора теж невпинно їздило до кого-небудь у гості й само приймало у себе сусідів з усієї округи; при цьому влаштовувалися танці під шатрами, або ж над чистим гірським струмком напинався намет, і, скинувши своє грецьке одяння, пані купалися під ним; незчисленні натовпи гостей здійснювали набіг на який-небудь млин у безлюдному прохолодному куточку або ж виїжджали в переповнених човнах на озеро чи на річку, причому сам пастор зазвичай їхав попереду, з рушницею за спиною або з величезною палицею в руках.

Духовні запити цього кола були дуже скромні. Зі світських книг у бібліотеці пастора, яка збереглася ще до мого часу, було декілька старофранцузьких пасторальних романів, ідилії Геснера, комедії Геллерта і сильно зачитаний «Мюнхгаузен». Два чи три розрізнені томи Віланда було, мабуть, колись узято в місті, та так і не повернено власникові. В оселі співали пісень Хельті, і тільки кого-небудь із молоді можна було іноді побачити з Матіссоном у руках. Що ж до самого пастора, то кожного разу, коли протягом останніх тридцяти років мова заходила про такі предмети, він незмінно запитував співрозмовника: «Чи читали ви “Мессіаду” Клопштока» – і, діставши, як правило, ствердну відповідь, обережно замовкав. Втім, і його гості також не належали до тих витончених людей, які прагнуть своєю благородною вченістю й інтенсивною розумовою діяльністю розширити і збагатити панівну в їх середовищі культуру; вони відносилися скоріше до того споживчого класу, який не любить утруднювати себе довгими роздумами, а обмежується тим, що куштує плоди праць своїх і веселиться, поки молодий душею.

Але вся ця пишність уже таїла в собі червоточину, що провіщала її кінець. У пастора були син і дочка, і схильності їх сильно відрізнялися від схильностей їх однолітків. Син, який теж був священником і мав успадкувати від батька його парафію, завів ділові знайомства із селянськими хлопцями, цілими днями пропадав із ними десь у полі або їздив на ярмарки, де продавалася худоба, і з виглядом знавця обмацував телят. Дочка, що була рада будь-якому випадку розлучитися зі своїм грецьким вбранням і віддалитися на кухню чи в сад, охоче брала на себе турботу про те, щоб неспокійний натовп голодних гостей, повернувшись із чергової прогулянки, зміг би смачно пообідати. І справді, кухня в домі пастора була чи не найсильнішою приманкою для міських гурманів, а великий і ретельно оброблений сад, що перебував у

зразковому порядку, свідчив про те, що його хазяйка доглядала його з любов'ю і з терплячою старанністю.

Захоплення пасторського сина завершилися тим, що він одружився зі здоровою сільською дівчиною із заможної сім'ї, переїхав жити до неї й заходився обробляти її поля та доглядати її корів, віддаючи цим заняттям шість днів на тиждень. Пам'ятаючи про те, що йому вготовано вищу долю, він вчився сіяти божественне насіння добра, обачливо розкидаючи по борознах зерно з козуба, і викорінював зло, виполюючи плевели на своєму власному полі. Такий хід справи викликав чималий переполох серед домочадців пастора, й усі вони особливо гнівалися при думці про те, що молода селянка коли-небудь увійде в дім повновладною хазяйкою і що в ній розпоряджатиметься жінка, яка не лише не вміє з належною грацією ніжитися на лужку, але навіть не знає, як потрібно засмажити зайця та подати його на стіл згідно зі становими традиціями. Тому всім хотілося, щоб дочка пастора, перша молодість якої тим часом якось непомітно відквітла, привела б у дім молодого священика, вірного звичаям свого стану, або ж залишилася надовго, хоч би і незаміжньою, в оселі батька як опора сім'ї, що рушилась. Але і цим надіям не судилося було збутися.

Розділ другий

Батько і мати

Річ у тому, що одного прекрасного дня все село було схвильоване приїздом якогось незнайомця, стрункого і красивого молодика, одягненого в зелений сюртук із тонкого сукна, зшитий за останньою модою, білі облиплі панталони та взутого в лаковані чоботи з жовтими закатами, які нашивали свого часу офіцери Суворова. У похмуру погоду він носив із собою червону шовкову парасольку, а масивний золотий годинник тонкої роботи надавав йому ще більше поважності в очах селян. Молодик неспішно і з гідністю прогулювався вулицями села, чемно розкланюючись, заходив у скромні будиночки селян і привітно заводив розмову із сільськими людьми похилого віку та старими. Це був не хто інший, як майстер Лее, що пройшов славний шлях від скромного підмайстра до майстерного каменяра і повертався тепер на батьківщину після довгих мандрів у чужих краях. Та і як не назвати славним шлях людини, що дванадцять років тому пішла з рідного села чотирнадцятирічним хлопчиськом, голодним і босим, і, відпрацювавши у майстра декілька довгих років, аби розплатитися з ним за навчання, вирушила на чужину, маючи за душею всього лише торбинку із жалюгідним манаттям та трохи грошей, а тепер поверталася додому справжнім паном, як її називали земляки. Ще б пак, адже майстер Лее привіз із собою у скромний будиночок своїх родичів дві величезні скрині, одна з яких була доверху наповнена одягом і тонкою білизною, а інша – зразками його мистецтва, кресленнями та книгами. Йому було тоді двадцять шість років, і в усьому його вигляді відчувалося молоде завзяття; очі його раз у раз спалахували теплим блиском, що видавав добре і захоплене серце, говорив він завжди вишуканою німецькою мовою й умів знайти прекрасне навіть у явищах повсякденних і незначних. Він об'їздив усю Німеччину, побувавши і на півдні й на півночі, й устиг попрацювати в усіх її великих містах; роки його мандрів повністю збіглися з епохою визвольних воєн, і він сприйняв ідеї і сам дух того часу, наскільки вони йому були зрозумілі та доступні; найбільше йому припали до серця переконання тих людей середнього достатку, які відкрито і простодушно мріяли про нові, кращі часи, завжди залишаючись у своїх сподіваннях на тверезому ґрунті дійсності; що ж до хворобливого захоплення надприродним і тих витончених розумувань, до яких удавалися тоді деякі кола вищого світу, то вони були йому абсолютно чужі.

Такі люди, як він сам і його однодумці, на той час були ще рідкісним явищем у середовищі ремісників; їх ідеали були першим прихованим зародком того благородного прагнення до самовдосконалення та освіти, яке через двадцять років охопило весь стан мандрівних підмайстрів. Вони вважали честю для себе бути кращими майстрами своєї справи і пишалися тим, що їх мистецтво цінувалося високо, а оскільки працювали вони старанно й були до того ж помірковані та бережливі, то все це дозволяло їм займатись і своєю освітою, так що вже в роки учнівства вони стали в усіх відношеннях зрілими та поважними людьми. Крім того, у каменяра Лее була ще і своя провідна зірка, яку він знайшов, вивчаючи великі твори давньонімецької архітектури, і вона світила йому ще яскравіше в його шуканнях, пробуджуючи в його душі радісне передчуття, що він народжений художником, тож він бачив тепер, що не помилився, рушивши свого часу за незабгненим заклик долі та промінявши зелені пасовища на творче життя городянина. Із залізною завзятістю вчився він малювати, проводив цілі ночі та святкові дні за перемальовуванням різноманітних зразків і моделей; навчившись висікати своїм різцем найхімерніші фігури та прикраси і досягнувши досконалості у своїй майстерності, він і на цьому не заспокоївся, а став опановувати теорію різьблення по каменю і навіть вивчати науки, що відносяться до інших галузей будівельного мистецтва. Всюди він прагнув потрапити на спорудження великих державних будівель, де було на що подивитись і чому навчитись, і так уважно помічав усе, що незабаром архітектори стали все частіше відкликати його

з лісів у свій кабінет, аби дати йому роботу за креслярським чи за письмовим столом. Зрозуміло, він і там не витрачав часу даремно і не раз відмовлявся від обіду, щоб устигнути скопіювати яке-небудь креслення або переписати для себе який-небудь розрахунок, що потрапляв йому до рук. І хоча йому не довелося здобути всебічну художню освіту, він усе ж зумів стати настільки діловим будівельником, що, прийнявши сміливе рішення пробувати щастя у столиці своєї батьківщини, він міг із повним правом розраховувати на успіх. Заявивши про цей намір перед усім селом, він здивував свою рідню, але всі подивувалися ще більше, коли, надівши ошатну сорочку з манжетами та висловлюючись чистісінькою німецькою мовою, він увійшов до товариства греко-французьких красунь у домі пастора і заходився свататись до його дочки. Можливо, брат нареченої з його схильністю до сільського життя відіграв тут роль посередника або, в усякому разі, підбадьорююче подівав на сестру своїм власним прикладом; так чи інакше, дівчина незабаром віддала своє серце молодому красеневі, а сімейні негаразди, які спричинило її рішення, відпали самі собою, оскільки батьки лише ненабагато пережили заручини дочки й померли незабаром одне за одним.

Весілля було сумним, і молодята відразу ж переселилися в місто, анітрохи не жалкуючи про блискуче минуле покинутої ними домівки, куди незабаром вїхав молодий пастор із цілим обозом підвід, доверху навантажених серпами, косами, ціпами, граблями та вилами, з ліжком під величезною запоною, з прядками та веретенами й зі жвавою на язик молодю дружиною, яка своїм копченим салом і грубими галушками скоро витіснила з оселі й саду всі муслінові сукенки, віяла та парасольки. І лише одна з кімнат зі стіною, суцільно обвішаною мисливськими рушницями, з яких умів стріляти і молодий хазяїн, притягала ще декого з мисливців, які найжджали восени в село, і до деякої міри відрізняла житло пастора від селянського будинку.

Приїхавши в місто, молодий архітектор працював з ранку до вечора; він почав із того, що найняв декількох робітників і почав брати різноманітні дрібні замовлення, причому виявив себе таким умілим і сумлінним майстром, що не пройшло і року, як його підприємство розширилось і зажило міцної репутації. Він був невичерпний на вигадки, ввічливий із замовниками, умів доходити до їх бажання та завжди мав наготові ділову раду, так що багато городян охоче запитували його думку щодо того, як їм виробити ту чи іншу перебудову в своєму житлі або збудувати що-небудь наново, і навперебій прагнули віддати замовлення в його майстерню. До того ж він завжди старався поєднувати корисне з приємним і бував особливо задоволений, коли замовник надавав йому свободу дій; такому клієнтові він підносив на додаток який-небудь ліпний наличник або карниз, виконані зі смаком і витримані в благородних пропорціях, і не вимагав за це ніякої додаткової плати.

Дружина його з воістину фанатичним завзяттям вела своє домашнє господарство, яке незабаром розширилося за рахунок робітників і слуг, які харчувались у неї. З невичерпною енергією та знанням справи вона розпоряджалася цілим загоном величезних кошиків для провізії, що спорожнялись у неї на кухні та знову наповнювалися на ринку, де вона була грозою торговок; але істинною карою Божою вона була для м'ясників, яким доводилося з боєм відстоювати своє стародавнє право разом зі шматком м'яса класти на чашку ваг хоча б одну кісточку. У майстра Лее не було майже ніяких особистих примх, і серед його життєвих правил на першому місці стояла ощадливість, але це не заважало йому бути людиною безкорисливою та великодушною, і гроші мали для нього цінність лише остільки, оскільки на них можна було що-небудь зробити для себе чи для інших або зробити кому-небудь послугу; тільки завдяки дружині, що не витрачала жодного пфеніга даремно й завжди пишалася своїм умінням нікого ні на волос не скривдити, але й не заплатити нікому лишку, майстрові вдалося вже через два-три роки зробити деякі заощадження. Тепер він міг розпоряджатися ними так само вільно, як і наданим йому в той час кредитом, і щедріше вкладати гроші в проекти, що роїлися в його заповзятливій голові. Він скуповував за свій рахунок старі будівлі, зносив їх і зводив на їхньому місці добротні житлові будинки для городян, застосовуючи при цьому різноманітні нововве-

дення щодо зручностей, іноді власного винаходу. Ці будинки він продавав більш-менш вигідно і відразу ж брався за нові підприємства; хоч що б він будував, усі його споруди вирізняло багатство думки й турбота про різноманітність форм. Якщо вчені знавці архітектури інколи губилися, не знаючи, до якого стилю віднести ті або інші частковості, і по праву докоряли авторові в тому, що окремі його ідеї неясні, а загальний задум нестрункий, вони все ж вимушені були визнати, що цей задум сам по собі цікавий, і розсипали хвалу благородному прагненню до краси, яке вигідно вирізняло творіння майстра від тих плоских і убогих духом творів, якими була повна тодішня архітектура, далека від істинного мистецтва.

Кипуче і діяльне життя, в якому жив цей невгамонний чоловік, зіштовхнуло його, на ґрунті загальних ділових інтересів, із багатьма городянами, і, зустрівши серед них одностайних, людей чуйних і добросердих, він зумів захопити це тісніше дружнє коло своїм невтомним прагненням до добра та краси. Це було приблизно в середині двадцятих років, коли і самі панівні класи Швейцарії теж висунули зі свого середовища цілу плеяду славних діячів, людей освічених і гуманних, які являли собою наступників і продовжувачів ідей великої революції в їх новій, пом'якшеній і ушляхетненій формі, діячів, які готували благодатний ґрунт для липневих днів і присвятили себе служінню високим ідеалам освіти і прав людини. Майстер Лее і його друзі були їх гідними послідовниками серед трудящого середнього стану, здавна пов'язаного глибоким корінням із народом, із віддаленими селами та містечками, звідки в нього вливався приплив свіжих сил. І якщо просвітники, люди знатні та вчені, сперечалися про нові форми держави, про проблеми філософські та правові й узагалі ставили своїм завданням удосконалення роду людського, то ремісники з їх живим і практичним складом розуму діяли тим часом у вужчому колі свого стану й далі в низах, прагнучи передусім на ділі поліпшити своє становище. Вони заснували цілий ряд союзів, нерідко перших у своєму роді, метою яких найчастіше були ті або інші матеріальні вигоди для членів такого союзу і їх сімей. Вони збирали громадські кошти і відкривали школи, щоб простий трудівник міг трохи краще виховати своїх дітей; коротше кажучи, у цих славних людей була безліч таких справ, і всі ці різноманітні обов'язки, тоді ще нові й почесні, завдавали їм чимало клопоту, але в той же час допомагали їм духовно розвинутих і піднятих вище; адже тепер їм доводилося скликати збори, розробляти, обговорювати і приймати різні статuti, вибирати голів і роз'яснювати членам цих союзів їх права, а також їх обов'язки по відношенню одне до одного та до суспільства.

До всього того, що їх зацікавлювало та захоплювало, приєдналася ще і визвольна боротьба в Греції, що оволоділа тоді всіма їх помислами; звістка про неї дійшла і сюди, пробудивши нарешті, як і всюди, такі уми, що довго животіли в бездіяльності, й знову нагадавши людям, що боротьба за свободу завжди була спільною справою всього людства. Участь у допомозі патріотам Еллади ще більше надихнула цих простих майстрових, людей, які частенько були дуже далекими від філології, зате вміли захоплюватись, і надало їх благородному напрямку думок усесвітнього розмаху, остаточно очистивши їх діяльність від нальоту філістерства та провінційної обмеженості. Майстер Лее в усякій справі був першим серед своїх товаришів; він був надійним і відданим другом, і всі поважали його і навіть схилялися перед ним за його відкритий, чесний характер і піднесений напрям думок. Його можна було назвати щасливим в усіх відношеннях, оскільки при усіх своїх достоїнствах він не був до того ж нітрохи не пихатий і дуже скромний; якраз у той час він зрозумів, що знає ще дуже мало, і почав учитися наново, вирішивши надолужити прогаяне. Друзів своїх він теж переконував наслідувати його приклад, і незабаром серед них не було жодного, хто не зібрав би бібліотечки праць із природничих наук та історичних творів. Майже всі вони здобули в молодості вельми убогу освіту, але тепер, коли їм довелося прилучитися до знань, і, зокрема, ближче познайомитися з історією, перед їх допитливою думкою розкривалися нові неосяжні простори, і не було для них більшої радості, ніж проникати все глибше і глибше в цю незвідану галузь. По неділях вони вже зранку збирались у кого-небудь удома, так що в кімнатах бувало тісно, сперечались і ділилися новими

думками, що виникли в них за тиждень, на зразок того, що схожі причини завжди викликають схожі наслідки; такі відкриття вони робили нерідко. Висоти філософських творів Шиллера були для них недоступні, зате вони зачитувалися його історичними працями; що ж до його драматургії, то і вона теж говорила більше їх серцю, ніж розуму: вони так безпосередньо переживали хід дії кожної драми, немов самі були її учасниками, і насолоджувалися від душі, хоча й не могли проникнути в задум великого поета й досягнути естетичне завдання, яке він завжди ставив перед собою. Вони захоплювалися його героями та ставили їх вище за всі літературні образи, створені іншими письменниками. Його полум'яна, але завжди ясна думка, його чиста і прозора мова якось краще гармоніювали зі скромними справами цих простих людей, аніж із галасливими претензіями інших прихильників Шиллера з нинішнього вченого світу. Але вони були практики і звикли діяти, а тому не могли задовольнятися тим, аби читати великого драматурга перед сном, одягнувшись у халат, – їм треба було бачити ці величні події своїми очима, в усій їх життєвій повноті й барвистості, й позаяк у ті часи в містах Швейцарії ніхто й на оці не мав постійного театру, то, не довго думаючи, вони наважилися випробувати свої сили на кону, причому душею цієї справи був знову-таки майстер Лее. Щоправда, будова й устаткування сцени відняли у них значно менше часу й уподобались їм куди легше, ніж розучування ролей, і багато хто з них, побоюючись грандіозності завдання, втішав себе тим, що з подвійною старанністю забивав цвяхи або розпилював дошки; але все-таки слід визнати, що вони дуже й дуже багато чим завдячують цим сценічним заняттям: останні головним чином і прищепили нашим аматорам уміння правильно та жваво викладати свої думки і з гідністю тримати себе в товаристві, досі властиве більшості з них. З роками вони потроху залишили ці захоплення, але назавжди зберегли смак до повчального та прекрасного в усіх його виявах. Наш сучасник запитає, мабуть, як же вони знаходили час на все це, не закидаючи при цьому своєї роботи і свого будинку; йому можна було б відповісти, що, по-перше, вони були нехитрі люди, здорові й тілом і духом, не рівня тим розумникам, які не можуть зробити жодної справи, тим більше справи незвичайної, не вбивши на це сили-силенної дорогоцінного часу: адже ці тугодуми подібні до немічного старигана, який не може з'їсти ні шматочка, поки не подрібнить його гарненько та не розмаже по тарілці; по-друге, три години, з сьомої до десятої вечора щодня, – та ще коли їх спожити з розумом, – становлять зовсім не так мало часу, як це здається нинішньому обивателю, звиклому проводити ці години в безплідних роздумах, сидячи за склянкою вина у хмарах тютюнового диму. У той час люди не платили ще данини цілій зграї шинкарів, а самі збирали восени сік благородних лоз, вважаючи за краще мати власний льох, і серед товаришів майстра Лее не було жодного, багатого чи бідного, хто не згорів би з сорому, коли б не зміг почастивати присутніх у нього ввечері друзів склянкою міцного столового вина або якби йому довелося посилати за ним до шинку. Друзі зустрічалися вечорами; якщо ж зрідка кому-небудь із них і траплялося заглянути на хвилинку в чужу майстерню серед дня, то він робив це потайки, а принесену ним книгу або згорнутий у рурку зошит із переписаною в ній роллю віддавав приятелю з-під поли, щоб не помітили підмайстри, і обоє вони мали вигляд тоді школярів, передаючи один одному під партами план якої-небудь славної військової кампанії.

Але, живучи цим неспокійним життям, майстер Лее накликав на себе неждану біду. Завалений замовленнями, він працював багато й напружено; одного разу він сильно спітнів, але, захоплений своєю справою, не звернув на це уваги і застудився; з того часу його таємно підточувала небезпечна хвороба. Тепер йому потрібно було поберегти себе і по можливості щадити свої сили, але він і слухати про це не хотів: як і раніше, він вічно був чимось зайнятий і ставрався сам вникнути в кожну дрібницю й устигнути скрізь, де була потрібна його допомога. Справи його підприємства були тепер настільки різноманітні та складні, що тільки вони вже вимагали від нього напруги всіх сил, і він вважав, що не має права якось раптом ослабити свою енергію. Він займався підрахунками і міркуваннями, укладав угоди, їздив робити закупівлі по всій округі, встигав побувати в одну і ту ж хвилину вгорі, на риштованнях, і внизу,

під зводом льоху; брав лопату з рук землекопа і робив нею декілька повновагих кидків, нетерпляче хапався за важіль, допомагаючи перевертати яку-небудь важку кам'яну плиту, підходив до якої-небудь балки, що лежить на землі, й якщо йому здавалося, що люди баряться підняти її, сам брав цю балку на плече і, важко дихаючи, відносив на місце; а коли наставав вечір, він поспішав, не даючи собі перепочинку, на збори якого-небудь товариства, щоб виступити там із палкою промовою, або ж піднімався, схвильований і піднесений, на підмостки і залишався там до пізньої ночі, прагнучи здолати незвичну для нього мову високих ідеалів, і ця боротьба пристрастей коштувала йому, можливо, більших зусиль, аніж трудовий день. Усе це кінчилося тим, що смерть наздогнала його несподівано, і він помер у розквіті сил, у тому віці, коли інші тільки ще готуються здійснити справу свого життя, помер, сповнений нездійснених задумів і надій, так і не побачивши початку нового часу, якого він і його друзі чекали з такою впевненістю. Дружина його залишилася сама з їх єдиним сином, хлопчиком п'яти років, і цим хлопчиком був я.

Якщо людина в чомусь обділена долею, те, чого бракує, здається їй удвічі дорожчим того, чим вона насправді володіє; так було й зі мною, коли, слухаючи довгі оповіді матері про батька, я починав усе більше й більше сумувати за ним, хоча я його так мало знав. Мій найвиразніший спогад про нього відноситься чомусь до часу за цілий рік до його смерті й пов'язаний усього лише з однією короткою, але прекрасною миттю, з однією недільною прогулянкою, коли ми йшли, вже надвечір, по полях, і він узяв мене на руки і, висмикнувши із землі картопляний кущик, почав мені показувати бульби, що набрякали, прагнучи вже тоді вселити мені поняття про Творця Всевишнього та пробудити почуття вдячності до нього. Я бачу, як зараз, його зелений сюртук, світлі металеві гудзики біля самої моєї щоки та його сяючі очі: пам'ятаю, що я зі здивуванням заглядав у них, зовсім забувши про зелену стеблинку, яку він високо тримав у витягнутій руці. Згодом мати часто згадувала цю сцену і з гордістю за чоловіка розповідала мені, як зворушливо та прекрасно він тоді говорив і яке глибоке враження справили його слова на неї й на служницю, що супроводжувала нас. Образ батька відображався в моїй пам'яті й у більш ранню пору: одного дня вранці, вирушаючи на декілька днів на навчання, він несподівано з'явився переді мною в зеленому мундирі стрільця, при повному похідному спорядженні, вельми здивувавши мене своїм дивним і незвичним виглядом; так і цього разу його вигляд злився в моїй уяві з милим моєму серцю зеленим кольором і з веселим блиском металу. Про останній час його життя в мене збереглися тільки дуже смутні спогади, а риси його обличчя й зовсім стерлися в моїй пам'яті.

Іноді я замислююся над тим, яка гаряча та незмінна любов батька й матері, що назавжди зберігають прихильність навіть до своїх заблудлих дітей і не можуть вигнати їх зі свого серця, – і якою ж протиприродно жорстокою здається мені тоді мораль так званих чесних і порядних людей, здатних забути тих, хто створив їх, відректися від них, виправдовуючись тим, що їх батьки – погані люди, що зганьбили своє ім'я, і тоді мені хочеться прославити любов сина, який не відкине і не покине батька, навіть якщо той одягнений у дрантя й усі його зневажають, і мені зрозуміла благородна скорбота дочки, яка зі співчуття готова зійти на ешафот разом зі своєю злочинною матір'ю. Тому я ніколи не міг зрозуміти, чому право пишатися своїм походженням неодмінно має бути долею тільки людей знатних? Що стосується мене, то, не будучи аристократом, я все ж відчуваюся щасливим подвійно: адже я можу любити й шанувати своїх батьків не лише як син, але й за те, що вони були чесними та дуже шанованими людьми, й не соромлюся того, що щоки мої червоніли від радісного зніяковіння, коли вже дорослою людиною, – а я вступив у громадянські права у скрутний і тривожний час, – я не раз зустрічав на зборах людей набагато старших за мене, і то один із них, то інший поспішав підійти до мене, щоб потиснути мені руку та сказати, що він був колись другом мого батька й дуже радий бачити тепер на цьому місці його сина; пам'ятаю, як до мене підходили ще багато й багато інших, і кожен із них незмінно говорив: «Як же, і я знав його», – і бажав мені з честю носити його ім'я.

Хоча я прекрасно розумію, як безглуздо будувати повітряні замки, але іноді я все ж мимоволі віддаюся мріям і намагаюсь уявити собі, як склалася б моя доля, якби батько був іще живий: ось він знайомить мене з силами природи, і весь навколишній світ розкривається переді мною вже в підліткові роки; як мудрий наставник він крок за кроком виводить мене на життєвий шлях і сам переживає зі мною свою другу молодість. Дружба між зростаючими разом братами, якої мені не вдалося зазнати, вселяє мені заздрість, і я не можу зрозуміти, чому в багатьох сім'ях вони цураються один одного і шукають друзів на стороні; так і стосунки між батьком і дорослим сином теж здаються мені, хоча я і спостерігаю їх щодня, чимось новим і незбагненим, якимсь вищим блаженством, і, не зазнавши цього почуття, я лише заледве можу намалювати його у своїй уяві.

Тепер, коли я вступаю в пору зрілості, коли мій життєвий шлях визначився, я все рідше мрію про батька та все частіше обмежуюся тим, що підводжу підсумок пережитому і лише іноді, десь у глибині душі, ставлю собі питання: як учинив би *він*, якби був зараз на моєму місці? що сказав би *він* про мої вчинки, якби був зараз живий? Ледве досягнувши полудня свого життя, він пішов назад, у таємничу безодню вічності, залишивши в моїх слабких руках сприйняту ним золоту нитку життя, початок якої приховано від усіх, і мені залишається тільки з честю продовжити її, зв'язавши її з темним для мене майбутнім, а можливо, назавжди її обірвати – коли й я помру. Вже через багато, багато років після його смерті матінка часто бачила один і той же сон – наче батько раптом повернувся з далеких мандрів по чужих краях і знову приніс із собою радість і щастя; вона завжди розповідала цей сон уранці й потім занурювалася в глибокий роздум і в спогади, а я, охоплений священним трепетом, намагався уявити собі в усіх подробицях, як поглянув би на мене батько, коли б одного прекрасного дня він і справді з'явився серед нас; і як ми стали б тоді жити далі.

Якщо про його зовнішній вигляд я зберіг лише дуже невиразний спогад, то образ його чистої та світлої душі давно вже виразно з'явився переді мною, і цей благородний образ став для мене часткою великого, нескінченного світу природи, до якої врешті-решт ведуть мене всі мої роздуми, і я вірю, що вона захищає мене на моєму життєвому шляху.

Розділ третій

Дитинство. – Перші уроки богослов'я. – Школа

Перші місяці після смерті батька були для його вдови важким часом скорботи і турбот. Він залишив їй безліч незавершених справ, і, щоб навести в них лад, потрібні були довгі та складні переговори. Роботи за замовленнями, що надійшли, припинились, укладені договори не могли бути виконані, поточні рахунки часто-густо не були закриті, й їх потрібно було сплачувати або отримати великі суми; запаси будівельних матеріалів доводилося продавати зі збитком, і тодішній стан справ уселяв сумнів, чи залишиться у нещасної, пригніченої горем жінки хоч один пфеніг на харчування. Суддівські чиновники приходили накладати печаті, а потім знову знімали їх; друзі покійного та його численні знайомі з ділового світу раз у раз відвідували нас, аби допомогти улагодити справи; у конторі йшла перевірка книг, підбивалися підсумки, і частина майна продавалася з торгів. Покупці прагнули збити ціни, кредитори, до яких переходили підприємства батька, норovali увірвати більше, ніж їм належало, в будинку вічно стояв гамір, і не було ні хвилини спокою, так що матінка, що весь час пильно стежила за ходом справ, урешті-решт розгубилась і не знала, що їй робити. Але ось гармидер улігся, з усіма справами було мало-помалу покінчено, кредитори були задоволені, а боржники визнали свої зобов'язання, й тоді з'ясувалося, що від усього нашого статку залишився тільки будинок, у якому ми жили останнім часом. Цей будинок був високою старою спорудою з безліччю кімнат, населеною знизу доверху, як вулик. Батько купив його, маючи намір спорудити на його місці новий будинок; але оскільки це була старовинна будівля, яка зберегла на дверних рамах і наличниках вікон залишки майстерного різьблення, що мало велику цінність, то батько все не наважувався знести будинок і продовжував жити в нім, здаючи велику частину кімнат мешканцям. Правда, у колишнього власника були деякі боргові зобов'язання, які батькові довелося узяти на себе; але батько виявився спритнішим хазяїном і так швидко привів будинок до ладу і здав його внайми, що дуже скоро розплатився з боргами, і залишена ним сім'я могла скромно прожити на щорічний дохід від мешканців.

Матінка почала з того, що рішуче обмежила або зовсім скасувала всяку зайву розкіш і в першу чергу відмовилася від будь-яких чужих послуг. В лоні цієї тихої обителі вдови я вперше ясно усвідомив себе як мисляча істота і почав випробовувати свої сили, деручись угору і вниз по внутрішніх сходах будинку. У нижніх поверхах було темно, оскільки вулиця, куди виходили вікна житлових кімнат, була дуже вузька, а на сходах і в передпокоях вікон зовсім не було. Коридори з бічними розгалуженнями та нішами надавали цим поверхам схожість із якимось похмурим лабіринтом і приховували чимало ще не відкритих мною таємниць; але чим вище піднімаєшся, тим світлішим і привітнішим стає приміщення, тому що останній поверх, де жили ми самі, височіє над сусідніми будівлями. Через високе вікно потоком ллються сонячні промені, яскраво висвітлюючи кручені сходи з безліччю майданчиків і химерні дерев'яні галереї просторої та світлої мансарди, що являє різкий контраст із прохолодними сутінками в глибинах нижніх поверхів. Із вікон нашої кімнати видно було безліч маленьких двориків, які часто зустрічаються всередині замкнутих кварталів; вони живуть своїм відособленим, прихованим від очей перехожих життям, і в них не змовкає якийсь особливий, властивий обжитому будинку, неголосний і приємний гамір, якого ніколи не почуєш на вулиці. Я цілими годинами спостерігав за внутрішнім життям цих двориків; зелені садки, розбиті в них, здавалися мені маленькими райськими кущами, особливо після полудня, коли в них з'являлося сонце, а розвішані там білосніжні простирадла тихо майоріли під легким вітерцем, і коли мешканці та сусіди, яких я звик бачити завжди десь далеко внизу, заходили до нас, аби поговорити з матінкою, в них було щось дивно чуже, і хоча я впізнавав їх, але все ж не міг зрозуміти, як ці люди раптом опинилися в нашій кімнаті. У нас теж був свій дворик, затиснутий між високими кам'яними

стінами, з малесенькою галявиною, на якій росли дві маленькі горобини; цівка джерела, що без угаву жебоніла, падала в позеленілу від часу чашу з піщанику, і в цьому тісному куточку завжди було прохолодно й навіть трохи моторошно, якщо не брати до уваги літніх місяців, коли по кілька годин на день він був весь залитий сонцем. Якщо в ці години відчинити вхідні двері, то крізь напівморок сіней його затаєна краса стане помітною з вулиці, й тоді його світла зелень має такий ошатний вигляд у цій темній рамі, що навіть випадкового перехожого так і тягне зайти туди. Восени сонце все рідше навідується у дворик, і погляд його стає м'якшим і ніжнішим, а коли листя на деревах пожовтіє, а ягоди зробляться яскраво-червоними, коли старі стіни сумно одягнуться в скупі позолоту, а джерельце додасть до неї срібла, – тоді цей безлюдний куточок набуває своєї неповторної краси, яка налаштовує на меланхолійний лад і говорить нашому серцю не менше, ніж найвеличніший ландшафт. Проте до вечора, коли сонце сідало, мою увагу все більше починали привертати стіни будинків, і погляд мій перебігав по них із поверху на поверх і спрямовувався все вище, в піднебесся, позаяк море дахів, що далеко розкинулося під моїм вікном, розгорялося в цей час червоним полум'ям і оживлялося дивовижною грою барв. За цими дахами мій світ поки що й закінчувався, бо повітряне півколо снігових гір, ледь видиме над гребенями останніх дахів, завжди здавалося мені таким, що ніби витає в небесах і не пов'язане із землею, і я тривалий час вважав, що це просто хмари. Згодом, коли я вперше забрався на величезний крутий дах нашого будинку і, сівши верхи на найвищому його гребені, окинув поглядом усю чудову панораму широкого озера, над яким поставали такі чіткі обриси гір із їх зеленими підніжжями, – тоді-то я, звичайно, вже знав, що це таке, бо в той час я подовгу блукав за містом; але це було набагато пізніше, а поки що матінці доводилося довго пояснювати мені, що це гори і що, створивши цих могутніх велетнів, Господь Бог залишив нам найкращий доказ своєї всемогутності, – я слухав її, але так і не вмів відрізнити їх од хмар. Незабаром хмари цілком заволодили моєю увагою: найулюбленишим моїм заняттям було тепер спостерігати за тим, як вони плывуть вечірнім небом, химерно змінюючи свої обриси, хоча саме слово «хмара» було для мене таким же порожнім звуком, як і слово «гора». Далекі сніжні вершини поставали переді мною щоразу в новій подобі, то оповиті серпанком, то трохи світліші або темніші, то білі, то червоні, тому вони здавалися мені якимись живими, чудесними і могутніми істотами, як і хмари, і я нерідко називав хмарою або горою також і все те, що вселяло мені повагу чи цікавість. Так, наприклад, одну сусідську дівчину, першу жінку, яка мені сподобалася, я назвав, – мені часто розповідали про це згодом, та й сам я досі ще невиразно чую це слово, – білою хмаркою, по першому враженню, яке вона справила на мене в своєму білому платті. Довгий і високий дах церкви я виділяв зі всіх інших дахів і полюбляв називати його горою, на що в мене було, мабуть, більше підстав, оскільки він і справді різко здіймався над усіма будівлями. Я полюбляв подовгу дивитися на нього, особливо в ті години, коли над містом уже опускалися сутінки, а величезна похила площина його зверненого на захід схилу все ще палала в червоних призахідних променях і здавалася мені чимось на зразок блаженних полів праведників, як їх малює собі наша уява. Над цим дахом височіла струнка, тонка, як голка, вежа, всередині якої висів невеликий дзвін, а на її шпилі крутився флюгер у вигляді блискучого золотого півня. Перед заходом сонця, коли дзвін дзвонив, мати говорила зі мною про Бога та вчила мене молитись; я запитував: «Хто такий Бог? Він людина?» – А вона відповідала: «Ні, Бог – це дух!» Церковний дах помалу занурювалася в сіру тінь, світло здіймалося все вище по вежі, й, насамкінець, сам тільки золотий півень іскрився в останньому промінні, так що одного вечора я твердо увірував у те, що цей півень і є Бог. Він відігравав якусь невизначену роль і в моїх коротких дитячих молитвах, які я знав напам'ять і читав із найбільшим задоволенням, у всякому разі, він у них якось непомітно був присутній. Але одного разу мені подарували книгу з картинками, в ній було зображено чудово забарвленого тигра, який сидить у вельми показній позі, й поступово він витіснив усі інші мої уявлення про Бога; щоправда, я ніколи нікому не говорив про це, так само, втім, як і про півня. Я вірив у це несвідомо, десь у глибині душі, і

образ блискучого птаха, а пізніше – красеня тигра поставав у моїй уяві тільки тоді, коли я чув слово «Бог». Щоправда, з часом я почав подумки пов'язувати з Богом якщо не більш ясний образ, то, в усякому разі, більш піднесене поняття. Я дуже легко завчив «Отче наш», запам'ятавши спочатку окремі частини, а потім з'єднавши їх разом, після чого повторення було для мене лише приємною вправою пам'яті, і я читав це зі своєрідною віртуозністю й на різні лади: повторював якусь частину двічі або тричі або, сказавши одне речення тихою скоромовкою, вирізняв наступне, вимовляючи його протяжно і з наголосом, а потім починав читати молитву з кінця, завершуючи її початковими словами: «наш отче». Ця молитва вселила мені невиразний здогад про те, що Бог має бути істотою розумною, у всякому разі, з ним-то вже напевно можна розмовляти звичайною людською мовою, не те що з мертвими зображеннями звірів.

Так я і жив у невинній і задушевній дружбі зі Всевишнім, не вимагав од нього нічого і не відчував почуття подяки до нього, не відав, що праведно і що грішно, і негайно ж забував про нього, як тільки що-небудь відволікало від нього мою увагу.

Однак незабаром обставини спонукали мене більш ясно усвідомити моє ставлення до Бога і вперше звернутися до нього з проханням захистити мої людські права. Це сталося на сьомому році мого життя, коли одного прекрасного ранку я опинився у великій нудній кімнаті, в якій навчалося приблизно п'ятдесят – шістдесят маленьких хлопчиків і дівчаток. Сім учнів стояли півколом перед дошкою, на якій красувалися величезні літери, і я тихенько стояв із ними, уважно слухаючи та чекаючи, що буде далі. Позаяк усі ми були новачками, то вчитель, літній чоловік із великою незграбною головою, побажав сам направити наші початкові кроки і тепер давав нам перший урок, змушуючи називати в розбивку мудрі фігури на дошці. Ще дуже давно я почув слово «пумпернікель», і воно мені чомусь дуже сподобалося, тільки я ніяк не міг підшукати для нього який-небудь зоровий образ, і ніхто не міг мені сказати, який вигляд має предмет, що носить цю назву: адже у нас його немає, а батьківщина його – за кілька сотень миль. І ось зовсім несподівано на мою долю дісталася заголовне готичне «П», яке здалося мені особливо дивовижним і кожною своєю рисою нагадувало щось забавне; тут я прозрів і прорік вельми рішуче: «А це пумпернікель!» У той момент я нітрохи не сумнівався, що життя прекрасне, що сам я – молодець і що пумпернікель є пумпернікель, і на душі в мене було радісно й легко, але саме мій серйозний і самовдоволенний вигляд і вселив учителю думку, що я – зіпсований хлопчисько, який надумався зухвало пожартувати з нього. Намірившись негайно ж переламати мій поганий норов, він накинувся на мене і з хвилину тіпав мене за волосся з такою люттю, що мені світ потьмарився. Ставши жертвою настільки раптового нападу, я спочатку ніяк не міг прийти до тями; мені здавалося, ніби все це якийсь поганий сон, я втратив дар мови і навіть не заплакав, а тільки все дивився в якомусь дивному заціпенінні на мого мучителя. Я все життя терпіти не міг тих дітей, що як вогню бояться покарання і, напакостивши або розсердивши старших, не дають навіть доторкнутися до себе; а часом варто тільки підійти до них ближче, як вони вже починають кричати, наче їх ріжуть, так що вухам боляче слухати, і якщо такі діти часто накликають на себе покарання саме своїм криком (причому їм дістається ще більше, ніж іншим), то я страждав іншою крайністю: щоразу, коли мені доводилося давати відповідь перед дорослими за яку-небудь витівку, я псував собі справу тим, що не міг проронити перед ними жодної сльозинки. Так було і цього разу; помітивши, що я не плачу, а тільки здивовано тримаюся за голову, вчитель витлумачив це як упертість і знову взявся за мене, щоб раз і назавжди зламати в мені норовливий дух. Тепер мені й справді було боляче, але я й тут не розплакався, а тільки злякано й жалібно вигукнув: «І визволи нас від лукавого!» Це благання я посилав до Бога, про якого так часто чув, що він захищає гнаних, як люблячий батько. Але тут мій мудрий наставник вирішив, що це вже занадто; справа повернула на занадто серйозне, тому він одразу ж відпустив мене, щиро дивуючись і вдаючись до роздумів про те, як йому слід поводитися зі мною. Нас відпустили на обід, і він сам відвів мене додому. Лише тепер я дав волю сльозам і поплакав крадькома: відвернувшись, я стояв біля вікна, стираючи з лоба

прилипле до нього вирване волосся, і прислухався до слів учителя. Цей чоловік, який видався мені ще більш чужим і ненависним тут, біля нашого домашнього вогнища, яке він немов опоганював своєю присутністю, вів серйозну розмову з матір'ю, намагаючись переконати її в тому, що її син, як видно, вже від природи зіпсована дитина. Вислухавши його, вона була здивована не менше, ніж я, і сказала, що досі я поводився сумирно, що я весь час ріс у неї на очах і вона не знає за мною ніяких серйозних провин. Щоправда, часом у мене бувають дивні фантазії, але серце у мене добре; мабуть, я ще не зрозумів, що таке школа, і мені просто треба трохи звикнути до неї. Учитель погодився для годиться з цим поясненням, але все ж похитав головою, і згодом я не раз мав нагоду переконатися, що в глибині душі він залишався при своїй думці та, як і раніше, підозрював у мені небезпечні схильності. Прощаючись із нами, він дуже багатозначно сказав, що в тихому болоті зазвичай водяться чорти. Відтоді мені нерідко доводилося чути в моєму житті ці слова, і це завжди мене ображало, тому що навряд чи знайдеться на світі людина, яка так полюбляла б поговорити в хвилину відвертості, як я. Втім, я не раз помічав, що балакуни, що задають тон у компанії, ніколи не можуть зрозуміти, чому мовчать люди, яким самі ж вони слова не дають сказати. Вдосталь насолодившись своїм красномовством і побачивши, що розмова все-таки не клеїться, ці балакуни поспішно складають собі невтішне судження про своїх співрозмовників. Якщо ж їх мовчазні слухачі раптом заговорять, то це здається їм іще більш підозрілим. А якщо таким людям доводиться мати справу з тихими, небалакучими дітьми, то це вже справжнє нещастя, бо ці дорослі базіки не знаходять нічого кращого, ніж звільнитися від них вульгарною фразою: «У тихому болоті чорти водяться».

Після обіду мати знову послала мене до школи, і я з великою недовірою ступив під склепіння цього небезпечного будинку, в якому я почувався, немов у якомусь важкому і страшному сні. Але грізного наставника не було видно; він перебував у маленькій комірчині за дощаною перегородкою, що слугувала йому чимось на зразок потайного кабінету, куди він час від часу віддалявся, щоб трохи підкріпитися. На дверях комірчини було кругле віконечко, через яке цей шкільний тиран висовувався щоразу, коли в класній кімнаті ставало гамірно.

У віконечку давно вже не було скла, так що, просунувши голову крізь порожню раму, він міг чудово бачити все, що робилося в класі. Сталося так, що саме в той нещасливий день шкільне начальство розпорядилося вставити скло, і якраз коли я проходив повз віконечко, боязко скосивши на нього очі, скло з веселим брязкотом розлетілось, і в отворі показала незграбна голова мого недруга. Першим відчуттям у той момент було відчуття радісного тріумфування, але потім я помітив, що він не на жарт порізався і що по обличчю його тече кров; тоді я зніяковів, і втретє мені відкрилась істина, і я зрозумів, що означають слова: «І прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим!» Таким чином, цього першого шкільного дня я багато чому навчився; однак я так і не дізнався, що таке пумпернікель, але зате зрозумів, що в біді треба звертатися до Бога, що Бог справедливий, але в той же час навчає нас не думати про ненависть і помсту. Виконуючи заповідь, що вимагає прощати наших кривдників, ми тим самим набуваємо і внутрішньої сили, потрібної для того, щоб полюбити наших ворогів, бо нам буває нелегко перебороти себе, і нам хочеться, щоб наші зусилля було винагороджено, а ті добрі почуття, які ми маємо до ворога, – адже він однаково не може нам бути байдужий, – якраз і є для нас найкращою нагородою. Добрі почуття підносять, а любов облагороджує люблячого, особливо коли він має ці добрі почуття до того, кого ми називаємо ворогом, і коли він любить недруга свого. До цього догмата, одного з найбільш своєрідних у християнському віровченні, я виявився особливо сприйнятливим, позаяк я був образливий і міг легко спалахнути, але так само швидко відходив і був готовий усе забути і пробачити; згодом, коли я почав сумніватись у вченні про божественне одкровення, мене дуже зацікавило питання про те, чи не є цей догмат у якійсь мірі лише відображення потреби, закладеної в самій природі людини та потім пізнаної нею, бо я помічав, що далеко не всі дотримуються цієї заповіді з чистих і безкорисливих намірів; по-справжньому, від усього серця, її виконує тільки той, хто вже від

природи незлобивий і схильний прощати. Що ж до людей, які дійсно ненавидять своїх кривдників, але, переборовши себе, все ж утримуються від помсти, то вони, на мій погляд, знаходять при цьому таку перевагу над ворогом, що ніяк не в'яжеться з ідеєю справжнього самозречення; справді, адже той, хто прощає образу, доводить цим свою розсудливість і мудрість, у той час як супротивник, який продовжує стояти на своєму, нерозважливо витрачає свої сили і лише губить себе в своїй сліпій і безплідній злості. Так і в великих історичних битвах вміння забути ворожнечу підтверджує перевагу переможця, розв'язати свою суперечку з ворогом у довгій і тяжкій боротьбі, та свідчить про те, що і в моральному відношенні він стоїть вище переможеного. Таким чином, великодушний переможець, який щадить поваленого на землю супротивника й допомагає йому піднятися, теж керується звичайною життєвою мудрістю; що ж стосується справжньої любові до свого ворога, тобто любові до ворога непереможеного, що перебуває в розквіті сил і ще здатного завдати нам зло, – то такої любові я ніколи не зустрічав.

Розділ четвертий

Похвала Всевишньому. – Похвала матінці. – Про молитви

Протягом перших шкільних років мені все частіше доводилося вступати в спілкування з Богом, оскільки життя моє стало тепер багатшим на різні дитячі переживання. Підкорившись необхідності, я незабаром пристосувався до нових обставин і, як усі мої однолітки, робив те, що мені хотілось, і не робив того, що мені не подобалося. Таким чином я пізнав мінливості долі: часом день тривав мирно, часом мені випадало потрапити в біду, – це залежало від того, чи вів я себе благопристойно, чи, закинувши свої шкільні обов'язки, віддавався різноманітним дитячим витівкам. Коли справи мої були кепські й над моєю головою збиралася гроза, я щоразу закликав на поміч Бога, подумки звертаючись до нього з небагатослівною молитвою, в якій просив його вирішити справу на мою користь і виручити мене з біди, та, на сором мені, доводиться зізнатися, що мої прохання завжди були або нездійсненні, або незаконні. Нерідко бувало й так, що мої гріхи сходили мені з рук, і тоді я щедро приносив Богу тут же складені мною подячні молитви та радів від усієї душі, бо в той час я ще не розумів, що мої вчинки заслуговують покарання, й навчився усвідомлювати свою провинку лише набагато пізніше. Тому я звертався до Бога з різних питань і з найрізноманітнішими проханнями: часом я просив, щоб розв'язана мною важка арифметична задача зійшлася з відповіддю або щоб пляма в моєму зошиті виявилася невидимою для вчителя; іншим разом, запізнюючись до школи, я благав, як колись Ісус Навин, щоб сонце зупинилося на небі, а іноді, побачивши у товариша який-небудь смачний пиріжок, просив, щоб він дістався мені. Одного разу, коли я вже лежав у постелі, але ще не спав, до нас прийшла та сама дівчина, яку я колись назвав білою хмаркою; почувши, що вона надовго їде кудись і зайшла попрощатися з матінкою, я почав гаряче молитися Отцю небесному, благаючи його зробити так, аби вона не забула заглянути під мою запону і ще раз міцно поцілувала мене. Повторюючи слова моєї короткої молитви, я непомітно заснув і досі не знаю, чи було її почуто.

Одного разу мене було за щось покарано; мене не відпустили на обід і замкнули в школі, так що мені вдалося попоїсти лише надвечір. Того дня я вперше дізнався, що таке голод, і до речі утямив повчання матінки, яка вихваляла Бога насамперед за те, що він піклується про кожен свою істоту й піклується про її прожиток, і вселяла мені, що це він створив смачний домашній хліб, послуховавши наше прохання: «Хліб наш щоденний дай нам сьогодні!» Взагалі у мене прокинувся інтерес до речей їстівних, і я навіть навчився розбиратися в їх властивості, позаяк мене оточували майже виключно жінки, а головним предметом їх розмов була закупівля провізії та обговорення її якостей. Блукаючи по будинку, я поступово все глибше вникав у секрети домашнього господарства наших мешканців, які нерідко пригощали мене за своїм столом, і я був настільки невдячним сином, що всі чужі страви здавалися мені смачнішими, ніж матусині обіди. Всяка господиня варить по-своєму, – навіть якщо вона готує за тими ж рецептами, що й усі інші, – і цей особливий спосіб приготування надає її куховарству своєрідний смак, відповідний її характеру. Навіть саме помірна перевага, що віддається тій чи іншій приправі, яким-небудь корінням і спеціям, пристрась до страв трохи жирніших або пісніших, розваристіших або жорсткіших – все це накладає на її страви певний відбиток, красномовно говорить про те, що вона собою являє: любить вона поласувати чи поміркована в їжі, володіє вдачею м'якою чи крутою, запальною чи холодною, марнотратна вона чи скупа; таким чином, уже за тими небагатьма улюбленими стравами, які бувають у ходу в городян, завжди можна безпомилково визначити характер господині дому, в усякому разі, я сам дуже рано став таким знавцем і навчився інстинктивно дізнаватися за самим тільки бульйоном, як мені слід поводитися з тією жінкою, що його зварила. Стосовно ж моєї матері, то її страви були, так би мовити, позбавлені будь-якої своєрідності. Її супи були не жирні, але й не пісні, кава не міцна, але й

не слабка, вона не клала жодної зайвої крупинки солі, але і жодної менше, ніж треба; вона варила попросту, без витівок, без манірності, як кажуть художники, в найчистіших пропорціях; її страви можна було споживати у великих кількостях, не ризикуючи зіпсувати собі шлунок. Її руки володіли мудрим почуттям міри, і, стоячи біля кухонного вогнища, вона, здавалося, повсякденно втілювала вислів: «Людина не для того живе, щоб їсти, а їсть для того, щоб жити!» Ніколи й ні в чому вона не знала надмірності й у рівній мірі не дозволяла ні в чому нестачі. Ця звичка триматися золотой середини іноді починала мені набридати, тим більше що час від часу я ублажав себе більш ласими стравами на стороні, й тоді я був не проти досить різко покритикувати її куховарство, – щоправда, вже після того, як останню ложку бувало виїдено і я був ситий. Ми завжди сідали за стіл самі, а щоб за їжею не було нудно, матінка сама полюбляла говорити зі мною, нехтуючи заради цього всіма правилами виховання; тому вона ніколи не карала мене за мої капризи, а замість того, щоб суворо осмикнути мене, воліла терпляче спростовувати мої причіпки, красномовно доводячи мені, що людина ніколи не може сказати, як складеться її доля; як знати, можливо, настане день, коли мені дуже захочеться сісти за наш стіл і попоїсти разом з нею, та тільки тоді її чи не буде на світі. Хоча в той час мені не вірилося, що щось таке і справді може коли-небудь статися, проте кожного разу, коли матінка говорила це, я відчував жалість до неї і таємний страх за себе і відразу ж визнавав себе переможеним. Іноді вона не обмежувалася цим і вселяла мені, що бути розбірливим у їжі – значить платити невдячністю за ті чудові дари, які посилає нам Творець, – і тоді мене охоплював священний трепет перед Всемогутнім давцем, і, побоюючись образити його моїми промовами, я замовкав і занурювався в роздуми про його чудесну силу та велич.

Час минав, і моє уявлення про Бога поступово ставало виразнішим, а спілкування з ним усе більш необхідним і благодійним для мене, але саме в той час я почав сором'язливо приховувати від людей своє ставлення до нього, а коли мої молитви стали більш осмисленими, в душу мою все частіше закрадалась якась боязкість, і я ніяк не міг змусити себе молитися вголос. Матінка була жінка нехитра і розсудлива; аж ніяк не відносячись до числа тих, про кого кажуть, що вони вірять гаряче, вона була попросту людиною віруючою. Вона вважала, що Бог існує не для того, щоб задовольняти неясне ловлення людського серця та суєтні бажання людей; його призначення здавалось їй простим і ясним: він був мудрий і дбайливий батько всіх живих істот, саме провидіння. Вона полюбляла повторювати прислів'я: «Хто Бога забуває, того й Бог забуде», – але я ніколи не чув, щоб вона говорила про гарячу любов до Бога. Тим більш ревно дотримувалася вона своєї віри; ми були самотні, та, думаючи про віддалене майбутнє, поки ще темне і неясне для нас, матінка почитала неабияким своїм обов'язком подбати про те, щоб я ніколи не розлучався з думкою про Господа, годувальника й заступника нашого, і своїми невпинними турботами вона прищепила мені життєдайне почуття надії на Бога.

Спонукувана цією зворушливою турботою про мене, а почасти піддавшись умовлянням однієї пустої й лицемірної жінки, вона задумала ввести звичай молитися перед обідом, що в нашому домі раніше не було заведено, і в один із недільних днів, коли ми тільки-но сіли за стіл, вона прочитала для початку коротку старовинну молитву в простонародному дусі, звелівши мені повторювати цю молитву вслід за нею і надалі читати її щодня перед їдою. Яким же було її здивування, коли, байдуже промовивши кілька перших фраз, я раптом замовк і більше не міг вимовити ні слова!

Обід холонув на столі, в кімнаті було тихо, матінка вичікувала, але я не видавав жодного звуку. Вона повторила свій наказ, але безуспішно; я, як і раніше, мовчав зі скорботним і пригніченим виглядом, і вона вирішила цього разу відступитися, визнавши мою поведінку за звичайний дитячий каприз. Наступного дня вся ця сцена розігралася ще раз, і тоді матінка не на жарт засмутилась і запитала мене: «Чому ти не хочеш молитися? Ти, здається, соромишся чогось?» Так воно й було насправді, але я був не в змозі зізнатися в цьому, знаючи, що таке визнання однаково було б тільки напівправдою, позаяк матінка явно мала на увазі не той сором,

який я тоді відчував. Накритий стіл здавався мені якимось жертovníком, і я не міг змусити себе скласти руки, як у церкві, й урочисто читати молитву перед стравами, що смачно пахли, бо відразу ж відчув непереборну відразу до всієї цієї церемонії. Це був не той сором, який духовні особи зазвичай називають соромом перед суєтною думкою світу. Та й кого мені було соромитись? Адже в кімнаті була тільки матінка, від якої я звик нічого не приховувати, бо знав її доброту. То був сором перед самим собою; мені просто був неприємний звук свого власного голосу, та й згодом я так і не навчився молитися вголос, навіть у цілковитій самоті й тиші.

– Я не дам тобі їсти, поки ти не прочитаєш молитву! – сказала матінка, і я підвівся з-за столу і пішов у куток; мені стало дуже сумно, хоча в цьому смутку була і якась частка впертості. Матінка залишилася за столом й удала, ніби збирається їсти, але їй не йшов шматок у горло, і тоді між нами похмурою тінню пробігла якась неприязнь одне до одного; я ніколи ще не відчував цього почуття, і воно було таким тяжким і болісним, що у мене защеміло серце. Матінка мовчки ходила по кімнаті, прибираючи зі столу, а проте через деякий час, згадавши, що мені пора повертатися в школу, вона знову принесла мій обід і сказала, витираючи очі, немов у них щось потрапило: «На, попоїж, упертий хлопчиську!» Тут я теж розплакався і, сівши за стіл, довго ще схлипував і ковтав сльози, але, тільки-но моє хвилювання трохи вляглося, з'їв усе з заavidним апетитом. По дорозі до школи я з полегшенням зітхнув, і це зітхання було знаком вдячності за благополучний рятунок од усіх напастей і за щасливе примирення з матінкою.

Багато років по тому цей випадок знову ожив у моїй пам'яті, коли, заїхавши погостювати у рідне село, я почув там один переказ, який сильно вразив мою уяву, – історію дитини, що жила у тих місцях більше ста років тому. В одному з кутів цвинтарної стіни я знайшов невелику кам'яну плиту без усякого напису; на ній виднівся тільки напівстертий герб і дата: 1713. Люди називали це місце могилою маленької відьми і розповідали про неї всілякі дивні й неправдоподібні історії: говорили, нібито ця дівчинка, яка народилася в сім'ї знатних городян, іще в дитячому віці виявила незрозумілу схильність до невіри та спізналася з нечистою силою, так що батькам довелося відвезти її в наше село і віддати під нагляд тутешнього пастора, відомого своєю суворістю й твердістю в справах віри, з тим щоб він вилікував її від мани. Однак пастору так і не вдалося нічого добитися: дівчинка відмовлялася вимовити саме ім'я Боже, а про Святу Трійцю і слухати нічого не хотіла; вона продовжувала наполягати на своєму безбожництві й померла жалюгідною смертю. Мені розповідали, що вона була на рідкість розумна і гарна собою, але, незважаючи на свій ніжний вік, – їй було всього лише сім років, – це була найпідступніша відьма. Особливо вправно вона зваблювала дорослих чоловіків; вона вміла приворожити їх одним поглядом, так що вони до смерті закохувалися в прекрасне дитя і не раз затівали через неї суперечки та бійки. Крім того, вона насилала насланя на домашню птицю, особливо на голубів, яких вона манила зі всього села в пасторський будинок, і зачарувала навіть самого пастора, так що цей благочестивий чоловік частенько не повертав голубів господарям, а смажив і поїдав їх на шкоду своїй безсмертній душі. Я чув також, ніби сила її чарів поширювалася навіть на водяних створінь і нібито вона цілими днями сиділа на річці й замовляла форелей, так що ці старі, розумні риби збиралися зграйкою біля берега й весело гралася біля її ніг, виблискуючи лускою на сонці. Сільські баби любили лякати цими вигадками неслухняних хлопців і приточували до цієї історії ще багато дивних і фантастичних подробиць. Але хай там як, у будинку пастора дійсно висіла стара потемніла картина, що являла собою портрет цієї дивної дитини. Це була дівчинка надзвичайно тендітної статури, у блідо-зеленому шовковому платті з таким пишним криноліном, що не було видно навіть кінчиків її туфельок. Її стрункий і ніжний стан обвивав золотий ланцюг, який звисав спереду до самої землі. На голові в неї був убір у вигляді корони з блискучих золотих і срібних пластинок, переплетених шовковими шнурами та нитками перлів. У руках вона тримала дитячий череп і білу троянду. Я ніколи не бачив більш прекрасного, милого і розумного дитячого обличчя, ніж бліде личко цієї дівчинки; воно було не кругле, а дещо подовжене, в ньому був розлитий глибокий смуток, блис-

кучі темні очі дивилися сумно і немов благали про допомогу, а на зімкнутих устах грала ледь помітна усмішка, яка висловлювала чи то лукавство, чи то гірку образу. В цьому обличчі були риси якоїсь ранньої зрілості й жіночності, немов тяжкі страждання залишили на ньому свою печать, і всякому, хто на неї дивився, мимоволі приходило бажання зустрітися з цією дівчиною, щоб пригорнути і приголубити її. Та й жителі старого села згадували про неї з незбагненою теплотою і любов'ю, та в їхніх розповідях забобонний страх переплітався з мимовільним співчуттям до бідолашної дитини.

Вірогідним у цій історії було те, що ця маленька дівчинка, що походила з родовитої, гордої своїми предками і суворо релігійної родини, мала вперту відразу до всього, що пов'язано з релігією та богослужіннями, рвала молитовники, які їй давали, ховала голову під ковдру, коли їй читали молитву перед сном, а коли її приводили в похмуру та холодну церкву, вона починала жалібно кричати й запевняла, буцім вона боїться чорної людини на кафедрі. Вона народилася від першого нещасливого шлюбу свого батька і, напевно, була перешкодою для його нової сім'ї. І от, коли всі спроби відучити її від незрозумілої впертості скінчилися невдало, вирішено було випробувати останній засіб і віддати її на виховання нашому пастору, що славився своїм суворим благочестям. Якщо навіть самі батьки дівчинки розглядали все, що відбувалося з нею, як неочікувану біду та безчестя для сім'ї, то пастор, людина бездушна і суха, побачив у цьому ні більше ні менше, як згубні підступи сатани, і вважав своїм обов'язком дати їм найрішучішу відсіч. У цьому дусі він почав діяти, і старий поживклий щоденник, що написаний його рукою і зберігся в пасторському домі, містить його нотатки, які проливають достатньо яскраве світло як на його виховну методу, так і на подальшу долю нещасної дівчинки. Окремі місця здалися мені примітними; я списав їх і маю намір включити ці уривки до нижчезазначених сторінок моїх спогадів і зберегти таким чином пам'ять про цю дитину, щоб вона не зникла назавжди.

Розділ п'ятий Дівчинка Мерет

«Сьогодні прийшов лист від її високоблагородія благочестивої пані фон М, яка шле мені, згідно з нашою домовленістю, гроші на утримання дочки; тепер за перші три місяці все отримано сповна. Негайно ж відіслав розписку і до речі повідомив про те, яких заходів мною вжито. Потім зайнявся маленькою Мерет (Емеренцією), якій щотижня роблю тілесне навіювання, причому цього разу вирішив бути з нею суворішим і, поклавши її на лаву, повчив свіжої лозою, гірко зітхаючи та благаючи Всевишнього допомогти мені завершити сей скорботний труд на благо виховуваної. Маленька негідниця прежалібно кричала, гірко плакала і смиренно просила вибачення, проте ж упертості своєї все ще не полишила і задані мною псалми вчити не побажала. Тому, давши їй трохи віддихатися, відправив її в карцер – у темну комору, де вона довго ридала й нарікала на свою долю; потім притихла і раптом зраділа, аки три святі мученики в пащі вогненній, і радісно заспівала, і, приклавши вухо до замкової щілини, я почув, що співає вона ті самі псалми, що допіру відмовлялася вчити, але співає непристойно, на суєтний мирський лад, немовби це були не благоліпні вірші, а недоладні пісеньки, якими дурні та безглузді няньки тішать немовлят; із чого я змушений дійти висновку, що все це не що інше, як нові викрутні сатани, що вселився в неї».

«Отримав послання від пані фон М, сповнене гіркими жалкуваннями. Я все більше переконуєся, що мадам – прекрасної душі людина і справжня християнка. У згаданому листі, якого сторінки зберігають сліди її сліз, вона повідомляє, що її високоповажний чоловік також вельми стурбований поведінкою маленької Мерет, яка вперто не хоче виправлятися. Все це воістину сумно, і я багато думав про те, як могло таке нещастя спіткати сімейство настільки високошляхетне і славетне, і при всьому моєму до одного вшануванні все ж схильний вважати, що бідолаха багато успадкувала від свого діда з батьківського боку, чоловіка буйного й аморального, до того ж безбожника, якого гріхи над нею тяжіють. Од тілесних навіювань пуття мало, і хочу тепер випробувати, чи не допоможе їй суворий піст. Крім того, звелів дружині зшити для неї сорочечку з суворого полотна, замість волосяниці, та іншого вбрання одягати їй не дозволяю, бо се одіяння покаянної грішниці їй носити всього більш пристойно. Впертості не поменшало ні на волос».

«Сьогодні довелося віддалити панночку від сільських дітей, суворо заборонивши їй гратись і навіть розмовляти з ними, тому що вона втекла з ними ж у ліс, купалася там у ставку, і, знявши волосяницю, яку їй велено було носити, повісила її на сук деревний, і стрибала й танцювала перед нею зовсім гола, і супутників своїх на зухвалі насмійки та розпусту підбурювала. Вчинено добряче тілесне навіювання».

«Нині була в моєму будинку неприємна сцена. Приходив мірошників син Ганс, здоровенний хлопчина, і пристав до мене щодо Мерет, – говорив, нібито він щодня чує її крики і плач, і він, мовляв, цього так не залишить; поки я з ним сперечався, з'явився учитель, цей простак погрожував донести на мене владі, а побачивши паскудницю Мерет, весь розтанув і давай їй пестити й цілувати. Вчителя звелів негайно затримати і відправити до ландфогта. До мірошникового сина я теж іще доберуся, хоча останній дуже багатий, нікого не боїться і, тільки що, відразу лізе в бійку. Тепер я і сам був би готовий повірити тому, що говорять на селі, а саме, нібито дитина ця є відьма, якби судження це не було огидне доказам розуму. Втім, я впевнений, що в ній сидить сам сатана, і взяв я на себе обов'язок многотрудний».

«Весь минулий тиждень довелося харчувати за своїм столом живописця, якого прислала мадам М, аби він написав портрет із панянки. У пригніченні своєму батьки не мають наміру брати се жалюгідне чадо Господне до себе в дім і бажають зберегти лише її зображення, щоб споглядати його, віддаючись сумним спогадам і покаянним роздумів, а також хочеться їм відо-

бразити її дивовижну красу. Особливо наполягає на цьому його високоблагородіє. Дружина моя щодня переводить на живописця два глечики вина, але цього йому, як видно, мало, тому що він щовечора сидить біля «Червоного лева» і грає там у карти з нашим костоправом. Живописець тримається досить гордовито і поважно, а тому я вважав за краще ублаготворити його, і жінка подає йому на стіл то бекаса, то відварну щуку, що треба буде неухильно поставити в мій щомісячний рахунок мадам М. Виявив себе справжнім селадомом і пустився було упадати за Мерет, і вона зараз до нього прив'язалась, але потім я йому оголосив, щоб він у моє виховання не втручався. Як побачила Мерет свої старі туалети (вони зберігалися у мене в шафі), так як приодягли її в ошатне платтячко з шапочкою і паском, то зраділа невимовно і навіть у танок пустилась. Одначе радість її незабаром було затьмарено, бо мадам побажала, щоб Мерет зобразили з черепом у руці, цей череп (новий, чоловічий, 1 шт.) я і розпорядився принести і дав Мерет, хоча вона ні за що не хотіла його брати, та й потім весь час тремтіла і плакала, немовби тримала розпечене залізо. Живописець пустився в запевнення, що він нібито може намалювати череп по пам'яті, бо сей предмет становить одну з перших статей його мистецтва, проте я того не дозволив, бо пам'ятав, що писала мені мадам М.: «Усі страждання та муки, котрих зазнає дитя наше, суть наші власні муки та страждання, і, посилаючи їх Мерет, Всевишній дає і нам нагоду спокутувати гріхи наші й тим допомогти їй; а тому прошу ваше преподобіє не робити ніяких послаблень і не полишати ваших турбот про її виховання. Якщо небу буде завгодно послати нашій доні просвітлення і врятувати її для нашого тлінного світу чи для світу кращого, – на що я, пам'ятаючи про милосердя Всемогутнього, невпинно уповаю, – як відрядно буде їй тоді знати, що вона спокутувала більшу частину своїх гріхів і спокутувала її саме завдяки своєму наполегливому невірству, в яке вона впала з волі того, чий шляхи несповідимі!» Маючи перед очима сей приклад душевної мужності, явлений слабкою жінкою, я зрозумів, що не мушу упускати зручного випадку накласти на маленьку Мерет іще одну сувору епитимію, вклавши в її немовлятьські персти сей страшний предмет. Втім, їй дали зовсім легкий дитячий череп, бо живописець поскаржився, що великий череп чоловіка має занадто незграбний вигляд у її маленьких ручках, що незгідно із законами його мистецтва, і тримала вона його потім уже куди охочіше; до того ж він дав їй в іншу руку білу трояндочку, на що я виявив свою згоду, бо це може бути витлумачено як благий символ».

«Сьогодні пані фон М. несподівано скасувала своє розпорядження стосовно портрета, і звелено мені сей портрет у місто не посилати, а залишити тут. Шкода все-таки, як подумаєш, скільки праці поклав на нього живописець, який був у чималому захопленні від її миловидних рис. Якби знати мені про це раніше, так, справді ж, він міг би за ті ж гроші зафіксувати для нащадків мій вигляд, а то он скільки всякого добра на нього винищили, та ще гроші заплатили, і все даремно».

«Дістав новий наказ: усі світські заняття відтепер припинити, особливо уроки французької, затим що все це визнано тепер зайвим, так само як і дружині моїй наказано гри на клавикордах паче не навчати, чим дівчинка, як видно, вельми засмучена. І звелено мені надалі утримувати її за просто, як годованку, і тільки наглядати, щоб не було від неї якоїсь незручності або спокуси для сторонніх».

«Позавчора маленька Мерет пустилась в мандри, і великого ми за неї страху натерпілись, але сьогодні опівдні її нарешті вистежили в Бухенло, на самій вершині пагорба, де вона на волосяниці своїй оголена сиділа й на сонці грілася. Волосся розпущене, на голові вінок із букового листя, а через плече з такого ж листя перев'язь, і лежало перед нею не менше фунта великої суніці, якою вона вже встигла насититися. Угледівши нас, вона хотіла було вислизнути, але, видно, нагоди своєї засоромилась і почала одягати свою волосяницю, за яким заняттям ми її без зайвого клопоту зловили. Зараз вона хвора, лежить у постелі й немовби не в собі, тому що людей не впізнає й говорить незв'язно».

«Отроковиці Мерет тепер полегшало, проте вона сильно змінилася, весь час мовчить і ніби зовсім з глузду зсунулася. Покликаний нами медик оголосив свій висновок, який зводиться до того, що вона і справді може позбутися розуму і треба утримувати її під невисипущим наглядом лікаря; він сам зголосився доглядати за нею й обіцяв поставити на ноги, якщо хвору буде поміщено в його домі. Однак я тут зметував, що цього поважного ескулапа щонайпаче всього спокушає гарна винагорода і презенти від мадам, а тому й описав їй усю справу так, як я сам її мислю, а гадаю я, що премудрий задум Творця близький до завершення, і коли незабаром побажав він прийняти дитя в своє лоно, то ми, смертні, волю його змінити не в силах, що було б до того ж і грішно. Словом, описав усе так, як воно і є насправді».

Тут у щоденнику пропуск, і лише через п'ять – шість місяців ідуть подальші записи:

«Незважаючи на своє недоумство, дитина перебуває, як здається, в повному здоров'ї й нагуляла собі пресвіжі рожеві щічки. Цілими днями сидить у горосі, де її не видно і не чути, і пустили її гуляти на волю, бо ніякого занепокоєння від неї немає».

«Нещодавно почув цікаву новину: Мерет влаштувала собі посеред горохового поля вітальню в курені, де приймала, як поважна дама, візити сільських хлопців, і понаносили вони їй фруктів і всякого наїдку, що їх вона пресправно в землю закопала і про запас тримала. Там же знайдено заритим той самий череп, що пропав іще в перебування тут художника, чому я і не міг повернути його кістеру. А також приманила вона до себе горобців та інших птахів і приручила їх, чим завдала моєму полю чималу шкоду, а стріляти по них із рушниці я не міг, оскільки боявся потрапити в гріхородницю. На довершення всього подружилася з отруйною змією, яка заповзла звідкись із кущів і вгніздилися в її домілку; отже, довелося знову взяти її до себе в дім і тримати під замком».

«Мерет знову спала з лиця, зблідла, і лікар оголосив, що вона не живе на цьому світі. Сповістив батьків».

«Сьогодні бідолаха Мерет вибралася зі своєї постельки, втекла в горох і там померла; мабуть, іще до світанку, оскільки ми спохватились її вранці, коли ж знайшли її на полі, вона вже лежала бездиханною в невеликій ямці, нею самою виритій, і здається, ніби хотіла вона перед смертю в землі сховатися. Була вона вся в пилу, волосся і сорочечка мокрі та важкі від роси, щічки ще зовсім рум'яні, й на них теж краплі роси, такі великі й чисті, точнісінько яблуневий цвіт рано-вранці. І були ми всі в страху чималому, я ж, грішний, сьогодні весь день у сум'ятті й місця собі не знаходжу, бо з міста зволили прибути пані М. з чоловіком, а жінка моя, як навмисне, виїхала до К, щоб купити чогось делікатнішого до столу й на десерт, тому що ми хотіли трохи краще почастивати їх ясновельможності. Від клопоту голова йде обертом, у будинку метушня і біганина, служниці не знають, чи то обряджати покійницю, чи то готувати закуски. Зрештою звелів засмажити окіст, який дружина тиждень тому поклала на оцет, – він був уже з душком, – так Яків зловив у річці три форелі, видно, з тих, що приручила блаженної (!?) пам'яті Мерет: вони ні-ні та й підпливуть до самого берега, хоча я давно вже не підпускав її до води. На щастя, здається, не осоромився, і їла мадам ці страви із задоволенням. Були всі ми у великому горі й дві години з лишком провели в молитвах і роздумах про смерть, а також у меланхолійній бесіді про злощасну недугу покійної, – бо ми втішаємо себе тим, що її невіра було не що інше, як недуга, котрої причини таяться у фатальній схильності її тілесної природи, у крові та в мозку. Говорили також і про великі обдаровання, котрими наділив її Господь, згадали всі її милі примхи та експромти, часом досить дотепні, й не міг суєтний розум наш у сліпоті своїй оці крайності між собою узгодити. Завтра вранці дитя буде поховано за обрядом християнським, і присутність високородних батьків у цьому разі досить до речі, бо, коли б не було їх тут, селяни могли б стати проти».

«Сей день є воістину дивовижний і найстрашніший із усіх, які мені пережити довелося, і не тільки звідтоді, як зв'язався я, собі на погибель, із цим жалюгідним створінням Божим, а й за все моє життя, що досі настільки мирно проходило. В урочний час, тільки-но пробило

десять, ми рушили в дорогу і пішли за маленькою труною на кладовище; дзвонарю велено було дзвонити в малий дзвін, одначе робив він це досить недбало, так що часом слухати було нудно, до того ж гру дзвона відносило сильним вітром, який піднявся під ту пору та свистів пресердито. І небо було все у важких хмарах, і на кладовищі ні душі, тільки наша маленька процесія; зате з-за цвинтарної стіни виднілися голови селян, яких привернула сюди порожня цікавість. Як тільки почали труну в могилу опускати, раптом чуємо звідти дивний крик, так що всіх охопив страх і жах, а могильник мотузки кинув і тільки його й бачили. Тут наш лікар, який прибіг на крик, поспішно цвяхи витягнув і віко підняв, і покійниця ожила, сіла, з могили своєї хутко вибралась і на нас глянула. А як у ту саму мить Фебові промені крізь хмари пробилися і яскраво заграли, то була вона у своїй жовтій парчі та з блискучою діадемою у волоссі точнісінько фея або маленька ельфа. Пані фон М. негайно впала в сильну непритомність, а пан фон М. з риданнями звалився як підкошений на землю. Сам я від подиву та страху з місця не міг зрушити і в ту мить остаточно впевнився в тому, що все це є відьомство. Отроковиця незабаром підвелась і кинулася навтікача через цвинтар у бік села, та так спритно, наче кішка, так що люди з жаху розбігалися по домівках і зачиняли двері на засув. Якраз у ту пору в школі скінчилися заняття, школярі купою висипали на вулицю, і як побачили діти Мерет, так тут уже їх нічим стримати було неможливо: всі натовпом кинулися навздогін за покійною, а за ними й сам учитель зі своєю палицею. Одначе вона весь час мчала кроків на двадцять попереду всіх і не зупинилася доти, доки не добігла до Бухенло, де і впала за мертво, а підспілі діти довго ще метушилися навколо неї, і пестили, і гладили, і цілували, але все марно. Про це дізналися ми вже пізніше, тому що були тоді у великому сум'ятті та, знайшовши собі притулок у пасторському домі, сиділи там у скорботному мовчанні, поки тіло покійної не було знову принесено до нас. Його поклали на матрац, а безутішні батьки Мерет незабаром поїхали, залишивши невелику кам'яну плиту, на якій викарбовано лише їх фамільний герб і напис «Anno Domini MDCCXIII».¹ Тепер лежить вона непорушно, зовсім як мертва, і ніхто в домі за всю ніч очей не заплющив зі страху. Втім, лікар сидить біля неї і сказав, що тепер вона спочила сном вічним».

«Сьогодні лікар довго робив усілякі експерименти й нарешті оголосив, що дівчинка точно вмерла; сьогодні ж її й поховали, потихеньку, щоб не було шуму, і поки що більше нічого не сталося».

¹ 1713 від Різдва Христового» (лат.).

Розділ шостий

Ще раз про Бога. – Пані Маргрет і її улюбленці

З якогось часу в мене остаточно склалося чітке, але зате дещо абстрактне й розсудливе уявлення про Бога як про нашого годувальника та заступника, і я не сказав би, що цей новий Бог збудив у моїй душі більш тонкі почуття або більш глибокі й радісні роздуми, – адже тепер він утратив той сяючий ореол із призахідних хмар, яким я подумки оточував його раніше, й тільки через багато років він знову постав перед моїм внутрішнім поглядом саме в цьому образі. Говорячи зі мною про Бога і про божественні предмети, матінка подовгу затримувалася на Старому Завіті, вважаючи за краще такі теми, як поневіряння дітей ізраїльських у пустелі, історія Йосифа і його братів, лепта вдовиці тощо, або як виняток розповідала мені притчу з Нового Завіту про те, як Христос нагодував одним хлібом п'ять тисяч людей. Усі ці події надзвичайно подобались їй самій, і вона зображувала їх із теплим почуттям і дуже красномовно, але коли вона переходила до хвилюючої, кривавої драми страстей Христових, її барвисті розповіді змінювалися більш стриманим і як би з обов'язку благочестивою оповіддю. І хоча я шанував Господа Бога і завжди пам'ятав про нього, мій розум і моя уява подовгу були нічим не зайняті доти, доки я знову не отримував поживи для роздумів, додаючи що-небудь нове до моїх колишніх знань; і коли ніщо не спонукало мене звернутися до Бога у справі, щоб викласти йому яке-небудь чергове прохання, він був для мене просто безбарвною і нудною істотою, яка наводила мене на різноманітні пусті та химерні фантазії, тим більше що я часто залишався наодинці з самим собою й тому ніяк не міг прогнати ці думки з голови.

Так, протягом деякого часу я вельми страждав од того, що в мене з'явилося хворобливе бажання давати Богу грубі прізвиська та навіть шпетити його лайливими словами, на зразок тих, які я чув на вулиці. Зазвичай усе починалося з того, що мене охоплювало якесь приємне завзяте почуття відчайдушної сміливості; після тривалої боротьби я нарешті піддавався спокусі та, чітко усвідомлюючи, що здійснюю богохульство, одним духом вимовляв яке-небудь із тих заборонених слів, після чого відразу ж брався благати Бога, щоб він не сприймав цього всерйоз, і просив у нього вибачення; але мені так і кортіло ризикнути ще разок, і я проробляв усе спочатку та знову скрушно каюся у скоєному – поки не проходило моє дивне збудження. Найчастіше цей болісний стан наставав перед сном; втім, після цього я не відчував занепокоєння або невдоволення собою. Згодом я розмірковував над цим і дійшов висновку, що, мабуть, це був своєрідний експеримент, несвідоме бажання перевірити, всюдисущий Бог чи ні; справа в тому, що ця його властивість дуже цікавила мене в той час, і, очевидно, саме тоді у мене вперше ворухнулася непевна здогадка: якщо Бог справді є живою істотою, якою ми його вважаємо, то жодна мить нашого внутрішнього життя не може бути прихована від нього, так що він може покарати нас навіть за наші думки.

Але незабаром я завів нове знайомство, яке позбавило мене марних мук і допомогло моїй неспокійній фантазії знайти ту поживу, якої їй бракувало в домівці моєї матері з її простим і тверезим поглядом на життя; ця дружба замінила мені балакучих бабусь і няньок, чиї вигадки зазвичай живлять ненаситну уяву дітей.

У будинку навпроти нас було просторе напівтемне приміщення, яке виходило просто на вулицю і було цілком заповнене уживаними речами. Його стіни були обвішані старомодними шовковими сукнями, всілякими тканинами та килимами. Вхідні двері та вся зовнішня стіна будинку обабіч них були суцільно обвішані заіржавленою зброєю, інструментами, приладами та почорнілими від часу картинами із рваним полотном; у крамниці стояло кілька столів і скринь старовинної роботи, на яких громадився дивовижний скляний і порцеляновий посуд упереміж із глиняними та дерев'яними статуетками. У глибині цього дивного складу височіли гори складених одне на одне ліжок та інших меблів, а на плоских вершинах і уступах цього

хребта, іноді на самому краю якоїсь грізно навислої самотньої скелі, там і сям виднілися то вигадливий годинник, то розп'яття, то восковий ангел, то ще що-небудь на кшталт цього. І, нарешті, в найдальшому кутку кімнати, де панувала похмура напівтемрява, незмінно сиділа товста, похилого віку жінка в старовинному селянському вбранні, що спостерігала за тим, як миршавий сивий чоловічок іще більш похилого віку, що мав під своєю рукою декількох підлеглих, метушився, зустрічаючи відвідувачів, які раз у раз заходили до крамниці. Ця жінка й була душею закладу, і всі накази та розпорядження йшли від неї, незважаючи на те, що вона зовсім майже не рухалася зі свого місця, а на вулицю й зовсім ніколи не виходила. Руки у неї завжди були голі, бо вона носила плаття з короткими рукавами та з білосніжними, майстерно збитими буфами, які були в моді років сто тому, за наших бабусь, і яких я більше ні на кому не бачив. Це була надзвичайно оригінальна жінка. Сорок років тому, темна і убога, вона приїхала зі своїм чоловіком у місто, щоб заробити собі на шматок хліба. Після довгих років важкої та невдячної поденної праці їй усе ж вдалося вибитися з нужди; тоді вона почала торгувати мотлохом і завдяки своїй успішності та вмільому веденню справ склала собі з часом непоганий статок, яким розпоряджалася вельми своєрідно. Вона ледве розбирала друковані літери, зовсім не вміла писати і не знала лічби арабськими цифрами, які їй ніяк не давалися; всі її пізнання в арифметиці обмежувалися римськими одиницею, п'ятіркою, десяткою та сотнею. У тій віддаленій і глухій місцевості, де вона провела свою ранню молодість, люди здавна вміли обходитися тільки цими чотирма цифрами, і, перейнявши ще тоді ці своєрідні, освячені тисячолітньою традицією прийоми лічби, вона дотепер користувалася ними з вражаючою вправністю. Вона не вела ніяких книг і не робила ніяких записів, але могла в будь-який час відтворити повну картину оборотів свого закладу, які часто виражалися в тисячах і складалися з безлічі окремих дрібних статей; для цього вона брала шматочок крейди, що завжди зберігався про запас в її кишені, і починала швидко писати на столі, вкриваючи його поверхню показними колонками зі своїх чотирьох цифр. Написавши на такий манер всі окремі статті, які вона знала напам'ять, вона досягала своєї мети попросту тим, що слинила палець і так само спритно стирала один стовпчик за одним, підраховуючи при цьому стерті знаки й записуючи збоку отримані результати. Так виникали нові, вже менші, групи цифр, значення і назви яких не знав ніхто, крім неї самої, тому що це були все ті ж самі чотири цифри, що здавалися невтаємниченим якимись чарівними язичницькими письменами. До того ж вона була зовсім неспроможна провести ці дії на папері, пером або олівцем, або хоча б грифелем на учнівській дошці, тому що, по-перше, їй потрібен був принаймні цілий стіл, аби було де розвернутись, а по-друге, вона вміла накидати свої розмашисті каракулі тільки за допомогою м'якої крейди. Вона часто скаржилася на те, що її нетривкі записи не можна зберігати, але саме цій обставині вона і завдячувала своєю незвичайною пам'яттю, що зберігала всі ці незліченні полчища чисел, які так раптово оживали під її рукою, наповнюючись значенням і змістом, а потім так само швидко зникали. Про співвідношення приходу і витрат вона не особливо турбувалася, адже всі витрати на домашні та інші потреби вона однаково покривала з того ж гамана, з якого брався і основний капітал для її оборотів, і коли набігала зайва сума, вона негайно ж обмінювала ці гроші на золото і клала їх на збереження до скриньки зі своїми скарбами, де вони й залишалися лежати назавжди, якщо частина з них не виймалася звідти знову і не йшла в яке-небудь особливе діло або на те, щоб надати кому-небудь позику, – втім, останнє робилося лише як виняток, бо зазвичай вона не позичала гроші під відсотки. Її постійними клієнтами були переважно селяни з усіх околиць, які купували у неї різні речі для своїх домашніх потреб, і будь-кому з них вона давала свої товари в борг, часто з чималою вигодою, але нерідко і зі збитком для себе. Таким чином вона підтримувала зв'язки з безліччю людей, так чи інакше залежних від неї; одні були їй вдячні, а інші перебували з нею у ворожих відносинах, так що її невпинно облягали боржники, які просили почекати або приходили розплатитись, і всі вони, – хто у вигляді попереднього заохочення, хто на знак вдячності за вже надану послугу, – підносили їй найрізноманітніші

дари, слівце наміснику або настоятельці якогось монастиря. Всілякі овочі та фрукти, молоко, мед, виноград, шинка та ковбаси – все це доставлялось їй цілими кошиками і становило міцну основу заможності й достатку в її господарстві, які дозволяли їй жити в своє задоволення. Це приємне домашнє життя вступала у свої права вечорами, коли гамір під склепіннями крамниці стихав, двері зачинялись і мешканці будинку переходили на житлову половину, що мала ще більш дивний і незвичний вигляд, ніж сама крамниця.

Тут пані Маргрет збрала всі ті предмети, які свого часу потрапили до її рук і особливо сподобались їй; вона ніколи не обмежувала себе в цьому відношенні, й якщо яка-небудь річ здавалась їй цікавою, вона зберігала її напам'ять і прикрашала нею своє житло. На стінах висіли старовинні образи на золотому тлі, а у вікна були вставлені вітражі, й усім цим творам мистецтва вона приписувала яке-небудь незвичайне минуле або навіть таємну чудодійну силу, так що в її очах вони були святиною і вона не наважувалася розлучитись із ними, хоча знавці дійсно визнавали за деякими з них художню цінність і всіляко намагалися видурити ці речі в їх неосвіченої власниці. У скриньці з чорного дерева у неї зберігалися золоті медалі, рідкісні монети, філігранні прикраси та інші коштовні дрібнички; до них вона мала особливу пристрасність і продавала їх тільки тоді, коли це обіцяло їй особливо велику вигоду. І, нарешті, на полицях біля стіни було складено цілі купи величезних, грубесних фоліантів, які вона вже давно ретельно збирала. Тут були всілякі Біблії, старовинні космографії з незліченними гравюрами на дереві, описи подорожей, сповнені різних чудес і чудасій, курйозні книги з міфології, які були в ходу в минулому столітті, з величезними, складеними в кілька разів кольоровими гравюрами, що вже встигли добряче розшарпатися; ці наївно написані книги вона попросту називала язичницькими життями. Крім того, у неї була ціла бібліотека простонародних лубків, із яких можна було дізнатися про п'ятого євангеліста, про молоді роки Ісуса, про його пригоди в пустелі, дотепер іще не відомі, про те, що його тіло нібито збереглося і згодом було знайдене разом із якимись грамотами; про страшні зізнання одного вільнодумця, що з'явився з того світу, аби розповісти про свої муки в пеклі; це зібрання доповнювали кілька літописів, сонників і книг з описами цілющих трав. Усяке друковане слово, – хоч про що б ішлося, – завжди містило в очах пані Маргрет частку правди, так само як і будь-які усні перекази, що ходили в народі; та світ Божий, відбитий в усіх цих книгах і легендах, далеке і близьке, і навіть своє власне життя, – все здавалось їй рівною мірою чудесним і сповненим глибокого змісту; в ній усе ще жила старожитня, простодушна віра в чудеса, не схожа на витончене марновірство сучасних освічених людей. Усе надруковане в книгах і почуте від людей давало багату поживу її невгамовній фантазії, і, зі жвавою цікавістю вбираючи всі ці нові враження, вона брала їх на віру і негайно ж висловлювала їх у ті властиві мисленню народу відчуті форми, що, як старий бронзовий посуд, тим яскравіше блищать, чим довше вони були у вжитку. Всі боги та божества стародавніх і сучасних язичницьких народів, легенди про них і їх зображення в книгах дуже цікавили її, тим більше що вона вірила в реальність їхнього існування і думала, що істинний Бог бореться з ними, намагаючись ізжити їх зі світу; ця нечисть, іще не цілком підвладна Господу Богу і яка не відмовилася від своїх підступів, викликала у неї гарячий інтерес до себе, змішаний із забобонним страхом, так само як і безбожники, чию поведінку вона могла пояснити собі тільки тим, що, заперечуючи існування Бога, ці жадливі люди діють не за своїм внутрішнім переконанням, а всупереч йому, просто з упертості. Величезні мавпи та інші чудовиська, що мешкають у лісах південних країн, про які писано було в цих старовинних книгах, казкові водяні та русалки – всі вони були в її очах не що інше, як цілі народи, що потонули в невірі та опустилися до тваринного стану, або просто покарані богохульниками; тепер вони то каються, то злобують, і їх жалюгідна доля – живе свідчення руйнівного гніву Господнього, хоча часом вони не проти зле пожартувати над людиною.

Отже, вечорами, коли вогонь у печі пані Маргрет весело потріскував, над горщиками здійснювалася пара, на столі з'являлися поживні сільські наїдки, а сама господиня сиділа в своєму

спокійному, прикрашеному інкрустаціями кріслі, – до її кімнати починали сходитися гості, аж ніяк не схожі на тих людей, яких можна було побачити під склепіннями її лавки в денний час. Усі ці друзі та знайомі були бідняки, яких приваблював сюди і апетитний запах страв, приготованих гостинною господинею, і можливість поговорити про вищі матерії; вони шукали відпочинку після денних справ і турбот та знаходили його в тих жвавих розмовах, які тут велися. За винятком небагатьох лицемірів, що приходили тільки заради дармового частування, всі вони дійсно відчували потребу в таких задушевних бесідах і зі щирим захопленням тлумачили про речі, що виходили за межі повсякденного, особливо про релігію та про таємничі, загадкові сторони життя, а позаяк у відповідь на такі запити тогочасне суспільство могло запропонувати їм лише вельми прісну їжу, то вони намагалися самі відшукати розгадки цих пекучих таємниць. Внутрішня невдоволеність, невгамована жага пізнання істини, спільність долі цих людей, все те, що вони пережили, прагнучи задовольнити ці свої пориви в суєтному світі пристрастей, – ось що приводило їх сюди, а також спонукало вступати в різні дивні секти, про внутрішнє життя яких пані Маргрет постійно дізнавалася через своїх друзів, бо вона не любила утруднювати себе і взагалі була занадто мирською людиною, щоб займатися такими справами самій. Більш того, вона різко шпетила малодушних і злісно висміювала тих, хто схильний був надто вдаватися в містику. Щоправда, вона й сама жити не могла без таємничого та чудесного, але її захоплювали таємниці реального, чуттєвого світу, самого життя в його різноманітних зовнішніх виявах і загадкові долі окремих людей; про такі речі, як чудесне душевне прозріння, послання благодаті, обранництво і тому подібне, вона й слухати не хотіла, і якщо хто-небудь із її гостей заводив мову про це, вона давала йому гарну відсіч. Бога вона вшановувала насамперед за те, що він був мудрим і майстерним творцем усього чудесного, що є на цьому світі, але, крім того, він володів у її очах іще однією властивістю, що викликало в неї особливе здивування та захоплення: вона вважала його покровителем усіх тих, хто енергійний і сміливий, хто сам коваль свого щастя і, не маючи гроша ламаного за душею, своїм розумом прокладає собі дорогу і виходить у люди. Тому ніщо не тішило її так, як успіхи молодих людей, народжених бідними і незнаними, але які зуміли завдяки своїм здібностям, ощадливості й розуму вибитися з нужди, посісти високе становище в суспільстві, та ще й придбати повагу і довіру високопоставлених осіб. Із жвавою участю, ніби справа стосувалась її самої, стежила вона за тим, як процвітали її улюбленці, а коли їх добробут зростав настільки, що вони вже могли зі спокійною совістю дозволити собі деяку розкіш, – вона щедро обдаровувала їх ще й від себе і поділяла з ними їх перемогу. Великодушна за вдачею, вона охоче допомагала ближнім, причому не стільки тим, хто вік свій жив у злиднях, – їм вона давала не менше й не більше як було заведено, – скільки тим, хто починав заводити деяке майно, – їх вона воістину обсипала своїми щедротами, хоча така марнотратність була їй не по кишені.

Зазвичай такі вискочні мали більш солідні зв'язки на стороні, але за своєю природною розважливістю намагалися не втрачати прихильності також і цієї дивної жінки та підтримували з нею добрі стосунки, поки нарешті їх не витісняло нове покоління фаворитів; таким чином, серед гостей пані Маргрет нерідко можна було зустріти якогось добре одягненого пана, що завдавав клопоту цим біднякам своєю присутністю і наводив на них боязкість своєю статечною манерою триматись. А коли такий гість ішов, благочестиві друзі господині дорікали їй у прихильності до суєти мирської та до земних благ, що завжди викликало розбіжність у думках і запеклі суперечки.

Люди діяльні та працьовиті, що вміли вести свої справи успішно і з вигодою, завжди були їй до душі, і, ймовірно, саме тому в її дім були вхожі також і деякі євреї-перекупники. Невичерпна енергія та незмінна ввічливість цих людей, які частенько заїжджали до неї, залишали в неї важкі тюки з товаром, витягали з-під своїх засмальцьованих каптанів туго набиті гаманці та, ні слова не кажучи, не вимагаючи навіть розписки, вручали їх їй на збереження, їх ненастирлива цікавість і добродушна поступливість (що, втім, анітрохи не заважало їм бути незгід-

ливими і меткими, коли справа стосувалася торгівлі), їх релігійні обряди, які вони так суворо виконували, їх походження, пов'язане з біблійними переказами, та навіть їх вороже ставлення до християн і тяжка провина, що лежить на їх пращурах, – усе це викликало жвавий інтерес славної пані Маргрет, і вона охоче приймала у себе цих багатостраждальних і всіма зневажених мандрівців, коли вони з'являлися на її вечірніх зборах, і дозволяла їм варити каву або смажити рибу на її вогнищі. Іноді благочестиві християнки були не проти беззлобно пожартувати над ними і дорікали їм у тому, що ось іще ж зовсім недавно їх предки були запеклими лиходіями, що вони, мовляв, викрадали та вбивали християнських немовлят і отруювали колодязі, а пані Маргрет запевняла, ніби вічний жид Агасфер років дванадцять тому ночував у «Чорному ведмеді» й вона дві години підстерігала біля дверей, щоб побачити його від'їзд, та тільки даремно втратила час, бо він вирушив далі ще до світанку; у відповідь на це євреї тільки всміхалися добродушно й лукаво і, як і раніше, перебували в найкращому настрої.

Але хай там як, вони теж по-своєму шанували Бога та дотримувалися певних, чітко виражених релігійних переконань, а отже, мали набагато більше прав належати до цього гуртка вірян, ніж два інших його завсідники, чия присутність була б доречною де завгодно, але тільки не тут; усі дивувалися, зустрічаючи їх у цьому будинку, і все-таки строкате і дивне товариство, що збиралося тут, очевидно, не могло обійтися без них, як не можна обійтися без солі, що додає всьому своєї гостроти.

Розділ сьомий

Продовження розповіді про Пані Маргрет

То були два запеклі безбожники. Один із них, трунар, що виготовив і власноруч забив на своєму віку вже не одну сотню трун, був простий і славний, хоча і мовчазний чоловік, час від часу спокійно і небагатослівно заявляв, що не вірить ні у вічне життя, ні в Бога, про якого, на його думку, ми просто нічого не можемо знати. Втім, він ніколи не насміхався над вірянами, і ніхто не чув од нього якихось зухвалих промов; навіть коли набожні кумасі напали на нього, намагаючись повернути його на шлях істинний, він тільки незворушно покурював свою люльку і покійно вислуховував їх красномовні проповіді.

Інший безбожник був кравець, чоловік уже не першої молодості, з сивиною у волоссі, але володів нісенітним, нестерпним характером і, як видно, здатний при нагоді влаштувати своєму ближньому якусь капость. Якщо трунар поводився скромно, терпляче зносив усі нападки і лише зрідка й досить несміливо висловлював своє суворе кредо, то кравець постійно готовий був сам перейти в наступ і знаходив якесь задоволення в тому, щоб зачіпати почуття вірян грубим жартом і міцним слівцем, змушував їх здригатися від жаху, безжально піддаючи сумніву, заперечуючи і опошляючи все те, що було для них святим, передражнявав, як справжній Уленшпігель, кожне слово цих простодушних бідолах і викликав у них своїм балаганим гумором гріховне бажання посміятися над тим, що не смішно. У нього не було ні глибоких думок, ні поваги до будь-чого, навіть до природи, а єдиною його потребою було заперечувати існування Бога, вірніше, нарікати, навіщо він усе-таки існує, в той час як трунар уважав, що це для нього не так уже й важливо; зате останній був чоловіком бувалим, іще підмайстром, мандруючи містами, звик дивитися на світ Божий широко розкритими очима, та й згодом продовжував просвіщати свій розум і, якщо був в ударі, любив побалакати про різні дивовижі. Кравцю ж подобалися тільки плітки, та бешкети, та галасливі лайки з балакучими прочанками; його ставлення до євреїв теж видавало його безглуздий характер. Якщо трунар, який вважав їх такими ж людьми, як і він сам, ставився до них доброзичливо і був привітний із ними, то кравець усіляко дражнив і мучив їх і знущався над ними з воістину християнською зарозумілістю, пускаючи в хід усі відомі йому заяложені жарти, якими дражнять євреїв, так що часом бідолахи і справді ображались і спересердя йшли з кімнати. Зазвичай справа закінчувалася тим, що у пані Маргрет уривався терпець і вона проганяла цього злого демона зі свого будинку; але незабаром він знову з'являвся там, якийсь час тримався трохи обережніше, говорив тихо і вкрадливо, і всі терпіли його, хоча й знали, що все це ненадовго і що незабаром він знову візьметься за старе. Мабуть, усі ці люди, що так полюбляли поговорити й посперечатися, мали потребу в ньому як у живій ілюстрації їх власних уявлень про те, яким мусить бути безбожник; втім, його атеїзм і насправді вельми точно відповідав цим уявленням; зрештою, всім стало цілком ясно, що він жене від себе думки про Бога і про безсмертя головним чином тому, що вони заважають йому віддаватися порожній і гульотній життєвій суєті, а згодом, коли йому настала пора вмирати, він так скиглив і голосив, тремтів усім тілом і скреготав зубами і так жадав полегшити свою душу покайною молитвою, що добрі християни могли тепер торжествувати свою повну перемогу і що ж стосується трунаря, то він перед смертю встиг іще сам виготовити собі труну, причому вистругав її з таким же незворушним спокоєм, як і ту, з якої він колись почав свою роботу.

Ось що являло собою це товариство, що так часто – особливо взимку – збиралося на вечірні розмови в будинку пані Маргрет, і не пам'ятаю вже, як усе це почалося, але тільки з певного часу я став усе частіше проводити свої дні в її дивовижному закладі, серед заклопотаного снування покупців і продавців, а вечорами сидів біля ніг самої господині, яка дуже була прихильна до мене. Її ставлення я заслужив тим, що слухав розмови дорослих із незмінною

увагою, хоч про які б дивні та химерні речі йшлося. Щоправда, їх пошуків у галузі теології та моралі, – хоча вони нерідко були дуже і дуже наївними, – я тоді ще не розумів, але так як і самі співрозмовники не любили довго затримуватися на цих матеріях і зазвичай відразу ж переходили до того, що вони дійсно бачили та пережили, то бесіда звертала тим самим в інше русло, в галузь натурфілософії, де і я дещо тямив. Сперечальників цікавили насамперед явища духовного життя, такі, як сни, передчуття тощо, для яких вони намагалися знайти пояснення в повсякденному житті, але їх допитливий розум намагався проникнути також і в таємничі сфери зоряного неба, в глибини моря та в надра вогнедишних гір, про які їм доводилося чути, – і все це вони зводили так чи інакше до релігійних поглядів. Вони читали одкровення ясновидців, описи дивовижних подорожей на різні віддалені світила й інші повчальні книжки такого ґатунку, придбані пані Маргрет за їхньою порадою, а потім сперечалися про них, висловлюючи при цьому найсміливіші здогадки, які виникли в їх розпаленій уяві. Часом хтось із них підкріплював свої доводи деякими науковими відомостями, випадково почерпнутими ним де-небудь, наприклад, у розмові зі слугою одного астролога, який стверджував, ніби через підзорну трубу його пана видно якісь живі істоти на Місяці та щось на зразок палаючих кораблів на Сонці. Але найяскравішу уяву мала пані Маргрет, у якої усякий вимисел здобував плоть і кров. У неї була звичка по кілька разів на ніч вставати з ліжка і підходити до вікна, подивитися, що відбувається у світі під покровом темряви та нічної тиші, причому кожного разу вона дійсно що-небудь помічала: то якусь підозрілу зірку, що мала вигляд не такий, як завжди, то комету, то який-небудь червонуватий відблиск у небі, й для всіх цих явищ вона негайно ж знаходила особливу назву. Усі навколишні предмети жили в її очах своїм життям, сповненим глибоким змістом; коли сонячний промінь потрапляв у склянку з водою і, пройшовши крізь неї, падав на гладенько відполіровану поверхню столу, грайлива веселка з її сімома кольорами здавалася їй безпосереднім відображенням тієї пишноти, яка буває тільки на небесах, у самому раю. «Дивіться, дивіться, – казала вона, – хіба ви не бачите, які там чудові дерева та квіти? а зелені ганочки та червоні шовкові хустки? а ці золоті дзвіночки і сріблясті фонтани?» – і щоразу, коли сонце заглядало до її кімнати, вона проробляла цей досвід, «щоб хоч одним оком заглянути на небеса». Чоловік називав її за це старою зайдиголовою і разом із кравцем нещадно висміював її. Зате коли мова заходила про привидів, вона відчувала куди більш твердий ґрунт під ногами, бо вже щодо цього, безсумнівно, мала чималий досвід, який дався їй нелегко; та й у всіх інших було що розповісти на цей рахунок. Щоправда, відтоді як вона перестала виходити з дому, з нею не траплялося більше нічого особливого, якщо не брати до уваги того, що вона частенько чула метушню та стукіт у старій коморі й іноді, стоячи опівночі або вдосвіта на своєму звичайному спостережному посту біля вікна, бачила, як у темряві ночі по вулиці бродить чорна вівця. А іншого разу біля вхідних дверей стояв карлик, і поки вона пильно розглядала його, бажаючи переконатися, що це не сон, він раптом починав рости на її очах, усе вище й вище, і вже майже діставав до підвіконня, так що вона ледве встигала зачинити вікно та сховатися під ковдру. Але все це не йшло в порівняння з тим, що їй довелося пережити в молодості, особливо в ті роки, коли вона ще жила в селі й їй доводилося в будь-яку пору доби ходити й полем і через ліс. Бувало, її переслідували якісь безголові люди, що цілими годинами крокували поруч із нею по дорозі й не відставали, хоч як би старанно вона молилася; душі померлих селян, які не знайшли собі спокою і приходили ночами на своє поле, з благанням простягали до неї руки; повішені зривалися з високих ялинок і з диким завиванням бігли слідом за нею, щоб полегшити свої страждання, побувши поблизу доброї християнки; мороз пробігав по шкірі, коли вона описувала своє тодішнє безвихідне становище: їй так і кортіло поглянути хоч одним оком на ці моторошні постаті, а в той же час вона чудово знала, як шкідливо і небезпечно дивитися на них. Якось у неї навіть розпухав весь бік, лівий або правий, зважаючи на те, з якого боку йшли за нею мерці, й їй доводилося посилати за лікарем. Вона розповідала також про чаклунство та чорнокнижництво й запевняла, що ще наприкінці минулого століття, в роки її юності, в

селі часто-густо займалися такими речами. Так, наприклад, в її рідних краях у деяких заможніх селян, які жили великими сім'ями, були давні язичницькі книги, за допомогою яких вони творили надзвичайні справи. Вони підносили полум'я до стогу і пропалювали в ньому дірку, причому сам стіг залишався цілим, уміли заговорювати воду і управляти димом, змушуючи його здійматися з димаря в будь-якому напрямку й утворювати різні кумедні фігури, але все це були ще безневинні жарти. Набагато страшніше було потрапити в число їх недругів, яких вони безжалісно зводили зі світу, – для цього вони вбивали в стовбур верби три цвяхи, щось шепотіли над ними, і людина починала повільно марніти (батько Маргрет довго мучився з їх милості якоюсь хворобою, але їх підступи були вчасно розкрито, і його врятували капуцини), або ж насилали наслання на поля своїх ворогів, так що зерно в колосках перегорало, а потім самі ж знущалися над нещасними, коли ті голодували і терпіли нужду. Щоправда, люди втішали себе тим, що коли хто-небудь із цих чаклунів дозрівав для пекла, за ним з'являвся чорт і після нелегкої боротьби ніс із собою його душу, а проте все це знову-таки наганяло страх на добрих християн, і самій оповідачці доводилося бачити закривавлений сніг і клапті волосся на місці події, що навряд чи можна назвати приємним видовищем. У таких селян завжди було багато грошей, і коли траплялося весілля чи похорон, вони відміряли їх гарнцем і переносили у великих цебрах. Весілля в той час грали з великою пишністю, як у давнину. Вона ще пам'ятала одне таке весілля, на яке зібралось душ сто гостей, і всі вони, чоловіки й жінки, приїхали верхи. На жінках були корони з сусального золота, шовкові сукні та намиста зі згорнених у рурку дукатів у три, а то і в чотири ряди; але і тут справа не обійшлася без чорта: він непомітно прискакав із усіма гостями, і після вечері там творилося таке, що й сказати незручно.

У сімдесятих роках, коли стався великий неврожай і був голод, ці селяни бавилися тим, що широко відчиняли двері своїх комор і молотили в дванадцять цівів, та ще запрошували якогось сліпого скрипаля, щоб він підігравав працівникам, причому сидіти він мусив на великому короваї, а потім, коли перед коморою збиралася ціла юрба голодних жебраків, спускали на беззахисних людей злих собак. Цікаво, що народ вважав усіх цих сільських багатіїв, які тиранили селян, опрощеними нащадками давніх феодалів, колишніх власників численних замків і фортець, розкиданих по всій країні.

Невичерпним джерелом для вигадок і небилиць був також католицизм; навколо нашого міста було чимало порожніх і покинутих обителів, а деякі місцевості по сусідству взагалі залишилися католицькими, і в тамтешніх монастирях іще жили ченці. Про духівництво цих монастирів поширювалися дивовижні легенди, особливо про капуцинів, які досі діють рука об руку з катами, переслідуючи нечисту силу та займаючись знахарством серед забобонних селян-протестантів. У деяких віддалених місцевостях країни протестантизм прийшов на той час у занепад, і люди сповідували його якимось несвідомо; замість того щоб дивитися на католиків зверху вниз, як на темних, обдурених людей, які вірять у різні бредні, селяни самі поділяли всі їх забобони, хоча й вважали, що все це є грішним і негідним, і не сміялися над католицизмом, а скоріше боялися його, вбачаючи в ньому якусь страшну язичницьку ересь. І якщо вони ніяк не могли уявити собі, що вільнодумець – це така людина, яка в глибині душі дійсно ні в що не вірить, то не менш незрозумілими здавались їм і ті люди, які вірять навіть більше, ніж треба, самі ж вони трималися середини, тобто вірували тільки в те, що, на їх думку, являло добре, а не зле начало.

Чоловік пані Маргрет, якого всі звали дідусем Якобом, а сама Маргрет попросту татусем, був старший за неї на п'ятнадцять років і вже доживав свій сьомий десяток. Щодо вигадки та фантазії він мало в чому поступався своїй дружині, а його спогади йшли ще далі в глиб повного чудесних переказів минулого, проте в кожній події він перш за все бачив її смішну сторону, позаяк увесь вік свій тільки те й робив, що жартував із когось, і взагалі був чоловіком досить нікчемним; якщо його дружина любила побалакати про речі серйозні та воліла розповідати про страшне, то він знав безліч прекумедних історій про витівки нечистої сили, а також

чимало справжніх пригод, що трапилися зі знайомими йому людьми, які він, одначе, теж безбожно перебріхував. У ранній молодості йому довелося побачити останні відьомські процеси, і його сповнені гумору оповідання про шабаші та гулянки відьом, почерпнуті ним із усних переказів, живо нагадували описи таких процесів із їх просторовими обвинувальними висновками та вимушеними зізнаннями підсудних, які можна прочитати в старовинних документах. Це був його коник, і він присягався та божився, що деякі знайомі йому жінки, відомі своїми дивацтвами, чудово вміють їздити на мітлі, й не раз обіцяв, що днями роздобуде в одного знайомого чаклуна ту мазь, якою відьми змащують ручку мітли, і неодмінно спробує, поки він іще живий, влаштувати виїзд із димаря. Його слова викликали в мене бурхливе захоплення, тим більше що він збирався взяти з собою й мене, – якщо буде гарна погода, – і малював переді мною найпринадніші картини цієї веселої поїздки, під час якої я сидітиму на держаку мітли перед ним, а він міцно мене триматиме. Він навіть намітив місця, де можна зробити привал, і називав мені то пагорб, де, за його відомостями, росло прекрасне вишневе деревце, то чудову сливу, де ми зможемо добряче поласувати, то яку-небудь лісову галявину з найсолодшою сунницею, де ми влаштуємо цілий бенкет, попередньо прив'язавши мітлу до якої-небудь ялини. Вирішено було, що ми навідаємося також і на сусідні ярмарки, – адже в будь-який балаган ми могли потрапити безкоштовно, просто через дах. Ми збиралися заїхати навіть до одного сільського священика, друга дідуся Якоба, щоб покуштувати його знаменитих домашніх ковбас, але для цього нам довелося б, звичайно, завчасно заховати мітлу де-небудь у куцах і удати, ніби ми давно вже хотіли відвідати пана пастора, та ось нарешті й зібрались, а прийшли ж ми пішки, добре що погода чудова; зате в будинок однієї багатой відьми-шинкарки, що жила в іншому селі, ми вирішили сміливо в'їхати просто через димар, розраховуючи на те, що вона здуру прийме нас за початківців чаклунів, але таких, що вже подають надії, та на славу пригостить своїми смачними коржиками з салом і свіжим медом зі своїх вуликів. А по дорозі треба було неодмінно подивитись, як живуть ті рідкісні птахи, що в'ють свої гнізда на високих деревах і скелях, і відібрати найкращих пташенят, – це було вже справою вирішеною. Як зробити це без будь-якої шкоди для себе, на це у нього був свій секрет, він знав заклинання, за допомогою якого можна було повеселитися собі на втіху, а насамкінець залишити чорта в дурнях.

Щодо примар і привидів він теж був великий знавець, але й тут у нього все оберталось своєю смішною стороною. Якщо історія, про яку він розповідав, була страшною, то і в ній однаково було щось найвищою мірою комічне, а ще частіше справа закінчувалося тим, що йому вдавалось обдурити нечисту силу, що мучила його, та зіграти з нею якийсь веселий жарт.

Словом, він чудово доповнював свою дружину, теж захоплювався різними фантазіями, і таким чином мені довелося почерпнути з самого першоджерела все те, що діти освічених батьків зазвичай дізнаються з навмисно для них оброблених книжок із казками. Нехай духовна пожива, яку я там знаходив, була не такою невинною, як у цих книжках, і не завжди розрахована на моральні поняття невинної дитини, – зате в ній незмінно була якась мораль, яка-небудь глибоко людська істина, а зібрані пані Маргрет старовинні речі були для мене справжньою скарбницею в значенні багатства зорових відчуттів. Цілком зрозуміло, що під впливом усього цього моя уява дещо передчасно дозріла і стала більш сприйнятливою до сильних вражень, подібно до того як діти з простолюття рано звикають до міцних напоїв, які п'ють дорослі. Справа в тому, що в домі пані Маргрет я чув не тільки розмови про чудеса надчуттєвого світу; нерідко її гості вели в моїй присутності палкі суперечки про життєві справи, про життя людське взагалі та про свою власну долю, і особливо цікаво було послухати саме господиню та її чоловіка, бо на своєму довгому віку вони побачили так багато сумного і смішного, так багато заслужено піднесених долею та незаслужено скривджених нею людей і самі зазнали так багато небезпек, поневірянь і труднощів, із яких вони все ж виплутувалися, що їх досвід був ніби зібранням прикладів на всі випадки життя; вони пережили все – і голод, і війну, і заколоти, а проте цікавіше всього було їхнє ставлення одне до одного, в якому відчувався елемент

драматизму, і часом проривалися назовні якісь глибоко заховані первісні, демонічні сили, так що, дивлячись на цю бурхливу гру пристрастей людських, я по-дитячому дивувався, і в душі моїй відкладалися глибокі враження.

Бо якщо пані Маргрет була живою душею й опорою дому, якщо вона заклала саме основу нинішнього добробуту сім'ї та завжди тримала кермо влади в своїх руках, то чоловік її був із тих людей, які ніяк не можуть знайти собі заняття до душі й нічого не вміють робити і яким не залишається нічого, як стати хлопчиком на побігеньках у дружини (якщо такому дістанеться в дружини жінка енергійна) і під покровом її влади без діла безславно животіти. Якщо пані Маргрет, що зуміла, – особливо в перші роки заміжжя, – сміливо використовувати сприятливі обставини того часу, завдяки своїй вражаючій спритності в буквальному значенні слова загірбала гроші купами, то чоловік її відігравав скромну роль послужливого домового, що допомагав їй по господарству, був від душі радий тому, що йому перепадало від дружини, і смішив усіх своїми кумедними витівками. Знаючи його безпосередність і якусь аж ніяк не чоловічу безпорадність і на досвіді переконавшись у тому, що у важкі хвилини вона не знаходить у ньому надійної опори, пані Маргрет не помічала інших його позитивних якостей, а тому, не довго думаючи, вирішила не підпускати його до заповітної скриньки та почала розпоряджатися грошима єдиновладно. Тривалий час жоден з них не бачив у цьому якогось збитку для себе, але потім деякі наклепники, в тому числі й інтриган-кравець, розкрили чоловікові очі на те, яким принизливим є його становище, і почали намовляти його, щоб він нарешті зажадав поділу майна та повного визнання свого права розпоряджатися ним.

Бідолаха негайно ж страшенно розбундючився і, підбурюваний своїми непрошеними порадиниками, почав погрожувати розгубленій дружині судом, якщо вона не видасть його частку «спільно нажитого статку». Вона прекрасно розуміла, що все це скоріше насильство та пограбування, ніж чесна тяжба, що єдиною опорою дому була й завжди буде тільки вона сама, й опиралася його вимогам з усіх сил. Однак закони були не на її боці, тому що суд не зміг би розібратись, який внесок зробило кожне з подружжів, а крім того, чоловік висував проти неї цілу низку брехливих обвинувачень і заявляв, що після поділу майна має намір розлучитися з нею. Збита з пантелику раптовим ударом і ставши предметом пліток, вона мало не захворіла від засмучення і, вже не розуміючи, що робить, віддала йому половину статку. Ставши власником всієї цієї блискучої купи золота, він негайно ж зашив його в довгі, схожі на ковбаси мішечки різної товщини, за розміром монет, склав ці ковбаски в свою скриню, прибив її до підлоги, міцно сів на ній і славно обдурих своїх доброхотних помічників, які сподівалися, що їм удасться урвати хоч малу дешицю його багатства. Жити він залишився в будинку дружини, та так вік свій і прожив біля неї й за її рахунок, і згадував про свій скарб тільки тоді, коли хотів задовольнити яку-небудь примху. Тим часом вона оговталася від удару і знову поповнила залишену їй частину, а з часом навіть подвоїла її; але з дня поділу вона думала тільки про те, як би знову заволодіти викраденим у неї добром, а це можна було зробити тільки після смерті чоловіка. Тому кожна розміняна ним монета була для неї, як ніж у серце, і вона не могла дочекатися, коли ж він нарешті помре. Чоловік, у свою чергу, настільки ж нетерпляче чекав її смерті, щоб стати неподільним володарем усього статку й пожити на схилі років у цілковитій незалежності. Щоправда, на перший погляд нікому б і на думку не спало, що на їхніх стосунках лежить така похмура тінь, тому що вони жили, як живе любляче подружжя похилого віку, і називали одне одного не інакше, як «татусь» і «матуся». Це було особливо помітно у Маргрет, яка ставилася до чоловіка загалом із тією ж теплотою та великодушністю, як і до всіх людей, і не тільки терпляче зносила всі його блазнівські замашки, але, напевно, не змогла б прожити і дня без цієї людини, колишнього її супутника впродовж ось уже сорока років; та й він сам теж відчував, що йому не так уже погано живеться з нею, а іноді навіть брав на себе господарські турботи і з комічно діловим виглядом порався на кухні, поки його дружина в колі своїх захоплених однодумців мчала вдалину на крилах фантазії.

Але через кожні три-чотири місяці, з настанням однієї з чотирьох пір року, коли сама природа, що так різко змінюється в цей час, нагадувала старим, яким є недовговічним життя людське, а їх тілесні недуги частіше давали знати про себе, – їх давня ворожнеча знову прокидалась, і між ними спалахувала відчайдушна суперечка. Зазвичай це траплялося темної ночі, коли їх мучило безсоння, – і тоді, сидючи у своєму старовинному широкому ліжку під *спільною* строкато розфарбованою запоною, вони до самого світанку, не звертаючи уваги на відчинені вікна, кидали одне одному в обличчя тяжкі звинувачення та образливі лайливі слова, так що сонні вулиці прокидалися від їх криків. Вони дорікали одне одному за гріхи давно минулі молодості, прожитої в чуттєвих утіхах, і будили тишу ночі, голосно сперечаючись про справи минулих, про те, що сталося ще до настання нашого століття, далеко в горах і долинах, де встигли відтоді вирости або, навпаки, зникнути цілі густі ліси, і згадуючи учасників цих подій, які давним-давно зотіли в своїх могилах.

Потім чоловік вимагав у дружини, щоб вона пояснила, чому вона, власне, сподівається пережити його, або дружина вимагала того ж від чоловіка, і між ними починалася вельми неприємна суперечка про те, хто ж із них усе-таки буде мати задоволення поховати іншого.

Ці огидні сцени тривали й наступного дня, на очах у всіх, хто приходив у їх будинок, чи то знайомі, чи чужі, так що бідолашна жінка зрештою вибивалася з сил і починала плакати й молитися; що ж стосується її чоловіка, то він тримався начебто навіть бадьоріше, ніж зазвичай: весело насвистував або ж заходився пекти собі оладки, невпинно бурмочучи щось під ніс. Відпустивши якусь шпильку, він міг цілий ранок повторювати одне й те ж, так що від нього тільки й чути було: «П'ятдесят один! П'ятдесят один! П'ятдесят один!» – Або ж додавав для різноманітності: «Не знаю, не знаю, здається мені, що стара баба з будинку навпроти знову вирушила сьогодні з раннього ранку на прогулянку! Недарма вона купила вчора нову мітлу! Тож я бачив, як у повітрі щось таке промайнуло... певно, її червона спідниця; дивно! гм! П'ятдесят один», – і так далі. При цьому в серці у нього все так і кипіло від злості, й він норотив дошкульніше уразити дружину, знаючи, що своїми жартами він завдає їй іще більших страждань: адже її запас злості швидко вичерпувався, і в неї не було більше сил продовжувати цю тяжку сварку. Зате і вона і він мали інший засіб, аби насолити одне одному: цей засіб полягав у тому, що після кожної такої сварки обоє ставали до марнотратства щедрими й обсіпали подарунками всіх, хто потрапляв під руку, немов кожне з них хотіло прожити на очах в іншого свій статок, якого те домагалось.

Чоловік Маргрет був не те щоб невіруючим, але оскільки і в Бога і в рай він вірив вельми своєрідно, тобто так само, як у духів та відьом, то Бог у нього був якимось сам по собі, а життя саме по собі, тож йому діла не було до тих моральних принципів, які неминуче впливають із віри в Бога; він тільки й знав, що їв та пив, сміявся і лихословив, базікав і дивачив, навіть і не думаючи про те, щоб узгодити свій легковажний спосіб життя із суворими вимогами моралі. Втім, і його дружині теж жодного разу не спало на думку, що її земні пристрасті якимось не личать людині віруючій, а тому вона ніколи не приневолювала себе і прямо висловлювала все, що її хвилювало, вигідно відрізняючись у цьому відношенні від своїх лицемірних нахлібників. Вона любила й ненавиділа, благословляла і проклинала, ні в чому не обмежуючи себе і ні від кого не приховуючи своїх душевних поривів, ніколи не думала про те, що й сама вона далеко не безгрішна, і, не відаючи сумнівів, завжди сміливо посиалася на Бога та його всемогутність.

У кожного з подружжів було безліч напівзлidenних родичів, що жили в усіх куточках округи. Всі вони в рівній мірі тишили себе надією отримати відому частку солідної спадщини, тим більше що пані Маргрет, яка підживлювала непереборну неприязнь до тих, хто безнадійно загруз у злиднях, приділяла їм від своїх щедрот лише дуже вбогі подачки та пригощала їх за своїм столом тільки по святах. У ці дні в її будинку з'являлися двоюрідні брати і сестри, старі тітки і дядьки з чоловікового та з її боку, зі своїми змарнілими довгоносими дочками і сухотними синами, і всі ці бідняки несли мішечки та кошики з жалюгідними підношеннями,

розраховуючи придбати таким чином прихильність примхливих старих і понести додому шед-ріші відповідні подарунки. Ця велика рідня різко розпадалася на два табори, кожен із яких примикав до однієї із ворогуючих сторін і поділяв з нею надії на те, що її недруг помре раніше і спадок з часом збільшиться. Вони ненавиділи одне одного так само пристрасно і ворогували так само непримиренно, як і сама Маргрет і її чоловік, що слугували їм прикладом, і коли, наситившись і відігрівшись за незвично щедрою трапезою, все це боязке спочатку збіговисько сміливішало та починало почуватися вільніше, тоді між обома партіями щоразу розгорялася палка суперечка. Чоловіки, що підбирали зі столу недоїдені окости, били ними один одного по головах, перш ніж сховати їх у свій мішок, а їхні дружини обсипали одна одну лайкою, підносячи кулак просто до білого, загостреного носа суперниці, і вирушали геть із приємним відчуттям у шлунку, але зате зі злістю та заздрістю в серці. Взявши під пахву туго набиті вузлики, вони неквапливими кроками виходили з міських воріт, аби пуститися в далеку дорогу до своїх хат, а коли вони – все ще спересердя – розлучалися де-небудь на роздоріжжі, очі їх шпурляли колючі погляди з-під недільних чіпців, прикрашених жалюгідними стрічками.

Усе це тривало довгі роки, поки нарешті стара Маргрет не вирішила подати приклад своєму чоловікові, сама вирушивши в царство духів і привидів, яке настільки займало колись її мрії. Залишений нею заповіт виявився цілковитою несподіванкою для всіх, тому що в ньому вона відказала весь свій статок одній людині: цим єдиним спадкоємцем був останній і наймолодший із числа її фаворитів, які так тішили її серце своєю спритністю та успіхами в справах, і вона померла у твердій впевненості, що її грошики не дістануться бевзям, а славно послугують людям путнім, у чийх руках вони стануть силою. На її похорон зійшлися всі родичі подружжя, і, побачивши, як вони обдурені у своїх сподіваннях, всі здійняли страшенний крик і плач. Вони одностайно зненавиділи щасливого спадкоємця, який спокійнісінько склав своє добро на великий віз, одібравши все те, з чого ще можна було витягти якусь користь. Він залишив нещасним біднякам тільки готівковий запас провізії та зібрані покійною книги і старовинні речі, за винятком тих, які були з золота чи срібла або ж являли собою хоч якусь цінність. Натовп родичів небіжчиці, що гірко ремствували, не покидав її будинку три доби, поки не було роздроблено останню кісточку і видобутий із неї мозок не було під'їдено за допомогою останньої скоринки хліба. Після цього вони почали поступово розходитися, причому кожне встигло прихопити на пам'ять ще який-небудь трофей. Один відносив на плечі стос «язичницьких книг», пов'язаних товстою мотузкою і притиснутих для міцності поліном, а під пахвою – вузлик із сушеними сливами; в іншого за спиною висіла на ціпку ікона Богоматері, а на голові погойдувалася різьблена скринька майстерної роботи, в усіх шухлядках якого були спритно укладені картоплини. Худі довготелесі дівчиці несли витончені старомодні корзини з вербових прутів і строкато розфарбовані коробки, заповнені штучними квітами та збляклою мішурою; діти тягли воскових янголят або яку-небудь китайську вазу; і все це дуже скидалося на натовп іконоборців, який тільки-но вийшов із розграбованої церкви. І все ж кожне з них пригадало зрештою, скільки добра зробила йому покійна, і, вирішивши зберегти свою здобич як пам'ять про неї, поверталось додому з сумом у серці; головний же спадкоємець недовго крокував за своєю підводою, – він раптом зупинився, постояв у нерішучості, а потім звернув до першого ліпшого лахмітника і збув йому все своє добро до останнього цвяха. Потім він вирушив до ювеліра, продав медалі, чаші та ланцюги і, не оглядаючись, бадьорим кроком вийшов із міста, захопивши з собою тільки свій набряклий капшук і костур. У нього був задоволений вигляд, як у людини, що покінчила нарешті з неприємною і клопіткою справою.

Тепер у будинку залишився тільки осиротілий старий, що жив на залишки тих грошей, які дісталися йому від колишнього поділу і вже встигли з тих пір сильно підтанути. Він прожив іще три роки і помер у той самий день, коли йому довелося розмінати свою останню монету. Всі ці роки він витрачав час на те, що намагався уявити собі в усіх подробицях, як він зустріне на тому світі з дружиною, з якою він збирався серйозно поговорити, – якщо вона і там

«носитися зі своїми навіженими вигадками», – і як влучно він висміє її, на потіху всім дідуганам – апостолам і пророкам. Він згадував і багатьох інших уже померлих приятелів і радів, передчуваючи зустріч із ними, коли вони згадають свої молоді літа і свої колишні пустощі. Я не чув, аби він говорив про загробне життя інакше, як у цьому веселому тоні. Але скоро йому мало стукнути дев'яносто, він осліп, усе частіше починав сумувати і нарікати на свої прикрощі, на докучливі недуги та старечу неміч, тепер йому було не до жартів, і він тільки гірко вигукував, що людей треба просто вбивати, поки вони не встигли стати такою жалюгідною старою руїною.

Нарешті він згас, як гасне лампада, коли в ній вичерпається остання крапля оливи; люди забули його ще за життя, і я, тоді вже підліток, був, мабуть, єдиним із його колишніх знайомих, які побажали провести до могили цю жалюгідну грудочку праху.

Розділ восьмий Перший злочин

Із раннього отроцтва я уважно стежив за всіма подіями в житті цього будинку і, подібно до хору в трагедіях стародавніх, був не тільки свідком, але нерідко і втручався в дію. Я то походжав по кімнаті, то сідав десь у куточку, а коли при мені розігрувалась якась гучна сцена, я завжди стояв у самісінькій гущі дійових осіб. Я діставав книги з полиць і вимагав, аби мені пояснили якусь дивину, що зацікавила мене, або ж грався дрібничками пані Маргрет. Серед безлічі людей, які бували в цьому будинку, не було нікого, хто не знав би мене, і всі вони були привітні зі мною, тому що це подобалося моїй покровительці. Що стосується мене самого, то я намагався менше говорити, але зате трохи краще прислухатись і придивлятися до того, що на моїх очах відбувалося, аби не упустити жодної подробиці. Переповнений усіма цими враженнями, я брів через вулицю додому, і там, у нашій тихій кімнаті, починав ткати нескінченну химерну тканину мрії, а моя збуджена уява сновигала по ній, як човник, скрашуючи її все новими і новими візерунками. Ці фантастичні образи перепліталися в моїй голові зі справжнім життям, так що я насилу відрізняв одне від другого.

Мабуть, тільки цією останньою обставиною й можна пояснити деякі мої тодішні вчинки, в тому числі одну абсолютно незрозумілу витівку, яку я утнув у віці близько семи років, – бо навіть я сам не міг би підшукати для неї якогось іншого пояснення. Одного разу я сидів за столом, захоплений якоюсь грою, і вимовляв півголосом непристойні лайливі слова, не усвідомлюючи того, що вони означають; мабуть, я почув їх де-небудь на вулиці. Сусідка, що сиділа в цей час тут же, в кімнаті, й базікала з матінкою, була вражена цими словами і звернула її увагу на те, що я говорю. Обличчя матінки набуло суворого виразу, й вона запитала, хто мене цьому навчив, а сусідка почала розпитувати мене ще наполегливіше; я був здивований усім цим, на хвилину замислився і назвав хлопчика, якого я часто бачив у школі. До його прізвища я негайно ж додав ще два чи три, причому все це були підлітки років по дванадцять – тринадцять, із якими я досі навіть і не розмовляв. На мій подив, через кілька днів учитель звелів мені залишитися після уроків, залишивши в класі також і чотирьох названих мною хлопчиків, що здалися мені мало не дорослими чоловіками: всі вони були набагато старші, ніж я, і вищі за мене майже на цілу голову. Потім з'явився священник, один із опікунів школи, що зазвичай викладав нам Закон Божий; він сів за стіл, де сидів учитель, а мені звелів сісти поруч із собою. Хлопчиків же змусили стати в ряд перед столом, і вони чекали, що буде далі. Потім священник урочисто поставив їм запитання, чи правда, що вони вимовляли в моїй присутності якісь лайливі слова; вони дуже здивувались і не знали, що їм відповідати. Тоді священник запитав мене: «Де ти чув од них усе це?» Тут мене знову понесло, і, не довго думаючи, я відповів із лаконічною певністю: «У Братцевому гайку!» Так називалася гай за годину ходьби від міста, в якому я зроду не бував, я тільки чув, що її часто згадують у розмові. «Як же все це сталось і як ви туди потрапили?» – звучало наступне запитання. Я почав розповідати, нібито хлопчики вмовили мене піти з ними в ліс, і докладно описав усе те, що зазвичай відбувається, коли старші діти вигадують якусь витівку, йдуть далеко від дому і беруть із собою зовсім маленького хлопчика. Обвинувачені були обурені й зі слізьми на очах запевняли, одні – що вони були там дуже вже давно, а інші – що вони і зовсім ніколи там не бували, тим більше зі мною! При цьому вони дивилися на мене з боязкою ненавистю, немов на якесь злобливе гадючення, і взялися було обсипати мене докорами та осаджувати запитаннями, але їм звеліли помовчати, а мені запропонували описати дорогу, по якій ми туди йшли. Я негайно ж жваво уявив собі цю дорогу, ніби побачив її своїми очима, а оскільки хлопчики не бажали визнавати мою вигадку, в яку я тепер сам увірував (адже якщо нічого цього не було, нас не викликали б на допит), то їхні заперечення тільки розохотили мене, і я докладно описав дорогу, що веде до гаю. Я знав ті

місця тільки з чуток і ніколи не звертав особливої уваги на те, що про них говорилось, але в той момент усе почуте слово по слову сплигло в моїй пам'яті, й опис вийшов якось сам собою. Потім я розповів, ніби по дорозі ми збивали з кущів горіхи, розвели багаття і смажили на ньому крадену картоплю, а потім ґрунтовно відлущували сільського хлопчиська, який намагався нас зупинити. Прийшовши в ліс, мої супутники здерлися на високі ялини та здійняли там нагорі страшний галас, нагороджуючи при цьому священика і вчителя різними прізвиськами. Розмірковуючи над зовнішністю наших наставників, я давно вже сам придумав для них ці прізвиська, але досі тримав їх при собі; тепер, коли мені випала нагода, я приточив їх до моєї розповіді, чим і викликав сильне обурення цих поважних людей і страшенне здивування ні в чому не винуватих хлопчиків. Я запевняв, що, спустившись із дерев, вони нарізали довгих прутів і зажадали, щоб я теж забрався на маленьку ялинку і голосно прокричав звідти всі ці клички. Коли ж я відмовився, вони прив'язали мене до стовбура і доти хльостали мене прутами, поки я не погодився сказати все, що вони вимагали, навіть ті непристойні слова. Поки я викрикував ці лайки, вони встигли втекти у мене за спиною, і в ту ж хвилину до мене підійшов якийсь селянин; він почув мої безсоромні слова і взявся скубти мене за вуха. «Ну постривайте ж, паскудні хлопчиська, – вигукнув він, – одного-то я зловив», – і дав мені кілька ляпасів. Потім він теж пішов, залишивши мене стояти під деревом, і в цей час уже почало смеркати. З великими труднощами вирвавшись із пут, я почав шукати в темному лісі дорогу додому. Але тут я заблукав, звалився в якусь глибоку річку і, просуваючись уздовж неї наполовину вплав, наполовину вбрід, вибрався таким чином із лісу і, зазнавши чимало небезпек, нарешті-таки знайшов дорогу. На довершення всього на мене напав величезний цап, але я відбився від нього, спритно виламавши кілок із тину, і змусив його тікати.

Ніхто в школі ще жодного разу не помічав за мною такого красномовства, яке я виявив, розповідаючи цю історію. Нікому навіть на думку не спало розпитати у моєї матері, чи був коли-небудь такий випадок, щоб я повернувся додому весь промоклий, та до того ж у нічний час. Зате коли вдалося довести, що дехто з хлопчиків прогуляв уроки, притому, як навмисне, приблизно в зазначені мною дні, – у цьому побачили безсумнівний зв'язок із моїми пригодами. Мені повірили, як вірять словам невинного немовляти; моя розповідь, що прозвучала вельми природно, була для всіх, як грім із ясного неба, оскільки досі я був відомий своєю мовчазливістю. Обвинувачені були невинно засуджені, як молоді, але вже запеклі лиходії, бо їх дружнє заперечування, їх справедливе обурення та навіть їх відчай були витлумачені як обставини, що лише збільшують їх провину; в школі їх піддали найсуворішим покаранням і посадили на ганебну лаву, а на додачу їм перепало ще й від батьків: їх відшмагали й довго не випускали гуляти.

Судячи з моїх невиразних спогадів про той час, мені було не лише байдуже, що я накоїв стільки лиха, але я навіть відчував якесь задоволення від того, що моя вигадка знайшла настільки реальне втілення в, здавалось би, цілком справедливому вирокі наших суддів; я пишався тим, що в світі сталося щось надзвичайне, що люди щось роблять і від чогось страждають, – і всьому цьому причиною магічна сила мого слова. Я ніяк не міг зрозуміти, на що, власне, скаржаться відшмагані хлопчики і за що вони так сердяться на мене, – адже весь хід подій у моїй розповіді був настільки достовірний, що розв'язка була зрозуміла з самого початку, і тут уже я нічого не міг вдіяти, точно так само, як боги стародавніх людей не в силах були змінити веління фатуму.

Постраждалі належали до тих дітей, яких уже в юнацькі роки можна назвати чесними людьми, – всі вони були тихі, статечні хлопчики, за якими ніхто досі не помічав нічого негожого, і стали згодом працьовитими молодими людьми та поважними членами суспільства. Тим глибше затамували вони спогад про мою сатанинську жорстокість і про перенесену ними образу, так що через багато років мені все ще доводилося вислуховувати їх докори, і щоразу, коли мені згадувалася ця забута історія, кожне слово моєї розповіді знову оживало в моїй

пам'яті. Лише тоді все, що сталося, почало мучити мене, але зате тепер я страждав подвійно, відчуючи по відношенню до самого себе шалене неминуще обурення; варто було мені подумати про це, як кров кидалася мені в голову, і мені хотілося звалити весь тягар провини на легковірних інквізиторів і навіть звинуватити в усьому ту балакучу сусідку, яка першою розчула заборонені слова і не відступилася доти, поки не було точно доведено, з якого джерела я їх почерпнув. Троє з моїх колишніх шкільних товаришів пробачили мені й тільки сміялися з того, що все це ще досі мене турбує; вони із задоволенням слухали мене, коли я на їх прохання розповідав цю історію, яку я пам'ятав до найменших подробиць. І тільки четвертий, чие життя складалося нелегко, так і не зміг побачити різниці між дитинством і зрілим віком і злопам'ятно не прощав пережиту ним образу, ніби я завдав її зовсім недавно, вже дорослою людиною, що зважає свої вчинки. Він відчував до мене страшенну ненависть, і коли, зустрічаючись зі мною, він кидав на мене образливі, сповнені презирством погляди, я був не в змозі відповісти йому тим же, бо несправедливість, вчинена мною в ранньому дитинстві, все ще тяжіла наді мною, і я розумів, що такі образи не забуваються.

Розділ дев'ятий

Сутінки школи

Тепер я зовсім освоївся в школі, й мені було там добре, тому що попервах уроки швидко летіли один за одним і кожен день був кроком уперед. Та й у самих шкільних порядках було багато цікавого; я відвідував школу старанно та з охотою і відчував, що там я перебуваю в суспільстві, – словом, вона відіграла в моєму житті приблизно ту ж роль, яку в житті стародавніх людей відігравали їхні публічні судилища й театральні вистави. Ця школа була казенна, її було засновано одним із товариств узаємодопомоги, і позаяк хороших народних шкіл на той час не вистачало, її призначення якраз і полягало в тому, що вона допомагала дітям незаможних батьків здобувати пристойну освіту, а тому її називали школою для бідняків. У ній навчали за системою Песталоцці-Ланкастера, причому цю систему застосовували завзято і з такою ретельністю, на яку зазвичай бувають здатні тільки пристрасно захоплені своєю справою вчителі приватних шкіл. Мій покійний батько, який іноді навідувався в цю школу і придивлявся до неї, був свого часу захопленим шанувальником порядків, які панували в ній, очікував од них хороших результатів і не раз висловлював свій твердий намір віддати мене в цей заклад, де я мав провести мої перші шкільні роки, він вважав, якщо з самого раннього дитинства я буду перебувати в товаристві найбідніших дітей міста, то це буде тільки корисно для мого виховання і вб'є вже в зародку дух кастової замкнутості й зарозумілості. Матінка визнала своїм священним обов'язком виконати волю батька, і це полегшило їй вибір першої школи, де я мав навчатися. В одній великій залі займалися близько ста дітей віком від п'яти до дванадцяти років, серед яких одну половину становили хлопчики, а іншу – дівчатка. Посередині стояло шість довгих лавок, зайнятих представниками однієї статі, причому кожна з них було призначено для дітей одного віку і ввірено старшому учневі, років одинадцяти – дванадцяти, який стояв перед лавкою і навчав усіх сидіти на ній, в той час як представники іншої статі займалися, стоячи півколом біля одного з шести пюпітрів, розташованих по стінах. У кожній групі теж був учень або учениця, що виконували обов'язки вчителя й сиділи на стільчику всередині півкола. Старший учитель сидів за кафедрою на підвищенні та спостерігав за всім класом, у чому йому сприяли два помічники, що ходили дозором по всій досить похмурій залі; там і сям вони втручалися в хід уроку, підправляли юних викладачів, а іноді й самі роз'яснювали нам яке-небудь хитромудре питання. Через кожні півгодини один предмет вивчення змінювався іншим; старший учитель подавав сигнал дзвіночком, і тоді клас починав виконувати чудово злагоджений маневр, по ходу якого всі сто дітей, суворо дотримуючись запропонованих правил і діючи весь час за дзвінком, вставали, робили поворот кругом, заходили правим або лівим плечем уперед і, зробивши точно розрахований перехід, що тривав усього одну хвилину, змінювали свої позиції, так що п'ятдесят учнів, які раніше стояли, займали тепер сидячі місця і навпаки. Нам надзвичайно подобалися ці паузи, і ми були щасливі, коли, заклавши за шкільним статутом руки за спину, одна половина класу строем проходила повз інший і хлопчики хизувалися своїм по-солдатськи чітким кроком перед дівчатками, що дріботіли, мов кури.

Не пам'ятаю, чим пояснити те, що в школу дозволялося приносити квіти і навіть тримати їх у руках під час уроку: чи то цей зворушливий звичай був просто поблажкою, чи то він був уведений із якимось наміром, але, в усякому разі, я не зустрічав цієї милої маленької вольності ні в одній іншій школі; пам'ятаю тільки, як приємно було дивитися на дітей, коли вони весело крокували по залі й майже кожна дівчинка несла троянду чи гвоздику, тримаючи її між пальцями складених за спиною рук, у той час як хлопчики тримали свою квітку в зубах, як люльку, або ж хвацько закладали її за вухо. Всі вони були діти дроворубів, поденників, бідних кравців, шевців і людей, які жили на кошти громадського піклування. Багатші ремісники, у званні майстра, в котрих були певні статки, не мали права віддавати своїх дітей у цю школу.

Тому я був одягнений краще і охайніше, ніж усі мої товариші, та вважався серед них мало не аристократом, що, втім, не завадило мені досить швидко зійтися з нещасними хлопчачками, що красувалися в строкатих латках, і засвоїти їх звичаї та навички, принаймні ті, які не здавалися мені занадто дивними та неприємними. Бо у дітей бідняків, – хоча вони зовсім не гірші й не зіпсованіші, а скоріше навпаки, чистіші та незлобивіші серцем, ніж діти людей багатих або взагалі забезпечених, – все ж іноді буває якась зовнішня грубість, і деякі з моїх однокашників відштовхували мене своїми зумисне зухвалими замашками.

У той час я ходив у всьому зеленому, тому що обидва нові костюмчики, подаровані мені матінкою, один недільний і один на кожен день, були перешиті з військової форми батька. Майже все цивільне вбрання, що залишилося від нього, теж було зеленого кольору, а позаяк матінка дуже уважно та суворо стежила за тим, аби я беріг одяг і тримав його в порядку та чистоті, й перекроених із його спадщини курток і сюртучків мені вистачило до двадцятирічного віку, то за мої незмінно одноколірні наряди мене ще в ранньому дитинстві прозвали «Зеленим Генріхом», і відтоді ніхто в нашому місті не називав мене інакше. Саме під цим барвистим прізвиськом я незабаром став відомою особою в школі та на вулиці й скористався своєю популярністю для того, щоб продовжувати мої спостереження і брати участь у всіх подіях, які відбувалися навколо мене на манер античного хору. Я знав майже всіх дітей і став таким чином вхожий і в оселі їх батьків; усі радо приймали мене, тому що я уславився як тихий, добропорядний хлопчик, проте, придивившись до домашнього укладу і звичок цих осель, я більше вже не з'являвся у них, а віддалявся в свою штаб-квартиру в пані Маргрет, оскільки найцікавіші речі можна було побачити, мабуть, усе-таки там. Вона раділа тому, що незабаром я не тільки навчився швидко читати вголос по-німецьки, але й міг пояснювати їй латинські літери, що так часто зустрічалися в її книгах, і вчив її арабських цифр, яких вона ніяк не могла второпати. Крім того, я складав для неї різні пам'ятки, записуючи їх готичними літерами на окремих аркушах, які вона могла зберігати й при нагоді легко прочитати, і став таким чином чимось на зразок секретаря при її персоні. Вважаючи мене геніальною головою, вона вже тоді бачила в мені одного з тих успішних розумників, які завжди були її улюбленцями, пророкувала мені блискуче майбутнє та задалегідь раділа за мене. І справді, навчання не тільки давалося мені без зусиль, але навіть приносило задоволення, і якимось непомітно для самого себе я настільки досяг успіху в науках, що дістав почесне право навчати моїх молодших однолітків. Це стало для мене джерелом нових радощів, головним чином тому, що тепер я був наділений владою карати й нагороджувати і, отже, міг по своїй волі розпоряджатися долями ввірених мені маленьких підданих і одним своїм словом викликати їх усмішку і сльози, дружбу і ворожнечу. Навіть перші проблески любові до жінки пробігали іноді, наче легенькі досвітні хмарки, над усіма цими почуттями. Коли я сидів на своєму стільці, оточений зграйкою з дев'яти-десяти маленьких дівчаток, місце поруч зі мною виявлялося то першим, найпочеснішим, то останнім місцем, – залежно від того, в якій частині величезної зали ми займалися. Це і вирішувало долю вподобаних мною дівчаток, яких я або постійно тримав нагорі, у світлому сонні славних і добродесних, або надовго виганяв у похмурі низи, де животіли грішники та знедолені, намагаючись і в тому і в іншому випадку наблизити їх до мого деспотичного серця. Однак і на його долю теж діставалося чимало хвилювань, бо яка-небудь не по заслугах піднесена красуня часто вже не вважала за потрібне хоча б усміхнутися мені на знак подяки, брала незаслужену відзнаку як належне й, анітрохи не рахуючись із моїми планами, починала так відчайдушно пустувати, що я не міг підтримувати її й надалі на слизькій вершині слави, якщо не хотів чинити явної несправедливості.

І лише дві речі в цій школі були мені тяжкі й осоружні та залишили по собі недобрі спогади. По-перше, це була похмура манера творити суд над провинниками-учнями, що нагадувала поліцейський розшук. Це пояснювалося частково тим, що ми жили в перехідний час, коли ще давався взнаки дух старовини, що відходила, почасти особистою схильністю наших

наставників, і все це якось не в'язалося з тим загальним здоровим духом, що панував у школі. До дітей настільки ніжного віку застосовувалися витончено суворі й ганебні покарання, і майже жоден місяць не проходив без того, щоб якого-небудь бідолашного грішника не було піддано урочисто обставленій екзакуції. Щоправда, найчастіше діставалося тим, хто і справді скоїв щонебудь погане; і все-таки в цих покараннях було щось протиприродне, позаяк вони змалку привчали дітей піддавати постраждалих опалі; дивно й незрозуміло тут уже те, що діти, навіть якщо вони відчують за собою ту ж провину, але уникали кари, зневажають і переслідують покараного та позначеного ганебним клеймом товариша і принижують його своїми насмішками доти, поки не замовкнуть останні відлуння того, що сталося, або його гонителі самі не потраплять у тенета. Поки не настав «золотий вік», хлопчаків треба шмагати; але як огидно було дивитися, коли невдалого грішника відводили, прочитавши йому попередньо відповідну проповідь, в окрему кімнату, де його роздягали, клали на лаву й давали йому хлосту; або коли одну досить велику дівчинку змусили якось просидіти весь день на високій шафі, повісивши їй на шию дощечку з ганебним для неї написом. Мені було шкода її до глибини душі, хоча, здається, вона і справді дуже тяжко завинила. Втім, можливо, її й невинно засудили! Через кілька років ця сама дівчинка втопилася незадовго до конфірмації, не пам'ятаю вже через що, пам'ятаю тільки скорботне почуття жалю до померлої, що охопило мене на похороні, коли я побачив цілу юрму одягнених у біле дівчаток від п'ятнадцяти до шістнадцяти років, які йшли за труною з квітами в руках. Незважаючи на те, що вона померла гріховною, негідною християнки смертю, на знак поблажливості до її юності їй усе ж таки не відмовили в скромних останніх почестях, бажаючи тим самим трохи заглушити і стримати галас, викликаний цією гучною справою.

Інший неприємний спогад, що залишився в мене від тих далеких шкільних років, – це катехізис і уроки, на яких ми займалися цим предметом. Його було викладено в невеликій книжці, заповненій сухими, мертвими питаннями та відповідями, відірваними від живих, повнокровних образів Святого Письма і здатними зацікавити хіба тільки літніх, зачерствілих людей із їх холодним розумом, і протягом багатьох років, – які здаються в юності такими довгими, – ми тільки те й робили, що вічно жували та пережовували цю книжку, заучували її слово в слово і переказували всі ці діалоги напам'ять, без ніякого розуміння. Грізні окрики та суворі покарання просвіщали нас у нашому невіданні, а гнітючий страх, як би не забути хоч одне з усіх цих темних слів, підстьобував нашу старанність, і до цього зводилося наше релігійне життя. Окремі віршовані уривки та строфи, настільки ж безладно вихоплені з псалмів і духовних пісень, а тому такі, що не бажали вкладатись у голову, як укладається цілий доладний вірш, який вчиш легко і з охотою, не допомагали розвивати пам'ять, а тільки обтяжували її. Від цих незграбно прямолінійних, сумовитих заповідей, покликаних викорінювати заскнілу невіру цілком сформованих, дорослих грішників, і від надчуттєвих і незбагнених догматів, що стояли в одному ряду з ними, віяло не лагідним духом поваги до людської особистості та її розвитку, а сморідним диханням дикого і відсталого варварства, яке бачить мету виховання лише в тому, щоб швидше пропустити юне покоління через якийсь знеособлюючий прес для моральної обробки й якомога раніше покласти на нього відповідальність за всі його думки і вчинки в сьогоденні і навіть у майбутньому.

Час від часу уроки катехізису ставали для мене справжніми тортурами; це траплялося по кілька разів на рік, коли надходила моя черга прислужувати пастору під час недільної служби та вести з ним той же безглуздий діалог, але вже в присутності всієї парафії, причому священник стояв на кафедрі на великій відстані від мене, так що мені доводилося говорити гучним, виразним голосом; а найменша обмовка або хоч одне забуте слово вважалося мало не оскверненням церкви. Щоправда, деяким жвавим на язик хлопчикам подобався цей обряд, оскільки саме він давав їм привід похизуватися своїм мистецтвом, відповівши на всі питання з елеюною благоліпністю, але в той же час із якоюсь відчайдушною хоробрістю, і кожен із таких недільних

днів був для них радісним днем їх торжества. Однак саме такі діти завжди доводили своїм подальшим життям, що всі завчені ними слова так і залишилися для них порожнім звуком. Деякі люди бувають бунтарями від народження, і до їх числа я, мабуть, відніс би й самого себе, не тому, що мені було чужим релігійне почуття взагалі, ні, мені тільки було гидким відвідування церкви, і виною тому була, – хоча я цього й не усвідомлював, – та остання тоненька цівка диму від багать середньовіччя, що пішли в минуле, вона незримо пливла під лунким склепінням храму щоразу, коли там монотонно лунали авторитарні запитання та відповіді. Я аж ніяк не збираюся сказати, що я був якоюсь надприродно розумною дитиною, а моя відраза – свідомим протестом; просто в мені говорило своєрідне вроджене почуття.

Таким чином, мені мимоволі доводилось обмежуватися своїм особистим спілкуванням із Богом, і я, як і раніше, наполегливо дотримувався звички молитися поодиноці й самотійно звертатися до нього в різних справах, притому лише тоді, коли я відчував потребу в цьому. Тільки «Отче наш» я читав регулярно, вранці й увечері, та й то не вголос, а подумки.

Більш того, Господь Бог зовсім зник не тільки з мого внутрішнього, духовного життя, але й із життя зовнішнього, з моїх дитячих ігор та розваг, і, незважаючи на всі зусилля матінки й пані Маргрет, я ніяк не міг знайти місця для нього. На довгі роки сама думка про Бога стала для мене чимось прозаїчним у тому сенсі, який вкладають у це слово погані поети, які вважають прозаїчним справжнє життя, на відміну від вигадки та казки. Моїм казковим поетичним світом було, хоч як це дивно, саме життя і навколишня природа, і саме там я шукав радостей, в той час як Бог став для мене неминучою, але сірою і нудною, як прописна істина, дійсністю, від якої я намагався скоріше звільнитися, згадуючи про неї лише мимоволі, як дитина, що вдосталь напустувалась і зголодніла, згадує про буденний суп, який очікує її вдома. Все це було наслідком тієї методи, яка силоміць залучає дітей до релігії та яку я випробував на собі. В усякому разі, я не можу пригадати, – хоча і бачу ясно, як у дзеркалі, ту далеку пору мого життя, коли в мені ще не прокинулося зріле мислення, – щоб мені хоч раз довелося відчутти благочестивий молитовний трепет, нехай навіть у тій наївній формі, в якій його відчують діти.

Ця пора ранньої, але майже повної невіри, що збіглася саме з тим віком, коли душа дитини така податлива та сприйнятлива, і тривала років сім-вісім, видається мені тепер безвідрадним і похмурим лихоліттям, і я звинувачую в цьому цілком катехізис та його проповідників. Бо пильніше вдивляючись у сутінки, в яких дрімала моя душа, я все більше переконуюся, що не любив Бога моїх дитячих років, а тільки звертався до нього в нужді. Лише тепер я зрозумів до кінця, що в ті далекі роки я жив немов під якимось похмурим і холодним покровом, що приховував від мене добру половину навколишнього світу, отупляв мій розум і робив мене покірним і боязким, так що я не розумів людей і не вмів висловити того, що я сам думав і відчував, а мої наставники бачили в мені загадку і, не знаючи, як до неї підступитися, твердили: «Дивний овоч росте в нашому городі, – не знаєш, що з ним і робити!»

Розділ десятий

Дитячі ігри

Тим охочіше я проводив час наодинці з самим собою, у своєму таємному дитячому маленькому світі, який я мимоволі змушений був сам для себе створити. Матінка дуже рідко купувала мені іграшки, думаючи лише про те, як би приберегти кожен зайвий гріш на майбутнє, коли я виросту, і вважала непотрібними всякі витрати, якщо тільки вони не призналися на найнеобхідніше. Замість цього вона намагалася розважити мене тривалими розмовами, розповідаючи мені всілякі історії зі свого життя та з життя інших людей, а позаяк жили ми усамітнено, ця звичка полюбилась і їй самій. Проте ні бесіди з матінкою, ні години, проведені в дивовижному домі нашої сусідки, все-таки не могли заповнити мого дозвілля; я відчував потребу в якійсь більш живій справі, хотів чимось зайняти свої руки, але все це знову-таки залежало від мого вміння майструвати. Незабаром я зрозумів, що не можу розраховувати на допомогу зі сторони, і заходився сам виготовляти собі іграшки. Папір і дерево, незмінні помічники в таких випадках, скоро набридли мені, тим більше що у мене не було ментора, який навчив би мене прийомам цього мистецтва. Тоді безмовна природа сама дала мені те, що я марно шукав у людей. Придивляючись здалеку до моїх однолітків, я помітив, що деякі хлопчики є володарями невеликої колекції, що складалася головним чином із мінералів і метеликів, і що, гуляючи за містом, вони самі поповнюють свої зібрання за вказівками вчителя або батька. Наслідуючи їх, я зайнявся колекціонуванням за власним розумінням і зробив низку ризикованих експедицій на струмок і вздовж річки, де виблискували під сонцем наноси зі строкатої прибережної гальки. Незабаром я зібрав чималу колекцію різнобарвних мінералів – блискучих шматочків слюди та кварцу і ще якихось камінчиків, що привернули мою увагу своєю незвичайною формою. Шматки шлаку, викинуті в річку де-небудь на гірському заводі, я теж брав за зразки рідкісних порід, злитки скла – за коштовне каміння, а старий мотлох, подібний до осколків полірованого мармуру та завитків світлопрозорого алебастру, що перепав мені від пані Маргрет, був у моїх очах чимось надзвичайно стародавнім і рідкісним, наче його було знайдено у розкопках. Я наготував ящиків і коробок на всю колекцію та забезпечив кожен предмет ярличком із красномовним написом. Коли в нашому дворіку з'являлося сонце, я зносив усі мої скарби вниз, перемивав камінчик за камінчиком у струмені джерела, після чого розкладав їх на сонці, щоб вони просохли, і довго милувався їх блиском. Потім я укладав їх у попередньому порядку по коробочках, а найцінніші екземпляри ретельно обгортав шматочком бавовни, насмиканої з величезних тюків на пристані або коло торгового складу. Цього заняття мені вистачило надовго, однак мене цікавив тільки зовнішній бік справи, і коли я помітив, що інші хлопчики знають назву кожного каменю, що в їх колекціях є чимало дивовиж, абсолютно для мене недоступних, таких, як кристали та зразки різних руд, коли мені стало ясно, що всі вони вже дещо тямлять у цих речах, у той час як я нічого в них не тямлю, – тоді у мене пропав усякий інтерес до гри, і я тільки засмучувався, дивлячись на мої камінчики. Занедбані іграшки були для мене в той час якимось мертвим вантажем, і я не міг спокійно дивитися на них; якщо річ ставала мені непотрібною, я поспішав її спалити або заховати кудись подалі, і ось одного прекрасного дня я навантажив на себе всі свої камені, з чималим зусиллям відніс їх до річки, кинув у хвили й, сумний і зажурений, побрів додому.

Тепер я вирішив взятися за жуків і метеликів. Матінка зробила мені сачок і часто сама ходила зі мною на луки; вона схвалювала мою нову затію, позаяк вона явно не вимагала ні складних пристосувань, ні будь-яких витрат. Я ловив усе, що тільки потрапляло мені на очі, і незабаром незліченна безліч гусениць знемагали у мене в неволі. Але я не знав, чим їх годувати, та й узагалі не вмів із ними поводитись, і жодна з моїх вихованок не перетворилася на метелика. Крім того, я ловив і живих метеликів, і блискучих жуків, яких треба було умертвляти

і зберігати в їх природному вигляді, і це теж приносило мені чимало клопоту і прикрощів, бо, потрапивши в мої безжальні руки, ці тендітні божі створіння наполегливо чіплялися за своє життя. Коли ж вони нарешті вмирали, від їх забарвлення і природної принади не залишалося й сліду, і на моїх шпильках красувалося збіговисько розтерзаних мучеників, що викликали жалість. Та й сама процедура умертвіння втомлювала та збуджувала мене, бо я не міг спокійно дивитися на муки цих тендітних маленьких істот. Не можна сказати, що то була якась невластива дитині чутливість; неприємних чи байдужих мені тварин я здатний був мучити, як це роблять усі діти; просто я був несправедливо упереджений до цих строкатих створінь і жалів їх скоріше тому, що вони красивіші за інших. Їх тлінні останки незмінно налаштували мене на меланхолійний лад, тим більше що з кожним із нещасних страждальців у мене було пов'язано спогад про щасливий день, проведений на лоні природи, або про яку-небудь пригоду. Кожен із них відтоді, як став моїм в'язнем, і до мученицької смерті випив свою чашу страждань, до яких був причетний і я, і їх безмовний прах був для мене красномовним докором.

Однак і це захоплення було забуто, коли я вперше побачив великий звіринець. Я негайно ж намірився завести у себе такий же і набудував безліч кліток і кліточок. Із більшою ретельністю я пристосовував під них ящики та коробки, виготовляючи їх із картону й дерева та приробляючи до них решітки з дроту та ниток, залежно від сили звіра, для якого призначалася клітка. Першим мешканцем звіринця була миша, що потрапила до мишоловки, звідки я перевів її в задалегідь виготовлену камеру, діючи при цьому настільки повільно й обачно, ніби мені треба оселити за ґрати щонайменше ведмедя. За нею пішов молоденький кролик; кілька горобців, досить великий вуж, мідянка і ще кілька ящірок різної величини та забарвлення; незабаром з'явився величезний жук-рогач, який знемагав разом з іншими жуками в акуратно поставлених один на одного коробочках. Кілька великих павуків з успіхом замінювали мені лютих тигрів, бо, по правді сказати, я страшенно їх боявся і зловив їх у свій час із великими пересторогами. Тепер вони були в моїй владі, і я відчував моторошно-приємне почуття, спостерігаючи за ними, поки в один прекрасний день один із них не вирвався з клітки і, несамовито перебираючи лапками, забігав у мене по руці та по одягу. Я дуже злякався, але це тільки посилювало мій інтерес до звіринця, і я годував своїх звіряток вельми регулярно та навіть зазивав до себе інших дітей, із поважним виглядом даючи їм пояснення з приводу кожної істоти. Пташеня шуліки, якого мені вдалося придбати, я видавав за королівського орла, ящірок – за крокодилів, а вужів обережно виймав із купи ганчірок, де вони лежали, і обвивав їх кільцями навколо тіла ляльки. Інший раз я цілими годинами сидів один біля журних у неволі звірів і спостерігав за їхніми рухами. Миша давно вже прогризла дірку і вислизнула, у мідянки був зламаний хребет, хвості всіх крокодилів теж були відламані, кролик до того охляв, що був схожий на скелет, і все ж не вмівувався у своїй клітці, всі інші істоти дошли одна за одною, і це наводило мене на сумні роздуми, так що я вирішив убити і поховати всіх підряд. Я взяв тонкий і довгий залізний прут, розжарив один кінець і, просовуючи його тремтячою рукою то в одну, то в іншу клітку, мало не влаштував страшне кровопролиття. Проте мої звірята встигли вже мені полюбитися, і, побачивши здригання руйнованого живого тіла, я перелякався й не зміг довести справу до кінця. Я побіг у двір, викопав під горобинами яму, покидав туди абияк усіх моїх вихованців, мертвих, напівмертвих і живих, і квапливо закопав їх разом із клітками. Побачивши мене за цим заняттям, матінка сказала, що я міг би просто віднести звірів подалі від дому і випустити їх на волю, – можливо, там вони відійшли б. Я зрозумів, що вона має рацію, і каюся у вчиненому; лужок під горобинами довго ще вселяв мені жах, і я так ніколи й не наважився піддатися тій дитячій цікавості, яка завжди спонукає дітей знову викопувати те, що вони одного разу закопали, аби подивитися, що вийшло.

У будинку пані Марґрет я знайшов собі нову забаву. Виявивши серед її книг на рідкість безглуздий poradnik із теософії, що містив проілюстровані описи різноманітних наївних експериментів, я вичитав там між іншим повчання для влаштування досліду, який дозволяє

наочно показати всі чотири стихії. Дотримуючись цих вказівок, я взяв велику колбу і наповнив її на чверть піском, на чверть водою, потім олією, а останню чверть залишив порожньою, тобто наповненою повітрям. Речовини відокремилися одна від одної й розмістилися в колбі згідно зі своєю питомою вагою, так що я міг на власні очі бачити чотири стихії, замкнуті в обмеженому просторі: землю, воду, вогонь (горюча олія) і повітря. Гарненко збовтавши вміст колби, я перемішував речовини, в результаті чого виникав хаос, потім він незмінно прояснявся, і це високовчене заняття приносило мені чимале задоволення.

Потім я брав аркуші паперу та малював на них за зразком, узятим із тієї ж книги, величезні сфери, покреслені вздовж і впоперек колами та лініями, облямовані кольоровими смугами і поцятковані цифрами та латинськими літерами. Чотири сторони світу, зони та полюси, зірки й туманності, стихії, темпераменти, чесноти і вади, люди і духи, земля, пекло, чистилище, сім небесних сфер – усе це було безладно, але все ж у деякій послідовності навалено в одну купу, так що розбиратися в цій премудрості було справою головоломною, але захоплюючою. Всі сфери були населені людськими душами, що ділилися на розряди, кожен із яких міг процвітати тільки в певній сфері. Я позначав їх зірочками, а зірочкам давав імена: вищого блаженства зазнавав мій батько, душа якого мешкала всередині трикутника, що зображував око Господнє, біля самісінької зіниці; через це всевидюче око вона, здавалося, дивилась на матінку й на мене, що гуляли в найкрасивіших місцевостях, які тільки є на землі. Зате мої недруги всі до одного знемагали в пеклі, в товаристві нечистого, якого я зобразив із довжелезним хвостом. Зважаючи на те, як поводитись окремі люди, я змінював їх місцеперебування, переселяв їх у вигляді захоочення в ті сфери, де жила публіка чистіша, або виганяв їх туди, де стоїть плач і скрегіт зубовний. Інших я піддавав випробуванню, і вони витали у мене між небом і землею; іноді я навіть зводив разом душі двох людей, які за життя терпіли один одного не могли, і прирікав їх на спільне ув'язнення в якій-небудь віддаленій сфері або, навпаки, розлучав двох люблячих, насилав на них багато різних негараздів, а потім улаштовував їм радісну зустріч в іншому, блаженному світі. Таким чином я тримав під наглядом усіх відомих мені людей, старих і молодих, і в цілковитій таємниці від них розпоряджався їхніми долями.

Далі в теософії рекомендувалося зайнятися виливанням у воду розтопленого воску, – не пам'ятаю вже, що саме був покликаний продемонструвати цей експеримент. Наповнивши водою кілька аптечних склянок, я почав бавитися, роздивляючись химерні форми, яких набував застигаючий віск, а потім закупорив склянки і поповнив ними мої наукові колекції. Ці маніпуляції зі склянками припали мені до смаку, а коли я набрів на анатомічний музей при лікарні та, завмираючи від страху, нашвидку пробіг по його залах, у мене виникла нова ідея на цей рахунок. Справа в тому, що ті посудини з ембріонами та виродками, які я все-таки встиг розгледіти, викликали у мене жвавий інтерес, і, побачивши в них чудові зразки для моєї колекції, я вирішив виліпити щось подібне. В одній із шаф у матінки зберігалися шматки суворого, а також і вибіленого полотна, натканого нею в години дозвілля, і в тій же шафі було приховано, а потім забуто кілька плиток чистого воску, які свідчили, що багато років тому господиня будинку старанно займалася бджільництвом. Відламуючи від цих плиток усе більші шматки, я почав ліпити курйозних великоголових чоловічків, точнісінько таких, як у музеї, тільки трохи менших, і прагнув усіляко урізноманітнити їх і без того фантастичний вигляд. Я намагався роздобути якомога більше склянок усілякої форми і величини та підганяв під них мої фігурки. У високих та вузьких флаконах із-під одеколону, в яких я відбивав шийку, бовталися на ниточці довготелесі та худі суб'єкти, в плоских і широких банках із-під мазі тулилися роздуті, як пузир, карлики. Замість спирту я наповнював судини водою і давав кожному з їхніх мешканців яке-небудь кумедне прізвисько, позаяк ліплення фігурок виявилася превеселим заняттям, і мій спочатку суворо науковий інтерес непомітно змінився інтересом до гумористичного боку справи. Коли у мене набралось десятків три таких красенів і кінчався віск, я вирішив охрестити всю чесну компанію і забезпечив мої творіння кличками на кшталт Пта-

шиний Ніс, Кривоніжка, Кравчик, Круглопузик, Ганс Пупок, Воскогриз, Восковик, Медовий Чортик та іншими подібними до цих іменами. Я тут же склав для кожного з них короткий життєпис і довго ще з захопленням придумував подробиці їх минулого життя, яке вони провели в тій горі, звідки, за розповідями наших нянечок, беруться маленькі діти. Я навіть виготовив для кожного особливу таблицю зі сферами, де зазначав усі його добродійні або погані вчинки, і якщо хто-небудь із них викликав на себе моє невдоволення, я чинив із ним точно так само, як із живою людиною, і відправляв його на помешкання в яку-небудь гіршу місцевість. Усе це я проробляв у одній віддаленій кімнатці, де стояв мій улюблений потемнілий від часу стіл із кількома висувними шухлядками. Одного вечора, коли вже сутеніло, я розставив на ньому всі мої склянки, так що утворилося коло, всередині якого красувалися чотири стихії, і, розклавши яскраво розфарбовані таблиці, освітлювані восковими чоловічками, що тримали в руках запалені гноти, занурився у вивчення сузір'їв на картах, викликаючи зі строю та піддаючи огляду по черзі то Восковика, то Кривоніжку, то Пташиного Носа, зважаючи на те, чий гороскоп я складав. Раптом я ненавмисно штовхнув стіл, так що склянки дзвякнули, а воскові чоловічки захитались і засмикались. Це мені сподобалось, і я почав ритмічно постукувати по столу, а вся компанія затанцювала в такт ударам; тоді я заспівав і затарабанив по столу ще голосніше й несамовитіше, так що склянки відчайдушно задеренчали, стукаючись одна об одну. Як раптом за моєю спиною хтось пирхнув, і в кутку блиснули двоє яскравих очей. Це була якась чужа, дуже велика кішка, що виявилася замкненою в кімнатці, вона досі сиділа тихенько, а тепер злякалася шуму. Я хотів прогнати її, але вона погрозово вигнула спину, найжачилась і з гучним бурчанням витріщилася на мене; злякавшись, я відчинив вікно і кинув у неї склянку; кішка спробувала скочити на підвіконня, але зірвалася і знову перейшла в наступ. Тут я взявся шпурляти в неї одну фігурку за одною; спочатку вона забилася в страшних судамах, потім скрутилась у клубок, готуючись до стрибка, а коли я нарешті метнув її просто в голову всі чотири стихії, вона опинилась у мене на грудях і запустила кігті в мою шию. Я звалився під стіл, свічки погасли, і, опинившись у темряві, я почав кричати і кликати на допомогу, хоча кішка вже втекла. Матінка, що ввійшла в кімнату саме в той момент, коли кішка вибиралася на волю, застала мене лежачим на підлозі майже непритомного, а навколо мене струмками текла вода і всюди валялися осколки скла та страшні потвори. Вона ніколи не звертала уваги на мою метушню в комірчині, радіючи з того, що я поведжуся тихо й не сумую, і тепер із подивом слухала мою плутану розповідь про подію. Попутно вона виявила, що її запас воску сильно підтанув, і вже з деякими ознаками гніву почала розглядати руїни мого загиблого світу.

Це подія наробила чимало галасу. Пані Маргрет попросила розповісти, як було діло, побажала особисто оглянути розфарбовані карти та інші сліди того, що сталося і дійшла висновку, що тут явно щось негаразд. Вона побоювалася, що, читаючи її книги, я міг, чого доброго, набратись якихось небезпечних секретів, що залишилися недоступними для неї самої через її невміння читати як слід, і урочисто, мовби даючи зрозуміти, що вважає справу вельми серйозною, замкнула найбільш підозрілі книги в шафу. У той же час вона потай відчувала певне задоволення, – адже вона давно вже говорила, що все це зовсім не такі нешкідливі речі, як думають інші, і, як видно, була її правда. Вона була твердо переконана в тому, що завдяки її книгам я ледве не став чарівником-початківцем.

Розділ одинадцятий

Театральні пригоди. – Гретхен і мавпа

Після всіх цих невдач моє самотництво й тихі ігри наодинці з самим собою обридли мені, і я зійшовся з компанією хлопчаків, які весело проводили час, влаштуовуючи театральні вистави у великій старій бочці. Вони повісили перед бочкою завісу, й ті деякі щасливці, яким вони милостиво дозволяли бути глядачами, змушені були шанобливо очікувати, поки актори закінчать свої таємничі приготування. Потім завіса перед святилищем мистецтва відкривалася, кілька лицарів у паперових обладунках нашвидку обмінювалися досить міцними лайливими промовами, а покінчивши з цим, відразу ж починали дубасити один одного й падали замертво в той момент, коли опускалася дірява завіса, зроблена зі старого килима. Побачивши, що я тямущий хлопчина, вони незабаром відкрили мені доступ у бочку, і з моїм приходом репертуар відразу ж набув більш визначеного характеру, позаяк я почав підбирати короткі сценки зі Священного Писання або з народних книг, списуючи слово в слово діалоги, на які натрапляв там, і вставляючи між ними кілька сполучних реплік від себе. Крім того, я висловив побажання, щоб у акторів був окремих вхід, що дозволило б їм не показуватися публіці до початку вистави. З цією метою ми довго пиляли, рубали та буравили днище бочки, поки не вийшла діра, через яку с'як-так міг пролізти воїн у повному озброєнні, й не можна було без сміху дивитись, як він починає виконувати свій ефектний монолог із трагічними завиваннями, ще не встигнувши виповзти з діри і стати на весь зріст. Потім ми натягали зелених гілок, аби перетворити середину бочки на ліс; я утикав ними всі стінки, залишивши вільним тільки зверху отвір для затички, звідки мали лунати голоси небожителів. Один із хлопчиків приніс добрячий кульок сценічної пудри, що вельми пожвавило наші вистави та додало їм деякого блиску.

Одного разу ми розігрували історію про Давида і Голіафа. На початку п'єси на сцені показалися філістимляни, які поводитись як справжні язичники; поштовхавшись у бочці, вони вийшли назовні, на просценіум. Потім почали виповзати діти ізраїльські; вони були у великій тузі й, гірко нарікаючи, стали по інший бік бочки, і тут з'явився Голіаф, довготелесий старший хлопчисько, що викликав своїми сміховинними кривляннями дружний сміх обох ворогуючих сторін і всієї публіки; він довго ще куражився, як раптом Давид, миршавий, але лиходійний хлопчина, вирішив покласти край його хвастошам і, взявши свою пращу – зброя, якою він володів досконало, – метнув у нього великий каштан і влучив просто в лоб. Не бажаючи залишатися в боргу, розлючений Голіаф з усієї сили стукнув Давида по голові, й тут герої вчепилися один в одного й затіяли відчайдушну бійку. Глядачі та обидва бездіяльні війська гучними оплесками висловлювали свої симпатії до того чи іншого з супротивників; я ж сидів верхи на бочці з недогарком свічки в одній руці та з набитою каніфоллю глиняною люлькою в іншій і зображував Зевса, метаючи крізь дірку величезні блискавки, так що в зелених гілках невпинно звивалися язики полум'я, а срібний папір на шоломі Голіафа таємничо мерехтів у їх трепетному світлі. Час від часу я на хвилинку заглядав у бочку, а потім знову брався розсипати блискавки, щоб іще більше роздратувати доблесних бійців, і щиросердо вважав себе володарем світу, як раптом моє царство захиталося, перевернулось, і я злетів із мого захмарного трону, бо врешті-решт Голіаф здолав-таки Давида і з силою жбурнув його об стінку. Тут здійнявся страшений крик, на місце події наспів власник бочки, і, виявивши самовільно вироблені нами переробки, оголосив наш імпровізований театр закритим, причому не обійшлося без лайки та запотиличників.

Однак, ми не дуже-то горювали про наш утрачений рай, оскільки незабаром після цього в місто приїхала трупа німецьких акторів, аби з дозволу начальства спорудити перед його жителями храм пристрастей людських, набагато більш досконалий, ніж усе те, що досі створили

наші любителі, дорослі й діти. Мандрівні артисти влаштувалися в одному із міських готелів, перетворивши його простору танцювальну залу на театральне приміщення, і зняли ще й усі вільні кімнати та кутки скромніші, заповнивши їх своїми чадами і домочадцями. Тільки директор трупи жив на широку ногу і мав у своєму розпорядженні більш імпозантне житло.

Готель, перетворений на театр, із його гамірним життям вабив нас не лише вечорами, коли давалися вистави, – в денний час там теж було на що подивитись, і ми простоювали перед ним цілими годинами, аби ближче роздивитися героїв дня – королів і принцес, що час від часу з'являлися біля під'їзду й викликали наше захоплення сміливістю та витонченістю свого вбрання та манер, – і, до речі, не пропустити жодного з робітників, які переносили то приладдя для облаштування сцени, то кошики з червоними плащами, шпагами та іншим реквізитом. Але найчастіше ми проводили час біля прибудованого ззаду відкритого навісу, де працював художник; оточений батареєю відер із фарбами, недбало засунувши одну руку в кишеню, він творив справжні дива над розкладеними перед ним полотнищами та смугами картону, перетворював з кожним помахом його без міри довгого пензля. Я чітко пам'ятаю, яке глибоке враження справили на мене легкі та впевнені рухи його руки, коли він розписував кімнату з червоними шпалерами й обабіч вікна, як за помахом чарівної палички з'явилися легкі, майже прозорі білі гардини; побачивши ці вміло нанесені штрихи та цяточки, білі на червоному тлі, я немов прозрів: адже я завжди дивився на такі речі як на диво, не розуміючи, в чому тут секрет, тим більше що досі мені доводилося бачити їх тільки у вечірньому освітленні. У той момент у мене зародилося перше невиразне поняття про те, що становить сутність живопису; густі фарби, що вільно наносяться на прозору матерію та щільно вкривають її, роз'яснили мені багато чого; після цього я почав уважно розглядати кожную картину, що потрапляла мені на очі, намагаючись визначити, де проходить межа, що розділяє ці дві сфери, і зроблені мною відкриття допомогли мені стати вище наївного уявлення про мистецтво як про щось надприродне, чого я сам так ніколи й не навчуся, стати вище забобону, перед яким інші люди безпорадні.

Вечорами, перед спектаклем, ми були незмінно на своєму місці, всі, як один, і шастали навколо будівлі, як кіт біля комори. Знаючи ощадливість матінки, я й думати не смів про те, щоб потрапити до храму мистецтва законним шляхом, і почувався якнайкраще в компанії моїх приятелів зі школи бідняків, які змушені були проникати туди так само, як і я, тобто надаючи дрібні послуги або ж пускаючись на різні відчайдушні хитрощі. Мені самому вже не раз вдавалось із завмиранням серця прослизнути в переповнену залу; коли завіса піднімалась, я спочатку із задоволенням зупинявся очима на декораціях, потім на костюмах виконавців, і тільки пропустивши неабияку частину дії, занурювався у вивчення фабули. Незабаром я уявив себе великим знавцем театру і вів тривалі суперечки з друзями, намагаючись при цьому здаватися байдужим. Ця роздвоєність – напускна байдужість знавця і захоплене здивування будь-якою, навіть найпосереднішою п'єсою – вже починала дратувати мене, і я палко мріяв зробити щось таке, що відразу ж відкрило б мені доступ за лаштунки, щоб побачити ближче звабливе видовище та його учасників і зрозуміти, якими засобами вони цього досягають; мені думалося, що це найкраще місце на землі й ніде не живеться так добре, як там, де люди – вищі істоти, які не знають суєтних земних пристрастей. Я зовсім не сподівався, що моє бажання коли-небудь здійсниться, як раптом мені допоміг несподіваний щасливий випадок.

Одного разу, – того вечора якраз давали «Фауста», – ми стояли біля бічного входу і зовсім було зневірилися потрапити до зали. Ми знали, що сьогодні в театрі покажуть преславного доктора Фауста, з яким ми встигли досить добре познайомитись, а також сатану в усій його красі, але всі наші звичайні лазівки були на цей раз закриті й перешкоди, котрі стали на нашому шляху, здавалися нездоланими. Засмучені, ми слухали звуки увертюри, яку виконували аматори з числа поважних городян, і ламали голову над тим, чи не можна все ж як-небудь пробратися до зали. Був темний осінній вечір, холодний дощ накрапав не перестаючи. Я змерз і вже подумував, чи не піти мені додому, тим більше, що матінка не раз лаяла мене

за мої вечірні прогулянки, як раптом у потемках відчинилися двері, і вискочив звідти добрий дух в особі капельдинера і крикнув: «Гей ви, шибеники! Завітайте сюди! Троє чи четверо з вас будуть сьогодні грати на сцені!» Почувши ці слова, що пролунали як якийсь чарівне заклинання, ми негайно ж кинулися в двері, й найсильніші протиснулися уперед, – адже в таких випадках кожен має право думати тільки про самого себе. Однак капельдинер прогнав їх, заявивши, що вони занадто високі й товсті, оглянув задні ряди, де стояли малюки, які не дуже-то сподівалися на успіх, підкликав мене і сказав: «Ось цей підійде, з нього вийде прекрасна мавпа!» Потім він вихопив іще двох інших таких же хирлявих хлопчаків, замкнув за нами двері й повів нас за собою до невеликої зали, який слугував костюмерною. Ми навіть не встигли розгледіти купи костюмів, обладунків та зброї, що лежали там, бо нас швидко роздягли і зашили в дивовижні шкури, які сховали все тіло з ніг до голови. Маска з мавпячою мордочкою, що відкидалась, як капюшон, і довгі хвости, які ми тримали в руках, зовсім змінили нас, і лише тепер, побачивши себе в цьому новому образі, ми зрозуміли, як нам пощастило, просяяли від захоплення й почали вітати один одного.

Потім нас провели на сцену, де нас радо зустріли дві великі «мавпи», які нашвидку пояснили нам, у чому полягатимуть наші обов'язки. Ми швидко зрозуміли, що від нас вимагається, й успішно довели своє вміння ходити колесом і стрибати, як мавпи, а також граціозно качати кулю, після чого нас відпустили до початку нашого виступу. Ми розгулювали з поважним виглядом серед строкатого збіговиська людей, які безладно товпились у вузькому проході між справжніми та намальованими стінами; я дивився, не зводячи очей, то на сцену, то за лаштунки і з захватом спостерігав за тим, як із безликого хаосу, що глухо та неспокійно гудів, безшумно і непомітно виникали стрункі живі картини та окремі фігури, які раптово з'являлись у просторій, яскраво освітленій рамі й розмірено рухалися там, немов у якомусь потойбічному світі, а потім так само загадково знову зникали в темряві. Артисти сміялись і жартували, мило базікали та сварились один з одним: але от хто-небудь із них несподівано покидає своїх співрозмовників; одна мить – і він уже стоїть в урочистій позі один на один зі знадливими чудесами чарівного царства, і його обличчя, звернене до моря невидимих для мене глядачів, виявляє таку смиренність, немов перед ним зібралася рада богів. Не встигну я озирнутись, як він знову з'являється серед нас і, як нічого не сталося, продовжує перервану розмову та знову розводить ніжні розмови або свариться з ким-небудь, а в цей час від натовпу артистів уже відокремився хтось інший, аби знову виконати те ж саме. У цих людей було два життя, й одне з них, напевно, тільки марилося їм; однак я ніяк не міг зрозуміти, яка з двох сторін цього подвійного життя була для них сном і яка – самою дійсністю. І в тій і в іншій були, як видно, свої радощі та прикраси, змішані одні з одними порівну, але та частина сцени, яку було видно публіці, уявлялася мені світлим царством розуму та людської доблесті, де вічно світить сонце, і, поки не опускали завісу, це царство жило повним, справжнім життям; як тільки вона падала, все знову розпливалось у невиразний примарний хаос. Деякі мешканці цього похмурого, схожого на заплутаний сон світу справляли на мене враження людей поривчастих і пристрасних, і мені здавалося, що там, у кращій половині їхнього життя, вони були найбагатшими і незабутніми героями; що ж до тих, хто зблизка мав спокійний, байдужий і миролюбний вигляд, то там, на тлі всієї цієї пишноти, їх роль була досить жалюгідною. Текст п'єси був ніби музикою, яка оживляла все, що відбувалося на сцені. Тільки-но вона замовкала, дія припинялась, як годинник, коли в ньому закінчується завод. Поезія «Фауста», що викликає трепет у кожного німця, тільки-но він почує хоч один рядок, цю вражаюче вірно схоплену соковиту народну мову, лилася безперервно, як прекрасна пісня, і я радів і дивувався разом з усіма її красі, хоча сенс усього почутого доходив до мене так важко, ніби я й справді був мавпою.

Раптом я відчув, що мене схопили за хвіст і тягнуть спиною вперед на сцену, перетворену на кухню відьми, де вже весело скакали всі інші мавпи. З партеру смутно біліла та виблискувала незліченна кількість облич і очей. Захоплений моїми спостереженнями, я й не помітив,

як на сцені з'явилися декорації, що зображували кухню відьми, й упустив так багато цікавого, що тепер не знав, на що мені й дивитися: чи то на навколишню фантастичну обстановку, на страшні пики та примари, чи то на витівки Мефістофеля, відьми та моїх товаришів-мавп. Зовсім забувши, що й сам я теж мавпа і мушу грати свою роль, забувши розучені кривляння та стрибки і все на світі, я спокійнісінько почав спостерігати за тим, що робили інші. У цей час Фауст захоплено дивився в чарівне дзеркало, і мене розбирала цікавість, що ж таке там можна побачити. Наслідуючи йому, я подивився в той же бік; мигцем ковзнувши по порожньому, намальованому дзеркалу, мій погляд спрямувався далі, й там, у штовханні закулісного життя, переді мною постало те бачення, про яке говорив Фауст. Гретхен саме готувалася до виходу; мабуть, вона була чимось глибоко схвильована, позаяк довго і ретельно витирала обличчя білою хусткою, немов бажаючи приховати сліди сліз, а потім почала накладати останні мазки гриму, час від часу обертаючись, аби кинути уривчасту фразу комусь, хто стояв позаду неї. Вона була дуже гарна собою, і я весь вечір очей із неї не зводив, незважаючи на те, що мої старанні побратими-мавпи півголосом ляляли мене і навіть намагалися непомітно дати мені стусана. І ось, опинившись нарешті в тих вищих сферах, куди я ще недавно так мріяв потрапити, я пристрасно бажав тепер одного: скоріше повернутися туди, де виднілася огрядна фігура моєї красуні.

Нарешті термін нашого перебування на сцені закінчився, і я безславно зійшов або, вірніше, в нетерпінні зістрибнув із підмостків, зробивши тим самим мій перший і останній вдалий стрибок, і постарався стати так, аби бути якомога ближче до прекрасного видива. Але тут наспів вихід Гретхен, і через хвилину вона була на сцені, наодинці з публікою, так що і цього разу я міг бачити її тільки здалеку.

Вона була, як видно, чимось сильно розчарована, а тому її гра являла собою дивну суміш грації та явного гніву. Це поєднання погано в'язалося з образом Гретхен, але зате воно надавало виконавиці своєрідної принадності, я від усієї душі співчував їй, ненавидів її ворогів, невідомих мені, і, здогадуючись, що вона тут головна героїня, щойно склав про неї цілу романтичну історію. Однак подальша доля Гретхен складалася трагічно, і незабаром швидкоплинне породження моєї фантазії стало розпливатися й непомітно для мене злилося з дією самої п'єси. Сцену в темниці, коли Гретхен лежить на соломі й говорить як у маренні, актриса грала з такою досконалістю, що мене від страху кидало в тремтіння, і все-таки, весь палаючи від хвилювання, я жадібно насолоджувався прекрасними рисами цієї вкрай нещасної жінки; адже я думав, що вона і справді нещасна, і був вражений і в той же час глибоко задоволений цією сценою, сильніше якої я досі нічого не бачив і не чув.

Завіса опустилася, і за лаштунками почалася метушлива, безладна біганина, а я нишпорив у всіх під ногами в пошуках аркушів паперу, які я ще раніше помітив у руках директора трупи і в акторів; нарешті я знайшов їх у куточку за однією з бутафорських стін. Мені не терпілося заглянути в ці списані аркуші, що таїли в собі таку величезну силу впливу, і незабаром я весь поринув у читання ролей. Але хоча я вже збагнув і відчув зовнішню, тілесну оболонку трагедії в особі її героїв, написані на папері слова, ця мова знаків, якою великий поет висловлював свою зрілу, мужньо-сувору думку, були абсолютно недоступні нерозвиненому розуму дитини; самовпевнений юнак, який дерзнув проникнути у вищі сфери, змирився, знову побачивши себе перед замкненими дверима, і незабаром я міцно заснув над моїми вченими заняттями.

Коли я прокинувся, в театрі було тихо й безлюдно, вогні були погашено, і місяць-повня лив своє світло через куліси на сцену, де панував химерний безлад. Я не міг збагнути, що зі мною і де я перебуваю, а проте, коли я усвідомив своє становище, мене охопив страх, і я почав шукати вихід, але двері, через які я увійшов, виявилися замкненими. Тоді я примирився зі своєю долею й вирішив іще раз оглянути приміщення та всі дивовижі, що були в ньому. Я торкав усю цю паперову пишність, яка шаруділа під руками, і, помітивши коротенький плащ та

шпагу Мефістофеля, що лежали на стільці, надів їх поверх моєї мавпячої шкіри. Вбравшись таким чином, я почав ходити туди й сюди в яскравому світлі місяця, час від часу оголюючи шпагу та роблячи випадки. Потім я виявив блоки, на яких було закріплено завісу, і мені вдалося підняти її. Переді мною відкрилася темна, чорна зала для глядачів, що дивилася на мене, як око сліпого; я спустився в оркестр, де безладно лежали інструменти; тільки скрипки були дбайливо укладені в свої футляри. На литаврах лежали витончені точені палички; я взяв їх у руки і нерішуче вдарив по туго натягнутій шкірі, яка видала приглушений рокітливий звук. Тоді я осмілів і вдарив сильніше, потім ще сильніше, так що врешті-решт вибухнула ціла буря звуків, які розігнали нічну безмовність порожньої зали. З моєї примхи гуркіт то наростав, то завмирав, а моторошні, повні очікування паузи, коли він стихав зовсім, подобалися мені ще більше. Я тарабанював доти, поки сам не злякався; тоді я кинув палички, виліз із оркестру і, не наважуючись підвести голову, пробіг по лавках, які стояли в партері, й забився в найдаальший кут. У порожній залі було холодно і страшно, й мені захотілося додому. У цьому кінці зали вікна були щільно зачинені, так що таємниче світло місяця осявало тільки сцену, де все ще стояли декорації темниці. Дверцята на задньому плані так і залишилися відчиненими, і блідий промінь місяця падав на постелену біля неї солому, де було ложе Маргарити; мені згадалася красуня Гретхен та страта, що загрожує їй, і, дивлячись на безмовну, залиту чарівним сяйвом темницю, я відчував іще більше благоговіння, ніж Фауст, коли він вперше увійшов до спальеньки Гретхен. Підперши щоки обома руками, я почав із тихим смутком дивитися на сцену, особливо часто зупиняючись поглядом на напівосвітленій ніші, де лежала солома. Як раптом у темряві щось заворушилося; затамувавши подих, я подивився в той бік, – у ніші стояла біла фігура; це була Гретхен, точнісінько така, якою я бачив її востаннє. Холодне тремтіння пробігло по моему тілу, зуби у мене зацокотіли, але в той же час серце сильно стислося від несподіваної радості, й на душі стало тепло. Так, це була Гретхен або, можливо, її привид, хоча здалеку я й не міг розгледіти риси її обличчя, від чого вона здавалася мені ще більш схожою на привид. Вона напружено вдивлялася в темряву, наче шукала когось у залі. Я встав і з серцем, що голосно калатало, попрямував до сцени; переступаючи через лавки, я раз у раз зупинявся, але потім знову йшов далі, немов якась невидима рука владно штовхала мене вперед. Хутро, в яке я був заштитий, робило мої кроки нечутними, так що вона помітила мене лише тоді, коли, вилазячи із суфлерської будки на сцену, я потрапив у смугу місячного світла і постав перед нею в моему дивному вбранні. Я помітив, як вона з жаху повернула на мене свої очі, що яскраво блищали, а потім відсахнулася, хоча й не видала жодного звуку. Я тихенько наблизився на крок і знову зупинився; очі мої були широко розкриті, простягнені до неї руки тремтіли, але гаряча хвиля радості, що захльостувала мене, підігрівала мою мужність, і я сміливо пішов просто назустріч примаї. Але тут вона вигукнула: «Стій! Звідки ти такий узявся?» – і в її голосі й у загрозовано витягнутій руці було так багато владної сили, що я негайно ж зупинився, як заворожений. Ми пильно дивились одне на одного; тепер я добре впізнавав її риси; на ній був білий пеньюар, шия і плечі були оголені та м'яко світилися, як сніг у зимову ніч. Я відразу ж відчув, що переді мною жива людина, і показна хоробрість, яку я напустив на себе, думаючи, що маю справу з привидом, перетворилася на природну боязкість, на збентеження хлопчика, що ненароком побачив так близько жіноче тіло. Що ж до її самої, то вона все ще не вирішила, чи слід приписати мою появу нечистій силі, та про всяк випадок запитала ще раз:

– Хто ти, хлопчику?

Я смиренно відповів:

– Мене звуть Генріх Лее, я грав у вас мавпу, і мене тут замкнули!

Тоді вона підійшла до мене, відкинула мою маску, взяла моє обличчя в свої долоні і сказала з гучним сміхом:

– Ах ти, Господи Боже мій! Та це та сама мавпа, що цілий вечір очей з мене не зводила! Ах ти пугун! Так ось хто наробив тут такого шуму! А я-то подумала, що це грім гримить!

– Так! – відповів я, не зводячи очей із вирізу її сорочки, де білили її груди, і душу мою знову охопив радісний молитовний настрій, якого я не знав уже давно, з того часу, коли я дивився в роззолочені заходом небесні далі й мені здавалося, що я бачу там самого Господа Бога.

Я довго ще спокійно і неквапливо розглядав її гарне обличчя, з наївною відвертістю замилювавшись чарівними лініями губ, які дихали ніжністю. Деякий час вона мовчки і серйозно дивилася на мене, потім промовила:

– А ти, як видно, славний хлопчина, та тільки ось виростеш і станеш таким же негідником, як і всі.

З цими словами вона пригорнула мене до себе й кілька разів поцілувала в губи, так що вони завмерли й тільки в проміжках між її поцілунками тихо ворушилися, шепочучи молитву, яку я таємно посилав до Бога, від усієї душі дякуючи йому за казкову пригоду, що випала на мою долю.

Потім вона сказала:

– А тепер залишайся-но ти у мене, поки не розвидниться, це буде найрозумніше: адже зараз уже далеко за північ! – І, взявши мене за руку, провела у віддалену кімнату; після закінчення вистави вона влаштувалася тут на нічліг і спала, поки її не розбудив учинений мною нічний переполох. Вона перестелила своє ліжко, залишивши місце в ногах для мене, і, почекавши, поки я там влаштуюся, щільно закуталася в оксамитову королівську мантию й уляглася так, що ступні її маленьких ніг легко спиралися на мої груди, від чого моє серце радісно закалатало. Так ми й поснули, точнісінько в тій же позі, як ті кам'яні фігури на стародавніх надгробках, де зображено на повний зріст лицаря, що спить зі своїм вірним псом у ногах.

Розділ дванадцятий Любителі читання. – Брехня

Не з'явившись додому до ночі, я завдав матінці стільки занепокоєння та клопоту, що вона суворо заборонила мені гуляти вечорами й відвідувати театр; та й в денний час вона наглядала за мною більш ретельно, ніж раніше, і не дозволяла мені водитися з дітьми бідняків, яких чомусь було заведено вважати поганими та розбещеними хлопчиками. І от приїжджі актори закінчили свої гастролі в нашому місті, а я так і не побачив свою нову знайому, яка остаточно заволоділа тепер моїм серцем. Почувши, що трупа поїхала, я сильно засумував і досить довго був невтішним. Чим менше я знав про ту країну, куди вони верстали дорогу, тим більш бажаним уявлявся мені світ, який лежав по той бік гір, – заповітний край туманних мрій і невимірної туги.

Приблизно в цей час я близько зійшовся з одним хлопчиком, сестри якого, вже дорослі дівчиці, були великі любительки читання і зібрали у себе вдома безліч поганих романів. Зачитані томи з платних бібліотек, жалюгідний мотлох, який дістався у подарунок від подруг зі знатних родин або придбаний у лахмітника, – всі ці досить брудні на вигляд книги валялись у них на підвіконнях, лавках і столах; по неділях усе сімейство віддавалося читанню, причому за цим заняттям можна було застати не тільки дівчат і їх кавалерів, а й батька і матір, усіх інших мешканців будинку і навіть випадкових гостей. Старі батьки були люди пусті й бачили в читанні забаву, яка давала їм привід поплескати язиками, а молодь підігрівала цими вульгарними, позбавленими смаку книжечками свою уяву або, вірніше, шукала в них якийсь інший, прекрасний світ, не схожий на навколишню дійсність.

У будинку були книги двох сортів. Одні носили на собі печатку розбещених вдач минулого сторіччя: листування закоханих, амурні пригоди; інші являли собою грубуваті лицарські романи. Для дівчат головний інтерес становили романи любовні, які вони читали зі своїми шанувальниками, на кожному слові дозволяючи їм то потиснути собі ручку, то поцілувати себе; ми ж, хлопчики, на щастя, були ще абсолютно байдужі до цих книг, сповнених відверто чуттєвими сценами найгіршого штибу, які нічого не говорили нашій уяві та здавалися нам нудними; зате, поцупивши ту чи іншу книжку про пригоди лицарів, ми були дуже задоволені своєю здобиччю і негайно ж віддалялися в який-небудь затишний куточок. Ці вульгарні твори, де всі мрії та бажання героїв були такі виразні й настільки легко збувалися, прийшлися мені дуже до ладу, позаяк там говорилося про любов, і я знайшов у них назву для моїх неясних поривів, які я досі сам не зумів би визначити. Найцікавіші історії ми незабаром запам'ятали слово в слово і довго, з неослабним інтересом розігрували їх в особах; ми давали наші вистави всюди – то на кам'яних плитах дворів, то в лісі, то в горах, – а склад виконавців поповнювався просто по ходу дії, за рахунок поступливих малюків, яким ми в двох словах пояснювали, що їм треба робити. У ході цієї гри ми помалу приточили від себе так багато нових епізодів і пригод, що від первісного сюжету не залишилось і сліду, – тепер лицарями були вже ми самі, й один із найсерйознішим виглядом розповідав іншому довгу, нескінченну історію свого кохання і скоєних ним подвигів; зрештою, ми самі безнадійно заплуталися в сплетеній нами жахливій сітці брехні: адже, оповідаючи про свої вигадані пригоди, кожен із нас удавав, ніби він розраховує на цілковиту довіру слухача, а той у своїх же інтересах прикидався, ніби й справді вірить оповідачеві. Мені було неважко підтримувати цю видимість правдоподібності, оскільки головну роль у наших оповідках неодмінно грала якась блискуча красуня з числа найбільш знатних дам нашого міста, і незабаром я й справді став щирим прихильником і обожнювачем моєї обраниці – тієї дами, яку я зробив героїнею мого вигаданого роману. Були у нас і могутні вороги, і небезпечні суперники, – так ми називали між собою поважних, по-лицарськи галантних офіцерів, яких ми нерідко бачили на вулицях гордо гарцюючими на своїх конях.

У схованках у нас лежали величезні багатства, ми повновладно розпоряджалися ними, будували чудові замки у віддалених куточках країни, і то один, то інший з важливим і заклопотаним виглядом заявляв, що їде оглядати свої володіння. Одначе помисли мого приятеля були спрямовані скоріше на збагачення та своє особисте благополуччя, і його уява було зайнята різноманітними хитромудрими планами на цей рахунок, на які він був надзвичайно винахідливий, у той час як я зосередив усю силу фантазії на своїй дамі серця; що ж стосується тих дріб'язкових турбот про грошові справи, які він невпинно вигадував, то я вирішив перевершити його та розправився з ними раз і назавжди, пустивши в хід іще одну грандіозну брехню – нібито я знайшов скарб із незліченим багатством. Мабуть, це його дратувало, в усякому разі, якщо я був задоволений породженням моєю фантазією світом і не дуже-то турбувався про те, наскільки достовірні його хвалькуваті вигадки, то він уже почав сумніватися в достовірності того, що розповідав я, і приставав до мене, вимагаючи доказів. Одного разу, коли я мимохідь зауважив, ніби у нас в погребі стоїть ціла скриня, набита золотом і сріблом, йому загорілося зараз же побачити її, і він довго наполягав на цьому. Я звелів йому прийти в певний, зручний для мене день і годину, він з'явився точно в призначений час, і лише тоді, в останню хвилину, я раптом зрозумів, у яке делікатне становище він мене поставив. Не розгубившись, я відразу ж попросив його почекати біля дверей, а сам побіг у ту кімнату, де у матінки була захована в письмовому столі дерев'яна скринька зі скромними коштовностями у вигляді старовинних і сучасних срібних монет і декількох золотих дукатів. Ця скарбниця складалася наполовину з сувенірів, подарованих колись матінці її хрещеними, наполовину з подарунків моїх хрещених, і її повноправним власником вважався я. Кращою прикрасою колекції була масивна золота медаль завбільшки з талер, яка становила значну цінність; її піднесла мені в нападі щедрості пані Маргрет, наказавши віддати її на збереження матінці та не забувати мою благодійницю, коли я виросту і коли її вже, напевно, не буде на світі. Користуючись даним мені правом у будь-який час самому відчиняти цю скриньку, я частенько милувався яскравим блиском моїх скарбів і не раз уже показував їх іншим мешканцям нашого будинку. Тепер я взяв їх із собою, зніс шкатулку в льох і поклав її в порожній ящик, де лежала тільки солома. Потім я впустив мого скептика, з таємничим виглядом підняв кришку ящика і вийняв скриньку.

Я відчинив її, й перед ним яскраво засяяли блискучі срібні монети; а коли я став показувати йому золоті дукати і вийняв нарешті велику медаль, яка засяяла в напівтемряві дивним переливчастим світлом, так що можна було розгледіти вибитого на ній стародавнього швейцарця з прапором у руці та обрамленням з вінка із геральдичних щитів з гербами, – тоді він витріщив очі й простягнув руку, збираючись схопити пригорщу монет. Але я відразу ж зачинив шкатулку і сказав, ховаючи її в ящик: «Ну що, бачив? Весь ящик наповнений такими штучками!» З цими словами я випровадив його з льоху і замкнув двері на ключ. Тепер-то йому довелося здатися: він, щоправда, відмінно знав, що всі наші баляндраси – суцільний вимисел, але тон взаємної довіри, якого ми досі дотримувалися, не дозволяв йому пускатися в подальші розпитування, – адже і на цей раз житейський такт і ввічливість вимагали від нього, щоб він не спростовував так спритно і вміло піднесену йому брехню. Але якщо зараз він великодушно прийняв мої слова на віру, то це було зроблено тільки для того, щоб прискіпливо вимагати від мене надалі все нових і нових доказів і змусити мене ще більше заплутатися в брехні.

Незбаром після цього, – в той час якраз був ярмарок, – ми зустрілися, тиняючись по берегу озера, де вишикувалися цілі вулиці дріб'язкових крамничок, і, як макбетівські відьми, вітали один одного запитанням: «Що зроблено відтоді, як бачились?» Ми зупинилися перед крамницею італійця, розклали у вікні свого закладу ласощі південних країн разом із блискучими ювелірними штучками та дрібничками. Інжир, мигдаль і фініки, ящики з білосніжними макаронами та особливо цілі гори величезних ковбас викликали у мого приятеля нестримну гру уяви, а я розглядав тим часом витончені дамські гребінці, флакончики із запашними оліями

та чорні свічки для обкурювання, розмірковуючи про те, як має бути добре там, де люди користуються цими речами.

– Я щойно купив таку ось ковбасу, – заговорив мій партнер по брехні, – я ж скоро влаштовую банкет, так от хотів скуштувати, чи не закупити мені цілий ящик. Препогана ковбаса – я тільки відкусив шматочок, і відразу ж викинув її в озеро; вона там, напевно, ще плаває, я її щойно бачив.

Ми обидва подивилися на блискучу водну гладь, де тихо погойдувалися ярмаркові барки, а між ними там і сям плавали то яблуко, то салатний лист; одначе ковбаси щось не було видно.

– Та ну її, мусила бути, її шука проковтнула! – добродушно зауважив я.

Він погодився з цим припущенням і запитав мене, чи не збираюсь я щось придбати.

– Аякже! Я, мабуть, куплю ось це намисто для моєї коханої, – відповів я, показуючи йому на намисто з фальшивих каменів у яскравій позолоченій оправі.

Тепер він зловив мене на слові та, обплутаний цілою сіткою лестощів і погроз, змусив негайно виконати мій намір; а цікавість, – чи дійсно я можу вільно розпоряджатися моїм таємничим скарбом, – підігрівала його красномовство. Мені довелося збігати додому і звернутися за допомогою до моєї скарбниці, бо іншого виходу в мене не було. Через кілька хвилин я знову вийшов із дому і, міцно затиснувши в кулаці кілька блискучих срібних монет, з калатанням серця підійшов до ринку, де мене підстерігав мій злий демон. Ми зібралися було поторгуватись, але все-таки сплатили за намисто стільки, скільки запросив італієць; крім того, я обрав іще браслет з агатовими пластинками і перстень із червоною печаткою; торговець із подивом дивився то на мене, то на мої новенькі гульдени, але все ж таки прийняв їх; не встиг я розплатитись, як мій приятель уже потягнув мене у напрямку до тієї вулиці, де жила моя дама серця. У відокремленому глухому куті стояло п'ять чи шість особняків, власники яких, нащадки знатних родин, вели успішну торгівлю шовковими тканинами, що дозволяло їм зберігати спосіб життя, гідний їх славних предків. Ні корчем, ні будь-яких торгових закладів не було видно в цьому охайному кварталі, що ніби дрімало в тиші та самотності; бруківка була чистіша й рівніша, ніж на інших вулицях, і була відділена від тротуару вигадливими чавунними перильцями. У найбільшому солідному будинку жила героїня вигаданих мною небилиць, одна з тих юних, чарівних дам, які полонять рішуче всім – і своєю стрункою, витонченою фігурою, і рожевими щічками, і великими усміхненими очима, і чарівними устами, і пишними локонами, і своєю легкою, повітряною вуаллю, і шовками, які облягають їх стан, підкоряючи недосвідчених молодиків, розгляджуючи суворі складки на чолі старигана та являючи собою саме красу в її, так би мовити, чистому вигляді. Ми вже підійшли до прекрасного під'їзду, і мій супутник довго умовляв мене передати подарунки володарці мого серця, – я мусив зробити це зараз же або ніколи, – зрештою зухвало взявся за яскраво начищену ручку дзвінка і потягнув за неї. Однак, незважаючи на його плебейське нахабство, – як сказав би в цьому разі аристократ, – у нього все ж не вистачило рішучості дати довгий і енергійний дзвінок; пролунав тільки боязкий, ледве чутний звук, який одразу ж завмер у глибині величезного будинку. Через кілька хвилин одна стулка дверей ледь помітно прочинилася, мій супутник заштовхнув мене всередину, і я безмовно піддався йому, бо найбільше боявся наробити шуму. І ось я стояв у невимовному сум'ятті перед широкими кам'яними сходами, які йшли високо вгору і губилися там серед просторих галерей. Браслет і перстень я затиснув у руці, а намисто не вмещалося в ній і визирало між пальцями. Нагорі почулися кроки, віддані гучною луною зусібіч, і чийсь голос голосно запитав: «Хто там?» Але я не відгукувався, зверху мене не було видно, і людина, що поставила запитання, знову віддалилася, зачиняючи за собою двері. Тоді я почав повільно підніматися сходами, обережно озираючись на всі боки; по всіх стінах висіли картини – величезні полотна з химерними ландшафтами та незграбними натюрмортами; білі стелі ліпної роботи були місцями прикрашені фресками, а праворуч і ліворуч од мене, на рівних відстанях одні від одних, виднілися високі двері з темного, гладко відполірованого горіхового дерева, обрамлені

однаковими колонами та фронтонами з того ж матеріалу. Кожен мій крок будив відгомін під склепіннями будівлі, я йшов, насилу долаючи страх, і так і не знав, що мені сказати, якщо мене тут застануть. Перед усіма дверима лежали прості солом'яні постилки, і тільки перед одними з них постелено особливо дорогий, майстерно сплетений килимок із різнокольорової соломи; тут же стояв старовинний позолочений столик, а на ньому корзинка, в якій лежало плетіння, кілька яблук і красивий срібний ніжик; вона стояла біля самого краю, ніби її щойно сюди поставили. Я здогадався, що панночка, мабуть, перебуває за цими дверима, і, думаючи в ту хвилину тільки про неї, залишив мої коштовності просто на килимку, лише перстень я сховав на саме дно корзинки, поклавши його на тонку маленьку рукавичку. Після цього я відразу ж кинувся вниз по сходах і вибіг на вулицю, де мене з нетерпінням чекав мій учитель.

– Ну як, віддав? – крикнув він мені назустріч.

– Звичайно, – відповів я, відчуваючи, як на душі в мене стає легше.

– Неправда, – знову заговорив він, – вона весь час сиділа он біля того вікна і навіть із місця не вставала.

І справді, глянувши на сяючі проти сонця вікна, я побачив у одному з них мою красуню, причому вікно було розташоване саме в тій частині будинку, де я щойно побував. Я сильно перелякався, та все ж хоробро збрехав:

– Присягаюся тобі, я поклав намисто та браслет до її ніг, а перстень надів їй на палець!

– Побожись!

– Присягаюся Богом! – вигукнув я.

– А тепер пошли їй поцілунок рукою, якщо побоїшся, – значить, ти дав неправдиву клятву; дивись, дивись, вона якраз виглянула з вікна!

Він мав рацію: вона дійсно перевела погляд, і її ясні очі були спрямовані просто на нас, однаке вигадане моїм приятелем випробування виявилось диявольськи жорстоким, бо я радше погодився б плюнути в обличчя самому сатані, ніж виконати цю абсолютно непосильну для мене вимогу. Але іншого виходу в мене не було: адже своєю лицемірною клятвою я сам же відрізав собі останні шляхи до відступу. Я швидко поцілував свою руку і помахав нею перед вікном красуні. Дівчина, що весь час уважно спостерігала за нами, дзвінко зареготала і привітно закивала нам; але я вже щодуху кинувся навтьоки. Чаша мого терпіння переповнилась, і коли я вибіг на сусідню вулицю і мій товариш наздогнав мене, я підійшов до нього впритул і сказав:

– Ну, що ти тепер скажеш про свою ковбасу? Чи ти думаєш, що ми квити? Адже твоя жалюгідна історія з ковбасою і в порівняння не йде з моєю, з тим, що я тобі довів! – З цими словами я, сам того не очікуючи, раптом повалив його на землю і почав бити кулаком по обличчю, поки випадковий перехожий не розняв нас, вигукнувши:

– Ці бісенята хлопчаки тільки й знають, що б'ються!

За всі мої дитячі роки не було ще випадку, щоб я вдарив когось із моїх однолітків у школі чи на вулиці, цей приятель був першим, і відтоді я не міг на нього спокійно дивитись, а до речі раз і назавжди вилікувався від брехні.

Тим часом купи поганих романів у домі мого приятеля виростили все вище, а разом із ними росла і нерозсудливість завзятих любителів читання. Хоч як це дивно, але старі наче раділи, дивлячись на своїх бідолашних дочок, які все більше впадали в якусь наївну розпусту, невпинно змінювали коханців і все-таки ніяк не могли вийти заміж, та так і залишилися сидіти вдома, оточені цілою бібліотекою засмальцьованих, смердючих книжчин і оравою немовлят, які гралися цими книжками і немилосердно рвали їх і без того розшарпані сторінки. Однаке всі в домі, як і раніше, читали як одержимі й навіть з іще більшим завзяттям, ніж раніше, – адже тепер це заняття допомагало їм забути вічні сварки, нужду й турботи, тож перше, що впадало у вічі в їх житлі, були книги, розвішані всюди пелюшки та всякі сувеніри, що залишилися на пам'ять від галантних, але невірних шанувальників; малюночки з гірляндою з квітів, що обрам-

ляли який-небудь вислів, альбоми з любовними віршиками та храмами дружби, дерев'яні великодні яечка, в яких був захований амурчик, та інші дурниці. Ця злощасна пристрасть, а також інша крайність – захоплення різноманітними релігійними теоріями та фанатичні суперечки про тлумачення Біблії, які вели присутні в домі пані Маргрет бідняки, – все це було, як мені здається, лише відлунням усе тих же неясних поривів серця, пошуками іншого, кращого життя.

Що ж до мого приятеля, молодшого сина цієї сім'ї, то його з дитинства витончена уява з роками почала виявлятися вже зовсім по-іншому, штовхаючи його на все більш ризикований шлях. Він шукав у житті тільки задоволень; ледве почавши навчатися ремесла прикажчика, вже заходився старанно відвідувати шинки, де цілими днями сидів за картами, і не пропускав жодного з міських святкувань і веселощів. Для цього йому потрібно було багато грошей, і, щоб роздобути їх, він пускався на найнеймовірніші вигадки, дрібне обдурювання і шахрайство, в яких він сам не бачив нічого поганого, вважаючи їх просто продовженням свого колишнього романтичного фантазерства. Спочатку він обмежувався лише порівняно безневинними витівками, але це тривало недовго, і незабаром, немов зрозумівши, що йому на роду написано стати злодієм, він взявся хапати все, що йому потрапляло під руку. Адже він був одним із тих людей, які нітрохи не схильні стримувати свою невгамовну жадібність і настільки низькі душею, що готові взяти хитрістю або силою все те, з чим їх ближній не хоче розлучитися добровільно. Цей нищий хід думок породжує цілий ряд життєвих явищ, на перший погляд зовсім одне з одним не схожих. Він живить упертість нелюбого володаря, який давно вже став тягарем для кожного підданого своєї країни, але все ще не бажає поступитися своїм місцем іншому та, відкинувши гордість і сором, живе побтом і кров'ю народу, хоча сам же зневажає і ненавидить його; він розпалює похмурий запал закоханого, який отримав недвозначну відмову, але не хоче змиритися з тим, що його любов відкинута, і довго ще затьмарює чуже життя своєю грубою нав'язливістю; як і в усіх цих темних пристрастях, ми знаходимо його, нарешті, й у черствому егоїзмі різних ошуканців та злодіїв, великих і маленьких; і хоч би в якому вигляді цей нищий хід думок виступав, суть його завжди одна; це те ж безсоромне прагнення заволодівати чужим, якому віддався мій колишній приятель. Мало-помалу я зовсім спустив його з уваги і знав тільки, що він устиг уже кілька разів побувати за ґратами; одного разу, коли я й думати про нього забув, мені випадково зустрівся на вулиці обшарпаний волоцюга в супроводі двох стражників, які вели його до в'язниці. Це був мій давній знайомий, і пізніше я дізнався, що він помер якраз у цій в'язниці.

Розділ тринадцятий

Весняні маневри. – Юний злочинець

Мені вже виповнилося дванадцять років, і матінці довелося задуматися над тим, де мені вчитися далі. Планам батька, який мріяв, що я навчатимусь у приватних школах, які засновані товариствами взаємодопомоги та доповнюють одна одну, не судилося здійснитись, оскільки відкриті в той час добре обладнані державні школи зробили ці заклади непотрібними; уряд знову воз'єднаної Швейцарії з самого початку приділяв цьому питанню велику увагу. Старий склад професорів і вчителів міських шкіл поповнився за рахунок викладачів, виписаних із Німеччини, і був розподілений по нових навчальних закладах, які були засновані в більшості кантонів і ділилися на гімназії та реальні училища. Після довгих ходінь по урядових установах і нарад зі знайомими матінка визначила мене в реальне училище, й успіхи, досягнуті мною в моїй скромній школі для бідняків, яку я покинув із сумним і водночас радісним почуттям, виявилися настільки задовільними, що я витримав вступний іспит нітрохи не гірше вихованців старих міських шкіл, які зажили доброї слави. Адже, згідно з новими порядками, й ці сини заможних городян теж мусили вчитися на загальних підставах. Таким чином, я потрапив у зовсім нове для мене середовище. Якщо раніше я був одягнений краще за всіх моїх однолітків і вважався першим серед цих бідняків, то тепер, убраний у мої вічно зелені курточки, які я змушений був доношувати до дірок, я виявився одним із найскромніших і найбільш непомітних учнів у класі, – причому не тільки щодо одягу, але і стосовно моєї поведінки. Більшість хлопчиків належало до старовинних родин потомственого бюргерства; деякі виглядали пещеними паничами і були дітьми знатних батьків, деякі – синами сільських багатіїв; але всі вони поводитися однаково самовпевнено, вирізнялися розв'язнішими манерами, а в іграх і розмовах один з одним користувались якимось міцно сформованим жаргоном, який приводив мене в цілковите здивування і розгубленість. Посварившись, вони відразу ж пускали в хід руки, нагороджуючи один одного дзвінками ляпасами, так що мені було куди легше засвоювати нові знання, ніж освоюватися з цими новими звичаями, – а незнайомство з ними загрожувало мені всілякими негараздами та халепами. Лише тоді я зрозумів, наскільки сердечнішими були мої стосунки з тихими та лагідними дітьми бідняків, і я довго ще потайки навідувався в компанію моїх колишніх друзів, що із заздрістю і в той же час зі співчуттям слухали мої розповіді про нову школу і тамтешні порядки.

І справді, кожен день вносив усе нові зміни в мій колишній спосіб життя. Вже здавна міську молодь вчили володіти зброєю, починаючи навчання з десяти років і закінчуючи його майже що в тому віці, коли юнаки йдуть на дійсну службу; проте досі ці заняття були справою скоріше добровільною, і якщо хтось не хотів, аби його діти їх відвідували, ніхто його до цього не примушував. Тепер же військове навчання було за законом поставлено в обов'язок усієї учнівської молоді, так що кожна кантональна школа одночасно являла собою військову частину. У зв'язку з цими войовничими вправами нас змушували також займатися гімнастикою, один вечір був присвячений розучуванню рушничних прийомів і маршируванню, а інший – стрибкам, лазінню та плаванню. Досі я ріс, як трава в полі, схилиючись і пригинаючись тільки з волі примхливого вітерцю моїх бажань і настроїв; ніхто не говорив мені, щоб я тримався прямо, не було в мене ні брата, ні батька, щоб зводити мене на річку або на озеро і дати мені там побовтатися; лише деколи, збуджений чим-небудь, я стрибав і скакав від радості, але ніколи не зумів би повторити ці стрибки у спокійну хвилину. Та мене і не тягнуло займатися такими речами, позаяк, на відміну від інших хлопчиків, що росли, як і я, без батька, я не надавав їм ніякого значення і вже за своїм темпераментом був занадто схильний до споглядальності. Зате всі мої нові однокашники, аж до найменших, стрибали, лазили по деревах, плавали, як риби, проводили цілі години на озері, й головною причиною, що змусила мене набути певної

виправки та деяких навичок у гімнастиці, були, мабуть, їх глузування, – якби не вони, моє завзяття охолело б дуже скоро.

Але мені судилося пережити ще більш глибокі зміни в моєму житті. У колі моїх нових приятелів не було жодного, хто не одержував би вдома кишенькових грошей, як правило, досить значних, – одним батькам це дозволяв їх достаток, інші просто трималися здавна заведеного звичаю і легковажно робили це напоказ. А привід до того, щоб витратити гроші, знаходився завжди, оскільки навіть під час наших звичайних навчань та ігор, які відбувалися де-небудь на площі в іншій частині міста, заведено було купувати фрукти і пиріжки, – не кажучи вже про великі замиські прогулянки і військові походи з музикою та барабаним боєм, коли ми зупинялися на відпочинок у якому-небудь віддаленому селі й кожен вважав своїм обов'язком сісти за стіл і випити склянку вина, як то личить справжньому чоловікові. Крім того, у нас були й інші витрати – на складані ножички, пенали та інші дрібниці, які ми раз у раз оновлювали, посилаючись на те, що вони нібито потрібні для занять (хоча насправді всі ці дрібнички були просто черговим модним захопленням); кожен з нас намагався не пропустити жодної екскурсії в сусідні міста, де ми оглядали всілякі пам'ятки, і той, хто не міг собі цього дозволити й весь час тримався осторонь, ризикував опинитися в нестерпній самоті й назавжди стати відомим як найжалюгідніший бідняк. Матінка сумлінно сплачувала всі надзвичайні витрати на підручники, письмове приладдя та інші потреби, і в цьому відношенні готова була задовольнити навіть мої забаганки. На уроках креслення я користувався циркулями з прекрасної готвальні батька, проколюючи ними найдобротніший папір, якого не було ні у кого в класі; за кожної нагоди я заводив новий зошит, а мої книги завжди були одягнені в міцні палітурки. Що ж стосується всього того, без чого можна було хоча б так-сяк обійтися, то матінка вперто наполягала на своєму принципі не витратити жодного пфеніга даремно і старалася, щоб і я якомога раніше взяв собі це за правило. Виняток вона робила лише в рідкісних випадках, коли затівалися які-небудь особливо цікаві поїздки та прогулянки, знаючи, що відмовитися від них було б для мене занадто великою прикрістю, і видавала мені скупку відраховану суму, яка завжди випаровувалася вже до середини цього радісного дня. До того ж зі своїм жіночим незнанням життя вона не втримувала мене в нашому тісному домашньому маленькому світі – чого можна було б очікувати при її суворій ошадливості, – а воліла, щоб я проводив весь свій час у компанії товаришів, наївно вважаючи, що спілкування з вихованими хлопчиками, та ще й під наглядом цілого штату поважних наставників, піде мені тільки на користь; тим часом саме це постійне спілкування з однолітками неминуче змушувало мене у всьому тягнутися за ними і вело до невігідних для мене порівнянь, так що я на кожному кроці потрапляв у найнезручніше й навіть фальшиве становище. Пройшовши прямий і ясний життєвий шлях і зберігши при цьому дитячу чистоту і простодушність, вона й гадки не мала про той отруйний знак, що зветься фальшивим соромом і розпускається вже на зорі нашого життя, тим більше що інші старі люди по своїй дурості дбайливо плекають цей бур'ян, замість того щоб його виполювати. Серед тисяч педагогів, які іменують себе друзями юнацтва та перебувають у товариствах пам'яті Песталоцці, навряд чи знайдеться хоча б десяток людей, які пам'ятали б із власного досвіду, що становить ази психології дитини, й уявляли б собі, до яких фатальних наслідків може призвести їх незнання; мало того, навіть вказати їм на це було б великою необережністю, – а то вони, чого доброго, накинуться на цю думку і негайно ж виведуть із неї якусь нову прописну істину.

Якось раз нам було оголошено, що на Трійцю ми вирушимо в далекий похід; весь наш невеликий гарнізон, кілька сот школярів, мав бути у строю та з музикою виступити з міста і, проробивши марш через гори і долини, провідати юних ратників сусіднього містечка, де намічалось влаштувати спільні навчання та паради. Ця звістка схвилювала всіх нас, а радість очікування та веселі клопоти й приготування хвилювали нас іще більше. Ми споряджали за всіма вимогами статуту наші маленькі похідні ранці, набивали патрони, причому наготували їх

набагато більше покладеного числа, прикрашали гірляндами квітів наші двофунтові гармати і дrevка прапорів, а тут іще стали ходити чутки про те, що наші сусіди не тільки славляться своєю солдатської виучкою та виправкою, але понад те гострі на язик, люблять весело побенкетувати й горою стоять один за одного, так що кожен з нас мусить не тільки причепуритись і триматись якомога більш хвацько, а й прихопити з собою більше кишенькових грошей, аби ні в чому не спасувати перед хваленими сусідами. До того ж ми знали, що в урочистостях братимуть участь також і представниці прекрасної статі, що вони зустрічатимуть нас у святкових вбраннях і вінках при нашому вступі в місто і що після обіду буде влаштовано танці. Стосовно цього ми теж не були схильні поступитися своїм суперникам; вирішено було, що кожен роздобуде собі білі рукавички, щоб з'явитися на балу галантним і в той же час по-військовому підтягнутим кавалером; всі ці важливі питання обговорювалися за спиною в наших вихователів, і притому з такою серйозністю, що мене мучив страх, чи зумію я дістати все те, що від мене вимагалось. Щоправда, рукавичками я зміг похвалитись один із перших, оскільки матінка зглянулася на мої благання і, порившись у своїх потаємних запасах, знайшла там серед забутих речей, свідків її далекої молодості, пару довгих дамських рукавичок із тонкої білої шкіри, в яких вона, не довго думаючи, відрізала верхню частину, після чого вони прийшлися мені саме враз. Зате щодо грошей я не очікував нічого гарного і з сумом думав про те, що мені належить зіграти принизливу роль людини, вимушеної утримуватися від усіх задовольень. Напередодні радісного дня я сидів у куточку, поринувши в ці невеселі роздуми, як раптом у мене майнула нова думка. Я дочекався, поки матінка вийшла з дому, а потім швидко підійшов до заповітного столика, де стояла моя скарбничка. Я прочинив кришку і, не дивлячись, вийняв монету, що лежала зверху; при цьому я зачепив і всі інші, так що вони видали тихий сріблястий дзвін, і хоча цей звук був чистий і мелодійний, мені все ж почулася в ньому якась владна сила, від якої мене кинуло в дрож. Я поспішив приховати свою здобич, але мною тут же опанувало якесь дивне почуття; тепер я відчував боязкість перед матінкою і майже зовсім перестав розмовляти з нею. Адже якщо першого разу я посягнув на шкатулку під тиском іззовні, лише на мить підкорившись чужій волі, та не відчував після цього докорів совісті, то мій теперішній відчайдушний вчинок було здійснено з власного бажання і навмисно; я вчинив його, знаючи, що матінка ніколи не дозволила б цього; до того ж і сама монета, така красива та новенька, здавалося, всім своїм виглядом говорила, що розміняти її було б святотатством. І все-таки я не відчував себе злодієм у повному розумінні цього слова: мою провину пом'якшувала та обставина, що я обікрав тільки самого себе, та й то лише з огляду на крайню необхідність, бажаючи самого ж себе виручити з критичного становища. Це можна було б скоріше порівняти з тим невиразним почуттям, яке, напевно, несвідомо мав блудний син у той день, коли він залишав отчий дім, забравши свою частку спадщини, щоб самому витратити її.

На Трійцю я вже з самого ранку був на ногах. Наші барабанщики, найменші, а тому й найметкіші хлоп'ята, давно вже прокинулись і, склавши значний загін, проходили по вулицях, збираючи навколо себе натовпи старших школярів, які з нетерпінням чекали виступу, й мені теж кортіло примкнути до них. Але матінка все ще поралася навколо мене; вона поклала в ранець припаси на дорогу, повісила мені через плече похідну фляжку, наповнену вином, раз у раз пхала мені ще щось у кишені й давала материнські настанови, як мені слід поводитись. Я давно вже взяв рушницю на плече, пристебнув патронташ, у якому серед патронів був захищений мій великий талер, і хотів було вислизнути з її рук, але тут вона здивовано сказала, що мені, напевно, хочеться взяти з собою хоч трохи грошей. Із цими словами вона дістала заздалегідь відраховані гроші та стала наказувати, як мені ними краще розпорядитись. Їх було, щоправда, не так уже й багато, але все ж цілком достатньо, – це була пристойна сума, розрахована не тільки на найнеобхідніше, але навіть на непередбачені витрати. Крім того, в особливим папірці було загорнуто ще одну монету, – її я мав дати на чай прислузі в тому гостинному домі, де я зупинюся на нічліг. Гарненько поміркувавши, я зрозумів, у чому тут річ: адже це був, по суті,

перший випадок у моєму житті, коли така щедра видача виявилась і справді необхідною, і ось матінка зробила все, що від неї залежало. І все-таки це було для мене несподіванкою; я був дуже збентежений і схвильований, а коли я спускався сходами, з очей моїх бризнули сльози, чого зі мною давненько вже не траплялося. Мені довелося затриматись перед дверима, щоб утерти їх, і лише після цього я вийшов на вулицю та приєднався до веселого натовпу товаришів. Радісне збудження, що охопило всіх, знайшло б гарячий відгук у моїй душі, зігрітій зворушливими турботами матінки, якби не захований у патронташі талер, що каменем лежав у мене на совісті. Але ось весь загін був у зборі, пролунали слова команди, ми вишикувались і рушили в дорогу, і тоді мої похмурі думки мимоволі почали розсіюватися. Мене призначили в авангард, і ми найпершими увійшли в гори, а внизу, біля наших ніг, колихалися строкаті ряди колони, що далеко розтягнулася та з піснею і з розгорнутим прапором крокувала слідом за нами; тут, на вільних просторах гір, під ясным ранковим небом, я остаточно забув про все на світі, цілком віддавшись враженням теперішнього часу, який дарував мені одну чудову мить за одною, і нетерпляче очікуючи, яка нова перлина зісковзне зараз із золотої нитки часу. Наш передовий загін жив веселим похідним життям; старий вояка, посивілий на службі в чужих краях, а тепер приставлений до нас, жовторотих пташенят, аби навчати нас свого ремесла, сам був не проти попустувати з нами, прихильно прислухався до наших невідступних прохань зробити ковток із чиєї-небудь фляжки та безупинно прикладався то до однієї то до іншої, засуджуючи, втім, їх вміст. Горді тим, що з нами немає нікого з вихователів, – вони супроводжували основний загін, – ми з побожністю слухали розповіді старого солдата про походи та бої, в яких він побував.

Опівдні загін зупинився на привал у залитій сонцем безлюдній улоговині; у цьому дикому куточку росли дуби, що стояли на деякій відстані один від одного, і наше юне воїнство розташувалося під ними. Що ж до нас, солдатів передового загону, то ми стояли на одній з вершин і з задоволенням поглядали вниз, на веселий гамірний табір. Ми принишкли і впивалися тишею та яскравим блиском чудового весняного дня; старий фельдфебель із насолодою розтягнувся на землі та, примружившись, вдивлявся в мирні далі, що дихали спокоем, край гірських потоків і блакитних озер. Хоча ми ще не вміли судити про красоти ландшафту (а деякі, можливо, так ніколи й не навчилися цьому), в ту хвилину кожен із нас усією душею відчував принадність природи, тим більше що наша радісна хода вельми вдало оживляла й урізноманітнювало пейзаж, який розгорнувся перед нами; ми самі виступали як живі, діючі персонажі цієї картини й були, таким чином, позбавлені захопленої чутливості, властивої людям, що милуються природою лише як бездіяльні спостерігачі. Тоді я ще не відчував цієї різниці, але згодом на власному досвіді переконався в тому, що дозвольне милування могутньою природою один на один із нею розпещує душу людини та розслабляє її, не насичуючи; міць і краса природи зміцнюють і живлять наші духовні сили, тільки якщо ми самі – хоча б зовні – відіграємо в ній якусь діяльну, осмислену роль. І навіть тоді її величава безмовність усе ще пригнічує нас; там, де людина не чує плескоти хвиль, не бачить навіть бігу хмар, їй хочеться розвести вогонь, аби змусити її струсити свій сон і хоч на хвилину знову почути живе дихання природи. Так ми і вчинили: зібравши трохи хмизу, ми розпалили багаття; червоні вуглики так тихо і приємно потріскували, що навіть наш сивочолий суворий командир із задоволенням дивився у вогонь, а блакитний стовп диму слугував для розташованого в долині війська сигналом про те, що наш бівуак знаходиться саме тут; незважаючи на гарячі промені полуденного сонця, ми з задоволенням грілися біля жаркого полум'я багаття, і коли ми рушали в дорогу, нам не хотілося гасити його. З якою насолодою порушили б ми навколишню тишу кількома пострілами в повітря, якби це не було найсуворіше заборонено! Один із хлопчиків уже зарядив свою рушницю, проте його відразу ж змусили знову витягти заряд із патронника, що він і зробив за всіма правилами мистецтва, але з таким же незадоволенням, із яким балакун перемагає себе, щоб не вибовкати довірений йому секрет.

Але от вечірня зоря позолотила небо, і тоді перед нами постало нарешті дружнє місто; із його старовинних воріт, прикрашених квітами та зеленими гілками, вже рухався нам назустріч загін хлопчиків, озброєних точно так само, як і ми, і супроводжуваних своїми братами, сестрами та батьками; деякі приєдналися до тих, хто зустрічав, з цікавості, інші – з обов'язку гостинності. Їх артилерія віддала в нашу честь салют із декількох залпів, і ми прискіпливо розглядали маленьких канонірів, які стояли біля жерла гармат, що з тим же граціозним вивертом відкидалися назад, коли заряджаючий прикладав гніт до запалу, а після кожного пострілу так само хвацько салютували банником, смикаючись, як дерев'яні паяци, тобто проробляли все те ж, що було в ходу і в нас. Але ще більш вагомою причиною для заздрості були новенькі куркові карабіни, якими були озброєні наші друзі, – адже у нас були тільки старі крем'яні рушниці, що час від часу дозволяли собі давати осічку. Уряд цього кантону був відомий тим, що у своєму прагненні якомога швидше перейняти всі найкращі й найкорисніші нововведення він нерідко витрачав більше, ніж може собі дозволити обачний і ощадливий господар, і, вірний цій звичці, закупив для учнів своїх шкіл новітні зразки вогнепальної зброї, – хоча навіть великі, розвинені у військовому відношенні держави в той час тільки ще починали вводити їх у себе. І от поки наші друзі з поблажливою люб'язністю пояснювали нам, що команда «порох на полицю» у них більше не віддається і заряджання відбувається тепер набагато швидше, ми почули, як дорослі, що супроводжували нас, півголосом висловлювали своє несхвалення з приводу настільки нерозумною марнотратства. Зрештою ми відчули втому і з задоволенням прийняли запрошення батьків, які так завзято сперечалися одне з одним за право прихистити нас у себе і так радо розкривали нам свої обійми, що весь наш загін негайно ж зник у їх натовпі, як швидкоплинна злива, котру миттєво всотала гаряча спрагла земля. Потім вони повели нас поодинокі в свої будинки, де ми були урочисто прийняті та обігріті теплом домашнього затишку, і за всю цю гостинність ми відплатили тим, що кожен з нас, вирушаючи до спальні, брав із собою свою рушничку, – наче він перебував у стані ворогів, – ставив її в узголів'ї приготовленого для нього ліжка та лише після цього починав підійматися на нього, для чого йому доводилося пускати в хід усі свої гімнастичні навички, позаяк ліжка в оселях наших господарів були надзвичайно високі.

Розпочаті на наступний день святкування виправдали найсміливіші очікування. Підхльоснуті духом змагання, обидві партії змагальників закінчили навчання на плацу з однаково хорошим результатом; зате проти куркових карабінів наших суперників у нас було припасено інший козир. Якщо їх артилерію було навчено тільки холостої стрільби і вона зовсім не вміла поводитися з ядрами, то наша так майстерно біла по цілі, що слова, які годиться казати в таких випадках: «А справді ж, хлопчачки знають свою справу краще за дорослих!» – цього разу не були позбавлені підстави, й наші сусіди дійсно з подивом дивилися на те, з якою серйозною зосередженістю ми наводимо свої гармати.

Великий святковий обід, у якому взяло участь кілька тисяч осіб, молодих і старих, було влаштовано на зеленому лузі. Популярні серед місцевої молоді громадяни міста виголошували застільні промови та зуміли взяти в них вірний тон, не заохочуючи нашого дурного хлоп'ячого прагнення здаватися дорослими, вони стали необразливо жартувати з нас, що відразу ж додало бесіді невимушеного характеру, самі забули про свої роки, але й не впали при цьому в дитинство і таким чином показали нам наочний приклад того, як можна веселитися, не втрачаючи голови. Потім із міських воріт пара за парою почали з'являтися ошатно одягнені дівчатка, зі співом проходили повз нас, запрошуючи піти за ними на рівну, чисто скошену галявину, щоб почати ігри й танці. Всі вони були в білих платтячках із червоною оздобою і являли собою чарівне видовище всіх відтінків квітучої юності – від кучерявого маленького дівчатка до підлітка з першими рисами дорослої дівчини; тепер вони стояли широким півколом, із-за якого там і сям виднілася гордо піднесена голова зрілої красуні, щасливої матері, що прийшла сюди, щоб наглянути за своїми ніжними нащадками, а до речі, й самій покружляти в легкому танці

та, користуючись нагодою, хоч ненадовго відчутти себе вільнішою і молодшою, ніж у звичайні дні. Адже й чоловіки теж не упустили цього зручного випадку і, заявивши, що вони не можуть стояти осторонь, коли їхні діти веселяться, вже встигли скріпити свою дружбу з нами пляшкою-другою доброго вина. Наш доблесний загін наближався зімкнутим строєм до хороводу красунь, які шепотілись одна з одною, ніхто не виявляв особливого бажання йти на приступ першим; ми так старалися здаватись холодними і байдужими, що дивилися на них похмуро, майже вороже, і тільки мелькання та блиск наших білих рукавичок, які ми почали надягати майже одночасно, надали нашій шерензі дещо більш святкового вигляду. Одначе незабаром нам стало ясно, що добра половина нашого загону цілком змогла б обійтись і без рукавичок. Справа в тому, що ми відразу ж різко розділилися на дві абсолютно різні групи, а саме, на тих, у кого вдома були старші сестри, і тих, хто не мав цієї приємної переваги. Якщо перші всі до одного виявилися спритними танцюристами й незабаром привернули до себе увагу дам, які хотіли танцювати тільки з ними, то останні тупцювали на галявині незграбно, як ведмеді, і після декількох безуспішних спроб зав'язати знайомство потихеньку втекли з майданчика та зібралися за заставленим пляшками столом. Там ми затягнули хвацьку пісню і віддалися розгульному солдатському життю, уявляючи себе суворими вояками та жінконенависниками і намагаючись переконати один одного в тому, що наше молодецтво все ж справляє враження на дівчаток і що вони частенько поглядають крадькома в наш бік. Ми бенкетували досить несміливо та скромно, скоріше з прагнення наслідувати старших, і не могли подолати настільки природної в нашому віці відрази до надмірності; й усе-таки цієї гулянки було цілком достатньо для того, щоб у нас заговорили наші дитячі пристрасті. Виноробство в тій місцевості було більш розвинене, й тамтешні вина були кращі за наші; тому наші юні сусіди зовсім інакше уявляли собі святкові веселощі й дійсно могли випити більше, ніж ми, що повністю підтверджувало їх репутацію. Тут-то мені й випала нагода відзначитись, і я стрімголов віддався цьому бажанню; я був при грошах, і це давало мені необхідну в таких справах сміливість і впевненість у собі, так що незабаром мої співтрапезники відчули до мене певну повагу. Взявши один одного під руки, ми пішли блукати по місту і його околицях, заглядаючи в усі розважальні заклади; чудова погода, святкове пожвавлення і випите вино запаморочили мені голову, зробивши мене балакучим і завзятим, зухвалим і винахідливим; якщо раніше я був тишком, звиклим стояти осторонь і мовчати, то тепер я раптом заговорив голосніше за всіх і якимось одразу почав задавати тон, жартуючи зі співрозмовників і невпинно вправляючись у дотепності, так що навіть найзавзятіші дотепники, що досі ледь помічали мене, негайно ж оцінили належним чином мою винахідливість і стали зі мною незвичайно милі. Усвідомлення того, що я перебуваю в чужому місті й на мене дивляться незнайомі люди, тільки додавало мені духу. Важко сказати, що тут було найголовнішим: чи то захоплення власним красномовством, чи то п'янка радість життя, чи то марнославство, що прокинулось у мені; так чи інакше, я потопав у ще не вивченому мною блаженстві, яке охопило мене, мабуть, іще з більшою силою на третій день, коли ми вирушили додому. Всі ми були якнайбільше задоволені святкуванням, відчували себе набагато вільніше, бо на цей раз ішли не в строю, і, перш ніж дістатися домівки, пережили ще чимало веселих пригод.

Із заходом сонця я знову вступив під стріху батьківського дому. Темне від пилу та засмаги обличчя, ялинова гілочка, засунута для краси за ремінець кашкета, сліди порошу, навмисне залишені мною на дулі моєї рушнички і навіть, для більшої поважності, на губах, – все це ясно підтверджувало, що я вже не той, яким вийшов звідси кілька днів тому. Тепер я був зовсім іншою людиною: я крутився серед найзапекліших бешкетників, володарів нашого хлоп'ячого маленького світу, вів із ними переговори, і ми погодилися на тому, що нам слід і надалі продовжувати в тому ж дусі. Перш за все не можна було дозволяти, щоб наші галантні танцюристи, або, як ми їх називали, пестуни, затьмарили нас в очах місцевих красунь; тому було вирішено, що їх витонченим манерам ми протиставимо наші суворі солдатські звичаї, всілякі зухвали

набіги, сміливі витівки та інші подвиги, чим і здобудемо собі славу відчайдушних і небезпечних людей. Сповнений цими новими задумами і все ще сп'янілий од пережитої радості, яка не встигла втомити мене і якою я не встиг насититись, я відчував себе на сьомому небі та довго ще ходив по всьому будинку, з грубуватою розв'язністю просторікуючи про свої пригоди, поки матінка не кинула в розбурханий потік красномовства кілька крупинок гумору, які відразу ж зробили свою магічну дію, так що я дуже скоро заспокоївся й пішов спати.

Розділ чотирнадцятий

Юні хвальки, користолюбці та філістери

Мої нові друзі не дали мені одуматись і зрозуміти мої помилки, тепер я набув чималої ваги в колі хлопчаків, відомих усьому місту як перші бешкетники, і вже наступний день жваво нагадав мені всі недавні події; скориставшись тим, що гучні святкові веселощі все ще не стихали, я вирішив пустити в хід залишки свого готівкового капіталу і в обмін на них придбати нові лаври. Ми умовилися влаштувати в одну з найближчих неділь велику замиську прогулянку, яка мала стати новою демонстрацією проти низькопоклонників, які склали надто високу думку про себе. У своїй легковажності я навіть не завдав собі праці подумати, звідки візьму потрібні для цього гроші, і не мав, таким чином, ніяких певних планів на цей рахунок, але, коли надійшла неділя, я в останню хвилину знову запустив руку в скриньку, не відчуваючи при цьому нічого, крім почуття тяжкої необхідності й не дуже твердого наміру більше ніколи цього не робити.

Так я прожив літо, що швидко промайнуло. Наш початковий порив давно вже охолов, і ми знову підкорилися повсякденному плину подій; та й у мені, ймовірно, знову перемогло б почуття міри і пристойності, якби з моїх походеньок не виросла нова пристрасть – нестримне прагнення до марнотратства, марнотратство заради самого марнотратства. Мені подобалося, що я можу в будь-який час купувати ті маленькі скарби, якими так жадають володіти діти в моєму віці, і я постійно тримав руку в кишені, готовий вийняти чергову монету. Все те, що інші хлопчики набували, вимінюючи один у одного, я купував тільки за готівку; я роздавав дріб'язок малюкам і вбогим, а також робив подарунки приятелям, що становили мій почет і старалися використовувати моє засліплення, поки я ще не одумався. А я і справді діяв у якогось засліпленні. Я якось зовсім не думав про те, що рано чи пізно гроші все-таки мають скінчитися; тепер я вже ніколи не відчиняв скриньку до кінця і не дивився на монети, а тільки просовував руку під кришку, щоб вийняти одну з них, і ніколи не підраховував, скільки ж я встиг розтратити. Навіть думка про те, що недостачу буде виявлено, не вселяла мені страху; мої шкільні справи та роботи, задані додому, йшли не гірше, а скоріше краще, ніж раніше, тому що тепер у мене не було невиконаних бажань і ніщо не спонукало мене віддаватися мрійливому неробству, а відчуття повної свободи дій, яке виникало в мене, коли я витрачав гроші, породило звичку робити й усі інші справи якось більш швидко і рішуче. Крім того, я відчував, що на мене незримо насувається біда, і відчував неясну потребу хоч якоюсь мірою врівноважити тяжкість моєї провини бездоганим виконанням усіх своїх інших обов'язків.

Однак того літа я весь час перебував у тяжкому і болісному душевному стані, який завжди пов'язується в моїй пам'яті з іншими картинами: з блакитним небом і з яскравим світлом сонця, з тихими харчевнями, що потопають у зелені далеко в лісі, де ми потайки збиралися на наші гулянки, так що всі ці спогади досі пробуджують у мені дивні, подвійні почуття. Мої приятелі, звичайно, давно вже помітили, що історія з моїми грошима – справа нечиста, але всіляко уникали висловлювати підозри чи задавати будь-які запитання, навпаки, вони вдавали, ніби вважають усе це нормальним, мовчки, не пускаючись у зайві міркування, допомагали мені розмінювати новенькі срібні монети, що впадали у вічі, а коли мої незліченні багатства вичерпались, холодно і байдуже відвернулися від мене. Вони поводитися точнісінько як інші дорослі, що вважаються порядними діловими людьми і спокійнісінько привласнюють собі чуже добро, навіть якщо воно нажите нечесним шляхом, не допитуючись, звідки воно взялося. Все це неважко було передбачити заздалегідь, і все ж їх поведінка пригнічувала мене, особливо після того, як я помітив, що вони ставляться до мене з дивною стриманістю, стають трохи привітнішими лише тоді, коли я знову приношу з дому гроші, але в той же час, мабуть, ведуть розмови про мене десь у мене за спиною. Але якщо ця боягузливо-обережна, а зага-

лом досить звичайна поведінка більшості моїх товаришів не привела до різкого і болючого розриву з ними, то безмірне себелюбство одного з них і ненависть, що спалахнула між нами, накликали на мене такі прикросці та страждання, які не часто випадають на долю дітей. Це був невеликого зросту хлопчина з дрібними, але правильними та приємними рисами обличчя, суцільно засіяного ластовинням. Він був не по роках розсудливий, навчався старанно і дуже справно, в розмові зі старшими, особливо з жінками, намагався висловлюватися статечно й не по-дитячому розумно і тому зажив слави добропорядного, вельми здібного хлопчика. Завдяки своїй уважності й терпінню він набув вправності майже в усьому, що від нас вимагали в школі, і хоч за яку б роботу він брався, все у нього виходило якось спритно та добре. Мейерлейн, – так звали мого приятеля, – не мав, однак, якихось більш серйозних здібностей; в усіх його численних захопленнях і різноманітних витівках ніколи не було нічого нового, нічого свого, і в нього тільки те й виходило добре, що можна було перейняти у товаришів, і його спонукало невідступне бажання навчитись абсолютно всього, що вміли робити інші. Тому він міг із однаковим успіхом виконати якусь складну палітурну роботу, що вимагала акуратності, або перестрибнути через канаву, далеко закинути м'яч або влучити камінчиком у намальоване на стіні коло, і все це ціною тривалих наполегливих вправ; у його зошитах ніколи не було помилок, і вони перебували в зразковому порядку, почерк у нього був дрібний і красивий, і особливо приємний вигляд мали рівненькі ряди витончених округлих цифр, які він виводив із незвичайною ретельністю. Але найголовнішим його талантом була особлива здатність розважливо тлумачити про все, заплутуючи найпростішу справу та ускладнюючи її мудрованими міркуваннями, і з багатозначним виглядом висловлювати свої здогадки та висновки, занадто складні для нашого віку. Однак всі старалися залучити його до своєї компанії, бо з ним не було нудно, він був послужливий, ніколи не підводив товаришів і рідко встрявав у наші суперечки, зате вже, посварившись із ким-небудь, із дивовижною завзятістю стояв на своєму і доводив справу до кінця; всі поважали його за це, тим більше що він завжди розсудливо ставав на бік того, хто був дійсно мав рацію або ж принаймні вмів довести свою правоту і вийти переможцем.

Він був на півтора року старший за мене, проте зійшовся зі мною ближче, ніж усі інші, так що у нас із ним зав'язалась особливо тісна дружба, і кожную вільну хвилину ми проводили разом. Він чудово доповнював мій характер і тому дуже мені подобався. Мої вигадки та витівки завжди били на зовнішній ефект, і в них було багато незвичайного та фантастичного, в той час як він, такий ретельний і точний у всякій справі, вносив до всіх моїх швидкоплинних поривів і невизначених задумів доцільність і порядок. Мейерлейн оберігав мою таємницю так само ретельно, як і інші мої приятелі, хоча завдяки своїй кмітливості та вмінню все помічати він розгадав її раніше, ніж інші. Однак, на відміну від інших, він не показував, що йому щось відомо, навпаки, він намагався утримувати мене від явно нерозважливих трат і завжди радив мені використовувати мої гроші на речі не тільки приємні, але й корисні, так що його поради здавалися мені вельми розумними, й я пишався своїм знайомством із людиною настільки позитивною. Але про власну вигоду він дбав з іще більшим завзяттям, ніж усі інші, та, не задовольняючись моїми щедрими подачками, досить завбачливо зробив мене ще й своїм боржником. Він по-хазяйськи приберігав кожен отриманий від мене гріш, поки у нього не скупчилася невелика сума, і, користуючись зручним моментом, коли я не міг підібратися до своєї скриньки, видавав мені з цієї каси скупі відлічені позики, які ми тут же разом і витрачали, після чого він заносив мій борг у красиво оправлену книжечку зі значними заголовками «дебет» і «кредит» на кожній сторінці. Крім того, він спритно збував мені різні дрібнички, що були в ходу серед хлопчиків, і, продавши якусь дрібницю, негайно вписував її вартість у свою книжечку. Свою спритність і різноманітні навички він теж умів повернути собі на користь; як якийсь послужливий дух, він умів робити все і виконував усі мої бажання, але зазначав надані ним послуги в реєстрі моїх боргів, оцінюючи кожную з них за особливою таксою і вимагаючи за неї яку-небудь дрібну монету. Гуляючи зі мною, він постійно підмовляв мене, пропонуючи випробувати його

спритність. «Хочеш, візьму ось цей камінчик і влучу ним он у той жовтий листок?» – запитував він, а я відповідав: «А от не зможеш!» – «Якщо влучу, будеш мені винен гріш, згоден?» – «Гаразд!» – погоджувався я, і він збивав листок, а потім проробляв це за ту ж плату іноді до трьох разів поспіль, із кожним разом ускладнюючи своє завдання, і не було випадку, щоб він промахнувся.

Після цього він акуратно заносив суму мого боргу в свою книжечку, і мені так подобалося дивитись, як він любовно виводить свої рівненькі цифри, що я вибухав гучним сміхом. Тоді він ставав серйозний і говорив мені, що сміятися тут нічого, нехай я краще подумаю про те, що рано чи пізно мені доведеться розплатитися за все, – адже його книжечка є документом, що має законну силу в очах ділової людини! І він знову і знову пропонував мені битися об заклад із найрізноманітніших приводів, наприклад, про те, на який із двох стовпів сяде птах, наскільки низько пригнеться наступного разу верхівка дерева, що хитається від вітру, або ж про те, яка за рахунком хвиля прибою на озері буде найвищою. Іноді завдяки щасливому випадку я вигравав таке парі, й тоді в його книжці, на сторінці із заголовком «кредит» з'являлася скромна цифра, що такий дивний вигляд мала в своїй цілковитій самоті, що мене знову сміх розбирав, а він убачав у цьому привід до того, щоб зробити якесь серйозне зауваження. Мейерлейн усіяко намагався вселити мені думку про те, що сплата боргів є найважливішим обов'язком і справою честі для кожної порядної людини, і одного прекрасного дня, коли літо вже добігало кінця, він підніс мені несподіваний сюрприз, заявивши, що тепер він підбив «остаточний підсумок», і пред'явивши мені рахунок на кругленьку суму близько десяти гульденів, не рахуючи ще кількох крейцерів і пфенігів. Він додав, що мені час подумати про те, як би скоріше вручити йому цю суму; нині йому якраз потрібні гроші, позаяк він має намір купити на свої заощадження одну цікаву книгу. Однак протягом найближчих двох тижнів він більше не нагадував мені про це і завів тим часом новий рахунок, причому цього разу він підійшов до справи ще серйозніше, а в його поведінці з'явилося щось дивне. Не можна сказати, що він став зі мною непривітний, але тепер мені було вже не так весело з ним, і від нашої колишньої близькості один до одного не залишилось і сліду. Я не на жарт зажурився, але це, як видно, нітрохи його не обходило; та й сам він упав у якийсь елегійний настрій, на зразок того, в якому, мабуть, перебував Аврам, коли вів свого сина Ісака на заклання і думав, що розлучається з ним назавжди. Через деякий час він удруге нагадав мені про борг, на цей раз дуже рішуче, але без будь-якої неприязні до мене, а скоріше навіть із деяким сумом у голосі та по-батьківськи стурбованим тоном. Тепер я вже злякався і, давши йому обіцянку залагодити справу, відчув страшений тягар на душі. Але я ніяк не міг зібратися з духом і взяти зі шкатулки таку велику суму, у мене навіть не вистачало сміливості продовжувати свої колишні дрібні розкрадання. Лише тепер мені став цілком ясний весь жах мого становища: цілими днями я в зневірі тинявся з кутка в куток, не наважуючись навіть і подумати про те, що тепер зі мною буде. Я тривожно відчував залежність од мого приятеля: його присутність була для мене обтяжливою, але і без нього мені було теж не по собі, – мене весь час тягнуло до нього: мені не хотілося залишатися самому, а крім того, я сподівався, що, можливо, мені випаде нагода зізнатися йому в усьому і що, звернувшись до його розсудливості й поблажливості, я зустрінудоброзичливе ставлення до себе й отримаю від нього дружню пораду та підтримку. Однак він остерігався надати мені таку можливість, розмовляв зі мною все більш сухо і, зрештою, почав мене цуратися, відвідуючи тільки для того, аби небагатослівно підтвердити свою вимогу, що звучала тепер майже вороже. Він, як видно, здогадувався, що я стою напередодні кризи, і тому побоювався, чи вдасться йому вчасно зібрати плоди своїх тривалих зусиль і турбот, поки їх не забрала буря, що збиралася над моєю головою. І він мав рацію. Приблизно в цей час, послухавши запізнілої поради одного зі знайомих, матінка почала уважніше придивлятися до моєї поведінки поза домівкою, та, зрештою, дізналася, чим я досі займався. Головним джерелом її відомостей були, мабуть, мої колишні приятелі, що відвернулись від мене ще до того, як я вдався у мою тодішню тугу.

Одного разу, коли я стояв біля вікна і поглядав то на освітлені сонцем дахи, то на гори, то на небо, намагаючись хоч на хвилину знайти душевний спокій і не дивитися на стіни кімнати, сповнені безмовного докору, матінка якимось дивно зміненим голосом покликкала мене по імені; я обернувся, – вона стояла біля столу, схилившись над розкритою скринькою, на дні якої лежали дві чи три срібні монети.

Вона суворо й сумно подивилася на мене, потім сказала:

– Поглянь-но сюди!

Насилу підвівши очі, я знехотя глянув у той бік і вперше за тривалий час знову побачив дно такої добре знайомої мені скриньки. Вона зяяла пусткою й дивилася на мене з докором.

– Так, значить, це правда? – заговорила матінка. – Видно, все, що я про тебе почула, підтверджується? А я-то вірила, що мій син чесний і добрий хлопчик і я можу бути спокійна за нього! Яка я була сліпа і як жорстоко помилилася!

Не в змозі вимовити ні слова, я відвернувся і дивився в куток; відчуття горя, розчавленості пекло мене з такою силою, яку не всякому доводиться зазнати навіть за довге і складне життя; але в цій густій імлі вже мерехтіла іскорка надії на близьке примирення з матінкою і позбавлення від усіх негараздів. Тепер матінка ясно бачила, в яке становище я потрапив, і під її відкритим поглядом кошмар, який гнітив мене, почав поступово розсіюватися; цей суворий погляд був для мене чудодійними, благодійними ліками, які зціляють мене від мук, і в ту хвилину я був сповнений невимовної любові до неї, любові, що яскравими променями пронизувала морок мого відчаю і перетворювала його на світле, блаженне почуття, близьке до переможного тріумфу, – хоча очі матінки дивилися на мене все з тією ж глибокою скорботою та непохитною суворістю. Адже я зробив учинок, що вразив її в саме серце, зачепив, як кажуть, її найчутливішу струну: з одного боку, по-дитячому сліпу довірливість цієї праведниці, з іншого боку, її настільки ж фанатичну ошадливість, викликану невблаганним питанням про шматок хліба. Вона була не з тих, кого тішить сам вигляд грошей, і без зайвої потреби ніколи не перевіряла й не перераховувала свою готівку; зате кожен гульден, який вона виймала з гаманця, щоб обміняти його на хліб насущний, був у її очах чимось священним, оскільки уособлював для неї долю. Ось чому мій вчинок пробудив у її серці більш тяжкі турботи й побоювання, ніж якби я накоїв що-небудь інше. Немов намагаючись хай там що порушити свою впевненість у тому, що все це дійсно сталося, вона неквапливо перераховувала по порядку всі мої гріхи, а потім запитала мене ще раз:

– Так що ж, все це і дійсно правда? Відповідай!

Я насилу видавив коротеньке «так» і дав волю своїм сльозам; втім, це були тихі сльози радості: у мене наче гора з плечей звалилася, і в ту хвилину я був майже щасливий.

У глибокому хвилюванні вона ходила по кімнаті й нарешті сказала:

– Просто уявити собі не можу, що буде з нами, якщо ти не виправишся! Ти мусиш твердо обіцяти мені, що це ніколи не повториться! – З цими словами вона прибрала скриньку в письмовий стіл, а ключ від неї поклала на звичне місце.

– От бачиш, – вела далі вона, – я не впевнена, що, розмінявши свою останню монету, ти не брав би гроші й у мене, хоча ти знаєш, як дбайливо я їх витрачаю; дуже може бути, що ти зважився б на це; але я однаково не можу і не замикатиму їх від тебе. Тому я залишаю ключ там, де він лежав завжди; мені просто доведеться покластися на тебе, й усе залежатиме від того, чи захочеш ти виправитись; адже якщо ти сам не зрозумієш, що вчинив погано, то тут уже ніщо тобі не допоможе, й тоді було б однаково, коли ти зробиш нас обох нещасними – трохи пізніше чи трохи раніше!

Якраз у той час нас розпустили на канікули; весь цей тиждень я за власним бажанням провів у батьківському домі, заглядаючи в усі його куточки, де я знову знаходив мирну тишу та душевний спокій колишніх днів. Я ходив принишклий і сумний і цілими днями мовчав, тим більше що й матінка була все ще серйозна та суворо, час від часу йшла з дому і більше

не говорила зі мною в колишньому дружньому тоні. Особливо сумно бувало за обідом, коли ми сиділи вдвох за нашим столиком; я не наважувався заговорити з нею або ж сам не хотів порушити сумного мовчання, бо відчував, що так треба, і мені навіть подобалося, що я сумую, а матінка була занурена в роздуми й іноді насилу стримувала важке зітхання, що виривалось у неї.

Розділ п'ятнадцятий

В тихій пристані. – Мій перший недруг і його загибель

Отже, я безвихідно сидів удома і не відчував ані найменшого бажання вийти погуляти й зустрітися з приятелями. Лише зрідка я підходив до вікна, аби поглянути, що робиться на вулиці, але зараз же поспішав піти, немов злякавшись тяжких спогадів про недавнє минуле. Серед уламків мого зруйнованого добробуту був великий ящик із фарбами, причому це були не ті тверді камінчики, які зазвичай дають дітям, а справжні, добротні фарби у вигляді плиток. Ще раніше я дізнався від Мейерлейна, що коли користуються цими плитками, то фарби не набирають прямо на пензлик, а спочатку розтирають їх у чашці з водою. Розчиняючись, вони давали насичені, соковиті кольори; я почав проробляти з ними різні досліди й незабаром навчився їх перемішувати. Насамперед я помітив, що з жовтого та синього кольорів виходять найрізноманітніші відтінки зеленого, і дуже зрадів цьому відкриттю; потім мені вдалось отримати різні тони фіолетового та коричневого кольору. Я давно вже з подивом розглядав старовинну картину, яка висіла в нашій кімнаті й була написана олійними фарбами; це був вечірній пейзаж; призахідне небо, особливо невловимий перехід од жовтого до блакитного, такий м'який і поступовий, а також пишні крони дерев, які я знаходив просто незрівнянними, – все це справляло на мене найсильніше враження. Пейзаж був написаний більш ніж посередньо, але я вважав його дивовижним, недосяжним зразком мистецтва, – мене вражало, що художник обрав своїм предметом добре знайому мені природу й до того ж зобразив її так майстерно. Піднявшись на стілець, я цілими годинами простоював перед цією картиною, пильно, як заворожений вдивляючись у безкрайню, позбавлену різких ліній рівнину неба й у величезну сітку листя на деревах, що коливається, й одного прекрасного дня мені спало на думку змалювати її за допомогою моїх акварельних фарб, – що, звичайно, аж ніяк не говорило про мою здатність тверезо оцінювати свої сили. Я поставив картину на стіл, приколов до дошки великий аркуш паперу і розставив навколо себе старі блюдця й тарілки, – позаяк черепків у нас у домі ніколи не бувало. Багато днів бився я над цим нелегким завданням, але був щасливий, що взявся за таку складну та копітку справу; я сидів за роботою з раннього ранку до темряви й відривався від неї тільки для того, щоб нашвидкуруч підїсти. Мирний спокій, яким віяло від цієї невигадливої, але з почуттям написаної картини, зглянувся й на мою душу і, відбиваючись у мене на обличчі, поступово передався матінці, що сиділа біля вікна за своїм шиттям. Я не помічав, наскільки далекий від натури вже сам оригінал, а бездонна прірва, що лежала між ним і моєї копією, бентежила мене і того менше. То було суцільне нагромодження безформних, волохатих ляпок, в якому цілковите незнання основ малюнка поєднувалося з невмінням володіти фарбами; проте відійшовши подалі та порівнявши мою працю з картиною, що послужила мені зразком, ніхто навіть і зараз не міг би заперечувати, що мені вдалося в якійсь мірі передати загальне враження від цього пейзажу. Коротше кажучи, моя затія подобалася мені, та, захоплений своєю справою, я часом навіть починав півголосом наспівувати, як було раніше, але, немов злякавшись чогось, одразу ж замовкав. Одначе, незабаром я почав забуватися все частіше й тепер уже подовгу мугикав собі під ніс; серце матінки пом'якшало, і, як проліски навесні, крізь крижану кору її мовчання почали пробиватися перші слова ласки та привіту, а коли картина була готова, я відчув, що матінка відновила мене в усіх колишніх правах і знову повернула мені свою довіру. Якраз у ту хвилину, коли я знімав малюнок із дошки, в наші двері хтось постукав, і до кімнати урочисто ввійшов Мейерлейн. Він поклав шапку на стілець, вийняв свою книжечку, відкашлявся і, звернувшись до матінки, виголосив цілу промову, в якій викладав свою скаргу на мене і ввічливо, але наполегливо просив пані Лее, щоб вона сама виконала мої зобов'язання; адже він був би такий засмучений, якби справа закінчилася для нас неприємностями! Потім цей молокосос простягнув обридлу мені книжку матінці й запитав її,

чи не зволить вона ознайомитися з цим документом. Матінка в подиві глянула на нього, потім на мене, потім у книжечку і сказала:

– Це що ще таке? Так, значить, ти наробив іще й боргів? Що далі, то гірше! Я бачу, ви обидва поставили справу на широку ногу! – продовжувала вона, пробігаючи очима акуратні колонки цифр, а Мейерлейн невпинно вигукував:

– Не звольте турбуватися, пані Лее! Тут усе абсолютно точно! Так і бути, цією додатковою сумою, що стоїть унизу, я готовий поступитися, – сплатите мені тільки основний рахунок!

Вона розсміялася гірким сміхом і вигукнула:

– Так, так... Так от ти який! Про цю справу ми ще поговоримо з твоїми батьками, пане позикодавець! Звідки ж узявся такий неабиякий борг, хотіла б я знати!

У відповідь на це негідний хлопчисько гордо випнув груди і заявив:

– Я не потерплю сумнівів у моїй чесності! Прошу вас переконатися, що гроші належать мені на законній підставі!

Побачивши, що я зовсім збентежений і пригнічено мовчу, матінка суворо запитала мене:

– Ти справді заборгував йому ці гроші? І як це все вийшло? Відповідай!

Знічено пробелькотівши «так», я почав пояснювати, яким чином я потрапив до нього в боржники. Тут у матінки увірвався терпець, і вона звеліла Мейерлейну забиратися геть разом зі своєю книжечкою. Він розкланявся з нахабною розв'язністю і, йдучи, ще раз погрозливо подивився на мене. Тоді матінка почала розпитувати, як було діло, і, дізнавшись про всі подробиці, сильно розгнівалася; адже Мейерлейн завжди здавався їй таким гречним хлопчиком, що вона просто не підозрювала, на які непристойні вчинки він мене підбурював. Скориставшись цією нагодою, вона детально розібрала все, що сталося і зробила мені серйозне застереження, але на цей раз говорила зі мною вже не тоном суворого, караючого судді, а якимось особливо проникливо, як друг і любляча мати, що зуміла зрозуміти помилки свого сина і вже вибачила їх. І тепер усе було добре.

Але ні, виявилось, що не все. Прийшовши вперше після канікул до школи, я помітив, що навколо Мейерлейна зібралось багато хлопчиків, які про щось перешіптуються і з глузливою посмішкою поглядають у мій бік. Я передчував, що це не на добре, і не помилився: тільки-но скінчився перший урок, який давав сам директор школи, мій кредитор вийшов уперед, шанобливо звернувся до нього і, тримаючи в руках свою книжечку, без запинки виклав свою скаргу на мене. Весь клас завмер і обернувся на слух, а я сидів як на голках. Директор у подиві повертів книжечку в руках, переглянув її та приступив до розгляду, який Мейерлейн одразу ж спробував спрямувати по вигідному для нього шляху. Однак директор наказав йому помовчати і побажав вислухати, що скажу я. Мені не хотілось особливо розводитися про цю справу, й я пробурмотів щось малозрозуміле; але тут наш наставник закричав:

– Досить! Ви обоє рябєе й будете покарані! – Потім він підійшов до кафедри, де лежали класні журнали, і поставив проти наших прізвищ по жирній одиниці за поведінку.

– Пане директор, але я ж... – розгублено почав Мейерлейн.

– Мовчати! – крикнув той, забрав у нього книжку, що наробила стільки лиха, і розірвав її на дрібні шматочки. – Якщо ти цю ж мить не замовкнеш або попадешся мені ще раз, – вів далі він, – я замкну вас обох у карцер і покараю як невинуватих негідників! Забирайся!

На одному з наступних уроків я написав своєму недругу записку з обіцянкою: починаючи з сьогоднішнього дня, віддавати йому кожен крейцер, який мені вдасться заощадити, і таким чином поступово погасити весь свій борг. Згорнувши записку рурочкою, я переправив її під партами до нього й отримав відповідь: «Або негайно все, або нічого!» Після уроків, як тільки пішов учитель, мій злісний демон уже чекав мене в дверях, оточений натовпом хлопчаків, які передчували цікаве видовище, і коли я хотів вийти з класу, він загородив мені дорогу й голосно сказав:

– Дивіться, ось він, шахрай! Усе літо він крав у своєї матері гроші, а в мене захарлав п'ять гульденів і тридцять крейцерів! Нехай усі знають, що він за птиця! Подивіться на нього!

З усіх боків пролунали крики:

– Е, та він, виявляється, страшенний шахрай, наш Зелений Генріх!

Згоряючи від сорому, я крикнув:

– Ти сам шахрай і шалапут!

Одначе мені не вдалося перекричати натовп, п'ять-шість відчайдушних забіяк, які вічно шукали, над ким би познущатися, примкнули до Мейерлейна, учепилися за мною і до самої домівки обсіпали мене лайливими прізвиськами. Відтоді такі сцени повторювалися майже щодня; наwerbувавши собі союзників, Мейерлейн улаштував проти мене цілу змову, і хоч де б я з'являвся, мене переслідували злісні вигуки. Тепер від мого вихвалання не залишилося й сліду, і я знову став неповоротким і боязким, що ще більше розпалювало завзяття моїх кривдників, викликаючи у них бажання потішатися наді мною, поки це їм нарешті не набридло. Всі ці молодики й самі були народ пропащий, в одних рильце вже було в пушку, інші тільки чекали випадку чогось накоїти. Дивно, що, незважаючи на свою розсудливість і старанність, Мейерлейн не обирав собі друзів серед споріднених йому натур, а завжди водився з найлегковажнішими та найпустотливішими хлопчачами або ж із роззявами на зразок мене. Одначе серед моїх однолітків знайшлися й інші, більш порядні та схильні до миролюбності хлопчики, які не схвалювали поведінку моїх безжальних гонителів, та й узагалі не поділяли їх презирства й неприязні до мене і навіть не раз захищали мене від їх нападок, так що багатьох я від душі полюбив. Таким чином, я придбав собі чимало друзів якраз серед тих, кого я досі зовсім не помічав. Зрештою, Мейерлейн опинився мало не в цілковитій самоті зі своєю злістю до мене, яка стала від цього тільки ще більш палкою й шаленою; та й я теж остаточно поховав надію, що ми коли-небудь зможемо помиритися. Зустрічаючись із ним, я намагався не дивитись на нього і мовчки проходив мимо, а він кидав мені в обличчя якесь повне смертельної отрути лайливе слово; якщо ми зустрічались один на один або навколо були тільки люди незнайомі, він викрикував свої лайки гучно, на повний голос, якщо ж ми були не самі, він бурмотів їх собі під ніс, так що їх міг чути тільки я. Моя ненависть до нього була тепер настільки ж пекучою, як і його ненависть до мене; проте я намагався уникати зіткнень із ним і боявся думати про той день, коли ми нарешті зведемо один з одним рахунки. Так минув цілий рік, і знову настала осінь, пора великих навчань, які зазвичай завершували наші щорічні військові заняття. Ми завжди чекали їх із радісним нетерпінням, знаючи, що в ці дні нам удасться вдосталь постріляти. Але я залишався байдужим до всіх цих радощів: їх затьмарювала присутність мого ворога, який теж брав участь у навчаннях і тепер іще частіше потрапляв мені на очі. На цей раз наш загін був розбитий на два, один із яких займав круту лісисту вершину невисокої гори, а інший мав переправитися через річку, обійти цю гору та взяти її штурмом. Я входив до загону нападників, мій недруг – до загону оборонців. Уже весь минулий тиждень ми будували невелике передмостове укріплення, заготовляючи кілки для палісадів і забиваючи їх у землю, а в цей час кілька теслярів навели міст через мілку річечку. Потім, діючи за задалегідь узгодженим із вищим командуванням планом, наш загін із доданою йому гарматою здобув переправу та почав наполегливо тіснити супротивника, змушуючи його відходити вгору по схилу гори. Наші основні сили рухалися по мощеній стежці, що піднімалася спіраллю, а цеп стрільців, який сильно розтягнувся, очищав чагарник від ворожих солдатів і наступав напролом, не розбираючи дороги. Битися в стрілецькому цепу було найбільш захопливою, зате і найбільш хвилюючою та небезпечною справою: супротивник, якому за диспозицією належало відступати, ні за що не хотів здаватися без бою, а з деякими доводилося навіть битися врукопашну; ми стріляли майже впритул, ризикуючи обпалити один одному обличчя, в запалі бою котрийсь боєць, вбиваючи заряд, забував вийняти шомпол, так що він зі свистом летів над кущами, і тільки з волі прихильної до нашої юності долі ніхто з нас не дістав того дня серйозного каліцтва; ста-

рий фельдфебель, приставлений для спостереження за стрільцями, кляв нас на всі заставки і навіть змушений був пустити в хід свою милицю, щоб як-небудь підтримати дисципліну, що похитнулася. Я теж перебував у цьому цепу, на самому його краю, але радісне збудження, що охопило моїх товаришів, не торкнулося мене, й я неквапливо брів усе далі й далі, ні про що не думаючи й тільки час від часу неухважно стріляючи в повітря та знову заряджаючи свою рушницю. Незабаром я відстав од загону й опинився в якомусь незнайомому місці, на спуску в глибоку, густо порослу старим ялинником балку, на дні якої дзюрчав струмок. Темні хмари заволокли небо, від усього навколишнього повіяло якимось м'яким сумом; стрілянина, що доносилася здалеку, та барабанний бій робили ще більш відчутним глибоку безмовність, яка панувала навколо мене: я зупинився, щоб перепочити, і, обершись на рушницю, довго стояв у цій позі, відчуваючи той дивний стан, коли хочеться чи то заплакати, чи то вчинити щось сміливе, зухвале, – той стан, який часто опановував мене перед лицем величавої природи і такий добре знайомий усім, хто пізнав гоніння долі та запитував її, чи буде він іще колись щасливий. Тут неподалік од мене пролунали кроки, і в цьому безлюдному куточку я раптом побачив мого ворога, що йшов просто на мене вузькою кам'янистою стежинкою; в мене закалатало серце, він кинув на мене недобрий, пронизливий погляд і відразу ж вистрелив, майже впритул, так що кілька гарячих крупинок пороху потрапило мені в обличчя. Я не рушав з місця і пильно дивився на нього, він поспішно перезарядив свою рушницю, – я й тут не відвів очей; мій відкритий погляд бентежив і в той же час злив його; він, завжди такий розсудливий і розумний, був такий роздратований моєю уявною добродушністю та дурістю, що у своєму засліпленні готовий був вистрелити мені просто в обличчя; він підійшов до мене дуже близько і почав було цілитись, але тут я сам напав на нього і, відкинувши свою рушницю, обеззброїв його голими руками. Ми вмить схопилися й цілу чверть години боролися один з одним, боролися мовчки й запекло, причому спочатку ні один не міг здолати іншого. Він був верткий, як кішка, пускав у хід безліч вивертів, аби збити мене з ніг: ставив підніжки, натискав великим пальцем за вухом, намагався вдарити в скроню, кусав мою руку, і я, напевно, давно вже був би переможений, якби не тиха лють, яка охопила мене й допомогла мені встояти. З убивчим спокоєм учепившись у нього, я час від часу завдавав йому ударів кулаком в обличчя; в очах у мене стояли сльози, і я відчував нестерпний душевний біль, який мені, напевно, ніколи не доведеться більше відчути, якщо навіть я проживу ще стільки, скільки прожив, і доля пошле мені найтяжчі випробування. Зрештою, ми попадали на землю, посковзнувшись на гладенькій хвої, що вкривала її, причому він опинився піді мною й так сильно вдарився потилицею об корінь, що на мить знепритомнів і руки його розтулились. Я мимоволі поспішив скочити на ноги, він зробив те ж; не дивлячись один на одного, ми підібрали наші рушниці й розійшлися врізнобіч, подалі від цього нещасливого місця. Я відчував страшенну втому в усьому тілі, й воно здавалося мені оскверненим цією принизливою сутичкою з ворогом, який іще так недавно був моїм другом.

Відтоді ми з ним ніколи більше не зустрічались один на один; ймовірно, він відчув того разу мою відчайдушну рішучість, зрозумів, що не на того напав, і тепер уникав зіткнень зі мною. Але наша суперечка так і залишилася нерозв'язаною, і наша ворожнеча тривала, більше того, з роками вона ставала все більш гострою та непримиренною, хоча ми бачили один одного лише зрідка. Одначе варто було нам тільки зустрітись, як охолола ненависть прокидалася в нас із новою силою. Сам вигляд його був для мене нестерпний, навіть незалежно від причини нашого розбрату, мені хотілося назавжди стерти його образ із моєї пам'яті; в моєму серці не було тепер і сліду того тихого смутку, який зазвичай пом'якшує неприязнь до ворога, який іще недавно був нашим другом, так що нам і боляче і прикро дивитися на нього; у мене залишилася сама тільки огида до нього, і я передчував, що, зненавидівши мене з дитинства, він назавжди залишиться моїм ворогом, точно так само, як друзі юності на все життя зберігають прихильність один до одного. Такі ж почуття, ймовірно, відчував і він, побачивши мене, тим більше що вже сама причина нашої ворожнечі – злощасна історія з реєстром моїх боргів, усе

ще ніяк не могла вийти у нього з голови і, як видно, сильно драгувала його. Тим часом він вступив на службу в торговельну контору, де він нарешті в повному блиску розгорнув свої оригінальні здібності, зарекомендував себе досить діловим службовцем та здобув прихильність свого принципала, спритного та меткого у справах комерсанта, який вважав, що його помічник далеко піде; коротше кажучи, він був щасливий і з упевненістю дивився в майбутнє, сподіваючись із часом відкрити власний заклад. Тому я дуже добре розумію, що те жорстоке розчарування, яке йому принесла його дитяча спроба укласти вигідну угоду, мусила залишити в його душі такий же глибокий і болючий слід, який залишають у душі дитини з поетичними або художніми схильностями глузування однолітків і дорослих, які відкидають його перші наївно-простодушні спроби.

Ми обоє вже пройшли конфірмацію, йому було приблизно вісімнадцять, мені шістнадцять років; тепер ми почувалися більш самостійними та поступово осягали життя і взаємини людей. Зустрічаючись на людях, ми намагалися не дивитись один на одного – і тільки, а проте ні він, ні я не приховували нашої взаємної ненависті від своїх друзів; деколи вона загрожувала прорватися назовні, а оскільки кожен з нас дружив із молодими людьми свого складу, близькими йому за схильностями та характером, то вона була ще небезпечною: достатньо було однієї іскри, щоб пожежа ворожнечі запалала з новою силою, охопивши на цей раз і наших приятелів. Тому я з тривогою думав про те, що ж буде далі, якщо ми так і залишимося ворогами на все життя, та ще в такому невеликому місті, як наше. Але ці побоювання виявилися марними, оскільки незабаром одна сумна подія поклала кінець нашій ворожнечі. Батько мого недруга купив старий будинок, химерної архітектури будівлю з великою вежею, що колись належала знатному дворянину, який жив у ньому тільки під час своїх наїздів у місто. Тепер це будівля призначалася під житловий будинок, для чого його треба було зверху донизу перебудувати. Для Мейерлейна настала щаслива пора, – адже сама покупка будинку була вигідною комерційною операцією, зовсім у його дусі, а крім того, йому випадала нагода пустити в хід усі свої різноманітні здібності й таланти. Як тільки у нього видавалася вільна хвилинка, він негайно ж поспішав на риштування, де допомагав майстрам, а щоб не платити їм зайвих грошей, узяв деякі роботи цілком на себе. По дорозі на службу мені щодня доводилося проходити повз цей будинок, і між дванадцятою та годиною дня, коли всі робітники відпочивали, а також увечері, після їх відходу, я незмінно бачив його на риштуваннях або де-небудь у вікні з відерцем фарби чи з молотком у руці. За останні кілька років він зовсім майже не виріс і, старанно працюючи у своїй утлій підвісній люльці, здавався ще меншим зростом на тлі потворних стін; спочатку це дивне видовище викликало у мене мимовільний сміх, потім його енергія та працьовитість почали мені подобатись, і дуже можливо, що моє ставлення до нього стало б іще більш дружлюбним, якби одного прекрасного дня, скориставшись нагодою, він не струсив на мене зі своєї щітки добрячу порцію вапняного розчину.

Одного разу, коли я вже підійшов досить близько до будинку Мейерлейна, моя щаслива зірка повела мене іншою дорогою, і я звернув у провулок; через кілька хвилин, коли я знову вийшов на ту ж вулицю, я побачив, що біля його будинку зібрався натовп і люди, що йдуть звідти, чимось налякані, збуджено перемовляються одне з одним, а інші голосно плачуть. Робітники, яким було доручено зняти з вежі старий заіржавілий флюгер, заявили, що для цього доведеться спорудити риштування й потрібно досить багато часу та матеріалів. Не бажаючи входити у витрати, Мейерлейн, який самовпевнено брався за будь-яку справу, вирішив, що і на цей раз він усе зробить сам; опівдні, коли робітники обідали, бідолаха забрався, не сказавши нікому ні слова, на високий крутий дах, зірвався з нього, і тепер його понівечене тіло непорушно лежало на бруківці.

Почувши цю звістку, я поспішно пішов далі, глибоко схвилюваний тим, що трапилось, і здригаючись від жаху, однак я був вражений самою трагічною подією, і хоч скільки б я рився у своїх спогадах, я досі не можу пригадати, щоб у моїй душі ворухнулося тоді хоч що-небудь

схоже на жалість або каяття. У голові моїй довго ще миготіли невеселі, похмурі думки, але десь у схованках серця, не підвладних розуму, все сміялось і раділо. Якби він розбився на моїх очах, якби мені довелося побачити його передсмертні муки або хоча б його труп, тоді це видовище неодмінно викликало б у мене і жалість і каяття – я твердо впевнений у цьому. Але все це сталося без мене, я тільки почув незримі, безтілесні слова і зрозумів, що раз і назавжди позбувся мого ворога. Тепер я до деякої міри примирився з ним, але в цьому примиренні не було місця ні скорботі, ні любові, в ньому була тільки вдоволена жадоба помсти. Щоправда, одумавшись, я нашвидку написав нещирі, надуману та плутану молитву, в якій просив Бога, щоб він навчив мене милосердя й допоміг мені забути ворожнечу та простити покійного; у глибині душі я сам сміявся над цією молитвою, і хоча відтоді минуло вже багато довгих років, мене й понині лякає думка про те, що моя запізніла спроба виявити співчуття до долі нещасного була плодом скоріше тверезих роздумів, аніж веління серця, – надто вже глибоко пустила в ньому своє коріння ненависть!

Розділ шістнадцятий Невмілі наставники, злі учні

Повертаючись до розповіді про останні роки навчання в школі, я бачу, що їх аж ніяк не можна назвати світлою та щасливою порою моєї юності. Коло знань, що їх підносили нам, розширився, з нас почали більше й суворіше вимагати, у мене було неясне відчуття, що в моєму житті відбувається щось важливе, що мене вчать чогось доброго, і я прагнув чинити так, як мені підказувало це відчуття. Але мені завжди було неясно, де закінчується одна ступінь пізнання і де починається інша, а часто ці переходи й зовсім вислизали від мене. Вся біда була в тому, що сама школа переживала в той час крутий перелом; старе покоління вчителів, тобто головним чином священики протестантської церкви, що панувала в країні, вчені богослови, які не мали своєї парафії та бралися – хто знічев'я, хто по нужді – за викладання найрізноманітніших предметів, уживаючись у її стінах із молодими, які отримали спеціальну освіту, педагогами; у тих і в інших були свої, часто досить суперечливі погляди на навчання, і вони діяли нарізно. Якщо вчителі з духовного звання викладали по-старому, як Бог на душу покладе, часто-густо дозволяли собі відхилитися від теми уроку й підходили до всього скоріше як дилетанти, то у світських педагогів-професіоналів теж були свої примхи: вони застосовували найрізноманітніші прийоми та методи, знову-таки ще не перевірені на практиці. Звідси ж виникає і головне зло: невмілий і часто несправедливий підхід до окремих вихованців, що призводив до найнеймовірніших казусів і трагічних непорозумінь, жертвою яких ставав то наставник, то учень.

Був у нашій школі вчитель, який був людиною чесною та щиро бажав добра своїм вихованцям, але, на свою біду, був украй недосвідченим у поводженні з дітьми і мав до того ж дивну, хворобливу зовнішність. Свого часу він мужньо взяв участь у тій боротьбі, результатом якої був ряд важливих адміністративних перетворень, зокрема корінна реформа всіх шкіл, і зажив собі серед консервативно налаштованих городян репутації завзятого ліберала. Ми, хлопчаки, всі, як один, зараховували себе до аристократів, – за винятком тих, чії батьки жили в селі. Навіть я, хоча я сам був, по суті, селянин за походженням і тільки народився в місті, проте старанно співав з чужого голосу і, уявивши, що я теж міський патрицій, за своєю дитячою наївністю вважав це за велику честь для себе. Матінка ніколи не говорила зі мною про політику, а позаяк, окрім неї, у мене не було нікого з близьких, чия думка була б для мене авторитетом, то мої судження про такі речі були досить поверхові й незрілі. Я знав тільки, що новий уряд радикалів розпорядився знести кілька старих веж і закласти отвори та ніші в стіні міського муру, які були найулюбленішим місцем наших ігор, і що він складався з ненависних нам вискочнів і пройдисвітів, які наїхали з села. Коли б мій батько, якого теж вважали одним із таких вискочнів, не помер так рано, я, безсумнівно, став би вже з пелюшок найпереконанішим лібералом.

Незабаром після того, як відкрилися нові школи і невдалий учитель, сповнений райдужних сподівань, приступив до виконання своїх обов'язків, один із учнів, син знатного городянина, що фанатично ненавидів усі ці нововведення, з найсерйознішим виглядом розповів нам, нібито наш учитель присягнувся тримати всіх нас, дітей аристократів, у шорах. Нібито він був у когось у гостях і його попередили, що серед його вихованців є діти старої міської аристократії та що йому доведеться нелегко з цими зарозумілими молодиками, розпещеними своїм знатним походженням, на що він нібито відповів, що зуміє з нами впоратись. У такому приблизно викладі ця чутка, – ймовірно, не без сприяння дорослих, – почала поширюватися по всій школі та, подібно до іскри, кинutoї в сіно, негайно розпалила наші безрозсудні голови. Ми прийняли кинутий нам виклик; ті, хто був сміливіший, надали дружню відсіч і вступили в легку перестрілку з супротивником, допікаючи його своїми витівками. Це відразу ж збило його з пантелику, і, замість того, щоб спокійно, рішуче відбити наші наскоки розумною та уїдливою

насмійкою, він поспішив кинути на нас свої головні сили й відкрив по нас вогонь зі своєї найважчої гармати, в сліпій люті караючи за кожную дрібну витівку, навіть за кожен ненавмисний проступок, і необачно завдаючи винним найсуворішої та найстрахотливішої кари, яка тільки була в його владі та зазвичай застосовувалася лише в рідкісних випадках. Тим самим його дії втратили в наших очах будь-яку законну силу, позаяк ми були дуже дійшлими в оцінці співвідношення між тяжкістю проступку та мірою покарання. Тепер ми вже аніскільки не боялися накликати на себе його гнів, а під кінець це стало для нас навіть справою честі, своєрідним мучеництвом. Ми не соромилися голосно розмовляти в його присутності, на уроці стояв страшенний гамір, у всіх інших класах, де він викладав, його зустрічали тим же, так що нещасний почувався зовсім зацькованим. Тоді він зробив іще один промах: замість того щоб терпляче почекати, поки загальне збудження вляжеться само собою, він почав виганяти з класу всіх, хто виявляв хоча б найменший непослух. Варто було тільки поставити йому найневинніше запитання або впустити що-небудь на підлогу, – однаково, навмисне чи ненавмисно, – як він негайно ж виставляв винного за двері. Ми швидко зметикували, що нам тепер треба робити, і відтоді він, як правило, давав свій урок двом-трьом гречним, а всі інші натовпом стояли під дверима і жартували з нього. Якби в цю справу втрутилося вище начальство або якби він сам виявив енергію та рішучість і, незважаючи на заборону бити учнів, хоч один-єдиний раз узяв би декого з нас за чуприну та дав би доброго прочухана, то цього напевно виявилось б достатньо, щоб відновити порядок і спокій. Але в нього не вистачило мужності зважитися на цей крок; не такий він був чоловік; до того ж начальники, яким він був безпосередньо підпорядкований, у тому числі попечитель школи, недолюбливали його і тривалий час удавали, що нічого не помічають. У себе вдома учні з гордістю розповідали про свої славні подвиги й усіяло чорнили бідолаху, зображуючи його якимось бездушним опудалом. Слухаючи їхні розповіді, поважні бюргери із задоволенням згадували свої шкільні роки, коли вони самі були такими ж паливодами; виховані на поглядах і поняттях доброго старого часу, вони дивилися на школу як на певне тихе пристановище, де їх достойне чадо, не обтяжуючи себе зайвими турботами, може спокійно чекати, поки привілеї батьків принесуть йому якесь тепленьке місце в стародавній цеховій ієрархії рідного міста; добродушно посміюючись, вони давали зрозуміти, що аж ніяк не засуджують поведінки своїх синків, а інші навіть захочували їх. Історія з учителем давно вже наробила шуму в місті, але вищому начальству справу завжди підносили так, ніби він сам у всьому винен; раз або два на його урок приходив якийсь важливий пан, як видно, побажав особисто перевірити чутки: проте в його присутності ніхто не наважувався бешкетувати, та й на уроках інших вчителів ми намагалися сидіти якомога тихіше. Нещасному доводилося відчувати на собі всі ті погані нахили, які виховала в нас школа. Так він протягнув майже цілий рік, поки йому не оголосили, що він тимчасово відсторонюється від посади. Він охоче пішов би зовсім, позаяк прикрощі останніх місяців зашкодили його здоров'ю і він сильно схуд; але вдома в нього було багато голодних ротів, і він не міг кинути службу. Зрештою він знову вступив на свій тернистий шлях, щосили намагаючись триматися тихше і не сваритися з нами; але марно він розраховував пробудити співчуття до себе; тріумфуючи свою перемогу, учні зустріли його злорадними вигуками, знову почали бешкетувати на його уроках, і через кілька днів йому довелося назавжди покинути школу.

Сам я тривалий час поводився скромно, не брав участі в жодній із цих численних сутичок і тільки спокійнісінько спостерігав за ними збоку. Вчителю я жодного разу не зробив нічого поганого, тому що мені було гидко грубити людині набагато старшій за мене. І тільки коли він почав виганяти з класу мало не всіх підряд, я вирішив не відставати від товаришів, для чого дозволяв собі якийсь безневинний жарт або ж попросту норотив шаснути в двері разом із іншими; адже, по-перше, в коридорі було дуже весело, а по-друге, я ні за що на світі не погодився б примкнути до тих небагатьох праведників, які воліли залишатися в класі й яких усі одностайно зневажали. Зате вже, вирвавшись на волю, галасував ледве не більше за всіх,

допомагаючи будувати плани наших подальших дій, і, знову піднісшись духом після довгих місяців, протягом яких я цурався приятелів, віддавався розгнuzданій радості; коли починався наступний урок і ми знову сиділи за партами, серце моє все ще шалено калатало в грудях і кров стукала у скронях. Я добре пам'ятаю, що радів просто так, тому що мені було радісно, й у мене не було нічого злого на думці, більше того, я потай відчував співчуття до бідолашного вчителя, тільки уникав говорити про це відкрито, побоюючись видатися смішним. Одного разу я зустрівся з ним за містом, на путівці; він, як видно, вирішив відпочити й гуляв тут у цілковитій самоті; побачивши його, я мимоволі відразу ж зняв шапку і шанобливо вклонився; це так його втішило, що він увічливо подякував мені, й у його погляді було стільки муки, наче він просив зглянутися над ним. Я був зворушений і сказав собі, що далі так тривати не може. Вирішивши діяти навпростець, я наступного ж дня підійшов до компанії найвідчайдушніших бешкетників нашого класу, щоб спробувати пробудити в них співчуття до нещасного та змусити їх замислитися над тим, що вони роблять; у мене було вірне передчуття, що рано чи пізно мої слова неодмінно вплинуть і залучать на мій бік непостійні симпатії більшості. Хлопчаки якраз говорили про вчителя і щойно придумали для нього нове прізвище, таке веселе, що всі були в цілковитому захваті й голосно розреготалися; з язика мого зірвалися зовсім не ті слова, які я збирався сказати, і, замість того щоб виконати мій обов'язок перед учителем, я ганебно зрадив і його, і свої власні благородні бажання, описавши вчорашню зустріч у такому тоні, що моя розповідь іще більш розвеселила компанію, яка й без того ввійшла в азарт.

Після того, як він пішов, ми вгамувалися; ті, хто більше всіх галасував і бешкетував, тинялися тепер як неприкаяні з кутка в куток, жили спогадами про минуле й не знали, куди себе подіти. Одного разу надвечір, коли скінчилися уроки, я мирно повертався зі школи й був уже недалеко від домівки, як раптом мене гукнули: «Зелений Генріху! Йди до нас!» Я озирнувся й побачив на сусідній вулиці цілу юрбу школярів, які метушилися, мов мурашки, і, як видно, щось затівали. Я підбіг до них, вони сказали мені, що збираються всією чесною компанією навідатися до звільненого вчителя, щоб на прощання ще раз як слід потішитися, і запропонували мені піти разом із ними. Ця затія була мені не до душі, я рішуче відмовився й пішов додому. Одначе цікавість змусила мене повернутись, і я потихеньку побрів за юрмою, щоб хоч здалеку подивитися, чим скінчиться справа. Ватага йшла все далі й далі, на ходу вербуючи в свої ряди учнів інших шкіл, які висипали в цей час на вулицю, так що незабаром по місту рухалася велелюдна хода – близько сотні хлопчаків різного віку. Обивателі стояли в дверях, із подивом поглядаючи на юрбу, що плавом пливла, і я почув, як хтось сказав: «Бач, бісєнята! Видно, знову щось затіяли! А вони, їй-богу, такі ж бешкетники, якими й ми були свого часу!» Ці слова прозвучали в моїх вухах як бойова сурма, ноги самі понесли мене, я миттю наздогнав товаришів і йшов тепер упритул за останніми. Всі відчували якесь невимовне задоволення від того, що так швидко і дружно зібрались, і притому не за чужим наказом, а зовсім самостійно, із власної волі та за власним бажанням. Я все більше входив у смак, протиснувся вперед і несподівано опинився в найперших рядах, де йшли головні забіяки, які вітали мене радісними вигуками.

– Дивіться-но, Зелений Генріх таки прийшов! – прокотилося в юрмі, й цю звістку було зустрінуто галасом схвалення і новим нападом нестримної пустотливої веселості. Перед моїми очима відразу ж замиготіли сцени з прочитаних мною книг про народні повстання та революції.

– Ми йдемо вроздріб, – сказав я, звертаючись до верховодів, – нам треба вишикуватися в ряди, триматися серйозніше та заспівати патріотичну пісню!

Ця пропозиція сподобалася всім і її було негайно приведено в дію; ми строєм проходили одну вулицю за одною, люди в подиві дивилися нам услід; я запропонував піти в обхід, аби якомога довше тривало задоволення. На це всі теж охоче погодились; врешті-решт ми все ж дісталися будинку вчителя.

– Що б нам таке зробити тепер? – запитав я. – Знаєте що? Заспіваймо ще раз пісню, прокричімо «ура» й підемо!

– Ні, ні, давайте ввійдемо в будинок! – пролунало мені у відповідь. – Ми хочемо сказати подячну промову і відзначити всі його заслуги!

– Тоді – один за всіх і всі за одного, і цур не тікати, а якщо нам нагорить, то нехай дістанеться всім порівну! – вигукнув я, і вся орава ринула у вузькі двері маленького будиночка і з галасом кинулася вгору по сходах.

Я залишився охороняти двері, на випадок якщо хто-небудь зі співучасників здумав би втекти завчасно. Зсередини долинав страшенний гвалт, захоплені своєю власною сміливістю, хлопчики були до крайності збуджені; той, кого вони шукали, лежав хворий у замкненій на ключ кімнаті; перелякані домочадці намагалися замкнути інші двері й виглядали з вікон, аби покликати когось на допомогу. Однак вони соромилися крикнути голосно; сусіди не розуміли, що все це означає, й у подиві спостерігали те, що відбувалось; я залишався на своєму посту, і думки, що миготіли в моїй голові, були аж ніяк не з приємних. Буйний натопт заповнив увесь будинок зверху донизу; одні висовувалися з горищних віконць і кидали звідти якісь старі кошики, інші навіть забралися на дах і кричали на весь квартал. Нарешті якась стара набралася хоробрості, вискочила з комори, де вона досі ховалася, і, озброївшись мітлою, вигнала всю ораву з дому.

Цей зухвалий напад викликав у місті так багато розмов, що керівні особи не могли вже удавати, ніби вони нічого не помітили. Вони зажадали, щоб справу було розслідувано з усією суворістю. Нам звеліли зібратися в залі, а потім почали поодиноці викликати в сусідню кімнату, де ми мали постати перед трибуналом, який там засідав. Допит тривав уже кілька годин, учні, що поверталися звідти, негайно ж ішли додому, не розповідаючи товаришам, про що їх запитували; дві третини присутніх уже встигли піти, а мене все ще не викликали, більше того, насамкінець я із занепокоєнням помітив, що, перш ніж покинути залу, всі, хто виходив із тієї кімнати чомусь дивляться на мене. Нарешті велено було увійти всім іншим, – крім Зеленого Генріха.

Але ось надійшла й моя черга; ті, кого допитували останніми, знову показалися в дверях і сказали мені, щоб я входив. Я почав було розпитувати, що там відбувається, але не отримав відповіді; як видно, вони були налякані й поспішали скоріше забратися звідси. Тоді я переступив поріг загадкової кімнати, зваблений цікавістю і в той же час утримуваний тим страхом, що стискає серце, який відчуваєш у дитинстві перед іншими дорослими, вбачаючи в них якихось вищих, мудрих і всемогутніх істот. Я побачив довгий стіл, на іншому кінці якого сиділи двоє поважних панів; перед ними лежали аркуші паперу та пера і стояла чорнильниця. Один із них був попечитель нашої школи, що сам викладав у ній і добре знав мене, другий – якийсь великий начальник, який сидів із ученим виглядом і майже весь час мовчав. Із попечителем у мене були дуже своєрідні відносини: він був добродушний буркотун, який полюбляв хвалитися своїм красномовством і тішився, коли хто-небудь із учнів дозволяв собі злегка посперечатися з ним, що давало йому можливість пуститися в розлогі пояснення з приводу порушеного питання. Спочатку він був ласкавим до мене, тому що на його уроках я поводився якраз досить доброзичливо; але потім моя звичка зберігати вперте мовчання, коли мене за що-небудь лаяли або карали, накликала на мене його неприхильність. Я рішуче не вмів боязко заперечувати свою провину, жваво брехати, щоб уникнути покарання, або наполегливо вимолювати прощення; якщо я вважав, що мене карають за діло, я мовчки підкорявся своїй долі; якщо ж покарання здавалося мені несправедливим, я теж мовчав, але не з упертості, – я просто весело сміявся в душі над цим вироком і казав собі, що мої наставники теж не завжди відзначаються великим розумом. Ось чому попечитель вважав мене недолугим хлопчиськом із вельми небезпечними нахилами; як тільки я увійшов, він із грізним виглядом гримнув на мене:

– Ти теж брав участь у цьому бешкетуванні? Мовчи! Не відмагайся, це не допоможе!

Я ледь чутно сказав «так» і чекав, що буде далі. Напевно, я сильно зашкодив собі в його очах настільки швидким визнанням, – адже він так полюбляв, коли з ним сперечались, і тільки дух суперечності міг привести його в гарний настрій, – і ось, немов намірившись урятувати мене, він удав, ніби йому почулося, що я сказав «ні», і він закричав:

– Що? Що ти сказав? Говори все начистоту!

– Так, – повторив я трохи голосніше.

– Ну добре ж, – сказав він, – дай термін, і на тебе управа знайдеться; ти ще натрапиш на той камінь, об який ти розіб'єш свій упертий лоб!

Мені було боляче і прикро чути ці слова; адже я відчув у них не тільки цілковите нерозуміння моїх добрих намірів, а й недоречну спробу передбачити моє майбутнє, образливу насмішку над моєю особистістю.

– Чи правда, – вів далі він, – що по дорозі туди ти запропонував вишикуватись у ряди і заспівати пісню, як у військовому строю?

Почувши це запитання, я оторопів; так, значить, мої товариші зрадили мене і, напевно, вже встигли зняти з себе провину; я подумав було, чи не краще буде, якщо я не зізнаюсь, але у мене знову вирвалося «так».

– Чи правда, що, підійшовши до будинку, ти закликав усіх не розходитися поодиночці, й не лише закликав, але і став у дверях, аби нікого не випускати?

Не довго думаючи, я підтвердив і це, бо не бачив у такому вчинку нічого ганебного і негожого. Ці дві обставини, які спливили вже з перших свідчень моїх спільників, вселили попечителю думку про те, що я ж бо і є головним призвідником; до того ж вони були, мабуть, єдиними фактами, які йому вдалося встановити у цій заплутаній справі, вони відразу ж кинулись у вічі, й весь подальший допит він звів виключно до того, щоб довести мою провину. Кожен, кому він ставив це запитання, відповідав на нього ствердно, радіючи, що йому не треба говорити про самого себе.

Потім мене відпустили, і я побрів додому, дещо стривожений, але все ж не чекаючи великої біди; вся процедура допиту здалася мені якоюсь несерйозною. Я глибоко каюся й відчував, що я помилився, але помилився тільки по відношенню до нещасного вчителя, якого ми так жорстоко образили. Прийшовши додому, я розповів матінці про все, що трапилось, і вона вже збиралась як слід вилаяти мене, як раптом у дверях з'явився розсильний із великим конвертом у руках. У листі матінку повідомляли, що з сьогоднішнього дня мене виключено зі школи, без права вступити до неї знову. На моєму обличчі відразу ж відбилосся таке непідробне почуття обурення та образи за вчинену наді мною несправедливість, що матінка жодним словом не нагадала мені більше про мою провину, а поринула у свої власні невеселі думки; та й як не задуматися, коли всемогутня державна влада виганяє на вулицю єдине дитя безпорадної вдови, байдуже сказавши на прощання: «З нього однаково не буде пуття!»

Якщо навколо питання про законність застосування смертної кари давно вже ведуться пристрасні й непримиренні суперечки, то чому б не посперечатися до речі й про те, чи має право держава виключати зі своєї виховної системи дитину або молоду людину, – звичайно, якщо тільки вона не є небезпечним для оточення божевільним. Адже якщо в майбутньому я ще раз опинюся замішаним у таку неприємну історію й мою долю вирішуватимуть такі ж судді, а існуючі порядки не зміняться, то, виходячи з того, як зі мною вчинили того разу, мені, мабуть, і справді можуть голову відрубати; бо відняти у дитини можливість вчитись, як навчаються її однолітки, перестати її виховувати, – хіба це не означає морально стратити її, вбити у ній усі зародки духовного розвитку? Що ж стосується дорослих, то їм і справді нерідко доводиться накладати головою за участь у так званих заворушеннях, які часом, справді ж, мало чим відрізняються від нешкідливих дитячих збіговиськ, на кшталт улаштованої нами вуличної ходи.

Державі нема чого знати, чи є у виключеного кошти на те, щоб продовжити свою освіту приватно, чи відкине саме життя відкинутого ним вихованця чи, можливо, ще зробить із нього

щось путне, – все це не стосується держави, від неї вимагається тільки, щоб вона завжди пам'ятала про свій обов'язок – стежити за вихованням кожного свого юного громадянина та доводити це виховання до кінця. У кінцевому рахунку тут важлива не стільки доля самих виключених, скільки щось інше: адже ці порядки свідчать про те, що є болючим місцем навіть кращих навчальних закладів, а саме про відсталість і душевні лінощі людей, що займаються цими справами, – людей, які, однак, видають себе за вихователів.

Розділ сімнадцятий

Втеча на лоно природи

Втім, сам я не дуже-то сумував і журився про те, що зі мною сталося. Мені треба було віддати кілька книг нашому вчителю французької мови, який прихильно позичав мені томики французьких класиків у добротних шкіряних палітурках. Крім того, він кілька разів водив мене в одну з великих бібліотек, благоговійно знайомлячи мене з початковою інформацією про неосяжний світ книг. Коли я прийшов до нього, він висловив мені своє співчуття з приводу того, що сталось, і дав зрозуміти, що мені не варто приймати це так близько до серця, позаяк, наскільки йому відомо, більшість учителів, точно так само як і він сам, аж ніяк не вважають мене поганим учнем. Потім він сказав, що завжди радий мене бачити і готовий допомогти мені порадою, якщо мені заманеться продовжити мої заняття французькою. Відтоді я більше не бачив його, – так склались обставини, а проте його слова мене дещо втішили, і тепер я відчував себе вільним птахом, тим більше що я не міг передбачити, якою важливою віхою в моєму житті стане це подія.

Зате матінка була зовсім пригнічена; вона прекрасно розуміла, що моя освіта напевно не закінчилася б так рано, коли б нині живим був мій батько, а проте її обмежені кошти не дозволяли їй найняти для мене домашніх учителів або послати мене вчитися в інше місто, і в той же час вона ніяк не могла придумати, за яку справу мені найкраще взятися; сам же я теж не міг іще розумно й самостійно вирішити питання про вибір професії, позаяк для цього мені не вистачало того ширшого погляду на життя, якого я зміг би набути саме в старших класах, якби шлях туди не був для мене закритий. Останнім часом мої домашні заняття полягали головним чином у тому, що я малював, олівцем або фарбами, і в цій галузі мої взаємини зі школою були теж вельми своєрідними. У школі мене аж ніяк не вважали здібним до малювання. Цілими місяцями з моєї креслярської дошки не сходив усе один і той же аркуш: робота з олівцем здавалася мені нудним заняттям; змальовуючи якусь величезних розмірів голову або орнамент, я довго мучився і досадував на себе; мені доводилося стирати по десять ліній, аби знайти одну правильну, забруднений і протертий до дірок папір свідчив про те, з якою неохотою трудився над ним ледачий учень. Але варто було мені тільки прийти додому, як я відразу ж забував про ці невдалі шкільні спроби і з жаром брався за моє домашнє мистецтво. Після тієї першої спроби скопіювати ландшафт я продовжував виготовляти такі акварелі; але позаяк у мене не було більше готових зразків, то мені самому доводилося винаходити сюжети, і я тривалий час старанно займався цим. На розмальованих кахлях грубки, що стояла в нашій кімнаті, я виявив безліч пейзажних мотивів: замок, міст, колонаду на березі озера та інше щось подібне; дівочий альбом моєї матінки, а також невелике зібрання старомодних альманахів часів її юності таїли найбагатші запаси сентиментальних пейзажів, які цілком гармоніювали з уміщеними під ними віршиками; тут були храми, вівтарі, лебеді на ставку, закохані пари в човні й темні діброви, де кожне дерево здавалося мені незрівнянним зразком граверного мистецтва. Усі ці вкрай наївні та, як кажуть, доморощені красоти становили цілий поетичний світ, в якому я черпав мої задуми та проводив щасливі години, ретельно працюючи над їх виконанням. Я почав вигадувати пейзажі самостійно, нагромаджуючи в них мало не всі вподобані мною поетичні мотиви відразу, а потім перейшов до ландшафтів іншого штибу, де переважала якась окрема тема, але в кожному з них незмінно була присутня одна і та ж фігура самотнього мандрівника, в якому я напівнесвідомо зображував самого себе. Після безперервних невдач, якими закінчувалися всі мої спроби спілкування з навколишнім світом, у мене почала розвиватися погана звичка до самозакоханого споглядання свого власного «я», моє серце сумно стискалося від жалю до самого себе, й мені подобалося переносити символічне зображення своєї особи в ефектну обстановку придуманих мною пейзажів. Романтично задрапірований у зелений плащ,

з дорожньою торбою за спиною, прочанин то задумливо дивився на небо, де догоряла вечірня зоря або сяяла веселка, то тихо брів по кладовищу або по лісу, а іноді розгулював навіть у райських кубцях, серед квітів і строкатих птахів. У мене вже накопичилася добряча колекція таких картинок, але всі вони, як і раніше, являли собою жалюгідну мазанину і свідчили про страшенну недосвідченість їх автора й цілковиту відсутність необхідних знань; лише деяка жвавність і вправність у накладенні окремих яскравих мазків, набута мною шляхом безперервних вправ, та сміливий розмах моїх задумів дещо відрізняли мої малюнки від звичайних дитячих пустощів із олівцем і фарбами, і це ж бо, ймовірно, і спонукало мене заявити матінці, що я хотів би стати художником. Одначе матінка не обговорювала ці плани, а вирішила відправити мене в село, до свого брата пастора; їй думалося, що на новому місці я найкраще зможу оговтатися від біди, що звалилася на мене, і мусив прогостювати там кілька найближчих місяців, поки матінка підшукає для мене якогось ділового заняття на майбутнє.

Село, де народилися батько і мати, перебувало в одному з найвіддаленіших куточків країни; я ніколи в ньому не бував, матінка теж багато років не відвідувала рідні місця, а жили там родичі, які, за винятком лише дуже небагатьох, ніколи не показувалися в місті. Тільки дядечко пастор прибував раз на рік верхи на своїй конячці, щоб узяти участь у з'їзді духовенства, і, вирушаючи в дорогу назад, щоразу гаряче переконував нас вибрати час і зрештою навідатися до нього. У нього було півдюжини синів і дочок, яких я знав так само мало, як і їх матір, мою енергійну тітоньку – пасторшу, що так і залишилася на все життя селянкою. Крім того, там жила численна рідня батька, насамперед його мати, жінка похилого віку, що вже багато років тому вийшла заміж вдруге за багатого селянина, похмурого, безжального чоловіка, що тиранив її, в його оселі вона жила справжньою самотницею, і лише деколи, стужившись за людьми, передавала здалеку поклони і привіти осиротілій сім'ї передчасно померлого сина. Сільський люд усе так само безрадісно животів, як і два-три століття тому, коли навіть близькі родичі, особливо жінки, що жили в сусідніх селах, розділених відстанню в якийсь десяток миль, часом назавжди випускали одне одного з очей або ж зустрічалися дуже рідко, тільки в особливо важливих випадках, і коли, побачившись, родичі плакали від повноти почуттів і від спогадів, що наринали; в таких зустрічах було щось від стародавнього епосу. Чоловіки ж хоча й не весь час сиділи на одному місці, але, як люди позитивні та ділові, переступали поріг оселі своїх напівзабутих родичів лише тоді, коли ті просили в чому-небудь допомогти або ж коли вони самі потребували їх поради. Тепер селянин знову став легшим на підйом, більш досконалі засоби пересування, знову пробудилося суспільне життя, численні народні святкування – все це не дає йому засиджуватися вдома; він радісно пускається в дорогу, щоб знову відчути себе молодим і збагатити себе новими враженнями, і тільки дуже недалекі люди все ще засуджують його за це, з жаром доводячи, що його справа ходити за плугом, а не блукати дорогами і танцювати на святах, подаючи поганий приклад своїм дітям.

Моя мати наказала мені якнайчастіше провідувати бабусю, – адже вона так самотня і вже доживає свій вік, тому я маю бути з нею особливо шанобливим і лагідним. Коли вона заведе зі мною розмову про мого батька, її улюбленого сина, я не мушу йти, поки вона сама мене не відпустить.

І ось одного разу вранці, піднявшись іще вдосвіта, я вийшов на дорогу, щоб здійснити найбільшу з усіх подорожей, які мені досі доводилося робити. Я вперше милувався світанком над просторами полів і дивився, як із-за сизих від ранкового туману зубців лісу піднімається сонце. Весь день я був на ногах, одначе зовсім не відчував втоми; я то проходив через села і присілки, то знову цілими годинами йшов зовсім самотній по нескінченно довгих лісових шляхах або по розпечених від сонця горбах, не раз збивався з дороги, але не шкодував про втрачений час, оскільки тиша та самотність налаштували на роздуми, і я всю дорогу ретельно поринав у них, уперше серйозно замислившись над своєю долею і неясним поки що майбутнім. Сині волошки та червоні маки, строкаті капелюшки грибів на узліссі супроводжували мене

впродовж усього шляху: дивовижно красиві хмари безперервно складалися в химерні фігури й тихо пливли в бездонній блакиті неба; я йшов усе далі й далі, і відчуття жалю до самого себе, нав'яне мені співчуттями жалісливих сусідів і знайомих, знову почало долати мене, так що врешті-решт я не витримав і, незважаючи на мою звичайну стриманість, заплакав гіркими слізьми. Я був невтішний у своєму горі, ніяк не міг опанувати себе і, сівши в тінистому місці біля джерела, довго ще ридав і схлипував; потім засоромився своїх сліз, підвівся, умив обличчя і, розсердившись на себе, швидко пройшов залишок шляху. Нарешті я побачив село; потопаючи серед яскравої зелені, воно лежало біля моїх ніг у глибокій долині, порізаний примхливими вигинами річки, що яскраво виблискувала, та оточений лісистими схилами гір. Повітря в долині було зігріте ще теплими променями вечірнього сонця, димарі привітно диміли, з-за річки долинали чийсь голоси. Незабаром я підійшов до перших будинків села і дізнався у господарів, де живе пастор; помітивши в мені риси сімейної подібності, люди запитували мене, чи не доводжусь я сином покійному майстру Лее.

Так я дістався житла дядечка, яке приліпилося просто до самого берега річки, що голосно дзюркотіла; його зусібіч обступали густі зарості ліщини, а серед них височіли кілька величезних ясенів; вікна будинку поблискували в густому листі виноградних лоз і абрикосів; в одному з них стояв дядечко, товстун, одягнений у зелену куртку, він затиснув у зубах срібний мундштук у вигляді мисливського рога, в якому курилася сигара, а в руках у нього була двостволка. Зграя голубів стривожено літала над будинком і тулилася до дверцят голуб'ятні; дядечко побачив мене і негайно ж закричав:

– Еге, так це наш племінничок іде! Радий тебе бачити! Ану ж бо, йди скоріше до мене!

Тут він раптом глянув на небо, вистрілив у повітря, і красень шуліка, який кружляв над голубником, виглядаючи здобич, мертвий упав до моїх ніг. Я підняв птаха і, приємно схвильований цим незвичайним привітанням, почав підніматися на ганок, аби віддати його дядечку.

Він був сам у кімнаті й стояв біля довгого столу, накритого на багато кувертів.

– А ти прийшов саме до речі! – сказав дядечко. – У нас сьогодні свято врожаю, зараз усі наші прийдуть сюди!

Потім він покликав дружину, вона ввійшла з двома величезними глечиками вина, поставила їх на стіл і вигукнула:

– Ай-ай-ай, що ж ти такий бліденький, в лиці ні кровинки! Ну постривай же, ми тебе не відпустимо, поки ти у нас не станеш таким же червонощоким, яким був колись твій покійний батько! Як почувается матінка, чому вона не приїхала разом із тобою?

Не гаючи часу, вона тут же звільнила місце на столі й збрала мені перехопити нашвидкуруч, чекаючи вечері, а побачивши, що я соромлюся, ні слова не кажучи, посадила мене на стілець і звеліла зараз же братися за їжу. Тим часом на вулиці почувся скрип коліс і гамір натовпу, що наближався до будинку; погойдуючись і зачіпаючи за нижні гілки дерев, у двір в'їхав високо навантажений снопами віз, а за ним ішли з піснями і з веселим сміхом дядечкові сини й дочки разом із іншими женцями і жницями. Дядечко, що чистив біля вікна свою рушницю, крикнув їм, що приїхав гість, і незабаром навколо мене піднялася радісна метушня. Я дістався ліжка лише пізно вночі й ліг спати під відчиненим вікном; унизу, біля самої стіни будинку хлюпала вода, з-за річки долинав стукіт млина, над долиною велично пройшла гроза, дощ мелодійно вистукував по даху, а вітер, який шумів у лісах на схилах навколишніх гір, підспівував йому, і, вдихаючи прохолодне, освіжаюче повітря, я заснув на грудях всемогутньої матері-природи.

Розділ вісімнадцятий Рідня

Рано-вранці, тільки-но сонце пробилося крізь густе листя й заграло на стінах кімнати, я прокинувся, розбуджений якимись дивними дотиками. Маленька куниця з шовковистою шерстю сиділа у мене на грудях і обнюхувала мій ніс своєю загостреною холодною мордочкою, тихо переводячи подих і часто тремтячи ніздрями. Коли я розплющив очі, вона шмигнула під ковдру, кілька разів визирнула з-під неї і сховалася знову. Я ніяк не міг збагнути, що все це означає, але тут мої маленькі двоюрідні брати, що весь час стежили за мною зі своєї спальні, з реготом вискочили звідти, зловили моторного звірка і, наповнюючи кімнату гучними веселощами, почали гратися з ним, а граціозна куничка виробляла дуже кумедні стрибки. Привернена їх метушнею, до кімнати забігла ціла зграя красивих мисливських собак, до дверей із цікавістю підійшла ручна козуля, за нею з'явилася чудова сіра кішка і почала спритно пробиратися між собаками, що затіяли грайливу гризню, з презирством форкаючи на них і не підпускаючи їх до себе; на підвіконні сиділи голуби, і всі ці веселі звірі та ще напівголі діти вихрували одне за одним по кімнаті. Але хитрішою всіх виявилася вчена куниця; вона нікому не давалася в руки, і виходило так, ніби це вона грається з нами, а не ми з нею. Тут підійшов і дядечко; покурюючи зі свого маленького мисливського рога, він дивився на нас, аж ніяк не засуджуючи, а скоріше схвалюючи нашу поведінку, і навіть підмовляв нас на нові дурощі. Його квітучі рум'яні дочки ввійшли слідом за ним, аби подивитися, від чого це ми так розшумілись, і закликати нас до порядку, а до речі й до сніданку, але незабаром їм довелося вступити з нами у відчайдушну боротьбу, позаяк уся наша тепла компанія дружно озброїлася на них, не даючи їм проходу своїми жартами та піддражнюваннями, в чому взяли участь навіть собаки, які давно вже відчували, що цього ранку біситися нікому не забороняється, і, поспішивши скористатися цим правом, хоробро вчепилися в накрохмалені подоли лихословлячих дівчат. Я сидів біля відчиненого вікна і вдихав цілюще свіже ранкове повітря; блискучі хвилі швидкої річки відбивалися на білій стелі, й їх відблиски пробігали по старовинному портрету на стіні тієї самої дивної дівчинки на ім'я Мерет, про долю якої я вже розповідав. Освітлене трепетними сріблястими відблисками, її обличчя здавалося живим і посилювало те враження, яке справляла на мене все навколишнє оточення. Під самим вікном товпилося поведене на водопій стадо; корови, воли, телята, коні та кози пили задумливо, повільними ковтками і, жваво підстрибуючи, знову виходили на берег; вся долина, що дихала свіжістю, жила повним життям, і звуки, що долинали звідти, зливалися з вибухами сміху в моїй кімнаті; я відчував себе таким щасливим, яким ніколи не був жоден юний монарх, в опочивальні якого зібралися найзнатніші вельможі, щоб бути присутніми при туалеті його величності.

Нарешті прийшла тітонька і суворо-пресуворо наказала нам зараз же йти снідати. Я знову сидів за довгим столом, біля якого зібралася вся велика родина разом зі своїми нахлібниками і поденниками. Поденники вийшли в поле ще за кілька годин до сніданку і тепер відпочивали, намагаючись струсити легку втому, що приходить після перших годин роботи, коли сонечко шле трудівникам свій привіт і починає припікати сильніше. Всі їли ситну вівсяну кашу, на яку тітонька не пошкодувала молока; лише на одному кінці столу, де сиділи господар, господиня та їхні старші дочки, красувалися великі чашки з кавою, і я, зарахований на правах гостя до цього гуртка обраних, із заздрістю поглядав у той бік, де люди з апетитом поїдали смачну кашу та обмінювалися веселими жартами. Але незабаром усі підвелися з-за столу і розійшлися по роботах, хто на далекі спекотні поля, хто в комори та на обори. Висувні дошки столу було вставлено на своє місце, і тепер ця ваговита споруда з полірованого горіхового дерева мала якийсь бездіяльний вигляд у спорожнілій кімнаті; але тут клопітка господиня висипала на нього величезний кошик зелених стручків, аби налуштити на обід гороху, а дядечко, насилу

відшукавши собі місце на кутику, зайнявся своїми господарськими книгами; він уписував у них відомості про зібраний у нинішньому році врожай, порівнюючи його з урожаєм минулих років і підраховуючи навіть, скільки вродило на кожному окремому засіяному клині. Його молодший син, хлопчик мого віку, стояв за його стільцем і доповідав батькові про виконання якогось доручення, а закінчивши свої обов'язки, запропонував мені прогулятися з ним у поле і подивитись, як ідуть роботи; можливо, ми попрацюємо й самі, де нам більше сподобається, а головне, потрапимо на підвечірок: у середині дня всі закушують прямо на полі, й там буває дуже весело. Але в цей час наспів гонець від бабусі, яка вже дізналася, що я тут, і запрошувала мене негайно ж прийти до неї. Мій двоюрідний брат зголосився провести мене, я не без кокетства вбрався якимось театральним селянином, і ми вийшли на дорогу, яка незабаром привела нас до розташованого на невисокому пагорбі кладовища. Тут усе було напоєне ароматом квітів і пронизане яскравим світлом сонця, у повітрі було строкато від міриад жучків, метеликів, бджіл і ще якихось невідомих мошок із блискучими крильцями, що із дзижчанням вились над могилами. То була дивовижна група співаків і танцюристів, яка давала концерт у яскраво освітленій залі; їх галасливий рій невтомно снував туди й сюди, хор голосів то змовкав майже зовсім, так що чувся лише неголосний спів якоїсь окремої комахи, то знову радісно й завзято підхоплював мелодію та звучав на повну силу; потім він віддалявся в таємничу напівтемряву, яка панувала в затишних куточках біля хрестів і пам'ятників, осінених кущами жасмину та бузини, поки з темряви не вилітав який-небудь гучливий джміль, що знову виводив за собою на світло весь веселий хоровод; чашечки квітів розмірено гойдалися, зустрічаючи та проводжаючи музик, які невпинно сідали на них і знову злітали. І весь цей галасливий та метушливий маленький світ жив і рухався над вічним спокоєм могил, над мовчанкою століть, минулих із тих далеких часів, коли наші предки – гілка племені алеманів – уперше осіли в цих місцях і викопали тут першу могилу. Залишки їх законів і звичаїв усе ще живуть у народі, їх мова і донині звучить на привіллї наших зелених долин, у хатинах горян, у сивих від давнини кам'яних містечках, які розкинулися де-небудь над річкою або на пологому схилі гори. Сивочола стара, з якою мені належало зустрітися, вселяла мені якусь боязкість, адже раніше я її ніколи не бачив, і вона була в моєму уявленні скоріше одним із давно померлих предків, аніж живою жінкою, яка ще, крім того, доводилася мені бабусею. Ми довго крокували по вузьких стежках, під важкими від плодів гілками яблунь, оминаючи безлюдні селянські двори, і підійшли нарешті до її будинку, що притулювся в темно-зеленій тіні безмовних дерев. Вона стояла на порозі, прикриваючи очі долонею, і, як видно, виглядаючи, чи не йду я. Лагідно привітавшись зі мною, вона негайно ж провела мене до кімнати, підійшла до блискучого олов'яного умивальника, що висів у ніші з полірованого дуба над важким олов'яним тазом, відкрила кран і підставила свої маленькі засмаглі руки під струмінь чистої джерельної води. Потім поставила на стіл хліб і вино, стала біля мене, з усмішкою спостерігаючи, як я їм і п'ю, і не сідала доти, поки я не скінчив; тоді вона підсіла майже впритул до мене – вона була слаба очима – і почала пильно розглядати мене, запитуючи про матінку і про те, як нам із нею ведеться, але мені здалося, що думки її були в цей час далеко в минулому. Я теж уважно і з повагою дивився на неї, намагаючись відповідати коротше і не втомлювати її подробицями, які здавалися мені недоречними. Незважаючи на свій похилий вік, вона зберегла гарну поставу, жвавність у рухах і вміння уважно слухати співрозмовника; вона була не селянка і не городянка, а просто славна, доброзичлива жінка; кожне її слово видавало благородство та доброту, смиренність і незлобивість, ясну, вільну від накипу дріб'язкових пристрастей душу, мова її лилася плавно і звучала проникливо. То була жінка, яких тепер не часто зустрінеш, а зустрівши, починаєш розуміти, чому стародавні германці вимагали викуп, рівний викупу за двох воїнів, якщо хто-небудь убивав жінку чи завдавав їй образи.

До кімнати увійшов її чоловік, ввічливий і статечний селянин; поклонившись мені з люб'язною байдужістю і побачивши з першого погляду, що я точно такий же «шалапут», як і

мій батько, а значить, не докучатиму йому проханнями і занепокоєння в будинку від мене не буде, він вирішив не псувати своїй дружині задоволення й навіть великодушно дав їй зрозуміти, що вона може пригощати мене, скільки душа забажає, після чого покинув нас і вирушив у своїх справах.

Я пробув у неї кілька годин, але говорили ми мало; вона сиділа біля мене, мовчки радіючи якимсь своїм думкам, і нарешті заснула з усмішкою на устах. Її зімкнуті повіки тихо здригались, як хитається завіса, за якою щось відбувається, а за ледь помітними рухами усміхнених губ можна було здогадатися, що перед її внутрішнім поглядом витають милі серцю образи, осяяні м'яким сонячним світлом минулих років. Я вирішив піти, але як тільки я підвівся та, обережно ступаючи, пішов до дверей, вона негайно ж прокинулася, гукнула мене й якимось відчужено подивилася мені в обличчя; адже якщо вона була в моїх очах живим і дотикальним утіленням далекого минулого, всього того, що було до мене, то я мав здаватись їй ніби продовженням її власного життя, її майбутнім, і я був для неї незрозумілий, загадковий, тому що моє вбрання та моя манера говорити були зовсім не схожі на те, до чого вона звикла за своє довге життя. У глибокій задумі вона пройшла в сусідню кімнатку, де у неї зберігався у великій шафі цілий запас стрічок, мережив, гребінців та інших модних дрібниць, які вона раз у раз купувала у мандрівних рознощиків і при нагоді роздаровувала молоді. Замість відкладеної для мене величезної носової хустки вона через короткозорість вийняла маленьку косинку з червоного шовку, які носять сільські дівчата, і вручила її мені разом із папером, в який вона була загорнута. Вона взяла з мене слово відвідувати її щодня та найближчим часом прийти до неї на обід.

Мій брат давно вже пішов, і я, поклавши червону косиночку в кишеню, почав сам відшукувати дорогу додому. Проходячи повз один будинок, я помітив зграйку засмаглих, червонощоких малюків; побачивши мене, вони стрімголов побігли у двір і загаласували там, як галченята. Жінка, що вийшла з воріт, наздогнала мене, назвалася моєю тіткою й запитала, невже ж я ніколи не чув про неї та її сім'ю. Мені довелося сказати, що я її справді не знаю, в чому і прошу вибачення. Тут вона повела мене в дім, де пахло свіжоспеченим хлібом, а довгі сходи були зверху донизу заставлено великими чотирикутними і круглими пирогами, на кожній сходинці по штуці; їх винесли сюди, щоб дати їм охолонути. Поки ця новоявлена тітонька, міцна і, як видно, працююча жінка в повному розквіті сил, швидкими рухами прибирала волосся під хустку й пов'язувала фартух, діти забралися в куток за гарячою піччю й визирали звідти досить несміливо, хоча час від часу серед них чувся смішок. Потім моя нова покровителька заявила, що я прийшов саме вчасно: сьогодні вона напекла пирогів. Тут вона взяла великий пиріг, розрізала його на чотири частини, принесла вина, а потім заходилася накривати стіл до обіду. У її будинку не видно було того відтінку патріархальності, який відчувався в будинку бабусі; меблі були не горіхові, а з ялини, дошки на стінах були ще свіжі, черепиця на даху яскраво-червоного кольору, видні зовні торці балок теж іще не встигли потемніти, і перед будинком майже зовсім не було тіні. Гаряче сонце заливало просторий город, і скромний квітничок, який загубився в ньому, свідчив про те, що молоді господарі тільки ще закладають основу свого майбутнього благополуччя та поки що змушені думати лише про прозаїчну користь. Тим часом із поля прийшов сам господар зі своїм старшим сином. Почувши, що в будинку в нього гість, він одначе спочатку пішов погодувати худобу, не поспішаючи помив руки біля колодязя й лише потім, усе так само неквапливо і спокійно, ввійшов до кімнати, привітався зі мною і негайно ж перевіряв, чи достойно мене пригощає його дружина. Пропонуючи мені покуштувати чогонебудь, господарі робили це без усякої манірності й не намагалися вибачатись переді мною за свій скромний стіл; та й кому ж як не селянинові, пишатися *своїм* домашнім хлібом і вважати його кращим із частувань, яке нікому не соромно запропонувати. Ніякі ласощі не зрівняються для нього з першими плодами, які приносять йому щороку його поле і сад; ніщо не здається йому смачнішим, аніж молода картопля, перші груші, вишні та сливи, вирощені своїми руками,

і він так звик цінувати ці невігадливі дари природи, що, зірвавши мимохідь кілька яблук із чужого дерева, бачить у цьому чималє придбання для себе, в той час як різноманітні наїдки, виставлені у вікнах міських крамниць, анітрохи не приваблюють його, і він байдуже проходить повз них. Пригощаючи гостя, він твердо переконаний у тому, що пропонує йому найсмачнішу і найздоровішу їжу, так що ця переконаність передається і самому гостю, пробуджуючи в ньому апетит, і він їсть за двох і анітрохи не шкодує про це, вставши з-за столу. Ось чому я знову опинився за столом і безстрашно наліг на їжу, хоча в той день я вже з'їв більше ніж достатньо. Мої жалісливі родичі, які вважали, що всякий городянин, – якщо тільки він не поміщик, живе на оброк, – неодмінно мусить жити надголодь, як видно, вирішили відгодувати свого худого племінничка і старанно підкладали мені все нові та нові шматки. За столом ішла жвава розмова про долю нашої родини, все розпитували мене, як нам із матінкою живеться, і цікавилися найменшими подробицями.

Оглянувши насамкінець стайню та обору й підкинувши кожній корові по оберемку конюшини, я почав прощатися з господарями, проте тітонька заявила, що вона неодмінно має піти зі мною, щоб сьогодні ж представити мене ще одній родичці, яка живе тут неподалік; для першого разу ми затримаємось у неї ненадовго.

Нас зустріла поважних років жінка з приємною, привабливою зовнішністю; вона, щоправда, не мала тієї благородної постави та вишуканості в поведженні, якими відзначалася бабуся, але їй були притаманні ті ж гідність і доброзичливість. Крім неї, в будинку жила тільки її дочка, яка виїхала в свій час до міста, за прикладом багатьох сільських дівчат, прослужила там два роки покоївкою, вийшла після цього заміж за багатого селянина, рано овдовіла і відтоді більше не розлучалася з матір'ю. Їй було близько двадцяти двох років; високого зросту й міцної статури, вона являла собою яскраво виражений тип нашої породи, пом'якшений і облагороджений незвичайною красою її обличчя; особливо гарні були великі карі очі та м'які, округлі лінії рота й підборіддя, що вражали з першого погляду. Крім того, її дуже прикрашало темне волосся, таке густе й довге, що вона ледве давала собі раду з ним. Її чомусь називали Лорелеєю, хоча справжнє її ім'я було Юдіф, і ніхто не міг сказати про неї нічого осудного, позаяк її взагалі мало знали. Я побачив її, коли вона йшла з саду і, злегка відкинувшись назад під вагою своєї ноші, притримувала край фартуха, в якому лежали щойно зняті з дерева яблука, прикриті зверху купою квітів. Вона увійшла в дім, прекрасна, як Помона, і розсипала свої дари по столу, так що його блискуча поверхня відбила химерне поєднання форм і барв, а повітря наповнилося цілою гамою ароматів. Потім Юдіф привіталася зі мною, вимовляючи слова на міський манер і з цікавістю поглядаючи на мене з-під широких крисів солом'яного капелюха. Вона сказала, що їй хочеться пити, принесла глечик з молоком, налила велику чашку і простягнула її мені; я хотів було відмовитися, тому що тільки-но добряче попоїв, але вона посміхнулася і, промовивши: «Ну, пийте ж!» – хотіла сама піднести молоко до моїх губ. Тоді я взяв у неї чашку і випив мармурово-білий прохолодний напій залпом, не переводячи дихання і відчуваючи гостру, невимовну насолоду. При цьому я спокійно дивився в обличчя Юдіфі й не відступив, таким чином, перед її гордим спокоєм. Якби вона була дівчиною мого віку, я, напевно, зніжковів би від її погляду. Але все це тривало лише одну мить, і коли я почав перебирати квіти, що лежали переді мною, вона негайно ж склала величезний букет із троянд, гвоздик і якихось пахучих трав, що ледве вмщався в руках, і дала його мені, як дають милостиню; старенька наповнила мої кишені яблуками, так що я вже не намагався відмовлятися і смиренно вирушив додому, обсипаний усіма цими дарами і напучуваний наказами обох тітоньок і Юдіфі частіше навідуватися до них, а також побувати і в інших родичів.

Розділ дев'ятнадцятий

Нове життя

Коли я нарешті дістався будинку дядечка, вже вечоріло; двері були на замку, тому що всі пішли в поле, але я знав, що будинок сполучається з хлівом, а хлів із сараєм і, пробравшись у нього, я зможу таким чином потрапити в кімнати. У сараї я побачив козулю, яка жваво вибігла мені назустріч і відразу ж учепилася за мною; в хліві корови поглядали мені вслід, а один молодий бичок підійшов до мене досить близько й зовсім було зібрався по-дружньому буцнути мене, так що я з переляку кинувся тікати і врятувався від нього в сусідній коморі, доверху заваленій боронами, ралами, голоблями та іншим дерев'яним знаряддям. Із купи старого мотлоху, що темніла в кутку, із задоволеним бурчанням вискочила куниця, як видно, знудьгувавшись на самоті, і, миттю піднявшись мені на голову, почала на радіощах обмахувати мої щоки хвостом і витворяти такі кумедні штуки, що я голосно розсміявся. Разом зі своїми супутниками я вибрався нарешті з напівтемного хліва на світлу житлову половину й увійшов до зали, де поклав на стіл квіти і яблука, позбувшись таким чином своєї ноші, а до речі, й настирливих звірів. На столі було написано крейдою, де мені шукати їжу, якщо я зголоднію, а під цим посланням мої юні братики й сестрички зробили ще кілька жартівливих приписок; але їсти мені не хотілось, і я вважав за краще скористатися нагодою і не поспішаючи оглянути будинок, в якому народилася моя мати.

Дядечко вже кілька років тому відмовився від пасторської посади, аби цілковито віддатися своїм улюбленим заняттям. У той час парафіяни і без того збиралися побудувати для пастора нове житло, і дядечко зміг відкупити у парафії старий будинок, тим більше що цей будинок, власне кажучи, і не призначався під пасторську квартиру, а був колись замиською дачею одного знатного дворянина і тому являв собою простору будівлю з безліччю кімнат і кімнаток, із кам'яними сходами та чавунними поручнями, з ліпними стелями, з великою вітальнею, де стояв камін, і з незліченними потемнілими майже до чорноти картинами, розвішаними по всіх стінах. Бік у бік з усією цією пишнотою, під тим же самим дахом, дядечко примудрився розмістити своє господарство, для чого він зніс частину зовнішньої стіни і злив воєдино два різні життєві уклади, панський і селянський, з'єднавши їх дверима та переходами, розташованими в найнесподіваніших місцях. Так, наприклад, в одній із кімнат, прикрашеній сценами полювання та шафами зі старовинними богословськими книгами, були приховані шпалерами двері, через які здивований гість раптом потрапляв прямо на сінник. На горіщі я виявив маленьку мансарду, стіни якої були обвішані старомодними кортиками, майстерно оздобленими шпалерами і рушницями та пістоletами, що давно вже не стріляли; найпрекраснішим екземпляром цієї колекції був довгий іспанський клинок зі сталевим ефесом тонкої роботи, який імовірно, дещо побачив на своєму віку. У кутку порошилося кілька грубесних книг, посередині стояло шкіряне крісло із рваною оббивкою, так що для повноти картини не вистачало тільки Дон Кіхота. Я сів у крісло, влаштувався зручніше, і мені згадався цей славний герой, чий пригоди, викладені мсьє Флоріаном, я перекладав свого часу з французької. За стіною почувся дивні звуки, туркотання та дряпання, я відкинув дерев'яні дверцята, просунув у них голову, і назустріч мені війнуло гарячим повітрям; це був голубник, мешканці якого здійняли при моїй появі такий переполюх, що мені довелося поспішно піти. Потім я набрів на спальні моїх сестричок, тихі келійки, де на вікнах красувалися цілі квітники, а у вікна заглядали зелені крони дерев, які охороняли, як вірні вартові, дівоцький сон. На стінах іще подекуди виднілись окремі смуги строкатих шпалер і дзеркала в стилі рококо, вцілілі залишки обстановки панського будинку, знайшли собі тут належний притулок на схилі віку. Звідти я пройшов у велику кімнату пасторських синів, яка зберігала сліди не надто старанних занять науками і була обві-

шана рибальськими снастями та сильцями для птахів, – свідчення того, що мої братики охоче вкидалися на дозвіллі в сільські забави та розваги.

Із повернених на схід вікон відкривався сільський краєвид – ціле море безладно розсипаних дахів і фруктових дерев, над яким височіло на пагорбі кладовище з білою церквою, схожою на замок якого-небудь духовного феодала; високі вікна вітальні, що займали майже всю західну сторону будинку, дивилися на яскраво-зелені луки долини, по якій химерно зміїлася річка з її незліченними рукавами та звивинами, майже зовсім срібна, позаяк глибина її не перевищувала двох футів, і її швидкі хвилі, що весело бігли по білих камінцях, були прозорі, мов криниця. По той бік лугів полого піднімалися пагорби, вкриті шумливим зеленим шатром із найрізноманітніших листяних порід, крізь яке подекуди проглядали сірі стіни скель і їх голі округлі вершини. Однак місцями пагорби розступалися, відкриваючи синій ланцюг далеких гір, так що сонце, що сідало в тій стороні, перед самим заходом іще раз заглядало в долину, заливаючи її багряною загравою та кидаючи червоні відсвіти на вікна вітальні, а коли її двері були відчинені, призахідні промені проникали у внутрішні кімнати й коридори та золотили їх стіни. Сади та городи, необроблені, незасіяні проміжки між ними, зарості бузини, кам'яні чаші колодязів і всюди розлогі дерева, що кидали густу тінь, – весь цей сповнений дикої принади ландшафт розкинувся далеко навкруги, захоплюючи й частину протилежного берега, куди можна було пройти по невеликому мосту. Вище за течією стояв млин, але його не було видно; про його присутність нагадував лише шум коліс та райдушна хмара водяного пилу, що стояла над ним, яка яскраво виблискувала між деревами. В цілому житло дядечка являло собою щось середнє між тихою обителлю священика, селянським двором, замиською віллою та мисливським привалом, і чим ближче я знайомився з цим дивовижним будинком і з усіма пернатими та чотириногими істотами, що мешкали в ньому, тим більше мені тут подобалося, так що серце в мене співало і раділо. Тут усе світилось і грало барвами, було сповнене рухом і життям, дихало свободою, достатком і щастям, щастям без кінця і без краю, тут усюди чулися жарти і сміх, а люди були такі добрі. Все пробуджувало жадобу захопитися вільною, нічим не обмеженою діяльністю. Я поспішив у свою кімнату, що теж виходила вікнами на захід, і заходився розпаковувати свої речі, доставлені сюди за час моєї відсутності, виймаючи і розкладаючи підручники та незакінчені зошити, якими я ще думав при нагоді зайнятися, а насамперед значний запас паперу всіх сортів, пер, олівців і фарб, за допомогою яких я збирався писати, малювати, розфарбовувати, – бозна-чого тільки я не збирався робити. У ці хвилини я якось зовсім по-іншому глянув на свої спроби, які досі були для мене лише розвагою, і вперше відчув бажання серйозно працювати і творити, створювати щось нове і прекрасне. Один цей день, здавалося б нічим не примітний, але в той же час такий багатий на нові враження, зробив те, чого не могли зробити всі негаразди останнього часу: переді мною блиснув перший промінь тієї душевної ясності, яка віщує світлий ранок юнацько-зрілої пори нашого життя. Розклавши на широкому ліжку всі зроблені мною досі начерки та малюнки, так що воно зовсім зникло під цим дивовижним строкатим покривалом, я раптом зрозумів, що давно вже переріс усе це й мені треба йти далі; я відчував, що справа тільки за мною самим, і відчував тверду рішучість найближчим часом домогтися нових успіхів.

У цей час дядечко повернувся додому після обходу своїх володінь, зайшов до мене в кімнату і був дуже здивований, побачивши влаштовану мною виставку. По-дитячому хвалькувата чепуристість, із якою були виписані мої картинки, що били на ефект, їх яскраві, галасливі барви – все це справило певне враження на його недосвідчений погляд, і він вигукнув:

– От так племінничок! Та ти у нас справдешній художник! Молодець! Я бачу, ти ґрунтовно запасся папером і фарбами. До діла! Давай-но подивимося, що ти там таке зобразив? Звідки все це змальовано?

Я сказав, що все це вигадано мною самим.

– Я тобі дам інше замовлення, – вів далі він, – ти будеш нашим придворним художником! Завтра ж берися за справу: спробуй-но намалювати наш будинок, і сад, і дерева, тільки щоб усе було в точності! А потім я покажу тобі красиві місця в нашій окрузі, – а їх у нас чимало, – ти знайдеш там непогані пейзажі й, напевно, захочеш змалювати їх. Це буде для тебе хорошою вправою і піде тобі на користь. Шкода, що сам я ніколи не займався цією справою. Постій, у мене є для тебе дещо цікаве: зараз я покажу тобі чудові малюнки, вони залишилися мені на пам'ять від одного знайомого, який часто жив у нас у будинку, ще дуже давно, коли у нас щодня бували гості з міста. Малював він для власного задоволення, але дуже добре, умів писати й олією та аквареллю і робити гравюри на міді, та й узагалі був путящий чоловік, дарма що художник!

Він приніс стару, пошарпану теку, перев'язану товстим шнуром, розгорнув її і сказав:

– Давненько я не дивився ці картинки, певно, вже все позабував; тепер я і сам із задоволенням гляну на них іще разок! Наш славний Фелікс був дворянської породи; його давно вже немає на світі, а похований він у Римі, він був старий холостяк, на початку десятих років усе ще носив напудрену перуку та косичку; цілими днями він сидів зі своїми малюнками та гравюрами і відривався від них тільки восени, коли їздив із нами на полювання. У той час, на початку десятих років, заїхали до нас якось кілька молодих людей, які щойно повернулися з Італії, й серед них один художник, якого вони величали генієм. Ці молодики вічно сперечалися, так що в будинку крик стояв, і стверджували, ніби все старе мистецтво давно вже прийшло в занепад і відроджується тільки зараз, нібито в Римі живуть якісь молоді німці й вони, мовляв, покликані його відродити. Все створене наприкінці минулого століття – непотріб, балаканина так званого «великого» Гете про Гаккерта, Тішбеяна та інших – суцільна дурниця, тепер настала нова епоха. Ці промови вкінці збентежили нашого бідолашного Фелікса, який жив досі мирним, спокійним життям; його давні друзі-художники, з якими він викурив не один ящик тютюну, марно вмовляли його заспокоїтись і не слухати цих юних нахаб, – адже хоч як би вони кричали, світ однаково забуде їх, як забуде коли-небудь і нас! Але куди там! Він і слухати нічого не хотів! Одного прекрасного дня він повісив замок на своє холостяцьке житло, зачинив свій храм мистецтв, побіг як навіжений у бік Сен-Готарда, й відтоді ми його більше не бачили. У Римі ці шалапути влаштували пиятику і з п'яних очей відрізали йому косу, після чого він остаточно втратив душевну рівновагу, забув на схилі віку всі пристойності й помер аж ніяк не від старечих недуг, – його доконали римські вина і римські кралі. Цю теку він випадково залишив у нас.

Ми почали розглядати поживклі аркуші; в теці виявилось близько десятка етюдів вуглем і пастеллю, що зображували групи дерев, і намальованих не надто пластично і дещо невпевнено, але з усією ретельністю, на яку здатний старанний дилетант; крім того, там було кілька вицвілих акварелей і великий етюд олійними фарбами, на якому був зображений розлогий дуб.

– Усе це він називав листяними етюдами, – заговорив дядечко, – і страшенно пишався ними. Про секрет цих етюдів він дізнався тисяча сімсот вісімдесятого в Дрездені, у свого вчителя, якого він дуже поважав, його прізвище було Цинк або щось на зразок цього. «Усі дерева, – казав Фелікс, – можна поділити на два основні класи: в одних листя закруглене, в інших – зубчасте. Відповідно до цього є два способи писати листя; під дуб – у зубчастій манері, та під липу – в округлій манері». Намагаючись пояснити нашим панянкам, як краще опанувати ці дві манери, він зазвичай радив їм із самого початку привчити себе до якого-небудь певного ритму; так, наприклад, малюючи листя того чи іншого сорту, треба рахувати: *раз*, два, три – *раз*, два, три. «Та це ж вальс», – кричали йому дівчата і починали кружляти навколо нього, так що врешті-решт він розлючено схоплювався зі свого стільця, а його косичка стрибала по плечах.

Отже, я вперше познайомився з мистецтвом дещо незвичним способом, – чоловік, сам до мистецтва непричетний, виявився охоронцем оригінальної традиції, передав її мені, й це дало мені поштовх до подальших пошуків і роздумів. Я притих і розглядав малюнки дуже уважно, а

потім упрохав дядечка залишити теку мені, щоб я міг користуватися нею на свій розсуд. Крім етюдів, у цій теці виявилось ще досить багато гравюр із ландшафтами, кілька речей Ватерлоо і кілька ідилічних гайків Геснера з дуже красивими деревами, які вразили мене своєю поетичністю та відразу ж полюбилися мені, крім того, до рук мені потрапила гравюра Рейнхарта, і в цьому непоказному аркуші з обрізаними полями, що загубився серед інших, пожовклому і забрудненому, було стільки притягальної сили та свіжості, стільки сміливої, блискучої майстерності, що він справив на мене величезне, незабутнє враження. Я довго ще тримав гравюру в руках, дивуючись їй, як чуду, – адже досі я ще не бачив жодного справжнього витвору мистецтва, – але тут дядечко знову увійшов до кімнати і сказав:

– Чи не хочеш пройтися зі мною, пане художнику? Осінь уже не за горами, і нам пора поцікавитися, що поробляють зайчата, лисички, куріпки та інша звірина! Вечір чудовий, ходімо подивимось дичину, а до речі, я покажу тобі красиві пейзажі; рушниць поки що з собою не братимемо.

Він вибрав із купи старих очеретяних палиць, що лежала в кутку, палицю міцнішу, підшукав іншу для мене, вийняв залишки сигари зі свого мундштука у вигляді мисливського рога, закурив знову і, підійшовши до вікна, оглушливо засвистів на всі лади; на цей свист із усіх кінців села миттю збіглися собаки, і, супроводжувані їх веселим гавкотом, ми попрямували до схилу гори, де виднівся освітлений призахідним сонцем ліс.

Незабаром собаки забігли далеко вперед і зникли в чагарнику; але як тільки ми почали підніматися в гору, вони загавкали десь над нашими головами, а потім пронеслися повз нас щодуху по крутому схилу, так що в ярах пішла гуляти луна. У дядечка серце заграло; він тягнув мене за собою, запевняючи, що ми зараз побачимо звіра, нам треба тільки скоріше вийти на одну галявину; однак на півдорозі він раптом зупинився, прислухався і пішов у інший бік, примовляючи:

– Йй-богу, це лисиця! Тепер нам треба йти туди! Швидше! Цить!

Ледве ми дійшли до вузької стежки, що проходила вздовж висохлого русла лісового струмка, між його порослих кущами берегів, як він раптом зупинив мене і мовчки вказав рукою вперед; якась рудувата плямочка промайнула перед нами, перетнула стежку і русло струмка, метнулась угору, потім униз, і через мить усі шість собак із заливистим гавкотом кинулися за нею.

– Бачив? – запитав дядечко з таким задоволеним виглядом, ніби назавтра чекало його весілля. – Тепер вона пішла від них, – вів далі він, – але на тій просіці вони, напевно, піднімуть зайця! Давай-но здеремося вище, он туди!

Ми вийшли на невеликий рівний майданчик, осяяний променями призахідного сонця, і побачили засіяне вівсом поле, по краях якого тихо жевріли стовбури сосен. Тут ми зупинились і довго мовчки стояли на краю поля недалеко від зарослої травою дороги, яка йшла кудись у темряву, насолоджуючись незворушною тишею. Так ми простояли, напевно, близько чверті години, як раптом поблизу від нас знову почувся гавкіт, і дядечко штовхнув мене в бік. Тут у вівсі щось заворушилося, дядечко пробурмотів стиха: «Що за чорт, хто це там такий?» – і просто на нас вийшла величезна домашня кішка; вона подивилася на нас і пустилася навтьоки. Мій лагідний дядечко-пастор не на жарт розгнівався.

– Тобі що тут треба, мерзотна тварюко? Тепер-то я знаю, хто нищить молодих зайченят! Ну почекай же, я не дам тобі тут розбійничати! – вигукнув він і жбурнув їй услід важкий камінь.

Вона шмигнула в овес; у цей час собаки знову вихором промчали повз нас, і розгніваний дядечко скрушно мовив:

– Ну от, зайця-то ми так і не побачили!.. Вистачить на сьогодні. А тепер пройдемо ще трохи вперед, ти звідти побачиш справжні гори; зараз ми підійшли до них трохи ближче.

З іншого кінця поля, де сосни стояли рідше, відкривалася велична панорама гірських хребтів, що піднімалися сходишками, спочатку зелених, потім, далі на південь, усе більш синіх,

а за ними, широко розкинувшись на всьому протязі від Аппенцелля на сході до Берна на заході, смутно виднілись Альпи, такі далекі, що в них було щось казкове.

Намилувавшись цим краєвидом, я почав уважно придивлятися також і до характеру місцевості, яка оточувала мене. Вона походила скоріше на той ландшафт, який, як я собі уявляю, часто зустрічається в горах Німеччини: тут було багато зелені, мальовничих скель і всюди виднілися оброблені поля. Незліченні долини та яри, прорізані річками та струмками, були наче навмисне створені, щоб слугувати місцем відпочинку після довгих прогулянок; до того ж, місцевість була переважно лісиста.

Ми поверталися додому іншою дорогою, й переді мною довго ще змінювалися чудові картини природи, поки їх не приховали сутінки; коли ми увійшли в село, на небі світився повний місяць, і його яскраве світло, яке осявало млин і пасторський будинок і трепетно дрижало в хвилях річки, було останнім враженням, яке мені подарував цей дивовижний день. Сини пастора затіяли метушню та, бігаючи по березі в тіні ясенів, норовили зіштовхнути один одного в воду; мої сестриці сиділи в саду і щось наспівували, а тітонька крикнула мені з вікна, що я просто бродяга – за цілий день жодного разу на очі не показувався.

Розділ двадцятий

Покликання

Вітаючись зі мною наступного дня, всі називали мене не інакше як художником. З усіх боків раз по раз чулося: «Доброго ранку, художнику! Як зволили спочивати, пане художнику? Художнику, снідати пора!» Молодь добродушно піддражнювала мене, як вона це зазвичай робить, коли нарешті знаходить вдале прізвисько для людини, нової в компанії, про яку досі ще не було певної думки. Втім, я нічого не мав проти цього втішного звання, воно мені навіть подобалось, і я вирішив подумки ніколи від нього не відмовлятися. Після сніданку я вийняв підручники, щоб зайнятися своєю освітою, і, підкоряючись почуттю обов'язку, просидів над ними близько години. Проте їх сірі шорсткі сторінки, такі ж похмурі, як і викладена на них премудрість, нагадували мені недавнє минуле з його тужливими і важкими шкільними буднями; ліс по той бік долини був повитий легким сріблясто-сірим серпанком; уступи пагорба, вкриті пишними шапками листя, помітно підводились один над одним, і їх плавні, округлі обриси, осяяні неясними променями ранкового сонця, були ніжно-зеленими; гурти високих дерев чітко і красиво вимальовувалися на тлі розлитої мли і здавались якимись іграшковими, немов навмисне створеними для того, щоб писати з них краєвид, – а тим часом мій урок усе ніяк не закінчувався, хоча, по правді сказати, я давно вже читав неухважно.

Я встав, неквапливо пройшовся з підручником фізики в руці по своїй комірчині, потім заглянув у сусідні кімнати й виявив в одній з них невелику полицю з книжками світських авторів; всі вони вміщалися під широкими крисами старого бриля, що висів над полицею, такі носять сільські дівчата під час польових робіт. Знявши бриль із цвяха, я побачив близько десятка томів у добротних шкіряних палітурках із позолоченими корінцями. Я дістав із полиці томик *in quarto*,² здмухнув із нього товстий шар пилу й почав його перегортати. Це були твори Геснера; книгу було видрукувано на щільному веленовому папері й прикрашено безліччю віньєток і малюнків. Хоч на якій би сторінці я розкрив її, всюди йшлося про природу, про пейзажі, про ліси та поля; гравюри, любовно виконані натхненною рукою самого Геснера, що вельми вдало ілюстрували його міркування; словом, я знайшов тут усе те, до чого я давно вже мав схильність, і вперше дізнався, що про ці речі, виявляється, вже написано таку об'ємисту книгу, таку велику і прекрасну працю. Несподівано мені потрапив на очі аркуш про пейзажний живопис, у якому автор дає поради юному художнику, і я з захопленням прочитав його від початку до кінця. Викладена в простодушному тоні, ця стаття була цілком доступна для мене; особливо сподобалося мені те місце, де Геснер рекомендує приносити додому осколки валунів і річкові камені, вивчати їх злами і писати з них етюди скель; ця мудра, але в той же час така проста і ясна порада цілком відповідала моїм іще багатов чому хлоп'ячим нахилам, і я добре засвоїв її. Я відразу ж полюбив цю людину та подумки назвав її своїм учителем і наставником. Потім я заходився перебирати книги, сподіваючись знайти ще якийсь твір того ж автора, але замість цього мені потрапила на очі невелика книжечка з його біографією. Я прочитав і її, не відриваючись, від дошки до дошки. У школі він теж не подавав великих надій, але вже учнем намагався писати і пристрасно захоплювався мистецтвом.

У книжці багато говорилося про геніальність, про сміливе бажання йти своїм шляхом і тому подібні речі, про нерозсудливість, гоніння долі, про душевне прозріння, що прийшло врешті-решт до цієї людини, про славу та щастя. Перегорнувши останню сторінку, я дбайливо закрив книжку й замислився, й хоча особливо глибоких думок у мене не було, але читання все

² У чверть аркуша (лат.).

ж зробило свою справу: десь у глибині душі, можливо, ще несвідомо, я вирішив вступити до славного цеху художників.

Хоч як стеж за вихованням молодих людей, у їх житті рано чи пізно настає момент, який загрожує небезпечними наслідками, коли такі гонорові мрії непомітно для оточення починають хвилювати їх гарячі, сприйнятливі голови, і які щасливі ті деякі, хто вперше чує злочасне слово «геній» у тому віці, коли він уже встиг прожити частину свого життя, прожити просто і природно, без мудрувань, і має за своїми плечима роки навчання, праці та успіхів! Та й узагалі я сильно сумніваюся в тому, що, обравши собі який-небудь вид діяльності й бажаючи досягти в ній хоча б скромних успіхів, ми неодмінно мусимо підводити під свої починання масивний фундамент далекосяжних задумів і планів, як то роблять люди, що претендують на геніальність. Адже різниця між талантом істинним і уявним, мабуть, у тому лише й полягає, що справжній талант не показує тих пристосувань, якими він користувався під час роботи, і завчасно спалює їх, тоді як талант помилковий усіляко намагається виставити їх напоказ, і вони залишаються стояти, як неприбрані на недобудованому храмі риштовання, що поступово руйнуються.

Що ж до мене, то мені довелося почерпнути напій, що приворожив мене, не з пишно оздобленого чарівного кубка, а зі скромної, але чарівної пастушої чаші, бо все, що я прочитав у Геснера і все, що я дізнався про нього, носило загалом, незважаючи на окремі гучні фрази, досить безневинний і нешкідливий характер і кликало мене туди ж, куди я і без того прагнув, – під зелені склепіння дерев і до тихих лісових струмків, із тією тільки різницею, що мої відомості про природу та про живопис тепер дещо розширились.

Читаючи біографію Геснера, я познайомився також і зі старим Зульцером, який був покровителем Геснера в юності, під час перебування того в Берліні. Тому, помітивши серед книг кілька томів Зульцерового «Трактата про красні мистецтва», я вирішив зайнятися ним, позаяк він явно стосувався до нововиявленої мною галузі. Очевидно, ця книга отримала свого часу широке розповсюдження, тому що вона стоїть майже в будь-якій старій книжковій шафі та незмінно красується на всіх аукціонах, де її можна досить недорого купити. Як кошеня, що заблукало у густій траві, я безпорадно блукав у нетрях цього давно вже застарілого, складеного з енциклопедичною докладністю та монументальністю твору, приймаючи все прочитане на віру і поспішно хапаючись то за одну, то за іншу погано зрозумілу, а часто і взагалі спірну думку, і коли настав час іти на обід, голова моя була переповнена вченістю, бо я й сам відчував, якого важливого та гордовитого вигляду надають мені мої зосереджено стиснуті губи та широко розкриті, спрямовані вдалину очі. Зібравши всі вивчені мною праці про мистецтво, я відніс їх у мою кімнату і додав до теки з гравюрами покійного Фелікса.

Після обіду я ледве змусив себе на хвилинку заглянути до бабусі та, неухважно запхавши в кишеню приготований нею подарунок, мініатюрну Біблію із золотим обрізом та срібними застібками, негайно ж розпрощався з нею і поспішно пішов. Напружено мружачи свої короткозорі очі, бабуся довго ще дивилася мені вслід, і в її погляді був стриманий смуток, – адже цей благочестивий дар був знаком її щирої любові, й їй хотілося вручити його мені з належною урочистістю. Але дуже скоро її очі перестали розрізняти мене вдалині, бо, проникнувши в таємниці мистецтва, я палав тепер одним бажанням: якомога швидше випробувати набуті мною знання на ділі або, точніше кажучи, на деревах.

І ось, озброєний текою та приладдям для малювання, я вже крокував під зеленими склепіннями лісу та розглядав кожне дерево; однаке вибрати відповідну натуру виявилось не так-то просто: гордовиті лісові велетні стояли плече до плеча, тісно сплітаючись гілками, і не хотіли видавати мені своїх братів поодиноці; камені та кущі, квіти і трави, горбочки й купини – все прагнуло схватися від мене та пригорнутися до дерев, ніби шукаючи у них захисту, все навколо було злито в одне струнке ціле й дивилося мені вслід, немов посміюючись з моєї розгубленості. Нарешті могутній бук зі струнким стовбуром, у чудовій зеленій мантиї й увінчаний царственою

короною, відважно виступив із зімкнутих рядів, немов стародавній король, що викликає ворога на поєдинок. Цей богатир був такий ставний, кожна його гілка та кожна купа його листя були такі пропорційні з цілим, і весь він дихав такою повної радістю буття, що я був засліплений дивовижною чіткістю та визначеністю його обрисів, і мені здалося, що я легко впораюся з ним. І ось я вже сидів перед ним, і моя рука, що тримала олівець, уже лежала на чистому аркуші, а проте, перш ніж я зважився провести першу лінію, минуло ще чимало часу: чим ближче я придивлявся до цього велетня, тим більш невлотним здавалося мені саме те місце, на яке я дивився, і моя впевненість втрачалася з кожною хвилиною. Нарешті я наважився намітити кілька ліній і, почавши з коренів, спробував схопити прекрасні форми нижньої частини незламного стовбура; але мій малюнок виходив якимось неживим і незграбним; сонячні промені, що проникали крізь листя, грали на стовбурі, то висвітлюючи його потужні контури, то знову залишаючи їх у тіні; в напівтемряві його гілок раптом спалахувала та починала весело тріпотіти то сріблясто-сіра пляма на корі, то смарагдово-зелена смужка моху; інколи на світло показувався тремтячий молодий пагін, пророслий просто з кореня, часом у найгустішій тіні проступала абсолютно нова, ще не помічена мною лінія, який-небудь виступ або заглиблення, вкриті лишайником; потім усе це знову зникало, змінюючись новими вигадливими ефектами, хоча сам бук стояв усе так само величаво-спокійно і в його розлогій кроні чувся таємничий шепіт. А я все малював, малював квапливо, навмання, обманюючи самого себе, роблячи один начерк просто поверх іншого, боязко обмежуючись тією тільки частиною дерева, яку я змалював у ту хвилину, і був абсолютно не в змозі якось пов'язати її з цілим, не кажучи вже про те, що окремі лінії були взагалі ні на що не схожі. Мій малюнок розрісся до жахливих розмірів і особливо роздався в ширину, тому, коли я добрався до крони, місця для неї вже не залишилось, і я ледве насунув її, широко і низьку, як лоб негідника, на безформний товстий обрубок, що зображував стовбур, так що верхівка дерева впиралась у верхній край аркуша, а його коріння бовталось в порожнечі. Коли я нарешті підвів голову і окинув увесь малюнок в цілому, на мене, посміхаючись, дивився жалюгідний виродок, немов карлик у кривому дзеркалі, а красень бук іще з хвилину сяяв усіма барвами, ще більш величний, аніж раніше, наче насміхаючись із мого безсилля; потім вечірнє сонце рушило за гору, і він зник у тіні своїх побратимів. Мої очі нічого більше не могли розгледіти, крім однієї суцільної зеленої маси та карикатури, що лежала у мене на колінах. Я розірвав її, і якщо, прийшовши до лісу, я був надмірно самовпевнений і будував найсміливіші плани, то тепер я присмирнів і пихи у мене поменшало. Я відчував себе знедоленим і вигнаним із храму моїх юнацьких сподівань; втішна мрія про мету і сенс життя, які я уявляв знайти в живопису, знову вислизала від мене, і тепер мені здавалося, що я й справді нездара і що з мене ніколи не буде пуття. Похнюпивши голову і ледве не плачучи, я сумно побрів далі, у сподіванні, що ліс зглянеться наді мною і я знайду для себе щось легше. Однак у лісі ставало все темніше, всі барви зливалися в одну, і байдужа природа не хотіла кинути мені свою милостиню; в моїй тяжкій зневірі я пригадав прислів'я: «Аби почати, а там воно піде», – і тоді мені спало на думку, що я ж іще тільки починаю, а перші спроби зайнятися чим-небудь усерйоз тим і відрізняються від дитячої забавки, що з ними неминуче пов'язані невдачі та засмучення. Але від цього на душі в мене стало ще сумніше, оскільки досі я жив, не відаючи турбот і не знаючи, що значить наполеглива праця. Прислухаючись до великого шуму лісу та розмірковуючи про своє уявне нещастя, я згадав нарешті про Бога, до якого вже не раз звертався в біді, й знову вдався до його заступництва, благаючи його допомогти мені, – хоча б заради моєї матінки, – бо в ту хвилину мені живо уявилося, яка вона зараз самотня та яка пригнічена турботами.

Раптом я набрів на молодий ясен, який ріс посеред лісової галявини на невисокому горбку, напоений джерелом, яке просочилося тут. Його гнучкий стовбур мав лише якихось два дюйми в товщину, а дивно прості та ясні лінії його чарівної маленької крони з дуже правильно та симетрично розташованими листям, якого було іще так небагато, що його можна було

перерахувати, вимальовувалися на ясному, золотистому тлі вечірнього неба так само чітко й суворо, як і сам стовбур. Світло падало на деревце ззаду, так що мені видно було тільки різкі лінії його силуету; все це було немов навмисно створене для того, щоб початківець художник міг випробувати свої сили.

Я знову сів на землю і рішуче взявся за справу, думаючи, що мені вдасться схопити обриси ніжного молодого стовбура за допомогою всього лише двох паралельних ліній; однак природа і цього разу жорстоко посміялася з мене: лиш тільки я взявся замальовувати це простеньке деревце і уважніше придивлятися до нього, як його суворі, вкрай витончені лінії почали немов вислизати від мене. Одна з ліній контуру так точно повторювала всі ледве вловимі вигини іншого, ці дві лінії так непомітно сходилися вгорі, а молоденькі гілочки виростили зі стовбура так плавно, під таким певним кутом, що найменший невірний штрих міг спотворити весь стрункий і прекрасний вигляд деревця. Але я все-таки опанував себе і, уважно слідуючи за кожним вигином обраної мною натури, побоюючись відступити від неї хоча б на йоту, довів-таки справу до кінця; правда, в моєму начерку не було ані впевненості, ані витонченості, але у мене все-таки вийшла досить точна, хоча і боязка копія. Відчувши себе в ударі, я благоговійно домалював стеблинки трави і землю біля підніжжя дерева і побачив на моєму малюнку одну з тих ріденьких біблійних пальм, які зустрічаються в картинах благочестивих церковних художників та їхніх нинішніх епігонів і пожвавлюють своєю наївною принагідністю плоску лінію горизонту. Я залишився задоволений своєю скромною спробою і довго розглядав її, час від часу переводячи очі на стрункий ясен, який тихо погойдувався під свіжим вечірнім вітерцем і здавався мені посланцем прихильних небес. Радісний і задоволений, немов мені вдалося казачо здійснити, я вирушив у село, де мене відразу ж оточили родичі, які палали цікавістю побачити плоди мого паломництва, на яке я покладав такі великі надії. Однак коли я вийняв із теки своє деревце, на якому було всього якихось чотири десятки листочків, на обличчях присутніх, що, як видно, чекали чогось більшого, з'явилися посмішки, а дехто досить безсоромно розреготався; тільки дядечко похвалив мою роботу, сказавши, що на малюнку зразу ж можна впізнати молодий ясен; він підбадьорював мене, радячи наполегливо продовжувати заняття та гарненько вивчити породи дерев у тутешніх лісах, в чому він, як лісничий, обіцяв мені допомогти. Він ще добре пам'ятав той час, коли жив у місті, тож такі захоплення не здавалися йому смішними; до того ж такі запеклі мисливці, як він, зазвичай люблять живопис, – ймовірно, тому, що він зображує, між іншим, і ті дорогі їх серцю місця, де вони радіють і здійснюють свої подвиги. Тому відразу ж після вечері він почав читати мені цілий курс лекцій про властивості й особливості різних дерев і розповів, у яких місцях можна знайти найбільш повчальні екземпляри кожної породи. Але насамперед він порадив мені змалювати етюди його старого друга Фелікса, і я з більшою ретельністю займався цим протягом кількох наступних днів. У тихі, теплі вечори ми ще кілька разів ходили видивлятися місця для майбутнього мисливського сезону, обійшли чимало чудових куточків, і всюди, в долинах і на гірських схилах, нас оточував багатий і різноманітний світ дерев.

У цих приємних заняттях пройшов перший тиждень мого перебування у дядечка. До того часу я вже навчився розрізняти деякі дерева, і мене тішило, що тепер я можу називати своїх зелених друзів по імені; і тільки дивлячись на строкатий килим усіляких трав, що вкривали й сухий ґрунт у лісі, й вологу землю в долині, я ще раз серйозно пошкодував про те, що мої шкільні заняття ботанікою були перервані на самому початку; я добре розумів, що ті деякі й до того ж занадто загальні відомості, які я мав, абсолютно недостатні для того, щоб ближче познайомитися з цим крихітним, але безмежно різноманітним світом, а в той же час мені дуже хотілося знати назви та властивості всіх тих безіменних стеблинок і билинок, які росли та цвіли у мене під ногами.

Розділ двадцять перший Недільна ідилія. – Учитель і його дочка

Ще в перші дні мого перебування в будинку дядечка вся молодь змовилася, що найближчої ж неділі ми вирушимо в гості. За лісом, у невеликій, відлюдно розташованій садибі жив брат пасторші зі своєю донькою, яку пов'язували з моїми двоюрідними сестрами тісні узи дівочої дружби. Батько її був колись сільським учителем, але після смерті дружини усамітнівся в своїй мальовничій садибі, позаяк він мав деякий статок, а за характером являв собою цілковиту протилежність моєму дядечку. Останній, родом городянин, готувався вже в юності стати священиком і вивчав богослов'я, але потім закинув і забув усе це, щоб безроздільно віддатися старанній праці на землі та буйним утіхам полювання; вчитель же, незважаючи на селянське походження і вельми скромну освіту, був схильний до життя тихого та благоліпного, життя мудреця і праведника, і, вдаючись до роздумів на теологічні та філософські теми, вивчав книги про життя природи. Він дуже радів, коли йому випадала нагода зав'язати з ким-небудь розумну розмову, і був надзвичайно люб'язний із співрозмовником. Дочка його, якій було років чотирнадцять, росла задумливою і млявою панянкою і, відповідно до бажань свого батька, нагадувала скоріше зніжену пасторську доньку, ніж сільську дівчину, в той час як засмаглі та обвітрені обличчя юних спадкоємиць мого дядечка говорили про те, що вони звикли не боятися ніякої роботи; втім, цей відбиток свіжості не тільки не спотворював, а скоріше навіть прикрашав їх і дуже личив їх очам, які задержували блищали.

У неділю, тільки-но скінчився обід, три мої сестриці, яким було двадцять, шістнадцять і чотирнадцять років і які носили офранцужені на міський манер імена Марго, Лізетт і Катон, пішли на свою половину й довго радилися там, раз у раз перебігаючи з однієї кімнати в іншу і старанно замикаючи за собою двері. Ми, хлопчики, давно вже встигли вбратись і з нетерпінням чекали, коли ж нарешті вийдуть наші дами, а проте, заглядаючи в шпарини та замкові щілини, ми переконалися, що це буде ще не так скоро: всі шафи були широко розкриті, а дівчата стояли перед ними з серйозними обличчями і тримали раду, що їм одягнути. Щоб згаяти час, ми взялися піддражнювати дівчат, які зосереджено розмірковували; зрештою ми проникли до них у спальню, напали на них, вискочивши всією юрмою з-за величезної шафи, і, побачивши навколо незліченну кількість картонок, коробочок, скриньок та інших дівочих секретів, не забули поцікавитися, що там лежить. Але вони, опираючись із мужністю розлючених левиць, у яких хочуть забрати дитинчат, викинули нас за двері, й усі наші спроби знову взяти їх штурмом виявилися марними. З хвилину за дверима все було тихо, потім вони несподівано відчинились, і перед нами постали, бентежачись, усе ще обурюючись і в той же час заздалегідь смакуючи свій успіх, всі три сестриці в чудовому, але дещо строкатому вбранні; бідолахи, одягнені, як одягались їхні бабусі, несли в руках допотопні парасольки та вигадливі ридикюлі: один у вигляді зірки, другий на зразок півмісяця, третій являв собою щось середнє між гусарською ташкою та лірою.

Все це вразило б хоч кого, особливо якщо взяти до уваги, що в питаннях моди мої славні сестриці були самоучками і, цілком полишені на самих себе, вбиралися без чиєї б то не було допомоги, виключно за власним розумінням; їх матінка мала відразу до міського вбрання і, приходячи додому з церкви, куди вона, як пасторша, ходила в мереживнім очіпку, щоразу поспішала скоріше скинути його. Інших дам у селі не було, якщо не вважати дружини та дочок нового пастора, але останні так пишалися, що до них було не підступитися; до того ж вони нічого не шили самі, а замовляли свої туалети в місті. Таким чином, мої кузини могли розраховувати тільки на свої сили, на скромну сільську швачку та на деякі сімейні традиції, що їм вдалося відродити шляхом невпинних пошуків у комодах і скринях, які зберігали сліди давно забутого минулого. Тому ніхто не міг би заперечувати, що вони досягли в цій справі чималих

успіхів, і якщо в той день ми вітали їх появу глузливим: «Ах!» – то це було тільки удавання, за яким ховалося найщиріше захоплення.

Втім, і наші костюми по сміливості та строкатості не поступалися вбранню наших дівчат. Мої брати були одягнені в куртки досить грубого сукна, але їх крій, вигаданий сільським кравцем, був більш ніж оригінальний, і в ньому було навіть щось зухвале. На куртках було нашито безліч блискучих мідних гудзиків з вибитими на них оленями, що скачуть, ведмедами на задніх лапах та іншими дикими звірами; дядечко придбав ці гудзики з нагоди, оптом, так що їх мало вистачити на всіх його онуків і правнуків. Бувало, що брати втрачали свої прикраси, – тоді сільські хлопчачки їх підбирали і грали на них, як на гроші; поступово вони стали на селі чимось на зразок розмінної монети, причому кожна штука йшла за шість кістяних або олов'яних гудзиків. На мені був мій зелений мундирчик із червоними шнурами та білі панталони в обтяжку; жилетки я не надів, щоб краще було видно мою франтівську сорочку, зате недбало пов'язав навколо шиї подаровану бабусею шовкову косинку, а золотий годинник, що дістався мені у спадок від батька, з яким я так і не навчився поводитися, висів на блакитній стрічці з вишитими квітами, знайденій мною в одній з картонок матінки. З кашкета я давно вже споров козирок, який здавався мені філістерським забобоном, і цей куций головний убір, який залишав мій лоб незакритим, остаточно доповнював мою схожість із балаганним блазнем. Я вважаю, що для людини, яка мислить і прагне до краси внутрішньої, всі ці зовнішні прикраси мають здаватися смішними, причому люди думають про них тим менше, чим краще вони пізнали свій ідеал прекрасного і чим більше підійшли до нього в своїй діяльності, й навпаки: чим далі людина від того, що уявляється їй істинно прекрасним, тим більше вона прихильна до різноманітної мішури. На жаль, саме ця пристрасть до зовнішньої красивості нерідко затримує моральний розвиток молоді людини, – особливо якщо в неї немає батька, – бо хто ж, як не батько, може своєю добродушною насмішкою зцілити сина від його помилок і твердою чоловічою рукою направити його помисли до високого й істинно прекрасного.

До оселі старого вчителя вели дві дороги: вибравши ближчу, ми мушили піднятися на гору, що здіймалася за селом, і, пройшовши по її довгому гребеню, спуститися по протилежному схилу в іншу долину, яка почасти нагадувала нашу, але була трохи менша й мала більш округлу форму; тут, на березі глибокого синього озера, що займав майже всю долину, стояв, відбиваючись у воді, гостинний дім, де жили вчитель і його дочка; інший, довший, але легший шлях пролягав по дну нашої долини, вздовж річки, яка впадала в це ж озеро, так що, спустившись униз за течією і пробравшись крізь густі зарості по її берегах, ми могли потрапити до мети нашої подорожі, обійшовши гору.

У той кінець ми вважали за краще вирушити вздовж привітних берегів веселої річки; через гору, важчим шляхом, ми вирішили йти ввечері, коли стане прохолодніше. Незабаром наша барвіста процесія, що здалеку впадала у вічі, вступила в зелену долину і довго йшла по ній, поки ми не опинилися в чарівному куточку, сповненому дикої принади, де ліс спускався до води з обох боків, затіняючи її своїм темним, прохолодним шатром, так що нам доводилося відгинати низько навислі гілки. Часом він оточував її суцільними непроникними стінами листя, часом знову розступався, оголюючи прогріту сонцем піщану смугу берега, на якій росла дружна сім'я світлих струнких ялин; місцями на березі та у воді лежали уламки скель, які скопилися зверху, і річка спадала через них водоспадом, а крізь чагарник, який ріс над урвищем, там і сям проглядали напівзруйновані стрімчаки, з яких зірвалися ці брили; від доріжки, що йшла біля самої води, раз по раз відгалужувалися бічні стежинки, що вабили в темну таємничу глибину лісу. Плаття дівчат – червоне, синє і біле – яскравими плямами вирізнялися на тлі темно-зеленого листя, а гудзики моїх кузенів, які стрибали з каменя на камінь, спалахували золотом, своїм блиском змагаючись зі срібними зайчиками хвиль. Нерідко нам попадалася на очі якась лісова або водна звірина: спочатку ми знайшли п'я дикого голуба, як видно, розтерзаного шулікою, потім із води показалася змія, стрілою промайнула на гладкій прибереж-

ній гальці, а в мілкій калюжі, відокремленій від річки смужкою суші, билася, виблискуючи лускою та боязко тицяючись носом у камені, що оточували її зусібіч, форель, яка забралася туди; проте тільки-но ми наблизилися, вона одним стрибком опинилася в вируючому потоці й зникла в рідній стихії.

Ми не помітили, як обійшли всю гору кругом; привітна зелена гущавина розступилася, і перед нами раптово відкрився краєвид на темно-синє, обсіпане блискітками срібла озеро, яке мирно спало в своїх мальовничих берегах, осяяне м'яким світлом і заколисане незворушною тишею недільного дня. Озеро облямовувала вузька смужка обробленої землі, а навколо стіною стояв ліс, за яким ховалися й інші поля, – над густими хащами там і сям виднілися то червоний дах, то блакитна цівка диму. І тільки на освітленому сонцем схилі стелився великий виноградник, а під ним, біля самої води, стояв будинок учителя; верхній ряд кілків, які тримали лози, вимальовувався на чистій небесній блакиті; її відблиск лежав на всій дзеркальній гладі озера, і тільки по краях, біля берегів, у воді стояли перекинуті, але надзвичайно чіткі відображення жовтих нив, засіяних конюшиною полів і лісу, що здіймався за ними. Стіни будинку були чисто вибілені, балки та крокви пофарбовані в червоний колір, а віконниці розмальовані візерунками у вигляді величезних черепашок; на вікнах майоріли білі фіранки. Біля вхідних дверей був маленький ганок із вигадливими перильцями, і з нього вже спускалася, щоб зустріти нас, наша юна родичка, ніжна і струнка, як лілея; у неї були золотаво-каштанове волосся, блакитні оченята, насуплений, дещо норавливий лоб і мила усмішка на губах. На її тонкому обличчі раз у раз спалахував і зникав легкий рум'янець, а її голосок, тонкий, як дзвіночок, звучав ледь чути і раз у раз замовкав зовсім. Розцілувавши моїх сестриць так ніжно і з такою урочистістю, наче вони не бачились років десять, Анна провела нас через садок із запашними трояндами та гвоздиками, а потім запросила в дім, що дихав якоюсь надзвичайною чистотою і порядком і здавався тому особливо світлим і веселим. Назустріч нам вийшов її батько, старий в охайному сірому сюртуку, білій краватці та вишитих домашніх туфлях, який радо вітав нас. Він провів цей тихий недільний день за книгами, – вони ще лежали на його столі, – і був, напевно, дуже радий, побачивши перед собою відразу стільки слухачів, перед якими він міг похизуватися своїм красномовством. Коли ж йому відрекомендували мене, він, як видно, зрадів іще більше, бо вирішив, що я тільки-но прибув із якого-небудь університетського міста, розсадника знань, де пишним цвітом квітнуть науки, і що він знайде в мені співрозмовника, здатного гідно оцінити його витончене обходження та його вчені промови. Втім, як виявилось, він мав рацію, поклавши свої сподівання головним чином на мене; мої братики дременули з кімнати ще до того, як він устиг обрати предмет для розмови, і, подивившись у вікно, я побачив, що вони лежать на березі та мало не з головою залізли в рибну сажалку, так що мені було видно тільки їхні спini та три пари ніг. Вони уважно роздивлялися риб, яких розводив дядечко, в той час як їх сестри вирушили слідом за маленькою господинею дому та старою служницею на кухню і в сад.

Незабаром учитель помітив, що я охоче слухаю його міркування, намагаюся в міру сил вникати в запитання, що він ставив мені, та відповідаю на них досить доладно. Він докладно розпитав мене про останні нововведення в школі, а потім сказав:

– І все-таки вони там трохи пересолюють! Ось недавно прочитав я в газеті, що в нашій кантональній школі теж були заворушення і що покінчили з ними дуже просто: видалили відразу і непридатного до посади вчителя, і найбільш недбайливого учня, – у газеті пишуть, ніби це був справжній маленький революціонер і з його відходом у школі відразу ж відновилися порядок і спокій. Ну гаразд, хай звільнили вчителя, це, як мені здається, захід розумний, – звичайно, якщо йому не забули підшукати інше місце; але навіщо ж виганяти учня – ось чого я ніяк не второпаю! Адже це, думається мені, однаково, що вигнати людину з товариства й оголосити їй: ми з тобою справи мати не хочемо, живи як знаєш! Це не по-християнськи; Все-

вишній не покарав би його, він направив би заблудлу вівцю на шлях істинний. А ви, небоже, чи були ви знайомі з цим вигнаним хлопчиком?

Це запитання пробудило в мені тяжкі спогади, а співчутливий тон, яким говорив учитель, знову розворушив мою душевну рану, й, опутивши очі, я зізнався, що цей учень – я сам.

У крайньому подиві він зробив крок назад і подивився на мене широко розкритими очима; він був збентежений, побачивши так близько перед собою юного лиходія з настільки оманливою невинною зовнішністю. Але я вже встиг привернути його до себе, а моя скромна поведінка, ймовірно, переконала його в тому, що, виявивши тепле співчуття до потерпілого, він не так уже й помилявся.

– Я відразу ж подумав, – вигукнув він, – що в цій справі щось негаразд! Я тепер і сам бачу, що мій племінник – розсудливий юнак, із яким можна поговорити серйозно! Ну ж бо, розкажіть мені всю цю сумну історію, аж надто цікаво дізнатися, де тут ваша провина і де людська несправедливість!

Я щиросердно і докладно розповів привітному старому, як було діло, і під кінець навіть трохи розхвилювався, позаяк відтоді мені ще жодного разу не було нагоди вилити комусь душу; вислухавши мене, він замислився, помовчав, сказав: «Гм!» – потім пробурмотів: «Так-так», – і, нарешті, заговорив знову:

– Ваша доля воістину дивовижна! Перш за все ви не мусите зарозуміло зневажати тих, хто заподіяв вам страждання, і таїти проти них злобу, бо ця небезпечна гординя була б вам тільки на шкоду і могла б зробити вас нещасним на все життя! Згадайте, що ви ж теж були співучасником злої витівки ваших товаришів, що вчинили так несправедливо, і радійте тому, що, завдавши вам нелегкої кари, Господь Бог дав вам настільки повчальний урок уже в ранній юності. Адже ви постраждали не від земного неправосуддя, а з волі Вседержителя, який сам утрутився у вашу долю і тим відзначив вас у такому ранньому віці, на знак того, що з вас він має намір вимагати суворіше, ніж з інших, і хоче повести вас своїми несповідимими шляхами. Прийміть же це уявне нещастя із вдячністю та каяттям, стерпіть та забудьте те, в чому ви бачите несправедливість, і постарайтеся довести всім своїм подальшим життям, що послане вам випробування не минуло для вас безслідно; пам'ятайте завжди, що за кожне ухилення зі стежки чесноти Господь покарає вас більш суворо, ніж інших, бо він хоче, щоб ви прагнули істини й добра твердіше та наполегливіше, ніж усі ті, хто не пройшов такої спокуси. Лише тоді все пережите вами послужить вам на благо, інакше все це буде вам здаватися просто безглуздою та прикрою випадковістю, що неждано затьмарила вашу юність, хоча насправді задум всеблагото творця полягає зовсім не в цьому. Одначе попервах найважливіше – це вибрати собі якесь заняття, і хто знає, може, саме завдяки цій наглій біді вам судилося зробити вибір раніше, ніж якби її не було! Ви, певно, вже відчули покликання до якої-небудь справи; чому ж хотілося б вам себе присвятити?

Його слова припали мені до душі; щоправда, я не цілком зрозумів їх глибоке моральне значення, зате дуже жваво засвоїв думку про мого небесного наставника і призначений мені високий жереб; перейнявшись усвідомленням того, що моїм схильностям протегує сам Господь Бог, я відчув себе щасливцем, у душі моїй зійшла світла провідна зірка, і я заявив прямо:

– Так, звичайно, – я хотів би стати художником!

Ці слова спантеличили мого нового покровителя, мабуть, іще більше, ніж моє попереднє признание, позаяк, живучи в усамітненні, далеко від світу, він найменше очікував почути таку відповідь. Одначе незабаром він зібрався з думками і мовив:

– Художником? Ось дивна думка! Одначе подумаймо! Звичайно, був час, коли на світі жили справжні художники; наділені божественним даром, вони тамували духовну спрагу народів благодатним напоєм свого мистецтва, що замінювало людям незрозуміле для них живе слово Святого Письма, яке тепер, на щастя, всім доступне.

Але якщо це мистецтво і тоді вже дуже скоро стало непотрібною мішурою, якою марно-славно прикрашала себе пихата римська церква, то в наші дні воно, як мені здається, і зовсім втратило всякий внутрішній зміст і слугує лише суєтним примхам людей і їх смішний пристрасті до розкоші. Я, щоправда, вельми мало обізнаний про те, хто і як займається нині такими витівками у світі, але однаково не можу собі уявити, як можна при цьому залишатися діловою та мислячою людиною! Невже ж то вам прийшла така охота малювати всякі паскудні картинки або ще, чого доброго, писати портрети на замовлення? Та й чи маєте ви необхідні навички?

– Мені хотілося б стати пейзажистом, – відповів я, – я відчуваю велику схильність до такого роду діяльності й твердо вірю, що Господь Бог допоможе мені опанувати таємницями цього мистецтва!

– Пейзажист? Це значить, ви малюватимете заморські міста, химерні скелі та гірські пасма? Гм! Ну що ж, я гадаю, це не так уже погано, принаймні ви побуваєте в далеких краях і пізнаєте світ, побачите чужі країни та моря, та й з людьми різними познайомитеся! Одначе для цього, думається мені, потрібні велика мужність і особлива удача, і поки людина ще молода, їй, на мій погляд, слід перш за все подумати про те, як би знайти чесне ремесло у себе на батьківщині, щоб стати корисним членом суспільства і опорою для своїх старих батьків!

– Ландшафтний живопис, якому я задумав себе присвятити, це зовсім не те, що ви, люб'язний дядечку, під цим словом маєте на увазі, а щось зовсім інше!

– Он як? А що ж?

– Це мистецтво полягає не в тому, щоб роз'їжджати по прославлених місцевостях і замальовувати різні дивини; пейзажист споглядає спокійну велич природи і намагається передати її красу, іноді він зображує цілий краєвид, на зразок оцього озера, оточеного лісами та горами, іноді – одне-єдине дерево або навіть просто хвилі та клапоть неба над ними!

Позаяк учитель нічого на це не відповів і, здавалося, чекав, чи не скажу я ще що-небудь, то я вирішив доповнити моє роз'яснення, причому цього разу говорив із великим запалом і не менш красномовно, ніж він. За вікнами простягалось величаве озеро, наполовину осяяне яскравим сонцем, наполовину вкрите зеленою тінню лісу; стрункі дуби, що росли на далекому гребені пагорба, здавалося, кивали мені своїми вершинами, що високо здіймались у синє, по-святковому ясне небо, – кивали тихо, ледь помітно, але наполегливо, немов хотіли переслати мені здалеку свій привіт; я все дивився і дивився на них, як на якісь вищі істоти, і вів далі свою промову:

– Якщо художник бачить своє покликання в тому, щоб усе життя споглядати чудові творіння Господа, які й донині зберегли свою первозданну чистоту і принадність, пізнавати їх, і схилитися перед ними, і славити того, хто їх створив, намагаючись сфотографувати їх безмовну красу, – хіба не можна назвати його прагнення благородними і прекрасними? Нехай він зобразить хоча б просто кущик – він і тоді дивуватиметься кожній його галузці, бо побачить, що, підкоряючись мудрим законам Творця, вона виросла не так, як інші, якщо ж він може написати ліс або широке поле, осяяне ясным небом, нарешті якщо він уміє створювати такі картини силою своєї вільної уяви, не маючи перед очима зразка – гаїв, гір і долин або хоча б тихих, непримітних куточків, якщо він творить щось своє, нове, небувале й водночас так вірно і точно підмічене, немов усе це насправді десь існує, – тоді це мистецтво здається мені воістину прекрасним, не менш радісним і чудесним, ніж діяння Творця небесного. Варто тільки живописцю захотіти – і з його волі виростають могутні дуби, що йдуть кронами під самий небозвід, а над ними линуть легкі, химерні хмари, і все це відбивається в дзеркалі вод! Він каже: «Хай буде світло», – і розсипає сонячні промені за своєю забаганкою, висвітлюючи ними трави та каміння та примушуючи їх гаснути в густій тіні дерев. Він простягає руку – і ось у небі ударила гроза, і земля тремтить від страху, а ввечері сонце сідає в темному багрянці! До того ж він самотній, йому не доводиться ладити з різними поганими людьми, і він може жити так, як підказує йому його совість!

– Що ж, значить, це ціла галузь мистецтва, і люди визнають її і цінують? – запитав вкінцець спантелечений учитель.

– О так, – відповів я, – у містах знатні люди прикрашають свої оселі величезними полотнами в позолочених рамах, і всі ці картини здебільшого зображують лісову глушину, тихі зелені куточки, сповнені такої краси і написані з такою досконалістю, що перед тобою мовби вільний світ Божий; городяни, які сидять під замком у своїх кам'яних колодязях, радіють, дивлячись на дихаючі життям полотна, і щедро винагороджують їх творців!

Учитель підійшов до вікна і подивився в нього з деяким здивуванням.

– Так, значить, ось це, наприклад, маленьке озеро, цей милий моему серцю затишний куточок, теж гідний пензля живописця, і люди милувалися б ним, навіть не знаючи, як воно називається, тільки тому, що Господь явив у ньому частку своєї щедрості та всемогутності?

– Ну звичайно! І я сподіваюся, що я ще колись напишу для вас це озеро, і он той темний берег, і цей захід, так що ви зрадієте, впізнавши на моїй картині сьогоднішній вечір, і тоді ви самі скажете, що все це є гідним високого мистецтва, – зрозуміло, якщо я навчусь і стану справжнім художником!

– Ось знову довелося мені на схилі віку дізнатися про щось нове, – сказав розчулений учитель, – далєбі, дивно, як різноманітно виявляється розум людський. Мені здається, що ви обрали шлях славний і благочестивий, і якщо вам вдасться написати таку картину, то це буде праця, мабуть, не менш похвальна, ніж хороша духовна пісня, гімн на честь весни або врожаю... Гей, хлопчики, – крикнув він юним любителям рибальства, які все ще вовтузилися біля сажалки, – візьміть-но цебер та наберіть побільше риби на вечерю, вугрів, форелей або щук, нехай наші господині їх посмажать!

Тим часом дівчата повернулися до кімнати і ще встигли почути завершення нашої бесіди, так що балакучому господареві неважко було перевести розмову на інші предмети й залучити до неї всіх присутніх. Утім, сам я незабаром замовк і тримався досить соромливо, позаяк миловидна Анна непомітно опинилася зовсім близько від мене і шепотілася про щось із однією з сестер. Старий говорив із дівчатами про сподівання на врожай, про свій виноградник і плодові дерева, але й тут кожне його слово звучало якось незвичайно благоліпно і зворушливо; здогадуючись, що багато чого в їх розмові мені незрозуміло, він час від часу роз'яснював мені, про що йдеться. Я ж не промовив більш ні слова, – у мене було так світло й радісно на душі, тому що я перебуваю поруч з цією чарівною дівчинкою, хоча я й не підводив на неї очей, а тільки відчував приємне хвилювання, коли чув її голосок.

У кімнату проник смачний запах смаженої риби, він привернув увагу хлопчиків, незабаром стара куховарка дала господареві знак, і вчитель запросив нас піднятися на другий поверх. Ми увійшли в невелику, світлу та прохолодну кімнату з побіленими стінами, в якій стояли тільки довгастиий стіл, кілька стільців і старий домашній орган. Стіл був уже накритий, ми сіли і, жваво розмовляючи, взялися за вечерю, що складалася з найрізноманітніших рибних страв, оскільки мої братики не посоромилися відібрати найніжніших форелей і вугрів. Десерт із фруктів та сільських пряників і легке світле вино з того винограду, що ріс на пагорбі за будинком, доповнили просту, але в той же час щедрю і навіть по-своєму вишукану трапезу; старий учитель приправляв її своїми глибокодумними зауваженнями, дівчата і їх брати жартували та задавали одне одному нехитрі загадки та головоломки, а в загальному тоні бесіди було щось піднесене, святкове, так що ми почувалися не зовсім як удома, але й не зовсім так, як відчувається гість у простій селянській родині. Коли, підкріпивши свої сили, ми встали з-за столу, вчитель підійшов до органа і відкрив його, так що стали видні всі його яскраві блискучі труби та намальований на внутрішній стороні стулок райський сад із квітами та звірами, в якому гуляли Адам і Єва. Учитель сів за клавіатуру; ми стали за його спиною півколом, Анна роздала нам старовинні книжечки з нотами і текстом, її батько зіграв короткий вступ, і ми заспівали з його голосу і під його акомпанемент кілька гарних духовних пісень, а потім вигад-

ливий канон. Ми співали в якомусь радісному захваті, на повний голос, злагоджено і з почуттям міри. Всі були такі вдячні долі, яка подарувала нам ці прекрасні миті, що слух у нас якось загострився, і наш хор звучав красивіше і впевненіше, ніж на уроці найсуворішого шкільного регента; я теж був щасливий і виливав почуття, що переповнювали мене, сміливо і вільно приєднуючи свій голос до загального хору, – адже цей день знову приніс мені так багато нового і здавався прекраснішим за всі інші. Щоразу, коли ми закінчували чергову строфу, з боку озера, з лісу, де височіли стіни скель, долинали відлуння, що затихало, гармонійно відбите ними, та зливало акорди органу і голоси співаків у якийсь незвичайний чарівний звук, і його останні слабкі відголоси все ще тремтіли в повітрі, коли ми починали співати наступну строфу. То тут, то там, вгорі та внизу чулися радісні людські голоси та їх радісна пісня вільно лилася в тихому вечірньому небі, наче вся долина співала разом із нами наш заключний канон.

Але нам пора було йти додому, позаяк сонце вже почало спускатися за гору; задоволений нашим співом, учитель неохоче попрощався з нами, а прощаючись зі мною, виявив найпохвальніші знаки своєї прихильності. Він узяв із мене слово якнайчастіше навідуватися в його долину під час моїх прогулянок і просив мене без будь-яких церемоній зупинятися в його домі, буцім би це був дім мого дядечка. Анна захотіла провести нас до вершини гори, і ми вирушили в дорогу назад іще більш збуджені та веселі, ніж по дорозі сюди. На дівчат раптом якось відразу, начебто без усякої причини, можливо, просто від відчуття повної свободи, найшла нестримна веселість і безневинний пустотливий запал, очі у них так і світилися, і вони всю дорогу співали, цього разу веселих народних пісень, а ми підтягували. Потім розмова перейшла на сердечні справи моїх сестричок, і в пориві відвертості всі троє віддалися невинному бажанню побалакати й посеCRETничати, як це водиться між дівчатами, які вступили в сповнену надій пору юності, – незабаром між ними розгорілася жартівлива суперечка: одна піддражнювала іншу, обсипаючи її втішними для її самолюбства натяками, а та чинила опір лише для годиться і пускала у відповідь якусь лукаво-добродушну шпильку. Тільки Анна, здавалось, не боялася зазнавати нападу і лише час від часу боязко вставляла яке-небудь жартівливе зауваження; я ж слухав їх балаканину мовчки, позаяк серце моє було сповнене пережитим за день. Ми вже дійшли до вершини гори, що сяяла в заграві заходу; Анна, що йшла переді мною, була вся якась світла, повітряна, немов неземна, і мені здавалося, що поряд із нею стоїть і всміхається сам Господь Бог – друг і покровитель усіх пейзажистів, яким він постав переді мною в розмові з учителем. Вже попрощавшись із усіма, вона наостанок простягнула руку і мені, й її обличчя, червоне в призахідних променях, почервоніло при цьому ще сильніше. Ми соромливо потиснули руки, вірніше, тільки кінчики пальців, і ввічливо назвали одне одного на ви; але брати зареготали, а сестри абсолютно серйозно зажадали, щоб ми говорили одне одному *ти*, – в *тутешніх* краях сільська молодь не визнавала іншого звернення.

Кожного з нас змусили сказати іншому *ти* і назвати його по імені, що ми і зробили досить несміливо і церемонно; вимовлене устами Анни, моє ім'я прозвучало в мене у вухах, як ніжні переливи флейти; потім вона хутко і боязко втекла, зникнувши в густих сутінках, які огорнули її рідну долину, а ми почали спускатися по іншому схилу, і тоді я зрозумів, що цей день був для мене подвійно щасливим: я придбав могутнього покровителя, що незримо витав наді мною в вечірній імлі, та ніс у своєму серці ніжний дівочий образ, який зухвало поспішив назвати своїм кумиром.

Частина друга

Розділ перший

Вибір професії. – Матінка та її поради

Я не міг довше терпіти стан невизначеності й витягнув із моїх пожитків аркуш тонкого паперу, на якому взявся писати перший у моєму житті лист до матері. Коли вгорі сторінки, на самому її краю я вивів: «Люба матінко!» – образ матері раптово постав у моїй уяві; я відчув, як зробило крок уперед моє життя, відчув усю його серйозність, так що раптом немов би розучився писати, і мені насилу вдалося скласти кілька фраз. Але потім оповідь про мою подорож і про інші переживання допомогла мені вибратися на простір, і з-під пера мого полилася хвалькувата бувальщина, що показувала мене в добряче прикрашеному вигляді. Я знаходив велике задоволення в тому, щоб виставлятися на такий манер, мене опанувало бажання, що згодом не раз повторювалося, справляти на матінку особливе враження вигадками про мої успіхи, про різні моїх подвиги та пригоди, – якась особлива пристрась розважати її настільки дивним чином і при цьому набивати собі ціну. Потім я перейшов до мети мого листа і заявив без зайвої балаканини, що мені слід стати живописцем, а тому я просив матінку, попередньо обдумавши мій намір, порадитися з найбільш досвідченими людьми з числа наших знайомих. Лист закінчувався сімейними новинами та привітаннями, а також деякими наполегливими проханнями стосовно життєвих дрібниць; я кілька разів акуратно склав його і запечатав своєю особистою печаткою – «якорем надії», який давно було заховав на дно своєї скриньки і тепер уперше витягнув на світло денне.

Отримавши мій лист, матінка наділа те нехитре темне плаття, в якому здійснювала офіційні візити, і, стискаючи в руці чисту хустку, почала урочистий обхід знайомих, які мали в її колі особливий авторитет.

Спочатку вона зайшла до одного шановного всіма столяра, який нерідко бував у солідних будинках і володів тому світськими знаннями. Як друг мого покійного батька, він підтримував дружбу з нами і до того ж ретельно сприяв прагненням людей свого кола до освіти. З повною серйозністю вислухавши слова моєї матінки, він рішуче відкинув мої наміри, які, за його словами, призвели б тільки до того, що дитина була б приречена на жебрацьке і безпросвітне існування. Однак столяр зголосився надати допомогу в тому разі, якщо хлопчик обов'язково захоче взятися за художнє ремесло. Якийсь юнак – його двоюрідний брат – вивчився в одному віддаленому місті гравірувати географічні карти, тепер він чимало заробляв, так що зажив доброї слави в очах усієї своєї рідні. Порадник зголосився, на знак особливого дружнього ставлення до матінки, відрекомендувати мене цьому чоловікові з тим, аби я, якщо у мене справді є здібності, правильно використавши час для здобуття необхідних знань, міг навчитися не тільки гравірувати карти, але згодом і самостійно викреслювати їх. Оце була б професія, славна, поважна, та до того ж корисна і підходяща для солідного життя.

Сповнена тривоги і сумнівів прийшла матінка до іншого покровителя, який був також другом її чоловіка. Він володів фабрикою, що виготовляла строкаті набивні тканини, і поступово зумів так розширити своє незначне підприємство, що тепер пожинав плоди зростаючого добробуту. Фабрикант таким чином відгукнувся на повідомлення моєї матінки:

– Та обставина, що юний Генріх, син нашого незабутнього друга, хоче обрати кар'єру художника, як і ваше повідомлення про те, що він уже давненько найрадше займається олівцем і фарбами, якнайкращим чином відповідає одній думці, яку я з віднедавна плекаю щодо хлопчика. Що ж, нахили його спрямовані до діяльності більш витончені, для якої потрібні

таланти та вищі поривання, і це цілком у душі його славного батька, а проте нахили ці мають бути спрямовані по вірному і розумного шляху. Ви, шановна пані, мій давній друг, і вам відомий характер мого немаловажного підприємства: я виготовляю строкаті тканини, і якщо мені вдається отримати деякий дохід, то головним чином унаслідок того, що я з величезною увагою та швидкістю намагаюся застосувати новітні та оригінальні малюнки і, більше того, шукаю можливостей випередити панівні смаки пропозицією малюнків усе більш нових і більш оригінальних. Для цієї мети на фабриці є свої малювальники, яким доручено вишукувати нові зразки; сидячи в затишній кімнаті, вони, відповідно до свого смаку, розкидають по тканині квіти, зірки, завитки, мазки та лінії. У моєму закладі троє таких малювальників; я змушений платити їм неабиякі гроші, та, крім того, мені доводиться ще оточувати їх пошаною. Хоча вони досить вправно осягають і виконують свої обов'язки, все ж їм випадково довелося зайнятися цим ремеслом, і в них немає до нього ніякого душевного потягу. Чи може бути для мене будь-хто бажанішим, аніж юнак, який із таким запалом віддається паперу та фарбам, який у такому юному віці цілі дні безперервно, не змушуваний ніким, малює дерева та квіти! Ми йому вдалась роздобудемо квітів, і нехай він собі невтомно, щоразу по-новому розвиваючи свою фантазію, струнками рядами завдає їх на тканині; нехай видобуде він із багатої природи найхімерніші, найчарівніші візерунки, які приведуть у відчай моїх конкурентів! Коротше кажучи, віддайте вашого сина в мій дім! Він у мене швидко наздожене інших, а через кілька років ми пошлемо його до Парижа, де цю справу поставлено на широку ногу і де відмінні малювальники з різних галузей промисловості живуть по-князівськи, а підприємці просто-таки носять їх на руках. Коли він там пройде необхідне навчання і достатньо розширить свої пізнання, він уже буде сформованою людиною і зможе сам визначити свою долю. Захоче він знову зв'язатися зі мною – що ж, це принесе мені й радість і прибуток; знайде він своє щастя в іншому місці – навіть і в цьому разі я матиму не менше задоволення. Обміркуйте мої слова, – здається мені, що я не помиляюся!

Слідом за цим він повів матінку оглядати підприємство та показав їй усі свої багатоколірні чудеса, всі свої різьблені по дереву зразки і те, чим він найбільше пишався, – винахідливі та сміливі візерунки своїх малювальників. Усе це припало матінці вельми до душі та вселило їй радісне сподівання. Її полонило, що такий умілий ділок пропонує для мене вірне і прибуткове ремесло, а думка про те, що мистецтво це слугує прикрасі жінок, що воно таке чисте та мирне, несла їй упевненість, що син її знайде собі тут надійний прихисток. До того ж вона, може, відчувала і цілком зрозуміле марнолюбне хвилювання, коли уявляла себе в сукні з недорогої матерії, розписаної за моїм малюнком. Ці приємні думки цілком опанували її, і вона цього разу перервала свої візити, щоб поринути в чарівні мрії.

Проте наступного дня мати, охоплена новими турботами та сумнівами, подалася в нову дорогу, виконуючи той обов'язок, який покладено природою на батька. Вона прибула до третього друга її покійного чоловіка, шевця, який мав репутацію глибокого мислителя та проникливого політика. Після смерті мого батька він під впливом подій став прихильником більш послідовного демократичного спрямування. Вислухавши без усякого співчуття розповідь матінки про успіх, який увінчав її вчорашні зусилля, він вибухнув гнівною промовою:

– Живописець, канцелярський щур, виготовлювач географічних карт, рисувальник квіточок, хазяйський холуй! Прихвостень грошового мішка, пособник розкоші та розпусти, а як рисувальник географічних карт прямий пособник звірячих військових нападів! Ремесло, чесна і важка фізична праця – ось що нам потрібно, добра жінко! Був би живий ваш чоловік, він би, звичайно, навчив свого сина трудитись і зробив би його людиною, – це вже без сумніву! До того ж хлопчик став кволим, він розпещений вашим бабським вихованням; зробіть із нього муляра або каменяра або, ще краще, віддайте його мені! У мене він знайде справжню скромність і водночас справжню гордість людини з народу; ще навіть не навчившись зшити пару порядних черевиків, він уже зрозуміє, що таке громадянин. І тоді він буде гідним спадкоємцем

свого батька, якого так бракує нам, майстровим і ремісникам. Схаменіться, пані Лее! Чоловік мусить пробитися до життя власною працею, інакше він не стане чоловіком! Скажіть, чи не давлять вам ті нові черевики, які я вам днями послав?

Але пані Лее пішла без особливого натхнення і по дорозі бурмотіла до себе: «Сиди зі своєю халявою, залишишся голим і вбогим, пане шевцю, такий собі ти неотесаний селяк! Латай свій брудний черевик, мій син не такий дурень, аби розділити з тобою компанію! Присягаєшся ти не Богом, а дратвою, але мене не спокусиш такою клятвою. Певна річ: хто до смоли торкається, той і каляється!» І, вимовляючи всі ці жовчні афоризми, які вона згадувала потім щоразу, як мова заходила про її розмову з шевцем, матінка моя взялася за ручку дзвінка біля вхідних дверей високого та гарного будинку, який колись мій батько побудував для одного знатного пана. Цей гордовитий і вишукано чемний чоловік був чиновником, який перебував на державній службі, і хоча він не був балакучий, проте, виявляючи певну прихильність до нашої сім'ї, він уже не раз допомагав нам своїми порадами. Дізнавшись од матері, про що йде мова, він відповів їй ввічливою, але рішучою відмовою:

– Мені дуже шкода, що саме за цих обставин я нічим не можу вам служити! Я зовсім нічого не розумію в мистецтві! Я тільки твердо знаю, що навіть видатний талант не може обійтися без довголітнього навчання, а для цього потрібні значні кошти. Щоправда, зустрічалися генії, які пробивалися до слави, долаючи перешкоди, а проте для того, щоб визначити, чи подає ваш син хоч найменші надії, в нашому місті немає жодного достатньо авторитетного судді! Всі ті, кого тут іменують художниками, дуже далекі від моїх уявлень про справжнє мистецтво, і я ніколи не став би нікому радити йти таким помилковим шляхом. – Потім він замислився і, зробивши паузу, вів далі: – І ви, і син ваш мусите зрозуміти, що все це дитячі мрії; от якщо він вирішить вдатися до моєї допомоги, щоб вступити на службу в одну з наших канцелярій, я готовий запропонувати йому свою підтримку і надалі не випускати його з уваги. Мені доводилося чути, що він не позбавлений здібностей, особливо в письмових роботах. Якби він зумів добре себе зарекомендувати, з часом він міг би дослужитися до управителя, подібно багатьом чесним трудівникам, які також починали свій шлях знизу, вступивши до канцелярії простими переписувачами. Втім, останнє зауваження я зробив аж ніяк не для того, щоби вселити вам якісь надзвичайні сподівання, але тільки бажаючи показати вам, що хлопчика і на цьому шляху зовсім не обов'язково очікує сумна та убога доля.

Ця промова, що відкрила перед моєю матір'ю зовсім нову перспективу, знову завдала їй цілковитої нерішучості, й вона почала думати, чи не змусити мене найсерйознішим чином відмовитися від моїх намірів. Адже слова цього шанованого та впевненого у своїх судженнях чоловіка, який не тільки ясно розбирався в умовах життя, але й часто визначав їх, який, безсумнівно, міг надати допомогу тому, хто довіриться його пораді, – його слова обіцяли ще більші гарантії, ніж обіцянки фабриканта.

На цьому вона завершила свій тяжкий похід і описала мені в розлогодному листі його підсумки, особливо виокремлюючи пропозиції фабриканта і державного чиновника та просячи мене – раніше ніж я напишу їй про своє остаточне рішення – подумати про те, як я міг би з'єднати свої природні потяги з перебуванням на батьківщині, із забезпеченням чесного прожитку, з тим, врешті-решт, аби я незмінно залишався для неї розрадою та опорою в старості. Звичайно, писала вона, не може бути мови про те, щоб намагатися силою нав'язати мені життєве покликання; вона чудово знає погляди, яких дотримувався з цього приводу батько, і її єдине завдання – діяти в тому дусі, в якому вчинив би він.

Лист починався словами «Мій дорогий сину», – і слово «син», яке я вперше почув від неї, зворушило й схвилювало мене до глибини душі; я виявився тому настільки сприйнятливим до змісту листа, що почав сумніватися в самому собі й завагався. Тут, серед моїх зелених дерев, я відчув себе зовсім самотнім, зовсім не захищеним од суворого холоду життя й її розпорядників. Але в той час як я вже почав було звикати з думкою про те, що мені належить назавжди

розлучитися з моїм улюбленим лісом, я ще більш гаряче і схвильовано віддався всіма почуттями природі й цілий день провів у горах; загроза розставання змусила мене швидше розібратися в нових для мене поняттях і відчуттях. Я вже кілька разів скопіював начерки Фелікса, вкривши тушшю й олівцем білі аркуші альбому, причому домігся навіть деякої виразності.

Розділ другий Юдіф і Анна

Часто піднімався я в ранкові або вечірні години на гору та дивився вниз, – дивився на синяву озера та на розташований біля самого берега будинок, де мешкали шкільний учитель і його дочка; а іноді я цілими днями сидів на схилі гори, примостившись під захистом бука або дуба, і бачив будиночок, який був то залитий сонцем, то вкритий тінню; але чим довше я зволікав, тим менше міг змусити себе спуститися вниз; всі мої думки були прикуті до цієї дівчинки, і тому мені здавалося, що варто мені тільки з'явитись, як усім одразу стане ясно, заради кого я прийшов. Моя уява була настільки захоплена чарівним образом Анни, що я миттєво втратив усяку природність у поведженні з нею і самовпевнено думав, що й вона відчуває такі ж почуття до мене. Хоча я і прагнув усією душею нової зустрічі з нею, очікування та моя власна нерішучість були для мене болісні; навпаки, в цьому стані роздумів і томливого сподівання я навіть подобався самому собі, а можливість другого побачення породжувала в мені, певно, навіть невиразну тривогу. Коли мої сестриці заводили про неї мову, я прикидався неуважливим, удавав, що не чую, але не виходив із кімнати до кінця розмови, а коли вони прямо зверталися до мене й запитували, чи не здається вона мені чарівною, я відгукувався сухо й коротко: «Так, звичайно!»

Мої шляхи часто вели повз будинок прекрасної Юдіфі. Коли я бачив цю красиву жінку, мене охоплювало почуття якоїсь обмеженості, а вона – немов угадуючи мій стан – зазивала мене й утримувала у себе. Її мати, як більшість самовідданих і невтомних бабусь, звичних до тяжкої праці, майже завжди у спекотні дні працювала в полі, тоді як дочка, повна сил жінка, обравши собі найкращу частку, господарювала в прохолоді – вдома чи в саду. Тому в погожі дні вона завжди залишалася вдома сама і була рада, коли до неї заходив поговорити хтось із знайомих, хто був їй до душі. Дізнавшись про мої заняття живописом, вона тут же звеліла мені намалювати для неї букетик квітів; малюнок їй сподобався, і вона поклала його в свій молитовник. У неї був маленький альбом із золотим обрізом – два-три списані аркуші та безліч чистих сторінок; усякий раз, як я приходив, я мав намалювати в ньому квітку або віночок (фарби і пензель я залишав у неї, і вона їх ретельно зберігала). Всі ці картинки, які я виконував за кілька хвилин, вона закладала в молитовник. Але ще до цього я підписував під малюнками віршики або дотепні вислови, які черпав із пачки прикрашених прописами цукеркових обгорток – цих свідоцтв про винищені солодощі, збережених Юдіф'ю. Завдяки частому спілкуванню з Юдіф'ю я став для неї своєю людиною. Постійно думаючи про юну Анну, я охоче проводив час із прекрасною Юдіф'ю, бо в ту пору мого життя мене несвідомо тягло до будь-якої жінки, і я жодною мірою не припускав, що порушую вірність, коли, бачачи це пишне жіноче цвітіння, мрію про квітку, що не розпустилася, з захопленням іще більшим, ніж у присутності самої Анни. Іноді я заставав Юдіф уранці, коли вона розчісувала своє непокірне волосся, що падало до пояса. Я починав гратися цим потоком шовковистих локонів, і Юдіф, склавши руки на колінах, віддавала у владу моїх пальців свою прекрасну голову і, всміхаючись, приймала ласки, в які швидко переходила пустотлива гра. Томливе почуття щастя, яке я відчував, не замислюючись над тим, як воно виникає й куди може повести, стало для мене настільки непереможною звичкою та потребою, що вже скоро я не міг пройти повз цей будинок, аби щодня не завернути в нього хоч на півгодини, не випити там чашку молока і не розпустити волосся в його усміхненої молоді господині, навіть якщо воно було старанно заплетене й укладене. Але я наважувався на це, тільки коли вона була зовсім сама і коли ніхто не міг нас потривожити, та й вона тільки за таких обставин підпускала мене до себе, і таємничість нашої мовчазної згоди надавала цим зустрічам солодкої принадності.

Одного вечора я прийшов до неї, спустившись із гори; вона сиділа в глибині двору біля маленького водоймища, щойно скінчивши перебирати купу зеленого салату. Я взяв її руки і, піднісши до прозорого струменя, заходився мити і терти їх, як миють руки дитині; при цьому я розпустувався й почав бризкати її холодними краплями на потилицю і в обличчя. Так я бавився, поки вона не схопила мою голову і, уткнувши собі в коліна, заходилася так смикати, що кров прилила у мене до вух. І хоча я почасти заслужив таке покарання, воно здалося мені занадто образливим. Я вирвався і, палаючи жагою помсти, теж схопив мою супротивницю за голову. Але вона, не встаючи, вчинила мені настільки сильний опір, що незабаром ми обоє, розпалені, важко дихаючи, припинили боротьбу, і я переводив подих, обхопивши обома руками її білу шию і притулившись до неї; груди її здіймалися і опускалися, руки безсило лягли на коліна, а погляд спрямувався кудись уперед. Стежачи за її поглядом, я теж поринув у споглядання вечірньої зорі, врочиста тиша якої нас оточувала. Юдіф сиділа занурена в глибокий роздум і, стримуючи кипіння розпаленілої крові, намагалася замкнути у своїх грудях бажання та пориви, що раптово спалахнули, в той час як я, не усвідомлюючи того, біля якої безодні пристрастей я спочивав, найневиннішим чином потопає у тихому блаженстві, і перед моїм внутрішнім зором із прозорості палаючих хмар випливав ніжний і стрункий образ Анни. Бо тільки про неї думав я в цю мить; я смутно відчував струм любові, й мені здавалося, що я мушу зараз, саме зараз побачити чарівну дівчинку. Різким рухом вирвався я від Юдіфі й поспішив додому, а назустріч мені звучав верескливий голос сільської скрипки. У просторій залі зібралися всі дівчата і юнаки села, – вони проводили вільні години цього прохолодного вечора, навчаючи одне одного танців під цигикання місцевого скрипаля, бо старші вирішили підготувати молодь до майбутніх осінніх свят, завдавши тим самим і собі деякої розваги. Коли я увійшов до зали, мене відразу запросили взяти участь у танцях; я погодився і, вступивши у веселу юрбу танцюючих, раптово побачив Анну, яка, почервонівши, сховалася за рядами. Це дуже лестило мені; в глибині душі я був щасливий, але, незважаючи на те, що з часу нашої першої зустрічі минуло вже кілька тижнів, я нічим не виявив своєї радості й відійшов од дівчини, вклонившись; коли ж мої сестриці зажадали, щоб я запросив Анну, що, як і я, тільки починала вчитися танців, я спробував непомітно звільнитися від цього під тисячею різних приводів. Ніщо не допомогло: проти нашої волі ми нарешті поступилися наполяганням і, не дивлячись одне на одного, майже не торкаючись одне одного, з явною незграбністю і збентеженням, танцюючи, перетнули залу. І хоча мені здавалося, що я веду за руку ангела і що я раптово перенісся в рай, проте ми, закінчивши свій тур, розлучилися так швидко, що в ту ж мить опинилися в протилежних кутках. Я, що ще так недавно грайливо і без тіні збентеження стискав долонями щоки дорослої, квітучої Юдіфі, тремтів, обіймаючи за талію тонку, майже повітряну фігурку цієї дитини, і, ледь доторкнувшись, відсмикнув руку, немов доторкнувся до розпеченого металу. Тепер і вона знову ховалася позаду дівчат, що сміялись, – її, як і мене, нічим не вдавалося заманити до лав танцюристів; проте коли я говорив, я мовби звертався відразу до всіх присутніх, аби мої слова були почуті Анною; я уявляв, що і ті деякі слова, які вона вимовляла, були призначені для мене.

Вона, як і дочки мого дядька, захоплювалася голубами і прийшла сюди з кошиком, повним маленьких голубків, призначених для обміну; саме з цієї нагоди і був запрошений скрипаль, який проходив стороною. Тепер усі змовилися, що такі вечори танців відбудуться ще кілька разів. Але сьогодні було вже темно, Анну слід було провести додому, і вибір припав на мене. Хоча ця звістка і прозвучала для мене як солодка музика, я відразу знітився, в мені прокинулася якась гордість, що не дозволяла мені виявляти люб'язність і дружелюбність по відношенню до дівчинки; чим більше серце моє переповнювалося любов'ю до неї, тим більше непривітним і похмурим я ставав. Анна, однак, залишалася рівною, спокійною, скромною і милою; вона вправно зав'язала стрічки свого крилатого бриля, прикрашеного яскравою трояндою. Щоб уберегти її від нічної прохолоди, тітонька принесла розкішну старовинну шаль, обсіпану по білому полю айстрами та трояндами, і накинула її на блакитне, по-селянськи

нехитре плаття дівчинки, яка тепер, із її золотавим волоссям і тонкими рисами обличчя, була схожа на юну англійку дев'яностих років. Зберігаючи, очевидно, повне самовладання, вона приготувалася йти і, хоча знала, кому доручено проводити її, не виявляла жодної ознаки збентеження. Слухаючи жартівливі зауваження моїх двоюрідних сестер, вона, не дивлячись у мій бік, посміювалася з моєї незграбності й збільшувала цим моє горе; я стояв один проти згуртованої групи дівчат і, здавалося, був уже готовий залишитися в цій залі. Але тут старша кузина зглянулася наді мною і рішуче мене покликала, так що я міг тепер без жодного збитку для моєї честі приєднатися до ходи, яка рушила від будинку. Всі разом ішли ми до краю села, – там була гора, через яку лежав шлях Анни. Всі почали прощатися з нею, я стояв позаду, бачив, як вона накинула на себе шаль, чув, як вона сказала:

– Хто ж хоче піти зі мною далі?

Дівчата, сміючись, сказали:

– Якщо пан художник такий невіглас, то тебе має провести хтось інший!

А один із братів крикнув:

– Ех, якщо вже це необхідно, піду я, хоча художник цілковито має рацію, що відмовляється від ролі жіночого угодника, яка вам так подобається.

Але тут я вийшов вперед і заявив суворим тоном:

– Я зовсім не говорив, що не хочу проводити Анну, і якщо вона не заперечує, я її, звичайно, проведу.

– Чому б мені заперечувати? – сказала Анна, і ми разом почали підніматися на гору.

Тут усі закричали, що коли вже ми з нею такі виховані городяни, мені неодмінно слід вести її під руку; підкорившись цим вимогам, я схопив її за руку. Анна швидко висмикнула її, м'яким, але рішучим рухом взяла мене під руку і, сміючись, озирнулася на реготливий натовп; зрозумівши свою помилку, я був такий збентежений, що, не сказавши ні слова, помчав угору по схилу, – бідолаха ледве встигала за мною. Але Анна й виду не показала, що їй нелегко йти зі мною в ногу, вона мужньо крокувала поруч, а коли ми залишилися самі, почала жваво та впевнено розповідати про дороги, які вона мені хотіла показати, про поля, про ліс, про те, кому належить та чи інша ділянка землі, і про те, який вигляд мала ця місцевість усього кілька років тому. Мені нічого було сказати у відповідь, і я слухав її з найбільшою увагою, ковтаючи кожне її слово, як краплю солодкого мускату. Я вже більше не поспішав, ми дісталися вершини гори й повільно крокували по рівній дорозі. Небозвід, що блищав зірками, ширився над землею, але на горі було темно, і ця темрява все більше й більше зближувала нас, позаяк ми, ледь розрізняючи наші обличчя, тісно притискалися одне до одного, щоб краще одне одного чути. Десь у далекій долині ласкаво дзюрчала вода, внизу то тут, то там мерехтіли тьмяні вогники, нерівна поверхня землі різко відокремлювалася від неба, яке оточувало її блідим поясом зорі. Я споглядав усе це, я ловив слова моєї супутниці й насолоджувався радістю та гордістю, – адже я вів під руку кохану, такою я вважав її на віки вічні. Ми говорили жваво і весело про тисячі речей, про якісь незначущі дрібниці, потім знову з великою поважністю про наших спільних родичів і їхні взаємини, – ми говорили, зовсім як літні, навчені досвідом співрозмовники. Чим ближче підходили ми до її будинку, вікно якого вже виблискувало на рівнині, як світлячок, тим упевненішим і гучнішим ставав голос Анни; він дзвенів безперервно і ніжно, на зразок далекого дзвіночка, що скликає до вечерні. У відповідь на її розумні промови я намагався висловити мої найпотаємніші думи, і все ж за весь вечір ми жодного разу не звернулися одне до одного з цілковитою безпосередністю, і слово *ти* жодного разу більше не прозвучало між нами. Ми берегли це слово, – принаймні я беріг його в своєму серці, подібно золотому пфенігу на дні скарбнички, який немає потреби витратити; воно сяяло перед нами, як зірка, до якої тяглися всі наші розмови та помисли, щоб злитися там, біля цієї зірки, подібно до того, як дві лінії тягнуться, не дотикаючись, і нарешті з'єднуються в одній точці. Тільки коли ми ввійшли у будинок і вітали батька, який чекав її, коли вона, весело розповідаючи про пригоди цього

вечора, з великою природністю назвала моє ім'я, тільки тоді, під захистом отчого даху над головою, де вона відчувала себе, як голубка в гнізді, Анна так безтурботно кинула це слівце *ти*, що мені залишилося тільки прийняти його й так само весело їй повернути. Учитель дорікнув мені за тривалу відсутність і змусив пообіцяти, що я прийду до них завтра рано-вранці й увесь день проведу в них на озері. Анна віддала мені шаль, я мусив однести її назад. Вона висвітлила мені ліхтарем дорогу біля будинку і сказала «до побачення» привітним тоном, який після мовчазно укладеного дружнього союзу здався мені зовсім іншим, ніж раніше. Ледве вийшовши за садибу, я накинув м'яку кольорову хустку на голову і плечі та, уявляючи, що закутався в небесну хмару, пустився, мов божевільний, танцювати, підіймаючись на темну гору. Коли я досяг вершини, танцюючи під зірками, годинник внизу пробив північ; повсюди панувала тиша, така глибока, що часом здавалося, ніби вона переходить в якийсь таємничий гуркіт, і тільки якщо змусити себе прислухатися, можна було звільнитися від цієї мани та розрізнити розмірений шум річки, яка внизу, під горою, котила свої води. На мить я зупинився мов заворожений, і мені раптом здалось, як щось солодке і моторошне тріпоче навколо мене, наближаючись до гори колами, що все звужуються, проникаючи мені просто в серце. Я благоговійно зняв із себе безглузде покривало і, занурений у мрії, спустився по схилу, після чого, не дивлячись на дорогу, дістався додому.

Розділ третій

Боби та лірика

На ранок, захопивши з собою свої знаряддя виробництва, я рушив по тій же дорозі. Тепер вона іскрилась і виблискувала від роси та сонця. Незабаром я побачив озеро, ще затягнуте ранковим серпанком. Будинок і сад були немов позолочені сонцем і відбивалися в кришталеву чистій, світлій воді; між грядками рухалася блакитна фігурка; здалеку вона здавалася крихітною, немов іграшка, виготовлена нюрнберзькими майстрами; картина зникла за деревами, але незабаром виступила у ще більших розмірах, наблизилась і, нарешті, прийняла мене у свої береги. Учитель і його дочка чекали мене до сніданку; в дорозі я зголоднів і тому з чималою радістю прийняв їх запрошення, тим часом як Анна з надзвичайною привабливістю виконувала обов'язки гостинної господині, а потім, сівши біля мене, так елегантно і такими маленькими ковточками пила своє молоко, наче вона була ельфом, позбавленим будь-яких земних потреб. Втім, не минуло й години, як я побачив її з двома чималими скибками хліба в руках: одну вона принесла мені, а іншу їла сама, діловито кусаючи його своїми білими зубками, – і те, з яким апетитом вона їла на ходу і за розмовою, їй не менше личило, ніж раніше, за сніданком, її скромна помірність.

Після сніданку батько разом зі старою служницею піднявся до виноградника і взявся обламувати листя, що затуляло доступ сонячних променів до ягід, які дозрівали. Він вів тихе, споглядальне життя, і догляд за виноградником, коління дров та заготівля скалок становили його головну діяльність. Я ж, озирнувшись, знайшов для себе інше заняття. Анна мала очистити від хвостиків купу зелених бобів, яка наповнювала величезний чан, аби нанизати їх потім на довгі нитки, приготувавши, таким чином, до сушки. Щоб залишитися поблизу Анни, я сказав, що мені для різноманітності хочеться намалювати з натури квіти і що я прошу її нарвати мені невеликий букет. Заклопотаний тим, як його буде складено, я провів Анну в сад, і там за півгодини ми нарвали квітів, зробили красивий букет і опустили його в старовинну кришталеву вазу, яку поставили на стіл у виноградній альтанці за будинком. Анна насипала біля себе купу бобів, і ми, сівши одне проти одного, до полудня працювали та розмовляли про життя кожного з нас. Зовсім розімлівши, я почувався як удома і незабаром заходився завойовувати повагу моєї чарівної маленької співрозмовниці різними вагомими судженнями, а також майстерно вкрапленими в розмову зауваженнями та повчаннями, які я вимовляв тоном переваги, властивим старшому братові. У той же час я наносив яскравими фарбами зображення квітів на папір, і вона, перехилившись через стіл, зі зв'язкою бобів у одній руці та з маленьким складаним ножичком в іншій, здивовано й захоплено стежила за моєю роботою. Я малював букет у натуральну величину і був цілком упевнений, що подарую господарям будинку на пам'ять досконалу коштовність. Тим часом із виноградника повернулася служниця й поклікала мою подругу допомогти їй приготувати обід. Це коротке розставання, потім зустріч за столом, година відпочинку після обіду, похвала моему малюнку, висловлена вчителем і присмачена мудрими висловами, і, нарешті, перспектива нового побачення в альтанці до самого вечора – все це супроводжувалося радісною суєтою та народжувало приємні надії. Анна, здавалося, була охоплена тими ж почуттями, що і я, судячи з того, як вона висипала на стіл гору бобів, якої їй цілком могло вистачити до пізнього вечора. Але тут раптово з'явилася домоправительниця і заявила, що Анна має йти з нею на гору, на виноградник, аби ще сьогодні закінчити роботу й не залишати її на завтра. Ця заява дуже засмутила мене, і я розлютився на стару; Анна, навпаки, охоче пішла за нею й не виявила ні радості, ні образи з приводу такої зміни її планів. Стара, бачачи, що я залишаюся сам, запитала, чи не піду я з ними, – адже самому тут нудно, казала вона, а на винограднику дуже красиво й добре. Але я був занадто глибоко засмучений, занадто роздратований і заявив, що мушу довести до кінця свій малюнок. Так я залишився сидіти на самоті й,

насолоджуючись тишею літнього дня, знову відчув себе щасливим. До того ж самота принесло користь і моїй роботі, бо тепер я більше старався передати барви живих квітів, які стояли переді мною, тоді як у першій половині дня я писав абияк, у моїй колишній, дитячої манері. Тепер я точніше змішував фарби, більш чисто і ретельно відтворював форми та відтінки, і завдяки цьому виникла картина, яка, мабуть, могла стати прикрасою будинку недосвідчених сільських жителів.

За роботою час минув швидко і легко, і поки я старанно вдосконалював малюнок, то виправляючи листок або гілочку, то згущуючи тіні, настав вечір. Моя прихильність до цієї дівчинки навчила мене такої сумлінності й ретельності у роботі, яка досі була мені невідома. І ось, коли я переконався, що робити мені з малюнком більше нічого, я написав в кутку листка. «Генріх Лее fecit³», а під самим букетом накреслив готичним шрифтом ім'я майбутньої власниці картини.

Тим часом роботи на винограднику виявилось, мабуть, чимало, – сонце вже сідало за ліс, відкидаючи на води озера, що темніли, вогненно-червону смугу, а моїх гостинних господарів усе ще не було вдома. Я присів на сходи перед будинком; сонце зайшло, бездонне небо, що палало багрецем і золотом, кидало на всі навколо червоні відблиски; картина, що лежала у мене на колінах, була теж осяяна чарівним світлом і тому здавалася справжнім витвором мистецтва. Позаяк я цього дня дуже рано піднявся, та й до того ж мені не було чим зайнятись, я поступово почав засинати, а коли прокинувся, то побачив, що господарі повернулись і стоять біля мене в сутінках, а на темно-синьому небозводі сяють зірки. Мій живопис оглянули в кімнаті при світлі лампи; служниця сплеснула руками над головою, вона запевняла, що ще ніколи нічого подібного не бачила; вчитель теж схвалив мою роботу, до того ж він похвалив мою чемність щодо його дочки та висловив свою радість з цього приводу в квітчастих виразах. Анна вдячно всміхнулася, вона не наважувалася доторкнутись до подарунка, залишила його на столі й поглядала на нього з-за батькової спини. Ми повечеряли, і я вже хотів вирушити додому, але вчитель заперечив цьому: він сказав, що в темряві я неминуче зіб'юся з дороги на горі, й наказав, аби мені приготували постіль. Я помітив було, що минулої ночі вже подолав шлях через гору, однак легко піддався на вмовляння залишитися, щоб не образити гостинних господарів, після чого ми пішли до зали, де стояв орган. Учитель зіграв на органі, ми з Анною заспівали кілька вечірніх пісень, потім на прохання служниці – псалом, причому вона заспівувала звучним і чистим голосом. Потім старий пішов спати. І ось тут-то в хазяйські права вступила стара Катаріна; вона навалила в кімнаті внизу гору бобів і тепер вимагала, щоб усе це було оброблено за ніч. Катаріна страждала безсонням, тому вона завзято наполягала на сільському звичаї, згідно з яким таку роботу не можна відкладати, хоча б вона затягнулася до ранку. До першої години сиділи ми навколо зеленої бобової гори, яка танула в міру того, як кожне викопувало на її схилі глибоку печеру, а тим часом стара веселила нас невичерпним запасом легенд і кумедних історій. Анна, що сиділа навпроти мене, з великим мистецтвом проривала тунель у бобовій горі та, витягуючи один біб за іншим, непомітно вирила таку підземну штольню, що рука її раптом з'явилася в моїй печері, подібно до казкового гірського чоловічка, і відтягла в похмуру темряву кілька моїх бобів. Катаріна сказала, що, за звичаєм, Анна зобов'язана мене поцілувати, якщо мені вдасться зловити її пальці так, аби гора при цьому не обвалилась, і я тому став їх підстерігати. Тепер Анна рила тунелі в різних напрямках і почала дражнити мене найхитромудрішим чином. Заховавши руку в надрах бобової гори, вона дивилася на мене поверх неї дражливим поглядом своїх блакитних очей і водночас то висувала кінчик пальця десь біля мене, то, подібно до невидимого крота, починала ворухити боби й раптом просувувала вперед руку, – але рука негайно ж зникала, як мишеня в нірці, й мені жодного разу не вдавалось її зловити. При цьому вона так призвичаїлася, що, продовжуючи дивитися мені

³ Малював (буквально: зробив) (лат.).

просто у вічі, раптово вихопила стручок, до якого я було потягнувся, і забрала його настільки швидко, що я навіть не міг здогадатися, куди він подівся. Катаріна перекинулася через стіл і шепнула мені на вухо:

– Хай собі! Як тільки гора від усіх її витівок завалиться, вона обов'язково змушена буде вас поцілувати!

Але Анна негайно здогадалася про те, що мені сказала стара; вона схопилася і, танцюючи, тричі окрутилася на місці, потім заплескала в долоні та проспівала:

– Не завалиться! Не завалиться! Не завалиться! – При третьому вигуку Катаріна швидко штовхнула ногою стіл, і прорита з усіх боків гора обвалилася. – Цього не слід брати до уваги, цього не слід брати до уваги! – голосно закричала Анна і хвацько застрибала по кімнаті. Ніяк не можна було очікувати від неї такої прудкості. – Ви штовхнули стіл, я добре бачила!

– Неправда! – протестувала Катаріна. – Ти мусиш поцілувати Генріха, шахрайка ти така!

– Ай, посоромилася б так брехати, Катаріно, – мовила збентежена дівчинка, але невблаганна служниця заперечила:

– Нехай буде по справедливості, гора впала раніше, ніж ти тричі окрутилась, і тепер за тобою поцілунок – ти заборгувала пану Генріху!

– Він і залишиться за мною! – сміючись, вигукнула Анна, а я, теж задоволений тим, що уникнув урочистої церемонії, і все ж, прагнучи не упустити своєї вигоди, сказав:

– Гарзд, але тільки обіцяй мені, що ти завжди і в будь-який час віддаси мені цей поцілунок!

– Я згодна! – вигукнула вона і, розмахнувшись, із легковажною простодушністю вдарила долонею по моїй простягнутій руці. Вона взагалі стала тепер такою жвавою, такою гучною і, як ртуть, рухомою, що мала вигляд зовсім іншої істоти, ніж уранці. Здавалося, саме після півночі вона абсолютно змінилася: личко її розчервонілося, в очах сяяла радість. Вона танцювала навколо незграбної Катаріни, дражнячи її; та пустилася її наздоганяти, і почалася гра, в яку я теж виявився залучений. Стара Катаріна загубила туфлю і відступила, щоб віддихатись, але Анна втікала від мене все більш стрімко, ухилиючись усе більш вправо. Нарешті я спіймав її і тримав міцно, а вона без усякого збентеження обхопила мою шию руками, наблизила свої губи до моїх і прошепотіла переривчасто, важко дихаючи:

Біленьке мишенятко
Жило там, на горі,
Та ледь не завалило
Сердешного в норі.

Я негайно ж відповів їй у тон:

Втекло воно із нірки,
І ось його спіймали,
І червоненьку стрічку
На лапку прив'язали.

У тому ж ритмі, плавно погойдуючись з боку в бік, заговорили ми одночасно:

Щосили відбивалось:
«Ах, дайте хоч зітхну!»
Стрілою ж золотою
Сердегу хтось протнув.

І коли ми закінчили пісеньку, виявилось, що наші губи тісно наблизилися; ми не поцілувалися і навіть не подумали про поцілунок, тільки дихання наше злилося воедино, між нами виник новий, іще невідомий нам зв'язок, а на серці була спокійна радість.

Вранці Анна знову була тихою та привітною, як зазвичай; учитель побажав розглянути мій малюнок при денному світлі, але тут з'ясувалося, що Анна вже заховала його десь у найзатишнішому куточку своєї кімнати. Їй довелося дістати картину, і вона зробила це вельми неохоче; батько її зняв зі стіни рамку, в якій містилося вигоріле, пожовкле оголошення 1817 року про підвищення цін, витягнув його з рамки і заклав під скло свіжу, строкату акварель.

– Пора, – сказав він, – пора нарешті прибрати зі стіни цей сумний документ, тим більше що він і сам не витримує натиску часу. Долучимо ж його до інших пам'яток давніх часів, які пішли в минуле і канули в забуття, і повісимо на його місце цю квітучу картину життя, яку створив для нас наш юний друг. Він виявив тобі честь, мила Аннхен, написавши під цими квітами твоє ім'я, так нехай же ця картина буде для тебе почесною пам'яткою, і нехай вона слугує для всіх нас прикладом життя – того радісного, ошатного та невинного життя, яким живуть ці чарівні та славетні створіння божі!

Після сніданку я нарешті зібрався в дорогу назад, але тут Анна згадала, що сьогодні знову відбудеться урок танців, і випросила дозвіл вирушити відразу ж разом зі мною. При цьому вона попередила батька, що заночує у своїх родичів, інакше довелося б, як і того разу, вночі підніматися на гору. Ми вирішили йти вздовж самого струмка по тінистій і прохолодній дорозі; вузька і сира стежка виляса між водоростями та буйним чагарником, і Анна підіткнула своє світло-зелене в червоні горошинки плаття. Знявши бриля, щоб не зачіпати ним низько навислих гілок, вона крокувала поруч зі мною в густій тіні, пронизаній сонячними відблесками, – їх відкидав прозорий струмок, який біг по рожевих, білих і блакитних камінцях. Її золотисті коси спадали на спину, обличчя її потопало в білому, нею самою придуманому збористому комірі, що прикривав вузькі дівочі плечі. Вона мало говорила і, здавалося, соромилась минулої ночі; в густій траві, там, де я не міг розгледіти нічого цікавого, вона помічала пізні квіти й нарвала такий великий букет, що ледве тримала його обома руками. Коли ми дісталися місця, де струмок розширюється, утворюючи невелике озеро, вона кинула додолу свою ношу і сказала:

– Тут ми відпочинемо!

Ми сіли на березі озера; Анна сплела вінок із маленьких, благородних лісових квітів і одягла його на голову. Тепер вона була схожа на казкову принцесу; з води дивилося на мене її відображення; усміхнене, рум'яне обличчя її в дзеркалі води здавалося темнішим, мовби я дивився на нього крізь димчасте скло. На іншому березі озера, кроків за двадцять од нас, височіла майже прямовисна скеля, вкрита рідким чагарником. Крутизна її говорила про те, що тут, біля самого берега, було дуже глибоко, а за висотою вона не поступалася церкві. У середині скелі виднілося заглиблення, до якого не було ніяких зримих підходів. Воно нагадувало широке вікно у вежі. Анна повідала мені, що місцеві жителі називають цю печеру «Притулком язичників».

– Коли в цей край проникло християнство, – сказала вона, – язичникам, які не бажали хреститися, доводилося ховатись. І ось ціла родина з безліччю дітей сховалася в цій дірі там, нагорі, якимось дивом туди пробравшись. До них не можна було підступитись, але й самі вони вже не знайшли звідти шляху. Вони жили там, варили собі їжу, й одне немовля за одним падало зі стіни у воду і тонуло. Останніми залишилися батько з матір'ю, в них більше не було ні їжі, ні пиття; коли вони з'явилися біля входу в печеру, то були схожі на два жалюгідні скелети; нерухомим поглядом дивилися вони на могили своїх дітей; від слабкості вони вже не могли триматися на ногах і, зрештою, теж упали. Тепер вся сім'я лежить тут, у безодні, де скеля так само глибоко йде під воду, як високо вона здіймається над її рівнем.

Сидячи в тіні, ми дивилися вгору; сонячні промені виблискували на вершині сірої кручі, химерно висвітлюючи заглиблення. І раптом ми побачили, як із «Притулку язичників» виби-

вся блакитний блискучий димок, що здіймався до неба вздовж кручі. З подивом вдивляючись у нього, ми помітили, що в хмарі диму стоїть незвичайна жіноча фігура, довга і худа; жінка подивилася вниз порожніми очницями і негайно зникла. Немов онімівши, стежили ми за видінням; Анна тісно притулилася до мене, а я обхопив її рукою; ми були перелякані, але все-таки щасливі. Видіння розплилось і зникло перед нашими очима, а коли туманна хмара розсіялася, ми побачили, що там, на краю, стоять чоловік і жінка й дивляться на нас. Орава напівголих або зовсім голих хлопчиків і дівчаток сиділа в цій дірі, звисивши ноги з кручі. Безліч поглядів було спрямовано на нас, люди гірко посміхались і простягали до нас руки, мовби про щось нас благаючи. Нам стало страшно, ми поспішно встали, Анна шепотіла, проливаючи великі сльози:

– Бідолашні, бідолашні язичники!

Вона була твердо переконана, що перед нею духи язичників – адже всі кругом запевняли, що до цієї печери в скелі немає ніяких шляхів.

– Пожертвуймо їм що-небудь, – тихо мовила дівчинка, – нехай до них дійде наше співчуття!

Вона витягла монету зі свого гаманця, я наслідував її приклад, і ми поклали нашу лепту на камінь біля самої води. Ще раз глянули ми нагору – таємничі примари, що весь час стежили за нами, тепер вдячно дивилися нам услід.

Коли ми дісталися села, нам розповіли, що в нашій місцевості з'явився гурт бродяг і що в найближчі дні їх збираються зловити і переправити через кордон. Тепер Анна і я зрозуміли, чим було наше видіння; значить, таки існував таємний шлях до печери, шлях, відомий тільки бідному люду, який шукав такі сховища. Залишившись наодинці, ми дали одне одному урочисту клятву – не видавати місцезнаходження цих нещасних; відтепер нас із Анною пов'язувала важлива таємниця.

Розділ четвертий

Танець смерті

Так і жили ми, простодушно і щасливо, день за днем; то я вирушав через гору, то Анна приходила до нас, і тепер наша дружба нікого вже не могла здивувати, ніхто в ній не бачив нічого поганого, і тільки я потай називав її любов'ю, позаяк усе, що відбувалося з нами, здавалося мені подіями з роману.

Тим часом захворіла моя бабуся; хвороба її ставала все серйознішою, й через кілька тижнів уже не залишалось сумнівів у тому, що вона скоро помре. Вона довго жила і втомилася від життя; поки вона ще була при пам'яті, її тішило, якщо я годину-другу проводив біля її ліжка, й я охоче виконував свій обов'язок, хоча вигляд її страждань і перебування в кімнаті хворої були для мене незвичні та болісні. Коли ж настала агонія, що тривала кілька днів, цей обов'язок перетворився на серйозне та суворе випробування. Я ніколи ще не бачив, як помирають люди, і тепер на моїх очах ця стара жінка, що лежала в нетямі – так принаймні мені здавалося, – день за днем, хриплячи та стогнучи, боролася зі смертю, і я спостерігав, як завзято продовжує жевріти в ній вогник життя. Звичай вимагав, щоб у кімнаті вмираючої постійно перебувало не менше трьох осіб, які поперемінно читали б молитву або приймали відвідувачів і давали їм відомості про стан хворої. Але стояли погожі осінні дні, в усіх було багато роботи, а позаяк я нічим не був зайнятий і досить швидко читав, мені доводилося більшу частину доби проводити біля Божої постелі бабусі. Я мусив сидіти на лавочці та, тримаючи книгу на колінах, виразно читати псалми й заупокійні молитви; хоча своєю витримкою я і набував прихильності жінок, зате чудовий Божий світ мені доводилося бачити тільки здалеку, а поблизу я постійно спостерігав видовище смерті.

Я ніяк не міг тепер відвідати Анну, образ якої був для мене солодкою розрадою при моєму аскетичному бутті; але одного разу вона сама несподівано з'явилася на порозі, – вона прийшла провідати бабусю, що доводилась їй дуже далекою родичкою. Селянки любили й поважали Анну і тому прийняли її радо, а коли вона, постоявши деякий час мовчки, запропонувала змінити мене й почитати молитви, вони охоче погодились; вона залишилася зі мною біля Божої постелі вмираючої й разом зі мною бачила, як полум'я життя, що наполегливо спалахувало все знов і знов, поступово згасло. Ми мало говорили з Анною, – тільки передаючи одне одному молитовники, встигали прошепотіти кілька слів або в хвилини короткого перепочинку, коли ми мирно сиділи рядком, молодість брала своє, і ми тихенько піддражнювали одне одного. Але ось настала смерть, жінки гучно заголосили, й Анна, якої ця смерть стосувалася менше, ніж мене, залилася слізьми; вона ніяк не могла заспокоїтися, тоді як я, онук покійної, стояв із сухими очима, суворий і зосереджений. Я турбувався за бідолошну дівчинку, що плакала все сильніше, і відчував себе пригніченим і розбитим. Я відвів її в сад, гладив по щоках, благав не плакати так гірко. І тут обличчя її прояснилося, наче сонце глянуло крізь сітку дощу, вона осушила очі і з несподіваною усмішкою подивилася на мене.

Для нас знову настали вільні дні. Я провів Анну додому, щоб вона відпочила до дня похорону. Весь цей час я був дуже серйозний, – події останніх днів потрясли мене, та й до бабусі, хоч і знав я її порівняно недовго, я звик ставитися з любов'ю та глибокою повагою. Такий мій настрій засмучував Анну, і вона всілякими хитроцями намагалася розважити мене; в цьому відношенні вона не відрізнялася від інших жінок, які вже базікали і пліткували, як колись, збираючись перед своїми будинками.

Чоловік покійної бабусі, який в душі зовсім не був засмучений сумним результатом, удавав тепер, що поніс непоправну втрату і що за життя своєї дружини високо цінував її. Він замовив пишний похорон, в якому мали брати участь понад шістдесят людей, і стежив за тим, аби при відправленні старовинного обряду ніщо не було забуто.

У призначений день ми з учителем та Анною вирушили в дорогу; він був у парадному чорному фракі з дуже широкими фалдами та білій краватці з вишивкою, Анна – в чорному, для церкви, платті зі своїм особливим збористим коміром, який робив її схожою на послушницю. Бріль вона залишила вдома і якимось особливо майстерно заплела волосся; сьогодні її опанувало глибоке почуття смирення та побожності, вона була тиха, і всі її рухи були сповнені шляхетності; все це змусило мене побачити її в ореолі нового безмежного зачарування. До мого сумно-урочистого настрою домішалося чуття солодкої гордості від усвідомлення того, що я – близький друг цього надзвичайного і привабливого створіння, а до цієї гордості додалося чуття глибокої поваги, завдяки якому я також пристосовував та стримував свої рухи і, крокуючи з нею поруч, намагався підтримати її там, де вона, як мені здавалося, могла спіткнутись.

Спочатку ми зробили зупинку в оселі мого дядька, – вся його сім'я вже зібралася в дорогу і по звуку похоронного дзвону приєдналася до нас. Але в будинку покійної мені довелося розлучитися з моїми супутниками, бо, як онук, я мусив перебувати в колі рідних; я був наймолодшим із близьких родичів покійної, і тому мені, одягненому в незмінну зелену куртку, довелося стояти попереду всіх присутніх і першим прийняти на себе тягар безкінечного і виснажливого похоронного обряду. Найближча рідня зібралась у великій кімнаті, звідки було прибрано меблі, й усі чекали сільських жінок, які мали прийти і висловити нам своє співчуття. Після того як ми досить довго простояли вздовж стін нерухомо та безмовно, в кімнату стали входити одна за одною численні літні селянки в чорних сукнях; кожна з них спочатку підходила до мене і, стискаючи мені руку, вимовляла відповідні випадку слова, а потім переходила до інших і все це повторювала. Більшість із них, згорблені та тремтячі бабусі, що виголошували свої промови з глибоким почуттям, були давніми приятельками покійної, і вони подвійно відчували близькість смерті. Багатозначно дивилися вони мені просто у вічі, і я мав дякувати кожній із них і кожній дивитись у вічі, – так би я однаково вчинив, навіть коли б цього не вимагав обряд. Якщо серед них і була якась одна висока і повна сил стара, яка твердою ходою наближалася до мене і спокійно на мене дивилася, то слідом за нею вже знову йшла зігнута бабуся, – здавалося, що з досвіду власних страждань вона могла легко зрозуміти страждання небіжчиці. Проте жінки ставали все молодші, й чим молодші вони ставали, тим більше їх було; тепер кімната зовсім заповнилася фігурами в темному одязі; то були жінки і сорока і тридцяти років, живі, цікаві, й однакові жалобні сукні ледь скрадали особливості характеру та темпераменту кожної з них. Вони йшли нескінченною низкою; прийшли не тільки всі жінки нашого села, а й багато з навколишніх сіл, – покійниця зажила доброї слави, яка, хоч і пішла вже в минуле, сьогодні знову виступила в усьому блиску. Нарешті руки, які я потискував, стали більш гладенькі та м'які, – це потягнулося юне покоління; я був уже зовсім змучений, коли підійшли мої кузини, підбадьорили мене і дружньо потиснули мені руку, а відразу ж слідом за ними увійшла чарівна Анна, що здалася мені посланцем небес; бліда, схвильована, вона, проходячи повз мене, подала мені свою маленьку руку, впустивши на неї кілька блискучих сліз. Я чомусь зовсім не думав про неї й не сподівався її побачити, і від того її поява здалася мені ще більш чарівно дивною.

Зрештою, потік жінок припинився, ми вийшли з дому і знову вишикувалися в ряд. Безліч селян, що стояли також в урочистому мовчанні, чекали нас, щоб зробити той же обряд. Щоправда, вони діяли значно швидше, ніж їхні дружини, дочки та сестри, але їх шорсткі, шкарубкі руки стискували мої пальці, немов ковальські кліщі або щипці, так що я часом і не сподівався вийняти свою руку цілою із залізних кулаків деяких засмаглих орачів.

Нарешті труна, погойдуючись, попливла перед нами; жінки ридали, а чоловіки зосереджено та зніяковіло дивилися на дорогу. З'явився і приступив до своїх обов'язків священник, і я, сам не знаючи, як це сталося, опинився на чолі довгої процесії на кладовище, а потім і в прохолодному приміщенні церкви, яку швидко заповнили парафіяни. Здивовано і уважно слухав я тепер, як із церковної кафедри виголошувалося дівоче прізвище бабусі, як говорилося про її походження, вік, життєвий шлях, як було проголошено хвалу бабусі; від усього серця

я приєднався до хору, що заспівав насамкінець церемонії заупокійну молитву. Але, почувши, як за дверима церкви грюкають лопати, я вирвався назовні, щоб побачити могилу. Просту нефарбовану труну вже було опущено в глибоку яму, навколо стояло багато людей, і всі плакали, грудки землі зі стуком падали на віко труни і поступово вкрили його; я здивовано дивився на могилу, мені здавалося, що я став чужий самому собі, й покійниця, закопана в землю, теж здавалася мені чужою, і в мене не було сліз. Тільки коли я раптом усвідомив, що це була рідна мати мого батька, і коли я подумав про свою матір і про те, що її теж одного разу так от покладуть у землю, я знову відчув мій зв'язок із цією могилою і все значення слів: «Покоління відходить, і покоління приходить, а земля віковечно стоїть!»

Та частина присутніх, яку була запрошено на поминки, знову вирушила до будинку покійної, в кімнатах якого йшла жвава підготовка до трапези. Згідно зі звичаєм, я й за столом мусив залишатися біля похмурого вдівця, і мені довелося висидіти, не сказавши ні слова, аж дві години, поки тривала перша частина традиційної трапези з усіма її неодмінними стравами. Я оглянув увесь довгий стіл, розшукуючи очима вчителя та його дочку, які мали бути серед присутніх. Але я їх не знайшов, – мабуть, вони перебували в сусідній кімнаті.

Спочатку говорили мало та розважливо, їли з великою статечністю. Селяни, які сиділи прямо, притулившись до спинки стільця або до стіни, на чималій відстані від столу, наколювали шматки м'яса, урочисто витягнувши руку і тримаючи виделку за самісінький кінчик. Так найдовшим шляхом доставляли вони в рот свою здобич і пили вино маленькими, короткими, але частими ковтками. Служниці вносили широкі олов'яні блюда, тримаючи їх витягнутими руками на рівні очей, крокуючи розмірено та чинно і похитуючи крутими стегнами. Там, де вони ставили блюдо на стіл, двоє найближчих сусідів негайно вступали в змагання: кожен із них, пропонуючи свій келих вина, мав шепнути служниці на вухо принаймні два непристойні жарти; їй удавалося примирити суперників тільки після того, як вона відпивала по ковтку з кожного келиха, після чого віддалялася, більш-менш удоволена виконанням цього етикету.

Після закінчення двох довгих годин найбільш неотесані з гостей починали все ближче присуватися до столу, налягаючи на нього ліктями, і тільки тепер по-справжньому приймалися за їжу, супроводжуючи її щедрим чаркуванням. Ті, що були поміркованішими в їжі, дозволяли собі вести більш жваву бесіду; вони все тісніше зсували стільці, й розмова їх поступово набирала стримано веселого характеру. Ці веселощі, ясна річ, відрізнялися від звичайних, у них таївся символічний зміст, який виявляв безжурну покірність долі й торжество життя над смертю.

Нарешті біля мене утворився вільний простір, я покинув своє місце і пройшов у сусідню кімнату. Там за невеликим столом Анна сиділа біля свого батька, який у колі інших поважних і благочестивих співтрапезників віддавався мудрому та світлому примиренню з невідворотною долею. Він usługовував кільком жінкам поважного віку і для кожної з них іще вмів знайти ті слова, які так тішили їх слух років тридцять тому. У відповідь вони на всі лади вихваляли маленьку Анну, розхвалювали її манери, а старого називали щасливим батьком. Я підсів до цієї компанії та разом із Анною почав слухати розважливу розмову старшого покоління. При цьому ми обоє, вперше розвеселившись, попоїли трохи з однієї тарілки та разом випили келих вина.

Раптово десь над нашими головами пролунало гудіння та свист. Це налаштувалися скрипка, контрабас і кларнет, а валторна видавала глухі, протяжні звуки. Коли ті, що молодші, почали підніматися з-за столу й рушили нагору, на просторе горище, вчитель сказав:

– Невже все-таки будуть танці? Я вважав, що цей звичай нарешті скасовано, і, без сумніву, тільки тут, у нашому селі, його ще іноді дотримуються! Я шаную старовину, але аж ніяк не все, що зветься старовиною, гідне шанування та наслідування. І все ж, діти, сходіть подивіться, як танцюють, аби потім ви могли розповісти про цей звичай, бо, треба сподіватися, танцям на поминах усе ж коли-небудь та настане край!

Ми відразу ж вислизнули з кімнати; у снігах і на сходах гості ставали парами, бо підніматися поодиноці було заборонено. Взявши за руку Анну, я став із нею в ряд, і незабаром по сигналу, даному музикантами, всі рушили нагору. Оркестр невлад зіграв траурний марш, у такт музиці всі тричі обійшли горище, перетворене на танцювальну залу, й утворили велике коло. Потім на середину вийшли сім пар, і, супроводжувані оглушливими ударами в долоні, вони почали виконувати ваговитий старовинний танець із семи фігур із хитромудрими стрибками, ставанням на коліна та переходами. Після того як це видовище забрало покладений йому час, з'явився господар; він пройшовся по рядах і подякував гостям за участь; на вухо, але так, щоб чули всі, він шепнув декільком молодим хлопцям, що не слід занадто близько брати до серця його нещастя, і нехай, мовляв, залишивши його самотньо горювати, вони знову поринуть в усі радощі життя. Слідом за тим господар, низько опустивши голову, зійшов сходами з таким виглядом, ніби сходи ці вели просто в пекло. Музика раптово перейшла в розвеселий вальс, старі відійшли до стіни, а молодь, радіючи і тупотячи, понеслася підстрибом по підлозі, що ходила ходором. Анна і я, тримаючи одне одного за руки, в подиві стояли біля вікна і спостерігали цей сатанинський танець. Ми бачили, як інша сільська молодь збиралася перед будинком, приваблена звуками скрипки. Дівчата юрмилися біля дверей, юнаки зазивали їх нагору, і, зробивши одне коло танцю, вони діставали право, підійшовши до віконця, запросити хлопців, які чекали внизу. Було принесено вино, молодь розпивала його в темних закутках під дахом, – і незабаром усе було захоплено шумним вихором веселощів, що здавався особливо дивним від того, що був звичайний трудовий день і навколо на полях кипіла всюди невтомна, безмовна робота.

Після того як ми тривалий час спостерігали за танцями, спускалися з горища і знову повернулися, Анна сказала, червоніючи, що їй хотілося б спробувати, чи може вона танцювати в цій великій юрмі. Це мене дуже втішило, і в ту ж мить ми помчали в турі вальсу. Так почалось, а потім ми довго без перерви і без утоми танцювали, забувши про все на світі, в тому числі й про себе самих. Коли музиканти робили паузу, ми не зупинялись, а продовжували швидкими кроками рухатися в натовпі та знову починали танцювати при першому звуку музики, хоч де б вона нас заставала.

Та заледве пролунав гул церковного дзвону, що кликав до вечерні, як оркестр замовк, не догравши до кінця вальс, танцюристи зупинились і опустили руки, дівчата відступили від своїх кавалерів, і всі, церемонно прощаючись, заспішили вниз по сходах, сіли ще раз за стіл, аби покуштувати кави з пирогами і потім чинно розійтися по домівках. Анна стояла з палаючим обличчям, затримавшись у моїх обіймах, а я розгублено дивився на товариство. Вона тихо розсміялась і повела мене вниз; батька її в будинку вже не було, і ми вирушили за ним до мого дядька. Надворі сутеніло, настала чудова осіння ніч. Прийшовши на кладовище, ми побачили свіжу могилу, осяяну світлом золотого місяця, що сходить; тепер тут було безлюддя й тиша; обнявшись, ми постояли над темним горбиком; два нічні метелики пролетіли між кущами; Анна глибоко й уривчасто дихала. Ми побрели між могилами, щоб зібрати букет на могилу бабусі, та, плутаючись у високій траві, зупинилися в химерній тіні буйних цвинтарних чагарників.

У темряві то там, то тут виблискували збляклою позолотою написи на могилах або відсвічували грані каменів. І ось, коли ми стояли серед ночі, Анна раптом шепнула мені, що хоче мені щось сказати, але я мушу їй обіцяти, що не буду сміятися з неї та збережу її слова в таємниці. «Що ж це?» – запитав я її, і вона сказала, що хоче зараз віддати мені поцілунок, який залишився за нею з того вечора. А я вже схилився до неї, і ми поцілувалися настільки ж урочисто, наскільки й невміло.

Розділ п'ятий

Початок роботи. – Хаберзаат і його школа

Коли Анна, вирушаючи спати, прощалася з батьком, мене не було в кімнаті, й вона тому не могла побажати мені покійної ночі. Мені було боляче від свідомості, що я не застав її, і все ж щастя, що окрилювало мою юну душу, заступило всі інші переживання; у відведеній мені кімнаті я лежав біля вікна ще цілу годину і стежив за ходом далеких зірок, а внизу, під вікном, хвилі на світлих спинках своїх несли в долину сріблясті відблиски, поспішаючи і лукаво посміюючись, ніби вкрали їх у місяця; то тут, то там вони кидали на берег блискучі срібні бризки, наче їм несила було нести їх далі, та при цьому співали безугавно свою пісеньку, веселу пісеньку мандрів.

Губи мої зберігали спогад про щось солодке й тепле, але в той же час свіже та прохолодне, як роса.

Всю ніч, у години сну і в години неспанья, які часто й різко змінювали одна одну, навколо мене витав рій туманних примар, сновидіння змінювалося сновидінням, і вони були то багатобарвні та яскраві, то темні та задушливі, а потім раптово темно-синій морок знову розсіювався, і його змінювала світла блакить, яка переливалася строкатими пелюстками квітів; жодного разу мені не снилась Анна, але я цілував листя дерев, квіти і прозоре повітря, і звідусіль отримував відповідні поцілунки; якісь незнайомі жінки йшли по кладовищу і переходили вброд струмок, і ноги їх мінилися сріблястим блиском; на одній із них було чорне плаття Анни, на другій – синє, на третій – зелене з червоними горошинками, на четвертій – збористий комірць, і коли я злякано біг за ними слідом і потім одразу ж прокидався, мені здавалося, що жива Анна щойно вислизнула з мого ложа, і я схоплювався в заціпенінні та розгубленості й голосно кликав її на ім'я, поки безмовна ніч, що сяяла зірками над долиною, не приводила мене до тьми і не кидала мене в обійми нових снів.

Так тривало до самого ранку, і, прокинувшись, я почувався так, наче був напоєний і сп'янений гарячою вологою блаженства.

Усе ще хмільний од щастя і поринулий у мрії, я з'явився до моїх родичів, де застав сусіда-мірошника, чия бричка чекала мене, щоб їхати в місто. Справа в тому, що моє повернення вже давно було приурочено до того дня, коли мірошник поїде в місто у своїх справах, і він був згоден захопити мене з собою. Це була вдала okazія, але я залишився до неї байдужий, а позаяк мірошник до того ж з'явився несподівано та раніше терміну, мій дядько і вся його родина почали вмовляти мене відпустити мірошника й залишитися. Серце моє рвалося до Анни і до тихого озера, але все ж таки я запевняв усіх із цілковитою серйозністю, що обставини зобов'язують мене скористатися цією нагодою; квапливо поспідавши, я склав речі, попрощався з родичами і сів разом із мірошником у віз, який без зупинки промчав через село і незабаром виїхав на дорогу. Все це я зробив у стані душевного сум'яття, почасти побоюючись, що всі відразу ж здогадаються про мою любов до Анни і про те, що я залишився через неї, а почасти під впливом незрозумілої примхи.

Ледве ми відїхали кроків сто від села, як я почав розкаюватися в своєму відїзді; мені так і кортіло вискочити з воза, я щохвилини обертався й дивився на пагорби, що оточували озеро, бачив, як вони ставали все менші й синіші та як над великими глибокими озерами виростили пасма високих гір.

У перші дні після мого повернення я ледве приходив до тьми. Дивлячись на величні вершини, що оточували місто, я перелітав думками до покинутої мною місцевості, яка здавалася мені раєм, і тільки тепер я зрозумів усю її красу, таку нехитру і просту, спокійну і милу. Коли з найбільшої гори, яка височіла над нашим містом, я дивився на навколишні простори, ледве помітна смужка, що тонула у блакитній даліні, з якою я пов'язував моє уявлення про село,

озеро неподалік і будинок вчителя, здавалася мені наймальовничішою частиною навколишнього пейзажу; звідти віяло чистою, блаженною прохолодою; здавалося, ніби Анна, невидимо перебуває в цій блакитнуватій імлі, одушевляє таємничою силою весь простір, який розділяє нас, і навіть коли я стояв унизу, в долині, й не бачив на далекому горизонті цього щасливого краю, я знав, я відчував, у якій стороні він є, і з глибокою журбою, немов сумуючи за батьківщиною, дивився на ближні гори, що приховували від мене цей клаптик неба.

Тим часом питання про вибір професії ставав із кожним днем гострішим, – ніхто не хотів більше миритися з тим, що у мене немає ніякого діла і ніяких твердих намірів. Одного разу я пройшов повз ворота фабричної будівлі, що належала одному з моїх доброзичливців. Огидний запах кислоти вдарив мені в ніс, я побачив блідих дітлахів, які там працювали і, сміючись, кривлялися. Я відкинув сподівання, які мені тут обіцяли; над таким жалюгідним ремеслом, що лише віддалено пов'язане з мистецтвом, я готовий був віддати перевагу посаді переписувача і вже почав смиренно звикатися з цією думкою. Бо ніяких сподівань на те, що мені вдасться піти навчатися до справжнього художника, у мене не було.

І ось одного прекрасного дня мені довелося побачити, як багато освічених громадян нашого міста входили в під'їзд одного громадського будинку і виходили з нього. Я поцікавився, що їх сюди приваблює, й дізнався, що в цьому приміщенні відкрито пересувну художню виставку. Я бачив, що туди заходять тільки добре одягнені люди, а тому побіг додому, вбрався так, ніби збирався до церкви, і тільки тоді зважився увійти в цей таємничий будинок. Я вступив у світлу залу, де з усіх стін і стендів сяяли яскраві барви та золоті рами. Перше враження було таке, ніби я бачу прекрасний сон; зусібч тіснилися, зливаючись в єдину чарівну картину, напоєні повітрям пейзажі; перед моїми очима попливли повні чарівності хмари та квітучі гілки; палали заходи сонця, миготіли то там, то тут дитячі голівки та чарівні етюди; і все це витіснялося кожним новим творінням, так що я не раз зупинявся і, озираючись, шукав очима зниклі чудові липові гаї або ж грандіозні гірські хребти, які я щойно бачив. До того ж свіжий лак на цих картинах видавав святковий аромат, який здавався мені набагато пахучішим, ніж ладан у католицькому храмі.

З великими труднощами я змусив себе нарешті зупинитися перед однією картиною, а зупинившись, забув про все на світі й не міг зрушити з місця. Окрасою виставки було кілька великих полотен женевської школи, що зображували з незбагненим для мене блиском могутні дерева та прекрасні хмари; між ними висіли легкі, грайливі жанрові сценки та акварелі; публіка юрмилася також біля декількох картин із історичними сюжетами та з зображенням святих, оточених сяйвом німбів. Але я все знову і знову повертався до величезних пейзажів, стежив за сонячними променями, які пробивалися крізь листя й виблискували в траві, та намагався в пам'яті закарбувати чудові, химерні хмари, які, здавалося, створили, жартома і граючись, істинні щасливці.

Весь день до закриття виставки я, блаженствуючи, провів у цій залі, де все здавалося витонченим і шляхетним, де люди з чемністю вітали одне одного і, стоячи перед блискучими рамами, вели бесіду в найвишуканіших висловах. Прийшовши додому, я сів у роздумах і почав гірко нарікати на те, що мені довелося відмовитися від живопису; моя туга зворушила серце матінки, й вона знову вирушила шукати поради, вирішивши будь-що-будь допомогти виконанню моїх бажань.

Нарешті вона натрапила на старого, який жив у передмісті, в будівлі старовинного жіночого монастиря, й там у невідомості створював дивовижні твори мистецтва. Він був в одній особі й художником, і гравером, і літографом, і друкарем; у старомодній манері малював він популярні швейцарські пейзажі, гравірував їх на міді й сам же робив відтиски, які давав розфарбовувати декільком молодим людям. Гравюри свої він розсилав по всьому світу й вів таким чином успішну торгівлю. При цьому він охоче робив усе, що доводилося: виготовляв метричні свідоцтва з гербами і списком свідків, могильні написи з плакучими вербами і плачливими

геніями... Коли б прийшов до нього який-небудь невіглас і сказав: «Чи можете ви написати мені картину, яка йшла б серед знавців за десять тисяч талерів? Я хочу мати таку картину!» – він, не замислюючись, прийняв би таке замовлення і, отримавши вперед половину вартості, негайно взявся б за роботу.

У справах своїх він користувався допомогою невеликої, але відважної жменьки вірних, а місцем дії їм служила колишня трапезна набожних черниць. В обох поздовжніх стінах цього приміщення було по шість високих вікон, і в їх візерункових рамах красувалося безліч круглих шибок із хвилястою поверхнею; вони хоча і пропускали в майстерню денне світло, але не давали кинути погляд назовні, що дуже благотворно позначалося на працюватості художньої школи, що розташувалася тут. Біля кожного з цих вікон сидів один із учнів, дивлячись у потилицю побратимові, що сидів попереду нього, в той час як йому самому в потилицю дивився учень, що сидів позаду. Головний загін цієї армії становили п'ять-шість молодих людей, серед яких були й зовсім хлопчики; вони розфарбовували в яскраві кольори швейцарські ландшафти; позаду них сидів сухотний, замучений кашлем хлопець, який намазував смолою і кислотою мідні дощечки, витравляючи на них химерні візерунки, а також працював гравірувальною голкою, – він іменувався гравером на міді. Потім сидів літограф, чоловік веселого і відкритого характеру, що як найближчий помічник самого майстра, мав найширше коло обов'язків, – він мусив постійно перебувати наготові, щоб крейдою або пером, голкою або тушшю нанести на камінь портрет державного діяча, преїскурант вин, креслення віялки або титульний аркуш повчальної книги, зверненої до юних дів. У глибині трапезної працювали, розмахуючи руками, двоє чорнявих підмайстрів – друкарі на міді та камені, які виготовляли на вологому папері відбитки творів названих вище художників. Нарешті, позаду всіх своїх підлеглих, дивлячись на хід їхньої роботи, сидів за своїм столом сам майстер, художник і торговець художніми виробами, Хаберзаат, власник друкарні на міді та камені, завжди готовий до прийому будь-яких замовлень; він виконував найтонші та найскладніші роботи або, що бувало всього частіше, читав книгу, писав листи, а то й упаковував готові вироби.

У кожного, хто працював тут, у трапезній, були свої особливі надії та домагання. Гравер і літограф – люди, що були цілком сформованими й мали свій самостійний погляд на речі, щодня відпрацьовували у майстра Хаберзаата належні їм вісім годин і отримували за це свій гульден; в іншому ж справи господаря їх анітрохи не цікавили, та й ніяких більш далекосяжних планів і намірів у них не було. Зовсім інакше було з юними розмальовувачами. Ці легкодумні хлопці працювали справжніми легкими та прозорими фарбами, вони майстерно накладали сині, червоні та жовті мазки, й робили це тим безтурботніше, чим менше їм доводилося думати про малюнок або його композицію, – адже все їх завдання полягало тільки в тому, щоб нанести легкий шар рідкої акварелі поверх контурів, створених чорною магією гравера. Власне кажучи, вони-то і були тут справжніми художниками; у них усе життя було попереду, і кожен з них іще сподівався стати коли-небудь великим художником, вирвавшись із цього чистилища. Усі покоління малювальників, які пройшли через трапезну майстра Хаберзаата, були впевнені, що вони успадкували високі художні традиції живописців, що носили оксамитову куртку та берет, однак тільки одиницям удавалося досягти своєї мети; більшість же, знесилені, опускали крила й після служби у Хаберзаата бралися за вивчення якогось доброго ремесла. Як правило, вони були синами бідняків, що мріяли про притулок, і заповзятливому майстру вдавалось їх заманити в свою трапезну, пообіцявши їм привабливе майбуття вільних художників, які не тільки можуть прогудуватись, а й займаються справою благороднішою, ніж ремесло кравця або шевця. Позаяк у них зазвичай ніяких грошей не було, то їм доводилося брати на себе зобов'язання відпрацювати плату за навчання «художній майстерності» та протягом чотирьох років працювати на Хаберзаата. З перших днів, не рахуючись із повною відсутністю здібностей у своїх учнів, він садовив їх за розфарбовування пейзажів і суворою вимогливістю добивався того, що незабаром вони акуратно і точно виконували свою роботу, копіюючи традиційні зразки.

Попутно їм дозволялось, якщо вони бажали вдосконалитись у своєму ремеслі, у святкові дні робити копії з якого-небудь непотрібного або зіпсованого малюнка, й тоді вони зазвичай вибирали собі такі зразки, які не приносили їм ніякої користі, але здавалися найбільш ефектними; майстер виправляв їх роботи, якщо тільки не був занадто зайнятий. Але при цьому він без ніякого задоволення споглядав на надмірну старанність у навчанні, бо не раз уже йому доводилося стикатись із тим, що учні, яким подобалися такі заняття й які виявляли в собі художні здібності, починали несумлінно та недбало ставитися до розфарбовування його виробів. Він із усією суворістю змушував їх працювати без відпочинку й терміну, і тому всяку вільну мить вони витрачали на пустощі й анекдоти; на четвертому році, коли виявлялося, що кращі роки для вивчення чого-небудь більш корисного вже минули, вони були приголомшені й забиті та, знемагаючи від докорів батьків, хліб яких вони, як і раніше, їли, починали, все ще водячи пензликом по паперу, замислюватися про те, як би вхопити що-небудь прибутковіше, поки не пізно. Хаберзаату вдалося погубити таким чином не менше трьох десятків хлопчиків і юнаків, змусивши їх убити роки юності на мазюкання святково-блакитних небес і смарагдово-зелених дерев; сухотний гравер, який своєю отруйною кислотою витравлював контурний малюнок, був у цьому пеклі найближчим підручним майстра, а сумовиті друкарі, прикуті до скрипучого колеса, зображували своєрідних пригноблених чортів нижчого розряду, невтомних демонів, які безперервно витягували з-під валиків своїх машин невичерпний потік аркушів, які підлягали розмальовуванню. Так Хаберзаат повністю осягнув сутність сучасної промисловості, вироби якої уявляються покупцям тим більше цінними та бажаними, чим більше на них знадобилося дитячих життів, спритно викрадених господарем. Хаберзаат вельми успішно влаштував свої справи і вважався тому за людину, в якій при бажанні було чому повчитися.

Якісь добрі люди дали моїй матері пораду поговорити з ним і оглянути його підприємство: воно могло б виявитися для мене хоча б на перший час притулком, який обіцяв можливість подальшого розвитку, особливо якщо з ним вдасться домовитися, що він не використовуватиме мене в своїх цілях, але за доступну плату навчить у повну міру своїх знань. Він охоче дав свою згоду і, висловлюючи задоволення можливістю виховати хоч одного справжнього митця, всіляко звеличував матінку за її рішення не поскупитися на суму, необхідну для досягнення цієї мети, бо матінка була впевнена, що саме тепер настав момент пожертвувати плодами її невтомної ощадливості й покласти їх на вівтар мого покликання. Отже, було укладено договір на два роки, які я, вносячи регулярні квартальні внески, мав провести у трапезній за корисними вправами. Після того як договір було скріплено підписами обох сторін, я вирушив у понеділок уранці до старовинного монастиря, несучи з собою всі мої етюди та малюнки, щоб показати їх майстру, якщо він побажає познайомитися з ними. Пустивши по руках мої вигадливі твори, він похвалив мою старанність і мої наміри, а потім відрекомендував мене своїм підлеглим, які встали з місць і розглядали мене з цікавістю; майстер Хаберзаат заявив їм, що бачить у мені юнака, перейнятого правдивою любов'ю до мистецтва, як це і має бути з усяким неофітом, що вступає в цей храм. Потім він зауважив, що його втішить можливість виховати хоч одного учня в душі справжньої школи, й урочисто висловив свої сподівання на мою працьовитість і терплячість.

Одному з розмальовувачів довелось очистити своє місце біля вікна й сісти поруч із іншим, а мене оселили на його місце, і ось, поки я в очікуванні стояв перед порожнім столом, пан Хаберзаат витягнув із течки аркуш із силуетом нескладного пейзажного мотиву з літографованої серії малюнків, яку я не раз бачив у школах. Для початку я мусив уважно і точно скопіювати цей аркуш. Але перш ніж я сів за роботу, майстер послав мене за папером і олівцем, про які я не подбав, оскільки не мав ніякого уявлення щодо того, з чого мені треба почати. Він перерахував мені всі необхідні предмети, і позаяк у мене не було з собою грошей, мені довелося спочатку подолати довгий шлях додому, потім піти в крамницю, де я все придбав, а коли я повернувся до майстра, залишалось вже півгодини до обіду.

І те, що мені для початку не дали навіть аркуша паперу й олівця, а відіслали мене все це купити, і те, що мені довелося вештатись по вулицях і вимагати грошей у матері, й, нарешті, те, що я зміг приступити до роботи тільки перед самою перервою на обід, – усе це здалося мені настільки непоетичним і дріб'язковим, таким незіставшим із творчим духом, який, як я смутно собі уявляв, панує в обителі художників, що у мене защеміло серце.

Втім, я скоро відволікся від усіх цих вражень, бо нескладні на перший погляд завдання, поставлені переді мною, зажадали від мене більших зусиль, ніж я очікував. Хаберзаат перш за все хотів, аби кожен зроблений мною штрих за своєю довжиною в точності відповідав оригіналу і щоб увесь малюнок був не більший і не менший зразка. Тим часом мої копії наполегливо виходили більші за оригінал, хоча і в правильних відносно нього пропорціях, і майстер використав ці відхилення, щоб виявляти і по відношенню до мене властиві йому скрупульозність і суворість; він пускався в міркування про труднощі на шляху художника та всіляко намагався дати мені зрозуміти, що все не так просто, як мені, ймовірно, спочатку здавалося.

І все ж я був щасливий, працюючи за своїм столом (хоча і засмучувався відсутністю мольбертів, які уявлялися мені особливою прикрасою всякої майстерні), і сміливо пробивався крізь ці початкові труднощі. Я чесно змальовував різні сільські свинарники та дерев'яні сараї, з яких у поєднанні з чахлими чагарниками склалися мої зразки, що ставали для мене тим більш важкими, чим більше я відчував презирства до самих предметів. Бо з перших же днів роботи у Хаберзаата мій вільний і норовливий дух, скутий почуттям обов'язку та послухом, не міг подолати відчуття нікчемності й порожнечі всього цього. Дивним уявлялося мені й те, що весь день треба було сидіти, схилившись над папером і не рухаючись, що не можна було ходити по кімнаті або заговорити раніше, ніж до тебе звернеться майстер. Тільки гравер і літограф могли пошепки перемовлятися між собою або з друкарями і навіть, коли їм хотілося поговорити, звертатися до самого майстра. А цей останній, якщо перебував у доброму настрої, розповідав усілякі історії та популярні художні перекази, повідомляв усілякі гумористичні випадки з минулого свого життя й епізоди з життя великих живописців. Варто було йому, однак, зауважити, що хтось дуже старанно слухає та при цьому забуває про роботу, як він негайно ж обривав розповідь і додержувався деякий час мудрої стриманості.

Невдовзі мені було надано право самому вибирати собі зразки й порпатися в хазяйських багатствах. Вони склалися з великої маси звідусіль і випадково зібраних предметів, із посередніх старих гравюр, окремих нікчемних обривків і аркушів, які накопичилися за довгі роки, малюнків, зроблених набитою рукою, але позбавлених природної правдоподібності, та іншого мотлоху. Малюнків з натури, які мали б самостійне художнє значення та були б напоєні сонцем і повітрям, тут не було зовсім, бо майстер набув своєї майстерності та своїх навичок у чотирьох стінах і покидав будинок тільки для того, щоб із можливою швидкістю накидати підходящий пейзаж. Єдиним багатством, яке мав мій учитель, була спритна, хоча і хибна техніка, і в своєму викладанні він наполягав тільки на ній.

Свого часу він намагався тримати мене в шорах, бо помітив, що я цікавлюся загальними ознаками форми та характеру, не розуміючи до пуття різниці між легким контурним штрихом і жирною лінією. Але нарешті, завдяки невпинним вправам, я проник у його таємницю і почав швидко, аркуш за аркушем, виготовляти масу стандартних малюнків тушшю. Я тепер уже стежив тільки за кількістю зроблених робіт і радів лише тому, як розбухала моя тека. При виборі зразків я був ледве чи не байдужий навіть до їх виразності й ефектності. Ще не скінчилася перша зима, а я вже майже вичерпав запас зразків, які мав мій учитель, причому мої копії були зроблені приблизно так, як зробив би їх він сам. Бо, засвоївши прийоми ретельного та чистого виконання, я незабаром набув тієї ремісничої вправності, якою досконало володів сам майстер, – набув тим скоріше, що нітрохи не вникав у справжню сутність мистецтва. Вже після першого півріччя Хаберзаат став відчувати деяку тривогу щодо того, чого вчити мене далі; боячись суперництва, він зовсім не хотів одкривати мені всі таємниці свого ремесла; в запасі

у нього залишалося ще тільки володіння акварельними фарбами, та й воно, як він його розумів, не являло собою незбагненого чаклунства. Оскільки тут, у трапезній, ніхто не прагнув творчої самостійності й сумлінності, мистецтво це зводилося до ряду зовнішніх і порожніх прийомів, засвоїти які було неважко. Але я сам знайшов вихід, заявивши, що хочу скопіювати в туші невелику серію гравюр. Хаберзаат мав шість аркушів великого формату, гравірованими за Клодом Лорреном, двома великими пейзажами зі скелями і розбійниками за Сальватором Роза та окремими гравюрами за Рейсдалем і Евердінгеном. Всі ці речі я скопіював у безсоромній ремісничій манері. Копії з Лоррена і Рози вийшли не так уже погано, бо й самі картини написано було в символічній і розмашистій манері, і гравюри з них мали дещо традиційний характер, але тонких і природних голландців я обробив найжахливішим чином, і ніхто навіть не зрозумів цього.

Все ж саме остання робота допомогла вихованню мого художнього смаку: досконалі, гармонійні форми, які я уважно розглядав, мовби утворили добродійну протипагу до всієї іншої ремісничої мазанини і не дали стихнути в мені прагненню до істинно прекрасного. Проте це досягнення мало і свій зворотний бік: у мені заворушилася колишня тяга до надто поспішного винахідництва, і, захоплений самими лише розмірами класичних зразків, я заходився накидати схожі пейзажі, спочатку вдома, а потім і в робочий час, у майстра, виконуючи ефектні великі аркуші із завченою спритністю. Пан Хаберзаат не тільки не перешкодив мені в цьому занятті, але навіть споглядав на нього з прихильністю, бо воно звільняло його від необхідності розшукувати для мене навчальні зразки. Дивлячись на потворні породження мого незрілого пензля, він пускався в глибокодумні міркування про композиції, про історичний колорит і тому подібне, – все це вносило в його майстерню елемент ученості, а я скоро уславився тут завзятим хлопцем і вже сприймав як належне, коли мені улесливо передбачали, що попереду мене чекає поїздка до Італії, Рим, живопис олією, картони... Проте все це не змусило мене запишатись, я веселився й пустував із товаришами по майстерні та радів, коли після нескінченного сидіння за столом міг розім'ятись і допомогти їм догодити їхньому другому тирану, господині, допомагаючи знести нагору оберемок дров. Ця господиня, язиката і скандальна дама, нерідко вривалася в трапезну з усім своїм господарством і сімейними історіями, з дітьми та прислугою, і тоді майстерня перетворювалася на арену жарких боїв, у яких зазвичай брало участь усе наше воїнство. Чоловік ставав на чолі відданого йому гурту й ішов грудьми проти дружини, яка з величезним галасом ставала попереду своїх прихильників і відступала не раніше того, як усіх учасників опору було вбито на смерть залпами її красномовства. Часом хазяйська пара виступала згуртовано проти всіх підлеглих, іноді гравер і літограф глухо хвилювалися, васали погрожували піднятися проти своїх сюзеренів, а повстання рабів-розмальовувачів завжди закінчувалися тим, що бували придушені переважаючими силами противника. Мені також доводилося не раз потрапляти в небезпечне становище; бурхливі сцени веселили мене, і я це необережно виявляв; так, одного разу я разом із юними розмальовувачами влаштував у зруйнованій монастирській галереї пародійний спектакль. Хоча я і був в ту пору дуже чутливий і володів схильністю до благородного та чистого життя (ці спонукання виникли в моїй душі за час перебування в селі), але я був позбавлений необхідного середовища, а груба обстановка трапезної змушувала мене жваво та діяльно брати участь в усьому, що відповідало її звичаям; я потребував спілкування з товаришами, і ніщо не було мені більш чужим, аніж ухильна і розсудлива стриманість.

Отже, мені довелося, живучи з вовками, по-вовчому вити, і тим, що це не принесло мені шкоди, я завдячую, як мені здається, моїй щасливій зірці-Анні, зірці, що завжди спалахувала в моїй душі, тільки-но я опинявся в самоті – в оселі матінки або на безлюдній дорозі. З нею пов'язував я все, що виходило за межі денного гармидеру, і вона була для мене тим тихим світлом, яке щовечора після заходу сонця сяяло в імлі печальному серцю; тоді я відчував у

моїх просвітлених грудях і нашого доброго друга, Господа Бога, який у ці години з особливою ясністю пред'являв і на мене свої вічні права.

У пошуках книг я набрів на один із романів Жан-Поля. Коли я читав його, мені здавалося, наче все, чого я досі жадав і шукав або що я відчував неспокійно і смутно, – все це я раптово знайшов, відчуваючи розраду та душевне задоволення. Це було блаженство, від якого захоплювало дух, це здавалося мені вищою істиною і правдою! І посеред заходів та веселок, лісів із лілій і зоряних розсипів, посеред бурхливих і блискотливих гроз, посеред усього вогняного хаосу, в небесній тверді та безоднях, посеред і в усьому цьому Він, нескінченний, закутаний у безкрайній блискучий плащ Всесвіту, великий, але сповнений любові, священний, але в той же час – бог усмішки і веселощів, грізний у своїй могутності, але той, що мешкає в дитячих грудях і виглядає з дитячих очей, як великодній зайчик із квітів! Так, це був інший Господь і покровитель, не рівня тому велемовному благодійнику з катехізису.

Раніше мені тільки снилося щось подібне, щось схоже звучало в моїх вухах, а тепер немов сонце, що сходить, розсіяло імлу тих довгих зимових ночей, протягом яких читав я тричі двадцять томів пророка. А коли настала весна й ночі стали коротшими, я знову і знову перечитував його в солодкі ранкові години; позаяк я звик довго не вставати з ліжка і, поклавши під голову улюблену книжку, спати при ясному дні сном праведника. Коли ж я прокидався й нарешті брався за роботу, мене охоплювало таке відчуття безмежних можливостей і цілковитої внутрішньої свободи, яке було небезпечніше моїх колишніх бунтарських поривів.

Розділ шостий Зайдиголова

Коли настала весна, якої я очікував із нетерпінням, я в перші ж теплі дні рушив за місто, щоб, озброївшись набутими навичками, писати з натури, а не з паперових зразків. Вся трапезна з повагою та прихованою заздрістю стежила за моїми зборами; ще ніколи не бувало, щоб хто-небудь із вихованців Хаберзаата залітав так високо, а поняття писати «з натури» здавалося тут досі якимось міфом. Я тепер дивився на округлі, матеріальні, осяяні сонцем створіння природи вже не з тією самовпевненою, але наївною довірливістю, яка була мені властива минулого літа, – мій погляд був обмежений куди більш небезпечним самовдоволенням. Бо все, що було мені неясно або здавалося занадто важким, я, обманюючи самого себе, перетворював на якийсь хаос і намагався прикрити технікою, безсоромно орудуючи пензлем, замість того щоб спочатку скромно попрацювати олівцем; я вийшов «на природу» зі звичними мені пляшечками туші, аквареллю та пензлями і прагнув одразу заповнити цілий великий аркуш так, аби він був схожий на справжню картину. Я намагався схопити цілі пейзажі з озерами та скелями або знаходив у лісі, йдучи за гірськими струмочками, маленькі й мальовничі водоспади, які мали дуже красивий вигляд на аркуші, якщо намалювати навколо тонку рамку. Я захоплювався живим і ніжним кипінням спадної води, яка пінилась і стрімко неслася вдалину, її прозорістю та грою її незліченних струмливих граней, але я сковував її плоскими прийомами ремісничої віртуозності, життя і блиск негайно ж гинули, бо засобів моїх не вистачало на те, щоб передати цю стихію вічного руху. Якби моя художня свідомість не була такою затемненою, я б, напевно, зрозумів, що мені легше написати різноманітні камені та осколки прибережних круч, які в мальовничому безладді були нагромаджені один на одного. Щоправда, я часом починав смутно розрізняти це застережливе відчуття, коли, замість того щоб відтворювати реальну форму, обходив труднощі перспективи та спотворював ракурси каменів, хоча бачив і розумів їх; я намагався виправдовувати себе у власних очах тим, що в поверхні того чи іншого одиничного предмета мінлива природа могла мати і такий вигляд, як я її зображую. Однак весь характер моєї роботи привчив мене не рахуватися з докорами совісті, а майстер, коли я показував йому свої вироби, жодного разу не вказав мені на відсутність життєвої правди, яка зникла з тими самими деталями, які я знехтував; він про все і завжди судив з точки зору свого кімнатного мистецтва.

Пан Хаберзаат, який високо цінував акуратне та охайне виконання, плекав іще одну єдину пристрасть, яку вважав за необхідне передати мені, а саме – пристрасть до зображення незвичайного та хворобливого, в яких він вбачав істинну мальовничість. Він спонукав мене відшукувати обдерті верби, оголені вітром дерева та фантастичні, химерного профілю скелі, закликав мене милуватись яскравими барвами гниття і розпаду, розхвалюючи все це, як найбільш цікаві об'єкти. Поради його припали мені до смаку, збуджуючи мою уяву, і я з жаром пустився на пошуки таких явищ. Але природа лише дуже скупко надавала мені ці сюжети, вона раділа власному могутньому здоров'ю, а потворні рослини, які я подекуди виявляв, незабаром почали уявлятися моєму пересиченому погляду плоским і безглузким предметом зображення, – так буває з п'яницею, що жадає все більш міцного вина. Тому квітуче життя гір і лісів перестало вабити мене, я залишався байдужим до його виявів і з ранку до вечора блукав по околицях. Все глибше пробирався я в не бачені мною досі куточки природи; якщо мені вдавалося надібати на занедбане і таємниче місце, я зупинявся та швидко виготовляв малюнок власного винаходу, щоб принести додому хоч який-небудь плід своєї праці. У цьому малюнку я з'єднував найнезвичайніші явища, які породжувала моя фантазія, і набуті мною вправні навички допомагали мені зливати воедино різні риси природи, спостережені мною в різний час; так я створював пейзажі, які подавав панові Хаберзаату, як правдиве зображення натури і в яких майстер не міг розібратися. Він вітав мене з моїми відкриттями, бо йому здавалося, що вони

підтверджують його заяви щодо моєї старанності й мого таланту; за його словами, ці роботи доводили, що я абсолютно незаперечно володію гострим поглядом першовідкривача, точним відчуттям мальовничості й умінням знаходити речі, повз які проходять тисячі інших. Мій незлобивий обман порушив у мені поганий намір продовжувати обманювати бідолаху в тому ж дусі. Сидячи десь у темній гущавині лісу, я придумував усе більш і більш дикі та дивні обриси дерев і скель, наперед радіючи тому, що мій учитель повірить – таке дійсно існує десь у найближчих околицях! Але нехай мені при цьому послужить деяким виправданням, що на старовинних гравюрах, наприклад Сванefeldта, я бачив найхімерніші зображення, які підносили нам як зразкові твори мистецтва, і сам я під впливом цих речей приходив до думки, що саме такий вірний шлях, який дає до того ж відмінні можливості для вправи. У моїй нестійкій юнацькій фантазії шляхетні й здорові форми Клода Лоррена все більш відступали на задній план.

Зимовими вечорами у трапезній трохи займались і малюванням людських фігур; копіюючи безліч гравюр, на яких для пошвавлення їх були зображені люди в одязі, я набув деяких поверхових навичок у цій галузі. Тепер разом із химерними пейзажами я почав вигадувати іще більш химерних людей, різних голодранців, яких я демонстрував у трапезній, викликаючи вибухи реготу. Це були якісь дивні бродяги та безумці, й моє дивовижне плем'я утворювало мовби єдиний світ із тим надзвичайним середовищем, у яке я його поміщав, – світ, який існував тільки в моїй уяві та викликав під кінець підозри майстра. Але він мало що висловив із цього приводу і, як і раніше, дозволив мені йти своїм шляхом, бо, з одного боку, йому бракувало свіжості сприйняття, щоб виявити міру мого відхилення від дійсності й на цьому спіймати мене, а з іншого боку, не було належної переваги в знанні. По суті, ці два моменти становлять таємницю всякого виховання: невитрачена юнацька жвавість, доступна тільки молодості, й безумовна перевага особистості вихователя в усіх випадках життя. В крайньому разі одне можна відшкодувати іншим, але якщо відсутнє і те й інше, учень стає в руках учителя закритою черепашкою; для того щоб відкрити її, він мусить її зламати. Однак обидві якості мають одне джерело: бездоганно чесне, чисте й неупереджене ставлення до життя.

Літо було в розпалі, коли я поступився нарешті моєму таємному потягу до другої моєї вітчизни, до далекого села, і, взявши торбинку, вирушив у дорогу. Матінка відкинула всі пропозиції зачинити будинок на замок і виїхати в рідні місця, де минала її юність, і знову залишилася в нестерпній самоті. Я ж захопив із собою рясні плоди моєї художньої діяльності, сподіваючись здобути ними прихильну до себе увагу.

І справді, в оселі мого дядька ці численні, ґрунтовно заштриховані аркуші викликали певне здивування, і в цілому на всю мою роботу дивилися з певною повагою, але коли дядько почав розглядати малюнки, які, за моїми словами, було зроблено з натури (подібно до своєрідного Мюнхгаузена, я сам готовий був вірити цьому: вони ж і справді виникли просто неба!), він тільки роздумливо похитав головою і з подивом запитав, де ж у мене були очі. Він був селянин, лісничий, тверезо дивився на речі й тому, незважаючи на відсутність знань у питаннях мистецтва, легко і швидко виявив мою помилку.

– Ці дерева, – сказав він, – усі схожі одне на одне, і разом з тим жодне з них не схоже на справжнє дерево! Ці скелі не могли б і миті так простояти – вони б негайно ж звалилися! Ось цей водоспад, – судячи з маси води, він би мав бути величезним, але вся ця маса падає з невеликих річкових каменів, як мовби цілий полк солдатів спіткнувся об одну тріску; такий водоспад мусить скидатися з потужного скелястого схилу, з іншого боку, мене розбирає цікавість: де ж це, чорт забирай, ти знайшов поблизу міста такий водоспад? Потім мені б хотілося знати, що тут є вартого зображення, в цих засохлих вербах? По-моєму, куди краще було б намалювати здоровий і красивий дуб або бук... – і так далі.

Жінки ж не схвалили моїх розбійників, бродяг і виродків, – вони не могли зрозуміти, чому б серед поля не намалювати, приміром, гарненьку поселянку або поважного орача за роботою, замість того щоб зображувати всяку нечисть; дядькові сини сміялися над моїми жаж-

ливими гірськими печерами, над неймовірними та сміхотворними мостами, над людиноподібними кам'яними брилами та знівеченими деревами й давали всім цим моїм вигадкам смішні назви, які не могли не ображати мене. Я був абсолютно осоромлений; я відчував, що вони бачать у мені людину, пройняту ідіотським марнослаством, і вся прищеплена мені штучна хворобливість відступила перед здоровою простотою цієї оселі та перед свіжістю сільського повітря.

Наступного ж дня після мого прибуття дядько, сподіваючись повернути мене на істинну путь, запропонував мені спокійно й докладно намалювати будинок, сад і дерева та дати вірне зображення всієї його садиби. При цьому він звернув мою увагу на всі особливості, а також і на те, що хотів вирізнити, і хоча його вказівки відповідали більш потребам багатого власника, ніж відповідали смакам і запитам знавця мистецтв, проте він поставив мене перед необхідністю ще раз уважно розглянути всі предмети і простежити за своєрідністю їх форм. Над зображенням найпростіших деталей будинку, навіть черепиці на даху, мені тепер довелося потрудитися набагато більше, ніж я колись міг собі уявити; тому я поставився сумлінніше також до зображення дерев і саду. Я знову пізнав чесну роботу і справжні зусилля; і коли в мене вийшов малюнок, позбавлений будь-якої химерності й задовольнив мене далеко куди більше, ніж ефектні вироби недавньої пори, я ціною тяжкої праці досягнув сенс скромного та непримітного, але правдивого.

Тим часом я радів, знаходячи тут усе, що покинув рік тому, спостерігав за змінами й мовчки чекав тієї миті, коли знову побачу Анну або принаймні спершу почую її ім'я. Але ось минуло вже кілька днів, ніхто не згадував про неї, і чим довше це тривало, тим менше я наважувався запитати про неї. Здавалося, що вона всіма абсолютно забута, ніби її ніколи тут і не було, при цьому ніхто, – це в глибині душі здавалося мені образливим, – ніхто, здавалося, навіть і не підозрював, що я міг мати якісь права або бажання дізнатися про неї. Я вирушав було в її бік, проходив півдороги на гору або йшов тінистим шляхом по річці, але щоразу раптово повертав назад з нез'ясовного страху перед можливою зустріччю з Анною. Я йшов на цвинтар і довго стояв біля могили бабусі. Ось уже рік, як вона спочивала в землі; але в повітрі не було ні єдиного повіву, який нагадував би мені про Анну, трави мовчали, немов нічого не знали про неї, квіти не шепотіли мені її імені, гори та рівнини його не промовляли; тільки з моїх грудей виривалося це ім'я, порушуючи байдужу тишу.

Нарешті мене запитали, чому я не провідую вчителя; і тут випадково з'ясувалося, що Анна вже півроку, як покинула село, – ніхто й не сумнівався, що я знаю про це. Її батько, що завжди прагнув освіченості й духовних тонкощів, був стурбований тим, що його дочка, занадто ніжна, щоб стати селянкою, могла після його смерті захиріти в грубому сільському оточенні; тому він раптом зважився відвезти її до навчального закладу в французьку Швейцарію, де вона могла отримати кращі знання та велику духовну самостійність. Його не бентежило ні те, що Анна висловила йому своє небажання їхати, ні її сльози, і, захоплений своєю ідеєю, він вирушив супроводжувати свою дочку в далеку дорогу, до того самого будинку високоповажного, набожного вихователя, де їй належало пробути щонайменше рік. Ця звістка вразила мене, як грім серед ясного неба.

Відтепер я щодня приходив до її батька, супроводжував його всюди і слухав, як він говорить про Анну; іноді я залишався на кілька днів і жив тоді в її кімнатці, не наважуючись, однак, ні до чого доторкнутись і розглядаючи нечисленні скромні предмети її обстановки з якимось священним трепетом. Кімнатка була маленька й тісна; вечірне сонце та місячне світло заливали її цілком, так що в ній не залишалося жодного темного куточка, і тоді вона здавалася то пурпурно-золотою, то срібною скринькою для коштовних каменів, – і я завжди уявляв собі ту перлину, якої тут так бракувало.

У пошуках мальовничих сюжетів я найчастіше прямував до тих місць, які відвідував разом із Анною; так я написав таємничу скелю, що піднімалася з води, де ми, відпочиваючи,

раптово побачили примар; я не міг утриматися, щоб не обвести олівцем квадратик на білосніжній стіні її кімнатки і не вписати в нього з усією ретельністю зображення печери язичників. Це мало бути моїм безмовним привітом і доказом того, як безустанно я думав про неї.

Постійні спогади про Анну і разом з тим її відсутність зробили мене якимось сміливішим, а образ її – більш доступним для мене: я заходився писати їй довгі любовні листи, які спершу спалював, а потім почав зберігати, і, зрештою, так захопився прагненням вилити на папір усі мої почуття до Анни, що задумав написати листа в найпалкіших висловах, накреслити її повне ім'я, поставити свій підпис і пустити цей лист по воді, з дитячою наївністю вважаючи, що течія на очах в усіх понесе його назустріч Рейну та морю. Довго я боровся з цим наміром, але нарешті підкорився йому, бо його здійснення полегшувало мені душу; лист був сповіддю моєї таємниці, причому я, звісно, був упевнений, що ніхто в найближчому майбутньому його не знайде. Я спостерігав за тим, як він линув із хвилі на хвилю, як його затримала гілка, що звисилась у воду, як він надовго приліпився до якоїсь квітки й нарешті, немов після певних роздумів, вирвався вперед, підхоплений швидкою течією, і зник із поля зору. Але, мабуть, лист іще десь затримався в дорозі, тому що тільки пізньої вночі він доплив до скелі з печерою язичників і торкнувся грудей купальниці, яка була не ким іншим, як Юдіф; вона його зловила, прочитала і сховала.

Про це я дізнався пізніше, – під час нинішнього перебування в селі я жодного разу не ходив до неї в будинок і намагався обходити його стороною. За цей рік я став старшим і тепер, із соромом згадуючи про ніжні стосунки з Юдіф, відчував непереборну боязкість при думці про її гордовиту фігуру, що пашисть здоров'ям; коли вона одного разу пройшла повз дядьків будинок, я, не поклонившись їй, швидко сховався та все ж із цікавістю здалеку спостерігав, як вона широким кроком проходила по саду і повз пшеничне поле.

Розділ сьомий Продовження

Цього разу я раніше повернувся в місто, охоплене глибокою тугою, яка набула нарешті цілковитої визначеності й поширювалася на все, чого мені бракувало, але що – я тепер не сумнівався в цьому – існувало в світі.

Мій наставник звів мене на вищі щаблі свого мистецтва – він навчив мене поведженню з акварельними фарбами і суворо переконував мене, що працювати ними слід акуратно та швидко. Як і раніше, ніхто не наполягав на тому, щоб мої роботи відповідали природі, й тому я незабаром навчився робити розфарбовані малюнки, що цілком відповідали вимогам майстра; другий рік мого навчання ще не минув, а я вже бачив, що більше мені нема чому тут учитися, хоча до пуття я нічого робити не вмів. Мені було нудно в старому монастирі, і я тижнями сидів удома, де читав або брався за роботи, які приховував од майстра. Хаберзаат відвідав матінку, висловив незадоволення з приводу моєї неухважності, звеличив мої успіхи і запропонував мені вступити з ним у інші відносини, – працюючи в його майстерні з усією ретельністю та старанністю, я тепер мав отримувати за це винагороду. То був би новий ступінь, говорив він, коли, продовжуючи вдосконалюватися як учень, я мав би поступово привчатися до роботи і в той же час мав би можливість робити необхідні накопичення, щоб через кілька років почати самостійне життя, – цей час іще не настав. Він запевняв, що серед знаменитих художників аж ніяк не останніми були ті, які піднеслися на вершини мистецтва лише після багатьох років невибагливої роботи, і що своєю такою старанною і скромною діяльністю вони створювали собі часом більш ґрунтовні підстави для незалежного існування, ніж ті, кому заможні батьки дали вишукану художню освіту. Йому, говорив він, доводилося зустрічати талановитих юнаків із багатих сімей, які погубили свої здібності лише від того, що обставини не зобов'язували їх до самостійного заробітку, і це призвело їх до зніженості, помилкової гордості й пустої зарозумілості.

Слова майстра були переконливі, хоча він і виходив із власної вигоди; але у мене вони не викликали жодного відгуку. Я з огидою ставився до самої думки про поденний заробіток та ремісництво і мріяв іти до мети прямим шляхом.

Із кожним днем я все гостріше відчував, що трапезна ставала нездоланною перешкодою на моєму шляху, що вона обмежує мої можливості; я прагнув створити собі вдома власну скромну майстерню і в міру сил працювати самостійно; і ось одного разу вранці я розпрощався з паном Хаберзаатом іще до закінчення терміну навчання й заявив матінці, що відтепер працюватиму вдома і що, якщо вона чекає від мене заробітків, я зможу добитись їх і без майстра, вчитися ж мені в нього більше нема чому.

Щасливий і повний надій, я влаштував собі робоче місце в комірчині під дахом. Із вікна, що виходило на північ, відкривався широкий краєвид на місто; рано-вранці й під вечір сюди заглядали перші та останні промені сонця. Створити тут свій власний світ – це було для мене настільки ж важливе, як і приємне завдання, і кілька днів я провів за облаштуванням моєї майстерні. Я ретельно вимив круглі шибки і перед вікном у широкому квітковому ящику влаштував цілий сад. Я побілів стіни, всюди розвісив гравюри й такі малюнки, які здавалися мені особливо ефектними, намалював вуглем химерні маски й там, де залишалось місце, написав свої улюблені вислови та виразні віршовані рядки, які мені запам'яталися. Зі всього будинку я переніс до себе найстаровинніші та найпохмуріші меблі, перетягнув усі книги й розкидав їх на почорнілих від часу столах і полицях; поступово я нагромадив тут найрізномірніші предмети, й це посилювало враження мальовничого безладу; на середині кімнати я поставив мольберт – предмет моїх давніх мрій. Відтепер я був наданий самому собі, був абсолютно незалежний і вільний від будь-яких указівок чи приписів. Я зав'язав спілкування з молодими людьми, до яких мене вабили спільність думок або дружне взаєморозуміння, – то були головним чином

колишні шкільні товариші, які продовжували навчання, і тут, у моїй келії, докладно оповідали мені про свої успіхи та про все, що відбувалося в школах. Під час цих зустрічей я підбирав якісь випадкові крупинки знань і частенько думав при цьому з боєм, які великі багатства давала молодим людям освіта і наскільки багато чого я позбувся. І все ж друзі допомогли мені познайомитися з різними книгами, надибати на думки, які я потім розвивав уже самостійно, і, з'єднуючи випадково набуті знання з химерними творіннями моєї фантазії, що розквітала на самоті, я занурювався в дещо смішні, але загалом цілком безневинні вчені праці, які все наростали і розросталися завдяки систематичним моїм заняттям. Рано-вранці або пізно вночі я складав пишномовні трактати, полум'яні описи та звірення почуттів і особливо пишався глибокодумними афоризмами, які заносив до свого щоденника, прикрашаючи їх малюнками та всякими завитушками. Моя келія уподібнилася куточку алхіміка, де на пательні кипіло, дозріваючи, нове людське життя. Здорове і привабливе, незвичайне і потворне, міра і свавілля кипіли та клекотіли разом, змішуючись або від'єднуючись одне від одного.

І все ж, незважаючи на те, що я жив зовні спокійним і тихим життям, мене тривожили, а часом пристрасно хвилювали деякі ранні прикраси.

У той час у мене був друг, живий і захопливий юнак, що більше за всіх моїх знайомих поділяв мої схильності, разом зі мною малював і поринав у поетичні мрії й, оскільки він відвідував різні школи, приносив у мою комірчину багато нових думок. До того ж він був життєрадісний, нерідко в товаристві завзятих приятелів проводив ночі в корчмах і розповідав мені потім про свої веселі та галасливі бенкети. У більшості випадків я понуро сидів удома, позаяк моя мати в цьому відношенні тримала мене вельми суворо і не бачила ні найменшої необхідності витратитися на такі розваги. Тому я дивився на мого друга, що весело розважався, як полонений птах дивиться з клітки на жайворонка, що літає в піднебессі, мріяв про блискуче вільне майбутнє й уявляв себе душею компанії бенкетників. У той же час я уподібнився тій лисиці, яка запевняла себе, що виноград зелений, і, частенько несхвально відгукуючись про пригоди мого друга, намагався ще більше прив'язати його до мого тихого житла. Це почало викликати між нами розбрат, так що в душі я навіть зрадив, коли він повідомив мене про майбутній свій від'їзд у далекі краї, тим більше що розставання давало нам можливість обмінюватися полум'яними листами. Наші стосунки піднеслися до ідеальної дружби, яка вже не затьмарювалася зустрічами, і тепер ми в незліченних і регулярних листах дали волю всій нашій юнацькій натхненності. Не без самовдоволення намагався я надати своїм епістолярним творам якомога більш пишну і красномовну форму, та багатьох зусиль коштувало мені висловити мої незрілі філософські думки в більш-менш доладному вигляді. Виявилося легше вдягти частину листів у плащ безмежної фантазії та витримати їх у гумористичному дусі, в якому я наслідував мого улюбленого Жан-Поля; але скільки я не намагався, як не ліз із шкури, відповіді друга щоразу перевершували всі мої писання зрілістю самостійної думки та справжнім гумором, який тільки підкреслював крикливий і неспокійний характер моїх звірянь. Я захоплювався моїм другом, пишався ним і, навчаючись на його листах, брався за нові з подвоєною енергією, намагаючись створити гідні адресата послання. Але чим вище я намагався піднятися, тим недосяжнішим він ставав, уподібнюючись блискучому міражу, який я марно намагався схопити. До того ж думки його мінилися всіма барвами, подібно вічному морю, вони були чарівно вибагливі та несподівані й багаті джерелами, які одночасно б'ють із глибин і спадають із гір і небес; я дивувався далекому другу, як таємничому та грандіозному явищу природи; його стрімкий розвиток обіцяв усе більш прекрасні плоди, і я, боячись, намагався не відставати від нього.

Але тут одного разу мені до рук потрапила книга Циммермана «Про самотність», про яку я вже багато чув і яка тому порушила в мені подвоєну цікавість; я жадібно читав її, поки не дійшов до місця, що починалося словами: «О юначе, мені хотілося б, аби ти зберігав відданість науці!» З кожним словом текст ставав мені все більш знайомим, і незабаром я виявив, що один із перших листів мого друга слово в слово списаний із цієї книги. Незабаром я виявив дже-

рело іншого його листа в ґрунтовних міркуваннях Дідро про живопис, – цю книгу я придбав в антикара і знайшов у ній джерело тієї гостроти та ясності думки, які мене так схвилювали. Як буває з тими подіями та збігами, які приховано накопичуються й потім раптом виявляються всі разом – так і тепер одне відкриття швидко йшло за іншим і викривало цю дивну містифікацію. Я виявив збіги з Руссо і «Вертером», зі Стерном, Гіппелем і Лессінгом, виявив перекладені епістолярною прозою блискучі вірші Байрона і Гейне та навіть вислови глибокодумних філософів, які колись були мені незрозумілі й тому вселяли трепетну повагу до мого друга.

І з такими світилами я в безсиллі своєму намагався змагатись! Я був глибоко вражений, подумки бачив, як друг сміється з мене, і міг пояснити собі його дії тільки власною моєю ницістю. Проте я все ж відчував гіркоту і біль образи та після деякої паузи написав йому уїдливого листа, за допомогою якого хотів скинути з себе узурповане ним духовне панування і, не пориваючи нашої дружби, сподівався повернути його до істини. Але ображене честолюбство змусило мене вдатися до занадто енергійних і гострих висловів; мій партнер і не збирався насміхатися з мене, він просто хотів, не витрачаючи великих зусиль, створити гідну протизагу плодам мого завзяття, – згодом він удавався до таких прийомів і в більш серйозних справах, хоча мав усі здібності, необхідні для високих устремлінь, і, отже, почуття власної гідності. Тому-то, бажаючи приховати своє зніяковіння, він, розсерджений піднятим мною повстанням, відповів мені ще дратівливіше і скривдженіше, ніж я йому написав. Здійнялася ціла буря гніву; ми обсипали один одного жорстокою лайкою, і чим сильнішою була колись наша взаємна прихильність, тим більш трагічні вислови вишукували ми для того, щоб оголосити один одному про припинення нашої дружби, причому кожен з нас прагнув бути першим, хто вижене іншого зі своєї пам'яті.

Проте серце моє розривали не тільки його суворі слова, але й мої власні; я горював кілька днів, продовжуючи одночасно поважати, любити і ненавидіти його. Тепер я вдруге, і вже в більш зрілому віці, переживав біль, викликаний розривом дружби, переживав його тим болючіше, чим шляхетніші були наші стосунки. А те, що це було своєрідною розплатою за злий жарт, який я зіграв із моїм наставником Хаберзаатом, подаючи йому фальшиві етуди з натури, таке мені, звісно, й на думку не спадало.

Розділ восьмий

Знову весна

Настала весна; білі примули та фіалки зникли в зміцнілій траві, й ніхто не помічав їх крихітних плодів. Зате розростались анемони, сяяли, подібні до блакитних зірок, барвінки та наливалися соками стовбури молодих беріз, які рідко стояли на узліссі; великі простори між деревами пронизувалися весняним сонцем, тому що в природі все було ще так чисто прибрано, як у будинку вченого, який поїхав у подорож і подруга якого, скориставшись його відсутністю, навела в будинку лад і начистила все до блиску; але ось він скоро повернеться, і всюди буде знову панувати колишній божевільний хаос. Скромно і розмірено входило в світ ніжне молоде листя, і, дивлячись на нього, можна було навіть запідозрити, які бурхливі сили накопичувалися в ньому. Всі листочки трималися на гілках симетрично та граціозно, поодиноці й дещо манірно, ніби вони щойно вийшли від модистки, всі рубчики і складочки були ще надзвичайно акуратними та чистими, наче врізаними або вкарбованими в папір, стеблинки і гілочки, здавалося, були вкриті рожевим лаком, усе було ошатне й нове, немов з голочки. Віяли веселі вітри, в небі кучерявилися сяючі хмари, на пасовищах – молода трава, на спинах баранчиків – шерсть; усе було в русі, неспішному і жвавому; вилися непокірні кучері на шиї дівчини, – їх шарпав весняний вітер; усе клубочилося в моєму серці. Я піднімався на всі пагорби і довгі години проводив у затишних мальовничих місцях, граючи на великій флейті. Рік тому я купив її у сусіда-музиканта й навчився у нього початкових прийомів, але про більш досконале вивчення флейти годі було й думати, а вправи, колись виконувані в школі, давно поринули в безодню забуття. Але я все ж грав, грав без кінця, і в мене виробилась якась інстинктивна вправність, що допомагала мені розсипати химерні трелі, рулади та каденції. Я спритно விடுவ на своїй флейті ті ж мелодії, які насвистував або наспівував по пам'яті, але тільки на високих нотах; низькі я відчував і навіть володів ними, однак при цьому мусив грати повільно та обережно, так що вони звучали у мене досить меланхолійно і, дисонуючи, зливалися з усім іншим шумом, який я зчиняв. Люди, обізнані в музиці, чуючи здалеку мою гру, схвалювали її; вони мене хвалили і запрошували брати участь у їх аматорських концертах. Коли ж я був із моєю коричневою трубкою з клапанами та ніяково дивився на інструменти з чорного дерева, прикрашені незліченними срібними ключиками, і на нотні аркуші, вкриті хмарою чорних значків, то відразу ж з'ясовувалося, що я абсолютно не годжуся для участі в оркестрі, й сусіди в подиві похитували головами. Тим старанніше тривожив я вільне повітря звуками своєї флейти, що нагадували дзвінко-переливчасту і все ж одноманітну пісню якогось великого птаха, і, сидячи на узліссі безмовного лісу, всією душею переживав пасторальні радості давно минулого століття.

У ті дні я почув краєм вуха, ніби Анна повернулася на батьківщину. Минуло вже два роки, як ми з нею не бачились, і нам обом скоро мало виповнитися шістнадцять років. Відразу ж почав я збиратися в село і в найближчу суботу бадьоро рушив у дорогу, про яку так мріяв. Голос мій ламався, але я, не рахуючись з цим, співав, невтомно крокуючи по лункому лісі. Я прислухався до низького тембру власного голосу і, згадуючи голос Анни, намагався уявити собі його нинішнє звучання. Потім, подумавши, як швидко я сам виріс за час нашої розлуки, почав гадати, який же тепер зріст Анни, і не міг подолати в собі легкого тремтіння, згадуючи фігури шістнадцятирічних дівчат нашого міста. У моїх думках весь час виникав образ дівчини-дитини, якою вона була тоді – біля озера і біля могили бабусі: я бачив перед собою її голівку, збористий комірець, золотисті коси, її безневинний ласкавий погляд. Цей образ допомагав подолати боязкість, яка пробуджувалася в мені, я впевнено крокував далі й так прийшов до оселі мого дядька, де застав усе в колишньому вигляді й усіх здоровими та веселими.

І все ж зовсім не змінилося тільки старше покоління; молоді й розмовляли і жартували трохи інакше, ніж раніше. Коли після вечері батьки пішли спати і замість них з'явилося кілька

сільських дівчат і юнаків, почалася нова бесіда; я помітив, що всі розмови точаться навколо теми любові та мають глузливий відтінок, причому юнаки дещо іронічною галантністю намагаються прикрити видимість глибоких переживань, а дівчатам подобається зображувати неприступність, презирство до чоловіків і дівоче самовдоволення; а по тому, як ці стрімкі жарти і взаємні шпильки то сердили, то ображали співрозмовників, неважко було помітити, що тут поволі відбувалася кристалізація якихось нових почуттів.

Я спочатку сидів мовчки і намагався розібратися в цих словесних сутичках, не надто багатих змістом; дівчата дивилися на мене як на нейтрального спостерігача і, мабуть, розраховували знайти в моїй особі скромного закоханого пажа. Але несподівано я, прийнявши серйоз цю уявну баталію, взяв сторону своєї статі. Награна скромність і гордовите самообожнювання спокусниць здалися мені й небезпечними і образливими, взагалі вони анітрохи не відповідали моїм почуттям. Але при цьому, на біду свою, я, замість того щоб скористатися перевіреною й улюбленою зброєю моїх товаришів, пустив у хід проти дівчат їхні власні прийоми ведення війни та зробив це в хлоп'ячій, позбавленій будь-якої галантності формі. Упертий стоїцизм, висунутий мною проти дівочого самовдоволення, привів мене тим скоріше до цілковитої та небезпечної ізоляції, так що, по наївності своїй, я в ці хвилини сам вірив у свої слова, та й говорив я із запалом і серйозністю. Негайно всі стріли дотепності з найбільшою одностайністю обрушилися на мою голову, бо я виявився бунтівником, який підлягає знищенню; чоловіча частина войовників залишила мене без підтримки; деякі лицемірно підігрівали мій гнів, аби тим самим іще більше підняти свій успіх в очах розгніваних дівчат, що викликало в мені роздратування й ревності, я страшенно сердився, помічаючи, як у розпалі баталії все частіше миготіли ніжні погляди й як чарівні супротивниці все частіше й охочіше дозволяли хлопцям тиснути їм руки. Коротше кажучи, коли все товариство розійшлося і я вирушив нагору по сходах, три мої кузини, несучи в руках каганці, заходилися висміювати мене як відомого жінконенависника, проводжаючи до самого порога відведеної мені кімнати. Я обернувся до них і вигукнув:

– Ідіть зі своїми каганцями, дурні дівиці! Хоча кожна з вас прагне якомога скоріше знайти земного нареченого, боюся, що у вашого терпіння не вистачить олії навіть на цей короткий термін; погасіть ваші світильники і впадіть у сором у мороці, так ви принаймні зумієте зберегти хоч ту краплю олії, яка ще є у ваших лампах, закохані негідниці!

Якраз у цей час служниця внесла таз із водою; вони, зануривши пальці в воду, почали бризкати мені водою в обличчя, одночасно підпалюючи мені каганцями волосся та відтісняючи мене до стіни.

– Вогнем і водою, – мовили вони, – благословляємо тебе на вічне жінконенависництво! Нехай не побажає ніколи жодна жінка, щоб у душі твоїй зникла ця ненависть, нехай згасне назавжди в тобі вогонь любові! Спіть спокійно, суворий пане Лее, і нехай не присниться вам дівчина!

Тут вони задули свічку в моїй кімнаті, розсипались урізнобіч, так що їх каганці зникли в темному будинку, і я залишився сам у темряві. Навпомацки рухався я по кімнаті, натикаючись на різні предмети і в роздратуванні розкидаючи по підлозі свій одяг. Нарешті, відшукавши узголів'я ліжка, я пірнув під ковдру, але забився, уткнувшись ногами в якийсь дурний клубок, і мені довелося лежати скорчившись. Простирадла були – такі вже звичай сільських жартівників – так хитромудро сплетені одне з одним, що, хоч як я злився, хоч як смикав їх, хоч як старався їх розплутати, мені це не вдалось, і я змушений був залишитися в найнезручнішій і найбезглуздішій позі. Незважаючи на втому, я не міг заснути; відчуття роздратування та сорому від того, що я опинився в такому безглуздому становищі, тривога про те, як до всього цього поставиться Анна, і, зрештою, моє зачароване ложе – все це призвело до того, що я лише на короткі миті впадав у забуття, і тоді мене переслідували болісні сновидіння. Ніч у долині була

неспокійною і гамірною, – то була ніч із суботи на неділю, коли неодружені хлопці до самого ранку блукають у пошуках любовних утіх.

З піснями і криками пройшов за вікном гурт таких хлопців, і голоси їхні чулися знову і знову з різних боків. Інші, крадучись, поодиноці ходили навколо будинків, і до мене долинали їх здавлені голоси, вимовляли імена дівчат, я чув, як вони приставляли драбини до стін або кидали камінці у віконниці. Я встав і відчинив вікно; духмяне травневе повітря струменем увірвалося в кімнату, зірки, наче закохані, лагідно дивилися на землю; я побачив кішку, яка прошмигнула за ріг, а з іншого боку будинку з-за рогу показалася тінь стрункого юнака – він притулив високу драбину до третього або четвертого вікна ліворуч од мене. Потім, вправно вибігши по щаблях, він упівголоса назвав ім'я моєї старшої кухні, – у відповідь тихо відчинилося вікно, і я почув ніжний шепіт, який переривався звуком, вельми схожим на пристрасні поцілунки. «Ну і ну! – подумав я. – Вони не втрачають часу!» Розмірковуючи так, я побачив, як від вікна моєї середньої кухні, що спала на поверх нижче, відокремилася ще одна тінь, яка, шмигнувши на сучок ближнього дерева, легко і плавно опустилася на землю; коли цей юнак одійшов кроків на п'ятдесят, він, відповідаючи на заклик товаришів, які гуляють під покровом темряви, вибухнув пронизливим тріумфальним криком, відлуння якого прокотилося далеко по окрузі.

Охоплений невідомими мені досі відчуттями, я обережно зачинив вікно, поліз у лабіринт своїх простирادل і спробував забути все – дівчат, любов, травневу ніч і прикрі неприємності.

Але вранці, коли я обмірковував свої нічні враження, мене охопили ще більш суперечливі почуття. Спершу спогад про кухні і їх шанувальників викликав у мені досаду та обурення. Я відчував себе як знехтуваний, що стоїть біля наглухо замкненої огорожі, за якою здійснювалося щось таємниче.

Тим часом, коли настала пора спускатися в загальну кімнату і потрібно було визначити свою лінію поведінки, я вирішив нічим не виявляти своєї обізнаності в нічних пригодах, і це рішення здалося мені таким великодушним, що я сам захопився ним і уявив, що дівці тут же на місці, тільки-но я ввійду до кімнати віддадуть належне моїй душевній шляхетності. Ніхто, однак, й уваги не звернув на мою появу; зате біля одного з вікон я побачив струнку дівчину, оточену трьома моїми кухнями. За неповторними рисами її обличчя, зі зміненого, але милого, як і колись, голосу я відразу впізнав у ній Анну; вона була така витончена, така чарівна, що я завмер на місці від несподіванки і збентеження. Задумливо і скромно стояла вона, дивлячись у вікно, а кухні говорили з нею тим ніжно-довірчим шепотом, яким говорять жінки, коли до них приходять гість, який прикрашає дім своєю присутністю. Дівчата поводитися одна з одною з такою ніжною і церемонною шанобливістю, що можна було подумати, ніби ці чотири красуні щойно вийшли з монастирського училища, а кухні мої, здавалося, не зберігали навіть і найменшого спогаду про свою вчорашню поведінку. Побачивши мене, вони, як нічого й не сталось, привіталися зі мною і відрекомендували мене Анні. Ми подали одне одному руки, – вірніше, ми, дивлячись у підлогу, ледь торкнулись одне одного пальцями, і Анна, як мені здалося, зробила при цьому ледь помітний увічливий кніксен. Від збентеження я ледве міг проговорити:

– Отже, ви повернулися?

– Так, – відповіла вона, і голос її затремтів і обірвався, немов звук дзвону, в який ударили чи то до обідні, чи то до вечерні.

Тим часом дівчата продовжували розмовляти одна з одною; я несподівано знову опинився на самоті й, немов забувши про них, одвернувся та почав гратися з кішкою, але крадькома поглядав на Анну. Вона набула зовсім нового вигляду – чорне шовкове плаття падало красивими складками, золотисте волосся було прибрано з тією благородною скромністю, якою відзначається вишукана зачіска, адже раніше її чарівне кучеряве волосся постійно вибивалося з кіс. Риси обличчя її, не втративши своєї неповторної принадності, зробилися суворішими та

спокійнішими, а в милих, прекрасних синіх очах не було колишнього лукавства, – вони немов підпорядковувалися законам світської пристойності. Всі ці деталі я тоді не відразу вловив, але весь вигляд Анни справив на мене таке враження, що, коли за сніданком мене посадили з нею поруч, я відчув переляк. Перед тим як ми пішли до столу, мій дядько, пам'ятаючи, що Анна прибула з Заходу, зібрав залишки знань французької мови, здобутих у ту пору, коли він отримував витончене виховання в будинку священника, і звернувся до мене з такими словами:

– Eh bien! monsieur le neveu! prenez place auprès de Mademoiselle votre cousine, s'il vous plaot, parbleu! est-ce que vous n'avez pas bien dormi? Paraot que vous faites la triste figure!⁴

Потім, комічно шаркаючи ніжкою перед Анною, він на її честь зіграв туш на валторні і сказав:

– Veuillez accepter les services de ce pauvre jeune homme de la triste figure, Mademoiselle! souffrez, s'il vous plaot, qu'il fasse votre galant, pour que notre maison illustre revisse les beaux jours d'autrefois! allons parler français toute la compagnie!⁵

І тут почалася кумедна бесіда за допомогою обривків французьких фраз; господарі не соромилися виявляти невігластво у французькій мові, тому що їхні жарти мали дати Анні можливість показати набуті нею знання. Анна скромно, але впевнено вступила в цю незвичайну бесіду і повела свою промову з чудовою вимовою, витончено користуючись зворотами світської розмови на кшталт: «En vérité! tenez! voyez!»⁶ і т. д, а дядечко, забуваючи про духовне звання, час від часу вставляв свої «diablies!».⁷ Я абсолютно не володів вишуканими формами французької мови, – будуючи фразу, я не міг вийти за межі убогого дослівного перекладу, та й вимова моя потребувала бажати кращого. Тому я тільки зрідка вимовляв «oui»⁸ і «non»⁹ або «je ne sais pas!».¹⁰ Єдиним зворотом мови, яким я володів, було: «Que voulez-vous que je fasse!»¹¹ – і я кілька разів вставляв його до речі й не до речі. Моя незграбність викликала сміх, і я все більше впадав у тугу та смуток, бо з тієї хвилини, як я побачив Анну в такій ошатній шовковій сукні, я все більше боявся думки, що можу здатись їй зовсім нікчемною і мізерною людиною, – але ж досі я був цілком переконаний, що вмію цінувати все прекрасне, що прагну до піднесеного ідеалу і що саме це прагнення становить чимале духовне багатство. У своїх думках я вже давно завоював увесь світ і заслужив право володіти серцем Анни.

Але тепер, як тільки місце теорії заступила практика, мене опанувало боязке смирення, яке я спробував висловити такою рішучою і вимученою тирадою:

– Moi, j'aime assez la bonne et vénérable langue de mon pays, qui est heureusement la langue allemande, pour ne pas plaindre mon ignorance du français. Mais Mademoiselle ma cousine ayant le goût français et comme elle doit fréquenter l'église de notre village, c'est beaucoup à plaindre qu'elle n'y trouvera point de ses orateurs vaudois qui sont si élevés, savants et dévots. Aussi, que son déplaisir ne soit trop grand, je vous propose, Monsieur mon oncle, de remonter en chaire, nous ferons un petit auditoire et vous nous ferez de beaux sermons français. Que voulez-vous que je fasse!¹² – додав зніяковіло, коли закінчив цю промову, яку виголосив як міг швидко і доладно.

⁴ Ну що ж, люб'язний племіннику, сядьте поблизу вашої кухні, прошу вас, чорт забирай! Можливо, ви не виспалися? Щось у вас дуже сумний вигляд! (франц.)

⁵ Пані, звольте прийняти послуги сього молодика, лицаря сумного образу. Пропшу вас, дозвольте йому послужити вам, аби наш славний будинок знову пережив чудові дні минулих часів! Нумо всім товариством розмовляти по-французьки! (франц.)

⁶ Справді! Невже! Он як!» (франц.)

⁷ Чорти!» (франц.)

⁸ «Так» (франц.).

⁹ «Ні» (франц.).

¹⁰ «Не знаю!» (франц.).

¹¹ «Що ж я можу вдіяти!» (франц.).

¹² Що стосується мене, то я досить люблю добру і преславну мову моєї країни, якою, на щастя, є німецька мова, щоб не засмучуватися через своє невігластво в мові французькій. Але враховуючи, що моя кухня має пристрасть до французької мови і що їй доведеться відвідувати нашу сільську церкву, то достойно великого жалю, що вона не почує тут своїх ораторів

Товариство було дуже здивоване довгою фразою, випаленою мною без єдиної запинки, – всі вирішили, що я мастак у французькій мові; втім, через швидкість, із якою я все це вимовив, ніхто ні слова не розібрав, крім дядечка, який задоволено посміювався. Звісно, мої співрозмовники не здогадувалися про те, що я, поки мовчав, придумав і вивчив напам'ять цю промову і ніяк не міг би продовжувати з такою швидкістю. Лише Анна зрозуміла все; вона нічого не відповіла і, здавалося, була в глибині душі ображена; я побачив, як вона почервоніла і зніяковіло опустила очі. Вона не могла спокійно поставитися до жартів над священиками з кантону Во, бо разом із французькою мовою вона під їх впливом засвоїла і деяку ортодоксальність їх поглядів. Помітивши, що безглузда форма, якою я хотів прикрити свою невпевненість і боязкість, справила на неї погане враження, я якнайшвидше постарався втекти з-за столу. Коли долинув останній удар дзвону, що закликав до молитви, вся сім'я піднялась і вирушила до храму. Анна натягнула блискучі рукавички зі світлої шкіри, і всі три мої кузини, які, хоча й одягалися на міський манер, завжди ходили до церкви без рукавичок, витягли свої рукавички з шовкової або бавовняної тканини і наділи їх. Коли Анна вирушала до церкви, обличчя її виражало побожну суворість; зосереджено дивлячись на дорогу, вона зберігала мовчання. Мої кузини, які завжди по дорозі до церкви пустували й реготали, тепер теж напустили на себе такий урочистий вираз, що я зовсім уже розгубився і не знав, як поводитись. Я був такий збентежений, що став до грубки, хоча сад був залитий променями юного літнього сонця. Мої родичі запитали мене, чи збираюся я йти з ними, але я, щоб знову хоч як-небудь повернути свою втрачену гідність, відповів із великою поважністю:

– Ні, мені ніколи, я мушу писати!

У церкву вирушила вся сім'я – треба гадати, що це робилося на честь Анни; тільки я залишився вдома. У вікно я бачив, як вони йшли галявинами і по алеї, потім вони зникли і знову з'явилися на високому пагорбі, де було розташоване кладовище, а потім увійшли в церковні двері. Незабаром ці двері зачинилися, гудіння дзвонів затихло, і до мене почав чітко доноситися мелодійний спів. Потім затих і спів, і над селом запанувала тиша, що час від часу переривалася голосними вигуками проповідника, – так іноді крики чайок порушують безмовність озера. І листя, і мільйони трав і билинок причаїлися в мертвій тиші, але, похитуючись з боку в бік, продовжували бешкетувати нишком, зовсім як пустотливі дітлахи під час якогось високоурочистого акту. Уривчасті звуки проповіді, що вихоплювалися з-за прочиненої віконної рами, народжували в повітрі химерне відлуння: то чувся окрик, то веселий вигук, то вересклива фістула, то глухе рокотання, то щось на зразок переляканого нічного крику: «Пожежа!» – то знову щось схоже на сміх реготухи. Я уявляв собі, як Анна, занурена у роздуми, сидить у церкві і уважно слухає проповідь священика; я взяв перо і папір і в найполум'яніших висловах вилив свої почуття. Я нагадав їй про нашу ніжну зустріч біля могили моєї бабусі, називав її на ім'я та якомога частіше вживав слово *ти*, колись прийняте між нами. Абсолютно захоплений створенням цього листа, я іноді зупинявся у роздумах і потім продовжував у ще більш палких виразах.

Все, що дала мені моя випадкова і несистематична освіта, виливалося тепер на папір разом із почуттями, породженими нинішніми переживаннями. Моє послання було перейняте глибоким сумом, і, закінчивши писати, я перечитав його кілька разів уголос, немов намагаючись направити кожне слово просто в серце Анни. Потім мені захотілося піти в сад, залишити лист на столі, покласти його розкритим, щоб небо, люди, однаково хто, – могли його прочитати через розкрите вікно, втім, тільки цілковита впевненість у тому, що поблизу немає жодної живої душі, надала мені ту відвагу, з якою я походжав туди й сюди між грядками, поглядаючи на вікно, біля якого лежало моє палке освідчення. Я був упевнений, що, написавши

з кантону Во, які настільки виховані, вчені та побожні. Тому, щоб прикрість її не була надмірною, я пропоную вам, дядечку, знову зайняти ваше місце на кафедрі, ми складемо для вас вузьке коло слухачів, а ви промовлятимете перед нами красномовні французькі проповіді. Що ж я можу вдіяти! (*франц.*)

лист, учинив правильно; я відчував задоволення і внутрішнє звільнення, але не був цілком упевнений у безпеці й повернувся до кімнати в той самий момент, коли мій лист, зв'язаний протягом, вилетів у вікно. Вітер заніс його на яблуню; я кинувся в сад; і тут я побачив, що вітер знову підняв мій аркуш і сильним поривом поніс його у бік гучливого бджолиного вулика, в який він і потрапив. Я наблизився до вулика, але бджоли поводитися так, ніби їх, зважаючи на швидкоплинність літньої пори, зобов'язали спеціальним поліцейським приписом працювати, не рахуючись із недільним днем; вони так гуділи і літали в усіх напрямках, що годі було й думати про те, аби підібратися до вулика. Я зупинився в нерішучості й переляку; але вельми болючий укукус у шоку дав мені зрозуміти, що моє освідчення – під надійною охороною озброєних сил бджолиної держави. Кілька місяців він, звичайно, спокійно пролежить у вулику, але коли почнуть виймати мед, без сумніву, буде знайдений, а тоді... Я почав розглядати цю пригоду як знамення долі й частково був навіть радий тому, що тепер освідчення вже вийшло з-під влади його автора і волею випадку могло бути виявлене. Потираючи укушену щоку, я покинув бджіл, не забувши, втім, уважно оглянути вулик – чи не визирає звідки-небудь кутик білого паперу. У церкві знову залунав спів, знову загули дзвони, і наше товариство, розсипавшись на гурти, потягнулося до будинку. Я знову став біля вікна і дивився, як, поступово наближаючись, виступала із зелені дівоча фігурка. Знявши свій білий капелюх, Анна задумливо зупинилася перед бджолиним вуликом і, здавалось, із захопленням спостерігала за працюючими істотами; а я з іще більшим захопленням дивився на неї, я бачив, як вона стоїть поруч із моєю надійно схованою таємницею, і уявив, що якесь передчуття змусило її затриматися біля цього чарівного квітучого куточка. Коли вона повернулася в будинок, все єство її дихало тим радісним задоволенням, яке відчують побожні люди після відвідування церкви, – вона стала жвавішою та простішою. Однак за обідом, опинившись знову з нею поруч, я відчував ті ж гіркі та солодкі переживання. У неділю та святкові дні стіл мого дядечка уподібнювався в усьому його дому і повторював усі властиві цій сім'ї несподівані та мальовничі поєднання. Три чверті столу, за яким розташовувалася молодь і слуги, було заставлено великими сільськими блюдами з величезними шматками м'яса та гігантськими окостами. Молоде вино наливалось з великого глечика в прості, зеленуваті склянки, виделки та ножі були найпростіші й дешеві, ложки – олов'яні. На чолі ж столу, де сидів сам дядечко з гостями, все мало зовсім інший вигляд. Поряд із іншими чудовими стравами там були розставлені плоди дядечкового полювання та риболовлі, поділені на маленькі порції; оскільки тітонька не мала необхідних навичок у приготуванні таких речей, вона намагалася нарізати дичину і рибу з майже аптекарською ретельністю, як сільський коваль складав би годинник. То тут, то там на строкатих старовинного фарфору тарілках було розкладено смажену птицю, рибу, варені раки, вишукані салати. Старе міцне вино було налито в карафки, які стояли в оточенні старовинних келихів різноманітної форми. Ложки були срібні, й узагалі всі прилади являли собою осколки колишньої розкоші, – то це був ніж із ручкою зі слонової кістки, то виделка з короткими зубцями та емалевою ручкою. Серед усієї цієї строкатості вишуканих страв і посуду височів, як гора, величезний хліб, – він здався грандіозним відрогом розташованого на іншому кінці гірського хребта окостів, «мешканці» якого, критикуючи найбільш різким чином привілейованих гурманів, які, розсівшись на чолі столу, невміло обходилися з їжею, мстилися їм таким чином за своє приниження. Тим, хто не вмів швидко й акуратно розправлятися з рибою або витягувати тонкі кісточки з дичини, нічого було розраховувати на поблажливість, – вони зазнавали осміяння. Привчений у материнському домі до найневибагливішого столу, я не вмів поводитися з рибою та дичиною, і тому більшість дотепів співтрапезників упало на мою голову. Так, один з наймитів подав мені окіст і попросив обробити йому це голубине крильце, – адже всім, мовляв, відомо, який я спритний у цій справі; другий заявив, що саме я найбільш пристосований для того, щоб згризти шкурку смаженої ковбаси. До того ж я ще мусив зображувати з себе галантного кавалера й usługувати моїй дамі, що мені було зовсім не до душі, бо мені не тільки здавалося сміховинним під-

носити їй блюдо, що стояло в неї перед носом, і я не тільки готовий був радше служити їй своїм серцем, аніж руками, але в мене просто не вистачало необхідних світських знань – я невлад пропонував їй хвіст риби, коли слід було подати голову, або навпаки. Незабаром я перестав дбати про частування й тільки безтурботно радів її близькості. Але мій дядечко пробудив мене від солодких мрій, запропонувавши мені розібрати для Анни щучу голову і показати їй розташовану там хрестоподібну кісточку – цей символ Господніх страждань. Однак я з недомислу встиг уже з'їсти щучу голову, хоча чув раніше слова про її особливі властивості, й таким чином постав перед усіма в якості неосвіченого язичника; розлючений своєю незручністю, я схопив рукою обгризену кістку від окосту, підніс її до обличчя Анни і сказав, що це – священний цвях із того хреста, на якому було розіп'ято Ісуса. Так я швидко відновив свій престиж перед дотепниками, але Анна абсолютно не заслужила такої брутальності, – вона не глузувала з мене, а тихо сиділа поруч, не промовляючи ні слова. Вона густо почервоніла, я ж негайно відчув усю брутальність свого вчинку і готовий був на знак каяття проковтнути цю кістку. Але тут утрутився мій дядько, який зробив мені зауваження і попросив мене в майбутньому позбавити товариство таких повідомлень. Настала моя черга червоніти, і я вже не вимовив більше ні слова протягом усієї трапези. Я сховався у своїй кімнаті, сидів там у гіркому роздумі і не показався б більше звідти, якби мене не розшукали кухонні та не запросили піти разом з ними і їх братами провести Анну, а заодно провідати вчителя. Бачачи, як мені ніяково та соромно, вони хотіли допомогти мені й поводитися зі мною якомога дружелюбніше; вони чудово знали, що, за поняттями нашого віку, мені не слід було йти з ними, якщо Анна ображена, але вони прагнули зам'яти той безглуздий вчинок.

Отже, ми рушили в дорогу і пішли лісом, уздовж річки. Я мовчав, і коли стежка стала такою вузькою, що по ній можна було йти тільки вервечкою, я виявився останнім, – попереду мене була Анна, але я, як і раніше, крокував, поринулий у мовчання. Мій погляд із благоговінням і любов'ю був прикутий до її фігурки; я готовий був, однак, відвести очі в разі, якщо вона озирнеться назад. Але Анна жодного разу не озирнулася; я подумки запевняв себе, що вона так легко і вправно долає важкі ділянки дороги, відчуваючи таємне бажання сподобатися мені. Кілька разів я робив боязкі спроби допомогти їй, але вона завжди випереджала мої рухи. І раптом на одній із підвищень нашого шляху я побачив красуню Юдіф, яка стояла під темними гілками ялини, стовбур якої височів, мов колона з сірого мармуру. Я давно не бачив Юдіфі: мені здалося, що за цей час вона стала ще красивішою. Вона стояла, схрестивши руки, і губи її бавились затиснутим у роті маленьким бутонем троянди. Вона привіталася з усіма нами по черзі, не вступаючи в розмову, і коли, нарешті, черга дійшла до мене, злегка кивнула мені з ледь помітною іронічною посмішкою.

Учитель радісно вітав нас і особливо доньку, яку пристрасно чекав. Адже вона тепер стала живим утіленням його ідеалу – красива, ніжна, освічена, душевно благочестива та благородна; і скромний шурхіт її шовкової сукні йому відкрив – у найвищому значенні цих слів – новий, прекрасний світ. Його статок примножився солідною спадщиною, і він використовував ці кошти на те, щоб оточити себе найрізноманітнішими зручностями, без усякої зайвої розкоші. Він негайно ж роздобував усе, що тільки могла побажати його дочка, відповідно до її нових, набутих на чужині потреб, і для самого себе купив безліч хороших книг. Свій старий сірий фрак він змінив на вишуканий чорний, який був для виходів, а вдома носив схожий на мантию шлафрок, аби бути ще більше схожим на достойного вченого патріарха, що відійшов у приватне життя. Він дуже любив вишивки, і тому вони були всюди – на одязі й на меблях, різноманітні, багатобарвні; про це дбала Анна. У малій залі з органом стояла тепер чудова канапа, вкрита строкатими подушками, а перед ним лежав великий килим із великими квітами, витканий руками Анни. Ця розкіш багатих фарб, зібраних в одному кутку зали, являла своєрідний і дуже красивий контраст із простими білими стінами. Кімнату прикрашали тільки блискучі труби органу та його розмальовані дверцята. З'явилась Анна, на якій тепер була біла сукня,

і сіла до органу. У пансіоні вона вчилася грати на фортепіано, але коли батько запропонував негайно ж придбати для неї рояль, вона відмовилася, вона була занадто розумна й горда, щоб, як інші, стукати по клавішах, не маючи справжнього покликання. Вона використовувала отримані нею знання, щоб навчитися виконувати на органі прості пісні. Вона акомпанувала нашому співу, і вчитель, приєднавшись до нас, теж заспівав. Він не відриваючись дивився на дочку, і я також, тому що ми обидва стояли у неї за спиною; вона і справді була схожа на святу Цецилію, а білі її пальчики, що бігали по клавішах, здавалися зовсім дитячими. Насолодившись музикою, ми вийшли в сад, і я відразу помітив, що й тут багато дечого змінилося. Біля ганку росли гранатові деревця й олеандри, садок не був усянений, як раніше, самими трояндами та жовтофіолями, він тепер більше відповідав новому вигляду Анни, – тут були екзотичні рослини, серед яких стояв зелений стіл, оточений садовими стільцями. Повечерявши за цим столом, ми пішли до берега, де було прив'язано новий човен; учитель замовив його для Анни, яка на Женевському озері навчилася гребти, – так уперше тут на озері з'явився човен. Всі, крім учителя, сіли в нього і попливли, розрізаючи рівну сяючу поверхню води; я, як прибережний житель, який добре знає, що таке озеро і хто хоче показати своє мистецтво, розташувався біля керма; дівчата сиділи, тісно притулившись одна до одної, юнаки поводитися гамірно, викликаючи дівчат на жарти й суперечки. Незабаром їм удалося відновити вчорашню сварку, тим більше що моїм сестрам набридла чинна поведінка і вперше за тривалий час вони відчували себе вільно. Їм уже набридло зображувати за прикладом Анни суворих і томливих дівчиць і давно не терпілося пожати плоди того зловісного жарту, який вони дозволили собі зіграти з моїм ліжком. Тому я незабаром виявився головним предметом бесіди. Марго, старша з сестер, повідомила Анні, що я висловлюю переконання суворого жінконенависника і навряд чи коли-небудь поблажливо зможу поставитися до серця, що жадає взаємності; вона сказала, що вважає своїм обов'язком попередити Анну, аби та не надумала коли-небудь закохатися в мене, позаяк в іншому я, за її словами, був цілком милим юнаком. Лізетта зауважила з цього приводу, що не слід довірятися видимості, більше того, вона впевнена, що в душі я згоряю від любові, тільки до кого – цього вона не знає; але вірною ознакою закоханості є мій неспокійний сон: уранці мою постіль було виявлено в найнеймовірнішому вигляді, простирадла були такі поплутані, що можна припустити, ніби я всю ніч крутився навколо своєї осі, як веретено. З удаваною стурбованістю Марго запитала мене, чи дійсно я погано спав. Якщо це так, заявила вона, то вона не знає, що і подумати про мене. Проте їй хочеться вірити, що, видаючи себе за жінконенависника, я аж ніяк не лицемірю, а насправді плекаю ворожнечу до слабкої статі! До того ж я ще ж занадто юний для таких думок. Лізетта заперечила їй: уся біда саме в тому, що такий молокосос, як я, вже настільки закоханий, що не знаходить собі сну і спокою. Ця остання репліка остаточно підірвала мене, і я вигукнув:

– Якщо я і не міг спати, то тільки через вас, через ваші любовні каверзи, через те, що ви мені всю ніч заважали. Принаймні не лише я не спав!

– О, звичайно ж, і ми закохані – закохані по вуха! – відповіли вони з деяким збентеженням, але тут же зібралися з духом, і старша вела далі:

– Знаєш що, милий кузене, укладімо з тобою союз. Довір нам свої страждання, і в подяку за це ти станеш нашим повіреним і ангелом – охоронцем усіх наших любовних мук!

– Здається мені, тобі зовсім не потрібний ангел-охоронець, – відповів я, – біля твого віконця ангели й так весело бігають по сходах угору і вниз!

– Послухайте, він уже почав заговорюватися, – боюся, що з головою в нього негарзд! – вигукнула Марго, червоніючи, а Лізетта, яка ще сподівалася своєчасно уникнути удару, додала:

– Ах, дайте спокій бідолашньому хлопчику, він такий славний, мені його так шкода!

– А ти замовкни! – крикнув я, дратуючись усе більше. – До тебе в кімнату шанувальники просто так і падають із дерев!

Хлопці радісно заплескали в долоні й закричали:

– А, он воно як! Художник, звичайно, щось бачив, ще б пак, ще б пак, ще б пак! Усе це ми давно примітили! – І тут вони почали перераховувати імена зальотників, які користуються особливою прихильністю обох панночок, які, повернувшись до нас спиною, заявили:

– Базіки! Всі ви брехуни і шахраї, а художник – злюка і найголовніший брехун!

Посміючись, вони взялися перешіптуватися з обома своїми подругами, які так і не знали, кому з нас вірити, і жодна з них не удостоїла нас більше погляду. Так я ще до заходу сонця вибовкав ту саму таємницю, яку вранці присягнувся собі великодушно зберегти. З цього почалася війна між мною та красунями, і раптово я опинився безмежно далекий від мети всіх моїх мрій і надій, бо мені здавалося, що всі дівчата становлять згуртований союз, що всі вони – мовби єдина істота і що необхідно схилити на свій бік ціле, якщо хочеш завоювати частку.

Розділ дев'ятий

Війна філософів і дівиць

Якраз у цей час другого сільського вчителя перевели в інше село, і на його місце прибув молоденький учитель років сімнадцяти, який незабаром привернув до себе загальну увагу. Це був напрочуд гарний юнак, червонощокий, з гарненьким ротиком, кирпатенький, блакитноокий, зі світлим кучерявим волоссям. Він сам себе іменував філософом, і всі почали так його називати, тому що і характер його і поведінка в усьому відзначалися своєрідністю. Обдарований чудовою пам'яттю, він у семінарії швидко опанував усі знання, що відносяться до його професії, і зміг зайнятися студіюванням різних філософських теорій, які він, за його словами, вивчив напам'ять; він твердо вірив, що справжнім учителем народної школи може бути тільки людина, яка стоїть на вершині людських пізнань, обіймаючи своїм поглядом усі явища світу, яка збагачує свою свідомість усіма ідеями на світі й у той же час, залишаючись скромною та простодушною і не втративши дитячої безпосередності, спілкується з дітьми, до того ж по можливості з найменшими. Він і жив у відповідності з цими поглядами. Але завдяки його надзвичайній молодості життя його здавалося якоюсь комедією з перевдяганнями, чарівним мініатюрним травесті. Він, як папуга, затвердив усі системи від Фалеса до наших днів, але розумів він їх завжди абсолютно буквально і конкретно, причому особливо безглуздо і комічно було його сприйняття уподібнень та образів, якими користуються мислителі. Коли він говорив про Спінозу, йому уявлялася не абстрактна ідея стільця взагалі, як згустку організованої матерії, але окремих стілець, той самий, який на цей момент стояв перед ним; стілець здавався йому реальним утіленням божественної субстанції й тому гідним поклоніння. Коли він торкався Лейбніца, то не світ розлітався пилом численних монад, а кавник, обраний ним як приклад; посудина ця загрожувала розвалитися на частини, і вміст її, не взятий до уваги при уподібненні, вилився б на стіл, якби філософ не поквапився постулювати гармонію і тим зберегти в цілості крихкий кавник, а також зберегти цілющий напій. Кантівський божественний постулат звучав у його вустах так жваво й витончено, як звуки поштового ріжка, в які вкладено всю глибину душевного хвилювання; у Фіхте теж усе реальне зникало, як вино у винарні Ауербаха, зникало так безслідно, що навіть наші носи, які ми обмацували власними руками, перетворювалися на щось нематеріальне; якщо Фейербах сказав: «Бог є не що інше, як те, що людина витягнула з власної істоти і з власних бажань і що вона перетворила на Бога, – отже, він, цей Бог, є не що інше, як сама людина», – то наш філософ негайно оточував своє чоло якимось містичним німбом і позирав на самого себе з молитовним шануванням; таким чином, хоча він і зберігав релігійний зміст цієї істини, але перетворював на безглузде богохульство те, що у Фейербаха виражає суворий аскетизм і самообмеження. Однак комічніше за все він сприймав учення стародавніх філософських шкіл, життєві правила яких намагався об'єднати, дотримуючись їх у своїй поведінці. Підкоряючись вимогам кініків, він зрізав зайві гудзики зі свого костюма, викинув ремені від черевиків, зірвав стрічку зі свого капелюха; він ходив із величезною дубиною, яка так не пасувала до ніжних рис його дівочого обличчя, а спати лягав просто на підлогу. То його красиве золотаве волосся розсипалося довгими виткими локонами, і при цьому він запевняв, що ножиці – предмет абсолютно непотрібний, то раптом він зголював кучері, оголошуючи їх марною розкішшю, і тоді його голий рожевий череп, на якому навіть найтоншими щипчиками не можна було б схопити ні єдиної волосинки, надавав йому особливо смішного вигляду. В їжі ж він був епікурейцем і, відкидаючи звичайну сільську їжу, тушкував для себе на повільному вогні біляче м'ясо, смажив якусь рибку чи перепілку, спійману власноруч, поїдав незрілі боби, молоду травичку тощо, запиваючи все це склянкою старого вина. З іншого боку, як послідовник стоїків, він дозволяв собі різні жарти, якими виводив людей із себе, щоб потім виявити холодну байдужість до образ, спрямованих на нього, і зберегти

цілковитий спокій; рішуче заявляв він про своє презирство до жіночої статі та вів із жінками непримиренну війну, стверджуючи, що вони своїми гріховними принадами та властивою їм суєтністю силкуються позбавити чоловіків їх чеснот і серйозності. Як кінік він бентежив жінок і дівчат непристойними зауваженнями, як епікуреєць переслідував їх еротичними жартами, як стоїк викладав їм прямі грубощі; втім, варто було зібратися разом трьом дівчатам, як він незмінно опинявся поруч. Вони захищалися від нього з гучним відчаєм, так що всюди, де він з'являвся, розігрувалися веселі сутички; проте він завжди був бажаний у жіночому колі. Чоловіки не звертали на нього уваги, а діти його дуже любили; в їх товаристві він раптово ставав лагідним, як ягня, і відразу знаходив із ними спільну мову. Йому доручено було вчити найменших, і це він робив чудово, – до нього на селі й не було таких вихованих дітлахів. Тому дорослі дивилися крізь пальці на все, що він чинив, приписуючи його дивацтва тому, що він іще молодий і не переказився; і навіть намагання видати себе за атеїста не могло позбавити його приязні жіночої частини населення.

Він бував в оселі мого дядька, чії дочки і сини, а також численні гості виявляли жвавий інтерес до його витівок. Я прилаштувався до цього філософа: мене приваблювали як його просторікування, так і його войовниче жінконенависництво, яке припало мені до смаку внаслідок ускладнень, що виникли у мене з дівчатами. Ми подовгу прогулювалися з ним, і він викладав мені по черзі всі філософські системи так, як сам їх розумів і як вони могли бути доступні моєму розумінню. Все це уявлялося мені найвищою мірою важливим, і дуже скоро я слідом за ним перейнявся повагою до всіх теорій і до всіх мислителів незалежно від того, схвалювали ми їх чи ні. У питанні про християнство ми незабаром досягли повної однастайності й навперей паплюжили попів і всіляких священнослужителів; проте коли справа дійшла до того, що мені потрібно було відмовитися від Господа Бога й від безсмертя і мій філософ зажадав цього, навівши мені низку дуже безсоромних доводів, я настільки ж безсоромно розсміявся йому в обличчя, і мені навіть не спало на думку, що необхідно ґрунтовно продумати його твердження. Я сказав, що в кінцевому рахунку в основі кожної філософської системи, хоч якою б убивчо логічною вона була, лежить настільки ж велика і настільки ж страшлива містика, як учення про троїстість Божества, і додав, що не хочу знати нічого іншого, крім своїх особистих природжених переконань, і що жодна людина на світі не змусить мене відмовитися від них. До того ж я сказав, що не знав би, як мені взагалі бути без Бога, і що Боже провидіння дуже й дуже знадобиться мені в житті, – до цих переконань мене приводило і якесь художнє чуття. Все, що створюють люди, набуває сенсу і значення лише завдяки тому, що у них була мета, що їх творіння – справа людського розуму та вільної волі, а тому і природа, до якої я звертаюся, може лише тоді мати в моїх очах цінність, якщо я буду розглядати її як творіння істоти, яка однаково зі мною сприймає і творить у передбаченні мети. Ці пронизані сонцем букві дерева лише тоді стають для мене предметом захоплення, коли я уявляю собі, що вони створені почуттям радості та краси, яке подібне до мого.

– Погляньте на цю квітку, – сказав я філософу, – хіба можна собі уявити, що ця дивовижна симетрія, ці з такою точністю розподілені крапочки та зубчики, ці білі та червоні смужки, цей крихітний золотий віночок тут посередині – все це не було заздалегідь обдумано? І яка вона хороша, яка чарівна, ця квітка, – адже це поема, це витвір мистецтва, це усмішка небес, їх багатобарвний духмяний жарт! Ні, таке не створюється само собою!

– Принаймні квітка гарна, – зауважив філософ, – створена вона ким-небудь чи ні! Але запитайте її, й вона нічого вам не відповість, у неї навіть і часу немає для цього, вона мусить цвісти, і їй немає діла до ваших сумнівів! Бо все це тільки сумніви, всі ці ваші викладки, сумніви щодо Бога та пусті сумніви щодо природи. А мені стає нудно, як тільки до вух моїх доносяться сумніви, та ще сумніви чутливого юнака!

Цей козир він привласнив собі у старших, слухаючи їхні суперечки, і, так само як інші запозичені ним фехтувальні прийоми, використовував його проти мене з такою спритністю,

що врешті-решт я був побитий. На закінчення суперечки він незмінно заявляв, що я ще не розумію суті речей і ще не вмію правильно мислити. Ці заяви драгували мене, й іноді наші прогулянки завершувалися лютою сваркою. Але ми завжди знову вступали в союз, коли зустрічалися з дівчатами, і нам, атакованим зусібч, належало витримати спільну боротьбу. Спочатку ми переможно відбивали наших супротивниць саркастичними зауваженнями; а коли вони, вже знесилені, ще дужче шаленіли, словесний поєдинок змінювався військовими діями; якась дівчиця починала з того, що ненавмисно виливала одному з нас на голову склянку води; вслід за цим ми починали ганятися одне за одним по саду і по всьому будинку.

До нас швидко приєднувались інші хлопці – хіба вони могли пропустити таку нагоду й не повоювати з п'ятьма або шістьма розгніваними дівчатами? Ми кидалися фруктами, шмагали одне одного вирваними із землі стеблами кропиви, билися врукопашну, намагаючись зіштовхнути одне одного в воду, – і я вельми дивувався тому, як відчайдушно чинять опір навіжені дівчиці. Коли я з усієї сили утримував таку дикунку обома руками, міцно обхопивши її, щоб вона не могла мене вдарити, то я чесно й хоробро бився, не шукаючи побічних вигод від свого становища і не замислюючись про те, що стискаю в обіймах дівчину. Наші сутички завжди відбувалися за відсутності Анни; але одного разу суперечка розгорілася при ній, вона виникла несподівано, й Анна спробувала відразу ж сховатись, але я, пустившись щосили наздоганяти одну з дівчат, аби покарати її за злісну підступність, раптово помилково схопив у свої обійми Анну й відразу ж перелякано опустив руки.

Чим войовничішим я був, коли поруч зі мною стояв філософ, тим боязкішим ставав, опинившись наодинці з дівчатами; мені залишалося тільки одне – покірно схилитися перед долею. Філософ не боявся цього хрещення вогнем, іноді він безстрашно відбивався від натиску мало не дюжини молодих і літніх чортиць; вони люто обробляли його кулаками та язиками, а він кидав їм в обличчя вислови з Біблії та різноманітні світські доводи, ганьблячи жіночу стать, – от коли він відчував справжнє захоплення перемогою. Я поведився не так: я відразу ж відступав із поля битви, якщо бачив, що справа повертає на погане, або прикидався готовим не тільки вислухати їх, але й дозволити обернути себе в іншу віру. А коли я залишався вічна-віч із дівчиною, негайно ж укладалося перемир'я, й я відчував, що ось-ось зраджу нашу справу та здамся на милість противника. Поводячись скромно та доброзичливо, я розраховував поступово прийти до того, щоб поговорити вічна-віч і з Анною; з дурного розуму свого я думав, що найкраще доб'юся мети складним, обхідним шляхом, розмовляючи з іншими дівчатами, замість того щоб просто взяти Анну за руку й заговорити з нею. Але останнє здавалося мені абсолютно недосяжним, здавалося неможливою, нездійсненною мрією; я, мабуть, радше поцілував би дракона, ніж так легковажно переступив би через рубіж, а тим часом справа, можливо, була саме в тому, щоб поцілувати дракона, тобто вимовити перше слово, яке б розвіяло чаклунські чари та звільнило прекрасну діву – Довірливість.

Але хто ж міг це знати! І чи не краще синиця в руках, аніж журавель у небі? Чи не краще зберегти можливість цих мовчазних зустрічей, аніж, образивши її самолюбство, навіки розлучитися з нею? Я все більше ніяковів і врешті-решт був зовсім нездатний, звернувшись до Анни, сказати їй хоча б наймалозначніші слова, а позаяк і вона ніколи не заговорювала зі мною, сталося, що після однієї такої довгої та безмовної зустрічі ми ніби перестали існувати одне для одного, хоча й не уникали зустрічей. Вона приходила до нас так само часто, як раніше, й іноді заставляла мене вдома, а я, як і раніше, провідував її батька і, дивлячись на неї, думав, що вона весело займається домашніми справами, не помічаючи мене. І все ж мені здавалося дивним, що ніхто не примічає дивацтв нашої поведінки, хоча всім уже мусило б кинутись у вічі, що ми не розмовляємо одне з одним. Цього літа моя старша кузина, Марго, стала нареченою молодого мірошника, що зажив собі слави хвацького кавалериста; середня, Лізетта, відкрито приймала залицяння одного багатого селянського синка, а молодшу – дівчисько шістнадцяти років, яке в наших сутичках було завжди завзятіше й непримиренніше за всіх, ми після однієї з найзапе-

кліших баталій застукали в альтанці, де вона цілувалася з філософом; усе це призвело до того, що хмари ворожнечі розсіялися, встановився загальний мир, і тільки між мною й Анною, що ніколи не воювали одне з одним, не було миру або, вірніше, мир був, але дуже вже тихий; наші відносини не змінились. Анна скинула з себе вишукані манери, які їй прищепили за кордоном, і знову стала веселішою та невимушенішою, але вона залишалася ніжною і тендітною дитиною, неговіркою та дратівливою, від образи вона часто червоніла, й особливо за останній час я почав помічати, що вона горда і вперта. Але тим закоханішим ставав я з кожним днем, і думки мої були зайняті тільки нею. Залишаючись на самоті, я відчував себе нещасним і похмуро блукав лісами та горами, а позаяк мені до того ж здавалося, що тільки мені й потрібно приховувати свої думки, то я волів блукати на самоті, задовольняючись своїм власним товариством.

Розділ десятий

Суд в альтанці

Озброївшись етюдником, я цілі дні проводив у лісовій гушавині, проте з природи я писав мало; знайшовши в лісі затишне місце, де ніхто не міг мене дістати, я витягував із теки аркуш відмінного англійського паперу і по пам'яті писав аквареллю портрет Анни. Сидячи з малюнком на колінах біля дзеркально гладенького озерця, під покровом густого листя, я відчував справжнє блаженство. Малював я кепсько, тому малюнок виходив дещо химерним, проте завдяки певній вправності автора та яскравості накладених ним фарб усе в цілому мимоволі приваблювало погляд. Щодня, крадькома або відкрито, я вдивлявся в Анну і потім виправляв свою картину, поки нарешті не домігся схожості. Я писав її на повний зріст – вона стояла посеред клумби з квітами, і високі стебла та голівки квітів тяглися до синього неба вслід за високо піднесеною головою Анни; верхній край малюнка був заокруглений і обвитий кучерявими рослинами, а на гілках сиділи яскраві птахи та метелики, барви яких я ще посилив золотистими відблисками. Для того щоб ретельно виписати все це, а також убрання Анни, яке я прикрасив безліччю вигадливих візерунків, довелося потрудитися чимало днів; я провів їх у лісі, насолоджуючись своєю роботою, і лише зрідка переривав її, щоб пограти на флейті, яку завжди носив із собою. Вечорами після заходу сонця я теж часто виходив на прогулянку з моєю флейтою, піднімався високо в гору, звідки видно було розташоване в низині озеро і біля нього – будиночок учителя, і тоді в нічній тиші, під сяючим місяцем, лунали мої імпровізовані наспіви або сумний любовний романс.

Так минули літні місяці; я ретельно заховав свою картину та збирався довго ще ховати її від сторонніх поглядів, бо кожен, хто глянув би на неї, відразу побачив би у ній дуже безперечне свідчення моєї любові. Одного вечора, у вересні, коли м'яке осіннє сонце осявало сад, народжуючи в душі поетичні мрії, я зібрався було на прогулянку, як раптом якийсь маленький хлопчик приніс записку, що запрошувала мене в альтанку. Я знав, що там збиралися дівчата, які шили посаг для Марго, і що їм допомагала Анна; серце моє забилося, я тривожно передчував усе, що чекало мене; але я пішов туди, лише почекавши якийсь час, зберігаючи на обличчі цілковиту байдужість. Дівчата півколом сиділи біля білого полотна під зеленим дахом із дикого винограду; всі вони здалися мені квітучими красунями.

Коли я увійшов і запитав, навіщо вони мене покликали, дівці почали зніяковіло посміхатись і хихикати, так що я вже збирався повернутись і піти від них. Але тут Марго крикнула:

– Та ти не поспішай, ми тебе не з'їмо! – І потім, одкашлявшись, вела далі: – От що, милий братику, на твою поведінку накопичилося безліч різних скарг, і ми тут зібralися, щоб піддати тебе суду й допитати. Від тебе ми вимагаємо, щоб ти чесно, правдиво і смиренно відповідав нам на всі наші запитання! Перш за все ми бажаємо знати... так, що ми хотіли в нього запитати для початку, Катон?

– Чи любить він абрикоси, – відповіла та, а Лізетта закричала:

– Ні, спершу треба запитати, скільки йому років і як його звать!

– Знаєте що, – сказав я, – киньте дурити і приступайте до справи!

Але Марго відповіла:

– Загалом, ти мусиш нам сказати, що ти маєш проти Анни і чому ти так із нею поводишся?

– Що це означає – так? – відповів я в замішанні, Анна ж густо почервоніла і втупилася в полотно.

Тим часом Марго вела далі:

– Що значить – так? Я й сама не знаю, з якої причини ти, відколи прибув до нас, не розмовляєш із Анною й поводишся, наче її й на світі немає? Це образливо не тільки для неї, але

і для всіх нас, – як хочеш, але таку поведінку треба припинити, хоча б для благопристойності. Якщо Анна мимоволі образила тебе – скажи, щоб вона могла смиренно покаятися перед тобою. Втім, не здумай пишатися, ніхто не домагається твоєї дорогоцінної уваги! Ми зібралися судити тебе, щоб дотриматися необхідної пристойності та відновити справедливість.

Я відповів, що викладу причини моєї нечемності по відношенню до Анни, як тільки вона повідомить мені причини свого дивного обходження зі мною, – і додав, що також не можу похвалитися хоча б одним її слівцем, зверненням до мене. На ці мої слова мені заявили: жінка може чинити, як їй заманеться, в усякому разі, саме я мушу зробити перший крок, після чого Анна зобов'язується обходитися зі мною, як із усіма, тобто підтримувати дружні та доброзичливі відносини.

Не без задоволення слухав я ці слова; вони цілком відповідали моєму уявленню про жінок як про якесь таємне товариство змовниць; вони звучали відрадним доказом того, як буває добре, коли жінки налаштовані доброзичливо. Їх пишномовні вислови не збентежили мене, і я відразу уявив, що вони дуже в мені мають потребу. Я з усмішкою відповів, що готовий підкоритися розумним вимогам і що я і сам нічого іншого не бажаю, як жити з усіма в мирі та дружбі. Я стояв перед ними, не дивлячись більше на Анну, і тільки помітив, що вона старанно вишиває. Лізетта звернулася до мене і сказала:

– Щоб покласти початок, подай Анні руку та обіцяй їй: щоразу, коли ти її побачиш, то вітатимешся з нею, називатимеш її по імені й питатимеш, як вона почувається. Треба домовитись і про те, що кожного дня, хоч де б ви зустрічалися, ви обмінюватиметеся рукостисканням, як заведено у добрих християн!

Я наблизився до Анни, простягнув їй руку і, бентежачись, виголосив якусь плутану промову; не дивлячись на мене, вона подала мені руку і при цьому наморщила ніс і ледь усміхнулася.

Я вже хотів було покинути альтанку, як Марго знову заговорила:

– Терпіння, пане! Приступаємо до другого пункту, в якому треба розібратися. – Вона розгорнула хустки, якими було накрито стіл, і я побачив написаний мною портрет Анни.

– Ми не збираємося, – вела далі Марго, – давати докладне пояснення з приводу того, як ми дісталися цього таємничого твору. Його виявлено, і тепер ми бажаємо знати, за яким правом і з якою метою ні в чому не винних дівчат малюють навіть без їхнього відома?

Анна кинула побіжний погляд на строкату картину; вона була в такій же мірі збентежена та стривожена, в якій я відчував себе осоромленим і розсердженим. Я заявив, що цей малюнок – моя власність і що нікому на світі я не зобов'язаний давати пояснень із цього приводу, незалежно від того, чи витягнуто цей твір на світ Божий, чи заховано у мене, як і інші мої речі, до яких я прошу в майбутньому ставитися з меншою безцеремонністю. Промовивши ці слова, я хотів було взяти малюнок, але дівчата швидко накрили його полотном і накидали зверху весь посаг.

Вони заявили, що їм далеко не байдуже, якщо хтось потай і для невідомих цілей виготовляє їх портрети, і тому зажадали, щоб я недвозначно пояснив, для кого виготовлено цей твір і що я маю намір із ним робити; судячи з усієї моєї поведінки, не можна ж припустити, що я маю намір зберегти його для себе; та це й узагалі було б неприпустимо!

– Справа дуже проста, – заявив я після нетривалих роздумів, – я хотів зробити вчителю, батькові Анни, подарунок до іменин і подумав, що найбільшу приємність йому зробить портрет його доньки. Якщо я чомусь учинив недобре, то можу тільки пошкодувати про це і ніколи більше так не робити! Можливо, мені слід було намалювати що-небудь інше, скажімо, його будинок або сад на березі озера, – мені це, зрештою, однаково!

Щоправда, удавшись до такого пояснення, я позбувався малюнка, в який уклав багато праці й який був мені дорогий також і з цієї причини; зате воно дозволило мені разом обірвати настільки неприємну для мене розмову – дівчатам абсолютно нічого було мені заперечити на

це; мало того, їм ще довелося похвалити мене за увагу до вчителя. Все ж вони вирішили зберегти мій малюнок у себе до того дня, коли ми спільно вирушимо до вчителя й урочисто вручимо йому подарунок.

Так я втратив свій скарб, але постарався приховати засмучення. Тим часом маленька Катон, незадоволена тим, що сталося, знову взялася за мене:

– Йому однаково! Так він сказав? Однаково – малювати будинок чи Анну! Що це означає?

І Марго відповіла їй:

– А це означає: він – надутий гордій, і йому однаково байдуже – що будинок, що красива дівчина! І перш за все він хотів цим сказати ось що: не подумайте тільки, ніби я відчував хоча б найменший інтерес до цього личка, коли його малював! Таким чином, він ще раз образив бідолашну Анну, і тепер вона має отримати за це повне відшкодування.

Марго витягла із-за корсажа складений аркуш, розгорнула його і попросила Лізетту прочитати його голосно й урочисто. Я насторожився, – що це могло бути? Анна теж нічого не розуміла й у здивуванні злегка підвела голову. Та тільки-но були прочитані перші слова, як мені все стало ясно: то було моє любовне послання, витягнуте з бджолиного вулика. Поки Лізетта читала, мене кидало то в жар, то в холод; хоч як я був схвилюваний, я все ж помітив, що Анна лише поступово починала розуміти, в чому справа. Решта дівчат, які спочатку лукаво пересміювались, під час читання раптом притихли, вражені й осоромлені тією чесною прямою та силою, з якою було написано листа; вони червоніли одна за одною, немов кожна з них брала ці слова на свою адресу. Тим часом страх, непереможний страх перед тим, що скоро прозвучить останнє слово листа, вселив мені нову хитрість. Коли Лізетта замовкла, відчуваючи чималу зніяковілість, я мовив зовсім байдужим тоном:

– Чорт забирай! Щось дуже знайоме! Ану покажи! Вірно! Це мій папір, і почерк мій! Так, це я писав!

– Ну, а далі що ж? – сказала Марго, дещо спантеличена тим, на що повертає розмова.

– Де ж це ви знайшли? – вів далі я. – Це ж переклад із французької, я робив його тут у будинку років два тому. Вся ця історія викладена в пасторальному романі із золотим обрізом, який валяється на горищі разом зі старими шпагами та всякими старовинними фоліантами. Я ще тоді заради жарту замінив ім'я Мелінда на Анна. Принеси-но його сюди, крихітко Катон! Я прочитаю вам цей уривок по-французьки.

– Сам принеси, крихітко Генріху, – ображено відповідала молодша, – ми ж із тобою ровесники!

У всіх дівчат були розчаровані обличчя, – моя вигадка мала цілком природний і правдоподібний вигляд. Тільки Анна мусила б здогадатися, що послання адресоване їй, бо тільки вона за згадуванням бабусиної могили могла зрозуміти, що лист написано недавно. Вона сиділа мовчки й нерухомо. Отже, зміст летючого аркуша дійшов нарешті за призначенням без моєї особистої участі й без того, щоб дівчата могли тріумфувати перемогу. Я став такий самовпевнений і зухвалий, що взяв листа з рук Катон, склав його, простягнув Анні та, зробивши їй іронічний уклін, сказав:

– Оскільки сій вправі в стилістиці було приписано більш високе призначення, будьте ласкаві, шановна паняночко, надати протекційний притулок цьому мандрівному аркушу та прийняти його від мене як пам'ять про нинішній чудовий день!

Вона не відразу відгукнулася на мої слова і не хотіла брати папір; і тільки коли я вже зібрався зробити поворот ліворуч, вона швидко вихопила у мене аркуш і кинула його біля себе на стіл.

Тим часом дотепність мою було вичерпано, і я шукав шляхів, аби по-доброму покинути альтанку. Відваживши ще один жартівливий уклін, я попрощався. Дівчата відпустили мене, проводжаючи іронічно ввічливими присіданнями. Іронію було викликано враженням їх жіно-

чим самолюбством, тому що їм не вдалося приборкати і підпорядкувати мене, а ввічливість – тією повагою, яку їм нав'язали мої відповіді, бо, хоча малюнок, так само як і списаний мною аркуш, ясно свідчили про особливу мою прихильність до Анни, я, незважаючи на громадський характер наших переговорів, зумів так зберегти свою таємницю, що під личиною веселого жарту зберіг на майбутнє цілковиту свободу дій не тільки для себе, а й для Анни.

Найвищою мірою задоволений, я вирушив у свою кімнатку під дахом і провів там цілу годину в стані блаженної мрійливості. Анна здавалася мені більш чудовою, більш гідною любові, ніж будь-коли. Всі мої помисли були поглинені нею, я немов зрікся самого себе, вона здавалася мені такою тендітною, що викликала ніжне співчуття в мені. Я не зміг довго всидіти на місці; вересневе сонце вже заходило, мені хотілося провести Анну додому вперше після чудесних часів дитинства. Але вона вже пішла, вирушивши через гору одна; кухні збиралися додому й, укладаючи вишивання, дивилися на мене з байдужим спокоєм; а я глянув на спорожнілий стіл, але, остерігшись з'ясувати, чи взяла Анна з собою мій папір, пішов понуро блукати по долині у бік лісу.

У наступні дні Анна не з'являлась у нас, а я не наважувався йти до вчителя. Тепер у неї було моє письмове освідчення, й мені здавалося, що відтепер ми обоє втратили свободу і що це поклато край простоті й безпосередності наших відносин, – я надто добре відчував, що освідчення було вирвано у мене насильно. Так ішли день за днем, і вже знову почала зникати моя раптово набута впевненість, тим більше що про подію в альтанці ніхто не згадував і ніяких наслідків вона не мала. Я вже знову ледь було не закрити наглухо своє серце, як раптом настав день іменин учителя, який я в скрутну хвилину закликав собі на допомогу. Кухні заявили, що під вечір ми всі разом вирушимо привітати його. Ось коли я нарешті знову побачив мою картину, – її було вставлено у вишукану рамку. Цю вишукану рамку, якій було, мабуть, років сімдесят і яку дівчата зняли з якоїсь зіпсованої гравюри, було зроблено з вузьких планок, обклеєних черепашками, що наполовину прикривали одна одну. По внутрішньому краю рамки було пущено тонкий ланцюжок із квадратними ланками, по зовнішньому краю – нитку з намистинками. Сільський скляр, який був на всі руки майстер і особливо вміло наводив новий лак на старовинні шкатулки, надав черепашкам рожевого глянцю, позолотив ланцюжок, побілив намистинки, вставив у рамку нове скло, – і я з подивом побачив мій малюнок у всьому цьому блискучому оформленні. Портрет викликав захоплення всіх сільських його глядачів, яких особливо вразили мої квіти і птахи, а також золоті пряжки та коштовні камені, що прикрашали Анну та її одяг. Усе дивувало їх, – і те, з якою старанністю написано її волосся, і її білий збористий комірець, і її блакитні очі, й рожеві щоки, і яскраво-червоний рот; усе це цілком відповідало буйній уяві глядачів, їх погляди раділи розмаїттю всіх цих рис. Обличчя було написано майже без тіней, однією світлою фарбою, що особливо сподобалось їм, хоча єдиною причиною цього уявного достоїнства була моя безпорадність.

Коли ми пустилися в дорогу, мені довелося самому нести свій твір, і коли промені сонця падали на блискучу поверхню скла, вони висвітлювали кожну рисочку мого малюнка. Оглядаючись на мене, дівчата відпускали отруйні жарти; справді, я намагався не пошкодити рамку і так дбайливо притискав до себе свою ношу, що здавалося, ніби я несу не картину, а ікону. Одначе радість, яку виявив учитель, із лишком винагородила мене за все, в тому числі й за втрату картини, – я вже твердо вирішив написати для себе нову й набагато кращу. Я був воістину героєм дня. Мою картину довго розглядали, а потім поставили її над софою в залі з органом, де в напівтемряві вона була схожа на зображення якоїсь легендарної святої.

Розділ одинадцятий

Духовні блукання

Але все це тільки ускладнило моє зближення з Анною; використовувати нові обставини, щоб здружитися з нею, було неможливо; я розумів, що саме тепер вона мусить поводитися у вищій мірі стримано і що, коли юнак із такою певністю виявляє дівчині свою прихильність, це вже не жарти. Тим тісніше я зійшовся з учителем, із яким у нас часто тепер виникали дискусії. Коло його знань охоплювало головним чином галузь християнської моралі, яку він тлумачив почасти в освіченому дусі, почасти ж у дусі містичної побожності, причому на чільне місце він ставив принцип довготерпіння та любові, що ґрунтується на самопізнанні та на вивченні Бога і Всесвіту. Тому вчитель був добре обізнаний із працями та творами релігійних мислителів різних націй, він мав унікальні книги, знамениті праці цього виду, і вони чудово задовольняли його духовні потреби. У цих книгах було багато прекрасних і повчальних думок, і я скромно та захоплено слухав його міркування, бо прагнення до правди і добра здавалося мені найважливішим. Я заперечував лише проти того, що вчитель розглядає християнську релігійність як єдине джерело добра на землі. Це викликало у мене болісний внутрішній розлад. Самого Христа я любив, хоч і вважав, що досконалість цієї особистості являє собою плід легенди, але я відчував ворожість до всього, що іменується християнством, навіть не знаючи як слід – чому, і відчував задоволення, усвідомлюючи цю свою ворожість; бо скрізь, де я бачив вияви християнства, я не знаходив для себе нічого, крім сірих і непривабливих абстракцій.

Ось уже два роки, як я майже не бував у церкві, й релігійні настанови ходив слухати рідко, хоча і зобов'язаний був це робити. Влітку це мені сходило легко, тому що я здебільшого жив у селі. Взимку ж я бував на цих лекціях не більше двох-трьох разів, і навколишні удавали, що нічого не помічають; вони взагалі не надто дошкуляли мене, адже мене звали Зеленим Генріхом, тому що я був істотою відособленою і на інших не схожою. До того ж у церкві у мене бував настільки похмурий вигляд, що «святі отці» не надто прагнули мене утримувати. Так я досяг цілковитої свободи і, як мені здавалося, знайшов її тому, що, незважаючи на молодість, сам рішуче присвоїв її собі; в цьому відношенні я не схильний був на вчинки. Втім, раз чи два на рік мені доводилося розплачуватися за цю свободу, – до мене доходила черга виступати з церковного амвона, тобто викладати кілька заздалегідь підготовлених відповідей на заздалегідь завчені запитання. Це завжди було для мене мукою, тепер же стало просто нестерпним, і все-таки я мусив підкоритися звичаю, бо, коли б учинив я інакше, я не тільки засмутив би матінку, але зіпсував би свої відносини з церквою, а значить, і ускладнив би собі законне звільнення від своїх релігійних зобов'язань. На наступне Різдво мене очікувала конфірмація, і все ж, хоч як полонила мене майбутня цілковита свобода, я був надзвичайно цим стурбований. Тому тепер, у бесідах із учителем, я критикував християнство більш різко, ніж будь-коли, але робив це в абсолютно іншій формі, ніж у розмовах із філософом. Я мусив поводитися шанобливо; переді мною був не тільки батько Анни, а й узагалі похилого віку співрозмовник; його терплячість і дружелюбність самі по собі зобов'язували мене знати міру та скромність у виразах і навіть визнаватися перед ним, що я юний і ще багато чому повинен повчитись. А вчитель не тільки не сердився з приводу того, що я висловлював думки, відмінні від його ідей, але скоріше радів цьому, – він таким чином отримував можливість мислити й міркувати вголос, і це стало причиною його зростаючої прихильності до мене. Він говорив, що вважає мене людиною, для якої християнство стане підсумком життя, а не плодом церковних повчань, що я ще стану хорошим християнином, коли пройду життєву школу. Вчитель перебував у розбіжностях із церквою та вважав, що її нинішні слуги є люди неосвічені та грубі. Але я підозрюю, що ця його неприязнь до церковників викликана була тільки їх пізнаннями в давньоєврейській і грецькій, тоді як для нього ця премудрість залишалася книгою за сімома печатами.

Тим часом дні жнив давно минули, і мені пора було готуватися до від'їзду. Цього разу дядечко сам побажав відвезти мене в місто і захопити заодно дочок; обидві молодші ніколи ще не виїжджали з села. Він наказав запрягти стару коляску, і ми рушили в дорогу; дочки при цьому так убралися, що викликали подив у всіх селах, які траплялися нам по дорозі. Дядечко того ж дня поїхав із Марго назад, а Лізетта і Катон залишилися погостювати у нас на тиждень; тепер була їхня черга розігравати роль соромливих скромниць, а я, з поважним виглядом показуючи визначні пам'ятки міста, поводився так, мовби все це сам винайшов.

Незабаром після їхнього від'їзду до нашого будинку підкотив легкий візок, із якого вийшли вчитель і його юна дочка, – на плечах у неї лежав зелений шарф, який оберігав її від осінньої прохолоди. Я не міг уявити собі більш приємного сюрпризу, а моя мати щиро зраділа милій дівчині. Учитель думав роздивитись і з'ясувати, чи немає в місті підходящої квартири на зиму, йому хотілося помалу ввести дочку в світське товариство, щоб сприяти всебічному розвитку її здібностей. Однак він не знайшов нічого, що його задовольнило б, і вирішив, що краще в майбутньому році придбати будиночок поблизу міста, в який можна було б перебраться назавжди. Ця перспектива наповнила моє серце радістю, але в той же час я мріяв зберегти дорогоцінний образ Анни в оточенні тих далеких зелених долин, які так полюбилися мені. З невимовною радістю стежив я за тим, як росла дружба між моєю матір'ю та Анною, що виявляла до матінки не тільки глибоку повагу, а й живу приязнь. Між нами виникло справжнє змагання: я намагався всіляко виявити свою повагу вчителю, вона – своїй матері, та, захоплені цією розвагою, ми вже не знаходили часу для спілкування між собою, – вірніше, спілкування наше цілком виявилось в цьому змаганні. Так і поїхали вони від нас перш, ніж я встиг обмінятися з нею хоча б одним-єдиним багатозначним поглядом.

Тим часом насувалася зима, а разом із нею наближалися різдвяні свята. Тричі на тиждень о п'ятій ранку я вирушав у будинок помічника пастора, де у довгій, вузькій, як труна, кімнаті сорок молодих людей готувалися до майбутньої конфірмації. Ми – юнаки, як нас тепер величали, представляли тут самі різні стани. На чолі столу, освітленого мізерним світлом кількох свічок, сиділи дворяни та студенти, далі розташовувалися простодушні та сміхотливі синки середнього стану і, нарешті, в цілковитій темряві – неотесані та боязкі шевські підмайстри, слуги і фабричні робітники, серед яких час від часу виникав якийсь гамір, викликаний напруженою увагою, тоді як інші слухачі сиділи з підкресленим достоїнством на обличчях і в той же час із виглядом поблажливої неухважності. Такий поділ не було нам приписано, він утворився сам собою. Ми розташувалися за поведінкою й за ступенем наполегливості та старанності. Хлопчики з благородних сімей були виховані вдома у душі суворої поваги до церкви й мали найбільшу впевненість у промовах, а чим нижче по суспільній драбині, тим усе більше знижувалось і те й інше; звичайно, зустрічалися винятки з правила, але такі хлопчики не хотіли розлучатися зі своїми і змішуватися з іншими станами.

Необхідність уставати рано-вранці по суворо певних днях, брести в холодній зимовій імлі, а потім сидіти на одному й тому ж місці – все це було мені нестерпно, зі шкільних років я не вів уже такого способу життя. Не те щоб я взагалі не був здатний коритися дисципліні, коли бачив у ній розумну мету, – через два роки мене було покликано до виконання військового обов'язку і як рекрут я мусив у визначені дні з точністю до хвилини з'являтися на збірний пункт, аби з волі літнього фельдфебеля шість годин поспіль крутитися на каблуках, і я виконував усе це з найбільшим завзяттям, трепетно сподіваючись на схвалення старого вояки. Але там ішлося про те, щоб підготувати себе до захисту вітчизни та її свободи; земля моєї батьківщини була фізично відчутною, я стояв на ній і харчувався її плодами. А тут мені доводилося здійснювати над собою насильство, проганяти солодкий сон і нічні марення, щоб сидіти в похмурій кімнаті в довгому ряду таких же заспаних юнаків і вести якесь абсолютно нереальне, схоже на сновидіння життя під монотонні завивання духовного пастиря, з яким ніщо в житті мене не пов'язувало.

Те, що тисячоліття тому під далекими східними пальмами збулося чи, може, примарилося святим мрійникам, а потім було записано ними і стало книгою переказів, – усе це тут вивчалось, кожне слово цієї книги розглядалось як вище і найсвятіше правило буття, як перша вимога, якій має відповідати громадянин, і віра у все це регулювалася до тонкощів. Ми мушили вірити у найхімерніші творіння людської фантазії – то веселі й чарівні, то похмурі, вогненні й криваві, то незмінно овіяні ароматом сивої давнини, – мушили приймати їх за найміцнішу основу нашого сучасного буття; нам усерйоз розтлумачували і коментували їх, аби за допомогою цих фантазій ми могли найкращим і найвірнішим чином випити кілька крапель вина і з'їсти дешицю хліба; якщо хто-небудь із нас не побажав би з переконанням або без такого підкоритися цій чужій і чудернацькій вимозі, він опинився б поза законом і навіть не мав би права обрати собі дружину. І так відбувалось із століття в століття, а різні тлумачення цього символічного уявлення коштували вже моря крові. Нинішня територія і склад нашої держави значною мірою являли собою наслідок цих боїв, так що для нас світ казкових сновидінь виявлявся найтіснішим чином пов'язаним із сучасною і цілком відчутною дійсністю. Коли я бачив, з якою незаперечною серйозністю, з якою важливістю викладалися казкові сюжети, мені здавалося, що старі люди граються у дитячу гру з квіточками, умовившись, що кожного, хто помилиться або дозволить собі всміхнутися, буде страчено.

Перше, що наш наставник підніс нам як вимогу християнства і на чому він побудував цілу науку, було пізнання і визнання гріховності. Чесність перед самим собою, знання своїх проступків і пороків були мені чужі, спогади про дитячі вибрики і шкільні витівки ще не охололи в моїй пам'яті, й десь на дні моєї свідомості виник досить чіткий образ юного грішника, який викликав у мені благочестиве каяття. І все ж мені не подобалися його слова, не подобалося саме слово «грішник». Воно відгонило чимось ремісничим, і від нього тхнуло огидним технічним душком, як від палітурні. Я тоді ще не міг як слід зрозуміти, що божественний трюк із гріхопадінням знайшов своє продовження в повсякденному бутті людини, – щоб досягнути це, нам бракувало знання необхідних тонкощів із галузі теології. Не схильний до гордині, я просто довірився своєму почуттю, яке підказувало мені, що переді мною важкий випадок і що мені слід остерігатись, як би не випасти з кола добропорядних і чесних людей. Втім, іноді мені починало здаватися, що навіть праведники не позбавлені гріхів, кожен із яких міряється своєю особливою мірою.

Одразу ж слідом за вченням про гріх ішло вчення про віру, як спокуту всього гріховного; це, по суті, й було головною темою всіх занять; незважаючи на всі міркування про те, що людина має здійснювати добрі справи, рефрен завжди залишався один і той же: лише віра дарує блаженство! І ось, аби довести це нам, близьким до повноліття молодикам, духовний отець застосовував усе можливе красномовство, сповнене притягальної сили та видимої розумності. Якщо я піднімуся на найвищу гору й візьмуся рахувати на небосхилі зірку за зіркою з точністю, з якою люди підраховують свою платню, це не буде заслугою віри, і якщо я стану на голову і знизу буду розглядати чашечку конвалії, я не зможу відкрити нічого похвального у вірі. Той, хто в щось вірить, може бути хорошою людиною, але і той, хто не вірить, також може виявитися не менш хорошим. Якщо я сумніваюся в тому, що двічі по два – чотири, то від цього в співвідношенні цих чисел нічого не змінюється, а якщо я вірю, що двічі по два – чотири, то мені немає чого особливо цим пишатись, і ніхто не стане мене за це звеличувати. Якби Бог створив землю і населив її мислячими істотами, а сам після цього закутався в непроникне покривало, надавши створеній ним породі потопати у злиднях і гріхах, а потім відкрився б окремим істотам у неймовірній і чудовій формі та послав людям при незбагнених розумом обставинах спасителя, поставивши, однак, порятунок і блаженство всіх земних створінь у залежність од віри в ці таємничі обставини, й якби він усе це зробив тільки для того, щоб у нього вірили, – він, який і без того міг би почуватися впевненим у собі самому, – якби все це було дійсно так, то ця історія була б усього лише майстерно розіграною комедією, яка змусила б мене ставитися до буття

Бога, світу й себе самого без усякої радості й задоволення. Віра! О, яким невимовно дурним здається мені це слово! Так названо найбезглуздіший винахід, який зроблено людським розумом у мить найтупішого баранячого смирення! Якщо я потребую буття і провидіння Господнього, якщо я впевнений у ньому, яким же далеким є моє почуття від того, що зветься вірою! Я твердо знаю, що провидіння сяє наді мною, мов зірка, яка здійснює свій шлях незалежно від того, бачу я її чи не бачу. Бог відає, бо він всезнаючий, кожную думку, що народжується в мені, він знає ту, що їй передувала, він бачить і ту, в яку вона перейде. Він визначив наперед шлях усім моїм думкам, і шлях цей так само незмінний, як шлях, здійснюваний зірками і кров'ю. Значить, я можу сказати: хочу зробити це і не робити того, хочу бути добрим чи обійтися без доброти, – і все це я можу виконати, якщо буду вірним своєму рішенню і впертим у його здійсненні. Але я не можу сказати: хочу вірити чи хочу не вірити; хочу залишитися сліпим і глухим до цієї істини чи хочу прийняти її в свою душу! Я не можу навіть благати про віру, бо те, у що я не вірю, не може бути для мене бажаним, – адже навіть нещастя, усвідомлене мною, залишає мені можливість дихати і боротися, тоді як блаженство, якого я б не розумів, забирало б у душі моєї останні сили й останні краплі повітря.

І все ж у словах «лише віра дарує блаженство» міститься щось глибоке і правдиве, оскільки воно виражає почуття невинного і наївного задоволення, що охоплює людей, які охоче й легко вірять у добро, красу та чудеса, на відміну від тих, хто зі злості, запеклості або себелюбства бере під сумнів і заперечує все, що йому підноситься як добре, прекрасне і чудесне. Тих, кого легко підпорядковує собі релігійна віра і хто має це миле і добродушне легковір'я, можна по праву назвати блаженними, тоді як невіру, що виникає з протилежних джерел, може бути з цілковитою підставою названо ворожою блаженству. Однак з власне догматичним вченням про віру і те й інше не мають *нічого* спільного. Бо точно так, як зустрічаються віруючі християни, що в усіх справах, окрім релігійних, виявляються найнуднішими скигльями і скептиками, так трапляються і нехристияни й навіть атеїсти, які з відкритою душею готові прийняти все, що обіцяє їм надію та радість; із останніх люблять насміхатись їхні релігійні противники, іронічно звинувачуючи їх у тому, що вони сприймають, мовляв, усяку оманливу видимість за чисту монету й мають ілюзії, не бажаючи вірити лише у велике та єдине. Так перед нашими очима розігрується комічне видовище: люди, цілком поглинуті абстрактними теоріями, дорікають кожного, хто вірить у таку собі реально досяжну Красу і в реально досяжне Добро, в тому, що він – абстрактний теоретик. Якщо хочеш пізнати значення справжньої віри, треба шукати її не у правовірних церковників, які все стрижуть під одну гребінку і відкидають тому всяку своєрідність, а у тих нікому не підлеглих дикунів віри, які, об'єднуючись у сектах або тримаючись поодиночці, бродять за межами церковних стін. Бо саме тут виявляються справжні рушійні пружини і сама сутність доль і характерів, які допомагають охопити створення історичних сил, яке розрослося і зміцнилося.

У нашому місті жив якийсь приїжджий на прізвище Вурмлінгер, який полюбляв розповідати довірливим співрозмовникам небилиці й усілякі дурниці, щоб потім познущатися з легковір'я слухачів, розкривши свій обман. Хоч яку б історію розповідали йому, він заперечував її, але при цьому найпідступнішим чином виставляв на сміх прямодушність співрозмовника, як висміював і прямодушність тих, хто вірив йому. Чоловік цей не з'їв і хлібної крихти, яка не далася йому брехнею, бо він волів би померти голодною смертю, ніж скуштувати чесно заробленого хліба. Він полюбляв стверджувати, що хліб лише тоді гарний, коли поганий, і незмінно поганий, коли гарний. Узагалі всі прагнення його були спрямовані на те, щоб здаватися не тим, чим він насправді був, а це вимагало безперестанного вдосконалення прийомів, і так виходило, що він, який, по суті, ніколи нічого не робив і ніякої користі не приносив, був постійно зайнятий якимись складними комбінаціями. Ходив він крадькома й підслуховуючи, частково для того, щоб вловити відповідний момент для своїх дивацтв, почасти – щоб виявити слабкі сторони в людях, бо одним із його улюблених занять було викривати весь світ у брехні та обмані.

Важко було уявити собі видовище більш смішне, ніж те, коли він, одійшовши навшпиньках від дверей, під якими підслуховував, раптом випростувався, витягувався по швах, витріщався й у пихатих виразах прославляв власну відвертість, чесність і беззлобну прямоту. Чудово усвідомлюючи, що всім навкруги все вдавалося краще, ніж йому, він постійно відчував жорстоку заздрість, яка пожирала незгасним вогнем його душу і виявлялася в тому, що кожним третім його словом було «заздрість». Йому здавалося, що він являє центр Всесвіту, і тому в кожному листочку, який шелестів не так, як йому цього хотілося, він убачав заздрісного ворога, бо йому здавалося, що весь світ – це темний ліс, що його хитає заздрість.

Якщо йому заперечували, він приписував це заздрості; якщо співрозмовник мовчав під час його слововивержень, він упадав у лютю і, насилу дочекавшись, поки той піде, звинувачував його в заздрості, – так що вся його мова, пересипана словом «заздрість», перетворювалася, по суті, на пісню самої заздрості. Отже, він був особистим запеклим ворогом правди і вільно дихав тільки в її відсутність; так миші у відсутність кішки пускаються у веселий танок по столу. Але правда помстилася йому найпростішим чином. Головне зло полягало в тому, що він іще в череві матері побажав бути розумнішим її, – внаслідок цього він міг легко жити тільки тоді, коли йому не потрібно було вірити словам інших людей і в той же час коли інші люди вірили йому. Звісно, він міг удавати, що справа йде саме так; так він і чинив, і вже це являло собою сплетіння безлічі дрібних вигадок і головну його брехню, проте доказ справжнього співвідношення речей занадто явно виявлялося в сміху оточення. Тому він знайшов собі опору в тому вченні, прапором якого є безумовна віра. Вже лише те, що передовий напрямок часу відвернувся від віри і більшість мислячих людей, навіть і не висловлюючись прямо проти неї, відмовилося від релігії на користь вивчення і пізнання, – вже саме це стало для нього достатньою підставою, щоб рішуче протиставити себе цьому напрямку й заявити при цьому, що всі живі сили сучасності роблять ставку на оновлену віру, бо він не міг ні за яких обставин обійтися без брехні. Ті, хто дійсно вірив, наганяли на нього нудьгу, йому до них не було ніякого діла, і тому його не можна було ніколи зустріти ні в церкві, ні на молитовних зборах. І найбільше він спілкувався з невіруючими. Звісно, його турбувало не їх душевне зцілення, хоча він займався ними з явним квапливим занепокоєнням. Жахало його ось що: якщо він одного разу заявив, що вірує, то всі невіруючі мусять бути, з його точки зору, ослами; якщо ж люди не візьмуть ці його слова на віру, тоді його самого можуть вважати за осла. І справді, всю злощасну релігійну суперечку можна було б назвати «ослиною суперечкою», бо з тисячі фанатиків, які крокують по коліно в крові в ім'я своїх релігійних уявлень, дев'ятсот дев'яносто дев'ять порушували мир і розпалювали багаття тільки тому, що їм у впертості переслідуваних чулося звучання слова «осел», яке немовби вимовлялося на їх адресу. Вурмлінгер ні до чого не відчував такої ненависті, як до сумлінного, чесного наукового дослідження та до наукових відкриттів; коли доходили звістки про результати таких досліджень, він одбивався від них руками й ногами і намагався їх висміяти, а коли чутки виявлялися правильними і наукове відкриття ставало зримим для всіх, коли його можна було помацати скрізь і всюди, – тоді він шаленів і, всупереч будь-якій очевидності, називав його брехнею. Таблицю множення і хімічну реторту він ненавидів і боявся їх, як чорт – молитви та купелі, проте і природа, посміюючись, мстилася йому. Бо, висловлюючи недовіру до наших п'яти почуттів, він намагався збільшити їх число і тим самим у новому світлі пояснити світ християнських чудес. Коли ж йому доводили, що цим він входить у суперечність із духом християнського віровчення, і посилалися на Новий Завіт, він заявляв, що плює на Новий Завіт, що у нього є власна голова на плечах, – і все це він говорив через мить після того, як називав той же Новий Завіт великою книгою життя. Незважаючи на все це, він вірував щиро (бо кожна людина має ж схилитися в якийсь бік), він вірував тим щиріше, що предмет віри був несповідимий, незбагненний і потойбічний, а до того ж, бачачи, що розум його збанкрутував, він поступово ставав безпорадним і слізливим.

Одного разу йшов він із веселою компанією кам'янистим берегом озера. Від народження він був вельми стрункий. Але те, що він постійно кривив душею, відбилось і на його зовнішності: він якось увесь скособочився і став схожий на баштового півня. Проте він любляв поговорити про статність своєї фігури і був готовий у будь-який момент роздягнутися, щоб похвалитися нею, тоді як у всіх людях він бачив різні фізичні вади, – одному приписував горб, іншому – криві ноги. Отже, він крокував попереду своїх супутників, відчуваючи деяке роздратування, бо вже піддався з їхнього боку нападкам, як раптом один із них, який уперше уважно придивився до нього, крикнув: «Гей, послушайте, пане Вурмлінгер! Так ви ж кривобоки!» У цілковитому подиві обернувся він і сказав: «Ви марите? Або зволите жартувати?» Але той звернувся до товариства і закликав усіх уважно подивитися на Вурмлінгера. Йому запропонували зробити кілька кроків уперед. Він підкорився, і всі підтвердили: «Так, він кривобокий!» Охоплений гнівом, кинувся він до кривдника і став біля нього, бажаючи довести, що саме той – виродок і недоросток. Але той був стрункий, як пальма, і все товариство зареготало. Тоді Вурмлінгер, не кажучи ні слова, поспішно роздягнувся і почав голяка походжати перед іншими. Його праве плече було вище лівого від безперестанного іронічного посмикування; від того, що він вічно ходив із надутим, презирливим виглядом, лікті його були вивернуті вперед, а стегна зсунуті; до того ж від прагнення здаватися струнким він мав вигляд іще більш кривобокого; він крокував найсміховиннішим чином, викидаючи ноги по-півнячому і час від часу з переляком оглядаючись і переконуючись у тому, що публіка ще не дивиться на нього з належною повагою і захопленням. Коли ж супутники вибухнули нестримним реготом, він розлютився і, щоб вирвати визнання своїх фізичних достоїнств, заходився робити якісь неймовірні стрибки і скоки, демонструючи силу та спритність свого тіла. Але сміх ставав усе голоснішим, усі трималися за животи. Коли він, виробляючи голяка найдивовижніші па, побачив, що люди від реготу вже не тримаються на ногах і сідають додолу, його охопив напад невимовного сказу, і, бажаючи зобразити щось «чудодійне», він раптово стрибнув з краю високої скелі в озеро. На його щастя, він упав просто в розставлені сіті, й рибалки, які сиділи у двох човнах і якраз витягали сіті, вилунали його та врятували, причому він борсався і бився, як риба. Весь трясучись, голий і мокрий, він мусив після цього бігти вздовж берега, поки не знайшов прихистку в якомусь будинку, куди йому принесли одяг. Відразу після цього він зник із нашого міста.

Третій догмат, який священник підносив нам як християнський, був догмат любові. Не буду багато розмірковувати про це. Я ще ніколи не виявив на ділі свого розуміння любові, і все ж я відчуваю, що вона живе в грудях моїх, але що я не в змозі любити за наказом і у відповідності з теорією. Вже сама необхідність згадувати про Господа Бога, коли в мені пробивається природне почуття любові, здається мені до певної міри перешкодою й незручністю. У мене був випадок, коли я на вулиці відмовив біднякові в милостині, бо в той момент, коли я збирався покласти йому на долоню монету, я думав про Боже благовоління й не хотів давати милостиню заради користі. Потім я пошкодував жebraка і побіг назад. Проте по дорозі моя жалість здалася мені награною, й я знову повернув, поки мене не осінила розумна думка: будь що буде, але бідолаха має бути ситий, це важливіше за все! Іноді ця думка приходиться занадто пізно, і милостиня залишається лише благим помислом. Ось чому я завжди радію, коли трапляється, що я виконую свій обов'язок несвідомо і тільки вже потім розумію, що зробив щось гідне. І тоді я радісно посилаю щигля в небеса і вигукую: «Гей, дивись-но, татусю! А я все-таки вислизнув од тебе!» Але найвище задоволення приносить мені думка про те, яким смішним я маю йому здаватися в ці хвилини; якщо Боженька все розуміє, він мусить розуміти і жарти, хоча про нього можна сказати, – і не без підстави, – Господь Бог жартів не терпить!

Найвеселішим і найцікавішим здавалося мені вчення про вічний і всепроникний дух. Однак, я боюся, що не зовсім точно зрозумів це вчення і був захоплений аж ніяк не його духовністю. Господь Бог здавався мені не духовним, а, навпаки, мирським духом, бо він є весь світ, і весь світ – у ньому; Бог випромінює мирське сяйво.

Так чи інакше, я все ж таки вважаю, що мав право існувати серед людей, які жили в світі християнських духовних уявлень, і коли я поступався цією сферою батькові Анни, вчителю, останній, вільнодумно відкидаючи царину чудесного і питання віри, закликав мене визнати християнство, принаймні в його духовному значенні та сподіватися, що воно ще сяятиме в своїй чистоті й виправдає з часом своє ім'я; тим більше що, за його словами, нічого кращого немає і, мабуть, не буде. На це я, однак, заперечував: дух може бути в тій чи іншій мірі виражений через людину, але не може бути вигаданий і створений людиною, бо він вічний і нескінченний, а тому позначення істини ім'ям людини подібне до розкрадання безмірного загального надбання, розкрадання на користь різноманітних авторитетів. У республіці, стверджував я, від кожного громадянина вимагають усього кращого та вищого, і його не нагороджують падінням республіки, піднесенням його імені та перетворенням його на володаря. Так само, як на республіку, дивлюсь я на світ ідей, над яким Бог підноситься лише як покровитель, який свято дотримується в повній свободі даного ним закону; ця свобода – нехай буде вона і нашою, а наша – його свободою! І якщо я в кожній вечірній хмарі бачу прапор безсмертя, то так буде для мене і кожна ранкова хмара золотим прапором світової республіки! «В якій кожен може стати прапорноносцем!» – добродушно посміюючись, додавав учитель. Я ж твердив, що моральне значення цього духу незалежності здається мені винятково важливим, більш важливим, аніж ми, можливо, здатні собі уявити.

Розділ дванадцятий Свято конфірмації

Уроки священика добігали кінця; тепер ми мусили дбати про одяг, аби у достойному вигляді з'явитися під час урочистостей. Так уже повелося з роду в рід, що в ці дні молоді люди замовляли собі свій перший фрак, надягали стоячі комірці, пов'язували тугу краватку, вперше надягали циліндр. Ті, хто до того носив довге волосся, тепер стриглися коротко, на англійський лад. Все це вселяло мені жах і огиду, і я присягнув ніколи їм не наслідувати. Зелений колір полюбився мені, й я навіть не хотів відмовлятися від прізвиська, яке все ще незмінно вживали, кажучи про мене. Мені без зусиль удалось умовити мою матір придбати зелене сукно та замовити мені замість фрака куртку зі шнурками, а замість жахливого циліндра – чорний оксамитовий берет; адже циліндр і фрак, сказав я, носять рідко, а я ще ростиму, і, таким чином, витратися на ці предмети абсолютно зайве. Вона погодилася зі мною ще й тому, що бідні учні та діти поденників теж були до свята не в чорних фраках, а в звичайних своїх недільних костюмах; я ж заявив, що мені абсолютно байдуже, чи віднесуть мене до дітей високоповажних бюргерів, чи ні. Я розстебнув комір і відкинув його назад якомога ширше, хвацько зачесав за вуха моє довге волосся і з беретом у руках з'явився в кімнаті священика, де в святвечір мала відбутися ще одна репетиція в домашній обстановці. Коли я став до лав урочисто вбраних юнаків, на мене почали поглядати з помітним подивом, бо я був одягнений, як справжній протестант. Але я тримався без виклику й намагався стушуватись, і увага до мене незабаром охолола. Промова священика вельми сподобалася мені; її головна думка полягала в тому, що відтепер починається для нас нове життя, що всі наші минулі провини мають бути прощені й забуті, а майбутні, навпаки, вимірюватимуться новою, більш суворою мірою. Я і сам відчував, що такий перехід необхідний і що час для нього настав. Тому я подумки приєднався до священика, коли він закликав нас ніколи не втрачати надію на краще в нас самих. Із його будинку ми вирушили до церкви, де відбувалося саме святкування. Там священик раптом зробився зовсім іншим. Він виступив із грізною і пишномовною проповіддю, почерпнув усе своє красномовство з церковного арсеналу, і громоподібними словами малював перед нами картини пекла та раю. Промова його була майстерно побудована; він говорив із наростаючим напруженням, а в момент, яким мав особливо потрясти громаду, нам, хто стоїть навколо нього, належало хором вимовити гучне та урочисте «так». Я не вслухався в зміст його слів і слідом за іншими пошепки промовив своє «так», не розібравшись у зверненому до нас питанні, й усе ж мене чомусь охопив такий жах, що я затремтів дрібним тремтінням і не відразу зумів його погамувати. Це було наслідком і того, що я несвідомо піддався загальному пориву, і глибокого переляку, викликаного думкою, що я, такий юний і недосвідчений, крихітна частинка цієї величезної громади, відокремився від неї самої й від її найдавніших вірувань.

Різдвяного ранку нам належало знову процесією крокувати до церкви, щоб прийняти там причастя. Мені з самого ранку було весело; ще кілька годин, і я звільнюся від усього цього духовного гніту й буду вільний, як птах! Я був у лагідному, примиреному настрої та вирушив до церкви із почуттям, із яким вирушаєш у гості до людей, із якими не маєш нічого спільного та прощання з якими проходить тому дуже весело. Прийшовши до церкви, ми могли змішатися з натовпом дорослих і сидіти там, де кожному з нас хотілося. Уперше і востаннє я зайняв чоловіче місце, що належало нашій сім'ї, номер якого матінка повторювала мені доти, поки я його не запам'ятав.

Зі смерті батька – інакше кажучи, вже багато років – це місце було незайнятим; вірніше, до нього приліпився якийсь бідняк, що не мав своїх володінь. Коли він підійшов і побачив мене, то з чисто церковною доброзичливістю попросив звільнити «його місце» і додав повчальним тоном, що в цих рядах розташовані тільки власні місця. Я, як зелений молодик, міг би,

звичайно, поступитися місцем літній людині, але дух власності та своєкористя, виявлений ним тут, в самому серці християнської церкви, розсердив мене; крім того, мені хотілося покарати смиренного парафіянина за його простодушну брехню, і, нарешті, я знав, що вигнаний дуже скоро і притому назавжди знову займе своє звичне місце, – ця думка мене особливо тішила. Я, зі свого боку, прочитав йому настанову і потім, спостерігаючи, як він, збентежений і сумний, пішов шукати віддалене місце серед неможливих, вирішив завтра ж пояснити йому, що надалі він може завжди користуватися моєю лавою, – мені вона абсолютно не потрібна. Але один раз я вирішив посидіти і постояти на цьому місці, як те робив мій батько, що не пропускав жодного свята, аби не піти до церкви, бо високі торжества наповнювали його світлою радістю та бадьорою стійкістю, і тут, у храмі, він особливо глибоко відчував і шанував те велике і добре божество, яке бачив утіленим в усьому світі та в усій природі. Різдво, Великдень, Вознесіння і Трійця були для нього чудовими днями веселощів і радості, які він проводив у спогляданні, у відвідуванні церкви та веселих прогулянках по зелених горах. Я успадкував цю пристрасть до свят, так що, коли вранці на Трійцю я стою на горі, вдихаючи чисте і прозоре гірське повітря, немає для мене кращої та красивішої музики, ніж дзвін, що долинає з далекої рівнини; ось чому я вже нерідко розмірковував над тим, яким чином, скасувавши церкву, можна зберегти прекрасну музику дзвонів. Але я не міг придумати нічого, що не було б нерозумним і штучним, і врешті-решт незмінно доходив висновку, що сумна принакність дзвону саме в тому і полягає, що він, летячи до нас із блакитної долини, приносить звістку про народ, який зібрався там в ім'я давніх релігійних вірувань. Вільний духом, я не міг не поважати цих вірувань, як спогадів дитинства, – і саме тому, що я пішов од них, дзвони, що звучали стільки століть у старовинній і прекрасній країні, глибоко хвилювали душу мою. Я відчував, що «зробити» нічого не можна, що мінливість і вічний кругообіг всього земного самі народжують сумне відчуття поетичної принади.

Вільнодумство мого батька в релігійних питаннях було переважно спрямоване проти безглуздостей ультрамонтанства, нетерпимості та закостенілості ортодоксальних реформаторів, свідомого одурманення та всякого святенництва, – тому він досить часто вимовляв слово «піп». Але гідних священиків він поважав і охоче виявляв до них шанобливість, навіть якщо це був найбільш архікатолицький, але преславний священик, він із особливим задоволенням схилявся перед ним, – у лоні цвінгліанської церкви він завжди почувався в цілковитій безпеці. Образ гуманного і вільного реформатора, полеглого на полі битви, був для батька мого опорою та надією. Я ж тепер стояв на іншому ґрунті й відчував, що, за всієї моєї поваги до реформатора та героя, не можу бути тієї ж віри, що і мій батько, але при цьому був абсолютно впевнений, що він виявив би повну терпимість і повагу до незалежності моїх переконань. Це мирне розмежування між батьком і сином у релігійних переконаннях я обмірковував, сидячи в церкві, уявляючи собі батька живим і ведучи з ним уявну розмову. А коли вся громада затила його улюблену різдвяну пісню: «Господь сказав: „Хай буде світло“!» – я теж заспівав замість батька мого, заспівав голосно і радісно, хоча мені й нелегко було потрапляти в тон; справа в тому, що праворуч мене стояв коваль, а ліворуч – німецький ливарник, які весь час якимись химерними трелями намагалися збити мене, і робили це тим більше голосно і зухвало, чим наполегливіше я тримався свого. Потім я почав уважно слухати проповідь, критично оцінюючи її, і визнав її вельми непоганою; чим ближче був кінець церемонії, чим ближче була моя свобода, тим кращою я вважав проповідь і подумки погоджувався зі славним добрягою пастором.

Мені було все веселіше на душі; нарешті почалося причастя. Я уважно стежив за обрядом, намагаючись запам'ятати все в точності, бо сподівався ніколи більше не бути присутнім при цій церемонії. Хліб – це білі скибочки розміром і товщиною з гральну карту, схожі на блискучий папір. Їх випікає паламар, а діти купують у нього обрізки, – вони люблять ці безневинні ласощі, й я сам не раз купував у нього повну шапку, а потім дивувався, як мало їжі виявлялося там насправді. Численні церковні служки йдуть по рядах і роздають хліб, моліль-

ники відламують від нього кутик і передають скибочку далі, тим часом як інші служки роздають дерев'яні чаші з вином. Багато людей, особливо жінки й дівчата, зберігають тоненьку, як листочок, скибочку хліба, щоб закласти її в молитовник. На одному такому листочку, виявленому мною в молитовнику моєї кухні, я одного разу намалював великоднього агня й амура, який їде на ньому верхи, за що був підданий допиту і дістав сувору догану. Тримаючи тепер у руках кілька таких листочків, я згадав про цю історію й не міг не всміхнутися. Я навіть відчув хвилину спокусу зберегти листоподібну скибочку, щоб зобразити на ній щось веселе на згадку про моє розставання з церквою. Але я згадав, що перебуваю на батьківському місці, й передав хліб далі, поклавши до рота маленький шматочок – останній спогад про дитинство та дитячі ласощі, які я колись купував у паламаря.

Коли чаша опинилася в моїх руках, я, перш ніж випити, уважно подивився на вино; але вигляд його не справив на мене ніякого враження, я відпив ковток і передав далі. Поки я ковтав вино, мої думки були вже по дорозі додому, я нетерпляче м'яв оксамитовий берет і ледве дочекався кінця служби, тому що від довгого стояння у мене почали сильно мерзнути ноги.

Коли нарешті відчинилися церковні двері, я швидко і вправно протиснувся крізь натовп. Не показуючи оточенню радості від здобутої свободи і нікого не штовхаючи, я все ж, незважаючи на свою стриманість, першим опинився на неабиякій відстані від церкви. Тут я почав чекати матінку, яка незабаром з'явилася у натовпі й вийшла мені назустріч у своєму смиренному чорному вбранні; я вирушив із нею додому, нітрохи не турбуючись про своїх товаришів по вивченню духовних наук. Серед них не було жодного, з яким би я зблизився, багатьох із них я з того часу так жодного разу і не зустрічав. Прийшовши в нашу теплу кімнату, я із задоволенням кинув молитовник убік, а матінка пішла поглянути на їжу, яку зранку поставила в піч. Сьогодні обід мав бути таким щедрим і святковим, якого наш стіл не бачив зі смерті батька; матінка запросила одну бідну вдову, яка надавала їй безліч дрібних послуг, і та з'явилася до обіду без запізнення. На Різдво до столу завжди подається спершу кисла капуста, і ось її було поставлено разом зі смачною свинячою грудинкою. Обговорення останньої надало жінкам відмінну тему для розмови. Вдова була настільки ж добродушною, наскільки й галасливою вдачі; коли на стіл було поставлено маленьке блюдо з паштетом, вона сплеснула руками, заявляючи, що не доторкнеться до нього, що порушити його було б дуже шкода. І, нарешті, з печі з'явився смажений заєць – дар мого дядька, присланий із села. Про зайця вдова заявила, що його слід зберегти в недоторканності до другого дня свята, – і без нього в нас уже всього більш ніж достатньо. Проте ми їли, і всього покуштували, й довго сиділи за столом, слухаючи вдовицю. Вона урізноманітнила застільну бесіду розповідями про свою долю та широко відчинила перед нами шлюзи свого серця. Багато років тому вона була всього лише рік заміжня за абсолютно нікчемним чоловіком; він покинув її, залишивши сина, якого вона з превеликими труднощами виростила; тепер він став підручним у сільського кравця, тоді як мати сама заробляла собі на хліб, тягаючи воду те перучи білизну. Вона так описувала свого чоловіка, якого називала шолудивим псом, що ми сміялися до кольок; але ще смішнішою виявилася розповідь про її стосунки з сином. Хоча вона презирливо і називала його виродком шолудивого пса, проте син був єдиним предметом її любові й турботи, – і тому вона в розмові постійно поверталася до нього. Вона віддавала йому все, що могла, і саме мізерність цих дарів, які вона з такими зусиллями добувала, не могла не зачепити нас, і в той же час ми не могли не сміятися, коли вона з благодушною хвалькуватістю перераховувала «жертви», які приносила синові. На минулий Великдень, розповідала вона, син отримав від неї червоно-жовту ситцеву шийну хустку, на Трійцю – пару черевиків, а до Нового року вона приготувала пару вовняних панчох і хутрянку шапку, і все це йому – паршивому хлопчиську, бовдуру, молокососові! За три роки він поступово вивудив у неї цілих два луїдори, цей чистун, цей жалюгідний травоїд. Але на все це він мусить надіслати їй розписки, тому що, провалитись їй на цьому місці, її чоловікові, цьому втікачеві шахраєві, якщо тільки він хоча б раз покажеться, доведеться відшкодувати їй кожен

ліар. А розписки сина, цього бовдура, о, вони мають чудовий вигляд, адже він пише краще за державного канцлера! А на кларнеті він грає, як соловей, – так грає, що хочеться плакати, коли його слухаєш. І все-таки він жалюгідний нікчема, у нього нічого не виходить, а яку силу-силенну шпигу з картоплею він жере, коли зі своїм господарем іде до мужиків, і нічого ж йому не допомагає, він однаково такий же худий, зелений і блідий, як огірок. А тут іще йому раптом засіла в голову думка одружитись, адже йому вже тридцять років. Але вона в цей час якраз сплела для нього пару шкарпеток – так от, вона взяла їх, прихопила ще й ковбасу та помчала в село, щоб вибити з нього дур. Він іще й ковбаси не доїв, як одумався і скорився. А потім як красиво він грав на кларнеті! Він здорово шиє та кроїть, але ж і батько його не якийсь там телепень... А які він уміє виробляти колінця! Але в цих хлопцях сидить сатана; такого молодика, чепуруна пустоголового, треба тримати в шорах, і з одруженням – обережніше. Вона безперечно і на всі лади в найнепомірніших висловах розхвалювала обід і тільки шкодувала, що не може нічим почастувати свого шибеника, хоча він нічого такого і не заслужив. У проміжках вона розповіла про три чи чотири кравецькі сім'ї, в яких служив син, про невинні домашні розлади, про веселі пригоди в селах, де кравцювали майстер із підмайстром, – так що наш обід був приправлений долями величезної кількості людей, які й не здогадувалися про це. Після обіду вдова, розвеселившись од кількох склянок вина, взяла мою флейту й намагалася дуги, але потім віддала її мені й попросила зіграти який-небудь танець. Я виконав її прохання, і вона, піднявши пальцями кути свого недільного фартуха, почала кокетливо кружляти по кімнаті. Ми реготали без угаву, й були всі дуже задоволені. Вона сказала, що танцює вперше з дня свого весілля. То був усе ж кращий день її життя, хоча наречений і виявився шолудивим псом. І на закінчення вона мусила з удачністю визнати, що Господь Бог був завжди до неї милостивий, дбав про шматок хліба для неї й навіть іноді приділяв їй годинку-другу для веселощів. Адже ось учора ще вона ніяк не могла уявити, що так приємно проведе Різдво. Це дало привід обом жінкам перейти до більш серйозних міркувань, а я при цьому почав обдумувати життя бідної вдови, яка мріє зробити зі свого сина справжнього чоловіка і вміє тільки плести йому шкарпетки. Я мусив зізнатися собі й у тому, що мої життєві обставини, які часто здавалися мені бідними та жалюгідними, являли собою чарівну казку в порівнянні з тією убогою занедбаністю та роз'єднаністю, в яких перебували вдова та її нещасний худий син.

Розділ тринадцятий

Масляна

Через кілька тижнів після Нового року, якраз у ту пору, коли я мріяв про настання весни, мені написали з села, що кілька населених пунктів у нашій окрузі об'єдналися, бажаючи відзначити Масляну грандіозною театральною виставою. Колишні католицькі карнавали збереглися у нас у вигляді загального свята весни, і з роками грубуватий народний маскарад поступово перетворився на національні свята на відкритому повітрі, в яких спочатку брала участь лише молодь, а потім і життєрадісні люди старшого віку; вони зображували то битву швейцарців, то які-небудь події з життя знаменитих героїв, – і, відповідно до рівня освіти й добробуту в тій чи іншій окрузі, спектаклі готувались і гралися з більшою чи меншою ґрунтовністю та розмахом. Одні села вже завоювали таким чином популярність, інші ще тільки боролися за неї. Моє рідне село разом із кількома іншими селами було запрошене одним сусіднім містечком взяти участь у великій виставі про Вільгельма Телля; тому мої родичі попросили мене брати участь у приготуваннях, бо від мене як художника очікували певного досвіду та вміння, а на себе сподівалися мало, – адже наше село було розташоване далеко від міста, і жителі таких речей не знали. Часу свого я мав у своєму розпорядженні цілком достатньо, і до того ж таке заняття було настільки в дусі мого батька, що матінка не стала проти нього заперечувати, бо я не змусив просити себе двічі та щотижня на кілька днів почав виходити з міста, – тим більше що в цю пору року подорож по вкритих снігом полях і лісах дуже мене тішила. Тепер я побачив село взимку, побачив зимову працю та зимові радощі селян і як вони зустрічають пробудження весни.

В основу вистави було взято п'єсу «Вільгельм Телль» Шиллера; у нас багато примірників цієї драми у виданні для народних шкіл, де пропущено тільки любовну сцену між Бертою фон Брунек і Ульріхом фон Руденц. П'єса ця легко доступна простому народу, бо вона чудесним чином виражає його думи і все те, що народ вважає правдою. Важко уявити собі смертного, який заперечував би проти того, щоб його трохи або навіть досить ґрунтовно ідеалізували поетичними засобами.

Велика частина натовпу мала зображувати пастухів, селян, рибалок, мисливців, словом – народ; їм належало переходити з одного місця дії на інше, гуртуючись навколо тих, хто вважав себе покликаним для більш сміливого виступу. У народних сценах виступали й юні дівчата, які виявляли свої обдаровання, в кращому разі беручи участь у загальному хорі, тоді як провідні жіночі ролі було віддано юнакам. Місця дії було розподілено між усіма селами й іншими населеними пунктами відповідно до їх природних умов, і це вело до того, що туди й сюди по дорогах рухалися натовпи в театральних костюмах, а також безліч глядачів.

Я виявився корисним при підготовчих роботах і виконував у місті безліч різних доручень. Я перерив усі склади, де могли знайтися мішура та маски, я радив, що вибирати, тим більше що інші уповноважені були схильні хапатися за все яскраве та помітне. Мені довелося навіть зіткнутися з урядовими чиновниками, і при цьому я виявив себе як мужній представник своєї громади; мені було доручено відібрати і прийняти старовинну зброю, яку влада передала нам на умовах найдбайливішого з нею поводження. Цього разу такі торжества готувалися в декількох округах, і тому чиновникам довелося роздати майже всі запаси; залишилися тільки найцінніші трофеї, з якими були пов'язані історичні спогади. Крім того, уповноважені громад сперечалися через зброю. Усім хотілося мати одне і те ж, хоча одне і те ж їм зовсім не було потрібно. Я відібрав безліч мечів і палиць для тих, які присягаються на Рютлі, але один із моїх конкурентів прагнув відняти їх, хоча я й намагався втовкмачити йому, що в епоху, яку представлятимуть його односельці, була зовсім інша зброя. Щоб розв'язати нашу суперечку, довелося звернутися до хранителя цейхгаузу, який мене підтримав, і багатий шинкар, що стояв

позаду мене і приїхав як візник за зброєю, урочисто потиснув мені руку. Але тепер мої противники вважали мене небезпечним хлопцем, який вихоплює все найкраще у них з-під носа, і вони невідступно ходили за мною по старовинному цейхгаузу, вибираючи те, на що падав мій погляд; так що мені ціною великої впертості вдалося навантажити ще одну підводу залізними шоломами та бородами з ключця для високих на зріст стражників тирана. Коли ми разом із доглядачами склали список отриманих речей, я здався самому собі дуже важливою особою, хоча, по суті, уповноваженим у цій справі був не я, а згаданий шинкар, який і поставив під документом свій підпис.

Потім у мене знову виявилася сила-силенна роботи на селі; з декількома пакетами фарби та величезними пензлями вирушив я за місто, щоб розписати фасад одного нового селянського будинку й за допомогою строкатих розписів і висловів перетворити його на оселю Штауффахера; тут не тільки мала відбутися сцена розмови між Штауффахером і його дружиною, – сюди мав прискакати сам деспот, аби виголосити свою злобну тираду.

У будинку дядечка, де мені, по суті, довелося всім керувати, я всіляко прагнув надати костюмам синів вірний історичний колорит і утримати дочок від бажання вбратися на сучасний лад. За винятком нареченої, всі діти мого дядька хотіли брати участь у виставі та вмовляли Анну, яку до того ж запрошували організатори вистави. Однак вона довго не погоджувалась, як мені здається, не тільки з боязкості, а й з гордості, – поки вчитель, якого давно вже надихала думка про необхідність облагородити старовинні грубі ігри, рішуче не закликав її внести в цю справу і свою лепту. Але тут-то і виникало головне питання – кого їй було грати? Її витонченість і освіта могли тільки прикрасити наше святкування, але ж усі великі жіночі ролі вже було віддано юнакам. Я, однак, вже давно дещо для неї придумав та легко довів правильність своєї пропозиції кузинам і вчителю. Хоча роль Берти фон Брунек цілком випадала з вистави, Берта все ж могла, як німа особа, прикрасити собою почет Геслера. Народна уява зазвичай малювала почет збіговиськом дикунів, а самого тирана нагороджувала страхітливою та смішною фізіономією. Я домагався, щоб на цей раз було не так, щоб поява тирана було блискучим і грандіозним видовищем, бо перемога над жалюгідним противником не могла принести слави. Сам я взяв на себе роль Руденца. Його взаємини з Аттінгаузенем теж випали із п'єси, і тільки насамкінець йому належало перейти на бік народу, так що ця роль надавала мені багато свободи, час для допомоги іншим і можливість мало говорити. Один із моїх двоюрідних братів грав Рудольфа Гарраса, і, таким чином, Анна могла перебувати під охороною двох родичів. У нашому будинку не знали Шиллера в повному виданні, й навіть учитель не читав цього поета, бо освіті його було дано інший напрямок. Так що жодна душа не підозрювала про ті відносини, які я мав на увазі, пропонуючи Анні роль Берти фон Брунек, і Анна безтурботно попала в розставлену мною пастку. Найважче було навчити її їздити верхи. У стайні мого дядька стояв сумирний і гладкий білий жеребець, який ніколи не образив навіть мухи; на ньому мій дядько урочисто об'їжджав свої володіння. Там же у стайні лежало старовинне дамське сідло. Його обтягнули червоним плюшем, знятим із якогось поважного крісла; коли Анна вперше сіла на коня, вона швидко з ним освоїлась, особливо завдяки порадам досвідченого кавалериста, сусіда-мірошника; наприкінці Анна по-справжньому приохотилася до дядькового скакуна. Величезну світло-зелену гардину, що колись оточувала ліжку з балдахіном, було розрізано й перетворено на амазонку. Крім того, в учителя була філігранна срібна корона, що дісталася йому в спадок, – такі корони в давнину носили наречені. Блискуче золотисте волосся Анни було майстерно заплетене тільки біля скронь, нижче воно було вільно розпущене; потім на неї поклали корону, надягли масивне золоте намисто і, за моєю порадою, на її пальці поверх білих рукавичок наділи кілька перснів, – і ось, коли Анна вперше приміряла свій костюм, виявилось, що вона схожа не тільки на дівчину лицарських часів, а й на королеву фей, і всі в будинку стовпилися навколо неї й не могли надивитись. Але сама собі вона здалася чужою в цьому вбранні й тепер знову почала було відмовлятися від участі у виставі; її вмовляло все село, всі

найшановніші сім'ї, й лише це змусило її погодитися. Тим часом і я не сидів без діла; разом із кузеном ми зайнялися лимарством – ми обтягнули не дуже-то охайні дядечкові вуздечки червоним шовком, який за півдарма купили в крамниці у єврея, – не міг же я дозволити, щоб Анна торкалася своїми руками до старої та брудної шкіри.

Для себе самого я давно вже приготував костюм, то була зелена мисливська куртка, проста й недорога, я був цілком спроможний її купити. Велика коричнева ковдра, що я її, анітрохи не пошкодивши, перетворив на плащ, який спадав широкими складками, чудово приховувала деякі недосконалості мого костюма. За спиною в мене був арбалет, а на голові красувався капелюх із сірого фетру. Але позаяк у кожної людини є свої слабкості, я озброївся довгою толедською шпагою, що висіла в моїй комірчині під дахом; усім іншим я радив суворо дотримуватись історичної правдоподібності, сам роздобув для них силу-силенну старовинної зброї з цейхаузу, а собі – досі не можу пояснити чому – вибрав цей іспанський рожен.

Значний і довгоочікуваний день почався чудесним ранком; на сяючому блакитному небі не було ні хмаринки; лютий у тому році видався таким теплим, що дерева вже вкривалися першими бруньками, а галявини почали зеленіти. Зі сходом сонця, коли наш скакун уже стояв біля блискотливого струмочка, де його мили, пролунали звуки альпійських ріжків і спів незліченних дзвіночків, і більше сотні добірних корів із вінками на рогах і дзвіночками на шії рушило через долину до інших сіл, – їх супроводжував численний натовп хлопців і дівчат, які зображували подорож по горах. Аби набути святкового та мальовничого вигляду, людям довелося тільки надіти своє традиційне недільне вбрання, відкинувши всі новинки, що вторглись з часом, і додавши деякі коштовності, успадковані від батьків і дідів; анахронізмом були при цьому люльки, які хлопці з відчайдушним виглядом тримали в зубах. Червоні жилети юнаків, кольорові корсажі дівчат, світлі рукава сорочок виднілися здалеку й тішили око своєю строкатістю. Коли жвава юрба спинилася біля нашого будинку та сусіднього млина і під деревами виникла барвіста штовханина, супроводжувана співом, вигуками та сміхом, коли гості, голосно вітаючи нас, почали вимагати ранкову чарку, ми весело зірвалися з місць, залишивши щедрий сніданок, за яким усі, крім Анни, сиділи вже переодягнені у відповідні костюми, й самі здивувалися тій неприборканій радості, яка тепер охопила нас і перевершила всі наші сподівання. Швидко вийшли ми до натовпу із заготовленими заздалегідь карафами вина та безліччю склянок, а дядько і дружина його несли великі кошики із сільськими пирогами. У цьому ранковому тріумфуванні ще не було, звісно, й тіні втоми, і воно було тільки вірним провісником довгого дня, який обіцяв веселощі, та й багато іншого. Тітка оглядала і розхвалювала добру худобу, гладила і годувала з долоні уславлених корів, яких добре знала раніше, й весело жартувала з молоддю; дядько все наливав і наливав вина, а його дочки розносили склянки та вмовляли дівчат випити, добре знаючи, що їх розсудливий стан не п'є вранці вина. Зате тим охочіше пастушки їли смачні пироги та роздавали їх дітям, які разом із козами супроводжували ходу. У натовпі ми виявили сподвижників юного мірошника, які під його проводом із іншого боку напали на противника. Мірошник їхав на коні, брязкаючи латами та дозволяючи всім благоговійно мацати його старовинні обладунки. Раптом з'явилась Анна, скромна і збентежена, але її боязкість негайно ж зникла перед картиною загального тріумфу, і в одну мить вона перевтілилася. На обличчі її засяяла впевнена й весела усмішка, срібна корона виблискувала на сонці, пухнасте волосся розвівалося на ранковому вітрі, й вона так майстерно і твердо крокувала, притримуючи пальчиками, унизаними перснями, поли своєї амазонки, ніби ніколи нічого іншого й не носила. Всі її підкликали, всі вітали з подивом і захопленням. Нарешті хода рушила далі, й у цю хвилину молодь нашої родини розділилася. Дві молодші кузини та двоє їхніх братів приєдналися до ходи, наречена Марго і вчитель сіли в джоржі, щоб їхати далі як глядачі та згодом зустрітись з нами, до того ж вони збиралися посадити до себе Анну, якщо вона втомиться. Дядько з дружиною залишилися вдома, приймали гостей і, змінюючи одне одного, вибігали час від часу до хвіртки, щоб насолодитися видовищем. Анна ж, Рудольф

Гаррас і я сіли на коней і поскакали, супроводжувані войовничим мірошником. Той розшукав для мене серед своїх коней смирну гніду конячку та для вірності прикрутив поверх сідла овечу шкуру. Але я анітрохи не дбав про мистецтво верхової їзди і, побачивши, що про це не думає ніхто, просто скочив на коня і погнав його сміливо вперед. У селі будь-яка людина їздить верхи, в тому числі й той, хто в місті неодмінно звалився б із добре об'їдженого коня. Так скакали ми селом, являючи собою мальовниче видовище для селян, які залишилися вдома, викликаючи захоплення юрми дїтлахів, які бігли за нами, поки інша група не привернула їхньої уваги.

На краю села все рябіло та сяяло, зусібіч сюди стїкалися люди; проїхавши верхи хвилин п'ятнадцять, ми опинилися біля корчми на перехресті, де сиділи шестеро ченців – братів милосердя, яким належало понести тіло Геслера. Це були найвеселіші хлопці в усій окрузі. Підв'язавши подушки під ряс, вони зробили собі величезні животи, до того ж приліпили страшні бороди з клоччя та вимазали носи червоною фарбою. Весь день вони збиралися провести на свій смак, а поки що галасливо грали в карти. При цьому вони показували фокуси: витягували зі своїх ряс запасні карти і, зображуючи святих чудотворців, дарували їх глядачам. Вони везли з собою мішки з провіантом і, здавалося, вже неабияк захмеліли, так що у нас виникла навіть деяка тривога щодо того, чи проведуть вони з належною урочистістю сцену смерті Геслера.

У наступнім селі ми бачили, як спокійно та діловито Арнольд Мельхталь продавав бика міському м'ясникові, вже одягнувшись для цієї мети в старовинне вбрання. Потім повз нас пройшла хода з барабанами та сурмами і пронесли на жердині капелюх, аби сповістити по всій окрузі знущальний наказ тирана. І було особливо добре, що дія не дотримувалася театральних обмежень, що в організаторів вистави ніякого сподівання на несподіванку не було; все навколо розвивалося вільно та природно, мовби виростаючи з самого життя; обставини ніби змушували людей зустрічатися в тих місцевостях, де розігрувалася дія. По дорозі виникали сотні маленьких спектаклів, і всюди було на що подивитись і з чого посміятися, тоді як під час важливих подій, центральних сцен вистави глядачі збиралися в урочистому та зосередженому мовчанні.

Вже процесія наша помітно зросла; до неї приєднувалися вершники й пішоходи – всі, хто відносився до ходи лицарів; і ось ми прибули до нового мосту через широку річку. На іншому березі наближалася велика група мандрівників по горах, аби відвести худобу додому й потім знову з'явитися сюди у вигляді народного натовпу. На мосту стояв якийсь незговірливий збирач податей, скнара, який будь-що-будь вимагав податок за корів і коней, відповідно до закону, оскільки худобу, за його словами, перегонили з місця на місце; він опустив шлагбаум і не бажав слухати ніяких умовлянь, хоч як доводили йому, що зараз усі зайняті іншим і ніхто не налаштований займатися дотриманням усяких формальностей. Утворилася тиснява, але ніхто не наважувався пробиватися силою.

Розділ чотирнадцятий

Телль

І ось несподівано з'явився Телль, який зі своїм сином самотньо крокував по дорозі. Це був огрядний шинкар, майстерний стрілець, шановний і позитивний чоловік років сорока, стихійно й одноголосно обраний виконавцем цієї ролі. Він був одягнений у той костюм, у якому народ незмінно уявляє собі швейцарців у старовину, – червоно-біла куртка з безліччю петлиць, червоне та біле пір'я на гостроверхій червоно-білій шапочці. Крім того, він надів на груди шовкову перев'язь, і, хоча костюм цей ні в якій мірі не підходив простому мисливцю Теллю, все-таки навіть із серйозного виразу обличчя селянина було видно, що багатством одягу він віддавав належне образу героя, який склався в його уявленні, бо, згідно з цим уявленням, Телль був не тільки скромним мисливцем, але й політичним заступником і святим патроном, якого можна було уявити собі лише в національних кольорах країни, в оксамиті й шовках, з розмаяним пір'ям. Однак наш Телль у простоті та наївності своїй не здогадався про те, скільки іронії містить у собі його костюм. Він статечно вступив на міст зі своїм хлопчиком, вирядженим як янголятко, і запитав про причину сум'яття. Коли йому відповіли, він розтлумачив збирачеві данини, що той не має права стягувати податок, тому що всю цю худобу зовсім не переганяли з далеких країв, а просто, як зазвичай, вона поверталася з пасовища. Але збирач, який передбачав од настільки численного натовпу непоганий збір, упирався і не без хитромудрості доводив, що худобу просто було вигнано господарями на дорогу, що вона зовсім не повертається з пасовищ і що тому він має всі підстави стягувати податок. У відповідь на це хоробрий Телль підійшов до шлагбаума, підняв його, як пір'їнку, та, прийнявши на себе всю відповідальність, пропустив усіх, тварин і людей. Селян він закликав повернутися вчасно, щоб стати свідками його подвигів, нас же, лицарів, вітав холодно і гордовито, і нам здавалося, що він, сповнений усвідомлення своєї гідності, дивився на нас, вершників, так, мовби ми і справді були челяддю тирана.

Нарешті ми прибули в містечко, яке слугувало нам сьогодні Альторфом. Вступивши через старі ворота в це маленьке місто, де була всього лише одна порядна площа, ми побачили велике пожвавлення; усюди гриміла музика та майоріли прапори, всі будинки були прикрашені хвоею. Щойно прискакав з міста пан Геслер, аби в околицях зробити кілька злочинів, і захопив із собою мірошника і Гарраса; я спішився з Анною біля ратуші, де збирались інші панове, і провів її до зали – там її захоплено вітали члени комітету і дружини общинних радників. Мене майже ніхто тут не знав, і я грівся в променях того сяйва, яке випромінювала Анна. Нарешті прибув і вчитель зі своєю супутницею. Прилаштувавши свій екіпаж, вони приєдналися до нас і розповіли, що бачили в дорозі, як у молодого Мельхталя випрягли волів із плуга та відняли їх, як він врятувався втечею, а його батька схопили насильники. Розповіли вони і про те, як тирани лагодили свої звірства й як перед будинком Штауффахера у присутності численних глядачів розігралися надзвичайні сцени. Глядачі незабаром увірвалися в ворота. І хоча не всі прагнули обов'язково побачити все, більшість хотіла стати свідками славетних і найбільш значних подій, і насамперед пострілу Телля. Ось уже й ми з вікон ратуші побачили стражників Геслера з ненависною жердиною, яку вони поставили посередині площі, сповістивши під барабанний бій наказ деспота. Площу швидко очистили, весь народ – і в театральних костюмах, і в звичайному одязі – було відсунуто вбік; натовп кишив всюди – біля вікон, на сходах, у галереях і на дахах. Біля жердини походжали туди й сюди двоє стражників. І ось за площею, бурхливо зустрінутий натовпом, пройшов Телль зі своїм сином. Він не розмовляв із хлопчиком, і незабаром був утягнутий у небезпечну бесіду з солдатами, за якою народ стежив із напруженою увагою. Тим часом ми з Анною, разом з іншою челяддю тирана, вийшли в задні двері й сіли на коней, – був час скакати назустріч мисливській кавалькаді Геслера, яка вже наближалася

до воріт міста. Під трубні звуки вїхали ми на площу й застали дійство в повному розпалі: Телль був заглиблений у сумні роздуми, народ охоплений хвилюванням і готовий у будь-який момент вирвати героя з лап гнобителів. Але коли Геслер почав свою промову, настала тиша. Монологи вимовлялися без театральної пихатості та без будь-якої жестикуляції, їх виконання нагадувало скоріше проголошення промов у парламенті, – це були вірші, й читали їх голосно, монотонно та дещо співуче. Слова були чутні на всій площі, й якщо хто-небудь, сторопівши, говорив занадто тихо, публіка кричала: «Голосніше, голосніше», – і з задоволенням слухала всю сцену заново, від чого аніскільки не страждала театральна ілюзія.

Саме так сталося і зі мною, коли мені довелося дещо сказати, але, на щастя, мою промову перервала комічна пригода. Справа в тому, що навколо весь час вешталися з десятеро хлопців у старовинних карнавальних костюмах, – отакі пройдисвіти, що понапинали поверх пошарпаної одежі білі сорочки зі строкатими латками. На голови вони понасували високі загострені ковпаки, розписані страшними пиками, а обличчя прикрили ганчірками із прорізами для очей. Такий костюм був колись загальноприйнятим під час масляньського карнавалу, в ньому зазвичай вчиняли всілякі витівки; до того ж бідняки не любили наших нових ігор, – у такому вбранні вони, за давнім звичаєм, збирали чималу милостиню і тому стояли за її збереження. Хлопці ці, що являли собою відсталу й убогу частину наших селян, танцювали з дикими кривляннями, розмахуючи палицями та мітлами. Двоє з них особливо заважали спектаклю, й саме в той момент, коли я мав промовляти свій монолог, вони заходилися тягати один одного за пелени сорочок, вимазаних ззаду гірчицею. В обох було в лівій руці по ковбасі, й перш ніж відкусити, кожен із них тер її об сорочку іншого; так вони крутилися по колу щось на кшталт двох собак, які намагаються вхопити один одного за хвіст. Кружляючи, вони пройшли між Геслером і Теллем і, напевно, через невігластво своє, думали, що втнули вдалий жарт. І справді, в натовпі пролунав гучний регіт, тому що в перший мить народ не міг встояти проти звичного балаганного блазнювання. Але глядачі незабаром схаменулись і почали випихати їх із кола рукоятками мечів і алебардами. Жартівники, злякавшись, спробували сховатися в натовпі, та ба: скрізь їх відштовхували зі сміхом, так що вони не могли знайти прихистку в рядах глядачів, які реготали, тож блазні в страху металися туди й сюди, притримуючи роздерті шапки та притискаючи маски до обличчя, щоб їх не впізнали. Пожалівши їх, Анна попросила Рудольфа Гарраса і мене прокласти дорогу нещасним ряженим, і я таким чином позбувся свого монологу. Втім, це аніскільки не завадило виставі, позаяк ніхто не дотримувався шиллерівського тексту й наші актори нерідко присмачували класичні ямби імпровізованими міцними виразами, потреба в яких виникала по ходу дії. До кінця вистави народний гумор все ж показав себе, – цього разу, однак, не виходячи за межі п'єси.

З давніх-давен тут був у звичай такий жарт: поки дорослі вели свою розмову, хлопчик знімав із голови яблуко та з апетитом зїдав його, на превеликий захват публіки. Цей трюк і цього разу було включено до програми святкування. Коли Геслер, люто накинувшись на хлопчика, запитав, що це значить, той зухвало відповів: «Пане, мій батько настільки хороший стрілець, що він посоромився б стріляти в таке велике яблуко! Покладіть мені на голову інше, і нехай воно буде не більшим од вашого милосердя. Батько влучить у нього ще краще!»

Телль вистрелив, і, здавалося, він мало не шкодує, що в його руках немає справжньої рушниці та що йому доводиться посилати умовний театральний постріл. І все ж, коли він накладав стрілу на самостріл, цілком природне та мимовільне тремтіння охопило його – так сильно переживав він честь виконувати цю священну роль. А коли він показував тирану другу стрілу, рука його затремтіла знову, він пронизав Геслера своїм гнівним поглядом, і на мить у голосі його задзвеніла така сила пристрасті, що Геслер зблід і всіх глядачів охопив жах. Потім у натовпі почулося зітхання полегшення, люди почали шепотітися, трясти одне одному руки та говорити, що ось – справжній чоловік і що, поки у нас є такі люди, нам нема про що тривожитись!

Але відважного Телля тим часом вже схопили стражники, і натовп посунув через ворота в різних напрямках, аби подивитися на інші сцени або просто повештатися без певної мети. Багато хто залишився в містечку – потанцювати під звуки скрипок, які чути було тут і там.

До полудня все було готово, щоб почати сцену клятви на Рютлі, причому ми викреслили з шиллерівського тексту всі рядки, в яких міститься вказівка про те, що вона розігрується в нічний час. Місцем дії було обрано мальовничу галявину на березі широкої річки, оточену лісистими горами; річка взагалі мала по ходу п'єси замінити нам озеро, і по ній плавали човни рибалок та судна. Анна сіла з батьком у коляску, я поїхав поруч на своєму скакуні, й ми вирушили в дорогу, щоб тепер, перетворившись на глядачів, відпочити й насолодитися виставою. На Рютлі панувала урочиста тиша. Поки публіка збиралась і всідалася на схилах під деревами, внизу, біля річки, збиралися товариші по клятві. Це були войовничі бородаті мужі з великими мечами, могутні юнаки з палицями, а посередині стояли трое ватажків. Нам відкривалося дуже гарне видовище – широка річка повільно котила блискучі води, й актори грали дуже старанно. Учитель був незадоволений тільки тим, що в цій урочистій сцені й старі й молоді майже не випускали з рота люльок, священик Рессельман невпинно нюхав тютюн.

Коли союз швейцарців було скріплено клятвою, зустрінutoю гулом загального схвалення, вся юрма, глядачі та актори, заворушилася. Хо́да, яка нагадувала переселення народів, прямувала в бік містечка, де майже в кожному будинку був накритий стіл: всюди для друзів і знайомих було приготовано невігядливу трапезу, а за невелику винагороду пригощали і чужих. Ми вільно обходилися з шиллерівськими сценами і тому визнали можливим зробити перерву для обіду та відпочинку, щоб потім з іще більшим піднесенням подати величні події, що завершують п'єсу. Завдяки незвично теплій погоді господарі змінили центр містечка на велику їдальню; довгими рядами було розставлено столи, за які сіли не тільки ряджені, а й інші почесні гості, які побажали розділити спільну трапезу. Решта обідали в будинках і за незліченними столиками, встановленими перед будинками. Здавалося, що в містечку зібралася одна велика сім'я; групи, що відокремилися, з усіх вікон дивилися на великий головний стіл, а столики перед будинками здавалися відгалуженням загального столу. Темою жвавих бесід усюди був наш спектакль, усі раптом стали критиками, і самі актори склали усні статті про театральне мистецтво. Новоявлені критики займалися не стільки змістом драми чи виконанням ролей, скільки романтичною зовнішністю героїв і порівнянням її зі звичайним виглядом виконавців. Виникало безліч жартівливих натяків і глузливих припущень, причому щадили тільки Вільгельма Телля, бо він здавався недоторканим. Зате тиран Геслер потрапив під такий перехресний вогонь, що в розпалі баталії злегка захмелів і тепер міг найприроднішим чином зображати сліпу лють. Але все це не дуже мене розважало, позаяк у мене було достатньо турбот із Анною. Вона сиділа на почесному місці між своїм батьком і штатгальтером, навпроти Телля та його дійсної законної дружини. Вже вранці Анна привернула до себе загальну увагу, з'явившись перед натовпом із таким чарівним благородством, тепер же вона користувалася ще більшим успіхом завдяки поважній репутації її батька, хорошому вихованню, а також, звісно, і своєму ґрунтовному посагу. Я був стривожений, бачачи, що навколо її в'ються різні хлопці та що статечному вчителю навперебій намагаються сподобатися представники всіх чотирьох факультетів – молодий сільський лікар, судовий писар, вікарій та агроном, які насамкінець вручили Анні свої візитні картки, замовлені ними по закінченні університету. Всі вони були ставними, успішними молодими людьми з багатообіцяючим майбутнім, у той час як я вибрав таку професію, що, за загальним уявленням, не обіцяла нічого, крім вічних нестатків. Вперше виявив я з жахом, якій згуртованій силі я протистояв, і, розташовуючись за стільцем Анни, так засумував, що мені захотілося піти звідси.

Але раптово Анна повернулася до мене й попросила зберегти для неї ці картки. Всміхаючись, вона зауважила, що просить мене не втратити їх; коли я поклав у гаманець візитні картки, мені здалося, що я відразу запроторив у свою кишеню всіх чотирьох героїв.

Розділ п'ятнадцятий Застільні розмови

У той час як усюди люди виходили за столу, на тому кутку, де сиділи штатгальтер, Вільгельм Телль, господар та інші значні й поважні люди, зав'язалася розважлива бесіда. Мова йшла про те, в якому напрямку прокладати нову шосейну дорогу, яка мала пройти через цю місцевість і з'єднати головне місто Швейцарії з кордоном. Два різні плани протистояли один одному, обидва обіцяли чималі переваги, а й чималі труднощі. Один напрямок передбачався через розлогу височину і майже збігався зі старою, розбитою дорогою, але тут новий шлях мав іти зигзагоподібно, і це сильно його здорожувало. Інший шлях, по низині через річку, був більш прямим, але земельні ділянки тут були дорожчі, та до того ж треба було будувати міст, – таким чином, витрати виявлялися рівними, та й умови пересування в результаті були б майже однакові. Однак на старій дорозі, що йде через височину, стояла корчма, що належала нашому Теллю, з якої відкривався чудовий краєвид; в цій корчмі зупинялися численні торговці й візники. Якби нова дорога пішла по низині, рух негайно перенісся б туди, і стара популярна харчевня виявилася б покинутою та всіма забутою. Тому хоробрий Телль на чолі цілої групи мешканців височини енергійно ратував за необхідність будувати нову дорогу біля старої. А в низині жив багатий лісоторговець, який використовував річку для сплаву лісу, вибудував величезні склади й тепер дбав про створення хороших під'їзних шляхів по суші. Цей чоловік уже багато років був членом Великої ради; він не належав до тих людей, які збагачують діяльність законодавчої влади новими ідеями; проте своєю діловитістю й умінням ладити з усіма партіями він зумів домогтися стійкого становища в раді. Він був радикалом і в політичних питаннях тримався принципів прогресу, але не входив у подробиці й віддавав перевагу справам, а не словам. Він брав участь у дебатах тільки в тих випадках, коли питання стосувалося його капіталу, і тоді вдавався до найскладніших викладок і застережень; бо саме вільнодумство він розглядав з точки зору ділових інтересів і вважав за краще заощадити на шести підприємствах, аби створити сьоме. Він прагнув до того, щоб справа волі й освіти розвивалася в інтересах розумного фабриканта, який аж ніяк не захоче вкласти величезні кошти у будівництво одного чудового будинку, де можна зайняти всіх робітників, але вважатиме за краще спорудити кілька непоказних будівель, нагромадивши одну на одну майстерні та склади і переслідуючи тільки одну мету – вигоду; іноді він зводитиме тимчасові, іноді – ґрунтовні споруди, з кожним роком хід будівництва буде прискорюватися, все навколо кипітиме і димітиме, всюди лунатиме стукіт і гуркіт, і в цьому веселому хаосі кожен робітник твердо знатиме своє місце. З тих же міркувань він незмінно протривався спорудженню великих і багатих шкільних будівель, а також підвищенню платні для вчителів і т. п., бо він стверджував, що культура може по-справжньому процвітати тільки в країні, всіяній безліччю скромних шкільних приміщень, які обладнані лише найнеобхіднішим і розташовані всюди, де живе хоча б кілька дітлахів; діти мають учитися скрізь, в будь-якому кутку країни, вчитися старанно й сумлінно, але все це має бути організовано скромно й непомітно. Всяка хвалькувата пишність, як стверджував лісоторговець, тільки перешкоджає діловитості, заважає прогресу. Нам, говорив він, потрібен не золотий меч, рукоять якого, всіяна коштовними каменями, тільки стомлює руку, але легка, гостра сокира з дерев'яним топорищем, відполірованим трудовими долонями; така сокира потрібна і для самозахисту, і для роботи, а блиск її топорища незмірно прекрасніший, аніж золото й каміння на рукоятці непотрібного меча. Народ, який будує палаци, споруджує собі пишні надгробні пам'ятники. Примхам долі та історії можна найкращим чином протистояти, якщо стрімко й легко рухатися вперед разом із часом під прапором цього ж часу. Тільки народ, який це зрозумів, який завжди озброєний і готовий до маршу без зайвого манаття, але з повною військовою касою, – народ, який об'єднує храм, палац, фортецю і житло в єдиному,

легкому та все ж вічному похідному наметі свого духовного досвіду та моральних принципів, – тільки такий народ може плекати надію на довге життя й на непорушність своїх географічних кордонів. Швейцарці чинять особливо нерозумно, прагнучи обліпити свої гори ошатненими будівлями. Найбільше, що можна було б терпіти, – це кілька багатих міст біля самого входу в країну, в іншому ж треба віддати все на волю самої природи, – нехай вона сама віддає гостям почесні. Так буде не тільки найдешевше, але й найрозумніше. З мистецтв він цінував тільки риторику та спів, позаяк вони найбільше відповідають його «похідному намету» – нічого не варті й займають мало місця. Його власні володіння цілком відповідали його принципам. Великі запаси дров, будівельного лісу, вугілля, заліза та каменю зберігались у величезних складах. Між ними зеленіли великі та малі городи, бо якщо тільки до літа де і залишалось вільне місце, його негайно засіювали овочами. Там і сям стояли млини або кузні, оточені високими ялинами, яких він іще не спиляв. Його житло було схоже скоріше на халупу робітника, ніж на панський будинок, і жінкам доводилося з боєм відвойовувати від його зазіхань клаптик землі під палісадник із квітником, який вони постійно переносили з місця на місце, влаштовуючи його то перед будинком, то праворуч або ліворуч од нього. Про те, щоб встановити огорожу або красиві ґрати, вони не сміли і мріяли. Маєток лісоторговця був досить багатим, але щодня змінював свій вигляд: навіть дахи будинків і ті продавав він іноді, якщо підкручується відповідний випадок. Але володіння свої біля річки він продавати не збирався, а спірна дорога обіцяла йому, на його думку, величезні вигоди. Адже хороша дорога, міркував він, це найкраща річ на світі, потрібно тільки не заводити на ній дорогих верстових стовпів або кущів акації та інших дурниць. Сам він майже весь час проводив на дорогах, у легкому, простому, але міцному екіпажі, тоді як сарай, побудований для цього екіпажу, теж постійно переїжджав з місця на місце і тому легко розбирався на дошки. Лісоторговець вважав, що господар корчми має закрити свій заклад і побудувати інший біля нової дороги, коло майбутнього моста, – там слід було очікувати жвавого руху, оскільки до подорожуючих сушею мали додатися ще й команди суден. Однак господар корчми тримався протилежної думки. Він жив у будинку своїх предків, який споконвіку був корчмою. Зі своєї сонячної височини він оглядав великі простори рідної країни, будинок свій він прикрасив розписом на теми з історії та побуту Швейцарії. Він і слухати не хотів усіх цих міркувань про самозахист за допомогою старої сокири, вважаючи, що сокира може стати в нагоді хіба що для того, щоб зарубати хижака, який несподівано напав. Для всіх інших випадків йому потрібна була відмінна нарізна рушниця, – полювання було його улюбленим заняттям. Він вважав, що вільний громадянин має працювати для того, щоб створити собі тривале незалежне існування, але більшою мірою, ніж це суто необхідно. А коли справу налагоджено, людині личать достаток і спокій, розумна бесіда за склянкою вина, роздуми про минуле країни та про її майбутнє. Він займався також виноторгівлею, – втім, більше від випадку до випадку, – і в оселі його все йшло своєю чергою, без того, щоб господар завдавав собі клопоту і метушився. Він теж був чоловіком розуму та дії, але більше в моральній царині, а в політичних питаннях користувався впливом і повагою, хоча і не був членом Великої ради. Під час виборів багато хто прислухався до його думок. Тому влада не хотіли викликати його роздратування, так само як і невдоволення лісоторговця. Штатгальтер вирішив скористатись обставинами і спробувати примирити обох діячів, які сперечалися щодо майбутньої дороги. Це був люб'язний, огрядний чоловік із красивим обличчям та благородною сивиною, що нагадувала напудрену перуку; він носив дорогу білизну, сюртук із тонкого сукна, золоті персні на білих пальцях і любляв посміятися. Він завжди відзначався стриманістю, справи вів твердо, не вдаючись до насильства і не чванився своїм становищем представника влади; до того ж він мав чималі знання в політиці та праві й виявляв їх тільки тоді, коли це було суто необхідно, й так, ніби сам тільки зараз випадково дізнався про те, що тепер розповідає селянам, які, звісно, могли б знати все це не гірше, ніж він, якби їм трапилася нагода. У своєму сюртуку тонкого сукна та манжетах він ходив усюди, куди ходили селяни, не боячись забруднитись, і при цьому

справді завжди був бездоганно чистий. До людей він ставився не так, як Фохт до підлеглих або офіцер до солдатів, але і не як батько до своїх дітей або патріарх до пастви, – він підходив до них просто і природно, як людина, якій належить домовитися з іншою людиною про справу, разом з іншою виконати свій обов'язок. Він не був ані поблажливий, ані зарозумілий і найменше намагався удавати з себе слугу народу, який має платню. Його твердість трималася не на почутті честі, властивому корпорації чиновників, але на почутті обов'язку. Одначе, не прагнучи піднятися вище всякої іншої людини, він не бажав опускатись і нижче за неї.

І все ж він не був незалежною людиною. Нащадок багатой сім'ї, яка розтринькала весь статок, в юності сам неабиякий гуляка, він, порозумнішавши, повернувся з чужих країв якраз у той самий час, коли батьківський будинок стояв на межі цілковитого розорення. Таким чином, молода людина виявилася змушеною відразу ж шукати собі службу і з часом, зазнавши чимало суворих випробувань і змін, стала однією з тих, хто без служби виявляється вбогим, інакше кажучи – професійним урядовцем. Разом з тим лісоторговець по праву вважався рятівником честі того середовища, що зганьбило само себе, до якого він належав. Перший крок у напрямку до чиновної кар'єри він зробив у молодості, спонукуваний нуждою, а коли потім уже не міг змінити своєї долі, він принаймні вів свої справи з гідністю і неабияким розумом. Учителю, відгукуючись про нього, зазвичай говорив, що він належить до тих рідкісних людей, які, керуючи іншими, набувають мудрості.

Одначе вся його мудрість не могла привести до взаєморозуміння лісоторговця та корчмаря, а це було йому необхідно, щоб повідомити владі рішення, яке однаково задовольняє всіх, про те, де будувати нову дорогу. Кожен з них уперто відстоював свою вигоду. Лісоторговець посилався на доводи розуму, говорив, що в наш час не може бути двох думок при виборі між прямою лінією, що йде по низині, й зигзагоподібної, що йде в горах; так він видимістю здорового глузду прикривав свою вигоду, зауважуючи при цьому, що, як представник виборної влади, допоможе інстанціям розібратися в цій справі. Корчмар заявив прямо, що він має заслуги перед державою і що він хотів би бачити, як це будинок його предків зрівняють із землею! Спуститися з височини в сиру долину, оселитися біля самої води, як видра, – ні, краще нехай його не вмовляють! Нагорі сухо та сонячно; там він народився, там і залишиться! На це його противник заперечив, усміхаючись: хай робить що хоче, йому ніхто не перешкодить, – нехай живе і мріє про свободу, будучи рабом своїх забобонів. Інші, сказав він, воліють справді бути вільними і гуляти там, де їм заманеться.

Стриманість уже почала було покидати сперечальників, і з обох боків почулися слова на кшталт: «Упертість! Корисливість!» – але тут за Теллем з'явилася весела юрма, – тепер йому належало стрибнути з корабля на скелю і застрелити Геслера. Ще не охолонувши від роздратування, підвівся він зі свого місця, інші вийшли за ним слідом, і тільки Анна з батьком та я залишилися за столом. Уся ця розмова справила на мене болісне враження. Особливо засмутив мене корчмар своїм таким відвертим захистом особистої вигоди, – і це в такий день і в костюмі народного героя! Такі особисті інтереси в суспільній справі, за які люто боролись усі шановані люди, виставляючи свої заслуги та достоїнства, – все це абсолютно суперечило тому уявленню про неупередженість держави, яке жило в мені та яке я собі склав, читаючи про життя великих державних діячів. Свою думку я гаряче висловив батькові Анни і додав притому, що я, здається, скоро погоджуся з докорами в дріб'язковості, користолюбності й бездушності, які часом кидають швейцарцям. Учителю дещо пом'якшив мою хулу і закликав мене виявляти терпимість до людських нахилів, які кидають тінь і на цих, цілком добропорядних людей. Одначе, зауважив він, не можна заперечувати, що наша волелюбність іще часто не більше ніж жалюгідний недоносок, що мужам прогресу в нас бракує істинної релігійності, яка вносить у складне політичне життя бадьору, благочестиву, велелюбну жвавість розуму, що породжена душевною довірою до Бога і виховує в людях справжню жертвність, яка єдино уможлиблює повну свободу та жвавість тіла і душі. Якби наші працьовиті мужі хоч раз усвідомили, що в Єван-

гелії проповідується не така більш прекрасна свобода, ніж та, за яку ратував лісоторговець, то заняття політикою набуло б дійсно чималого значення та принесло нарешті зрілі плоди. Тільки я зібрався з усією рішучістю заперечити вчителю, як хтось поплескав мене по плечу, – я обернувся й побачив штатгальтера, що стоїть позаду нас, він ласкаво сказав мені:

– Хоча я і не вважаю, що в порядній республіці слід приділяти багато уваги думкам молоді, поки люди похилого віку ще не втратили гостроти думки і не впали в дитинство, проте я хочу спробувати, молодий чоловіче, полегшити вашу скорботу, щоб те, про що ви дізнались і що так засмутило вас, не затьмарювало в ваших очах цей прекрасний день. До того ж ви навіть іще не досягли того юнацького віку, який я, власне, розумію, а позаяк ви вже вмієте так діяльно гудити, то ви, звичайно, вмієте так само діяльно вчитися. Насамперед я радію можливості знову підняти вашу повагу до обох мужів, які щойно покинули нас. Звісно, не всі люди однакові в нашій швейцарській вітчизні. Але щодо пана кантонального радника, як і щодо пана господаря корчми, ви можете бути впевнені: вони не тільки віддали б усе своє майно в разі небезпеки для країни, але кожен із них пожертвував би своє майно іншому, якби той потрапив у біду, – і це, повірте мені, було б зроблено так само рішуче й без вагань, як кожен із них захищав свій проект будівництва дороги. І зауважте собі на майбутнє: хто не вміє твердою рукою добувати і оберігати свою вигоду, той ніколи не буде в змозі допомогти своєму ближньому у відстоюванні його інтересів! Бо зауважте (і тут штатгальтер звернувся вже не стільки до мене, скільки до вчителя): є величезна відмінність між тим, коли ви добровільно піднесете або віддасте придбане та зароблене вами добро і коли ви ліниво випустите з рук те, що вам ніколи не належало, або те, що ви по дурості не зуміли захистити. У першому випадку ви розумно використовуєте добром набуту власність, у другому – розтринькуєте успадковане або знайдене багатство. Людина, яка завжди сповнена самовідданості, завжди м'якосерда, може вважатися хорошою, справедливою істотою, але до неї ніхто й ніколи не відчуватиме вдячності, ніхто ніколи не скаже про неї: «Ця людина принесла мені вигоду!» Бо вигоду, як уже сказано, може принести тільки той, хто її вміє здобувати й захищати. Там, де за вигоду борються люди, бадьорі духом, позбавлені святенництва, там, думається мені, панує здоров'я, а в нашому випадку запекла суперечка через вигоди – це, на мій погляд, ознака здоров'я. Там, де люди не хочуть вільно важити життям за свою користь і за свою власність, – там мені нічого робити, бо там нема чим підкріпитися, крім пісної жebraцької юшки з облуди, душевної благодаті й романтичної зіпсованості. Там усі виявляють самовідданість, бо там виноград для всіх занадто зелений, а лисячі хвости з кисло-солодким вилянням б'ються об худі боки. Що ж стосується думки іноземців (тут він знову звернувся більше до мене, ніж до вчителя), то ваші майбутні подорожі навчать вас менше звертати на неї уваги.

Після цієї промови штатгальтер потис нам руки і пішов. Мене тим часом аж ніяк не переконала його тирада, а вчителю зовсім не сподобалось, куди повернула розмова. В одному ми зійшлися думками, що штатгальтер – люб'язна і розумна людина; я був задоволений його зверненням до мене і тому, кидаючи йому вслід доброзичливі погляди, усіляко розхвалював його вчителю, як достойну, шановану й тому, звісно, щасливу людину. Вчитель, одначе, похитував головою і стверджував: не все те золото, що блищить.

Віднедавна він почав говорити мені *ти і тому продовжував так*:

– Ти у нас вдумливий юнак, тобі личить глибше вдивлятися в життя людей. Я переконаний, що знання численних життєвих обставин і відносин приносить молодим людям набагато більше користі, ніж усі моральні теорії. Останні приходять до людини тільки з досвідом, певною мірою як компенсація за те, чого вже не можна змінити. Штатгальтер тому так діяльно ратує проти людей, яких він називає самовідданими, що сам він виявив певну самовідданість, пожертвувавши тією діяльністю, яка могла зробити його щасливим і відповідала б властивостям його природи. Хоча таке його самозаперечення і являє в моєму уявленні доблесть і нинішня його діяльність здається всім такою необхідною та корисною для суспільства, проте в глибині

душі він цим не задоволений, і у нього нерідко бувають такі похмурі години роздумів, про існування яких важко здогадатись, якщо судити з його веселої та лагідної вдачі. Справа в тому, що за складом своєї природи він настільки ж обдарований палким темпераментом, як великим і ясним розумом, а тому він більшою мірою призначений для того, щоб у боротьбі ідей та принципів бути хоробрим вождем і керувати рухами мас, аніж керувати справами на одній і тій ж чиновницькій посаді. Але у нього не вистачає мужності залишитися без хліба хоча б на один тільки день. Він не має ні найменшого уявлення про те, як обходяться без постійної платні птиці або польові лілії, а тому він і обстоює свої судження. Вже не раз, коли завдяки боротьбі партій у нас відбувалася зміна урядів і переможці намагалися шляхом беззаконних заходів грабувати переможених, – він, як людина честі, повставав проти цього. Але він не зробив при цьому того, що найбільшим чином відповідає його темпераменту, – він не жбурнув свою посаду під ноги владі, не став на чолі руху, щоб, використовуючи свій розум і енергію, спрямувати рух проти загарбників і прогнати їх туди, звідки вони прийшли. Цього він не зробив, – і от відмова від боротьби коштує йому незмірно великих душевних сил, аніж уся його невтомна діяльність на посту чиновника. Для того щоб зберігати до себе повагу співгромадян, він має продовжувати жити так, як живе. Але перед владою і в столиці йому треба вдаватися до шанобливих посмішок, а там, де він охоче сказав би: «Пане! Ви великий дурень!», або: «Шановний добродію! Мені здається, ви – шахрай!» – там він змушений вдаватися до лестощів, нехай іноді й наївних. Бо, як сказано, його жахає те, що називається убогістю.

– Але, чорт забирай, – вигукнув я, – хіба наші панове правителі не частина народу і хіба ми живемо не в республіці?

– Звісно, сину мій! – відповів учитель. – Проте це факт, і факт дивовижний, який особливо поширений саме в наші дні: якась частина народу, завдяки простому процесу виборів ставши представницьким органом, раптом змінюється і стає чимось зовсім іншим; з одного боку, вона все ще народ, а з іншого – щось прямо йому протилежне і навіть вороже. Це зовсім як із кислотою, хімічний склад якої змінюється тільки від того, що в неї опускають якусь паличку, або навіть просто від того, що вона довго стоїть. Іноді починає навіть здаватися, що старі патриціанські уряди вміли краще розуміти й виражати характер народу. Але тільки не дай себе обдурити й переконати в тому, що наша представницька демократія не є найкращим громадським порядком. Те, про що ми говоримо, слугує у здорової нації лише до порушення її сил, і народ, який, не втрачаючи душевної рівноваги, нерідко тішить себе можливістю струснути цю дивовижним чином змінену рідину або потримати колбу на світлію й уважно подивитися, чи не помутніла кислота, а зрештою все-таки вживає її собі на користь.

Я перебив учителя і запитав його, чи не міг штатгальтер, людина великих знань і розуму, краще прогодувати себе приватною діяльністю, ніж державною службою? На це він відповів:

– Те, що він цього не міг або вважав, що не може, і є, ймовірно, таємниця його життя! Думка про те, що можна жити на вільний заробіток, до багатьох людей приходить дуже пізно, а до інших і зовсім не приходить. Для одних такий заробіток щось дуже просте, що досягається з легкістю, помахом руки або волею випадку, але для інших це повільно опановуване мистецтво. Хто в юності не зумів навчитися цього в оточення або у власних батьків або як-небудь інакше, той іноді змушений тинятися до сорока або п'ятдесяти років як жебрак, і часто такі люди вмирають голодранцями. Багато помітних у державі людей, які все життя були ретельними чиновниками, не мають ніякого уявлення про такий заробіток. Бо всі ці посадові особи утворюють своєрідний фаланстер, розподіляють роботу між собою, і кожен витягує з державного доходу потрібну йому суму, не замислюючись про те, що робиться на світі – дощ чи ясна днина, неврожай, війна чи мир, удача чи невдача. Вони являють собою якийсь зовсім особливий світ і протистоять нації, суспільним устроєм якої управляють. Цей світ має для тих, хто в ньому мешкає, свої переваги, – він зберігає їм нерви. Вони знають свою роботу, знають, що таке сумлінність і економія, але не знають, як, пройшовши крізь вітри та бурі конкуренції,

утворилася та кругленька сума, яку вони отримують як винагороду. Інші з них ціле життя старанно працювали судьями або ексекуторами й займалися грошовими справами, але при цьому так і не навчилися виписувати або своєчасно погашати векселі. Хто хоче їсти, має працювати. Але чи буде зароблена винагорода вірною, що дається без усяких тривог і турбот, чи за неї людям доведеться платити не тільки роботою, а й страхами та хвилюваннями, і заробіток перетвориться на випадковий виграш, – про це я не смію судити, можливо, цю проблему розв'яже майбутнє. Але в наших обставинах ми зустрічаємось і з тим і з іншим, і тому ми так часто спостерігаємо дивну суміш залежності та свободи й усілякі погляди. Штатгальтер вважає себе залежним і під час кожної кризи тримається замкнуто, намагаючись не видавати своєї думки, але при цьому він навіть не підозрює, як багато людей за його спиною намагається вгадати його потаємні думки, щоб діяти відповідно до них.

Я відчував велику симпатію до штатгальтера і відчував до нього повагу, хоча й не міг зрозуміти – чому; адже я аж ніяк не схвалював його страху перед бідністю, і тільки значно пізніше мені стало ясно, що він узяв на себе найважче завдання: він упорювався з вимушеною роботою так, як коли б він був для неї народжений, не зробившись при цьому ні буркотливим, ні підлим. Однак слова вчителя про заробіток викликали в мені глибоке засмучення. Я почав сумніватися в тому, чи буду я здатний заробити свій хліб, бо вже навчився розуміти, що для всього цього здорового та сильного народу свобода тільки тоді стає благом, коли він упевнений у хлібі повсякденному, і, дивлячись на довгі ряди спорожнілих столів, я подумав, що навіть це свято на голодний шлунок і при порожній кишені являло б собою надзвичайно сумне видовище.

Я був радий, що ми нарешті піднялись. Учитель запропонував Анні й мені сісти до нього в коляску, і ми всі разом поїхали слідом за артистами. Але Анні захотілось покататися верхи на білому коні, який уже відпочив, – потім, сказала вона, у неї вже не буде такої можливості. Учитель погодився й заявив, що поїде разом із нами, поки не знайде якоїсь літньої людини, якій би він допоміг дістатися додому, якщо вже молодь його покинула. Я ж радісно побіг у будинок, де стояли наші коні, вивів їх на вулицю і, допомагаючи Анні піднятися в сідло, раптом відчув, як прискорено забилося від радості моє серце і як воно раптом завмерло від солодкого жаху, – я знав, що скоро поскачемо вдвох із нею по горах, лісах і долинах.

Розділ шістнадцятий

Вечірній пейзаж. – Берта фон Брунек

Так воно і сталося, хоча все склалося інакше, ніж я сподівався. Ми тільки встигли відїхати від воріт, як гостинний учитель посадив у свою коляску трьох старих і поїхав уперед, по дорозі до улоговини. Ми з Анною їхали повільно, вправоруч і вліворуч кланяючись усміхненим перехожим, поки не підїхали нарешті до схвильованого і гамірного натовпу. Перший, кого ми тут побачили, був філософ, чие гарне обличчя палало від наснаги; було відразу видно, що він уже добряче повеселився. Він був у звичайному своєму одязі й ніс у руках книгу, тому що разом із ще одним учителем узяв на себе обов'язок суфлера і мусив завжди опинятися там, де когось із героїв підводила пам'ять. Але, за його словами, ніхто не хотів його слухати, і дія розвивалася цілком стихійно, сама собою; тому, сказав він, тепер у нього досить вільного часу, щоб суфлірувати для нас сцену полювання, – адже ми, безсумнівно, виїхали вдвох для того, щоб її розіграти. Зараз саме пора, і ми, не відкладаючи, маємо взятися за справу!

Я почервонів і почав поганяти коней, але філософ схопив їх за вуздечку. Анна запитала, що це за сцена полювання, і на це він із реготом відповів: не розповідатиме ж він нам того, над чим потішається весь світ, а ми, без сумніву, сміятимемося найдужче! Анна теж почервоніла і наполегливо зажадала, щоб він сказав, про що йдеться. Тоді філософ простягнув їй розкриту книгу, і поки наші коні добродушно обнюхували один одного, а я сидів як на жаринах, вона поклала книгу на праве коліно і з великою увагою прочитала від початку до кінця ту сцену, в якій Руденц і Берта укладають свій союз. У міру читання Анна все більше червоніла: тепер вона з ясністю побачила ту безневинну пастку, яку я їй розставив. Філософ тим часом готувався до подальших жартів, але раптово Анна, дочитавши сцену до кінця, закрила книгу й рішуче заявила, що хоче додому. Вона відразу ж повернула коня і поскакала по вузькій стежці до поля, в бік нашого села. Знічено й нерішуче дививсь я їй услід, але потім знехотя риссю поїхав за нею, – не міг же я залишити її без проводиря. Поки я наздоганяв Анну, мені чувся голос філософа, який співав нам услід якусь безцеремонну пісню, але незабаром голос його зник, і до нас із улоговини долинали вже тільки веселі, хоча й далекі звуки весільної музики та крики радості чи захоплення. Але завдяки цим звукам тиша, що оточувала нас, здавалася ще глибшою; поля та ліси були залиті променями вечірнього сонця, що виблискували на листках і траві, як чисте золото. Тепер ми скакали по гребеню височини, я тримався позаду й не смів сказати їй ні слова. Раптом Анна вперіщила коня прутом і пустила його в галоп, – я негайно ж наслідував їй приклад. Вільний вітер віяв нам назустріч, і коли я раптово побачив, що Анна, розпалена й розчервоніла, глибоко вдихає п'янке повітря й весело всміхається, високо підвівши голову в блискучій короні, тим часом як волосся її в'ється за вітром, я погнав уперед свого коня, який тепер щільно притискався до її коня, і так скакали ми хвилин п'ять по безлюдній височині. Дорога була трохи вологою і не порошила. Праворуч унизу річка несла свої блискучі води, і за річку піднімався стрімкий берег із темним дрімучим лісом, а ще далі, за гірськими пасмами, на північному сході вимальовувалися швабські гори, самотні піраміди, які височіли в безмежній і нерухомій далині. На південному заході тяглись Альпи, ще майже суцільно вкриті снігом, а над ними пливла хмара, величезна, немов гірський хребет, яка блискотінням, світлом і тінями абсолютно повторювала гори; це було море сяючої білизни і густої синяви, й воно клубочилося незліченними формами, що громадилися одна на одну. Здавалося, нас обступає зусібіч, ідучи вгору пірамідами гір, сліпуче прекрасна первісна природа, що могутньо та глибоко проникає в душу і в той же час така беззвучна, нерухома й далека. Ми все це відразу охоплювали поглядом, хоча нічого не старалися розглядати; здавалося, що безкрая земля обертається навколо нас, як безкінечний вінок, поки вона раптом не звузилася, коли ми риссю спустилися з гори до річки. Все було як уві сні, ніби уві сні нам наснився прекрасний

сон; ми їхали через річку на поромі, й прозорі зелені хвилі розбивалися з шумом об борти і зникали десь під нами, а ми все ще сиділи на конях і, рухаючись дугоподібним шляхом, перетинали потік води. І тепер нам здавалося, що ми з одного сну перенеслися в інший, – на протилежаючому березі повільно дерлися ми вгору по темній ущелині, де лежав, танучи, сніг. Тут було холодно, сиво і моторошно. З темних кущів капала холодна волога, падали незліченні снігові грудки, ми рухалися в густому темно-коричневому мороці, на дні якого сумно поблискував зернистий сніг, і тільки над нашими головами виблискувало золоте небо. Ми вже думали, що збилися з дороги, не знали, де ми, як раптом під ногами коней стало сухо і зазеленіла трава. Ми опинилися на великій висоті, в густому ялиновому лісі, стовбури якого стояли за тричотири кроки один від одного, земля була вкрита сухим мохом, гілки дерев перепліталися над нами й утворили темно-зелений дах, крізь який майже не видно було неба. Теплим подихом зустрів нас ліс; золотаве світло падало то тут, то там на мох і на стовбури дерев, хода коней зробилася нечутною, ми їхали між ялинами, то розходячись, то знову зустрічаючись і проїжджаючи разом між двома колонами, немов у небесній брамі. Але ось ми підїхали до брами, яка виявилася зачиненою: павук заткав їх своєю павутиною. Під променем, який падав на нього крізь гілки ялин, павук поблискував усіма кольорами – синім, зеленим, червоним, як грані алмазу. В єдиному пориві ми нагнулися під павутиною, і в цю мить наші обличчя були так близько одне до одного, що ми раптово поцілувалися. В ущелині ми вже почали розмовляти й деякий час весело розмовляли, поки раптом не згадали, що поцілувались, і, подивившись одне на одного, обоє почервоніли. Тоді ми знову затихли. Сонце сховалось, і ліс занурився в тінь. Із глибини нам блиснула вода, ми зовсім близько побачили гірський схил, на якому скелі та сосни були залиті яскравим сонячним сяйвом і кидали відблиск на темні стовбури ялин, між якими ми тепер рухалися вперед в таємничій напівтемряві. Далі дорога стала настільки крутою, що нам довелося спішитися. Коли я допомагав Анні зійти з коня, ми знову поцілувались, але вона негайно ж відскочила вбік і швидко пішла попереду по м'якому зеленому килиму, а я рухався за нею, ведучи за вуздечку обох коней. Я дивився на її чарівну, майже казкову фігурку, і мені знову здалося, що все це сон; я мало не випустив коней, коли, бажаючи переконатися в тому, що я не сплю, кинувся за нею та обняв її. Так дісталися ми річки і тут зрозуміли, що перебуваємо в добре знайомому нам місці, поблизу печери язичників. Тут було ще тихіше і ще більш моторошно, ніж у лісі серед ялин; скеля, осяяна сонцем, відбивалася в прозорій воді, три яструби кружляли над нею, безперестанку зустрічаючись у повітрі, та щоразу, як вони махали крилами і погойдувалися в променях сонця, виблискувала білизна їх боків і мінилось яскравим блиском коричневе оперення їх крил. Ми ж сиділи в тіні. Щасливий, дивився я на все навколо нас, а потім, згадавши, що треба напоїти коней, звільнив їх від вуздечки. Анна побачила біленьку квіточку, не знаю навіть, яку; вона зірвала її й підійшла до мене, щоб прикріпити її до мого капелюха. Я вже більше нічого не бачив і не чув, коли ми поцілувалися втретє. Обійнявши Анну, я з силою пригорнув її до себе і почав обсипати поцілунками. Спочатку вона, тремтячи, припала до мене, потім обвила мою шию руками і теж поцілувала мене. Після п'ятого чи шостого поцілунку вона раптом мертвотно зблідла і почала вириватися з моїх обіймів. І мене охопило якесь дивне почуття; поцілунки немов згасли самі собою, – мені здавалося, ніби я обіймаю безмежно далекий і неживий предмет. Ми відчужено і злякано глянули одне одному в обличчя, руки мої все ще нерішуче обіймали Анну, і я не міг ні випустити її, ні міцніше пригорнути до себе. Мені здавалося, що коли я її відпущу, то вона звалиться в бездонну глибину, і що я її вб'ю, якщо утримуватиму силою. Несвідомий страх і печаль осінили наші дитячі серця. Нарешті руки мої безсило опустились, і ми обоє, осоромлені та приголомшені, ревно втупилися в землю. Анна сіла на камінь біля самої води, чистої та глибокої, й гірко заплакала. Тільки побачивши це, я знайшов у собі сили знову подумати про неї – до того я був повністю занурений у свій відчай, скутий тим крижаним холодом, який раптом напав на нас. Я наблизився до неї, спробував узяти її за руку та тремтячим голосом

гукнув її по імені. Але дівчина сховала обличчя в складках своєї довгої зеленої сукні та ще дужче залилася слізьми. Потім вона трохи прийшла до тями і просто сказала:

– О! Як добре нам було досі!

Мені здавалося, що я її зрозумів, – я переживав щось схоже, хоча і не так глибоко, як вона. Тому я нічого не відповів, а тільки тихенько сів неподалік від неї, і ми обоє в похмурому мовчанні задивилися на річку. У воді сяяло її відображення, обличчя її, увінчане срібною короною, дивилося на мене з хвиль, немов із іншого світу, немов обличчя водяної феї, яка ось-ось сховається в безодні, покидаючи коханого, який обманув її довіру.

У той час як я так захоплено пригорнув її до своїх грудей і цілував, а вона в сум'ятті почуттів відповідала мені тим же, ми надто нахилили фіал безгрішного блаженства. Волога його обдала нас раптовим холодом, і миттєве відчуження повернуло нас зі світу захмарних почуттів. Такі наслідки невинного пориву ніжності у двох молодих людей, які нещодавно ще були дітьми й тоді чинили так само, не відчуваючи, одначе, душевних мук, багатьом здадуться смішними і безглуздими. Нам же все це уявлялося зовсім неабиякою річчю, і в глибокій скорботі ми сиділи біля води, що, хоч якою вона була прозорою, була не чистішою, ніж душа Анни. Справжньої причини цієї жахливої події я в той час нездатний був осягнути. Я не знав, що в цьому віці червона кров наша є мудрішою нашого розуму і стримує себе сама, коли вона закипає хвилями занадто ранньої пристрасті. Анна ж дорікала собі за те, що погодилася брати участь у святі, – тепер, здавалось їй, її було грубо і жорстоко покарано за це.

Могутній шум листя вивів нас зі стану задумливого смутку, який був, по суті, теж своєрідним переживанням щастя. І мені ці хвилини, поки нас не пробудив сильний порив південного вітру, не менше милі та дорогоцінні, ніж спогад про поїздку по височині та крізь ялиновий ліс. Анна теж, здавалось, ожила. Ми встали з місця, і я помітив, що вона всміхається, стежачи за тим, як із водної поверхні зникає моє відображення. Але її рішучі рухи мовби говорили: «Не смій більше торкатися до мене!»

Коні вже давно перестали пити і здивовано стояли на вузькій, зарослій чагарником смужці між каменем і водою, де було так тісно, що вони не могли поворухнутись. Я надів на них вуздечки, допоміг Анні сісти на коня і повів його за вуздечку по вузькій стежці, яку подекуди заливала річка, в той час як мій кінь терпляче йшов за нами. Так ми дісталися лугів і нарешті підійшли до високих дерев, які оточували старий пасторський будинок. У будинку ми не застали ні душі, навіть дядечко і його дружина пішли на вечірню прогулянку, і в кімнатах панувала німа тиша. Анна поспішила в будинок, я відвів її коня в стійло, розсідлав його і заклав йому сіна. Потім я пішов нагору, щоб добути хліба для мого коня, бо збирався ще поїхати верхи додивлятися спектакль. І Анна, коли я зайшов до кімнати, відразу ж сказала мені, щоб я їхав туди. Вона вже переодягнулась і поспішно заплітала коси. Зніяковівши від того, що я застав її за цим заняттям, вона знову почервоніла.

Я спустився вниз; поки я відрізав один шматок хліба за одним і годував коня, Анна з'явилась у вікні та, вкладаючи коси, уважно дивилася на мене. Повільні руху наших рук у навколишній тиші наповнили нас глибоким відчуттям щасливого спокою, і нам здавалося, що ми могли б так провести цілі роки. Час від часу я сам відкушував від шматка хліба, яким годував коня, і, бачачи це, Анна теж дістала з шафи хліб і, стоячи біля вікна, почала його їсти. Ми не могли не посміятися над цим. І точно так само, як після нашого урочистого та гамірного обіду простий шматок сухого хліба здався нам таким смачним, так і ця нова форма наших відносин здалася нам тепер тихою гаванню, в яку після пережитої нами маленької бурі ввійшло наше судно і в якій ми мусили кинути якір. Я бачив, що і Анну це тішить, – вона не відійшла від вікна, поки я не зник із очей.

Розділ сімнадцятий

Брати милосердя

Біля самого села мені зустрівся вчитель, який віз додому дядька і його дружину; я повідомив їх, що Анна вже вдома. А трохи згодом зустрівся мені робітник мірошника, який вів за вуздечку його коня в напрямку до будинку. Дізнавшись від нього, що всі вже зібралися біля фортеці «Цвінгурі» і що там велике пожвавлення, а діставатися туди недовго, я віддав робітнику свого коня і вирішив дійти пішки. Фортецею «Цвінгурі» слугували нам руїни старого замку, розташовані на вершині пагорба, з якої відкривався далекий краєвид на скелясті гірські масиви. Навколо руїн було споруджено щось на зразок будівельних риштувань, і здавалося, ніби це не руїни, а будується фортеця; всюди висіли гірлянди квітів, нібито на честь торжествуючого тирана. Сонце сідало, коли я підійшов сюди і побачив, як народ розносить на тріски всю споруду, кидає дошки, колоди та гірлянди в величезне багаття і запалює його з різних кінців. Вшанування Телля теж було влаштовано тут, а не перед його будинком, та й узагалі воно проводилося вже не за Шиллером, а у відповідності з тими народними почуттями, які одночасно спалахнули в тисячах сердець, і закінчення вистави стихійно перейшло в гучне народне свято. Вигнані народом деспоти і їхній почет пробралися в натовп і розгулювали тут на кшталт веселих примар, – вони являли собою найбільш безневинних реакціонерів, яких тільки можна уявити. Тепер на всіх горах і пагорбах спалахнули масничні багаття, а наш вогонь продовжував палати, розгоряючись усе дужче й дужче. Сотні людей утворили біля нього широке коло, і прославлений стрілець Телль виявляв усе нові таланти. Він показав себе як співак, більше того – як пророк: він заспівав грізну народну пісню про битву при Земпаху, і слухачі хором підспівували рефрен. Вино лилося рікою; співаки розбилися на кілька хорів; були хори одноголосі, що співали старовинні пісні, чоловічий хор, що виспівував на чотири голоси пісні сучасні, мішані хори дівчат і юнаків, хор дітей; співала вся ця величезна вируюча юрба, тісно на гірському схилі й осяяна червоним світлом багаття. З гір усе сильніше віяв теплий південний вітер, він гнав по небу довгі пасма хмар. Чим темніше ставало навколо, тим більш бурхливими робилися веселощі. Спершу веселилися біля руїн старого замку та навколо багаття, потім групами й поодиночці почали спускатися по схилу, ідучи з широкої смуги червонуватого саява в темну ніч, і з темряви лунали дзвінки вигуки. Веселощами гуділи темні ниви, а на горизонті вони виблискували полум'ям незліченних багать. Стародавній могутній весняний вітер, який міг принести чимало небезпек і бід, пробуджував у людях одвічне радісне почуття природи; і коли вітер цей віяв просто в обличчя і гойдав яскраве полум'я, у свідомості людей, що дивилися на це багаття – символ їхньої політичної волі, пробуджувалися образи інших багать – тих, що палили християни середньовіччя, і тих, які палили язичники на честь весни; можливо, вони горіли о такій же годині й на цьому самому місці. Здавалося, що в темному громадді хмар плывуть полчища зниклих поколінь, що вони часом зупиняються над співучим і радісним нічним натовпом, готові спуститися вниз і змішатися з людьми, що забули тут, біля багаття, в якому столітті вони живуть. Але якою чудовою була ця височина! Бура земля, вкрита зеленими врунами, здавалася нам більш м'якою і пружною, ніж шовкова подушка, – ще до франків вона була точно такою ж для жителів цих країв.

Із настанням ночі голосніше звучали жіночі голоси. Літні люди розійшлися по домівках, одружені чоловіки зібралися разом і розбрелися по своїх звичних корчмах, – і тут дівчата почали все сміливіше встановлювати своє панування. Спочатку вони реготали, збираючись у гурти, потім усе пішло своєю чергою – натовп розбився на парочки, і кожна з них поводитися на свій манер, ховаючись або показуючись відкрито. Коли ж, догоряючи, завалилося багаття, натовп почав розсипатися, народ великими і дрібними групами рушив у бік містечка, де в ратуші та декількох корчмах його зустрічали звуки труб і скрипок. Я довго тинявся в натовпі й

нарешті всівся біля решток багаття, навколо якого хвацько витанцьовували кілька хлопчаків, а з ними ті самі суб'єкти, які вдень танцювали в масках на площі й тепер вирішили скористатися безкоштовним задоволенням. У сорочках, які розвівалися за вітром, і високих паперових шапках вони здавалися привидами, що вилетіли з руїн старого замку. Деякі з них підраховували монетки, які їм удалося зібрати, інші намагалися витягти з вогню обвуглене поліно, а одного з них, який виробляв найнеймовірніші стрибки, я сприйняв було за молодого вітрогона, але він, знявши маску, виявився білим як лунь дідком, який метушливими рухами почав витягати із залишків багаття тліючу соснову колоду.

Нарешті я наситився цим видовищем і повільно пішов геть, роздумуючи над тим, чи повернутися додому, чи вирушити в містечко. Плащ, шпага й арбалет давно вже обтяжували мене, я взяв усе це під пахву і швидко спустився з височини. Коли я біг униз, то раптом відчув себе таким же бадьорим і життєрадісним, яким був рано-вранці, і чимдалі я йшов, тим сильніше відчував зухвале бажання хоч разок прогуляти всю ніч безперервно, і одночасно мене мучила думка про те, що я так легко відпустив Анну. Мені здавалося, що я вже достатньо дорослий чоловік, аби провести з коханою цілу ніч під звуки танцю, дзвін келихів і веселий сміх. Я дорікав собі за те, що, виявившись таким незграбним і слабкодушним, упустив нагоду, що випала мені, й тішив себе марнославною думкою, що Анна переживає ті ж почуття, не може заснути (була вже десята година) і сумує за мною.

Так я непомітно добрався до містечка, де всюди гриміла музика, і коли я зайшов до якоїсь переповненої зали, де весело кружляли юні пари, серце моє билось прискорено, а кров несамовито клекотіла. Я не думав про те, що ми, напевно, єдині шістнадцятирічні підлітки, які брали участь у сьогоднішньому святі, й ще менше думав я про те, що наші з Анною сьогоднішні переживання були безкінечно прекрасніші всього, чим насолоджувалася тут ця галаслива молодь, і що самих тільки спогадів про цей день було цілком достатньо для того, щоб я відчував себе багатим і щасливим. Я жадібно спостерігав за тим, як веселилися повнолітні, заручені й одружені молоді люди, мені хотілось їх наслідувати, і при цьому я навіть не замислювався над тим, що якби Анна дійсно опинилася біля мене, мою хвалькувату кров негайно ж було б приборкано. Мені, звісно, не робить честі, що тільки її фізична присутність повертала мої почуття й думки до скромності та шляхетності. Втім, у мене було трохи часу для роздумів. Мої двоюрідні брати і знайомі, які вважали, що я десь заблукав, вітали мене найпривітнішим чином; я швидко втягнувся у вир веселощів, забув і самого себе, і свої прикрощі та заходився танцювати з усіма моїми трьома кузинами поспіль. Я все більше збуджувався, але справжньої радості не відчував. Ці веселощі, що супроводжувалися таким шумом і так захоплювали всіх, здавалися мені недостатніми. Всі молоді люди навколо мене сяяли від захоплення, але мені все, що відбувалось, уявлялося блідим мерехтінням у порівнянні з тим блиском, якого жадала моя уява. Я неспокійно походжав по кімнатах навколо танцювальної зали, поки в одній із них мене не зупинила компанія хлопців – вони пили пурпурно-червоне вино та співали пісні. «Ось тут, – подумалося мені, – я знайду своє блаженство». Я пив прохолодне вино, колір якого так пестив мій погляд, і взявся самозабутньо співати. Щойно закінчивши одну пісню, я вже заспівував іншу, задихаючись од швидкого темпу та напружуючи голос у найбільш виразних місцях, так що він перекривав голоси всіх присутніх. Здивовані тим, що міський тишко може пити більше за них і горлати пісні, хлопці вирішили не відставати. Ми вступили в змагання; я все співав і співав, та так захопився, що тільки під час якоїсь хороводної, коли мені на мить довелося замовкнути, помітив, як мої кузини, заглядаючи в прочинені двері, з подивом спостерігають за мною в усьому моєму блиску. Вони сміялися, докірливо похитували головами, бо я покинув їх товариство, і кликали мене знову танцювати. Але тут, із моїми товаришами по чарці, я відчував себе справжнім дорослим чоловіком, – зовсім як у дитинстві, коли я хлопчиськом розігрував із себе забіяку. Коли ж дехто з них знову почав поглядати на дівчат, я разом із двома бешкетниками вибіг на вулицю, і втрьох ми подалися по місту. Взявшись під руки, ми мчали

по вулицях, – я і двоє здоровенних селянських хлопців. Ми вигукували забіякуваті слова, кричали, співали, відчуваючи ту відчайдушну радість, яка виникає, коли в одну веселу компанію об'єднуються зовсім різні люди.

Однак у першому ж танцювальному закладі, куди ми завернули по дорозі, я втратив своїх супутників, які знайшли, мабуть, тут те, що шукали; тепер я був сам, але продовжував невтомно бігати з кімнати в кімнату. Я поглядав на всі боки, швидко парировав різні дотепи, що сипалися на мене, поки не забрів до невеликої зали, де за круглим столом сиділи четверо братів милосердя. Двоє вже відокремилися від інших і кудись зникли. За сьогоднішній день ці чотири брати напивалися вже втретє і перебували в тому млявому стані, коли запеклим п'яницям уже все на світі байдуже, коли вони відпускають сумнівні жарти й допивають своє вино з виглядом цілковитої до нього байдужості – нехай, мовляв, лється, – а все-таки не дадуть і краплі пролитися марно.

За тим же столом, але на деякій відстані від них сиділа Юдіф, якій брати милосердя відповідно до звичаю запропонували келих вина. Вона, мабуть, провела в самоті весь святковий день і тепер розважалася тим, що спритно повертала цим панам їхні жарти і двозначні дотепи, тримаючи їх на чималій відстані, для чого були потрібні чимала винахідливість і сила. Вона сиділа в лінійній позі, відкинувшись на спинку стільця, і, повернувшись вправо, байдуже кидала в сторону братів милосердя злі та влучні зауваження. Ченці відклеїли свої фальшиві бороди та змили фарбу з носів. Тільки старший, що мав значну лисину та палаючий ніс, не міг змити з обличчя цей природний червоний колір. Він був найбільший нероба з них усіх і, коли я хотів пройти повз нього, крикнув мені:

– Гей, молокососе! Куди йдеш?

Я зупинився й зауважив:

– Милий друже, ви забули стерти кіновар із вашого носа, за прикладом інших братів! Поспішаю звернути на це вашу увагу, щоб ви часом не вимазали червоним вашої подушки.

Веселий сміх решти відразу ж відкрив мені дорогу до їх столу. Я присів і випив склянку вина, після чого вони сказали:

– А знаєте, цей суб'єкт таки вважав за потрібне сьогодні підфарбувати собі носа для вистави!

– Це, справді, настільки ж безглуздо, як підфарбовувати троянду! – відповів я братам.

– Ще того гірше, – зауважив один з них, – адже підфарбовувати троянду – значить покращувати Боже творіння. Але Бог милостивий, він простить! А ось фарбувати червоний ніс – це означає знущатися над чортом, а чорт не прощає!

І розмова пішла далі в тому ж руслі. Вони почали обмінюватися жартами щодо його лисини, але тут я від них далеко відстав, – вони відпустили з цього приводу не менше двадцяти різних дотепів, що збуджують в уяві найжахливіші картини, – кожен із братів прагнув перевершити іншого в несподіваності й сміливості образів і висловів. Юдіф сміялася, слухаючи, як ці шалапути тепер паплюжать один одного, але тим часом лисий брат вирішив врятуватися з-під вогню дотепів і спробував перенести його на Юдіф. Вона була в скромній коричневій сукні, й на грудях її з'єднувалися кінці білої хусточки; над ними здіймалася красива шия, яку обвивав тоненький золотий ланцюжок. Інших прикрас на ній не було, якщо не брати до уваги пишної крони каштанового волосся. Лисий брат милосердя підморгнув і заспівав, дивлячись на неї:

На шиї твоїй білосніжній
Червоного злата ланцюг.
Є злото так само фальшивим,
Як серце брехливе твоє.

Юдіф швидко відгукнулася:

– Щоб ви залишили в спокої мою білосніжну шию, я вам теж заспіваю пісню про щось біле.

Але вона не заспівала, а мовила своїм мелодійним голосом:

Якій епосі час прийти!
Ще скромником був, Місяченьку, ти,
А нині сяєш, вдень, з голів плішивих,
Бентежиш погляди дівиць красивих,
Стидайся ти!

Дивилась з темноти —
Мій Місяченьку, де сховався ти?
Він, білий, біля ганку знов стояв.
Води хлюпнула на зухвальця я.
Стидайся ти!

Мати Юдіфі недавно померла, а сама вона щойно виграла на якийсь іноземний лотерейний квиток кілька тисяч гульденів, – від нудьги вона займалася такими речами. Тепер Юдіф більше ніж будь-коли являла собою ласий шматочок для різних шахраїв, і лисий брат, якому вона зі сміхом вже кілька разів давала в борг різні суми, уявив було штурмом узяти її серце. Йому не пощастило, вона з таким же точно сміхом відмовила йому. Але пісенька Юдіфі натякала, мабуть, на деякі особливі обставини, що супроводжували його невдале сватання. В інших братів, як видно втаємничених у ці обставини, заблищали очі, й вони взялися гудіти на низьких нотах, насилу стримуючись од сміху:

Гм! Гм! – Гм! Гм!
Гм! Гм! Гм! – Гм! Гм! Гм!

Ритм цього гудіння був настільки заразливий, що я приєднався до них, щасливий тим, що можу підспівувати насмішникам: «Гм! Гм! – Гм! Гм! Гм!» У нашій ледь освітленій маленькій залі стало тихо й урочисто, і ми з комічною врочистістю, яка нас добряче тішила, виводили й далі цей дивний наспів. Юдіф голосно розреготалася.

– Ех ви, шибеники! – вигукнула вона.

І у відповідь ми теж вибухнули реготом.

Але лисий брат уважно озирнувся, ніби ненароком витягнув із рясни найголоснішого насмішника якийсь аркуш і врочисто прочитав вголос його заголовок: «Християнський тижневик – консервативна газета для народу». Тепер дотепи посипалися на насмішника, для якого консерватизм був дошкульним місцем, – він не вмів ні пояснити, ні захистити його. Це слово тільки віднедавна набуло поширення, але під його прапори вже стікалися деякі люди, які ще недавно жили мов у тумані. Лисий звернувся до «консерватора», щоб той нарешті пояснив, що, власне, він має на увазі під консерватизмом. Той хотів було удати, що сприймає питання всерйоз, і з напускною поважністю заявив, що зараз не час займатися політичними розмовами. Але тут інший брат милосердя крикнув:

– Пояснення треба шукати в раю! Ще коли Адам давав тваринам клички, серед них була одна, яка задумливо махала вухами й говорила, що вона тримається консервативних поглядів, але не могла пояснити чому. І тоді Адам сказав: «Ти називатимешся ослом!»

Роздратований «консерватор» заходився викладати свої політичні переконання, що являли собою його нав'язливу ідею, і взявся паплюжити радикалізм і радикалів, винних, на його думку, в тому, що вино у нас стало кислим і все ж таки подорожчало. Якщо, заявив він,

ти хочеш випити склянку солодкого та дешевого вина, то добути його можна тільки у віддалених господарствах, де зберігаються давні добрі звичаї й куди забралися наші славні старі, рятуючись від суєтного світу.

– Дудліть, – кричав він, – радикальне пійло у ваших знаменитих корчмарів – політиканів! А я буду триматися старовини!

Оскільки в його докорах містилася певна частка істини, то троє інших обурились, назвали «консерватора» наклепником і почали йому доводити, що, якби не було радикалів, він сидів би зовсім без вина, як хорошого, так і поганого, що він сам, як прислужник консерваторів, нікому не потрібен, а «славні старі» прогнали б його стусанами в зад, замість того щоб пригощати його витриманим вином у нагороду за прозелітизм. Ця заява спричинила люту битву, під час якої супротивні сторони розвінчували принципи, вчинки і партійних вождів, і один одного в таких своєрідних висловах, порівняннях і зворотах мови, яких не міг би придумати і найдосвідченіший драматург, що створює народні сцени. Важко було навіть записати за ними їхні промови та репліки, настільки легко, швидко, блискавично народжувалися дотепи, твердження та заперечення – то справедливі, то злісно вигадані, але завжди угрунтовані оцінками певних обставин та осіб. З цього словесного поєдинку, звісно, не можна було почерпнути передову статтю для газети чи полемічну промову, але, стежачи за цим турніром, можна було переконатися в тому, на яку рішучу та ділову критику здатний народ і як помиляються ті, хто, в сумнівних цілях волаючи з трибуни до «чесного, доброго народу», вдається до помилкового пафосу та награної наївності. Навіть зовнішні ознаки, звички та фізичні вади видатних діячів було поставлено в нерозривний зв'язок із їх словами та вчинками, так що ці діячі перетворювалися мовби в неминучий наслідок свого зовнішнього вигляду, а наші сперечальники, які не проходили ніяких наук, але обдаровані неабиякою уявою, могли здатися завзятими фізіономістами. Багато високоповажних мужів було перетворено на смішні та безглузді страшила, і зроблено це було гак картинно, що якби після цього хто-небудь узяв їх під захист, він би тільки ще більше їх принизив.

Тут був зовсім інший світ, ніж той, у якому я перебував у вчителя. Але й тут я відчував себе як удома і жадібно вбирав у свою пам'ять міцні слова та грубі звороти мови, іронічні репліки та дикі вигуки, запам'ятовуючи все це настільки ж благоговійно, як і ретельно продумані, спокійні слова вчителя. Мені здавалося, що там я – одна людина, а тут – зовсім інша і все-таки та ж сама. Я радів тому, що життя відкривало переді мною одну сторінку за одною, і я пишався тим, що ці веселі люди вважають мене, як мені здавалося, цілком гідним свого товариства та не стримують переді мною своїх жартів. Із задоволенням думав я про мої майбутні суперечки з батьком Анни, про те, як серйозно і пристойно я з ним дискутуватиму, володіючи, одначе, й іншими прийомами полеміки, бо я вважав для себе дуже важливим бути допущеним в усі верстви суспільства, з усіма познайомитись і все дізнатися.

Розділ вісімнадцятий

Юдіф

Брати милосердя зовсім протверезіли за своїми політичними суперечками і, хоча час уже давно перевалив за північ, звеліли знову наповнити пляшки вином. Але тут раптово підвелась Юдіф і заявила:

– Жінкам і молодикам час додому! Чи не хочете піти зі мною, племінничку, адже ми з вами попутники?

Я погодивсь, але сказав, що маю спочатку розшукати моїх родичів, які, ймовірно, також підуть із нами.

– Вони давно пішли, – зауважила Юдіф, – час уже пізній. Якби я не думала, що ми підемо разом, я давно була б удома.

– Ого! – закричали бражники. – Нібито нас тут немає! Ми всі підемо вас проводити! Нехай ніхто не посміє сказати, що у Юдіфі немає на вибір будь-яких молодців у проводжати!

Вони підвелись, але спершу вирішили ще розпити знову принесене вино, а Юдіф тим часом поманила мене і в дверях сказала:

– Ми цих героїв пошиємо в дурні!

На вулиці я переконався, що зала, де танцювали мої двоюрідні брати і сестри, поринула в темряву, і зустрічні підтвердили, що вони вже вдома. Отже, я мусив іти за Юдіф; вона вивела мене через темний провулок у поле, а потім польовими стежками на дорогу; четверо братів сильно відстали від нас, і ми чули, як вони щось кричали нам здалеку. Ми йшли швидко, причому я рухався за декілька кроків за нею і хоча з удаваною байдужістю відставав, проте намагався не упустити відзвуків її твердих і все ж легких кроків і жадібно прислухався до ледве помітного шелестіння її сукні. Ніч була темна, але від обрисів її постаті йшла така жіночність, стільки впевненості та сили було в її рухах, що я брів за нею, немов сп'янілий, і щохвилини зиркав на неї, на кшталт сторопілого подорожнього, поряд із яким крокує по дорозі польовий привид. І подібно до того як подорожній у нападі страху закликає всю силу своєї християнської віри на захист від тіні, що лякає його, так і я під час цього повного спокус шляху закликав собі на допомогу всю гордість своєї цнотливості та безгрішності. Юдіф говорила про братів милосердя, сміялася з них, без усякого збентеження розповідала про дурниці, які робив один із них, намагаючись її переслідувати, й запитала мене, чи вірно, що в давнину була богиня, названа іменем нічного світила. Принаймні їй так здавалося, коли вона прочитала цю пісеньку в книзі. А пісня ж, сказала вона, влучила нахабі в самісіньке око, – чи не так? Потім вона раптом запитала, з чого це я так загордився, чому стільки часу не дивився в її бік і не заходив до неї. Я спробував було виправдатися тим, що вона не підтримує відносин із родиною мого дядька, а тому й у мене не було приводу зустрічатися з нею.

– Та що там! – сказала вона. – Ви ж по праву родича можете до мене заходити, якщо вам хочеться! У ті часи, коли ви були зовсім хлопчиком, ви мене дуже любили, і я відтоді трошки вас люблю. Але тепер у вас з'явилася подруга, в яку ви закохані, і ви гадаєте, що вам не можна вже і поглянути на іншу жінку?

– У мене – подруга? – запитав я, а коли Юдіф повторила своє твердження і назвала Анну, я заходився це рішуче заперечувати.

Тим часом ми увійшли в село, на вулицях якого ще гуляли молоді люди та чулися гучні голоси, Юдіф хотіла уникнути зустрічі з ними, і хоча звідси я міг звернути додому, я відразу ж підкорився їй, як тільки вона взяла мене за руку й повела між огорожами та парканами до свого будинку. Нещодавно вона продала своє поле і зберегла тільки чудовий сад біля будинку, в якому жила тепер самотою. Збентеженість, викликана вином, все зростала, особливо коли ми почали пробиратися по вузьких доріжках. А коли ми підійшли до будинку і Юдіф сказала:

«Заходьте, я зварю кави», – і ми ввійшли, і Юдіф зачинила за собою двері на засув, серце моє забилося від несвідомого страху, хоча в той же час я радів усій цій пригоді й думав про те, як вийти з неї з честю, не осоромившись. Про Анну я зовсім не згадував, кров моя вирувала й затьмарила її образ; єдине, що ще світилось у темряві, це зірка мого марносластва. Бо, якщо вірно розібратися в моїх почуттях, я думав тільки про самого себе і хотів випробувати свою стійкість. Мушу, одначе, зізнатися, що мною керувало якесь своєрідне романтичне почуття обов'язку, що змушувало сміливо йти назустріч кожному незвичайному випробуванню. І ось, тільки-но Юдіф запалила світло й яскравим вогнем розгорілася піч, я відчув, що від мого хвилювання і солодкого жаху не залишилось і сліду. Я сів біля печі, весело розмовляючи з жінкою, і, дивлячись на її обличчя, освітлене полум'ям вогнища, гордо думав, що з цією загрозою можна безпечно гратись. Я мріяв опинитися в тому ж стані, в якому був два роки тому, коли розплітав і заплітав її волосся. Кавник зі свистом закипів, і Юдіф вийшла в спальню, щоб зняти хустку та недільну сукню. Вона повернулася в білому халатику – білосніжне полотно оголювало її руки та сліпуче прекрасні плечі. Я відразу ж знову відчув замішання, у мене рябіло в очах, і лише поступово мій гарячковий погляд почав звикати до краси та спокою її рухів. Іще хлопчиком я один чи два рази спостерігав її в такому вигляді, – тоді вона, одягаючись, не звертала на мене ніякої уваги й хоча я тепер дивився на неї зовсім інакше, ця сніжна білизна здавалася такою ж безпорочно чистою; до того ж Юдіф рухалася так упевнено й вільно, що впевненість ця передалася й мені. Вона принесла каву, сіла біля мене і, розкривши молитовник, сказала:

– Подивіться, у мене збереглися всі картинки, які ви мені намалювали!

Ми розглядали ці дитячі вправи одну за одною, і тепер боязкі лінії здавалися мені чимось дивним, якимись забутими знаками безповоротно минулого часу. Я здивувався тому, яка глибока безодня забуття, що розділяє роки юності, та в задумі розглядав ці аркуші. Почерк, яким було тут написано різні вислови, теж був зовсім іншим, ніж нинішній, і нагадував про мою шкільну пору. Невпевнені літери сумно дивилися на мене; Юдіф уважно поглянула на той же малюнок, що і я, потім вона раптово подивилася мені у вічі, обняла мене за ший і сказала:

– Ти все той же, що й тоді! Про що ти думаєш?

– Не знаю, – відповів я.

– Але ж я, – вела вона далі, – готова з'їсти тебе живцем, коли ти так сидиш і дивишся у простір. – І вона ще міцніше притиснула мене до себе.

– Чому ж? – запитав я.

– Я сама добре не розумію, але мені так нудно серед людей, що радієш, коли можна подумати про щось інше. Мене тягне до чогось невідомого, але я так мало знаю і думаю все про одне й те ж. Коли я бачу тебе таким задумливим, мені починає здаватися, що ти міркуєш саме про те, про що й мені б дуже хотілося думати. Мені завжди здається, що можна бути дуже щасливим, якщо жити на світі з такими таємними думками, як у тебе!

Нічого подібного мені ще ніколи не доводилося чути. Хоча я чудово розумів, як помиляється Юдіф, настільки високо оцінюючи мої таємні думки, й так густо почервонів від ніяковості, що мені здавалось – я обпалю її біле плече своєю палаючою щокною, я все ж упивався кожним словом цих солодких лестошів; очі мої були спрямовані на її груди, чисті й суворі лінії яких вимальовувалися під тонким полотном, – вона була так близько від мене і, здавалось, сяяла вічною обіцянкою щастя. Юдіф і не здогадувалася, наскільки спокійно та затишно, трохи сумно і в той же час радісно було мені біля неї. Я відчував себе поза часом.

У цю мить ми були обоє однаково зрілими чи однаково юними, і серце моє охопило таке почуття, мовби я в ту хвилину зазнавав цього спокою в нагороду за все горе та всі болісні зусилля, які мене ще очікували в житті. Ця мить була настільки прекрасною, що мене навіть не злякало, коли Юдіф, гортаючи свій пісенник, витягла з нього складений учетверо аркуш, розгорнула його й показала мені, а я довго згадував і нарешті впізнав у ньому той саме любовний лист Анні, який я колись довірив хвилям.

– Іще заперечуватимеш, що ця мила дівчина – твоя подружка? – запитала вона, і я вдруге став рішуче все заперечувати, заявляючи, що цей аркуш не що інше, як забута дитяча витівка.

У цю хвилину за вікном почулися голоси, – чотири брати милосердя дісталися будинку Юдіфі. Вона негайно ж задмухала вогонь, і ми опинилися в темряві. Але брати не пішли, вони почали вимагати, щоб їх впустили.

– Відчиніть, красуне Юдіф, – кричали вони, – почастуйте нас чашкою гарячої кави! Ми будемо поводитися пристойно і ще про дещо поговоримо! Відчиніть же в нагороду за те, що ви нас обдурили! Сьогодні Масляна, – з цієї нагоди ви можете без побоювання прихистити чотирьох знаменитих товаришів по чарці!

Ми сиділи мовчки і не рухаючись; великі краплі дощу барабанили по склу, спалахували зірничі, та далеко гуркотів грім, немов у травні або червні. Щоб умовити Юдіф, четверо п'яниць з глузливою старанністю взяли на чотири голоси співати пісню, а в хмелю голоси їх і справді мовби вібрували від хвилювання. Коли і це не допомогло, вони взяли люто лаятись, а один із них потягнувся до вікна, щоб заглянути в темну кімнату. Ми відразу ж помітили гостроверхий каптур, що з'явився біля вікна. У цей момент вдарила блискавка, освітила кімнату і лазутчик негайно ж виявив Юдіф завдяки її білому одягу.

– Проклята відьма не спить і нахабно сидить за столом! – крикнув він приглушеним голосом своїм товаришам. І знизу почувся голос:

– Дай-но і мені подивитися!

Але поки вони змінювались і в кімнаті знову настала темрява, Юдіф швидко метнулася до ліжка, схопила з неї біле покривало й кинула його на стілець, після чого безшумно прихилила мене до ліжка, якого з вікна не було видно. Коли нова, ще більш сильна блискавка знову освітила кімнату один із братів, утупившись у стілець, ніби дуло двостволки, гукнув униз:

– Та це не вона, це якесь біле покривало. Посуд із-під кави стоїть на столі, й молитовник лежить поряд. Відьма, виявляється, побожна – хто б міг подумати!

Тим часом Юдіф шепотіла мені на вухо:

– Цей пройдисвіт обов'язково б тебе помітив, якби ми залишилися сидіти біля столу!

Але блискавка, грім та потоки дощу обрушилися з новою силою і змусили підглядачів піти від вікна. Ми чули, як вони струшували воду з каптурів і розбігалися врзнобіч, аби шукати прихистку в селі, – всі вони жили далеко звідси. Їх голоси вже змовкли, а ми все ще сиділи на ліжку та прислухалися до шуму грози, від якої весь будинок тремтів так, що я ніяк не міг зрозуміти, чи продовжує мене самого бити дрож. Тільки для того, щоб придушити це гнітюче тремтіння, я обійняв Юдіф і поцілував її в губи. Вона відповіла на мій поцілунок міцним і гарячим поцілунком. Але потім відразу ж вивільнилася з моїх обіймів і, відсторонюючись, сказала:

– Щастя буває тільки одне, воно нероздільне! Я не дозволю тобі довше залишатися тут, якщо ти не визнаєш, що ви з донькою вчителя кохаєте одне одного! Ти ж знаєш – брехня губить усе на світі!

Тоді я став без приховування розповідати їй від початку до кінця всю історію моїх відносин із Анною, з'єднуючи спокійну розповідь про Анну з описом своїх почуттів до неї. Я розповів Юдіфі в подробицях також історію минулого дня та поскаржився їй на боязкість і нерішучість, які завжди вставали між мною й Анною. Після того як я довго розповідав і скаржився їй, вона нічого мені не відповіла, але запитала:

– А як ти дивишся на те, що сидиш тут у мене?

Збентежений і осоромлений, я почав шукати слова, щоб відповісти. Нарешті я сказав, боячись:

– Та ти ж привела мене сюди!

– Це вірно, – відповіла Юдіф, – але пішов би ти з будь-якою іншою красивою жінкою, яка б тебе поманила? Подумай про це!

Я і справді подумав, а потім рішучим тоном сказав:

– Ні, ні з ким більше!

– Значить, ти мене теж трошки любиш? – вела далі Юдіф.

Тепер я зовсім розгубився: сказати «так» означало здійснити першу справжню зраду, я це відчував дуже чітко, – і все ж, коли я спробував чесно подумати, я зрозумів, що мені ще важче сказати «ні». Після деяких вагань я мовив:

– Так... але не так, як Анну!..

– А як же?

Я рвучко обійняв її та, глядячи її волосся й пестячи, вів далі:

– Бачиш... Для Анни я готовий на все, я готовий підкоритися кожному її знаку! Я хочу бути для неї гідним і вірним чоловіком, в усьому таким чистим і ясним, аби вона могла бачити мене наскрізь, як кристал! Я хочу, щоб думка про неї супроводжувала всі мої вчинки, щоб вона, навіть якщо я її більше ніколи не побачу, на віки вічні жила в моїй душі! Всього цього я не міг би зробити заради тебе! І все ж я всім серцем тебе люблю, і якби ти на доказ цього зажадала, щоб я відкрив свої груди і дав тобі встромити в них ніж, я б не задумався ні на мить, і нехай би моя кров крапля за краплею стікала на твої коліна!

Я сам злякався цих слів, але зараз же зрозумів, що в них немає перебільшення, що вони цілком відповідають тим почуттям, які я здавна несвідомо відчував до Юдіфі.

Припинивши раптово свої пестоші, я затримав руку на її щоці й зауважив, що по ній тихо стікає сльоза. Важко зітхнувши, вона сказала:

– Навіщо ж мені твоя кров!.. Ні, ніколи ще жоден чоловік не говорив мені, що він хоче бути переді мною вірним, чистим і ясним, а я ж люблю правду, як саму себе!

– Але я все ж не міг би бути всерйоз твоїм коханцем або навіть чоловіком! – сказав я з тугою в голосі.

– О, це я добре знаю, це мені й на думку не спадає! – заперечила Юдіф. – Я хочу, щоб ти правильно мене розумів. Я заманила тебе сюди, по-перше, тому, що мені хотілося цілуватись, я зараз це й буду робити, – ти мені для цього дуже підходиш! По-друге, я хотіла трошки зайнятися вихованням такого зарозумілого хлопчиська, як ти. І, по-третє, мені приносить задоволення, через брак іншого, любити в тобі того чоловіка, який іще не вийшов на білий світ, але якого я вгадала в тобі ще з дитячих років.

Вона схопила мене і почала цілувати, і мене огорнув такий жар, що я, прагнучи остудити його, цілував, утримував і знову цілував її вологі губи. Цілюючи Анну, я почувався так, мовби доторкнувся губами до свіжої троянди. Тепер же, коли я цілував гарячий, пружний рот Юдіфі, якесь таємниче, запашне дихання виходило від цієї красивої і сильної жінки та вливалось в мене живими струменями. Це розходження було таким відчутним, що в розпалі найжагучіших поцілунків, коли Юдіф шепнула майже подумки: «Чи думаєш ти тепер про свою подружку?» – я раптом відчув, як наді мною зійшла тиха зірка Анни.

– Так, – відповів я, – так! А тепер я йду!

Я спробував вивільнитися з її обіймів.

– Ну, якщо так, іди! – сказала вона й усміхнулася ледь помітною усмішкою.

Вона розімкнула свої оголені білі руки, але зробила це так дивно, так безсило, що у мене перехопило подих, і я відчув, як нестерпно боляче мені розлучатися з Юдіф. Я рушив до неї й знову хотів упасти в її обійми, але вона стрімко підвелася, ще раз поцілувала мене і, раптом відштовхнувши від себе, тихо сказала:

– Ну, збирайся, саме час іти додому!

Украй осоромлений, я заходився шукати свій капелюх і так поспішно зібрався, що Юдіф, голосно сміючись, ледве встигала за мною, щоб відчинити мені двері.

– Стій, – шепнула вона мені в дверях, – вийди з саду через задню хвіртку та обійди село задвірками!

І вона пройшла зі мною по саду, незважаючи на дощ і вітер, який віяв зі страшенною силою. Біля хвіртки вона зупинилася і сказала:

– Послухай-но, ось іще що! У моєму будинку не буває чоловіків, і ти перший, кого я цілувала за тривалий час! Я хочу залишитися вірною тобі, не питай – чому. Я поставила собі за мету випробувати себе, – так мені хочеться. За це я вимагаю, щоб ти приходив до мене завжди, коли живеш на селі, – приходив ночами і таємно. Вдень, на людях, ми поводитимемося так, мовби ми не хочемо й дивитись одне на одного. Я обіцяю тобі, що ти ніколи не відчуватимеш докорів сумління. У житті все піде зовсім не так, як ти собі уявляєш, і, можливо, з Анною теж усе буде по-іншому. Ти в цьому сам переконаєшся. Я тільки хочу тобі сказати, що потім ти радітимеш тому, що приходиш до мене!

– Ніколи не прийду я більше! – крикнув я сердито.

– Тихіше! Не так голосно! – сказала Юдіф, потім вона пильно глянула мені у вічі, так що крізь морок і негоду я вловив гарячий блиск її очей, і вела далі: – Якщо ти мені не присягнешся честю і всіма святими, що з'явишся знову, я зараз же заберу тебе з собою, покладу до себе в ліжко, і ти будеш спати у мене! Клянуся самим Господом Богом, це буде так!

Мені навіть не спало на думку розсміятись і знехтувати цю загрозу. З можливою швидкістю я пробелькотів обіцянку прийти знову й поспішив геть.

Я біг, не знаючи куди. Потоки дощу освіжали мене. Незабаром я вибрався з села і опинився на височині, по якій пішов далі. Світало, слабе ранкове світло пробивалося крізь бурхливу негоду. Я терзав себе гіркими докорами, я відчував себе зовсім розчавленим. І коли я раптом побачив під ногами маленьке озеро та будиночок учителя, який можна було тільки ледве розгледіти під сірим покровом дощу і досвітніх сутінків, – я впав, знесилений, на землю і розридався.

Дощ лив на мене не перестаючи, вітер поривами свистів над головою й понуро завивав у деревах, – я лежав і плакав, як дитина. Нікому не дорікав я, тільки самому собі, й навіть не подумував про те, щоб приписати Юдіфі якусь провину. Я відчував, що все моє єство розривається на дві частини, я хотів сховатися в Анни від Юдіфі та в Юдіфі від Анни. Але я дав собі обітницю ніколи більше не ходити до Юдіфі та порушити тим самим свою клятву, бо безмежно співчував Анні, яка спала мирним сном там, унизу, в цій сірій і мокрій низині. Нарешті я зібрався з силами і пішов униз, у напрямку до села. Я глянув на дим, що шугав із верхів і рваними хмарками розповзався під дощем. Дещо заспокоївшись, я почав думати про те, як у будинку мого дядька пояснити моє зникнення на цілу ніч, і вирішив сказати, що збився з дороги та проблукав до ранку. З часів дитинства вперше мені довелось удатися до брехні в ім'я певної мети; ось уже кілька років, як я не знав, що значить брехати, і думка про це змусила мене відчути себе так, ніби мене вигнали з чарівного саду, в якому я був деякий час бажаним гостем.

Частина третя

Розділ перший Праця і споглядання

Спав я до полудня – міцно і без сновидінь. Коли я отямився, все ще віяв теплий південний вітер і дощ не припинявся. Виглянувши у вікно, я побачив, як вище і нижче по долині сотні людей трудилися біля води, відновлюючи греблі та загати, – в горах мусило розтанути багато снігу, і слід було очікувати великого паводку. Річечка вже сильно розшумілась і стала сірувато-жовтою. Нашому будинку ніщо не загрожувало: він стояв на відгородженому надійною дамбою річковому рукаві, який гнав млин. Усі чоловіки пішли на роботу – рятувати луки, і за столом зі мною сиділи самі жінки. Пізніше вийшов і я і дививсь, як ці люди віддаються своїй справі з такою ж бадьорою енергією, з якою вчора віддавалися задоволенню. Вони вовтузилися з землею, деревом і камінням, стояли по коліна у воді та твані, махали сокирами, переносили фашини й балки, і коли восьмеро людей ішли, підпираючи плечем важку, довгу колоду, можна було подумати, що вони затіяли нову ходу; вся відмінність од вчорашнього полягала в тому, що не видно було димливих люльок. Я міг тут мало чим допомогти і тільки плутався у людей під ногами. Тому, пройшовши трохи берегом, я повернувся верхи через село і під час цієї прогулянки всюди спостерігав звичайну кипучу діяльність. Хто не був задіяний біля води, виїхав у ліс, щоб і там швидко покінчити з роботою, а на одній із селянських нив я помітив чоловіка, який орав так спокійно й зосереджено, наче він не провів святкової ночі й немов місцям цим не загрожувала ніяка небезпека. Я соромився того, що один блукаю так бездіяльно та безцільно, й тільки для того, щоб покінчити з цим, вирішив негайно повернутися в місто. Щоправда, я там нічого особливого не втрачав, і моя ніким не спрямовувана недолуга робота не уявлялася мені в цю мить привабливим притулком, мало того – вона здавалася нікчемною та пустою, але позаяк уже вечоріло й мені треба було крокувати по грязюці та під дощем до темряви, я, піддавшись аскетичному пориву, почав розглядати цю подорож як благо і, незважаючи на всі умовляння родичів, негайно зібрався в дорогу.

Хоч як лютувала негода і хоч яким важким був цей досить довгий шлях, я пройшов його немов по сонячній алеї. У мені прокинулися найрізноманітніші думки. Вони, не перестаючи, гралися загадкою життя, мов золотою кулею, і я був немало здивований, коли раптом опинився в місті. Підійшовши до нашого будинку, я побачив темні вікна та зрозумів, що матінка вже спить. Разом із сусідом, який повертався звідкись, я прослизнув у будинок, пробрався у свою кімнатку, і вранці мати широко розкрила очі, коли несподівано побачила мене перед собою.

Я зараз же помітив, що в нашій кімнаті сталася невелика зміна. Біля стіни стояла канапа, задешево продана матері одним знайомим, який не знав, куди її дівати. Канапа була найпростішою та найлегшою, криною лише солом'яником, білим із зеленим. Все ж це була дуже мила річ. І ось на ній лежала велика в'язка книжок, усі в однакових палітурках, з червоними ярличками та золотими заголовками на корінцях, томиків п'ятдесят, які були кілька разів туго захоплені міцною мотузкою. Це було повне зібрання творів Гете; бродячий торговець, який спокушав мене старими виданнями та пожовклими гравюрами і передчасно вводив мене в невеликі борги, приніс сюди ці книги, щоб я подивився їх і купив. За кілька років до того німець, столярний підмайстер, який лагодив щось у нас в кімнаті, випадково зронив: «Помер великий Гете», – і ці слова потім невідступно звучали в мені. Покійний, який був мені невідомий, проходив майже через усі мої справи та помисли, і здавалося, що до них до всіх прив'язані нитки, кінці яких зникали в його незримій руці. Тепер уже всі ці нитки немов зібралися для мене

в незграбному вузлі мотузки, яка обвивала книжки. Я накинувся на нього і квапливо почав розплутувати, коли ж вузол нарешті піддався, золоті плоди славного вісімдесятирічного життя пишно розсипалися по всій канапі, попадали через край на підлогу, і я, обхопивши їх розкинутими руками, ледь утримував усе це багатство. З цієї години я більше від канапи не відходив і читав сорок днів поспіль. За цей час ударили ще раз морози, а потім знову настала весна. Але білий сніг промайнув повз мене, як сон, і я лише смутно, краєм ока бачив його блиск. Насамперед я вхопився за ті томики, в яких, перегорнувши їх, можна було відразу впізнати драматичні твори, потім я почитав вірші, потім узявся за романи, потім за «Італійську подорож», коли ж потік звернув на прозові ниви повсякденної старанності, я вирішив не йти далі, почав знову спочатку й на цей раз зміг охопити поглядом цілі сузір'я, а також побачити, як гармонійно вони розташовуються, і між ними я розгледів окремі зірки, що виблискували дивним блиском, на кшталт «Рейнеке-лиса» або «Бенвенуто Челліні». Так я ще раз проблукавши цим небом, багато перечитав і відкрив насамкінець ще одну зовсім нову яскраву зірку: «Поезія і правда». Не встиг я дочитати цей том, як прийшов торговець і поцікавився, чи залишаю я книжки собі, позаяк з'явився інший покупець. За таких обставин скарб треба було оплатити готівкою, що зараз було понад мої сили. Мати добре бачила, що ці книжки для мене чомусь дуже важливі, але те, що я сорок днів тільки лежав і читав, збентежило її, вона вагалась, а торговець тим часом знову взяв свою мотузку, зв'язав книги разом, закинув їх на спину і відкланявся.

Ніби рій блискучих і співочих духів покинув кімнату, і вона відразу здалася тихою та порожньою; я схопився, озираючись, і міг би уявити себе в могилі, якби не затишний шерех, створюваний спицями для плетіння матері. Я вийшов на повітря. Старовинне місто, скелі, ліс, річка й озеро, різноманітне у своїх формах гірське пасмо були осяяні м'яким світлом березневого сонця, і в той час як мій погляд прагнув охопити все це, я відчував чисту й безтурботну насолоду, раніше невідому мені. То була затята любов до всього, що виникло й існує; вона шанує право і сенс будь-якого явища, відчуває внутрішній зв'язок і глибину світу. Любов ця вища, ніж корисливе викрадання художниками окремих подробиць, яке в кінцевому рахунку завжди призводить до дріб'язковості й непостійності; й вона вища, ніж сприйняття та відбір, викликані примхою чи романтичними пристрастями; тільки вона здатна запалити в людині рівне та незгасне полум'я. Все уявлялося мені тепер новим, прекрасним і чарівним, і я почав бачити і любити не тільки форму, а й зміст, сутність та історію речей. Не можна сказати, щоб на мене так відразу і зійшло прозріння; те, що поступово пробуджувалося у мені, безсумнівно, йшло від тих сорока днів; їх вплив на мене і став головною причиною наступних подій.

Тільки спокій, що становить ритм руху, тримає Всесвіт і визначає справжню людину; світ внутрішньо спокійний, гармонійний і безмовний, і такою має бути людина, якщо хоче його розуміти і сама, як дієва частка світу, відбивати його в образах. Спокій притягує життя, занепокоєння відлякує його; Господь Бог сидить, не подаючи ознак життя, тому світ і рухається навколо нього. До людини мистецтва це застосовне в тому розумінні, що вона має бути скоріше бездіяльно-споглядальною та пропускати явища світу перед своїм поглядом, ніж гнатися за ними, бо той, хто бере участь у святковій ході, не може описати її так, як той, хто стоїть біля дороги. Бездіяльність спостерігача аж ніяк не робить його зайвим або бездіяльним, бо тільки в сприйнятті такого спостерігача зримає набуває повного життя, і якщо він дійсно зрячий, то настане мить, коли він приєднається до ходи зі своїм золотим дзеркалом, подібно до восьмого короля в «Макбеті», показують у дзеркалі своєму ще багатьох інших королів. Та й саме споглядання у спокійного спостерігача не обходиться без *зовнішніх* дій і зусиль, як і глядачеві святкової ходи нелегко завоювати або утримати хороше місце. У цьому запорука свободи та вірності нашого погляду.

У моїх поглядах на поезію також відбувався переворот. Не знаю, як і коли, але я звик усе, що знаходив у мистецтві корисним, добрим і красивим, називати поетичним, і навіть об'єкти обраної мною професії, кольору та форми я називав не мальовничими, а поетичними, так само

як і всі події з життя людей, якщо ці події збуджували мою уяву. Це було, мені здається, правильно, бо один і той же закон робить різні речі поетичними або достойними відображення; але де в чому, що досі я називав поетичним мені довелося розчаруватися, – тепер я дізнався, що незрозуміле та неможливе, вигадливе та надмірне не є поетичним і що коли в русі світу панують спокій і тиша, то тут мають панувати простота і скромність посеред блиску і образів; тільки так можна створити щось поетичне або, що те ж саме, щось життєве та розумне; словом, так звану безцільність мистецтва не можна плутати з безпідставністю. Втім, це стара історія, тому що вже на прикладі Аристотеля ми можемо бачити, що його вагомим міркування про політичне красномовство у прозовій формі одночасно можуть слугувати найкращими рецептами і для поета.

Бо, як мені видається, істинні прагнення художника незмінно спрямовані на те, щоби вблагати об'єднувати все, що здається розділеним і різним, на те, щоб привести всі явища до єдиної життєвої основи. Віддаватися цьому прагненню, зображувати необхідне та просте з найможливішою силою та повнотою, постійно та в усьому бачачи суть речей, – це і є мистецтво. Тому художники тільки тим і відрізняються від інших людей, що вони відразу бачать істотне і вміють подати його з вичерпною повнотою, тоді як інші мусять упізнавати його, а впізнавши, цьому дивуватись; і тому ж не можна назвати великими майстрами тих художників, для розуміння яких потрібен особливий смак або художня освіта.

Мені не доводилося мати справу ні з людським словом, ні з виглядом людини, і я відчував, який щасливий уже завдяки тому, що можу ступити ногою нехай в найскромнішу царину, на земний ґрунт, по якому ходить людина, і тим самим зробитися в поетичному світі хоча б «хранителем килимів». Гете багато і з любов'ю говорив про красу пейзажу, і я без усякої зайвої самовпевненості вірив, що цей місток хоч як-небудь зв'яже мене з його світом.

Я хотів одразу взятися за справу, підходячи тепер до видимих предметів із любов'ю та увагою, хотів повністю дотримуватися природи, не дозволяти нічого зайвого або непотрібного й наносити кожен штрих із ясним розумінням мети. Подумки я вже бачив перед собою безліч малюнків – усі вони були красиві, благородні та змістовні, виконані ніжними та сильними штрихами, з яких жоден не був позбавлений значення. Я вирушив за місто, щоб почати перший аркуш цього чудового зібрання; але тут виявилось, що я мушу почати з того самого місця, де востаннє зупинився, і що я зовсім не в змозі раптом створити щось нове, бо для цього мені спочатку треба було б побачити нове. Але позаяк у моєму розпорядженні не було жодного малюнка справжнього майстра, а розкішні плоди моєї фантазії перетворювалися на ніщо при першому дотику олівця до паперу, я сфабрикував якусь мазанину, намагаючись вибратися зі своєї колишньої манери, яку зневажав, а тепер іще й зіпсував. Так і промучився я кілька днів, – у мріях своїх я бачив прекрасні, сповнені життєвою правдою малюнки, але рука моя була безпорадна. Мені стало страшно, мені здавалося, що коли справа не піде на лад, я змушений буду відразу ж відкинути всяке сподівання, і, зітхаючи, я просив Бога допомогти мені в моїй нужді. Я молився тими ж дитячими словами, що і десять років тому, без кінця повторюючи одне і те ж, і сам помітив це, півголосом бурмочучи молитву. У роздумі призупинив свою гарячкову роботу і, поринувши у свої думки, неуважно дивився на папір.

Розділ другий

Чудо і справжній майстер

Раптово на білий аркуш, який лежав у мене на колінах, яскраво освітлений сонцем, упала тінь; я злякано озирнувся і побачив за собою миловидого, не по-нашому одягненого чоловіка, від нього й падала ця тінь. Він був високий і стрункий; на обличчі його, значному і серйозному, вирізнявся ніс із сильною горбинкою, вуса були старанно закручені. Білизна його було дуже тонкого полотна.

– Можна поглянути на вашу роботу, юначе? – заговорив він зі мною правильною німецькою мовою.

Зраділий і збентежений, я простягнув йому свій начерк, і незнайомиць якийсь час уважно розглядав його, потім він запитав, чи немає у мене з собою в теці інших малюнків і чи хочу я стати справжнім художником. Коли я писав з натури, у мене завжди було при собі кілька малюнків, зроблених за останній час: мені просто було б неприємно в невдатний день повертатися з порожньою текою. І тепер, витягуючи одну за одною ці роботи, я докладно і довірливо розповідав про свої художні спроби незнайомцю, бо по тому, як він розглядає мої малюнки, було видно, що він розбирається в живописі, а можливо, і сам художник.

Це підтвердилося, коли він указав мені на мої головні помилки, порівняв начерк, над яким я працював, із натурою й так добре пояснив мені, які особливості ландшафту слід вважати істотними, що я і сам це побачив. Я був безмірно щасливий і притих, як людина, що радісно приймає вчинене їй благодіяння, а він тим часом порівнював купи дерев на моїм папері з натурою, тлумачив про світлотінь та форму і на краєчку аркуша, легко накидавши кілька майстерних штрихів, створював те, що я марно шукав.

Не менше півгодини розмовляв він зі мною, потім сказав:

– Ви от згадали про добродія Хаберзаата. А чи знаєте ви, що сімнадцять років тому і я був одним із духів, заповонених у його зачарованому монастирі? Але я вчасно звідти втік і відтоді постійно жив в Італії та у Франції. Я пейзажист, звати мене Ремер, і я маю намір деякий час пробути на батьківщині. Мені було б приємно допомогти вам. У мене з собою кілька моїх робіт, загляньте до мене в найближчі дні, а то, якщо хочете, ходімо відразу!

Я поспішно склав свої речі та пішов за художником, сповнений урочистою гордістю. Мені часто доводилося чути про нього, позаяк він був героєм справжніх легенд у «трапезній», і майстер Хаберзаат бував вельми гордий, коли чув, що його колишній учень Ремер став у Римі знаменитим акварелістом і продає свої роботи тільки можновладним особам і англійцям. Дорогою, поки ми ще перебували просто неба, Ремер звертав мою увагу на багато чого з того, що слід помічати у природі. Повний наснаги, я пильно дивився туди, куди він указував легкими помахами руки; я був вражений, коли виявив, що раніше, власне, не бачив майже нічого там, де, мені здавалось, я бачу все, і ще більше я дивувався тому, що тепер знаходив важливе і повчальне здебільшого в таких явищах, яких раніше не помічав або не вважав суттєвими. Все ж мене тішило, що я більш-менш розумію мого супутника, говорив він про густу й усе ж прозору тінь, чи про м'який тон, чи про вишуканий вигин дерева. Пізніше, після декількох прогулянок із художником, я звик розглядати й оцінювати професійно всю панораму ландшафту не як щось замкнуте в собі, а лише як галерею картин і етюдів, тобто як щось, видиме тільки з належної точки зору.

Коли ми дісталися квартири Ремера, що складалася з кількох ошатних кімнат у багатому особняку, художник одразу ж поставив на стілець перед канапою свої теки, посадив мене поруч із собою і почав перевертати і встановлювати один за одним найбільш варті уваги та найцінніші зі своїх етюдів. Усе це були великі італійські замальовки на товстому, грубозернистому папері, зроблені аквареллю, але зовсім новим для мене способом, невідомими мені сміливими

та дотепними засобами. У цих малюнках було стільки ж гармонії й аромату, скільки ясності й сили, а головне – кожен мазок доводив, що вони написані з натури. Я не знав, що мене більше тішить – блискуча і захоплива майстерність трактування чи самі зображені предмети, бо від сильних, темних груп кипарисів навколо римських вілл, від прекрасних Сабінських гір до руїн Пестума, до блискучої Неаполітанської затоки та берегів Сицилії з їх невиразними контурами переді мною вставала картина за картиною з усіма дорогоцінними ознаками часу, місця і сонця, під яким вони виникли. Мальовничі монастирі та замки блищали у променях цього сонця на гірських схилах, небо і море спочивали у глибокій синяві або у веселому сріблястому сяйві, і тим же сріблястим сяйвом був залитий розкішний і благородний рослинний світ із його класично простими та все ж досконалими формами. І тут же співали і дзвеніли італійські імена, коли Ремер називав предмети і висловлював зауваження про їх характер і стан. Час від часу, підводячи очі від аркушів і оглядаючись на всі боки, я помічав у кімнаті різні предмети – червону шапочку неаполітанського рибалки, римський складаний ніж, нитку коралів або срібну шпильку для зачіски; потім я уважно і захоплено придивлявся до мого нового покровителя, до його білого жилета, до його манжетів; і лише коли він перевертав аркуш, мій погляд повертався до малюнка, щоб іще раз побіжно оглянути його, перш ніж з'явиться наступний.

Коли ми покінчили з цією текою, Ремер дозволяв мені нашвидку зазирнути і в інші; одна з них містила безліч виконаних у фарбах деталей до картин, інша – кілька олівцевих начерків, третя – тільки те, що мало відношення до моря, судноплавства та рибальства, четверта, врешті, – різні явища природи та чудеса забарвлення, як Блакитний грот, незвичайні конфігурації хмар, виверження Везувію, палаючі каскади лави і так далі. Потім, провівши мене до іншої кімнати, він показав мені те, над чим працював тепер, – досить велику картину, що зображувала сади навколо вілли д'Есте. Гігантські темні кипариси височіли над трепетними виноградними лозами та лавровими кущами, над мармуровими фонтанами та балюстрадаю, що потопала в квітах, до неї припала самотня фігура – Аріосто в чорному лицарському вбранні та зі шпагою. Далі видно було будинки й дерева Тіволі, овіяні пахощами, а за ними відкривався широкий простір полів, залитих вечірнім пурпуром, в якому на самісінькому обрії плавав купол Святого Петра.

– На сьогодні досить! – сказав Ремер. – Приходьте частіше хоч щодня, якщо буде охота. Приносьте свої роботи, можливо, я дам вам скопіювати дещо. Тоді ви засвоїте легшу та доцільнішу техніку.

З найбільшою вдячністю і шанобливістю я попрощався з ним і підстрибом подався додому. Там я найкрасномовнішими словами розповів матері про свою дивовижну та щасливу пригоду й не забув зобразити незнайомого важливого пана і художника в усій красі, на яку я був здатний; я був радий, що нарешті можу вказати їй на приклад блискучого успіху, який утішив би її в невизначеності мого власного майбутнього, тим більше що й Ремер вийшов із убогого розплідника Хаберзаата. Одначе сімнадцять років, які Ремер мав провести на чужині, щоб домогтися таких досягнень, не викликали у матінки ніякого захоплення; крім того, вона вважала добробут незнайомця далеко не доведеним, якщо він повернувся на батьківщину такий самотній і нікому не відомий. Але у мене був інший, таємний доказ того, що надії мої обґрунтовані: адже Ремер з'явився відразу ж після того, як я сотворив молитву, а я, незважаючи на моє бунтарство проти церкви, все ще був неабияким містиком, коли справа стосувалася мого особистого благополуччя.

Матері я про це нічого не сказав. Перш за все між нами не було заведено занадто розводитися на такі теми; а потім, хоча мати і твердо сподівалася на допомогу Божу, їй не сподобалося б, якби я почав розписувати таку надзвичайну й ефектну пригоду. Вона була задоволена і тим, що ми, по Божій волі, не залишалися без шматка хліба і що в скрутну хвилину в прикорті своїй вона завжди могла звернутися до допомоги з неба; тому вона, ймовірно, не без глузування спинила б мене; це тим більше спонукало мене весь вечір роздумувати над подією, і я

мушу зізнатися, що відчуття у мене було двоїсте. Я не міг звільнитися від уявлення про якийсь довгий дріт, за який незнайомиць нібито був притягнутий за моїм благанням, але випадковість, як щось протилежне цьому безглуздому уявленню, була мені ще менш до вподоби, бо тепер я не міг навіть подумати про те, що все це могло і не статися. Відтоді я звик запам'ятовувати такі щасливі події (а також і сумні, коли я схильний був бачити в них покарання за скоєний мною гріх) як непорушні факти і дякувати за них Господа, не уявляючи, однак, що все сталося саме заради мене. Але щоразу, коли я не бачу виходу зі скрути, я не можу втриматися від того, щоб не шукати рішення в молитві, щоб не вбачати причину ударів долі в моїх провинах і щоб не давати обітниця виправлення.

Палаючи нетерпінням, я виждав один день, а наступного пішов до Ремера з цілим вантажем моїх колишніх робіт. Він прийняв мене з люб'язною запобігливістю, уважно та співчутливо розглянув мої малюнки. При цьому він не скупився на цінні поради, а коли ми завершили, сказав, що перш за все я маю звільнитися від своєї старої безпорадної манери, тому що так я не зроблю нічого путнього. Я маю старанно малювати з натури м'яким олівцем і почати з того, щоб засвоїти його, Ремера, манеру, в чому він мені охоче допоможе. Він відшукав у своїх теках кілька простих етюдів олівцем та фарбами, які я мав скопіювати на пробу, і коли після цього я хотів попроситися, він сказав:

– Та ви посидьте тут іще годинку! За ранок ви однаково вже нічого не зробите. Постежте за моєю роботою, і ми побалакаємо!

Я охоче погодився, прислухався до тих зауважень, які він робив із приводу своєї роботи, і вперше спостерігав, як просто, вільно і впевнено працює майстер. Переді мною засяло нове світло, і коли я уявляв собі, як я працював у моїй колишній манері, мені починало здаватися, що до цього дня я тільки плів панчохи або робив щось подібне.

Швидко скопіював я отримані від Ремера аркуші, працюючи так весело й удачливо, як це буває з першого розгону. А коли я приніс їх йому, він сказав:

– Ну що ж, справа йде відмінно! Дуже добре!

Погода того дня була прекрасна, і він запросив мене на прогулянку, під час якої пов'язував те, чого я вже навчився в його оселі, з живою природою, а в проміжках звіряв мені свої думки про інші речі, людей і події – то суворо-критично, то жартівливо, і я побачив, що відразу придбав надійного вчителя і цікавого, ввічливого друга.

У мене виникла потреба незмінно бути біля нього, і я все частіше користувався дозволом його відвідувати. І ось одного разу, ґрунтовно і вже дещо суворіше проглянувши мою роботу, він сказав мені:

– Вам було б корисно ще деякий час перебувати повністю під керівництвом викладача; та й мене б тішило і розважило, якби я міг запропонувати вам свої послуги. Але мої обставини, на жаль, не такі, щоб я міг навчати вас без будь-якої винагороди – хіба тільки у вас зовсім немає для цього коштів. Порадьтеся з вашою матінкою, чи не погодиться вона дещо витратити щомісяця на цю справу. Я ще якийсь час пробуду тут і сподіваюся за півроку настільки просунути вас уперед, аби згодом ви стали більш підготовленим і самі були в змозі знайти собі заробіток, коли підете подорожувати. Ви б приходили щоранку о 8:00 і весь день працювали у мене.

Я не міг бажати нічого кращого і щодуху пустився додому повідомити матері про цю пропозицію. Однак вона не вхопилася за неї, як я, і, позаяк ішлося про витрату чималих коштів, а значну частину суми, сплаченої Хаберзаату, я і сам вважав викинутою на вітер, вона спершу пішла просити поради у того поважного пана, в якого вже колись побувала. Матінка розраховувала, що цей чоловік, в усякому разі, знатиме, чи дійсно Ремер такий шанований і знаменитий художник, за якого я його ретельно видаю. Порадник знизав плечима і, щоправда, визнав, що Ремер як художник талановитий і його хвалять за кордоном, але про його особистість відгукнувся туманно: про нього не говорять гарного, але докладніше нічого не відомо, нам, мовляв, краще бути з ним насторожі. В усякому разі, він пред'являє занадто великі вимоги, наше

місто ж не Рим і не Париж, і взагалі було б доцільніше зберегти ці кошти для моїх мандрівок; а в дорогу мені потрібно вирушити якомога скоріше, щоб самому все побачити й оволодіти тим, чим володіє Ремер.

Слово «мандри» звучало вже не вперше, і його було достатньо, щоб зміцнити матір у рішучості відкладати кожен вільний гріш на моє спорядження. Тому вона повідомила мене про висловлені їй сумніви, щоправда, не надаючи надто великого значення тому, що відносилось до особистості художника. Натяки на його минуле я відкинув з обуренням, позаяк заздалегідь був проти цього озброєний, знаючи з деяких загадкових висловлювань Ремера, що він не в ладах із суспільством і зазнав багато несправедливості. Між нами навіть виробилася для цієї теми особлива мова: я вислуховував його скарги з шанобливим співчуттям і відповідав на них так, мовби сам уже переніс гіркі образи або принаймні мусив їх побоюватися, мовби я готовий був їх стійко зустріти й помститися разом і за себе і за нього. Якщо Ремер потім стримував мене і нагадував, що я не можу знати людей краще, ніж він, мені доводилося миритися з цим, і він із поважним виглядом повчав мене, з чого потрібно починати, щоб поставити себе належним чином, але я при цьому все-таки погано розумів, про що, власне, йдеться і в чому полягають його образи.

Я швидко прийняв рішення і сказав матінці, що хочу принести в жертву мистецтву те золото, яке ще залишалось в моїй колись розграбованій скарбничці. На це вона нічого не могла заперечити. Отже, я взяв медаль і кілька збережених дукатів і відніс усе це золотареві. Той сплатив мені сріблом, і я, прийшовши з грошима до Ремера, сказав йому, що можу витратити лише цю суму і хотів би за її рахунок користуватися не менше чотирьох місяців його викладанням. Він запобігливо відповів, що його побажання не треба розуміти так уже буквально. Якщо я роблю, що можу, як і личить учневі художника, за ним діло не стане – він теж, поки живе тут, робитиме все, що в його силах, і я можу прийти і почати з завтрашнього ж ранку.

Так я з найбільшим задоволенням влаштувався у нього. Першого і наступного дня заняття йшли досить приємно та спокійно, але вже з третього дня Ремер заспівав зовсім на інший лад: налаштувавшись раптом надзвичайно критично і суворо, він почав безжально ганити мою роботу і доводив мені, що я не тільки нічого ще не вмю, але що я до того ж недбалий і неуважний. Це здалося мені надзвичайно дивним; я трохи підтягнувся, але похвали за це не дочекався. Навпаки, Ремер ставав усе суворішим та насмішкуватішим і осуд свій утілював далеко не в найввічливіші вислови. Тоді я серйозніше опанував себе, але й закиди стали серйознішими, вони гнобили мене, і, зрештою, зовсім пригнічений і принижений, я взявся при кожному штриху гарненько оглядати місце, куди він мав лягти, і то клав його ніжно та обережно, то після короткого вагання кидав на щастя, як гральну кістку, і намагався при цьому робити все точно так, як вимагав Ремер. Так я все ж потроху вийшов у більш вільний фарватер і тихенько поплив до своєї мети – непогано виконаного малюнка. Але хитрун помітив мій намір і несподівано ускладнив мої завдання. Мої біди почалися заново, і критика маестро розцвіла пишніше, ніж до цього. І знову я ціною великих зусиль почав наближатися до відносної бездоганності й знову був відкинутий назад іще більш важким завданням, замість того щоб, як я сподівався, хоч деякий час спочивати на лаврах досягнутого. Так Ремер кілька місяців тримав мене в підпорядкуванні, але таємничі розмови про завдані йому образи та про інші такі речі тривали, – закінчивши денну працю або вирушаючи на прогулянку, ми спілкувались, як і раніше. Так утворилися досить дивні стосунки. Іноді посеред змістовної дружньої бесіди Ремер раптово нападав на мене:

– Що це ви зробили? Що це таке? Господи Ісусе! Вам кіптява в очі потрапила?

Я відразу змовкав і, обурений та розгніваний на нього і на себе самого, з болісно напруженою увагою знову брався за роботу.

Так я нарешті пізнав справжню важку працю, та вона не стала для мене тягарем, адже вона у самій собі несе нагороду – новий відпочинок і вічне оновлення. Я виявився тепер у

зможі взятися за великий етюд Ремера, який скоріше можна було б назвати картиною, і зробити з нього таку копію, щоб мій учитель залишився задоволений.

– Досить працювати в цьому напрямку, – сказав він, – інакше ви перемалюєте всі мої теки. Вони становлять моє єдине надбання, і, при всій дружбі до вас, я не хочу, щоб у чужих руках були хороші дублікати.

Завдяки цим заняттям я, хоч як це дивно, почав почуватися в південних краях набагато більше вдома, ніж у себе на батьківщині. Зразки, за якими я працював, усі виникли просто неба і були чудово виконані; до того ж мою роботу весь час супроводжували розповіді та зауваження Ремера, і я з такою виразністю бачив і південне сонце, і небо, і море, як коли б сам побував в Італії.

Особливу чарівність являли для мене залишки грецького зодчества, що зустрічалися там і сям. Поетичне хвилювання опановувало мене, коли мені доводилося вирізняти на тлі синього неба залиті сонцем мармурові портики доричного храму. Горизонтальні лінії фриза, архітрава і карниза, а також канелюри колон треба було проводити з найделікатнішою точністю, з істинним благоговінням, повільно і все ж упевнено та витончено. Тіні, що падали на цей благородний золотистий камінь, були чисто-блакитні, й якщо я довго дивився на цю блакить, мені починало здаватися, що переді мною справжній храм. Кожен просвіт між кроквами, крізь який проглядало небо, кожен зазубень на канелюрах були для мене священні, і я запам'ятовував їх точно, без найменших відступів.

У речах мого батька виявилася праця з архітектури, що містила історію стародавніх стилів із поясненнями та гарними докладними зображеннями. Тепер я витягнув її та заходився жадібно вивчати, щоб краще зрозуміти античні руїни й до кінця пізнати їх велику цінність. Я згадував також прочитану мною «Італійську подорож» Гете. Ремер багато розповідав мені про людей і звичаї, про минуле Італії. Він майже нічого не читав, окрім Гомера в німецькому перекладі й Аріосто італійською мовою. Він і мені запропонував читати Гомера, і я не змусив просити себе двічі. Спочатку справа йшла не особливо добре; щоправда, я все вважав прекрасним, але простота і титанічність були мені ще занадто незвичні, і я подовгу не витримував. Але Ремер звернув мою увагу на те, як Гомер для кожної дії та становища застосовує єдино доречне та необхідне слово, як будь-яку посудину, будь-яке вбрання, що він їх описує, сповнені найтоншого смаку і як, зрештою, кожна ситуація й кожен моральний конфлікт, при всій їх майже дитячій простоті, пройняті найвищою поезією.

– У наші дні люди все більше вимагають вишуканого, цікавого, пікантного, не підозрюючи в тупості своїй, що не може бути на світі нічого більш вишуканого, пікантного і вічно нового, ніж будь-яка гомерівська вигадка, безсмертна у своїй класичній простоті! Я не бажаю вам, милий Лее, коли-небудь на своєму досвіді відчути вишукану, пікантну істину в становищі Одиссея, коли він, голий і вимазаний у твані, з'явився перед Навсікаєю та її подругами! Хочете ви знати, як це буває? Зупинімося на цьому прикладі! Якщо вам коли-небудь доведеться, далеко від батьківщини і всього, що вам дороге, поневірятися на чужині, де ви багато чого бачили та багато чого дізналися, де вас пригнічують горе та клопоти, де ви до того ж чахнете у злиднях і самотності, – вам неодмінно присниться вночі, що ви наближаєтеся до батьківщини; вона сяє і міниться перед вашим поглядом найпишнішими барвами; ви бачите перед собою ніжні, милі, улюблені обличчя; й раптом ви помічаєте, що на вас брудне лахміття, крізь яке видніється голе тіло... Невимовний сором і жах охоплюють вас, ви намагаєтеся прикритися, схватись – і прокидаєтеся в холодному поту. Такий споконвіку сон бідолашного бродяги, і значить, Гомер узяв цей стан із глибоких і вічних надр людського буття!

Тим часом добре було, що інтереси Ремера стосовно моїх копій із його етюдів збіглися з моїми інтересами. Коли я тепер, підкорившись його вимозі, знову опинився віч-на-віч із природою, стало ясно, що вся моя вправність у копіюванні та все моє знання Італії можуть виявитися не більше ніж порожнім самообманом. Мені коштувало величезної наполегливості

та праці досягти в моїх замальовках хоча б однієї десятої частки того, що мені вдалося в копіях; перші спроби закінчилися майже цілковитою невдачею, і Ремер злорадно сказав:

– Ні, друже, не так усе це скоро! Я був упевнений, що інакше статися не може. Пора вам тепер стати на власні ноги або, вірніше, почати бачити на власні очі! Зробити непогану копію з хорошого етюд, це ще мало чого варте. Ви думаєте, що це так просто, що можна діставати місяць із неба чужими руками?

І ще багато чого він говорив такого. І знову спалахнула війна – його осуд знову нападав на мою старанність, намагаючись випередити її та підставити їй ніжку. Ремер вирушав за місто разом зі мною і сам писав етюди, так що я весь час був у нього на виду. Тут уже не годилося пускати в хід хитрощі та виверти, які я дозволяв собі у Хаберзаата; Ремер, здавалося, проникав поглядом крізь каміння та дерева й бачив, наскільки сумлінний кожен штрих. Ледве глянувши на яку-небудь гілку, зображену мною, він уже знав, що вона занадто товста або занадто тонка, коли ж я помічав, що врешті-решт могла ж вона вирости й така, він говорив:

– Киньте це! Природа розумна, і їй треба вірити. А крім того, ми добре знаємо такі штучки. Бачили ми таких фокусників! Чи не ви перший намагаєтеся замилити очі природі та своєму вчителю.

Розділ третій

Анна

Мені потрібно було до кінця використовувати недовге перебування Ремера в нашому місті, а тому я й думати не міг про те, щоб побувати в селі, хоча вже не раз мені передавали звідки привіти й вісті. Але тим більше мріяв я про Анну, коли працював і навколо мене шуміли зелені дерева. Моє навчання тішило мене, – адже воно стосувалось і її; відчуваючи себе багатого багатшим досвідом у порівнянні з минулим роком, я сподівався придбати тепер деяку підставу для сподівань, які сам дозволив собі мати.

Настала осінь, і коли я одного разу опівдні прийшов додому попоїсти, в нашій кімнаті на плетеному дивані лежала чорна шовкова накидка. Радісно здивований, я підійшов ближче, підняв легку, приємну на дотик тканину й розглянув її з усіх боків. Потім поспішив на кухню, – там матінка готувала обід, і не такий, як звичайно. Вона повідомила мене про приїзд учителя і його дочки, але тут же стурбовано додала, що, на жаль, вони прибули сюди не для свого задоволення, а щоб побувати у знаменитого лікаря. Перейшовши до кімнати і накриваючи на стіл, вона в кількох словах пояснила мені, що в Анни з'явилися дивні та тривожні ознаки якоїсь хвороби, що вчитель дуже пригнічений, та й вона, моя мати, – не менше: судячи з усього вигляду бідолашної дівчинки, можна було вважати, що це тендітне створіння довго не протягне.

Я сидів на канапі, міцно тримаючи в руках накидку та з подивом слухаючи ці слова, – вони були для мене такими несподіваними та чужими, що я був більше здивований ними, ніж переляканий. У цю мить відчинилися двері, й увійшли наші гості, настільки ж улюблені нами, наскільки і широко шановані. Застуканий зненацька, я підвівся, пішов їм назустріч, і тільки збираючись подати Анні руку, помітив, що все ще тримаю її накидку. Вона почервоніла й розсміялась, а я зніяковіло стояв перед нею; вчитель дорікнув мені в тому, що я за все літо жодного разу в них не з'явився; поки ми обмінювалися люб'язностями, я забув про те, що мені розповіла матінка, до того ж ніщо не впадало мені у вічі й не нагадувало про це. І лише коли ми вже сиділи за столом, якась підвищена ласкавість і уважність матінки до Анни змусила мене насторожитись, і тепер я наче почав помічати, що дівчина трохи виросла, але в той же час стала більш ніжною та тендітною. Колір її обличчя був прозорим, а навколо очей, що якимось по-особливому блищали то вогником колишніх днів, то глибокою мрійливою задумою, лягла тінь страждань. Вона була жвавою й багато говорила, а ж мовчав, слухав і дивився на неї; вчитель теж був жвавий і взагалі тримався, як зазвичай, бо коли на долю близьких нам людей випадають негаразди та страждання, ми не вдаряємось у плаксивість, а майже з першої миті поводимося з таким же самовладанням і віддаємося такій же зміні надій, страхів та ілюзій, як і самі жертви. Проте він усе ж попросив дочку не занадто багато говорити, а в мене поцікавився, чи знаю я вже про причину їх маленької подорожі, та додав:

– Так, милий Генріху! Моя Анна, мабуть, має намір розхворітись! Але не падаймо духом! Лікар сказав, що поки ще нічого визначити і вжити не можна. Зробивши нам деякі вказівки, він звелів спокійно повертатися до себе і жити там, а не переїжджати сюди, – тамтешнє повітря для Анни сприятливіше. Цей лікар дасть нам листа до нашого лікаря та буде час від часу наїжджати сам, аби спостерігати за хворою.

Я не знав, що мені сказати й як висловити своє співчуття; але я густо почервонів, мені було соромно, що я теж не хворий. Анна при словах батька з усмішкою подивилася на мене, ніби їй було шкода мене за те, що мені доводиться вислуховувати такі неприємні слова.

Після обіду вчитель попросив показати йому що-небудь із моїх робіт, я приніс товсту теку й почав розповідати про мого маестро. Але в гостя було мало часу, і він незабаром пішов у різних справах і за покупками. Матінка пішла з ним, і я залишився наодинці з Анною. Сидячи на плетеній канапі, вона продовжувала уважно розглядати мої роботи, а я розкладав перед нею

малюнки та пояснював їх. У той час як вона дивилася на мої пейзажі, я поглядав на неї, – іноді мені доводилося нахилитись до неї, іноді ми подовгу тримали разом якийсь аркуш, але ніяких інших виявів ніжності між нами не було, бо в той час, як я бачив у ній якусь нову істоту й навіть здалеку боявся образити її, вона дарувала свою увагу та свою радість тільки моїм роботам, не бажаючи розлучатися з ними, на мене ж поглядала тільки мигцем.

Раптом вона сказала:

– Тітонька звеліла тобі передати, щоб ти зараз же приїхав разом із нами, а то вона розсердиться! Поїдеш?

– Так, тепер я вже можу! – відповів я і додав: – Що, власне, з тобою?

– Ах, я й сама не знаю! Я завжди втомлююсь, іноді мені буває не по собі. Інші стривожені цим більше, ніж я сама!

Матінка і вчитель повернулися; крім неприємних пакетів із аптеки, які батько Анни з прихованим зітханням поклав на стіл, він приніс їй подарунки: тонких тканин на сукні, велику теплу шаль і золотий годинник, – наче цими цінними, розрахованими на тривале користування речами він хотів змусити долю повернути на краще. Анна злякалася, побачивши такі дорогі речі, але вчитель сказав, що вона давно заслужила їх, а невеличка купка грошей не має для нього ніякої ціни, якщо він не може витратити їх, аби хоч трохи втішити свою доньку.

Мабуть, він був задоволений, що я поїду з ними; матінка теж дивилася на це схвально і приготувала мені потрібні речі, поки я ходив у готель за візком, який було там залишено. Анна була чарівна, коли, тепло загорнувшись і під вуаллю, сіла поруч з учителем. Я зайняв переднє місце і взяв віжки, щоб правити вгодованою конячкою, що нетерпляче рила копитом землю. Матінка довго ще не відходила від візка, все знову і знову пропонуючи вчителю всіляку допомогу і висловлюючи готовність, якщо знадобиться, приїхати і доглядати за Анною. Сусіди виглядали з вікон, через що безмірно росло моє марнославство; нарешті я торкнув коня і покотив по вузькій вулиці з моїми милими супутниками.

Осінній день, який уже хилився до вечора, заливав усе навколо сонячним блиском. Ми їхали селами, полями, бачили гаї та пагорби, які тонули в трепетному серпанку, чули далеко звуки мисливських рогів, зустрічали скрізь вервечки возів, навантажених плодами осені. Тут люди готували корзини для збору винограду та збивали великі чани; там рядами стояли на полях, викопуючи із землі картоплю. В інших місцях вони переорювали свої ниви, і навколо орача збиралася вся родина, приваблена осіннім сонцем. Усе було сповнене життя і бадьорого руху. Погода стояла така тепла, що Анна відкинула зелену вуаль і показала миле своє обличчя. Ми всі троє забули, чому, власне, їдемо по цих дорогах, учитель був говіркий і розповідав усякі історії про місця, які ми проїжджали, показував нам будинки, де жили відомі люди, чії охайні, багаті садиби свідчили про мудру хазяйновитість їх власників. У деяких із них теж були гарненькі дочки; проносячись стороною, ми намагалися побачити їх, і, якщо це вдавалось, Анна кланялась їм зі скромною гідністю дівчини, що сама є чарівною квіткою своєї країни.

Сутінки згустилися значно раніше, ніж ми дісталися мети, і в темряві я раптом згадав, що дав Юдіфі обіцянку відвідувати її щоразу, як мені випаде бути в селі. Анна знову закуталась і опустила вуаль, і я тепер сидів біля неї, оскільки вчитель, який краще знав дорогу, взяв у мене віжки. Темрява зробила нас мовчазнішими, і в мене був час подумати, як мені бути.

Чим більш неможливим здавалося мені стримати обіцянку, тим менш я був здатний хоча б у думках образити те створіння, яке перебувало біля мене і тепер легко до мене пригорнулося, тим наполегливіше складалося переконання, що я таки не можу порушити слово, бо, тільки повіривши йому, Юдіф відпустила мене тієї ночі. І я не забарився переконати себе, що таке віроломство образить її і завдасть їй болю. Ні за що на світі я саме перед нею не хотів би опинитися в ролі негідного чоловіка, в ролі людини, яка зі страху дає обіцянку, а потім зі страху ж її порушує. Тут я знайшов дуже, як мені здавалося, розумний вихід, – він мусив принаймні виправдати мене перед самим собою. Варто було мені оселитись у вчителя, і я вже не жив

у селі; а приходячи туди вдень, я не був зобов'язаний бачитися з Юдіф, яка поставила мені умовою лише нічні й таємні відвідування під час мого перебування в селі.

Тому, коли ми доїхали до будинку вчителя й застали там мою тітоньку з двома доньками та сином, які чекали нас, аби відразу ж відвезти мене з собою в тім же візку, я несподівано оголосив, що хочу залишитися тут, і стара Катаріна поспішно вийшла готувати мені приміщення. Анна ж була сильно стомлена, у неї почався напад кашлю, і їй треба було негайно лягти в постіль. Вона підвела мене до зграбного столика, на якому розміщено було її книжки, а також папір, писемне та робоче приладдя, поставила тут лампу і сказала з усмішкою:

– Батько весь вечір залишається зі мною, поки я не засну, і читає іноді мені вголос. А ти поки що, коли хочеш, розважайся тут. Подивись, я готую тобі подарунок!

І вона показала мені вишивку для невеликого бювара, що зображувала квіти по тому малюнку, який я кілька років тому зробив у альтанці й підніс їй. Наївна картинка висіла над її столиком. Потім вона дала мені руку і промовила з тихою скорботою і в той же час привітно:

– Добраніч!

– Добраніч! – так само тихо відповів я.

Через кілька хвилин увійшов учитель, і коли він знову відбув, аби піти в кімнату до Анни, я побачив, що він захопив із собою маленький молитовник в опатній палітурці. А я розглядав усі дрібнички, що лежали на столі, погрався ножицями Анни і не міг серйозно уявити собі, що їй загрожує будь-яка небезпека.

Розділ четвертий

Юдіф

Я був гостем у будинку моєї коханої й тому прокинувся вранці дуже рано, коли всі ще міцно спали. Відчинивши вікно, я довго дивився на озеро, чії високі лісисті береги блищали у променях ранкової зорі, в той час як пізній місяць іще стояв на небосхилі, яскраво відбиваючись у темній воді. Я стежив за тим, як він мало-помалу бліднув перед сонцем, яке тепер позолотило жовті крони дерев і кидало ніжне сяйво на посиніле озеро. Але ось повітря знову потьмяніло, легкий туман спершу ліг сріблястим покривалом на всі предмети, а потім почав гасити одну блискучу картину за одною, від чого колом почався хоровод миттєвих спалахів; і раптом імла так згустилася, що я міг бачити тільки садок перед будинком; потім туман огорнув і його, проникнувши сірим диханням у кімнату. Я зачинив вікно, вийшов на кухню і застав там стару Катаріну біля кухонної печі, що палала яскравим полум'ям.

Ми з нею довго балакали, і я слухав її тихі скарги з приводу тривожного стану Анни; вона повідомила мене, з якого часу все почалось, але при цьому вдавалася до настільки темних і таємничих натяків, що сутність хвороби так і залишилася неясною для мене. Потім стара почала зі зворушливим красномовством проголошувати хвалу Анні та згадувати її життя з дитячих років. Ясно побачив я перед собою трирічного янголятка; воно весело стрибало переді мною, і на ньому було біля платтячко, яке Катаріна описала з великою точністю; але, на жаль, я побачив також ранне страдницьке ложе, на якому маленьке створіння нудилося цілі роки, – тепер мені вже малювався білий як крейда живий трупик із терплячим, розумним і завжди усміхненим обличчям, що витягнувся на ліжку. Одначе квота стеблинка оговталася, дивовижний вираз вистражданої ранньої мудрості зник, і чисте серцем дитя знову розквітло, ніби нічого не сталось, і пішло назустріч тим рокам, коли я його вперше побачив.

Нарешті показався вчитель; тепер його дочка мусила вранці залишатися в ліжку і спала пізніше ніж зазвичай, тому ранне вставання більше не приносило йому радості, й він, розподіляючи свій час, цілком пристосовувався до хворої дівчини. Потім з'явилась і Анна; вона сіла за свій сніданок, складений за особливим приписом, у той час як ми пили звичайну ранкову каву. Від цього за столом поширився сумний настрій, який поступово змінився серйозно-споглядальним, коли ми троє залишилися на своїх місцях і продовжували розмову. Учитель дістав книгу «Про наслідування Христу» Фоми Кемпійського і прочитав із неї кілька сторінок, Анна взялася за вишивання. Потім її батько завів розмову про прочитане, намагаючись привернути до нього і мене, щоб випробувати, як між нами повелось, силу мого судження, пом'якшити цю силу і, для загального повчання, спрямувати до повчальної об'єднавчої ідеї. Але я за останнє літо майже зовсім утратив смак до таких абстрактних суперечок, мій погляд був спрямований на чуттєві явища та образи, і навіть малозрозумілі розмови про життєвий досвід, які виникали у нас із Ремером, велися в чисто мирському дусі. Крім того, я відчував, що мушу при кожному своєму слові особливо рахуватися з Анною, і коли я помітив, що їй навіть приємно бачити мене тут бранцем, якого навертають на істинну віру, я почав утримуватися від заперечень, висловлював щире схвалення тих місць, які або містили правдиву думку, або були висловлені красиво та сильно, а то байдикував у товаристві Анни, роздивляючись гарні кольори її шовкових клубочків.

Вона добре відпочила, здавалася цілком бадьорою, і пізніше, серед дня, важко було помітити в ній велику відмінність од колишньої Анни. Це дуже потішило мене, і я зібрався в дорогу, щоб завидна дістатися пасторського дому та повернутися звідти, не побоюючись Юдіфі.

Увійшовши в густий туман, я був веселий і не міг не посміятись із придуманої мною своєрідної хитрості, тим більше що я брів під непроникним сірим покривом, як тать уночі.

Переваливши через гору, я незабаром досяг села, але тут через туман утратив напрям і опинився серед мережі вузьких садових і лугових стежок, які то приводили мене до якого-небудь віддаленого будинку, то зовсім виводили з села. Було темно, хоч в око стрель. Я весь час чув голоси, не розрізняючи людей, але, з доброї нагоди, нікого не зустрів. Нарешті я дійшов до відчиненої хвіртки і вирішив, увійшовши в неї, перетнути по прямій усі двори, щоб вибратися знову на велику дорогу. Я потрапив у великий, чудовий фруктовий сад, усі дерева якого були обтяжені розкішними стиглими плодами. Але цілком виразно я міг кожної миті розгледіти лише одне дерево; наступні обступали його, напівогорнуті серпанком, а за ними знову змикалася біла стіна туману. І раптом я побачив Юдіф, що йшла мені назустріч. Обома руками вона тримала перед собою велику корзину з яблуками, що злегка потріскувала від чималого вантажу. Збір плодів був, мабуть, єдиною роботою, за яку вона бралася з любов'ю і жаром. Крокуючи по сирій траві, вона злегка підбрала і підіткнула плаття, так що було видно її красиві босі ноги. Волосся її стало важким од вологи, а щоки розрум'янилися на осінньому вітрі. Так вона наближалася, дивлячись на свою корзину, потім побачила мене. Вона зблідла і, швидко поставивши корзину додолу, підбігла, сяючи найсердечнішою та найщирішою радістю, кинулася мені на шию і почала пристрасно цілувати мене в губи. Важко було не відповідати на це, і не відразу мені вдалося відірватися від її грудей.

– Ах, який же ти розумник! – мовила вона з радісним сміхом. – Сьогодні приїхав і відразу ж скористався туманом, аби відвідати мене ще до ночі! Не думала я, що ти на це здатний!

– Ні, – відповів я, дивлячись у землю, – я приїхав учора і живу в учителя, бо Анна хвора. За таких обставин я зовсім не можу бувати у вас!

Юдіф мовчала, схрестивши руки, і дивилася на мене таким проникливим поглядом, що і я мимоволі підвів очі й зустрівся з її очима.

– Значить, ти поводишся ще розумніше, ніж я гадала, – зауважила вона нарешті. – Тільки це тобі мало допоможе! Але позаяк наша бідолоха хвора, я буду справедлива і зміню наша угоду. Туман стоятиме ще принаймні тиждень – щодня він буде триматися по декілька годин. Якщо ти щодня будеш приходити до мене, я звільню тебе від твого нічного обов'язку й одночасно обіцяю ніколи тебе не пестити й навіть зупиняти, якщо ти сам виявиш такі наміри. Але тільки ти мусиш щоразу відповідати мені одним-єдиним слівцем на одне і те ж питання і не брехати при цьому!

– На яке ж питання? – запитав я.

– Це ти побачиш! – озвалася вона. – Ходімо, у мене чудові яблука!

Вона пройшла вперед до однієї з яблунь, гілки та листя якої, здавалося, мали більш благородну будову, ніж у інших дерев, піднялася по драбинці та зірвала кілька плодів гарної форми і забарвлення. Одне з яблук, яке ще дихало вологим ароматом, вона розкусила своїми білими зубами, дала одну половинку мені й почала їсти іншу. Я теж узявся за свою половинку і швидко впорався з нею; вона відзначалася на рідкість свіжим і пряним смаком, і я ледве дочекався, щоб Юдіф розпорядилася так само другим яблуком. Коли ми пригостилися трьома яблуками, в роті у мене було так солодко і свіжо, що я мусив стримуватися, щоб не розцілувати Юдіф і не додати таким чином до солодощі яблука ще й солодкість її вуст. Вона помітила це, розсміялась і сказала:

– Ну, відповідай, я тобі подобаюся?

При цьому вона дивилася мені у вічі, й я, хоча і думав тепер наполегливо про Анну, не міг нічого з собою вдіяти і відповів: «Так!»

– Оце ти і будеш говорити мені щодня! – із задоволенням мовила Юдіф.

Потім вона почала невимушено базікати й запитала:

– Ти, власне, маєш уявлення про те, що з бідною крихіткою?

І коли я відповів, що не можу розібратися в цьому, вона вела далі:

– Кажуть, що нещасну дівчинку з певного часу відвідують дивні сні та передчуття, що вона вже раз чи двічі передбачила речі, які потім дійсно збулися, що часом уві сні, а то й наяву, їй раптом уявляється, чим зараз зайняті або як почувуються люди, що далеко від неї та до яких вона прихильна, що вона тепер дуже набожна і, нарешті, що в неї хворі груди! Я не вірю таким розповідям, але вона, безсумнівно, хвора, і я щиро бажаю їй усякого добра, – я теж люблю її, заради тебе. Але всім нам доводиться терпіти те, що нам судилося! – задумливо додала вона.

Хоча я недовіриливо хитав головою, все ж мене пронизав легкий трепет, і дивна пелена відчуженості огорнула образ Анни, що витав перед моїм внутрішнім зором. І майже в ту ж мить мені здалося, що вона зараз має бачити мене наодинці з Юдіф. Це мене налякало, і я озирнувся навколо. Туман розсіювався, крізь його сріблясту вуаль уже проглядало блакитне небо, окремі сонячні промені, мерехтячи, лягали на вологі гілки та запалювали іскрами краплі, що падали з них. Уже прослизнула повз нас блакитна тінь якогось перехожого, і нарешті прозоре світло прорвалося скрізь, оточило нас і відкинуло наші тіні на траву, що матово сяяла в променях сонця.

Я поквапився піти і в оселі дядька почув підтвердження того, що мені повідомила Юдіф. Я сидів у затишному, сповненому життя будинку і, заспокоєний дружньою бесідою, знову недовіриливо усміхався. Мене тішило, що мої двоюрідні брати теж не надавали значення таким чуткам. І все ж у мене залишилось якесь мішане відчуття, бо навіть схильність до таких явищ, зазіхання на них здавалися мені самовпевненістю, яку я, щоправда, ніяк не міг приписати моїй милій Анні, але зате приписував тій чужій і небажаній мені істоті, що мовби проникла в неї та її обплутала. Тому ввечері, повернувшись додому, я підійшов до неї з деякою боязкістю, яка, одначе, швидко розсіялася в її присутності, й коли тепер вона сама при батьковій тихенько заговорила про якийсь сон, бачений нею кілька днів тому, і я, таким чином, зауважив, що вона схильна поділитися зі мною уявною своєю таємницею, я зараз же повірив милій дівчині: вона ще більш піднеслася в моїй думці, й я визнав її тим більш чарівною, чим більш наполегливо колись у цьому сумнівався.

Залишившись на самоті, я знову почав замислюватися над цим; мені згадалися деякі статті, в яких не передбачалося нічого чудесного та надприродного й тільки вказувалося на ще не досліджені галузі та властивості людської природи; та й сам я після зрілого міркування мусив визнати можливість прихованих зв'язків і законів, якщо не бажав поставити в смішне становище мою найбільшу «можливість», милого Боженька, і вигнати його в пустелю самотності.

Коли я вже лежав у постелі, ці думки набували ясності, а я подумав про невинність і чесність Анни, – цих її якостей теж не можна було не взяти до уваги. І ледь це усвідомлення опанувало мене, я смиренно витягнувся, елегантно схрестив руки на грудях і набув, таким чином, досить штучного ідеального положення, щоб з'явитися з честю, якщо погляд духовиди Анни ненароком упаде на мене. Одначе, засинаючи, я непомітно для себе незабаром змінив цю незвичайну позу і вранці з прикрістю побачив, що згорнувся найзручнішим і прозаїчним чином.

Я стрепенувався і, подібно до того як уранці миють обличчя та руки, немов умив обличчя та руки своєї душі; тепер я тримався зібрано та обережно, прагнучи керувати своїми думками та бути в будь-яку мить чесним і чистим. Таким я постав перед Анною, і біля неї таке очищене і святкове буття було мені легким, позаяк в її присутності ніяке інше, власне, і не було можливим. Ранкові години пішли своєю чергою, як учора, туман щільною стіною стояв за вікнами і, здавалося, кликав мене з дому. І якщо тепер мене опанувало неспокійне бажання побачити Юдіф, це не було безмежною непостійністю та слабкістю, а скоріше виникало з невинної вдячності, що спонукає мене виявити чарівній жінці увагу за її прихильність до мене. Після тієї нічим не підготовленої та неприхованої радості, яку вона вчора виявила, коли несподівано побачила мене перед собою, я дійсно міг уявити сердечну прихильність з її боку до мене. І

я вважав, що можу без особливих вагань говорити їй, що вона мені подобається, бо, хоч як дивно, я не помічав при цьому ніякої шкоди для моїх почуттів до Анни і не усвідомлював, що запевнення це було викликане лише бажанням стиснути в своїх обіймах Юдіф. Крім того, я розглядав свої відвідини як хороший випадок виявити самовладання і в найнебезпечнішій ситуації поводитися так, аби не боятися, що зрадницький сон покаже мене Анні.

Підкріплюючи себе такими софізмами, я вийшов, попередньо кинувши боязкий погляд на Анну, але не помітивши в неї й тіні сумніву. За дверима будинку я знову забарився, але потім безпомилково знайшов дорогу до саду Юдіфі. Господиню ж мені довелося деякий час шукати, позаяк, побачивши мене біля входу, вона сховалася, почала перебігати в клубах туману з місця на місце і сама заблукала настільки, що, нарешті, зупинилась і почала тихенько мене окликати, поки я не знайшов її. Ми обоє зробили мимовільний рух, щоб обійнятися, але стримались і тільки подали одне одному руки. Вона все ще була зайнята збиранням яблук, але тільки кращих сортів – тих, що росли на невеликих деревцях. Решту вона продавала, дозволяючи самим покупцям знімати їх із гілок. Я допоміг їй нарвати повну корзину і залазив на ті дерева, де їй було не дотягнутися. З пустощів я виліз так високо на саму крону високої яблуні, що зник у тумані. Юдіф знизу запитала, чи подобається вона мені, і я, як із хмар, кинув своє «так».

– О, це славна пісенька, – улесливо вигукнула Юдіф. – Вона мені до душі! Спускайся ж, пташеня, що співає так мило!

Так ми щодня проводили годинку-другу, перш ніж я йшов до дядька. Ми розмовляли про те, про се, і я багато розповідав про Анну. Юдіфі доводилося все це вислуховувати, і вона виявляла велике терпіння, щоб я залишався у неї. Бо коли я любив в Анні кращу і більш натхненну частину свого «я», Юдіф теж шукала в моїй юності щось краще, ніж їй досі пропонував світ. І все-таки вона добре бачила, що приваблює лише мою чуттєвість. Але якщо навіть вона здогадувалася, що моє серце порушене у більшій мірі, ніж знав я сам, вона вельми остерігалася дати мені це помітити і дозволила мені відповідати на її щоденне питання зі спокійною впевненістю, що такі почуття мало значать.

Часто я наполягав, щоб Юдіф розповіла мені про своє життя і пояснила, чому вона така самотня. Вона виконала моє бажання, і я жадібно слухав її. За свого чоловіка, нині покійного, вона вийшла молоденькою дівчиною, тому що він здавався їй гарним і сильним. З'ясувалось, однак, що він дурний, дріб'язковий і схильний до пліток; він був із тих безглузвих людей, що всюди пхають свого носа. Попервах усі ці якості ховалися за соромливою мовчазливістю нареченого. Юдіф, не бентежачись, говорила, що його смерть була для неї великим щастям. Після цього до неї сваталися тільки люди, які мали на меті її статок і швидко повертали в інший бік, якщо чули там на кілька сот гульденів більше. Вона бачила, як квітучі, розумні та добродійні чоловіки одружувалися з кособокими і блідими жінками з гострими носами та великими грошима, що давало їй привід висміювати їх і сварити останніми словами: «Я сама мушу спокутувати свою помилку, – додавала вона, – коли вже взяла в чоловіки красивого осла!»

Розділ п'ятий

Безумство вчителя і учня

Через тиждень я повернувся в місто і відновив заняття у Ремера. Але пора для малювання на лоні природи минула, та й копіювати більше було нічого, і тому Ремер запропонував мені зробити спробу самостійної роботи, щоб подивитися, чи можу я тепер створити щось цілісне на основі набутих знань. Я мав вибрати серед своїх начерків який-небудь мотив і, розвинувши його, перетворити на невелику картину.

– У нас тут немає інших посібників, – сказав він, – крім моїх тек, і за зиму ви б перемалювали все, що в них є, якби я тільки на це погодився; тому найкраще буде зробити так; щоправда, ви для цього занадто молоді, й вам іще доведеться, поки ви не наберете досвіду, неодноразово починати спочатку. Але все-таки давайте-но спробуємо так заповнити цей білий аркуш, щоб у разі потреби ви могли продати свій твір!

Із першої спроби справа пішла непогано, так само – з другої та третьої. Завдяки моєму живому інтересу до роботи, простоті теми, впевненості та навичці Ремера, передній і задній плани поєднувалися мовби самі собою, освітлення розподілялося легко, і всюди, в кожній частині картини світлотінь лягала так вірно і ясно, що не залишилося жодного порожнього або спотвореного місця. Дуже тішило мене, коли доводилось один або кілька предметів, етюди з яких писалися при яскравому світлі, переводити в тінь або назад; при цьому шляхом роздумів і розрахунку треба було створити щось нове та все ж єдино необхідне, залежно від забарвлення цих предметів, від часу доби, від того, вкрите небо хмарами чи воно безхмарне, від навколишніх предметів, які поглинають більше чи менше світла і тією чи іншою мірою впливають на колір.

Коли мені вдавалося знайти вірний тон, який за таких умов був би розлитий у самій природі, – а його відразу можна було впізнати, бо він завжди вносить у картину особливу чарівність, – тоді в мою душу закрадалося горде почуття, в якому власний життєвий досвід і життя красотворної природи здавалися мені чимось єдиним.

Однак черпати із зусиль радість стало важче, коли було здійснено більш складні та змістовні роботи і коли цією діяльністю знову було пробуджено мою пристрасть до винахідництва, яка відразу ж буйно розрослася. Горде слово «композиція» хвалькувато гуло в моїх вухах, і, виконуючи тепер справжні робочі начерки, призначені для подальшого втілення у картині, я відпускав поводи. Я намагався всюди розташувати поетичні місця й куточки, домагаючись оригінальних поєднань і вишукуючи в них особливий сенс, але все це вступало в суперечність із вимогами простоти і спокою. Ремер не заперечував проти моєї роботи над такими ескізами; коли ж моє компоювання не подобалося мені самому, хоча я й не знав – чому, він переможно вказував мені, що технічно добре виписані деталі та правдиві куточки природи через претензійну та химерну композицію не справляють враження і не можуть стати єдиною, цілісною правдою. Вони висять на моєму малюнку, що б'є у вічі, як строката мішура на скелеті. Але навіть і в цих добре виконаних деталях не буде ніякої справжньої життєвої правди та свіжості сприйняття, бо перед обличчям переважно вимислу або, як він висловлювався, самовпевненого спіритуалізму природна свіжість, боячись, мовби відступає з кінчика пензля в його стебло.

– Існує, втім, – говорив Ремер, – напрям, який особливу вагу надає вимислу за рахунок безпосереднього сприйняття правди. Однак такі картини більше схожі на вірші, ніж на справжні картини, як бувають і вірші, що виробляють скоріше враження живопису, ніж натхненне звучання слів. Якби ви жили нині в Римі, де ви могли б дивитися на роботи старого Коха або Рейнхарта, то, судячи з ваших схильностей, ви, ймовірно, із захопленням приєдналися б до цих старих фантазерів. Але ви не живете там, і це добре, бо для молодого художника це справа небезпечна. Тільки глибока, скоріше наукова, ніж художня, освіта, тільки суворий,

упевнений і тонкий малюнок, який ґрунтується більшою мірою на вивченні людської фігури, ніж на вивченні дерев і кущів, словом, тільки великий мальовничий стиль, що спирається на багатий досвід, здатен змусити художника забути про спокусу банальної вірності природі. При всьому тому такий майстер приречений на вічне становище дивака, на злидні, й це справедливо – така манера невиправдана і нерозумна.

Однак я не прислухався до цих промов, позаяк вже помітив, що якраз у вигадці Ремер не сильний. Вже не раз, поправляючи мою композицію, він просто не помічав моїх улюблених деталей у зображенні гірських хребтів або лісових хащ; мені вони здавалися значними, а він безжально заштриховував їх жирним олівцем і перетворював на темне, незначуще тло. Деталі ці, можливо, і були небажані, але він, на мою думку, мав хоча б помітити їх, зрозуміти мене і що-небудь про це сказати.

Тому я насмілювався заперечувати, звалюючи провину на акварель, що не дає можливості вільно та сильно втілити мій задум, і висловлював свою мрію про добре полотно та олійні фарби, при яких усе само собою набуває пластичності й достойного вигляду. Але цим я уражав свого вчителя в саме серце, бо він вірив і стверджував, що повноцінну майстерність можна в достатній мірі виявити й відмінно довести за допомогою шматка білого паперу і декількох таблеток англійських фарб. Його шлях уже був завершений, і він не розраховував створити нічого істотно нового в порівнянні з тим, що створював тепер; тому його ображало, коли я давав йому зрозуміти, що вважаю сприйняте від нього всього лише щаблем і вже відчуваю себе покликаним переступити через неї до чогось вищого. Він став особливо уразливий, коли я почав часто і вперто сперечатися з ним на цю тему і однак я не зрікався своїх надій і вже не тільки не погоджувався беззастережно з його поглядами, коли вони набували загального характеру, а й безстрашно йому заперечував. Головною причиною була та обставина, що його промови та затвердження ставали все більш дивними і дикими; вони підривали мою повагу до сили його розуму. Дещо тут збігалось з темними чутками, які ходили про нього, і я деякий час перебував у стані болісного подиву, бачачи, як на місці глибоко шанованого та маститого вчителя переді мною виникає найнадзвичайніша і найзагадковіша фігура.

Вже досить давно його висловлювання про людей і події звучали все більш жорстко та рішуче, причому вони стосувалися майже виключно політичних питань. Чи не кожен вечір він вирушав в одну з міських читалень, переглядав там французькі та англійські газети і робив за ними нотатки. У себе вдома він теж марудився з таємничими паперовими вирізками, і я часто заставав його зануреним у складання якихось важливих листів. Особливо багато уваги він присвячував «Journal des Débats». Наш уряд він називав компанією невмілих провінціалів, Велику раду – нікчемним набродом, а внутрішні справи нашої держави – нісенітницею. Це ставило мене в глухий кут, і я утримувався від того, щоб погоджуватися з ним, або навіть захищав наші порядки, вважаючи, що його невдоволення викликане тривалим перебуванням у великих закордонних містах, яке викликало в ньому презирство до своєї маленької батьківщини. Він часто говорив про Луї-Філіпа і засуджував його діяльність, наче був невдоволений тим, що той недостатньо точно виконує якийсь таємний припис. Одного разу він прийшов додому зовсім сердитий і почав скаржитися на промову, виголошену міністром Тьером.

– Із цим нестерпним коротуном просто не можна дати ради! – вигукнув він, мнучи в руці якусь газетну вирізка. – Не чекав я від нього такої дурної сваволі! А я ще вважав його одним із найздібніших своїх учнів!

– Невже пан Тьер іще й ландшафти малює? – запитав я, і Ремер, багатозначно потираючи руки, відповів:

– Ну, це – ні! Не будемо про це говорити!

Незабаром він дав мені зрозуміти, що всі нитки європейської політики сходяться в його руках і що варто йому на день, на годину послабити напружену роботу свого розуму, що загрожує виснажити його організм, як зараз же почнеться плутанина в державних справах; збенте-

жений і боязкий тон «Journal des Débats» щоразу вказує на те, що він, Ремер, почувався зле або був змучений і редакція не отримала його поради. Я пильно подивився на свого вчителя. У нього було невимушений і серйозний вираз обличчя, на якому, як завжди, вирізнявся ніс із горбинкою та пешені вуса, а по очах не пробігало й легкої тіні невпевненості.

Я ще не отямився від подиву з цього приводу, як дізнався від Ремера й те, що він, як таємний керівник урядової влади всіх держав, одночасно виявився жертвою нечуваної тиранії та жорстокого поводження. Він, який по праву, за всіма законними нормами, мав на очах у всього світу посідати наймогутніший трон Європи, перебував за чиеюсь таємничою волею, подібно до скинутого демона, в безвісті й убогості, причому він і ворухнутися не міг без дозволу своїх гнобителів, вони ж щодня висмоктували з нього стільки генія, скільки їм потрібно було для їх дріб'язкового хазяйнування у світі. Звичайно, варто йому повернути собі свої права та свободу, як ця мишача метушня припиниться і зійде зоря вільного, світлого та щасливого століття. Одначе крихітні частинки його духу, використовувані тепер лише по краплі, повільно стікаються в безкрає море, бо вони такі, що жодна з них не може пропасти або бути знищеною, і в цьому безмежно могутньому морі його духовна істота знову знайде свої права і врятує світ, заради чого він охоче дасть виснажити своє тілесне «я».

– Ви чуєте, як кричить цей проклятий півень? – вигукнув він. – Це лише один із засобів, який пускають вони в хід, аби мучити мене, а таких засобів тисячі. Вороги знають, що півнячий крик розхитує мою нервову систему та робить мене непридатним до всякого мислення. Тому вони всюди тримають поблизу мене птахів і змушують їх кукурікати, як тільки отримують від мене необхідні депеші. Цим вони зупиняють механізм мого розуму до наступного дня! Чи повірите ви, що по всьому цьому дому проведено приховані труби, щоб чути кожне слово, яке ми вимовляємо, і бачити все, що ми робимо?

Я озирнувся навколо і спробував висловити свої заперечення, але він виразними, таємничими та багатозначними поглядами і словами змусив мене замовкнути. Поки я розмовляв із ним, я перебував у якомусь дивному стані: так хлопчик слухає казку з вуст дорослої людини, яка дорога йому і шанована ним, слухає, не відчуваючи повної довіри; але коли я залишився на самоті, я не міг приховати від себе, що найкраще, чого я досі навчився, я прийняв із рук божевільного. Ця думка обурювала мене, і я не розумів, як може людина бути божевільною. Якась безжалісність опанувала мене, я збирався одним ясним словом розвіяти всю цю безглузду хмару. Але, перебуваючи обличчям до обличчя з безумством, я не міг відразу ж не відчути його силу та непроникність, і я намагався знайти слова, які, підтримуючи блукаючі думки Ремера, могли принести стражденному хоч деяке полегшення. Бо в тому, що він справді нещасливий і страждає та що він дійсно переживає всі уявні муки, я сумніватися не міг.

Я довго приховував безумство Ремера від усіх, навіть від своєї матері, вважаючи, що буде ображена і моя честь, якщо такий чудовий учитель і художник виявиться божевільним, а крім того, мені було гидко підтверджувати погані чутки, що ходили про нього. Все ж одна дуже вже смішна пригода розв'язала мені язик. Після того як Ремер частенько багатозначно розводився то про Бурбонів, то про нащадків Наполеона, то про Габсбургів, сталося, що в наше місто на кілька днів прибула з якоїсь монархічної країни овдовіла королева, стара з безліччю слуг і скринь. Ремер одразу ж дуже розхвилювався, почав направляти наші прогулянки повз готель, де розташувалися приїжджі, входив у будинок, начебто для важливих нарад із цією дамою, про яку говорив, що вона дуже підступна і прибула заради нього, а мене змушував довго чекати внизу. Одначе по тому аромату, який він потім приносив із собою, я здогадувався, що він не ходив далі фурманської, де їв часникову ковбасу, запиваючи її склянкою вина. Ці блазнівські витівки людини з благородною і солідною зовнішністю обурювали мене тим більше, що були пов'язані з такими безглуздими хитрощами. Тому я почав і вдома і в інших місцях заводити розмови про нього і тут із подивом дізнався, що дивна поведінка Ремера добре відома, але не тільки не збуджує співчуття та співчутливого бажання допомогти йому, а розглядається як

злісний порок, як свідоме удавання, розраховане на те, щоб обманювати людей і за їх рахунок вести фальшиву гру. Мабуть, початок хвороби збігся з тим, що десь у далеких краях він дозволив собі якусь нескромність, чи образив добрі звичаї, чи не міг оплатити боргове зобов'язання, проте до справжньої суті нікому докопатися не вдалося. Постраждала особа, яка таємно поширювала і час від часу повторювала повідомлення про провини Ремера, все ж не хотіла виступати в ролі злопам'ятного переслідувача і зуміла так ізолювати хворого, що про цю справу майже не говорили, і сам Ремер не мав уявлення про те, що відбувається у нього за спиною. Але в той час як набагато менш значні художники успішно пробивалися вперед, щодо Ремера люди удавали, ніби його зовсім немає на світі, і його бездоганна працьовитість, яка не зраджує його, хоч як би був затьмарений його розум, не зустрічала доброзичливості, визнання чи навіть просто слова привіту. Тільки згодом я дізнався, що в період нашого спілкування Ремер голодував і витрачав свої мізерні кошти майже цілком на підтримку охайної зовнішності.

І хоча я не брав відомості, що доходили до мене, за чисту монету і повставав проти образливих для Ремера чуток, усе ж таки вони підривали мою довіру до вчителя і юнацьке захоплене схиляння перед ним; таким чином, я мовби теж опинився в числі його супротивників, із тією лише різницею, що, як і раніше, високо цінував у ньому художника.

Попрацювавши чотири місяці під його керівництвом, я хотів піти, вважаючи, що суму, внесену за моє навчання, вже покрито. Але він повторював, що не слід бути настільки педантичним і що немає потреби переривати через це заняття, навпаки, він, за його словами, відчував приємну потребу продовжувати наше спілкування. Переставши працювати у нього вдома, я тому іноді відвідував його і вислуховував його поради. Так минуло ще чотири місяці, й за цей час, під натиском нужди, він якось запитав мене, мовби мимохідь, чи не може моя мати виручити його на короткий час невеликою позикою. Він назвав приблизно таку ж суму, яка уже отримана, і я в той же день приніс гроші. Навесні йому нарешті насилу вдалося продати одну зі своїх робіт, завдяки чому він тепер мав трохи більше коштів. Тому він вирішив поїхати до Парижа, бо у нас фортуна явно не сприяла йому, а крім того, його, як і раніше, штовхала оманлива надія – зміною місця поліпшити свою долю. Незважаючи на гострий інстинкт божевільних і бідолах, він був далекий від підозри, що його справжня доля була куди гіршою, ніж уявні страждання, і що світ змовився зігнати на його бідних прекрасних малюнках і картинах те, що приписував його уявній порочності.

Я застав його в той час, як він укладав речі та розплачувався за кількома рахунками. Він оголосив мені про свій від'їзд, призначений на наступний день, і тут же дружньо попрощався зі мною, додавши кілька таємничих натяків щодо мети своєї подорожі. Коли я повідомив матері цю новину, вона зараз же запитала, чи сказав він що-небудь про позичені йому гроші.

Я досяг у Ремера безсумнівних успіхів, розширив свої можливості та свій горизонт; все це не можна було не враховувати, і важко було навіть уявити собі, що без такого вчителя було б зі мною. Тому нам слід було б розглядати ці гроші як витрачені з користю на моє навчання, тим більше що Ремер і останнім часом продовжував давати мені поради. Однак у тому, що сталося, ми бачили тільки підтвердження чуток, та й не знали ще, яке він вів жалюгідне життя; ми вважали його людиною зі статком, позаяк бідність свою він ретельно приховував. Матінка налягала на поверненні боргу й була розгнівана тим, що хтось безцеремонно зазіхає на частку маленького грошового запасу, призначеного для її синочка. А тих знань, які я набув завдяки Ремеру, вона до уваги не брала, бо вважала обов'язком усього світу повідомляти мене про всякі відомості, які мені могли стати в нагоді.

Я ж, – чи тому, що за останній час теж був налаштований проти Ремера і вважав його свого роду обманщиком, чи тому, що раніше вмовив матір видати цю суму, зрештою, можливо, просто через нерозуміння та засліплення, – нічого не знайшов заперечити і відчув навіть задоволення, що буду відомщений за всі кривди. Матінка написала йому записку, але я розумів: якщо він вирішив залишити ці гроші собі, то не захоче й помітити нагадування жінки, яка

в його очах була такою незначною. До того ж і матінку бентежило, що вона пише настільки поважній, та й незнайомій людині. Тому я відкинув лист, написаний нею, і накидав нове послання, яке, із соромом у цьому зізнатися, було написане у вельми наполегливому тоні. Я ввічливо перераховував принципи Ремера, його гордість і почуття честі, й хоча скромне послання стало б гірким докором тільки в тому разі, якби воно було залишено без уваги, все-таки, якби Ремер навіть захотів із усього цього посміятися, воно зрештою змусило б його задуматися, йому було б не до сміху, бо він побачив би себе розгаданим. Тим часом таких сильних засобів зовсім і не було потрібно: ледь ми відправили цього капосного листа, як посланець негайно повернувся з грошима. Я був дещо присоромлений; але ми тепер говорили про художника тільки хороше: він-бо зовсім не такий поганий чоловік тощо, – і все це тільки тому, що він повернув нам жалюгідну купку срібла.

Думаю, що якби Ремер уявив себе гіпопотамом або буфетом, я не виявив би такої жорсткості й невдячності до нього. Та від того, що він видавав себе за великого пророка, я почувався ображеним у своєму власному марнославстві та озброїв себе поверховими, помилковими доводами.

Через місяць я отримав від Ремера з Парижа такого листа:

«Дорогий юний друже!

Маю послати вам звісточку про себе, бо схильний вважати, що і надалі можу розраховувати на вашу увагу та дружбу. Адже вам я завдячую моїм остаточним звільненням і знайденою владою. Завдяки вашому посередництву, коли ви зажадали у мене назад гроші (про них я не забув, але хотів повернути їх за більш сприятливих для мене обставин), я нарешті в'їхав у палац моїх батьків і можу віддатися моєму істинному призначенню! Втім, це далось нелегко. Ту суму, про яку йдеться, я мав намір використати для мого первісного перебування тут. Але після того як ви зажадали її назад, у мене, за вирахуванням дорожніх витрат, залишився всього один франк, із яким я і вийшов з контори поштових диліжансів. Лив сильний дощ, і тому я витратив згаданий франк на поїздку в ломбард, де заклав свої валізи. Незабаром я був змушений продати мої колекції лахмітникові за дріб'язок, і лише тоді нарешті, коли я щасливо звільнився від маски художника, від усієї мішури мистецтва і коли я, голодний, нишпорив по вулицях без даху над головою, без одягу, але радіючи від усвідомлення свободи, мене знайшли вірні слуги мого найяснішого дому та врочисто повели в моє житло! Все ж за мною ще іноді стежать, і я користуюся наданою нагодою, щоб надіслати вам ці рядки. Ви стали мені дорогим, і я задумав дещо для вас небезінтересне! Поки ж прийміть мою подяку за викликані вами сприятливі обставини в моїй долі! Нехай увійдуть вам у душу всі нещастя землі, юний герою! Нехай голод, підозри і недовіра пестять вас, і нехай невдача ділить із вами стіл і ліжко. Як уважних пажів, шлю вам свої вічні прокляття, а поки що честь маю бути прихильним до вас другом.

Пишу нашвидкуруч, я дуже зайнятий!»

Лише згодом я дізнався, що Ремер потрапив у Франції до будинку для божевільних, і більше про нього не було чути. Як це сталося, більш-менш зрозуміло з наведеного вище листа. На мою матір, од якої я це приховав, не могло впасти ніякої провини, – всяка жінка з турботи про своїх близьких стає бездушною та нещадною до всього іншого світу. Але ж я якраз у цей час вважав себе хорошим і сповненим вищих прагнень! Тепер лиш я зрозумів, яку диявольську штуку проробив. Я не брехав, що не зводив наклепи, що не обдурював і не крав, як, бувало, в дитинстві, але під видимістю зовнішньої правоти був невдячний, несправедливий і жорстокосердий. Я міг без кінця твердити собі, що наша вимога було всього лише простим проханням про повернення позики, що про це клопоче всякий і що ні мати, ні я силою нічого не відбирали; я міг без кінця запевняти себе, що на помилках вчаться і що таку несправедливість, яку люди частіше і найлегше здійснюють, найкраще можна зрозуміти на власному досвіді, щоб потім

уникати; я міг також умовляти себе, що моя поведінка була викликана характером і долею Ремера і що без цієї пригоди кінець був би для нього точно таким же, – усе це не рятувало мене від найболючіших докорів совісті й від почуття сорому, що пригнічували мене кожного разу, як образ Ремера поставав переді мною. Хоч я і проклинав світ, який вважає такі дії розумними та правильними (бо найпорядніші люди вітали нас із отриманням наших грошей), проте вся провина лягала на мене одного, – я розумів це, коли думав про ту записку, яку настрочив без усяких зусиль, немов це було для мене найлегшою справою. Мені скоро мало виповнитися вісімнадцять, і я лише тепер помітив, як спокійно і вільно жив цілих шість років із часів своїх хлоп'ячих гріхів і випробувань! І раптом такий мерзенний вчинок! Коли я при цьому ще згадував, що колись у несподіваній появі Ремера вбачав небесну волю, я не знав, чи слід мені сміятися, чи плакати з приводу тієї подяки, якій я за це відплатив. Зловісного листа Ремера я не наважувався спалити, але боявся і зберігати й то ховав його далеко під усяким мотлохом, то знову витягав і клав до найдорожчих для мене паперів; навіть тепер, коли він потрапляє мені на очі, я перекладаю його з місця на місце; так цей лист усе ще продовжує свої поневіряння.

Розділ шостий

Біль і буття

Я переживав цей проступок тим сильніше, що, бажаючи бути в снах і фантазіях Анни чистим і гарним, усю зиму вів пуританський спосіб життя і ретельно стежив не тільки за своєю поведінкою, а й за своїми думками і прагнув бути як скельце, що в будь-яку мить, коли не подивишся в нього, є прозорим і ясним. Скільки сюди домішувалося хизування та самовдоволення, стало мені зрозуміло тільки тепер, під час цього важкого потрясіння, і мої самозвинувачення стали ще гіршими від усвідомлення моєї дурості й марнославства.

Протягом зими Анні жодного разу не дозволили вийти з дому, а навесні вона зовсім злягла. Бідолашний учитель приїхав у місто за моєю матір'ю. Входячи до нас у кімнату, він плакав. Ми зараз же замкнули нашу квартиру й поїхали з ним у село, де матінку прийняли з захопленням і пошаною, немов якийсь живе диво. Втім, вона утрималася від відвідування дорогих для неї місць, од зустрічей зі своїми постарілими знайомими та поспішила влаштуватися біля хворої. Лише мало-помалу вона почала користуватися короткочасними перепочинками, і минули місяці, перш ніж вона побачилася з усіма друзями своєї молодості, хоча більшість із них жили поблизу.

Я оселився у дядька і щодня ходив через гору до озера. Вранці та ввечері Анна дуже страждала, але особливо важко їй було вночі, вдень же вона дримала або мовчки лежала в постелі, а я сидів біля неї й найчастіше не знав, що сказати. Наші особисті відносини, здавалося, відступали перед тяжким стражданням і сумом, які лише частково приховували від погляду майбутнє. Коли траплялося, що я самотою сидів чверть години біля хворої, я тримав її руку, вона ж то серйозно, то з усмішкою дивилася на мене, а якщо і зверталася до мене, то хіба лише для того, щоб я подав їй склянку або ліки. Часто вона просила принести їй на ліжко її шкатулочки та дрібнички, розсипала і розглядала їх, поки не втомлювалась, і тоді просила мене укласти все на місце. У такі хвилини наші душі були повні тихого щастя, і потім, ідучи, я не міг зрозуміти, як, чому залишаю Анну в очікуванні болісних страждань.

Весна цвіла тепер у всій пишності; але бідолаху рідко можна було навіть влаштувати біля вікна. Тому ми наповнили квітами кімнату, де стояло її біле ліжко, і перед вікном спорудили широку жардиньерку, щоб створити з великих квіткових горщиків подобу саду. Коли в Анни у сонячний день, ближче до вечора, видавалася хороша часинка, ми відчиняли вікно теплому травневому сонцю, і, дивлячись на сріблясту поверхню озера, що поблискувала за трояндами й олеандрами, на Анну, що лежала в білому вбранні хворої, можна було подумати, що тут якийсь храм смерті, в якому відправляють тихий і скорботний культ.

Але іноді в такі години Анна підбадьорювалась і робилася балакучою; тоді ми всідалися навколо її ліжка й вели неквапливу розмову про людей і події, яка текла то веселіше, то стриманіше, й Анна, таким чином, дізнавалася про все, чим жив наш маленький світ. Одного разу, коли матінка пішла провідати рідних, мова зайшла про мене; вчитель і його дочка з такою доброзичливою наполегливістю підтримували цю тему, що я відчув себе вкрай удоволеним і з вдячності був надзвичайно відвертий. Я скористався цим випадком, аби розповісти про свої стосунки з нещасним Ремером, про якого я з часу його листа ні з ким не говорив, і вибухнув гіркими скаргами з приводу того, що трапилось, а також із приводу власної моєї поведінки. Але вчитель погано зрозумів мене; він намагався мене заспокоїти і подати цю справу не в такому вже поганому світлі. Якщо я і припустився тут помилки, вважав він, вона має просто нагадувати мені, що всі ми грішники і потребуємо милосердя Спасителя. Проте слово «грішник» давно стало мені ненависним і смішним, так само як і «милосердя». Ні, я хотів найнемилосерднішим чином розв'язати цю суперечку з собою та засудити себе життєвим, мирським судом, а зовсім не на духовний лад.

Анна досі лежала спокійно, але вона була схвильована моєю розповіддю та збудженим виглядом, і раптово в неї почався сильний напад судом і болю; вперше я побачив бідолашне ніжне створіння під цілковитою владою її жахливих мук. Великі сльози страждання та страху котилися по її білих щоках, і вона не могла стримати їх. Біль, який переходив з одного місця на інше, поглинув усю її істоту, і вона незабаром уже зовсім не могла стримуватись і володіти собою; лише зрідка вона на мить зупиняла на мені блукаючий погляд, немов дивлячись на мене з іншого світу – світу терзань. У ці миті її, мабуть, мучила дівоча сором'язливість, усвідомлення того, що їй доводиться терпіти такі безмірні страждання в моїй присутності. Й я мушу зізнатися, що моє збентеження сильної та здорової людини, що стоїть перед цим святилищем муки, майже дорівнювало моєму співчуттю. Перекоаний, що від цього вона відчує себе хоч трохи вільніше, я залишив її на руках батька і поспішив, розгублений і засоромлений, до матінки.

Захопивши з собою одну з племінниць, матінка пішла знову до хворої, а я провів решту дня в оселі дядька, обсипаючи себе докорами за свою незграбність. Не тільки моя несправедливість стосовно Ремера, але навіть це сьогоднішнє зізнання та його наслідки – все вело до того, що я починав ненавидіти самого себе; в душі моїй піднімалося те почуття похмурої безнадії, яке охоплює людину, коли вона починає сумніватися, чи дійсно вона добра та призначена для щастя, і коли вона уявляє, що їй властива не стільки порочність серця та характеру, скільки порочність розуму, що керує її вчинками; від цього вона буває ще більш нещасливою, ніж від уродженої нищості. Потреба висловитися заважала мені заснути; як тривале мовчання, так і невдала відвертість однаково посилювали моє сум'яття. Після півночі я встав, одягнувся і тихенько вибрався з дому, щоб піти до Юдіф. Ніким не помічений, я пробрався крізь сади й огорожі, але побачив її будинок темним і замкненим. Постоявши деякий час у нерішучості, я все ж нарешті вліз по шпалерах і боязко постукав у вікно: я боявся сполохати цю красиву і розумну жінку з таємничого нічного забуття. Вона почула і, відразу ж упізнавши мене, встала, нашвидкуруч одяглась і впустила мене у вікно. Потім вона запалила свічки, припускаючи, що я прийшов із наміром зірвати кілька поцілунків. Вона була дуже здивована, коли я почав розповідати свої історії: спершу про біду, яку я накликав порушенням спокою в кімнаті хворої, а потім – про своє нещасливе зіткнення з Ремером, яке описав їй в усій послідовності. Після того як я виклав зміст мого хитромудрого листа з нагадуванням про борг, а також його паризького листа (за змістом якого ми могли здогадатися про долю Ремера, припустивши, втім, замість божевільні тюрму), Юдіф вигукнула:

– До чого ж це бридко! Невже тобі не соромно, хлопче?

Гнівно походжаючи туди й сюди, вона переконливо зображувала, як Ремер, можливо, оговтався б, якби його не позбавили коштів, а значить, і можливості налагодити своє перебування в Парижі; як інстинкт самозбереження, ймовірно, і навіть безсумнівно, на деякий час підтримав би в ньому ясність розуму і як це могло б привести до того чи іншого сприятливого результату.

– О, якби я могла доглядати за цим нещасним чоловіком! – вигукнула вона. – Я, напевно, вилікувала б його. Я потішала б його і лестила йому, поки його розум не прояснився б знову.

Потім вона зупинилася, подивилася на мене і мовила:

– Чи знаєш ти, Генріху, що на твоїй зеленій совісті лежить уже людське життя?

Це ще ніколи не спало мені на думку з такою ясністю, і, вражений, я сказав:

– Ти перебільшуєш! У найгіршому разі, це був нещасний випадок, якого я ніяк не міг передбачити!

– Так, – тихо відповіла вона, – якби ти йому пред'явив просту, навіть грубу вимогу! Але своїм диявольськи хитрим примусом ти форменим чином приставив йому кинджал до грудей, і це цілком у дусі нашого часу, коли вбивають один одного словами та записочками! Ах, бідолоха! Він був такий працьовитий, так старався виплисти на поверхню, і ось, коли нарешті

він заробив жменьку грошей, їх у нього відбирають! Так природно витратити плату за свою працю на прожиток, але тут тобі кажуть: «Спочатку поверни те, що зайняв, а потім здихай з голоду!»

Ми посиділи ще деякий час у похмурій задумі, потім я сказав:

– Тут уже нічим не допоможеш! Що було, того не змінити. Історія ця послугує мені застереженням. Але я не можу вічно тягати її з собою, і якщо я свій проступок бачу і в ньому каюся, ти мусиш нарешті пробачити мені й дати впевненість, що я не став через це огидним і бридким!

Тільки тепер я зрозумів, що за цим і прийшов сюди, що я хотів розповіддю полегшити душу, яку мучило гнітюче почуття, і почути від іншої людини слова розради або прощення, хоча я і був проти християнської поблажливості, проповідованої батьком Анни.

Але Юдіф заперечила:

– Ні, цього не буде! Докори твоєї совісті дуже здорова пожива для тебе, і ти жуватимеш цей хліб усе життя, але я не мазатиму на нього масло прощення! Та я і не могла б, тому що того, чого не можна змінити, не можна й забути; мені здається, я досить добре пізнала це на своєму досвіді! А загалом я, на жаль, не відчуваю, щоб ти став мені скільки-небудь осоружним. На що були б ми придатні, якби не любили людей такими, які вони є?

Ця дивна заява Юдіфі глибоко вразила мене і стала для мене предметом тривалого роздуму. Чим більше я думав, тим ясніше мені ставало, що Юдіф розсудила вірно, і я дійшов висновку, що став також рішенням: ніколи не забувати про вчинену мною несправедливість, вічно носити в душі своїй немеркнучий спогад про неї, – в цьому я бачив єдине можливе для мене спокутування.

Дивно, як люди уявляють, що їм не забути тільки вчинених ними великих дурниць; згадуючи про них, вони хапаються за голову і відверто про все говорять на знак того, що тепер порозумнішали. Але, вчинивши несправедливість, вони починають доводити собі, що можуть поступово забути про неї; насправді це не так хоч би вже тому, що несправедливість і дурість – близькі родички і природа їх схожа. Так, думав я, дурості мої неприпустимі, але так само я ніколи не пробачу собі й учиненої мною несправедливості! Того, як я обійшовся з Ремером, мені тепер не забути ніколи, і якщо я безсмертний, я занесу з собою пам'ять про цей вчинок у безсмертя, бо він пов'язаний із моєю особистістю, з моєю історією, з моєю істотою, інакше його б і не було! Моєю єдиною турботою буде робити стільки хорошого, щоб моє існування залишалось стерпним!

Я підхопився і поділився з Юдіф цим міркуванням і висновком, зробленим мною з її простих слів: дати собі слово ніколи не забувати про погані вчинки – це здавалося мені дуже важливим. Юдіф змусила мене нагнутися, притягнувши до себе, і шепнула мені на вухо:

– Так, так і буде! Ти тепер дорослий і в цій історії вже втратив свою моральну цноту! Візьми себе в руки, хлоп'я, щоб таких історій більше не було! – І вжитий нею смішний вислів показав мені цю справу ще в новому та неприємно яскравому світлі, від чого в мені спалахнула велика досада, і я почав обзивати себе набитим дурнем, бовдуром і самовпевненим страхопудом, який так сліпо потрапив у халепу.

Юдіф розсміялась і вигукнула:

– Подумати тільки: коли вважаєш себе особливо розумним, тут-то і вилазять ослячі вуха!

– Нема чого сміятися! – роздратовано озвався я. – Щойно, йдучи сюди, я образив і тебе: я боявся, що можу застати у тебе чоловіка.

Вона негайно ж відважила мені ляпас, але, як мені здалося, більше від задоволення, ніж від люті, і сказала:

– Соромітник! Мабуть, ти уявляєш, що варто тобі зізнатися в своїх брудних думках, як отримаєш від мене відпущення! Щоправда, тільки обмежені та потайні люди ніколи і ні в чому не хочуть зізнаватись. Але й іншим не так-то все відразу прощається! На кару забирайся зараз же геть і йди додому! Завтра вночі можеш заглянути знову!

Тепер, коли це бувало можливо, я ночами вирушав до неї. День вона зазвичай проводила на самоті, в той час як я робив далекі походи, щоб малювати, або ж сидів у будинку вчителя, де мусив триматися тихо і чинно, мов у якійсь школі страждання. Таким чином, у ці ночі ми могли базікати досхочу й нерідко годинами сиділи біля відчиненого вікна, споглядаючи блиск нічного неба, що простяглося над літнім світом. Або ж ми зачиняли вікно, засували віконниці й читали, сидячи разом за столом. Ще восени Юдіф просила у мене якусь книжку, і я залишив їй німецький переклад «Несамовитого Роланда», який сам іще не встиг прочитати. Взимку Юдіф нерідко почитувала цю книжку і тепер хвалила її, як найпрекраснішу в світі. Юдіф більше не сумнівалась у скорій смерті Анни й відверто говорила мені про це, але я не міг погодитися з нею; ця тема та мої повідомлення про хвору налаштували нас журливо та похмуро, кожного на свій лад; коли ж ми читали Аріосто, то забували свої прикросі та занурювалися в новий, блискучий світ. Юдіф спочатку сприймала цю книжку по-простонародному, лише як щось друковане, не замислюючись над її походженням і значенням. Але тепер, коли ми почали читати її разом, Юдіф задавала багато питань, і я змушений був, у міру сил, дати їй уявлення про історію виникнення, про значення цієї старовинної поеми, про прагнення та цілі поета і розповідав, що знав, про Аріосто. Юдіф зраділа ще більше, називала автора розумною та навіть мудрою людиною і тепер читала кожну пісню цієї поеми з подвоєним задоволенням, бо знала, що в основі цих то кумедних, то глибокодумних історій лежав веселий задум, а крім того, в них відчувалася така творча сила, така проникливість і таке знання життя, що все це, будучи їй абсолютно новою, виблискувало перед її поглядом, як зірка темної ночі. Коли герої поеми у сліпучій красі проносилися перед нами, переходячи від омани до омани, і, невпинно переслідуючи та ловлячи один одного, кожен раз вислизали та раптом змінювалися третім або коли вони, покарані й сумні, коротку мить відпочивали від своєї пристрасті, щоб потім іще повніше забути біля ясних вод, під покровом розкішних дерев, Юдіф вигукнула:

– Який це розумний письменник! Так, так це й буває, такі люди та їх життя, такі ми самі, дурні!

Та я й себе самого починав вважати героєм такої жартівливої поеми – я сидів біля жінки, яка, подібно до цих казкових створінь, здавалося, досягла повного розвитку сили та краси і була призначена для того, щоб невпинно порушувати пристрасть героїв. Кожна риса її вигляду була значною, скульптурно-чіткою, а складки її простого плаття завжди такі ошатні й гордовиті, що крізь них у мить хвилювання ввижалися золоті пряжки або навіть мерехтлива зброя. Але коли пишна поема знімала зі своїх героїнь їх прикраси та одяг та оголяла їх спокусливу красу, тоді я, лише тонкою ниткою відокремлений од яскраво квітучої дійсності, й зовсім почувався дурним героєм вимислу, іграшкою поета, що розпустувався. Платонічна вірність ніжному створінню на одрі страждань, оточеному християнськими молитвами так само, як і страх, що хворобливі сні Анни видадуть мене, сковували мої похадливі почуття; Юдіф стримували відносини між Анною і мною, а також прагнення побути ще деякий час у світлій платонічній атмосфері юності. Часом руки одного з нас мимоволі тяглися до плечей або талії іншого, щоб лягти навколо них, але повисали на півдорозі в повітрі й закінчували боязким погладжуванням щоки; ми були схожі на дурних кошенят, які замахаються одне на одного лапкою, тремтять дрібним тремтінням і самі не знають, хочуть вони погратися чи розшарпати одне одного.

Розділ сьомий

Смерть і поховання Анни

До цих настільки протилежних вражень дня та ночі приєдналися влітку ще й сцени сільського сімейного життя, що, при всій їх простоті, ясно свідчили про великі зміни, які відбувалися в житті на його нестримному шляху. Господарство молодого мірошника розросталося, більше вже не можна було відкладати його одруження, й тому було відсвятковано весілля, що розтягнулося на три дні, причому мізерні залишки міських звичаїв, принесені нареченою зі своєї оселі, померкли та спасували перед сільським шиком. Три доби не змовкали скрипки; я приходив кілька разів і заставав Юдіф святково вирядженою серед загального гармидеру. Раз чи два я скромно потанцював із нею, як чужий; вона теж цуралася мене, хоча в ці галасливі ночі ми досить часто мали можливість непомітно бачитись і бути разом.

Одразу ж після весілля тітка моя, якій не було ще й п'ятдесяти, захворіла і через три тижні померла. Вона була міцна жінка, тому її смертельна хвороба протікала бурхливо, і вмирала вона важко. Вона сильно страждала, металась і затихла тільки в останні два дні. І тільки по тому жаху, який поширився в будинку, можна було зрозуміти, чим була вона для всіх близьких.

Але, як на полі бою, коли солдат поляже смертю хоробрих, швидко заповнюється пролом, утворений його загибеллю, і бій продовжує кипіти, так і тут чесне життя та смерть цієї достойної жінки найкраще позначилися на тому, як швидко, без стогонів і голосінь зімкнулися ряди. Діти поділили між собою працю та турботи і відклали зовнішні вияви скорботи до пори відпочинку, коли помітніше виступають межові камені життя. Тільки дядько спочатку гірко нарікав уголос, але й у нього незабаром усі скарги мовби знайшли вияви у словах «моя покійна дружина», які він тепер повторював при всякій нагоді. На похованні я серед інших жінок побачив Юдіф. Вона була в чорному міському платті, наглухо застебнутому, смиренно дивилася в землю і все ж ішла гордою ходюю.

Так у короткий термін змінився вигляд дядькової оселі, й після того, що сталося, всі стали якісь старші та серйозніші. Бідолашна Анна з одра хвороби стежила за цими змінами, але вже як істота, не тільки зовні відокремлена від подій. Стан її давно був незмінним, і всі близькі сподівалися, що вона виживе. Але ось одного осіннього ранку, коли цього найменше очікували, до нас з'явився вчитель, одягнений у чорне, запитав дядька, який сам іще носив траур, і повідомив про її смерть.

В одну мить не тільки оселя, але і прилеглий млин сповнилися сумними наріканнями, а перехожі поширили сумну звістку по всьому селу. Думка про близьку смерть Анни зріла вже цілий рік, і люди, здавалося, поволі готувались до пишної тризни, зберігаючи сльози та стогони. Бо загибель цього чарівного, невинного і всіма шанованого створіння більш заслуговувала загальної скорботи, ніж власні втрати.

Я тримався мовчки в тіні. Якщо при радісних подіях я був галасливий і мимоволі опинявся на виду, то в дні печалі я, навпаки, зовсім не тиснувся вперед і все більш ніяковів, боячись, що мене можуть вважати байдужим і черствим, тим більше що відтоді, як я себе пам'ятаю, сльози навертались у мене тільки від свідомості власної провини або несправедливості, від внутрішнього дотику з людьми, але не від самого нещастя чи смерті.

А тепер я був вражений цією ранньою кончиною, тим більше що бідолашна дівчина була моєю коханою. Я поринув у глибокі роздуми, не відчуваючи жаху чи сильного горя, хоча подумки і розглянув цю подію з усіх боків. Навіть спогад про Юдіф не викликав у мене занепокоєння. Після того як учитель зробив необхідні розпорядження, я мусив нарешті вийти з тіні, – батько Анни побажав, щоб я пішов із ним і якийсь час пожив у нього. Ми зібралися в дорогу; інші родичі, особливо дочки мого дядька, які ще жили в будинку батька, обіцяли відразу ж піти за нами.

Дорогою вчитель дав волю своєму горю, ще раз описавши останню ніч Анни та її кончину вдосвіта. Я слухав його уважно й безмовно; ніч була сповнена страхів і мук, але смерть підійшла тихо, майже непомітно.

Моя мати і стара Катаріна вже обрядили тіло й поклали його в спальні. Мертва Анна лежала, за бажанням учителя, на тому красивому килимі з квітами, який вона колись вишила для батька, – тепер його було розстелено на її вузькому ліжечку; бідолашний старий вирішив, що після того як килимок послужить цю службу, не розлучатися з ним до самої смерті. Над ліжком Катаріна, яка вже зовсім посивіла і тепер то голосно тужила, то ніжно щось шепотіла, повісила написаний мною колись портрет Анни, а навпроти все ще виднівся ландшафт із печерою язичників, який я кілька років тому намалював на білій стіні. Двостулкові дверцята шафи були розкриті, можна було бачити все скромне майно Анни, і це створювало в тихій обителі смерті заспокійливу видимість життя. Учитель приєднався до обох жінок, які стояли перед шафою, – він допомагав їм виймати і розглядати витончені, дорогі за спогадами штучки, які покійна складала з самого дитинства. Це злегка розсіювало його увагу, не відволікаючи від об'єкта його горя. Дещо він приносив і зі свого сховища, наприклад, невелику пачку листів Анни, які вона писала йому з французької Швейцарії. Він поклав їх разом із відповідями, які тепер знайшлися в шафі, на столик Анни, де були ще інші речі: її улюблені книги, закінчені й тільки розпочаті вишивки, деякі коштовності та вже знайома нам срібна корона нареченої. Деякі речі навіть було покладено поряд із нею на килим, так що тут, зовсім несвідомо і на відступ від звичаїв цих простих людей, було виконано ритуал деяких стародавніх народів. При цьому всі троє говорили між собою так, якби покійна ще могла їх чути, і ніхто з них не хотів іти з кімнати.

Тим часом я спокійно стояв біля її тіла й дивився на нього, не відриваючи очей. Однак безпосереднє споглядання смерті не роз'яснювало мені її таємниці, вірніше, не посилювало мого хвилювання. Анна лежала переді мною майже така ж, якою я бачив її востаннє, і тільки очі її були закриті, а біле, як квітка, обличчя, здавалося, ось-ось злегка порожевіє. Її волосся мерехтіло чистим, золотавим блиском, а тонкі білі руки були складені на білій сукні з білою трояндою. Я добре розглянув все це і відчував щось близьке до гордості, думаючи про те, що перебуваю в настільки сумному становищі та бачу перед собою таку поетично-прекрасну мертву кохану моєї юності.

Матінка і вчитель, мабуть, мовчки визнавали за мною особливе право на покійну, позаяк, змовляючись про те, щоб хто-небудь весь час залишався біля тіла, надали перше чергування мені, з тим щоб інші могли віддалитись і трохи відпочити, – всі були дуже стомлені.

Але я недовго залишався наодинці з Анною, – незабаром прийшли із села мої двоюрідні сестри, а за ними ще інші дівчата і жінки, для яких така зворушлива подія – смерть усім тут відомої молодій особі – прислужилася достатньою підставою, щоб кинути найневідкладніші роботи і благоговійно виконати обряд схиляння перед людською долею. Кімната наповнилася жінками, які спочатку розмовляли урочистим шепотом, але потім почали базікати досить вільно. Вони тіснилися навколо непорушної Анни, молоді – чинно опустивши складені руки, літні – схрестивши руки на грудях. Двері залишалися відчиненими для тих, що заходили і виходили, і я скористався нагодою, щоб вийти і поблукати на повітрі. Доріжки, що ведуть у село, були в цей час надзвичайно жваві.

Лише після півночі мені знову довелося відбувати чергування біля покійної, яке ми, невідомо чому, заснували. Тепер я залишався в кімнаті до ранку, але ці години промайнули для мене як одна мить, і я не можу сказати, що, власне, я думав і відчував. Стояла така тиша, що, здавалося, чути було шурхіт вічності. Біла мертва дівчина година за годиною непорушно лежала переді мною, але яскраві квіти килима ніби росли в тьмяному світлі. Ось зійшла ранкова зірка й відбилася в озері, а на її честь я загасив лампу, щоб зірка ця була єдиною лампадою для Анни, і тепер я сидів у темряві в своєму кутку, спостерігаючи, як поступово світлішає

кімната. У сутінках, яким на зміну з'явилася прозора та ясна золотава зоря, кімната, здавалось, оживала й наповнювалася невидимим рухом навколо тихої фігури, що поступово виступала у світлі нового дня. Я підвівся й підійшов до ложа, і в той час як риси Анни поставали погляду все ясніше, я називав її ім'я – без звуку, одним подихом; стояла мертва тиша, а коли я боязко торкнувся руки покійної, то в жаху відсмикнув свою, як від розпеченого заліза: рука її була холоднішою шматка глини.

Коли це відразливе холодне відчуття пронизало все моє тіло, раптово і обличчя трупа здалося мені таким бездушним і чужим, що я мало не крикнув з переляку: «Що мені за діло до тебе?» І в ту ж мить із зали долинули м'які, але потужні звуки органа. Вони лише часом гірко тріпотіли, але потім знову наростали з гармонійною мужньою силою. Це вчитель у такий ранній час намагався пом'якшити свій біль і тугу мелодією старої пісні в хвалу безсмертя. Я прислухався до музики, вона перемогла мій тілесний жах, її таємничі звуки відкрили переді мною світ безсмертних духів, і мені здавалося, що я новою обітницею ще вірніше долучуся до цього світу разом із покійною. Це знову здалося мені значною та урочистою подією.

Але в той же час перебування в кімнаті мертвої стало мене обтяжувати, і я був радий із думкою про безсмертя вийти назовні, в живий зелений світ. Цього дня прийшов із села молодий столяр, аби збити труну. Учителю вже багато років тому власноруч зрубав струнку сосну і призначив її для своєї домовини. Розпиляна на дошки, вона лежала за будинком і була захищена навісом. Часто вона служила лавою, сидячи на якій учитель читав, а дочка його в дитинстві гралась. Тепер з'ясувалося, що з верхньої, тоншої половини стовбура могла вийти труна для Анни і ще залишилися б дошки для домовини її батька. Добре просохлі дошки було розібрано й одна за одною розрізано навпіл. Але вчитель не міг витримати цього видовища, та й жінки в будинку скаржилися на вереск пилки. Тому ми зі столяром перенесли дошки та інструменти в легкий човник і попливли до віддаленої частини берега, де із заростей витікала річечка, що впадала в озеро. Молоді буки утворили там біля води подобу світлої альтанки. Прикріпивши кілька дощок струбцинами до тонких стовбурів, столяр улаштував зручний верстак, над яким, подібно до купола, височіли крони буків. Спочатку треба було пригнати одну до одної дошки та склеїти дно труни. З перших стружок і оберемків хмизу я розпалив багаття і поставив на нього відерце з клеєм, куди налив води, жменею зачерпнувши її зі струмка, в той час як столяр старанно пиляв і стругав. Поки кручені стружки змішувалися з листям, що падало, а дошки ставали все більш гладенькі, я ближче познайомився з молодим хлопцем.

Це був німець із півночі, уродженець далекого балтійського узбережжя, рослий і стрункий, зі сміливими, немов точеними рисами обличчя, блакитними, але вогняними очима, й у нього було густе біляве волосся, і, дивлячись на нього, здавалось, що воно має бути стягнуте на потилиці у вузол, – настільки він був схожий на стародавнього германця. У його рухах, коли він працював, була справжня витонченість, а в усьому його вигляді проступало щось дитяче. Ми скоро розговорилися; він розповідав мені про свою батьківщину, про старовинні північні міста, про море та про могутню Ганзу. Він багато чого знав і про минуле, про вдачу та звичаї тих приморських місцевостей, звідки був родом. Переді мною пройшла довга і вперта боротьба міст із морськими розбійниками, я бачив, як жителі Гамбурга обезголовили Клауса Штюрценбехера з багатьма його товаришами; потім я бачив, як першого травня наймолодший член муніципалітету, з блискучим почтом із молоді, пишаючись своєю блискучою зброєю, виїжджав із воріт Штральзунда і прямував у густий буковий ліс, де його коронували зеленою короною з листям на «травневі графи» і де він увечері танцював із красивою «травневою графинею». Описував він також житла та вбрання північних селян, від жителів Східної Померанії до дужих фризів, у яких іще можна знайти сліди мужньої волелюбності. Я бачив подумки їхні весілля та поховання, і, зрештою, молодий чоловік заговорив про свободу німецької нації і про те, що німці скоро заснують у себе відмінну республіку.

Тим часом я за його вказівками нарізав купку дерев'яних цвяхів. А він уже робив останні помаху подвійним рубанком. Тонкі стружки, подібно до ніжних, блискучих шовкових стрічок, відокремлювалися від дощок із високим співучим звуком, який тут, під деревами, здався якоюсь дивною пісню. Теплі, м'які промені осіннього сонця виблискували на воді й губилися у синій імлі, що висіла над лісом, на узліссі якого ми влаштувалися. Тепер ми з'єднали гладенькі білі дошки. Удари молотків із такою силою віддунували в лісі, що приголомшені птахи злітали і в переляку носилися над озером. Незабаром готова труна стояла перед нами, пряма та рівна, з віком, яке красиво височіло. Столяр кількома помахами виїняв по краях витончені вузькі галтелі, й я з подивом дививсь, як легко виходили в м'якому дереві ці канавки. Потім він дістав два шматки пемзи, потер їх один об один над труною і розігнав білий порошок по всій поверхні. Я мимоволі всміхнувся, бачачи, що він орудує точно так само, як моя мати, коли тре два шматки цукру над здобним печивом. Відшліфована пемзою труна стала білосніжною, і тільки ледве помітний червонуватий наліт соснового дерева просвічував наскрізь, як у квітці яблуні. Так вона була набагато красивішою та шляхетнішою, ніж якби її пофарбували, позолотили або оздобили бронзовими прикрасами.

У головах столяр, за звичаєм, проробив отвір із всувним щитком, через який можна було бачити обличчя покійної до хвилини опускання труни. Тепер потрібно було ще вставити скло, про яке забули, і тому я поїхав за ним додому. Я знав, що на одній із шаф лежить стара рамка від давно зниклої картини. Я взяв скло, обережно поклав його в човник і поплив назад. Столяр бродив по переліску в пошуках горіхів. Тим часом я приміряв скло, переконався, що воно підходить до отвору, і, позаяк воно було запилене й сильно потьмяніло, ретельно вимив його у прозорім струмку, намагаючись при цьому не розбити його об каміння. Після цього я його підняв, аби стекла вода, і, тримаючи блискуче скло високо проти сонця, раптово побачив найчарівніше диво, яке мені коли-небудь зустрічалося в житті. Я побачив трьох янголят: одне з них співало, тримаючи в руках ноти, а ліворуч і праворуч од нього двоє інших грали на старомодних скрипках, і всі троє радісно та захоплено дивилися вгору. Це видіння було таке повітряне, таке ніжне та прозоре, що я не знав, витає воно в сонячних променях, у склі чи тільки в моїй фантазії. Коли я рухав скло, янголята на мить зникали, але при іншому повороті я знову бачив їх. Пізніше я дізнався, що засклені малюнки, до яких довго ніхто не торкається, в темні ночі помалу перебираються на скло і залишають на ньому мовби своє дзеркальне зображення. Я й тоді запідозрив щось таке, розгледівши в цьому видінні сліди старої гравюри на міді та впізнавши янголят у манері Ван-Ейка. Напису не було видно, і тому гравюра могла бути рідкісним пробним відбитком. Тепер дорогоцінне скло було для мене найкращим даром, який я міг покласти в труну, я сам закріпив його у вікові, нікому не сказавши про цю таємницю. Німець підійшов знову. Ми набрали найтонших стружок, до яких домішалося червоне листя, і рівним шаром поклали їх у труну як останню постіль. Потім ми закрили труну, знесли її в човен і попливли з цим довгим білим предметом по тихому, мерехтливому озері, а вчитель, побачивши, що ми підпливаємо та висаджуємося на берег, вибухнув гучним риданням.

Наступного дня бідолаха поклали в труну й оточили всіма квітами, які в цей час року цвіли в будинку та в саду. А на високому вікові помістили важкий вінок із миртових гілок і білих троянд, принесений дівчатами церковної парафії, та, крім того, ще стільки букетів білих осінніх різноманітних квітів, що ними було вкрито всю поверхню домовини і залишалося вільним тільки скло, крізь яке видно було ніжне біле обличчя померлої.

Винесення тіла передбачалося з дому мого дядька, і для цього Анну спочатку потрібно було доставити туди через гору. З цією метою з'явилися з села юнаки, які по черзі несли труну на плечах, а ми, невелика купка її близьких, замикали ходу. На залитій сонцем вершині гори зробили короткий перепочинок і поставили мари на землю. Тут, нагорі, було так красиво! Погляд блукав по навколишніх долинах до синіх гір, земля стелилася навколо в блискучій розкоші барв. Четверо сильних молодих людей, які останніми йшли з марами, відпочивали, сівши

на руків'я, що виступали, і підперши долонею голову, мовчки дивилися перед собою. Високо у блакитному небі линули сяйливі хмари. Здавалося, вони на мить зупинялися над укритою квітами труною і з цікавістю заглядали у віконце, яке трохи виблискувало серед миртів і троянд, відображаючи небесну височінь. Якби Анна могла тепер відкрити очі, вона, безсумнівно, побачила б янголят і подумала, що вони витають високо в небі. Ми сиділи навколо, і тепер мене охопила глибока печаль, із очей моїх покотилися сльози, коли я подумав про те, що Анна мертва і що вона здійснює свій останній шлях через цю мальовничу гору.

Ми спустилися в село, і тут уперше зазвучав похоронний дзвін. Діти купками проводжали нас до будинку, де труну було поставлено під деревами біля входу. Родичі покійної виявляли скорботну гостинність усім співчутливцям; адже всього лише півтора року минуло відтоді, як весела святкова хода пастухів рухалася під цими ж деревами та захопленими вигуками вітала появу Анни. Незабаром галявинка заповнилася людьми, які тіснилися, щоб востаннє поглянути в обличчя покійної.

Коли похоронна хода рушила в дорогу, вона виявилася дуже численною. Учитель, який ішов упритул за труною, безперервно схлипував, як дитина. Тепер мені було неприємно, що у мене немає господарського чорного одягу, бо я йшов серед одягнених у жалобу двоюрідних братів у своїй зеленій куртці, мов якийсь чужинець-язичник. Після звичайної панахиди та хоралу, що завершив її, всі зібралися навколо могили, де молодь, притишивши голос, виконала – що було зовсім несподівано – ретельно вивчену похоронну пісню. Труну опустили в могилу. Копач подав нагору вінок і квіти, щоб зберегти їх, і бідолашна труна стояла тепер оголена в сирій глибині. Спів тривав, але всі жінки ридали. Останній сонячний промінь осяяв бліде обличчя, що виднілося за склом; мене опанувало таке дивне почуття, що я не можу описати його інакше, як чужим і холодним словом «об'єктивність», вигаданим ученими. Можливо, причиною було скло, але я, – щоправда, у піднесеному й урочистому настрої, однак з цілковитим спокоєм, – дивився, як ховають закриту цим склом коштовність, немов за ним у рамці лежала частина мого досвіду, частина мого життя. Я й сьогодні не знаю, було це виявом моєї сили чи слабкості, що я скоріше насолоджувався трагічною та урочистою подією, ніж страждав од неї, й мало не радів серйозній зміні в моєму житті, що наближалася.

Щиток над склом засунули. Копач і його помічник вибралися нагору, й незабаром над могилою виріс невисокий бурий горбок.

Розділ восьмий

Юдіф теж іде

Наступного дня, коли вчитель дав зрозуміти, що тепер він хоче боротися з горем на самоті, обличчям до обличчя зі своїм Богом, ми з матінкою почали готуватися до повернення в місто. Перед цим я провідав Юдіф. Знову надійшла пора збирання, і вона оглядала фруктові дерева. У цей день уперше опустився осінній туман і вже заволік сад срібною тканиною. Побачивши мене, Юдіф насупилась і зніяковіла, бо не знала, як їй триматися перед обличчям сумної події.

Але я серйозним тоном сказав їй, що прийшов попроситися, і притому назавжди, бо відтепер я ніколи більше не зможу бачитися з нею. Вона злякалась і з усмішкою вигукнула, що навряд чи це настільки вже твердо та незаперечно. При цьому вона так зблідла, але в той же час була так ласкава, що її чарівність мало не вивернула мені душу навиворіт, як вивертають рукавичку. Але я опанував себе і наполягав на тому, що так тривати не може, що Анна з дитинства подобалася мені, що вона до самої смерті щиро любила мене і була впевнена в моїй вірності. А вірність і віра, сказав я, мусять бути на світі, – треба ж триматися чогось надійного, й я дивлюся на це не тільки як на свій обов'язок, але й як на особливе щастя, якщо на пам'ять про покійну та заради нашого спільного безсмертя збережу на все життя таку ясну і милу зірку, яка буде скеровувати всі мої дії.

Почувши такі слова, Юдіф злякалась ще більше і в той же час відчула себе ображеною. Ці слова знову здивували її: вона стверджувала, що ніхто і ніколи не говорив їй нічого подібного. Вона почала швидко ходити під деревами туди й сюди, потім сказала:

– А я думала, що ти і мене трошки любиш!

– Саме тому, що я відчуваю, як мене тягне до тебе, цьому треба покласти край!

– Ні, саме тому ти тепер маєш почати любити мене по-справжньому!

– Гарне діло! – вигукнув я. – А що ж тоді буде з Анною?

– Анна мертва!

– Ні! Вона не мертва, я побачуся з нею, і не можу ж я готувати цілий гарем жінок для вічності!

Із гірким сміхом Юдіф зупинилася переді мною і сказала:

– Справді, це було б смішно! Але що ми знаємо про вічність? Можливо, її й немає.

– Так чи інакше, – заперечив я, – вічність є, хоча б вічність думки і правди! І навіть якщо дівчина померла, назавжди пішла в порожнечу й абсолютно розчинилась у ній, якщо її пережило тільки її ім'я, тим більше підстав дотримуватися вірності й відданості покійній! Я дав собі клятву, і ніщо не похитне мене в моєму намірі!

– Ніщо! – вигукнула Юдіф. – Ох, дурний хлопчику! У монастир ти підеш, чи що? Схоже на те! Але не будемо більше сперечатися з цього делікатного питання. Я не хотіла, щоб ти прийшов до мене відразу після цієї сумної події, й я не чекала тебе. Вирушай у місто і поведься півроку тихо та скромно. Тоді ти побачиш, що буде далі!

– Я й тепер вже все знаю, – сказав я. – Ніколи більше ти не побачиш мене і не говоритимеш зі мною. Присягаюся Богом і всім, що святе, кращою частиною самого себе і...

– Стій! – злякано крикнула Юдіф і затиснула мені рот рукою. – Ти, без сумніву, ще пошкодуєш, якщо сам накладеш на себе таку жорстоку петлю! Що за чортівня сидить у людей у головах! І при цьому вони ще стверджують і доводять собі, що діють за велінням серця! Хіба ти не відчуваєш, що серце може знаходити свою справжню честь лише в тому, щоб любити, коли любить, коли воно на це здатне? Твоє – здатне, і воно робить це потай, і тому все, мабуть, гаразд! Коли я стану тобі огидна, коли роки розділять нас і ти зовсім, назавжди залишиш мене і забудеш, я прийму, я витерплю це. А тепер покинь мене, але не примушуй себе від мене

відрікатися: це одне завдає мені болю. І я була б удвічі більш нещасна, якби лише з власної нашої дурості не могла бути щаслива ще рік або два.

– Ці два роки, – сказав я, – мусять минути і минуть без цього. І тоді ми обоє будемо щасливішими, якщо тепер розлучимось. Зараз якраз останній термін зробити це, щоб потім не кається. І якщо потрібно сказати тобі це прямо, так знай, що і пам'ять про тебе, – яка для мене завжди буде пам'яттю про оману, – я постараюся врятувати і зберегти якомога більш чистою, а для цього потрібно, щоб ми негайно ж розлучилися. Ти кажеш, ти скаржишся, що тобі ніколи не доводилося зазнати любові з її більш благородного та високого боку! Хіба видасться тобі краща нагода, ніж тепер, коли ти, завдяки своїй любові, можеш допомогти мені незмінно згадувати про тебе з повагою та любов'ю і в той же час залишатися вірним покійній? Хіба цим ти не причастишся до того, глибшого виду любові?

– Ах, усе це пусті слова! – вигукнула Юдіф. – Я нічого не говорила. Вважай, що я нічого не говорила. Мені не потрібна твоя повага, мені потрібен ти сам, і я хочу, щоб ти був моїм, поки це можливо.

Вона ловила мої руки, схопила їх, і в той час, як я намагався відняти їх у неї, вона, благально дивлячись мені у вічі, вела далі з пристрасним жаром:

– О дорогий Генріху! Їдь у місто, але обіцяй мені не зв'язувати і не примушувати себе такими жахливими клятвами! Нехай...

Я хотів перебити її, але вона, не давши мені нічого сказати, випередила мене:

– Нехай усе йде своїм шляхом, кажу я тобі! Не зв'язуй себе навіть зі мною, ти маєш бути вільний як вітер! Якщо тобі захочеться...

Але я не дав їй договорити, вирвався від неї і крикнув:

– Ніколи більше я не побачу тебе, це так само вірно, як те, що я сподіваюся залишитися чесним! Юдіф, прощай!

Я поспішив геть, але, немов підкоряючись могутній силі, ще раз оглянувся й побачив її, застиглу на півслові, уражену, сумну та ображену. Її руки ще були простягнуті мені вслід, і вона безмовно дивилася на мене, поки пронизаний сонцем туман не сховав від мене її образ.

Через годину ми з матір'ю вже сиділи у візку, і один із моїх двоюрідних братів відвіз нас у місто. Всю зиму я залишався самотнім, без будь-якого спілкування з людьми. На свої теки та робоче приладдя я й дивитися не міг, – вони нагадували мені про нещасного Ремера, й мені здавалося, що у мене немає права поглиблювати й застосовувати те, чому він мене навчив. Іноді я робив спробу винайти свою особливу манеру, але при цьому відразу ж з'ясовувалося, що всіма моїми судженнями, та й усіма засобами, якими мені доводилося користуватись, я завдячую Ремеру. Зате я багато читав, читав з ранку до вечора і до глибокої ночі. Я читав тільки німецькі книжки, до того ж дуже дивним чином. Щовечора я приймав рішення, що вранці відкину книжки вбік і сяду за роботу. Щоранку я вирішував зробити це в обід. Такі терміни я призначав навіть з години на годину. Але години вислизали одна за одною, а я продовжував перегортати сторінки, ні про що не пам'ятаючи. Дні, тижні та місяці минали так непомітно й так підступно, що, здавалося, вони беззвучно тісняться, відриваються один від одного і, невпинно пробуджуючи в мені почуття тривоги, зникають зі сміхом.

Однаке непереможна весна принесла справжнє визволення від цього болісного стану. Я переступив уже вісімнадцятий рік свого життя, підлягав військовій повинності й мусив у призначений день з'явитися в казарму для вивчення маленьких таємниць захисту вітчизни. Тут мене зустріли гамір і метушня сотень молодих людей із усіх верств населення. Але незабаром кілька грізних військових змусили їх припинити, поділили на групи і багато годин поспіль кидали туди і сюди, як безформний сирий матеріал, поки не внесли в це середовище якийсь лад. Коли потім почалися заняття і роти вперше зібралися під командою начальників, бувалих солдафонів, мене, який ні про що заздалегідь не подумав, під загальний сміх обстригли наголо, безжально знявши моє довге волосся. Але я з найбільшим задоволенням поклав його на вівтар

вітчизни, і мені було тільки приємно, коли свіже повітря обвівало мені голову. Потім нам іще довелося витягати руки, і начальство перевіряло, чи вимиті вони і чи обрізані як слід нігті. Тут уже не одному бравому реміснику довелося вислухати гучне повчання. Потім кожному з нас дали книжечку, першу з цілої серії, де у вигляді чітко віддрукованих і занумерованих модерних питань і відповідей було викладено обов'язки та правила поведінки новобранця. До кожного правила було додано коротке обґрунтування. І якщо інколи обґрунтування вклинюється в правило, а правило – в обґрунтування, ми все ж благоговійно визубрили кожне слово і вважали для себе справою честі відповідати весь текст без запинки. У перший день нашої служби ми вчилися ще по-новому стояти і крокувати, та досягли цього лише ціною великих зусиль, відчуваючи поперемінно припливи гордості й відчаю.

Тепер усе зводилося до того, щоб підпорядкувати себе залізному порядку та бути точним в усьому до дрібниць. І хоча це позбавляло мене моєї повної свободи та самостійності, все ж я відчував справжню жадобу віддатися цій суворій муштрі, хоч якими дрібними та смішними були іноді її безпосередні цілі, і щоразу, коли мені загрожувало покарання, мене охоплювало почуття справжнього сорому перед товаришами, які, втім, переживали приблизно те ж саме.

Коли ми підучилися настільки, що могли пристойно марширувати по вулиці, нас щодня почали водити на навчальний плац, який був розташований за містом і перетинався проїжджою дорогою. Одного разу, коли я в шерензі, приблизно з п'ятнадцяти осіб, під командою фельдфебеля, який невтомно задкував перед нами, кричачи та відбиваючи долонями такт, уже годинами міряв по всіх напрямках широкий плац, ми раптом зупинилися майже біля самої дороги, повернувшись фронтом до неї. Наш командир, який перебував за нами, протримав нас трохи в нерухомості, щоб виправити у деяких із нас положення рук і ніг. Поки він шумів і лявся у нас за спиною, використовуючи до краю права, надані йому законом і звичаєм, а ми слухали його, стоячи обличчям до дороги, наблизилася велика, запряжена четвериком хура, в яких мандрують переселенці, що прямують до морських портів. Цю хуру було вщерть навантажено всяким добром і, вона, мабуть, слугувала засобом пересування кільком сім'ям, що вирушали до Америки. Чоловіки могутньої статури йшли поряд із кінями, а нагорі, під зручно влаштованою запоною, сиділи четверо чи п'ятеро жінок із дітлахами і навіть один глибокий старий. І з ними була Юдіф. Випадково підвівши очі, я побачив її, високу і красиву, серед інших жінок. На ній було дорожнє плаття. Я не на жарт злякався, і серце у мене закалатало, – в той же час мені не можна було навіть ворухнутись. Юдіф, яка, здавалося мені, проїжджаючи повз нас, похмурим поглядом ковзала по шерензі солдатів, помітила мене серед них і відразу ж простягла руки в мій бік. Але в ту ж мить наш тиран скомандував: «Кругом марш», – і, як одержимий, погнав нас швидким кроком на протилежний кінець плацу. Я біг разом із іншими, притиснувши, як належало за статутом, руки до тіла, «великий палець назовні», і нічим не видавав хвилювання, що охопило мене, хоча в цю хвилину мені здавалося, що серце от-от перевернеться у мене в грудях. Коли, підвладні зигзагам думки нашого ватажка, ми нарешті знову повернулись обличчям до дороги, віз уже зникав у далині.

На щастя, після цього всі негайно розійшлись, і я поспішив піти, в пошуках самоти, з відчуттям, що тепер закінчилася перша частина мого життя й починається інша.

Розділ дев'ятий

Аркуш пергаменту

Скільки часу сплигло відтоді, як я написав розказане вище! Я тепер інша людина, мій почерк давно змінився, і все ж я почувуюся так, немов продовжую розповідь, перервану лише вчора. Для людини, що завжди залишається спостерігачем, щасливі та нещасливі повороти долі однаково цікаві, і вона платить за своє мінливе місце в житті скільки доведеться, віддає за нього дні та роки, поки ця його сипуча монета не вичерпається.

Поворотна точка, яка непомітно насунулася з відходом моєї ранньої юності й Юдіфі, визначилася сама собою: необхідно було привести мої художні заняття до якогось завершення. Треба було ступити на той шлях у широкий світ, на який щодня виходять тисячі юнаків, але далеко не завжди приходять назад. Це природний порядок речей. Але що стосується мене, то я ще деякий час міг присвятити навчанню без турботи про шматок хліба з тим, щоби все ж у певний термін стати на ноги.

Невелика сума, вже багато років тому успадкована мною від батька, згідно з приписами закону, перебувала у віданні дядька, якого було призначено моїм опікуном, але він втручався в мої справи рідко. Одначе, позаяк ці гроші мали дати мені можливість навчатися в художній школі (а я, як і раніше, мріяв про це), знадобилося засідання опікунського суду, щоб видати ці гроші й надати мені право їх витратити. У наших містах такого випадку ще не бувало, і ніхто не пам'ятав, щоб скромні поселяни, члени сирітської опіки, змушені були засідати й вирішувати, чи може юний вихованець, зав'язавши весь статок у вузлик, виїхати зі своєї батьківщини, щоб у буквальному сенсі проїсти ці кошти. З іншого боку, вони з певного часу мали в своєму середовищі живий приклад людини, яка здійснила таку справу без їх участі та носила прізвисько «пожирача змій». Виріши у далеких місцях під наглядом легковажних і неосвічених батьків, він, подібно до мене, хотів стати художником; він відпустив волосся до плечей і вештався в різних академіях, красуючись в оксамитовій куртці, панталонах і чоботях зі шпорами. Це тривало доти, поки не зникли і гроші й батьки. Потім, як розповідали, він кілька років перебивався, бродячи з гітарою за спиною, але не навчився до пуття володіти й цим інструментом. А нещодавно – вже літньою людиною – його було доставлено в село й поміщено в місцевий шпиталь, де тулилося кілька бабусь, ідіотів і нікчемних пройдисвітів, які часом так кричали і шуміли, ніби сиділи в чистилищі. Минуле цієї людини було, мов темний переказ. Ніхто достовірно не знав, чи був у нього коли-небудь талант, чи він умів робити щось путнє, і він сам, очевидно, не зберіг про це ніяких спогадів. Жодне його слово або вчинок не показували, щоб він коли-небудь обертався серед освічених людей і присвятив себе мистецтву, і тільки сам він при нагоді похвалявся, що, мовляв, був час, коли і він був добре одягнений. Єдине, в чому він був дуже спритний, це в мистецтві будь-яким способом роздобути собі ковток вина, а також у ловлі змій, яких він підсмажував, як вугрів, і пожирив. На зиму він заготовив собі повний горщик мідянок, ніби це були міноги, і перетягував його з кутка в кутку, аби оберезти цей скарб од замахів своїх побратимів по шпиталю, які в користолюбстві аж ніяк не поступалися тим мастакам пожити на чужий кошт, що належать до більш високих верств суспільства.

Одного такого виродка буває достатньо, щоб зробити жорстокою цілу місцевість і налаштувати всі серця проти муз і всього з ними пов'язаного. Не в добрий для мене час опинився цей «пожирач змій» у селі, коли я прийшов туди заради згаданого розгляду. Та й мені самому він уявився якимось злим духом, коли я одного разу, сидячи біля дороги, замальовував у свій альбом великий торішній чортополох, висохлий і безбарвний, а цей суб'єкт ішов повз мене і ніс на ціпку за плечем двох мертвих змій; на мить він зупинився, подивився, як я працюю, оскірівся й пішов далі, похитавши головою, немов у пам'яті у нього промайнуло щось кумедне. На ньому був довгий, застебнутий доверху дірваний сюртук іржаво-бурого кольору, на голих

ногах – туфлі, розшиті побляклими трояндами, а на голові – австрійський солдатський кашкет; я й зараз іще ясно бачу, як він, крадькома, віддаляється від мене.

Цей привид, безсумнівно, маячив у головах трьох або чотирьох обцинних старост, які засідали за столом як члени сирітського суду та з обережною цікавістю побіжно оглянули мене. Треба сказати, що дядько вважав корисним ввести мене і уявити, щоб, у разі потреби, я міг доповнити його доповідь і краще висвітлити становище. Але мені здавалося, що я бачу на обличчях членів суду такий вираз, ніби вони давно знають про майбутню неприємну для них справу і тепер кажуть: «Ну ось, будь ласка!» Можливо, що вони з подивом спостерігали, як я вже кілька років теплої пори блукав по полях і лісах, то там, то сям розкриваючи свій білий полотняний парасоль, і переконувалися, що округ їх від цього не прославився і заморські туристи не їдуть дивитися на цю дивовижну країну. Питання про те, чи заробляю я собі цим веселим ремеслом шматок хліба, вони досі залишали осторонь, позаяк од них ніхто нічого не вимагав. Тепер настав час зайнятися мною.

Спочатку, поки дядько викладав і роз'яснював суть справи, вони поводитися дуже стримано. Ніхто не хотів виявити брак розуму та розсудливості або висловити нескромне презирство до того, з чим він не був знайомий. Проте всі вони добре засвоїли, що кругленька сума, що лежить тепер у ящику так спокійно, як Елеазар у лоні Авраама, через певний час мусить зникнути. Кожен, згідно зі своїм суспільним становищем і характером, швидко уявив собі, на що можна було б із користю витратити такі гроші. Один купив би луг, який потім переходив би від батька до сина, із покоління в покоління й годував би кілька голів худоби. Інший давно пригледів чудову ділянку землі під виноградник, де, безумовно, можна було б виробляти непогане вино. Третій подумки викупував у сусіда право дороги, яка прорізала поле, що належало йому. Зрештою, четвертий доходив висновку, що він просто залишив би собі документ, який являв собою клаптик старого пергаменту, як надійний процентний папір, із яким не слід було розлучатись. Однак у той час як вони міряли на свою мірку те невидиме, за що я готовий був віддати і луг, і виноградник, і право дороги, і клаптик пергаменту, кожен починав розрізняти це щось усе виразніше, але тільки як порожній туман, як нематеріальну пару, і найстаріший, зібравшись із духом, витончено висловив свої сумніви сухим покашлюванням. До нього приєднались, один за іншим, й інші.

Вони вважали нерозумним міняти єдине і мале, що у нас є і що ми міцно тримаємо в руках, на щось невідоме, бо ніхто не поручиться, що я досягну своєї мети і справді навчуся того, що мене так вабить. На випадок невдачі, можливо, розумніше уявити собі, що цих грошей у мене вже немає, і як-небудь обійтись без них. Тоді в дні хвороби, якогось лиха або розорення вони раптом з'являться, на радість нам, і їх можна буде обережно пустити в хід.

Вони також чули, що видатні вчені та художники, в ранньому віці вступивши в життя, бували змушені утримувати себе старанною працею, водночас вивчаючи і доводячи до досконалості своє мистецтво. Набуті таким шляхом звичка до неослабної діяльності й працьовитість усе життя були корисні таким людям і допомагали їм створювати велике. Цю пісеньку я чув за своє коротке життя вже вдруге і не скажу, щоб вона сподобалася мені тепер.

Люди, що вимовляли ці слова, сиділи за круглим столом, і перед кожним стояла склянка рідкого кислуватого вина. Я ж, як предмет обговорення, сидів самотньо за довгим столом, протилежний кінець якого губився в напівтемряві біля дверей. Там у сутінках причаївся «пожирач змій», який непомітно пробрався сюди, я ж перебував у більш світлій частині кімнати, і переді мною красувалася невелика пляшка доброго темно-червоного вина. Це було, звичайно, великою тактичною помилкою, але мене збила з пантелику буфетниця общини: вона поставила вино на стіл, а я не додумався від нього відмовитись. Дядько, що сидів разом зі старостами, пив таке ж вино і пояснив це учасникам наради тим, що злегка страждав шлунком.

Один із селян, який обходився зі своєю скибочкою булки, як із марципаном, і так ретельно підбирав шматочком м'якуша крихти, що впали на стіл, ніби це був золотий пісок,

тепер продовжував свою промову. Він, мовляв, у цьому ділі нічого не тямить, але тільки йому здається, що краще б молодий чоловік не покладався на маленьку спадщину, а за ті роки, що він жив у матері, навчився заробляти і потихеньку наскладав ту суму, яка йому тепер потрібна. Цим він забезпечив би себе і на майбутнє. Бо той, хто спозаранку звик думати про завтрашній день і не береться за роботу, якщо не знає, яка від неї буде користь, потім уже не відстане від цієї звички і скрізь зуміє собі допомогти, як солдат у поході. Це теж хороше мистецтво, і чим скоріше його вивчиш, тим краще. Тому він наполегливо радить, щоб я бадьоро вирушав у дорогу зі скромним запасом дорожніх грошей і твердим рішенням уже тепер почати пробиватися в житті. За всі ці роки я, напевно, навчився що-небудь робити, чи це не так?

Почувши запитання, поставлене в такій же мірі правильно, як і неправильно, всі обернулись і дивилися на мене. «Пожирач змії» зі своїх сутінків помалу підбрався до мене й уважно стежив одночасно за ходом засідання і моїм вином. Таким чином, ми троє – червоне вино, «пожирач змії» і я – опинилися в полі зору засідателів, і коли запанувала багатозначна тиша, я відчув, що стаю таким же червоним, як вино. Славний напій свідчив проти моєї скромності й ощадливості, мій сусід – проти моїх життєвих планів, і притому так красномовно, що ніхто не вважав за потрібне додати хоч слово.

Не дивно, що після того як пронозу був видалено, ще деякий час тривала мовчанка, поки не взяв слово дядько, щоб зрушити з місця суденце, яке сіло на мілину. На цю справу можна дивитися так, як дивляться панове старости, почав він. Це було б схоже на те, як коли б селянин узяв міру зерна й не посіяв її, а побажав зберегти на випадок голоду, сам же поки що пішов до інших людей у найми. Час, як відомо, теж гроші, й нерозумно було б змусити молодого чоловіка роками болісно боротися, щоб вивчити те, про що він може дізнатися за більш короткий час, ціною витрати невеликої спадщини. Ця думка виникла не випадково. З самого початку передбачалося в належний термін скористатися цими коштами. А втім, слід вислухати самого племінника; нехай він скаже, що знайде потрібним для з'ясування справи.

Після цього голова надав мені слово, яким я скористався, щоб виголосити боязким і в той же час обуреним тоном кілька хвалькуватих фраз. Давно, сказав я, минули ті часи, коли мистецтво було пов'язане з ремеслом і хлопець, який вивчає мистецтво, мандрував із міста в місто, як усякий майстровий. Тепер немає більше такого поступового підйому зі сходинки на сходинку, – початківець має відразу, давши лише один добре підготовлений перший твір, міцно стати на ноги. Але це здійсненне лише в місцях зосередження мистецтва. Там можна знайти не тільки необхідні зразки для всіх видів художніх вправ, але також і повчальне суперництво інших, які прагнуть тієї ж мети і, зрештою, визнання досягнутого, ринок для створення робіт і двері до благополуччя в майбутньому. Біля цих дверей падає і гине той, хто не покликаний, хто не носить у собі священного полум'я генія, як, наприклад, бідний «пожирач змії», якого щойно тут бачили. Але інші сміливо проходять у ці двері та швидко домагаються добробуту й почесного становища, так що й у найскромніших продажна ціна одного-єдиного твору, відшкодовуючи понесені витрати, досягає вартості луки, виноградника або поля!

Така вже доля добрих сільських жителів, що вони в простоті своїй завжди піддаються впливу гучних слів самовпевнених красномовців. Ось і зараз ці люди похитнулись, а можливо, їм просто все це набридло. Знову настала невелика пауза, під час якої сказане отримало лаконічну оцінку у вигляді нового покашлювання, після чого голова несподівано заявив, що він хотів би знати, чи наполягає дядько, як опікун, на своєму клопотанні. Бо, зрештою, це входить у його повноваження, і він якраз така людина, яка могла б сказати вирішальне слово. Дядько знову підтвердив свою думку: мені, племіннику його, треба їхати, це необхідно. Однак обставини склалися так, що я, як він вважає, непридатний до мандрівки без необхідних засобів і не може починати з пошуків шматка хліба. Якби коштів не було, а я був круглим сиротою, позбавленим друзів, тоді – настільки він вірить у мене – я не занепав би духом і підкорився своїй долі. Але без потреби не можна піддавати непідготовленого юнака такому випробуванню.

Коли голова почав опитувати інших членів зборів, старости заявили, що вони вже висловилися за своїм розумінням, але не бачать необхідності особливо противитися клопотанням, тим більше що вони схильні вірити в обдаровання, працьовитість і добросесну поведінку підопічного, якому, втім, якщо він сподівається мати достаток, слід одразу ж відкинути звичку пити дороге вино всюди, де йому трапиться сісти.

Я проковтнув цей натяк, і незабаром постанову про видачу маленької спадщини було складено, внесено в протокол і підписано, в числі інших, моїм дядьком.

Ящик, у якому зберігалися цінні папери осіб, які перебували під опікою, у зв'язку з іншими справами було вже принесено в залу, і збори вирішили, що краще відразу ж отримати потрібний документ. Тоді, можна сподіватися, з цією справою назавжди буде покінчено.

Дерев'яний ящик із трьома замками було поставлено на стіл і відчинено, для чого голова, скарбник і писар дістали з кишені по ключу, вставили їх у відповідні отвори й урочисто крутнули. Кришка відкинулася, і нашим очам постав статок удів і сиріт, який, подібно до маленького овечого стада, збився в куточок від перенесення і струшування ящика.

– Багато доль пройшло через цей ящик! – сказав писар, приступаючи до читання написів на різних пакетах.

Не всі ці пакети мали відношення до жінок і неповнолітніх. Тут же було майно ув'язнених, марнотратників і душевнохворих. Нарешті він натрапив на потрібний пакет і, прочитавши: «Лее, Генріх, син покійного Рудольфа», – подав його голові. Той виїняв із обкладинки потемнілий старий пергамент, до якого було прикріплено наполовину розкришену печать сірого воску. Він надів окуляри на мідному обручі й розгорнув поважний документ, тримаючи його далеко перед собою.

– У того сільського писаря, який виправляв це зобов'язання, теж зуби вже не болять! – зауважив він. – Тут стоїть дата: «тисяча п'ятсот тридцять дев'ятий рік, День святого Мартіна». Добра стара грамота!

При цьому він спрямував на мене суворий погляд, але позаяк окуляри були придатні тільки для читання, я мав здатися йому вельми туманною фігурою.

– Уже триста років, – вів далі він, – цей поважний лист переходить від покоління до покоління і весь цей час приносить п'ять відсотків доходу!

– Якби ми тільки мали їх! – зі сміхом уставив дядько, щоб відвернути від мене увагу, яка знову зосередилася на мені. – Мій племінник володіє цим листом усього лише близько десяти років, а неповних сорок років тому воно ще належало монастирю, настоятель якого продав його приблизно під час революції. Взагалі не можна так вести рахунок. Це так само невірнo, як коли говорять, що таким-то трьома людям похилого віку разом двісті сімдесят років або подружжю разом – сто шістдесят. Ні, кожному зі старих – по дев'яносто років, а чоловікові й дружині – по вісімдесят, оскільки ними прожиті одні й ті ж роки. Тому і наш молодий художник, продавши лист, витратить не відсотки трьох століть, а лише основну суму!

Це присутні добре знали. Але позаяк у кожного з них над садибою тяжіли такі ж давні безстрокові боргові зобов'язання і кожен дивився на себе як на платника вічних відсотків, вони вважали руку, що бере, мінливих кредиторів також чимось безсмертним і надавали цьому фінансовому знаряддю таємниче та перебільшене значення. Таким чином, усвідомлення важливості всієї справи зрештою передалось і мені й подіяло на мене гнітюче. Я відчував себе так, немов сиджу на лаві підсудних і чую звернену до мене докірливу промову; почувався водночас потерпілим і винуватим, хоча, на мою думку, нічого поганого не вчинив і не збирався вчинити. Тим сильніше горів я бажанням звільнитися від цієї гнітючої залежності. «Звідки їм знати, що таке свобода!» – співає студент про філістерів, не помічаючи, що він сам лише ступив на шлях до пізнання волі.

Розділ десятий

Череп

Старий пергамент був із деякою вигодою продано збирачеві таких документів, і мій від'їзд тепер справді був уже близький. Останнього дня квітня, що випав на суботу, я уклав потрібні мені речі, – стіни нашої кімнати ще не бачили такого видовища, і воно глибоко схвилювало матінку. Велику теку з сумнівними плодами моєї колишньої діяльності, загорнуту в клейонку, було притулено до стіни і вона мала, для певної розради, значну вагу. А посеред кімнати стояла розкрита скринька, невеликий ковчег із ялинового дерева. У нижньому ряду я вже розклав ті книги, які мав намір узяти з собою. З книг я також виклав щось на зразок тайничків для черепа, який отримав надійне місце на самісінькому дні. Цей череп деякий час служив для прикраси моєї робочої кімнати, а також для вивчення основ анатомії, яке, щоправда, обірвалося на нижній щелепі, так що поки я вмів назвати тільки деякі кістки черепної коробки. Я знайшов його колись під цвинтарним муром, куди, можливо, його було покладено копачем, бо добре зберігся. То був череп молодого людини, як видно було з того, що всі зуби вціліли. Поблизу лежала знята з могили стара кам'яна плита, виготовлена років вісімдесят тому; на ній було вибито напис із ім'ям померлого в той час Альбертуса Цвіхана. Хоча аж ніяк не було доведено, що череп належав саме Цвіхану, я все ж таки сприйняв це за факт, оскільки, згідно з рукописною хронікою одного з сусідських будинків, із цим ім'ям була пов'язана дивовижна історія. Йшлося, наскільки в цьому можна було розібратися, про побічного сина якогось Цвіхана, який довгі роки жив в Азії й там помер. У голландки, яка народила цю дитину, був од якогось зниклого безвісти коханця ще один позашлюбний син, на ім'я Єронімус, якого вона любила більше іншого. З любові до неї і поступаючись її умовлянням, Цвіхан законним чином усиновив цього другого хлопчика, але упустив можливість узаконити свій шлюб із цією жінкою і тим забезпечити суспільне становище свого власного сина. Усиновлений хлопчик, коли підріс, покинув будинок і безслідно зник, як і його батько, а коли врешті-решт старий Цвіхан і слідом за ним його подруга перейшли в інший світ, обійдений син Альбертус опинився один при будинку та майні без господаря. Він не став вагатись і так спритно повів свої справи, що зайняв місце того прийомного сина, який один тільки мав права на спадщину. Потім зібрав усе, що можна було, зі статків, придбаних покійним батьком, і поспішно відплив із азійської колонії, щоб повернутися на його батьківщину.

Після того як йому одного разу наснилося, що його єдиноутробний брат загинув у морі, – а в сні він твердо вірив, – він діяв із чистою совістю, але все-таки був настільки хитрий, що в рідному місті батька, де його ніколи не бачили, змовчав про власне існування і, на підставі привезених із собою паперів, видав себе за свого брата. Він придбав просторий будинок із тихим, тінистим садом, де і прогулювався найповажнішим чином. Сусіди з цікавістю спостерігали за ним, але він цього не помічав, і лише коли він вже як слід улаштувався, вони почали виявляти помітне пошвавлення, подібно до того, як на острові, куди буря викидає мандрівників, лише потроху починають показуватися тубільці. Через торгових людей пішла чутка, що новоприбулий має значні доходи та вкладає у справи капітали, що вказують на солідне становище. На вулиці його почали дружелюбно вітати; варто було йому показатися біля вікна, щоб поглянути, яка надворі погода, як у вікнах будинків по інший бік провулка, то тут, то там з'являлися сусіди. На вузькому закритому балконі цілими днями сиділа за прядкою, спиною до вікна, молода жінка. Вона ніколи не оглядалась, і Альбертусу ніяк не вдавалося побачити її в обличчя. Дитя пристрасті, він мав закохливу натуру й захопився граціозною спиною прями та милим нахилом її голівки; і ось одного разу, коли він розмірковував про це, прогулюючись у саду позаду свого будинку, він раптом почув жіночий голос, що кликав Корнелію, і відгукнувся інший голос у сусідньому саду. У найближчі дні це повторилося кілька разів, і тоді Альбертус

Цвіхан забув спину пряді й закохався в красиве ім'я невидимої Корнелії. А її, як і раніше, приховувала від поглядів стіна жасминових кущів. Яким же було його здивування, коли вони раптом розсунулися й у володіння Цвіхана ступила жіноча фігура, пройшовши через хвіртку, якої він досі не помічав. Справа була в тому, що будинок, до якого прилягав суміжний сад, виходив не на ту ж вулицю, а на протилежний бік кварталу, і між обома будинками здавна встановилося взаємне право проходу через сади, двори та сіни для певних цілей і в певні години дня.

Сусідку, яка виявилася дівцею високого зросту, не можна було назвати красивою, але в її сміхотливих очах було щось привабливе; вона зупинилася перед ураженим Цвіханом і, помітивши його здивований погляд, поінформувала його про цю старовинну угоду. У нього теж мав бути ключ до хвірточки, сказала вона. Альбертус одразу ж приніс ящик із усякими старими ключами й серед них, з її допомогою, знайшов той, що підходив до замка. Поки вона орудувала своїми моторними, білими пальцями, він не без задоволення розглядав статну фігуру, – в щільно обліпленому платті вона здавалася повною, і в той же час гнучкою. Але тепер вона вітала його по імені та назвала своє, яке і виявилось милозвучним ім'ям Корнелії, а потім висловила своє прохання. Посилаючись на існуючу угоду, вона чемно попросила у нього дозволу прокласти від повного колодязя в його дворі тимчасовий водогін до своєї пральні, для того щоб отримати головне, що було необхідно для майбутнього великого піврічного прання. Коли Альбертус, у відповідь на це, так само ввічливо запропонував їй влаштуватися, як вона вважає зручним, одразу ж, за знаком Корнелії, з'явилися прачки з дерев'яними та бляшаними жолобами і трубами в руках, з'єднали ці частини і, спорудивши підвісний акведук, знову зникли в кущах, із-за яких з'явилися. Корнелія, поклонившись молодому чоловікові, також зникла слідом за ними, і ось Альбертус Цвіхан стояв знову на самоті над калюшкою своєї прекрасної колодязної води і шкодував, що не може разом із нею вирушити в сусідній сад.

Наступного дня прачки з'явилися знову, розібрали водогін і розступилися перед високою, великоваговою жінкою, що протиснулася крізь хвіртку. Її обличчя була жвавим і втішним свідченням того, чим потроху можуть зробитися статні дівчата при доброму харчуванні. Бо вона відрекомендувалася матір'ю згаданої Корнелії, яка не відважується знову турбувати проханням шановного сусіда. Вся суть у тому, що навряд чи сонце світитиме весь день, і тому бажано відразу ж висушити білизну, що знову-таки можливо тільки при дозволі повісити частину його у Цвіхана в саду та на подвір'ї. Так робили вже в минулі роки, хоча це й не було предметом угоди, подібно до права відводити воду, і тому дама визнала за необхідне прийти самій і просити про таку люб'язність.

Альбертус Цвіхан із великим задоволенням негайно відгукнувся на це звернення, після чого сусідка пішла із висловленням подяки, а замість неї з кущів жасмину показалася, на чолі кількох білизняних кошиків, її дочка, яка власноруч несла намотану на палицю мотузку. Однак для того, щоб прив'язати її до стовпів, гаків і стовбурів дерев, зросту дівчини не скрізь вистачало, хоч як вона тяглася навшпиньки, і так вийшло само собою, що Цвіхан заходився допомагати їй, зигзагоподібно натягаючи мотузку та закріплюючи її; Корнелія ж несла слідом моток мотузки, спускаючи її з палиці. При цьому вона рухалася з чарівною грацією, а молодий чоловік від цього так заметушився та розпалився, що ненавмисно розтопав кілька левкоїв і гвоздик. Коли ж дійшло до розвішування білизни, він повівся негідним для чоловіка чином: залишився в саду і знову допомагав при перетягуванні кошиків та інших роботах. Дівчина люб'язно зауважила, що принесла сюди свої особисті й кращі речі, а старий мотлох залишила на тому боці, щоб не видатися занадто безцеремонною в чужих володіннях. Незабаром сад і двір наповнились її сорочками, панчохами, косинками та нічними чіпцями, а коли повіяв свіжий вітерець, білосніжні, як пелюстки квітів, предмети дамського туалету пустотливо затріпотіли, запурхали, і Цвіхану разом із усіма іншими довелося взяти участь у приборканні бешкетних вітрил.

Після роботи Альбертус Цвіхан у великому хвилюванні повернувся до своєї кімнати, звідки він, дивлячись у вікна, невідступно стежив за своїм садом, який тепер жив таким змі-

стовним життям. Там уже нікого не було і все затихло; тільки пожвавлені демонами повітряної стихії жіночі вдяганки погойдувалися, шелестячи, туди й сюди, поки їх раптом не звихрив порив вітру, й тоді довгі білі панчохи почали хвицатись, як примарні ноги, а якийсь чепчик, зірвавшись, перелетів через дах, подібно до маленької повітряної кулі. Тоді Альбертус Цвіхан, заклопотаний, знову побіг униз рятувати те, що йому тепер уже здавалося дорожчим за власне життя. Він хоробро бився з вітром. Але панчохи били його по щоках, сорочки літали над головою, затуляючи йому очі, й він не міг впоратися зі збунтованим полотном, поки з реготом не прийшли жінки та не зібрали білизну.

Кілька днів по тому Цвіхан по всій формі отримав од сусідок запрошення на чашку кави, – вони хотіли віддячити йому за виявлену люб'язність. Уперше вступив він у сад на тому боці; стіл було накрито в невеликій альтанці, захищеній за стіною жасмину. Обидві дами, стара й молода, найпривітнішим чином клопоталися біля гостя, а потім вони змусили його ще піднятися в кімнати і розділити з ними легку вечерю. Само собою зрозуміло, що він не залишився в боргу і, в свою чергу, запросив сусідок до себе, щоб запропонувати їм частування, яке могла приготувати його стара куховарка; коротше кажучи, між сусідами зав'язалося жваве спілкування, через що як панянка, так і Альбертус Цвіхан постійно носили ключ від хвіртки при собі. Незабаром мати почала залишати дочку з новим знайомим наодинці, й вони поринали в нескінченні дружні розмови. Корнелія розпитувала Альбертуса про все, що йому довелося пережити, про всі його справи. І він, задоволений і щасливий таким інтересом та турботою, бажаючи відповісти на дружбу дівчини і відкрити перед нею свою душу, довірив їй усю свою історію і без приховування повідав про своє походження, про свій майновий стан і навіть поділився з нею своєю глибокою таємницею, з одним лише відступом від істини: він сказав їй, ніби його зведений брат справді потонув, промовчавши про те, що це сталося лише в його сновидінні.

Нова дружба, звичайно, дістала розголос, і на неї почали дивитись як на заручини, що відбулись або принаймні відбудуться в майбутньому. Це доводили закоханому кілька отриманих ним один за одним анонімних листів; у них його застерігали від союзу, який він збирався укласти.

Обидві жінки, говорилося в цих посланнях, лише про людські очі мають забезпечене становище; насправді ж у них нічого або майже нічого немає, якщо не брати до уваги вміння позичати гроші. У цьому мистецтві вони вправляються старанно і володіють ним у високій мірі. Щоправда, вони завжди влаштовують так, аби про це не говорили, вишукуючи собі жертви серед людей благородного способу думок і мовчазних. У разі необхідності, вони дещо виплачують за рахунок третіх осіб. Проте все це – секрет Полішинеля, і важко без тривоги дивитися на те, як такий шановний громадянин, перед яким могли б відчинитися двері кращих будинків, сліпо йде назустріч загибелі. Бо там, де гніздиться один порок, близькі другий і третій, а безгрошів'я – джерело всіх бід і гріхів. Цим автори побажали обмежитись.

Коли Альбертус читав ці листи, вони не бентежили й не дратували його, навпаки, його серце наповнювалося радістю, бо бачив у них вилив заздрості й знак того, що йому досить простягнути руку, щоб отримати бажане, якщо вже громадська думка вважає його весілля таким вірогідним і навіть близьким. Рухомий ніжним співчуттям, він навіть хотів би, щоб нужда обох жінок підтвердилася: тоді б він, як рятувальник, напевно міг розраховувати на те, щоб знайти надійне щастя в обіймах вдячної коханої. Він навіть відразу почав будувати плани, як збільшити свої кошти на той випадок, якщо жінкам потрібно досить багато грошей. Він і без того мав намір використовувати своє знання комерції в країнах Сходу і, не поспішаючи, з усілякою обережністю, заснувати фірму, щоб розпочати відповідну до його ще молодих років діяльність. Поглинений такими думками, він збуджено крокував із кутка в куток, обдумуючи в рівній мірі свої торгові задуми та блискучу картину свого майбутнього, причому в душі його все яскравіше розгоралось уявлення про себе як про впливового покровителя та благодійника, який дарує

щастя і творить життя. Бажаючи на мить відпочити на хвилях цих мрій, він зупинився біля вікна й випадково побачив, як пряля, про яку він зовсім забув, вийшла на балкон і, не встигнувши сісти за своє колесо, так само випадково помітила його. Ось уже вона, як звичайно, повернулася до нього настільки добре йому знайомою спиною, але озирнулася і, спрямувавши на нього довгий погляд, спокійно повернула до нього своє таємниче обличчя – раніше він його бачив не більше, ніж можна бачити блискавку, яка спалахує та миттєво гасне. Це обличчя, майже серцеподібної форми, закінчувалося витонченим маленьким підборіддям і здавалося скоріше мініатюрою, написаною на білій слоновій кістці, ніж обличчям із плоті й крові; тільки рот червонів, як закритий бутон троянди і, здавалося, був меншим очей її, великих і темних; і навколо цієї голівки майоріла незбагненно легка хмарка батисту. Врешті молода жінка відвернулася і пустила в хід прядку. Але, немов відчувши, що очі сусіда не відриваються від неї, вона підвелася і відійшла в похмуру глибину кімнати. Там вона відчинила двері й попрямувала по освітленому вечірнім сонцем коридору, поки не зникла, як дух, у напівтемряві.

Так розсипалися прахом усі колишні плани та повітряні замки Альбертуса, і в цю мить він так безнадійно забув про них, як коли б проминули не хвилини, а цілі століття. Він стояв, нерухомо дивлячись через вулицю; вдалині тихо гасло вечірнє сяйво, сутінки наповнювали кімнату з балконом, і поступово там стало так само темно, як і в тій кімнаті, де перебував він сам. Тільки погляд загадкових очей іще виблискував у його свідомості, й це тривало вночі уві сні, поки ранкова зірка не заблищала в небі й не торкнулася променями його століття – він побачив її світло відразу, як тільки прокинувся. Йому щойно снилося, ніби він тихо сидить в альтанці Корнелії між нею і незнайомою прялею, і обидві вони – його вінчані дружини, обидві пестять його, а він обіймає їх обох. Такий стан речей здавався йому цілком прийнятним і похвальним; він був нерухомий і тихий, як повітря в саду і як жасминові кущі, але раптом незнайомка підвелася, невимовно милим поглядом дала йому знак іти за нею. Однак Корнелія обхопила його так міцно, що він не міг ворухнутись і змушений був дивитись, як інша віддалялася по безкінечно довгій алеї, несучи в руці яскраве світло, яке осявало дерева одне за одним, а потім занурювало їх у морок. Врешті вона зникла в блакитній ночі, й залишився тільки повислий у небі світоч – то була ранкова зірка, або Люцифер, і цю зірку він, прокинувшись, побачив у небі. Змучений нездоланим потягом і тугою, він ледве міг дочекатися нагоди, щоб нарешті докладніше довідатися про незнайомку та знайти доступ до неї. Хоч як це дивно, він насамперед узяв ключ од хвіртки, прослизнув у неї і зробив дамам ранковий візит.

Він застав їх за укладанням валіз, – вони на тиждень-другий збиралися виїхати на великий сусідній курорт і чекали найману коляску, яка щороку відвозила їх туди. Ледве Цвіхан почав задавати свої питання про сусідку-прялю, як Корнелія на мить призупинила свою роботу і, стоячи колінами на валізі, з подивом утупилася в обличчя мовця.

– Це, напевно, Афра Цігонія Майлюфт! – мовила вона, здивована або, вірніше, заскочена зненацька. Бо вона і раніше вважала незрозумілим, що він, мабуть, іще не чув про цю дивну красуню. Але, помітивши, як у нього заблищали очі, коли він повторив за нею почуте ім'я, вона перервала його раптовим запрошенням супроводжувати її і матір на води. Якщо ця особа його цікавить, додала вона, почервонівши, вони в дорозі розкажуть йому про неї докладніше, а крім того, наскільки їм відомо, вона днями теж приїде на курорт, аби зустрітись там із друзями. Тоді у нього буде повна можливість бачити красиву сусідку та познайомитися з нею. Альбертус негайно ж помчав до себе додому, щоб зібрати сякий-такий багаж. Через годину він уже сидів із обома жінками в дорожнім візку і тепер дізнався, що дівця Афра Цігонія Майлюфт, власне, народилася не в їх місті; вона лише з недавнього часу живе в тому будинку на становищі родички-сироти, а взагалі віддана вірі, вважається святою й навіть, як кажуть, уже майже вступила в євангельське братство так званих гернгутерів.

Корнелія і її мати пильно спостерігали за паном Цвіханом, у сподіванні, що їх повідомлення відлякає його. Але він іще мрійливіше дивився перед собою, увесь поринувши в солодкі

думки. Йому здавалося, що все це лише відкриває для нього привабливу перспективу долучитися до якогось невідомого блаженства. Тому його приятельки, бажаючи його розважити, по приїзді на води відразу втягнули його в коло веселих курортних гостей, окремо від яких трималася невелика група просто одягнених чоловіків і жінок, зайнятих зміцненням свого здоров'я. Альбертуса завжди водили не по тих доріжках, по яких прогулювалися, спокійно розмовляючи, ці тихі люди, й так вийшло, що коли одного вечора дійсно прибула та, кого називали Афрою Цігонією, він виявив її лише наступного ранку. У товаристві двох інших релігійних осіб вона сідала в дорожню карету, і він устиг тільки помітити ту стриману, але щирі привітність, із якою проводжаючи оточили одягнену по-дорожньому дівчину. Ось карета вже рушила і незабаром зникла з очей, а проводжаючі пройшли повз Альбертуса із благочестивим і задоволенням виглядом людей, які добре виконали бажану та важливу для них справу.

– Тепер це миле дитя в надійних руках! – почув він їх слова. – Тепер вона піде назустріч своєму порядку і незабаром перебуде в вертограді Господнім!

Коли Альбертус це почув, його уявному погляду постала картина, що видалася йому безмежно страшною, і з важким серцем поспішив він до своїх доброзичливиць, аби довідатися про значення баченої ним сцени. З посмішкою вони повідомили йому, що ця новина якраз усюди обговорюється: кажуть, що Афра поїхала до Саксонії, щоб бути прийнятою в гернгутське братство і залишитися там на все життя. «Це мій сон! – сказав він собі. – Вона простує зі світлом у мороці назустріч ранковій зірці, але я не дам цій Корнелії утримати мене й цього разу піду за Афрою Цігонією!» Зовні нічим не виявляючи свого хвилювання, він залишався ще днів два на водах. Але потім, не попрощавшись, рано-вранці поїхав додому, передав свої майнові справи нотаріусу, будинок – куховарці, запасся грошима і зник з міста в погоні за своїм видінням. Він був погано знайомий із географією західного світу і, крім того, нікому не бажав розкривати мету своєї подорожі, а тому деякий час блукав, поки не опинився в околицях Гернгута. Тут він кружляв, усе більше наближаючись до цієї колонії блаженних, нарешті проник туди і почав домагатися прийняття в їх середовище. Але позаяк ні за зовнішністю, ні за мовою, ні за виразом очей, ні за своїми манерами він не виявляв ніякої духовної спорідненості чи навіть просто знайомства з тим, чого він нібито прагнув, і взагалі уявлявся в справах релігії темним варваром, із ним обійшлися холодно й підозріло і після декількох питань відпустили, відмовивши в його проханні. Він стояв засмучений і розгублений, і навіть сльози навернулись у нього на очі, коли він подумав про свою марну подорож, як раптом повз нього пройшли жінки з хору дів, і останньою була Афра Цігонія. Побачивши Альбертуса, вона, здавалося, впізнала його чи згадала, тому що спинилась, уважно придивляючись до нього. Він негайно скористався цим, аби з шанобливим поклоном наблизитися до неї та пробурмотіти признання, що він із палкого кохання пішов за нею, але його прохання про прийняття до числа братів було відхилено. Її погляд зі збентеженням, але, як здавалося йому, також зі співчуттям і любов'ю, спочивав на ньому і сявав якимсь м'яким внутрішнім світлом. Потім вона тихим, але милозвучним голосом сказала, що йому потрібніша любов до Господа і Спасителя, ніж земна любов, але що його не відштовхнуть, і нехай він день чи два почекає в готелі. Лагідно і серйозно вклонившись йому, вона пішла слідом за своїми сестрами.

Вже наступного ранку Альбертуса відвідав один зі старших братів, який іще раз вислухав і розпитав його. Чи надала Альбертусу більш благочестивого вигляду мрійливо-солодка надія, що знову охопила його, чи дівця Майлюфт користувалася тут вельми великим впливом, але тільки його було допущено до випробування та зараховано в найнижчий клас новачків, причому передбачалося, що після певного часу він муситиме тягнути жереб, який і вирішить питання про його остаточний прийом. Як відомо, цей спосіб застосовувався і в більш важливих справах, аби залишити місце для безпосереднього вияву Божої волі.

Тепер молодому чоловікові потрібно було навчитися належним чином читати, молитись і співати, бути скромним, тихим і працьовитим, а головне – міркувати про своє гріховне та

нище життя; але в душі він нічого такого не відчував, він думав тільки про ту, що, як йому здавалося, була йому люба – про Афру, а тому всі його нові обов'язки виявилися дуже важкими, і він щодня видавав себе аж ніяк не благочестивими поглядами та словами. Кохану він бачив лише здалеку, під час богослужбових зібрань, де вона сиділа в рядах незайманих, тоді як він зітхав у хорі неодружених чоловіків. Але, здавалося, вона щоразу шукає його очима й одну мить дивиться на нього, немов перевіряючи, чи тут він іще. І це завжди був той відкритий дитячий погляд, який уперше так раптово зворушив його. І тоді він знову знаходив мужність і продовжував свої старання щодо перетворення на святого. Але ця справа посувалася у нього так малоуспішно, що кілька місяців по тому вирішено було, перш ніж витратити на нього подальші зусилля, звернутися до божества іншому оракулу. В урочистих зборах, де належало вирішити кілька схожих справ, при таємничому сяйві свічок, Альбертус окремо від інших падав на коліна, в той час як уся зала був наповнена звуками молитов і співів. Потім його підвели до урни, і він серед глибокого мовчання витягнув свій жереб. Цей жереб був йому сприятливий і визначив його вступ у дещо вищий випробувальний клас. Сидячи знову в рядах своїх побратимів, він був такий вражений, що не міг приєднатися до співу та молитви, які тим часом поновились, оскільки місіонер, який був у великій пошані й багато подорожував, опустився на коліна в тому місці, яке щойно займав Альбертус Цвіхан. Треба було вирішити питання, чи має цей місіонер узяти на себе одну африканську факторію з надзвичайно нездоровим кліматом, як він того наполегливо бажав, чи йому доведеться задовольнитися більш здоровим повітрям, як вимагала громада, з огляду на те, що сили його були підірвані. Оракул задовольнив його бажання, після чого він повернувся на попереднє місце і знову став на коліна. Знову зазвучав спів, і Альбертус Цвіхан, який устиг трохи оговтатися, скористався загальним піднесенням, аби відшукати прекрасну Афру Цігонію Майлюфт, якої він іще не бачив. Він знайшов її не на звичайному місці, – вона смиренно стояла навколішках поруч із посланцем Божим, де блукаючий погляд Альбертуса несподівано й виявив її. Бо що стосувалося Афри, то питання стояло про те, чи відповідає волі провидіння, щоб вона, як дружина місіонера, пішла за ним у сувору жарку пустелю, чи її здоров'я занадто ніжне та слабке, а вона сама надто зосереджена в собі та витончена для такого життя. Але коли її підвели до урни, жереб задовольнив і її бажання. Тепер вона рука об руку зі своїм обранцем вийшла вперед, щоб їх тут же заручили, і її завжди такі спокійні очі світилися, мабуть, трішки тепліше й яскравіше, ніж личило для такої земної справи.

Розкривши рот, Альбертус сидів блідий, як мрець, і тільки від того, що він не був здатний ні дихнути, ні видати стогін, ніхто не звернув на нього уваги. Коли все скінчилося, він безшумно пробрався до свого ложа і провів жахливу ніч. Його наївне та короткозоре себелюбство мучило йому серце, як витка змія. У проміжках між нападами болю він знову і знову бачив Афру об руку з місіонером, які плавно линуть удалину. Так ось яке світло несла вона в тому оманному сні! Вранці Альбертус показався на людях і був змучений, пригнічений, і здавалося, він ось-ось упаде з ніг. Аби підбадьорити його рухом і діяльністю, його призначили господарським помічником іншого місіонера, який збирався в дорогу, – йому було доручено об'їхати Гренландію, Лабрадор і країну калмиків. Без будь-якого опору Альбертус дав підготувати себе до подорожі й відбув зі своїм духовним керівником, так більше й не побачивши Афри. Але на згадку про себе вона послала йому красиво оправлену товсту книжку, що містила на кожен день року вислів або вірш, а крім того, до неї було прикріплено паличку слонової кістки для пророчого проколювання сторінок. Із цієї книжкою в руках він сидів якось, кілька місяців по тому, в Гренландії, на морському березі поблизу Сент-Яна. Бліде сонце освітлювало води, і то тут, то там над поверхнею моря спливали тюлені. Альбертус навмання сонно ткнув паличкою в книгу; він був стомлений роботою на складі та в канцелярії і поринав у мляві мрії, як раптом прочитав дивну строфу пісні:

В саду, що любиш його ти,
В раю сердець твої сліди,
Дзюрчить фонтан, і дух святий
Омити крила йде сюди.
Цвіте божественний жасмин,
А вітер в благості затих.
Й там біля грядочки жоржин
Цілує дівчину жених.

Від останніх рядків він спершу наполовину, а потім і зовсім підбадьорився. Він раптом побачив сад за своїм будинком і струнку сусідку Корнелію, що проникає крізь жасминові кущі, й хоча книжку, яку він тримав у руці, було видрукувано за кілька років до того, все ж він негайно угледів у прочитаній строфі одкровення згори чи, радше, чудесно переданий через Афру заклик до повернення на батьківщину й одруження з Корнелією, яка з кожною миттю, коли він тепер про неї думав, здавалася йому все більш бажаною. Але і до Афри Цігонії він уперше з того дня, як йому довелося тягнути жереб, відчув удячне благовоління, переконаний, що вона мудріша за нього і зрештою направила його на той шлях, якого він ніколи не мусив залишати. У цьому він бачив сенс її відходу вві сні й того світла, що вона запалила для нього. Вночі він склав свої пожитки, сховався від свого начальства й на китобійному судні поплив на південь. Він нестримно поривався на батьківщину й одного вечора зателефонував біля свого будинку, – якраз до цього часу в нього вичерпалися всі готівкові гроші: адже він був відсутній уже десятий місяць. Поки він обмірковував, чи варто пройти сьогодні ж за садову хвіртку, незважаючи на те, що вже опускалися сутінки, щоб утішити покинуту подругу, двері будинку раптом відчинились, і з'явився якийсь незнайомиць; то був поритий віспою, жовто-коричневий чоловік із кривим носом, великими вусами, банькатий, взутий по-домашньому в турецькі туфлі; з голови його звисав довгий червоний ковпак, які бувають у жителів Середземноморського узбережжя, а також у моряків. Побачивши біля дверей прибульця, він запитав, навіщо той дзвонив і що йому потрібно.

– Як навіщо? – з подивом відповів той. – Я хочу ввійти в свій дім! Я Єроніmus Цвіхан.

– Єроніmus Цвіхан – це я! – грубо відповів той, що стояв на порозі й зачинив двері.

Альбертус простояв кілька хвилин, перш ніж йому спало на думку вирушити до нотаріуса, – він-то ж мусив знати, що за мешканець улаштувався в його будинку. Однак нотаріус, вечері якого Альбертус завадив, подивився на нього з подивом і запитав, як же це він нарешті з'явився, після того як про нього так довго нічого не було чути (адже в ті часи ще не було теперішніх різноманітних способів оповіщення, щоб розшукувати зниклих безвісти). Будинок займає не хто інший, як прийомний син і єдиний спадкоємець покійного Цвіхана, або принаймні людина, яка, подібно до Альбертуса, видає себе за такого і має однакові з ним документи. Мадемуазель Корнелія ім'ярек, яку вважали нареченою Альбертуса, показала на суді, ніби сам Альбертус довірливо розкрив їй таємницю, що він не Єроніmus, а це ім'я носив його єдиноутробний брат, який потонув, він же сам – рідний, хоча і позашлюбний син старого Цвіхана. На підставі цього свідчення Єронімуса, що несподівано з'явився, поки що дозволили перебування в будинку. І якщо справа йде так, то, за тутешнім правом, законним спадкоємцем визнають не справжнього, хоча і позашлюбного сина Альбертуса, а прийомного сина; Альбертус ж може вирушати куди бажає, якщо тільки його не посадять за ґрати за звинуваченням у підробці при встановленні сімейного стану.

– Що ви на це скажете? – насамкінець мовив нотаріус.

В Альбертуса тепер було мало підстав покладатися на свої сни, а проте жорстока необхідність змушувала його все ще вважати, що Єроніmus потонув. Розгублений і схвильований, він пробурмотів, затинаючись, що все це неправда, що так не може бути і що все це легко з'я-

сується. Одначе нотаріус знизав плечима, і його насилу вдалося переконати, щоб він видав із довіреного йому статку дещицю, без чого нещасний не міг би навіть знайти собі нічліг.

Дійсно, брат, який пропадав безвісти, незабаром після від'їзду Альбертуса раптом з'явився в Ост-Індії та слідами свого брата вирушив до Швейцарії. Де він пропадав усі ці роки, було не цілком ясно, але нишком розповідали, ніби він знався з піратами і привіз із собою туго набитий мішок дукатів.

Справа дійшла до судового розгляду, і треба було вирішити, хто з двох зведених братів і позашлюбних дітей був прийомним сином легковажного покійного батька. Кожен найняв адвоката, наполегливо боровся за бажану здобич, і на деякий час, через віддаленість початкового місця дії та нестачі свідків, боротьба призупинилася, поки, за намовою Корнелії, адвокат Єронімуса не розшукав кількох стариганів, які знали старого Цвіхан в його молоді роки, до переселення на Схід. Вони показали, що Альбертус має бути рідним сином старого, позаяк вони того добре пам'ятають, а молодий чоловік схожий на нього, як викапаній. Це вирішило тяжбу на користь справжнього Єронімуса, і його було введено у володіння всім майном, привезеним Альбертусом, останнього ж, за свої обманні твердження, щоправда, з урахуванням пом'якшувальних обставин, було посаджено на рік у в'язницю. Так Альбертус Цвіхан позбувся своїх природних прав і побачив, як із вини його матері син невідомого авантюриста й сам авантюрист став господарем усього добутого батьком Альбертуса статку, тоді як сам Альбертус зробився жебраком. Корнелія ж, чие милозвучне ім'я колись так спокусило простодушного молодого чоловіка, негайно обвінчалася з піратом, нехтуючи його невихованістю та грубою вдачею. Щоб мучити нещасливого Альбертуса й після відбуття ним покарання, вона вмовила чоловіка взяти його з милості в дім, що й було зроблено. Тепер йому належало виконувати обов'язки слуги або, вірніше, служниці. Коли б у нього були гроші, він міг би виїхати або відкрити якусь справу, але у нього був порожній гаманець, і це змушувало його підкоритися всьому, що від нього вимагали. Полоти бур'ян, промивати салат, носити воду – все це допікало його менше, ніж складання все того ж водогону та розвішування білизни, до чого мадам Корнелія Цвіхан, злорадно посміхаючись, його регулярно змушувала. Деякої різноманітності завдавало йому списування фамільної хроніки, що перебувала у володінні однієї бабусі з роду Цвіханів і її було тимчасово надано в розпорядження Єронімуса. Той був тепер останнім законним продовжувачем колись досить значного роду і хотів закріпити за собою предків, списавши хроніку, – уперта стара не погоджувалася продати цей документ. Сам Єронімус по-німецьки писати не вмів, а Корнелія, що віддалася приємному неробству, відмовилася виготовити копію.

Списуючи хроніку, Альбертус уперше познайомився з почесним становищем і гідністю сім'ї, з якої він походив і тепер був викинутий. Він не міг довести навіть своє становище незаконного нащадка, позаяк про це не збереглося жодного документа. Приховуванням свого істинного походження бідолашний дурень, сам позбавив себе батьківщини, а та схожість із батьком, якої було достатньо, щоб позбавити його спадщини, була недостатнім аргументом для визнання за ним батьківського імені та прав громадянства, бо щодо цього не було ніяких постанов і паперів.

Для того, щоб залишити хоча б слід свого існування, він таємно вписав свою історію в оригінал хроніки, для чого було досить місця на чистих аркушах, і по закінченні роботи негайно ж відніс книгу її власниці. Старенька прочитала вписане з великим співчуттям, тим більше що терпіти не могла нового голову роду, і коли незабаром після цього Альбертус Цвіхан – від горя через утрату матеріального благополуччя, а також своєї особистості й навіть усякої можливості її засвідчити – захворів і помер, вона розпорядилася спорудити йому надгробну плиту й записала у хроніку, що з ним згас останній справжній Цвіхан, а якщо в майбутньому хтось і з'явиться під цим ім'ям, то це буде потомство безрідного бурлаки і морського розбійника.

Стояла тепла літня ніч, коли я, перемахнувши через цвинтарний мур, забрав череп, який примітив уже давно, під час якогось похорону. Він лежав у високій зеленій траві, й поряд із ним – нижня щелепа. При цьому він був освітлений зсередини слабким блакитнуватим сяйвом, яке ледве проникало крізь очниці, ніби порожній черепний будиночок Альбертуса Цвіхана, – якщо тільки це був справді його череп, – усе ще був наповнений примарами його снів. Сяйво пояснювалося тим, що всередині сиділи два світлячки, можливо, зайняті шлюбними справами. Але я вирішив, що це душі Корнелії й Афри, і опустив їх будинок у посудину зі спиртом, щоб нарешті прикінчити. Бо я твердо вірив, що й благочестива Афра навмисне спиною своєю манила та вводила в оману слабого, нестійкого Альбертуса.

Після того як нижній ярус дорожньої скриньки із замуrowаним у ній черепом було заповнено описаним вище чином, підійшла матінка, щоб дбайливо укласти нову білизну та зробити мені напучування про акуратність, необхідну в таких справах. Все, що я бачив у неї в руках, вона сама випряла і дала виткати: кілька тонших сорочок були зшиті нею ще в молоді роки. Наша сім'я перестала рости так рано, що плоди старанності моєї матінки в значній частці збереглись, а я взяв із цього знову-таки лише частину, решту ж вона сховала для оновлення мого запасу після швидкого, як вона сподівалася, повернення сина.

Далі йшов святковий костюм, уперше – пристойного чорного кольору. Не можна ж було дозволити, щоб через порушення звичаїв мене відтіснили від джерел успіху та благополуччя! Крім того, матінка була переконана, що, маючи недільний одяг, я скоріше житиму в гармонії з божественним світовим ладом, і не могла собі уявити, щоб я в чужих країнах міг з'являтися по неділях і буднях в одному і тому ж вигляді. Тому, вкладаючи, вона повторювала не раз уже чути мною настанови про те, що одяг потрібно берегти. Від однієї недбалості, говорила вона, від неакуратного поводження в найкоротший час може відбутися псування та рання загибель речі, – адже соромно з бідності знову надягати зношений сюртук, який вийшов із ужитку, замість того щоб із самого початку щадити його й якомога довше зберігати в пристойному стані. Останнє дає долі достатньо часу для того, щоб здійснився той чи інший вдалий поворот; а в тому разі, якщо одяг гине занадто скоро, так нічого важливого й не встигне відбутися до того, як він зноситься та продірявиться.

Коли всі інші предмети одягу було розкладено, а між ними запхано всякі дрібниці та мізерне приладдя вжитку, ми зачинили скриню, і найнятий нами чоловік доправив цей маленький ковчег на пошту, звідки я вранці мав виїхати. Матінка сіла на стілець і з жахом дивилася на порожнє місце в кутку, де весь день простояла скриня. Теки теж було вже віднесено, і, таким чином, з усього пов'язаного зі мною у неї залишався ще тільки я сам, та й то лише на одну-єдину ніч. Але матінка довго не вдавалась у скорботу про майбутню самоту і, позаяк була субота, взяла себе в руки, почала звичайними рішучими рухами прибирати кімнату й не перепочила, поки все не було зроблено; тепер у тиші та чистоті можна було чекати недільного ранку.

І ось настав цей сонячний травневий ранок; при перших проблисках дня я вже прокинувся й вийшов із міста на найближчий пагорб тільки для того, щоб у своєму нетерпінні згаяти час і кинути останній погляд на рідні місця. Я стояв на узліссі. За ним іще слабкою зорею червонів схід. Але вже зашарілися зі східного боку найвищі вершини, гребені та схили гірського пасма на півдні. Освітлення надавало їм досить химерні форми, яких я раніше ніколи не спостерігав. Потроху ставали видні обриви та ущелини, гірські пасовища та сільця, про які я не мав ніякого уявлення; а коли, зрештою, через якусь западину між гір були осяяні зі сходу і старі церкви міста, що лежало біля моїх ніг, коли безхмарний ефір розлився над землею, а навколо мене зазвучав спів птахів, батьківщина здалася мені такою новою та незнайомою, мовби я не готувався покинути її, а тільки тепер починав вивчати. Нерідко буває, що давно звичне та близьке лише в ту мить, коли ми йдемо від нього, являє нам якусь незвідану принадність і цінність, викликаючи сумне усвідомлення скороминущості та обмеженості нашого буття. Досить було того, що я – в найбуквальнішому сенсі – побачив навколишнє в новому

світлі, щоб розставання стало для мене болісно важким, у душі моїй народилися каяття й невпевненість, і я навіть ухвалив одне з найбільш безплідних рішень: надалі рано вставати і користуватися кожною годиною свого часу, як коли б я був хліборобом, мисливцем або солдатом, які з раннього ранку починають свою працю. На підтвердження своєї клятви та для більшої вірності обов'язку я підняв із землі смугасту біло-блакитну пір'їнку лісової сороки та встромив її у свою оксамитову шапочку, – адже це були наші республіканські кольори. Потім я поспішив назад у місто, де у вуличках вже грало сонце й гули перші церковні дзвони. Поки матінка готувала мені останній сніданок, я обійшов будинок, аби попрощатися з нашими мешканцями на різних поверхах.

У самому низу жив бляхар, чоловік, що обробляв той матеріал, який сам по собі майже нічого не коштує, набуває значення лише після безкінечного обрізання, оббивання та паяння і ніколи не може бути використаний удруге. Отже, все ґрунтується на наданій йому формі, яка слугує для оточення тисячі порожніх просторів, а позаяк, зважаючи на грубість і недовговічність цього матеріалу, ніхто не хоче витратити на такі речі багато грошей, потрібна наполеглива праця з ранку й допізна, щоб кількістю виробів забезпечити необхідний для мізерної життя дохід. Від цього, а також від постійного напруження уваги, необхідного при небезпечному для життя прибиванні покрівельних жолобів, майстер зробився похмурою людиною, суворим зі своїми підмайстрами та непривітним навіть із жінкою та дітьми. Підозріливий і позбавлений підприємливості, він не наважувався відкрити крамницю і тим розширити свою справу, а обмежувався тим, що в темній своїй майстерні, розташованій у віддаленому провулку, працював із самого ранку до пізньої ночі, навіть у ті години, коли його підручні вже лежали в постелі або сиділи в харчевні. Квартирну плату він завжди сплачував точно в строк і з моєю матір'ю поводився чемно та шанобливо. Але на мене він дивився скося й обходився зі мною стримано та сухо, бо, як я давно помітив, не схвалював мого досі такого вільного та безтурботного життя, моєї професії та всіх моїх вчинків узагалі. Тим більше я був здивований, коли він тепер зустрів мене дуже весело і доброзичливо; його радісний настрій підкреслювався тим, як гладенько він був поголений і як добре був відпрасований його недільний костюм, що, втім, не завадило йому нагородити ляпасом хлопчика, який, сидячи за сніданком, захотів іще молока і, діставши ляпасу, голосно заревів. Слідом за тим почала приглушено схлипувати і дівчинка, яку батько раптом смикнув за косу: вона завинила в тому, що впустила на підлогу свій шматок хліба. Після того як дружина, піймавши суворий погляд чоловіка, пішла з дітьми на кухню, він жваво заговорив про мою подорож, про міста, які я побачу, про їх визначні пам'ятки, які мені слід оглянути, і почав пригадувати, як заведено у бувалих людей, що розповідають про свої мандри, тут – кам'яного ідола, там – падаючу вежу, а ще де-небудь – дерев'яну мавпу на ратуші. Потім він повернув розмову на їжу та напої, на ласі національні страви, яких він ніколи не забуде й які мені доведеться покуштувати в різних місцях. Тут він радив мені нічого не упускати.

Потім він неквапливо підійшов до письмового столу, дістав з нього папірець із загорнутим у нього брабантським талером і вручив мені його як скромний подарунок на дорогу, який він просив мене витратити на здоров'я, на мій розсуд. Звичай не дозволяв мені відмовитись, і я, ввічливо подякувавши, затиснув монету в руці й піднявся на наступний поверх. Лише згодом я дізнався, чим була викликана його люб'язність. Його радісний тон і удавана доброзичливість пояснювалися його переконанням у тому, що я тепер пізнаю тягар боротьби і праці та що в тій школі життя, куди я так простодушно прямую, мене гарненько вимуштрують. Національні ласощі, які він нібито куштував під час своїх мандрівок, були не такі вже привабливі, бо він терпів голод і спрагу й усяку потребу, притому не зі своєї вини, а по невдачливості. Таким чином, його життєрадісне прощання було своєрідним побажанням лих, яке він давав мені на дорогу, щоправда, як він вважав, для моєї ж користі.

На наступному поверсі, куди я піднявся, жив механік, який торгував усякими точними приладами, необхідними в побуті, – вагами, мірами, циркулями, а також кавомолками, вафель-

ниціями, машинками для очищення яблук; якщо було потрібно, він також лагодив такі речі, користуючись допомогою старого робітника. Одночасно він обіймав посаду районного доглядача мір і ваг, здійснював їх перевірку і витравляв, вибивав або вирізав на них відповідні знаки. Особливо запеклу та наполегливу війну він вів із утримувачами корчем, які всіляким шахрайством і частою зміною скляного посуду намагались обійти закон. Пристрасть наглядати не тільки за правильним калібруванням посуду, а й за тим, щоб він належним чином наповнювався, змушувала його ходити із корчми до корчми і стежити, щоб там, користуючись мирним настроєм відвідувачів, не наливали нижче риски. Тут він сам утрачав міру і випивав таку кількість келишків, що вже нічого не міг розібрати, хоча суворо та пильно розглядав кожен із них, перш ніж послати до рота. Зараз, одягнений по-буденному і ще не голений, він чекав свою ранкову каву, яку мовчки готувала дружина; вона була жінка розумна й тому відклала свої колючі промови доти, поки не вивітриться останній залишок винного чаду, з якого чоловік іще міг черпати силу для опору, і не залишиться одна тільки слабкість, користуючись якою вона щодня без усякого пуття шмагала його словами. Доглядач налив трохи вишнівки в циліндричний стаканчик, який слугував для тарування й одважування невеликих проб. Нічого більш відповідного у нього не було, позаяк дружина із заздрості чи злості розбила його останню чарку.

Це метричне частування він поставив переді мною, собі ж хлюпнув добрячий ковток у велику склянку, прагнучи хоч трохи продовжити свою здатність до самозахисту. Почухавши в поплутанім волоссі, він, кліпаючи, подивився на мене запаленим поглядом, зітхнув і поскаржився на кепський звичай пізно засиджуватися в суботній вечір і тим самим псувати собі недільний ранок. Потім він сказав:

– Я заборгував вашій матінці, пане Лее, останній внесок за квартиру. Тому незручно мені було б пропонувати вам, з нагоди вашого від'їзду, хоча б і найскромніший подарунок. Зате я дам вам на дорогу добру пораду, яка буде вам корисною, якщо ви захочете її дотримуватися. Дорожіть завжди хорошою компанією і бадьорістю духу. Ви можете бути багаті чи бідні, зайняті чи вільні, вправні чи невірні, – але ніколи не ходіть до корчми вдень, а чекайте вечора! Ось правило всіх статечних і розсудливих людей. Я до них, на жаль, уже не належу! Та й увечері ходіть краще пізно, ніж рано. Немає нічого поважнішого та приємнішого за появу останнього відвідувача, якщо тільки він не прийшов з іншого питного закладу. Втім, не можуть усі домагатися цієї честі, бо хто-небудь має бути і першим, інші мають бути середніми, і так далі. Прийшовши, рішуче випийте свою скромну міру й так само рішуче йдіть або, принаймні, не залишайтеся надовго заради нудних пересудів за порожньою склянкою. Дайте краще ще раз вам її наповнити, замість того щоб підлим чином красти у господаря ніч, як ледарі крадуть у Господа Бога день! А тепер на прощання я ще хочу вас відкалібрувати, для того щоб ви у всьому знали міру!

Він приніс довгий футляр, вийняв із нього свою службову вимірну лінійку, майстерно виготовлену з блискучого металу, приклав її кінцем до моєї шиї і сказав:

– До цього місця і не далі можуть доходити щастя й нещастя, радість і горе, веселощі та зневіра! Нехай вони киплять і вирують у грудях, нехай стискають горло. Голова мусить бути вище – до самої смерті!

Гладенький метал холодив мені шию, і тому в мене було таке відчуття, ніби я справді відчув якийсь владний вплив, і я не знав, дурість чи мудрість говорить устами цієї людини. До того ж доглядач, як і я, розсміявся, після чого він нарешті сів за свій сніданок, а я зібрався йти від нього.

Тепер я підійшов до замкнених дверей, що, власне, для мене і не було несподіванкою. Тут жив невеликий чиновник-холостяк, який щонеділі, якщо тільки дозволяла погода, рано йшов і весь день пропадав, аби його не викликали для виконання якої-небудь непередбаченої роботи. Та й у будні, як тільки било 6:00, він відкладав перо і залишав приміщення, хоч яка б негайна справа була в нього на руках. Свою посаду він невпинно проклинав, хоча роками її

домагався і мало не на колінах вимолював. Він називав себе жертвою «розчарованих принципів» і відвідував тільки таке товариство, де паплюжили його начальників. У таких випадках він розповідав, ніби його лише тому не переводять на кращі місця, що він не вміє гнути спину. Дійсно ж причина його невдач полягала в невмінні виконувати скільки-небудь відповідальну роботу; втім, і постійні барвисті його промови про «розчаровані принципи» доводили, що він навіть не володіє як слід мовою. Незважаючи на всі своє невдоволення, він чіплявся за свою посаду, як реп'ях, і його не можна було б відірвати від неї пожежними гаками, бо вона забезпечувала йому якщо і не блискуче, то все ж вірне і спокійне існування. А оскільки його лінь була зловмисною і міра її залежала від його волі, він був обережний і ніколи не переступав тієї межі, за якою йому загрожувало б звільнення; постійні ж зауваження і підганання тривожили його вельми мало. Цього мешканця я недолюбливав, тим більше що він, при всіх своїх далеко не зразкових якостях, іноді слугував мені безмовним докором, бо матінка, бачачи його безтурботне та розмірене життя, вже не раз боязко заговорювала про те, чи не краще було б нам зрештою послухати поради того члена магістрату, який рекомендував для мене таку кар'єру. Адже ось мешканець, така дурна людина, відчуває себе на цьому шляху чудово, а я мушу пуститися в широкий світ, не відаючи, що це мені принесе. Але я обмежувався тим, що вказував, яку жалюгідну фігуру являє собою цей суб'єкт, що не знає ніяких вищих прагнень і нічого в житті не зазнав. Стоячи тепер біля дверей перед вишуканою мідною табличкою з його ім'ям і позначенням його нікчемної посади, я чув, як за цими дверима повільно та мирно гойдався туди й сюди маятник дзигарів. У кімнаті панували така глибока тиша і такий спокій, що здавалося, ніби навіть маятник радіє відсутності вічно невдоволеного господаря. Притулившись до одвірка, я з хвилину прислухався до однотонної та багатозначної пісеньки вимірювача часу, що ніколи не відзначає двічі одну мить. Я дещо вловив у цих звуках, але, по молодості років, не те, що потрібно, і нарешті побіг нагору, в нашу квартиру.

Там чекала матінка, яка приготувала востаннє маленьку спільну трапезу; обідати їй уже належало на самоті. Ранкове сонце наповнювало кімнату своїм світлом, і, поки ми сиділи за столом, обмінюючись уривчастими зауваженнями, ніби відчужені тишею, я розглядав прості білі фіранки, старі панелі стін, домашнє начиння так, наче більше не сподівався їх побачити. Сніданок був дещо щедріший звичайного, головним чином щоб я не зголоднів у найближчі ж години і не мусив витратити гроші, а крім того, матінка збиралася харчуватися надлишками сніданку весь наступний день, – сьогодні вона не хотіла куховарити ще й для себе. Коли вона мимохідь згадала про це, я дуже зніяковів і хотів заперечити, що вона не мусить так робити, щоб мені не везти з собою настільки сумне враження. Але я не вимовив ні слова, бо не звик до таких висловлювань, а мати в цей час підшукувала слова, щоб звернутися до мене з тими останніми умовляннями, які зазвичай лежать на обов'язку батька. Але, не знаючи ні більш віддаленого світу, ні діяльності та способу життя, що чекали мене, а в той же час добре відчуваючи, що з моїми переживаннями та сподіваннями щось негаразд, – хоча їй важко було це довести, – вона зрештою обмежилася коротким проханням, щоб я не забував Бога. Це загальне побажання, яке, щоправда, охоплювало і висловлювало все, що вона могла сказати мені, який носив у собі незайману віру та побожне почуття, я сприйняв із мовчанням, яке саме по собі вже знак згоди. Тут якраз у швидкому чергуванні зазвучали церковні дзвони, і тому це залишилось останнім, що було сказано між нами, бо настала мить, коли мені пора було йти. Я підхопився, взяв плащ і сумку і на прощання подав матері руку. Виходячи з дверей і бачачи, що матінка хоче піти мене проводити, я м'яко відтіснив її назад, причинив двері і поспішив на поштову станцію. Через кілька хвилин я вже сидів у важкому, запряженому п'ятьма кіньми швидкому диліжансі, який щоранку з гуркотом котився погано вимощеними вулицями гірського міста.

Годин п'ять по тому ми проїжджали по довгому дерев'яному мосту. Висунувшись із дверей, я побачив унизу плин могутньої ріки. Її світло-зелена вода, відображаючи молоде листя буків, які вкривали берегові схили, і глибоку синяву травневого неба, мінилася такими диво-

вижними синьо-зеленими відблисками, що все це здалося мені якимось дивом, і лише після того, як чарівне видовище незабаром зникло й сусіди сказали: «Це був Рейн!» – серце забилося у мене сильними поштовхами. Адже я перебував на німецькій землі і відтепер міг і навіть зобов'язаний був говорити мовою тих книг, які направляли мою юнацьку освіту й надихали мої найулюбленіші мрії. Хоча весь хід історії і змушував забути про це, але, по суті, я лише перейшов із однієї області стародавньої Алеманії в іншу, з однієї частини старої Швабії в іншу частину старої Швабії, і тому чудове мерехтіння синьо-зеленого полум'я рейнських вод здавалося примарним привітом таємничого чарівного царства, в яке я вступаю.

Втім, мені судилося несподіваним чином прокинутися від мрій, а моїй подальшій поїздки – перетворитися на дуже неприємну мандрівку. Біля першого ж підгону на землі сусідньої держави була й митниця із князівським гербом і короною, і, хоча багаж інших мандрівників був ледь розкритий і перевірений вельми поверхово, моя незграбна скриня привернула особливу увагу чиновників. Те, що ми напередодні так ретельно упаковували, було безжально викинуто назовні, аж до книг, що лежали на самому дні, які митники перегортали з подвоєним старанням. Так з'явився на світ і череп бідолашного Цвіхана, що теж викликав цікавість, але вже іншу. І ось весь вміст скрині було розкидано по чужій землі. З холодною посмішкою войовничі стражі кордону спостерігали потім, як я квапливо та засмучено кидав свої пожитки назад і втрамбував їх, щоб якось умістити знову, в той час як інші пасажири вже сиділи в новій поштової кареті, а кучер стояв у мене над душею. Все ж він допоміг мені притиснути й зачинити кришку, але коли важку скриню нарешті забрали, на порожньому місці забілів череп, про який забули, – його не було видно за скринєю. Втім, для нього й не знайшлося б місця. Тому я взяв його під пахву, вніс у диліжанс і всю частину шляху тримав на колінах, загорнувши в шарф, узятий із собою на випадок нічного морозу. Якесь природне почуття пристойності чи боязнь докорів совісті не дозволили мені просто викинути або де-небудь залишити цей незручний предмет, після того як я легковажно викрав його із кладовища, подібно до того як навіть пропащий негідник таки знаходить іще нагоду виявити, хоча б і найдивнішим чином, якусь частку людяності.

Наприкінці другого дня я досяг мети своєї подорожі, величезного столичного міста, що розкинуло свої кам'яні масиви та сади по широкій рівнині. Несучи в руці череп, закутаний у шарф, я незабаром відшукав готель, адреса якого в мене була записана; в пошуках його я пройшов значний шлях по місту. В останніх вечірніх променях червоніли грецькі фронтони та готичні вежі. Ряди колон ще купали свої прикрашені верхівки в рожевому блиску, новісінькі статуї зі світлої бронзи мерехтіли в напівтемряві, ніби ще випускаючи теплі денні промені, тим часом як мальовничі відкриті галереї вже висвітлювалися ліхтарями і в них гуляли безліч ошатних людей. Кам'яні статуї довгими рядами тяглися з високих стін у темно-синє небо; палаци, театри, церкви, нові та пишні, створювали великі ансамблі всіляких стилів, чергуючись із темними масами куполів та дахів громадських будівель і житлових будинків. З церков і гігантських пивниць неслися музика та дзвін. Звуки органа й арфи долітали до слуху. З каплиць, двері яких було розписано всілякою релігійною символікою, проникали на вулицю аромати кадила. Повз мене купками проходили художники – красиві або потворні, траплялися студенти у вузьких куртках і затканих сріблом шапочках, вершники в латах неспішно й гордо виїжджали в нічну варту, тоді як куртизанки з оголеними плечима прямували в залиті світлом танцювальні зали, звідки гриміли литаври і труби. Товсті старушенці кланялися худим чорним священикам, яких безліч блукало по вулицях. На відкритих верандах будинків за блюдами смажених гусей і величезними кухлями сиділи вгодовані бюргери. Повз мене котилися екіпажі з неграми і егерями на зап'ятках... Коротше кажучи, куди я не йшов, мені доводилося бачити стільки, що я втомився і був радий, коли нарешті вже міг покласти у відведеному мені номері готелю і плащ і череп.

Розділ одинадцятий

Художники

Відновлюючи в пам'яті моє тодішнє буття, бачу, що воно набуває деякої визначеності лише після того, як я близько півтора року прожив, більш-менш інкогніто, в місті муз. Я так мало знав і мій життєвий досвід був такий мізерний, що за короткий термін я не міг розраховувати на скільки-небудь відчутні результати.

Коли я вдивляюся у сутінки цього перехідного часу, погляд мій зупиняється на одному світлому вечорі; я скребу палітру і мию пензлі – з їх допомогою я намагався здолати живопис олією, про який знав лише з чуток. Бачу ще, як беру простий крислатий капелюх, який уже давно носив замість сентиментального оксамитового берета, і збираюся до нового знайомого, щоб застати його ще за роботою і трохи постежити за нею, перш ніж вирушити в домовлену прогулянку за місто. Приїхавши без усяких рекомендацій, а також без коштів, аби змовитися про навчання у якого-небудь успішного майстра, я був приречений стояти перед храмом і лише крадькома заглядати туди крізь завіси, що було пов'язане з труднощами. Справа в тому, що від більшості учнів переймати було нічого, а як тільки молоді люди, продавши маленьку картину, починали дивитися на себе як на майстрів, вони ставали замкнутими і небагатослівними, ледь розмова заходила про таємниці їхнього мистецтва. Мене вже раз міцно осадили, коли я відгукнувся на люб'язне запрошення і боязко з'явився провідати такого молодого художника; він зупинив мене в дверях, зарозуміло заявивши, що не може мене прийняти, позаяк у нього зараз нарада з його художнім критиком і він пояснює цьому «писаці», як той має відгукнутися про його картину. Так, в ідеальному світі мистецтва перець і сіль теж зустрічаються частіше амброзії, і якби люди знали, який посередній і вбогий духовний світ декого з художників, поетів і музикантів, вони відмовилися б од деяких упереджених думок, які тільки шкодять цій публіці.

Проте мій новий друг Оскар Еріксон був натурою прямою і простою. Високий і широкоплечий, із густим золотавим волоссям, на якому грало світло, що падало згори, він сидів перед крихітною картинкою, яку писав. Крім неї та декількох альбомів для ескізів, у просторій кімнаті не було нічого цікавого, якщо не брати до уваги двох мисливських рушниць на стіні, болотних чобіт, які валялися на підлозі, та порохівниць і мішка з дробом на столі поряд із купкою книжою. Коли я ввійшов, гігант стогнав і совався на стільці, посмоктуючи коротку мисливську люльку та виштовхуючи з себе потужні клуби диму; він встав і знову сів, жбурнув люльку, так що тліючий тютюн розсипався по підлозі, потім прицілився пензлем і почав уривчасто голосити:

– Ах ти, чортова перечнице! Який диявол мені нашептав стати художником! Проклята гілка! Я посадив на неї занадто багато листя, тепер мені в житті не обробити її як слід! Яка муха мене вкусила, що я взявся за такий складний чагарник! О, Боже, Боже! Краще б мені бути у чорта на рогах! Ось уже сів у калюжу: хоч би тільки вибратися!

І раптом він із відчаєм громовим голосом заспівав:

Я б по морях пливти хотів
Й кермо в руках тримати!

Це, мабуть, допомогло йому подолати скруту. Пензель торкався тепер потрібного місця і неквапливо працював кілька хвилин. Еріксон повторював перервану мелодію все спокійніше та глухіше, нарешті зовсім замовк і продовжував писати. Але, очевидно, для того щоб не дуже довго спокушати Господа Бога, він несподівано підхопився, відступив на крок і почав розглядати свій твір, насвистуючи з повним задоволенням старий «Дессауський марш». Потім він

перевів виконуваний мотив на слова і, знову налагоджуючи своє курильне приладдя, проспівав: «Так живемо, так живемо, так наші дні минають», – і нарешті помітив мою присутність.

– Бачите, як я маю мучитися! – невимушено вигукнув він, трясучи мені руку. – Будьте раді, що ви такий учений майстер композиції і пишете з голови. Вам нічого не треба вміти! А ось наш брат, нещасний ремісник, ніколи не знає, де йому взяти тисячу необхідних півтонів і дрібних світлотіней, щоб не дуже безсовісно замазати свої сорок квадратних дюймів!

Це було сказано зовсім не іронічно. Він ще раз недовірливим поглядом окинув свою роботу і знову присів спробувати щастя, а я напружено стежив за тим, як він із боязкою обережністю відбирав на великій палітрі чисті й вірні фарби, змішував їх і наносив вищеописаним чином. Пізніше, коли наша дружба стала тіснішою, Еріксон стверджував про себе, що він не те щоб поганий художник (для таких зізнань він був занадто розумний), а, по суті справи, й зовсім не художник. Дитя північних вод, він походив із прикордонної області між землями, населеними німцями та скандинавами, син заможного судновласника, Еріксон уже в перші юнацькі роки непогано вмів накидати олівцем усе, що потрапляло йому на очі, й особливо для щорічних шкільних іспитів готував вдалі роботи вуглем. Під впливом одного з тих зубожілих учителів малювання, що невичерпним натхненням прагнуть прикривати або поліпшувати своє мізерне існування й завжди готові згубно підбурювати молодь, щаслива родина, що відзначалася широким способом думок, направила не цілком ще зрілого юнака на шлях вивчення мистецтва, і наставник при цьому не відмовлявся від ситних обідів і щедрої плати за поради, на які він не скупився. Такий незвичайний шлях, здавалося, більше відповідав життєрадісності й неприборканому зростанню сил молодій людині, ніж горбатіння в батьківській конторі.

І ось його, у суперництві з багатьма юнаками, які перебували в такому ж становищі, з благословення повних сподівання рідних, було добре споряджено, забезпечено рекомендаціями та відпущено в подорож, яка привела його в славнозвісні художні школи. Там він зустрів привітний прийом у кращих майстрів, які утримували відкриті студії. Спочатку його вдосконалення йшло успішно та безперервно, тим більше що молодий чоловік, хоча й не був зразком старанності й полюбляв повеселитися, все ж таки не дозволяв собі довго байдикувати. Завдяки своїй чудовій фігурі, товариськості й у той же час серйозності він був окрасою тих студій, де навчався. Проте успіхи розвивалися лише до певної межі, а потім безповоротно припинилися. Це було незрозуміло, оскільки всі, хто стежив за його розвитком, мали найкращі сподівання, і в поведінці рівного і по-дорослому солідного молодого чоловіка не сталося ніяких змін.

Еріксон сам перший помітив цю обставину, але думав, що зможе боротися з нею, подолати й усунути її. Він змінив місце навчання, пробував себе в усіх жанрах, переходив від одного маестро до іншого, але все було марно: він відчував, що йому не вистачає сил винаходити нове, домагатися завершеності картини, а внутрішній зір у певний, ясно відчутний момент покидає його або ж виявляється випадково, подібно до вдалого кидка гральних костей. Він уже вирішив було відмовитися від безуспішної боротьби та повернутися на батьківщину, як раптом його наздогнала звістка про крах батькового торгового дому. Все загинуло остаточно й безнадійно, принаймні в найближчі роки сподіватися не було на що. На повернення сина рідні дивились як на обтяження лиха і висловлювали ясне побажання, щоб він сам подбав про себе, використавши плоди своєї такої похвальної працьовитості.

Після цього він швидко змінив своє рішення. Як непідкупний і вдумливий критик, він розглянув усе, на що був здатний, і по зрілому міркуванні дійшов висновку, що може писати дуже прості пейзажі в найдрібнішому масштабі, оживляючи їх обережно розташованими фігурами, і що такі картини не будуть позбавлені певної принади. Не вагаючись, узявся він за цю справу і працював чесно та сумлінно. Замість того щоб із легкістю фабрикувати фальшиві ефекти й випускати манірно модну мазанину, яка, так би мовити, сама лягає на полотно, він, як справжній джентльмен, залишався вірний правилам ґрунтовної підготовки та ретельного виконання, й тому кожна нова картинка вимагала від нього чималої праці. На щастя, справа рушила.

Перший же виставлений ним твір було невдовзі продано, і минуло трохи часу, а колекціонери, що вважалися тонкими знавцями, почали вже шукати нагоди придбати так звані «Еріксони» за хорошою ціною.

Такий «Еріксон» містив приблизно ось що: на передньому плані – світлий піщаний берег, кілька стовпів огорожі, увитих повзучими рослинами, на середньому плані – квола берізка, а далі – широкий плоский горизонт, скупі лінії якого були розумно розраховані та, в поєднанні з простою передачею повітря, створювали те загальне приємне враження, яке справляла така маленька штучка.

Але, хоча Еріксона визнавали, таким чином, справжнім художником, це не породжувало в ньому ні зарозумілості, ні жадібності. Як тільки його матеріальні потреби були задоволені, він кидав пензлі й палітру і вирушав у гори, де так близько зійшовся з любителями полювання, що його навіть запрошували, коли збиралися йти на ведмедя. Так, далеко від міста, він і проводив більшу частину року.

Цей славний хлопчина, який сам не вважав себе майстром, цілком у душі своїх звичаїв і характеру, не перешкоджав мені, прислухаючись до його промов, вловлювати деякі маленькі таємниці ремесла.

– Ну, досить! – раптово вигукнув Еріксон. – Так ми далеко не заїдемо! Давайте, до речі, захопимо з собою по дорозі одного колегу, в якого ви побачите дещо краще, звичайно, якщо нам пощастить! Знаєте ви голландця Люса?

– Чув про нього, – відповів я. – Це, здається, той дивак, про роботу якого нічого не відомо? Який нікого не пускає до себе в майстерню?

– Мене-то він пускає, бо я ж не художник! Вас пустить, можливо, теж, тому що ви ще нічого не вмієте і взагалі невідомо, чи вийде з вас художник. Ну, ну, не кокошіться: що-небудь із вас вийде, і навіть уже вийшло! А в Люса, слава Богу, немає потреби працювати: він багатий і може робити все, що забажає. Але бажання в нього мало – він майже нічого не робить. Зрештою, він теж не художник, адже не можна ж так називати людину, яка насправді не пише. Йому треба б давати собі розрядку, подібно до Леонардо, який жбурляв монети в купол собору!

Я допоміг йому швидко помити пензлі, які він завжди тримав у такому зразковому стані, що і тепер перевірив, чи достатньо ретельно я поставився до справи.

– Не можна писати гноєм, якщо хочеш дати чистий тон! – сказав він. – Той, у кого знаряддя роботи загіджені та хто змішує непоєднане, схожий на кухаря, що тримає щурячу отруту між прянощами. Втім, пензлі чисті, благослови вас небо! З цієї точки зору вас можна назвати бездоганим! У вас хороша мати... Або, можливо, її вже немає серед живих?

Пройшовши кілька вулиць, ми вступили в резиденцію таємничого голландця, обрану таким чином, що вікна просторого поверху, де мешкав лише він, дивилися на вільний горизонт і відкрите небо, самого ж міста зовсім не було видно, не беручи до уваги двох-трьох будівель благородної архітектури та великих груп дерев. Якщо стояти в цій частині міста просто на землі, перед очима буде тільки не закінчена забудовою околиця з дощаними стінами, старими бараками та купами будівельних матеріалів. Тому вікна пана Люса, звідки було видно тільки прекрасні будівлі та сади, що купаються в золотому світлі, здавалося, було вишукано суворим смаком. В усякому разі, враження від блискучої перспективи за великими вікнами подвоювалося навмисною простотою та гармонійністю в оздобленні кімнат.

На мій подив, Люс, який люб'язно зустрів нас, зовсім не відповідав звичайному уявленню про голландців. У цього стрункого темноволосого та чорноокого чоловіка років двадцяти восьми був сумний, мало не меланхолійний погляд, і гарні губи його склалися в сумну усмішку. Ще більше здивувало мене, що в кімнаті, де ми перебували, ніщо не говорило про заняття її господаря мистецтвом; вона скоріше нагадувала кабінет ученого або політичного діяча. На великих завішених полицях стояла ціла колекція книг, серед яких, як я пізніше дізнався, було чимало бібліографічних раритетів і перших видань. По стінах висіли не картини

або етюди, а географічні мапи, на столі лежав стосик журналів різними мовами, а за широким письмовим столом Люс, мабуть, щойно працював.

– Мені потрібно ще випити звичайної післяобідньої кави, – сказав він, коли ми сіли. – Ви приєднаєтесь?

– Звичайно, і ми впевнені, що кава буде непогана! – відповів за нас обох Еріксон, і Люс подзвонив молодому чоловікові, який йому прислужував.

Тим часом я все ще озирався в кімнаті, позаяк мав слабке уявлення про хороший тон.

– Юнак дивується, – вигукнув Еріксон, – де ж у цьому храмі мистецтва мольберти й картини! Терпіння, юний ревнителю мистецтв! Наш друг покаже їх нам, якщо ми гарненько попросимо! Але що правда, то правда, люб'язний Люс: ваша кімната схожа на кабінет популярного журналіста чи міністра!

З дещо похмурою усмішкою наш господар відповів, що сьогодні він не схильний дивитися свої роботи. Вже втретє його слугі доводиться ввечері прибирати палітри в незайманому вигляді, й за таких обставин його, напевно, вибачать, якщо йому не хочеться йти в майстерню ні самому, ні з відвідувачами. І дійсно, коли ввійшов слуга з тацею, він дав йому відповідне розпорядження. Таця і посуд, за винятком китайських чашок, виблискували важким сріблом і були в скромному новогрецькому стилі минулих десятиліть, засвідчуючи те, що батьки голландця і члени його сім'ї зникли з лиця землі й він, хто єдиний залишився серед живих, відвіз ці речі, щоб мати біля себе хоч останній відблиск батьківського дому. Згодом Еріксон із якогось приводу розповів мені, що Люс зберігає в письмовому столі молитовник своєї матері із золотими застібками.

Коричневий напій був найсмачнішим з того, що мені, який виріс у сільській простоті, досі траплялося покуштувати. Однак, бачачи такий дорогоцінний сімейний сервіз у повсякденному користуванні у мандрівного художника, я злегка сторопів; Люс, знову помітивши мої здивовані погляди, звернувся до мене:

– Ну що, пане Леман, ви все ще не можете примиритися з тим, що моя квартира не схожа на житло художника?

Те, що він забув моє ім'я або недбало вимовляв його, а також відмовився показати свої роботи, – все це підбурило мене до невеликого випадку. Характер його обстановки, відповів я, можливо, пов'язаний із іншим явищем, спостережуваним мною з недавнього часу, а саме, з тією дивною манерою, згідно з якою різні мистецтва та галузі знання запозичують одне в одного технічні способи вираження. Так, я недавно читав критику однієї симфонії, де мова йшла тільки про теплоту колориту, про розподіл світла, про густу падаючу тінь басів, про розпливчастий горизонт акомпануючих голосів, про прозору світлотінь середніх партій, про сміливі контури заключної фрази і так далі, так що здавалося, ніби читаєш рецензію на картину. Зараз же слідом за цим я чув красномовну доповідь натураліста, який описував процес травлення у тварин і порівнював його з могутньою симфонією і навіть із піснею «Божественної комедії», тоді як за іншим столом громадського залу кілька художників обговорювали нову історичну композицію знаменитого живописця й директора академії, розводячись про логічне розташування, про влучну мову цієї роботи, про діалектичне протиставлення абстрактних відмінностей, про полемічну техніку при все ж гармонійному вирішенні скепсису в позитивній тенденції загального тону. Коротше кажучи, мабуть, жоден цех більше не відчуває себе затишно в своїй шкурі, й кожен хоче хизуватися в подобі іншого. Ймовірно, йдеться про вишукування та встановлення нового змісту для всіх наук і мистецтв, причому всім потрібно поспішати, щоб не спізнитися.

– Ну, я бачу, – сміючись вигукнув Люс, – нам усе-таки доведеться пройти в майстерню – ви маєте переконатися, що ми принаймні ще пишемо фарбами!

Він рушив уперед, відчинив двері, й ми пройшли через ряд кімнат, де стояло тільки по одній картині з тих, над якими він працював, завдяки чому кожна картина могла бути найкра-

щим чином освітлена й погляд нічим іншим не відволікався і не розсіювався. Сонце, що хилилося до заходу, осяваючи за вікнами хмари, широкий ландшафт, схожі на храми будівлі, кидало відблиски на сяючі й без того картини, ще більше просвітлюючи їх, і вони в тиші та мовчанні порожнього приміщення справляли дивно урочисте враження. На першій було зображено царя Соломона з царицею Савською, чоловіка дивної краси, – такий міг і скласти «Пісню пісень», і написати: «Марнота марнот, і всіляка марнота!» Цариця за красою не поступалася йому. Обое вони, в багатих шатах, сиділи одне проти одного і, здавалося, впивалися одне в одного палаючими очима, гаряче, майже вороже перекидаючись словами і ніби намагаючись виманити одне в одного таємницю чужої душі, мудрості й щастя. Чудовим при цьому було те, що в рисах обличчя красивого царя були витончено й ідеалізовано відтворені риси самого Люса.

У кімнаті більше нічого не було, крім плоского, начищеного до блиску мідного блюда старовинної роботи з декількома апельсинами, що стояло, може, випадково, на столику, в кутку. Фігури на картині були в половину натуральної величини.

Полотно в наступній кімнаті подавало данця Гамлета, але не в одній зі сцен трагедії, – це був написаний сумлінним майстром портрет одягненого в парадне вбрання, дуже молодого, квітучого принца, навколо чола, очей і губ якого вже витали, одначе, тіні його прийдешньої долі. Цей Гамлет теж нагадував самого художника, але схожість було завуальовано з таким мистецтвом, що не можна було зрозуміти, в чому воно полягало. У кутку кімнати було притулено до стіни меч із красивим сталевим ефесом, оздобленим сріблом, – він, очевидно, послугував або ще продовжував слугувати моделлю. Цей єдиний предмет іще посилював враження самотності й м'якої печалі, яку випромінювала спокійна картина. Поколінний портрет Гамлета був у натуральну величину.

Із цієї кімнати ми перейшли, нарешті, в останню, яку можна було назвати і залом. Тут стояла вже забита, як і інші картини, у важку пишну раму найбільша композиція, приводом для якої послужили слова з Біблії: «Блажен муж, який не йде в зібрання нечестивих!» На напівкруглій кам'яній лаві в саду римської вілли під склепінням виноградних лоз сиділи четверо чи п'ятеро чоловіків у вбранні вісімнадцятого століття. Перед ними був мармуровий стіл, і у високих венеціанських келихах іскрилося шампанське. Біля столу, спиною до глядача, окремо від інших, сиділа по-святковому вдягнена молода дівчина, що настроювала лютню, і, хоча в неї були зайняті обидві руки, вона в той же час пила з келиха, який підносив до її губ найближчий сусід її, юнак років дев'ятнадцяти. Недбало тримаючи келих, він дивився не на дівчину, а просто на глядача, при цьому злегка відкинувшись на плече сивочолого старого з червонуватим обличчям. Старий теж дивився на глядача, причому пальці однієї руки він склав для веселого, глузливого клацання, іншою рукою впираючись у стіл. Він хитро і дружлюбно підморгував, і в обличчі його миготів бешкетний вираз дев'ятнадцятирічного молодика, тоді як юнак (у нього були гарні вперті губи, тьмяно блищали чорні очі та буйне волосся, глибока чорнота якого прозирала крізь стерту пудру), здавалося, носив у собі житейський досвід старця. На середині лави, – її висока спинка, вкрита тонким різьбленням, виднілася в проміжках між фігурами, – розташувався безсумнівний нероба і блазень, який із явним глузуванням, морщачи ніс, визирав із картини, причому насмішка його здавалася тим дошкульнішою, що він, прикриваючи рота трояндою, напускав на себе безневинний і благодушний вигляд. За ним сидів ставний чоловік у військовому мундирі, й у нього був спокійний, майже сумовитий погляд, але все ж у ньому таїлася поблажлива посмішка. І, нарешті, півколо завершував абат у шовковій сутані, що сидів навпроти юнака та спрямовував на глядача допитливий і колючий погляд – наче його щойно покликали. Абат підносив до ніздрів дрібку тютюну і ніби спинився – так, здавалося, вразила його сміховинність, дурість або нахабство глядача, що викликала його на ущипливі жарти. Отже, погляди всіх, крім дівчини, були звернені до того, хто ставав перед картиною, і, здавалося, вони з невідвратною проникливістю вивуджували з нього всякий самообман, всяку половинчастість, навіженство, приховану слабкість, всяке свідоме чи несвідоме лице-

мірство. Щоправда, на лобі у кожного з них самих і в куточках губ лежала безсумнівна печать безнадії. Але, незважаючи на блідість, що вкривала всі обличчя, крім обличчя рожевого дідка, вони були здорові, як риби у воді, і глядач, якщо він не був упевнений у собі, почувався під цими поглядами так кепсько, що йому хотілося вигукнути: «Горе тому, хто стоїть перед лавою насмішників!»

Але якщо задум та ідея картини були пройняті духом заперечення, то її виконання було просякнуте найтеплішою життєвістю. У рисах обличчя кожного персонажа відчувалася змістовна, справжня особистість, кожне обличчя само по собі являло цілий трагічний світ або комедію, воно було відмінно освітлене і написано, так само як і тонкі руки, які не знали важкої праці. Злототкані камзоли дивних чоловіків, давньоримське вбрання жінки, сліпучий колір її шкіри, нитка коралів на шиї, її чорні коси та локони, скульптурна обробка старого мармурового столу, навіть блискучий пісок, в який вдавлювалася нога дівчини, її щиколотка над червоною шовковою тувелькою, – все це було написано сміливо, впевнено, без усякої манірності й нескромності, але від душі; так що контраст між радісним блиском і критичним духом картини справляв надзвичайне враження. Люс називав цю картину своєю «верховною комісією», зібранням знавців, перед яким він сам іноді стояв із серцем, що калатало. А траплялося, що він ставив перед цим полотном якогось бідолашного грішника, чий розум і покликання навряд чи були освячені небом, і спостерігав, які збентежені міни той виробляв.

Ми по кілька разів переходили від однієї картини до іншої, а в проміжках я іноді барився перед тією чи іншою з них і не міг вставити ні слова в розмову, а тільки мовчки віддавався тому враженню, що його така безсумнівна сила справляє на здивованого споглядальника. Еріксон же, що обробляв свою вузьку і скромну ниву, перепробував і перевідав стільки, що міг висловлюватися з легкістю й розумінням. Часто він казав, що розуміє в мистецтві рівно стільки, щоб стати пристойним любителем або колекціонером, якщо фортуна збагатить його, і за цю ціну він готовий негайно повісити палітру на цвях. Дійсно, він добре судив про старий та новий живопис і цінував той і інший, на відміну від багатьох художників, які ненавидять, зневажають або просто не розуміють усього, що не відповідає їх напрямку. Втім, така войовнича обмеженість багатьом необхідна, якщо вони хочуть утриматися на тому місці, яке вони єдино здатні посідати, позаяк домагання і покликання поєднуються рідко. На такі слова Люс іноді заперечував, що й справді час від часу той чи інший художник має відходити від практичної роботи, щоб, перейшовши в коло знавців, тим сприяти його оновленню. Професійні критики, звичайно, корисні для логічного та хронологічного, графічного та біографічного підходу, для літературного фіксування того, що вже набуло непорушних форм; перед обличчям сучасного, оскільки воно виступає як нове або несподіване, вони зазвичай безплідні та безпорадні; перші оцінки завжди мають виходити з кола художників, і тому вони здебільшого упереджені. А критики, подолавши першу розгубленість, розвивають упередженість далі, поки предмет суперечок не відійде в минуле; тоді його можна буде з переконливістю віднести до тієї чи іншої категорії. Прикра справа! Він знав художників, які блаженної пам'яті Рафаеля називали «неприємним хлопчиною» і при цьому неймовірно пишалися своєю лютою критичною сверблячкою. Зустрічалися йому й такі професори, що читали курси лекцій, але не вміли відрізнити на старовинних картинах справжню металеву позолоту від намальованого золота і взагалі в технічному відношенні стояли на рівні дітей або дикунів, які тінь від носа на портреті вважають за чорну пляму.

Я і сам уже помітив давніше, що Люс пройшов своєї школи у великих італійців, не намагаючись, однак, наслідувати їх у неможливому, тепер же я дізнався, що раніше він навчався мистецтву суворого німецького малюнка, причому в упевненому володінні олівцем і вуглем він майже зрівнявся зі знаменитим своїм учителем, а фарбу вважав більш-менш неминучим злом. Але після багаторічного перебування в Італії він повернувся зовсім перетвореним і на свою колишню манеру дивився зверхньо. Коли про це зайшла мова і Еріксон висловив жаль,

що Люс нехтує благородний німецький малюнок, який з певного погляду становить незамінне надбання й особливість нації, той зауважив:

– Ну от іще! Хто добре пише фарбами, той уже напевно вміє малювати і впорається з будь-яким сюжетом! До речі, я іноді працюю і в цьому стилі, але тільки для власної розваги.

Він приніс досить великий альбом із чудового паперу, оправлений у шкіру та зі сталевим замком. Він відімкнув його ключиком, що висів на ланцюжку від годинника, і нам розкрився, аркуш за аркушем, цілий світ краси і в той же час кпини з неї; такі протилежності рідко вживаються разом. То була історія декількох любовних захоплень, пережитих Люсом і замальованих ним в альбом найтоншим олівцем і в найсоліднішому німецькому стилі. Можна було уявити собі, ніби Дюрер і Гольбейн, Овербек або Корнеліус ілюстрували «Декамерон» і відразу ж підготували малюнки для різця гравера. Кожен епізод, у залежності від того, скільки він тривав, займав більшу або меншу кількість аркушів. Кожен починався зображенням жіночої голівки та кількома його варіантами в різному трактуванні. Потім впливала вся фігура красуні, яку художник уперше побачив десь на ринку, в церкві чи в громадському саду. Далі розвивалися знайомство і ставлення до героя, незмінно – до самого Люса, любов тріумфувала перемогу, а після починався спад – у сценах сварок, епізодах односторонньої або обопільної зради, до неминучого розриву, який супроводжувався або раптовим вигнанням нібито абсолютно пригніченого героя, або комічною байдужістю обох сторін. Окремі фігури краль, які надули губки або плакали, здавалися воістину крихітними пам'ятками витонченого та суворого стилю. Пасмо волосся, що вибилося, складки на сукні, що зісковзнула з плеча, незмінно посилювали враження схвильованості, подібно до того як надірване вітрило судна, полощучись, свідчить про перенесену бурю. Важко було зрозуміти, чи зображувала ці трагічні епізоди дбайлива, співчутлива рука, чи у створенні їх брала участь затаєна іронія. Зате деякі інші героїні сяяли доброчесністю, і на вершині свого тріумфу вони здавалися прекрасними, як міфологічні богині.

Люс так невимушено перевертав аркуш за аркушем, як коли б показував колекцію метеликів, і лише іноді називав імена красунь:

– Це Тереза, це Марієтта. Це було під Фраскати, це – у Флоренції, це – у Венеції!

Здивовані та безмовні, стежили ми за сторінками, на яких миготіло стільки краси й таланту, і тільки Еріксон іноді клав руку на аркуш, аби на мить затримати його.

– Мушу зізнатися, – сказав він нарешті, – мені не зовсім зрозуміло, як можна придушувати в собі стільки генія або, в кращому випадку, витратити його на такі таємні витівки! Скільки радості ви могли б подарувати людям, якби всю цю силу направили до серйозної мети!

Люс знизав плечима.

– Геній! Де ж він? У цьому все питання! Навіть найбільш дикий представник цієї породи має бути смиренним і простодушним, як дитя, коли він сам і працює. Мені, можливо, не вистачає смирення або смирності. Я ніколи не буваю сам: навколо мене всі пси, якими мене цькують!

Ми не цілком зрозуміли ці слова, що суперечили до того ж його колишнім висловлюванням про те, що «можна зробити все», і я вже тепер зовсім не знав, як на все це дивитися. Мене вабило до цього благовидого, спокійного і навіть серйозного чоловіка, хоча зміст альбому говорив про якусь безпринципність, яку ми, мабуть, іще можемо пробачити собі, але не любимо в другові, якого цінуємо. Тут було щось від того жажливого погляду на природу, згідно з яким обидві статі протистоять одна одній як ворожі сили: потрібно бути молотом або ковадлом знищувати або виявитися знищеним. Кажучи простіше, хто не захищається, того зжеруть вовки.

Тим часом ми дісталися останнього малюнка, за яким ішло ще кілька порожніх аркушів, і Люс збирався було закрити альбом. Але Еріксон втримав його – йому хотілося докладніше розглянути цей малюнок, позаяк усі раніше зображені жінки були італійського походження, ця ж – явно німецького. Голівку цю не було намальовано окремим етюдом, як на інших аркушах; в цьому випадку художник не міг дати голову ізольовано, глядачеві являлася відразу, на весь зріст, фігура стрункої дівчини, чие волосся, заплетене у великі коси, було таке пишне, що,

здавалося, голівка погойдується, як квітка гвоздики на високому стеблі, хоча ніжно-округла лінія трохи похиленої шиї лише являла природну грацію. Якщо не брати до уваги здивованого погляду великих, яскравих, як зірки, очей, обличчя здавалося майже позбавленим виразу, і його ніжні риси було тільки намічено срібним штифтом, який обрав художник. Тим більш упевнено і твердо, хоча теж з ніжною легкістю, було відтворено обриси дівочої фігури, що проступають крізь класично суворі складки одягу, і тут жоден штрих не був зайвим і жоден не був забутий.

– Ну і дівчина! – вигукнув Еріксон. – Де росте ця квітка?

– Тут, у місті! – відповів Люс. – При нагоді ви зможете її побачити, якщо будете добре поводитися!

Я ж, зворушений глибокою невинністю цього створіння, несподівано для самого себе вигукнув із благанням у голосі:

– Але ви не зробите їй нічого поганого?

– Ого! – розсміявся Люс, поплескавши мене по плечу. – Що ж я можу їй зробити поганого?

Еріксон теж розсміявся, і ми, у супроводі голландця, вирушили на нашу вечірню прогулянку. Коли ми проходили по кімнатах, перед нами знову сяйнули три прекрасні картини, для мене – востаннє, бо пізніше мені ще довелося побачити їх, але тільки в досвітній напівімлі й за таких обставин, коли я навряд чи міг звернути на них увагу. Куди вони ділися відтоді, не знаю; ніколи вони не виставлялися на громадський суд, а сам Люс згодом, під впливом свого мінливого характеру, відійшов од мистецтва. Якщо, як кажуть, астрономам доводилося спостерігати миттєве, але дуже явне коливання деяких зірок, чому ж слабкій людині не відхилитися від свого шляху?

Отже, ми втрьох попрямували з північної частини міста на його західний кінець, аби не поспішаючи підшукати собі на березі річки, що тече з півдня, місце відпочинку. По дорозі ми пройшли повз будинок, в якому я жив.

– Стоп! – крикнув Еріксон, коли ми, голландець і я, збиралися пройти мимо. – Зайдімо й до нього, подивимося, що він пише! Призахідне сонце якраз дивиться в його віконце, не дуже-то вдало розташоване; сонце виручить і ми хоч побачимо колір!

Не без вагань і все ж досить охоче я пішов уперед, аби відімкнути кімнату. Справді, у променях вечірньої зорі мої жахливі фантазмагорії були такі схожі на палаюче місто, що ми всі троє голосно розреготалися. Тут були два великі картони: давньогерманське полювання на зубра в широкій полонині, де красувалися мальовничі групи дерев, і німецький дубовий ліс із кам'яними стовпами, могилами героїв та жертвовними вівтарями. Обидва ці сюжети я намалював великим тростинним пером на величезних просторах паперу і соковито заштрихував. Великі маси тіней я проклав сірою акварельною фарбою, потім укрити картони клейовою водою і вже на цьому тлі почав жваво господарювати олійними фарбами, так що в прозорих частинах світлотіні всюди прозирав малюнок пером. Жодного етюд з натури не використав я для цієї мети і, в своєму неприборканому прагненні до творчості, придумав усе від першого до останнього штриха. А оскільки така робота йшла настільки ж легко, як і весело, ці кольорові картони начебто обіцяли щось путнє, хоча говорити про них було важко: навряд чи вони дозволяли вирішити, чи дійсно я здатний виконати такі картини. Людські фігури висотою у вісім дюймів на моє прохання намалював мені молодий земляк, який навчався в академії і вже робив сміливі начерки. Але ці фігури ще не були зафарбовані й поки що білими привидами вони блукали по лісах.

За цими широкими аркушами, один із яких, на зразок куліси, частиною ховався за інший аркуш, біля стіни стояв, підносячись над ними, третій, розпочатий таким же способом, але ще не у фарбах. Оточений могутніми розлогими липами, по косогору тулилося, прозираючи між стовбурами та верхівками дерев, містечко. Воно являло собою тісне стовпище численних

башт, будинків із крутими фронтонами, готичних шпилів, зубців і балконів. Погляд проникав у вузькі, криві, з'єднані між собою сходами вулички, на маленькі площі з фонтанами і крізь дзвіниці монастиря, за якими тяглися світлі літні хмари; вони виднілися також і позаду відкритих питних альтанок, які вирізнялися на тлі неба, де веселилися чоловічки, – багатьох із них я намалював сам. Це дивовижне місто було побудоване мною за допомогою одного архітектурного альбому, і я нагромадив форми романського та готичного стилів, створивши незвичайну й навряд чи правдоподібну строкатість; при цьому я зазначив хронологію виникнення будівель, надавши замку і нижньої частини церкви вигляд найбільш глибокої старовини. Високо піднятий горизонт простягався над липами і замикав широкий простір з мизами, млинами, гаями і – в похмурому затіненому кутку – місцем страт.

Попереду з відчинених воріт мало виїжджати через підйомний міст середньовічне весілля, якому належало зустрітись із загоном озброєної міської варти, що в'їжджала. Цю шттовханину людських фігур я додав в усних поясненнях, оскільки поки що для неї було тільки приготовлено місце.

– Чудово! – сказав Люс. – Вигадати набір аксесуарів – це найлегша справа! До того ж ваше місто пломеніє в мерзенному малиновому сиропі цієї зорі, як палаюча Троя! А втім, ось що: нехай усі ці стіни будуть із рожевого пісковця. На тлі ваших гігантських дерев і в поєднанні з блискучими білими хмарами це дасть своєрідний ефект! Ну, а це що таке?

Він мав на увазі притулений до стіни менший картон, що був виконаний у похмурих тонах і зображав мою батьківщину в епоху переселення народів. По знайомих рельєфах місцевості тяглися на різній висоті незаймані ліси; вдалині, між ярами, рухався загін воїнів, а на одній із гірських вершин диміла римська сторожова вежа. Але Люс уже повернув до себе інший начерк, який являв, якщо можна так висловитися, геологічний ландшафт. Крізь більш нові формації, що їх можна було розрізнити, як описано в підручниках, прориваються короноподібні первісні гори, які прагнуть злитися з більш молодими і утворити спільну мальовничу лінію. Жодне дерево або кущ не оживляє жорсткої, похмурої пустелі. Тільки денне світло вносить деяке життя, борючись із похмурою тінню грозової хмари, що залягла на найвищій вершині. Серед каменів працює Мойсей, виготовляючи, за велінням Бога, скрижалі для десяти заповідей, які потрібно було накреслити вдруге, після того як перші скрижалі було розбито.

За гігантським чоловіком, який у глибокій зосередженості схилив коліна перед скрижалями, незримо для нього стоїть на гранітній брилі дитя Ісус, без одягу, і так само зосереджено стежить за могутнім каменярем. Оскільки це був лише перший начерк, я створив ці фігури сам, у міру своїх сил, що ще більш наблизило їх до епохи земних катаклізмів. Помітивши рогоподібні промені, якими було наділено Мойсея, і німб навколо голівки дитини, Люс, до мого задоволення, відразу ж розгадав тему, але тут же вигукнув:

– Ось де ключ! Отже, ми маємо перед собою спіритуаліста, людину, що створює світ із нічого! Ви, ймовірно, віруєте в Бога?

– Звичайно! – відповів я, бажаючи дізнатися, куди він хилить. Але Еріксон перебив нас, звернувшись до Люса:

– Дорогий друже! Навіщо так утруднювати себе? Навіщо при кожному випадку викорчовувати Господа Бога? Справді ж, вам це завдає не менше клопоту, ніж найзапеклішому фанатику – запровадження релігії.

– Тихіше, індиферентисте! – зупинив його Люс і вів далі: – Тепер усе ясно! Ви хочете покладатися не так на природу, а тільки на дух, бо дух творить чудеса і не працює! Спіритуалізм – це боязнь праці, що випливає з недостатньо глибокого розуміння явищ і усталеного досвіду. Він хоче замінити старанність справжнього життя чудотворством і робити з каменів хліб, замість того щоб орати, сіяти, чекати зростання колосся, жати, молотити, молоти і пекти. Вимучування уявного, штучного, алегоричного світу, народжуваного самою лише силою уяви, в обхід матері-природи, і є не що інше, як боязнь праці. І якщо романтики й усякі алегористи

цілий день пишуть, складають, малюють і брязкають, то все це тільки лінощі в порівнянні з тією діяльністю, яку присвячено необхідному та закономірному вирощуванню плодів. Усяка творчість на основі необхідного – це життя та праця, які самі себе поглинають, подібно до того, як у цвітінні вже таїться загибель; таке цвітіння – істинна праця та справжня старанність; навіть проста троянда мусить з ранку до вечора бадьоро цьому віддаватися всім своїм еством, і нагорода їй – в'янення. Зате вона була справжньою трояндою!

Я зрозумів його лише наполовину, бо був упевнений, що все ж таки працював, і так йому і сказав:

– Справа ось у чому, – відповів він. – Геогностичного ландшафту, який ви хочете зобразити, ви ніколи не бачили і, б'юся об заклад, ніколи не побачите. Ви садовите в нього дві фігури, за допомогою яких ви, з одного боку, славите історію світобудови і творця, з іншого – висловлюєте свою іронію. Це гарна епіграма, але не живопис. І, нарешті, це можна легко помітити, ви самі навіть не в змозі виконати ці фігури, принаймні тепер, і, отже, ви не в змозі надати їм того значення, яке ви дотепно вигадали. Таким чином, уся ваша затія висить у повітрі! Це гра, а не праця! Одначе досить про це, і дозвольте сказати вам, що свою проповідь я спрямовую не проти всієї течії. Якщо розглядати ваші речі самі по собі, то вони навіть тішать мене, як контраст до моїх. Всі ми не більше як дуалістичні дурні, хоча би з якого б боку ми підступали до нашого завдання. Що тут у вас за череп? Він не препарований. Ви що ж, викопали його з могили?

Люс вказав на череп Альбертуса Цвіхана, що лежав у кутку кімнати.

– Він теж належав дуалістові в деякому розумінні, – відповів я і, коли ми вийшли, я в кількох словах розповів історію про двох жінок і про те, як бідолашний Альбертус метався від однієї до іншої.

– Ось я й кажу, – розсміявся Люс, – будемо пильно глядіти, щоб нам не провалитися між двома стільцями!

Ми блукали втрьох до глибокої ночі й попрощалися, вирішивши часто зустрічатися. Цей намір здійснився; незабаром ми стали близькими друзями і скрізь показувалися разом.

Розділ дванадцятий

Чужі любовні історії

Те, що наші рідні землі, які прилягали до північного, західного та південного кордонів колишньої імперії, були віддалені одна від одної, скоріше пов'язувало, ніж роз'єднувало нас. Ми були пройняті внутрішнім усвідомленням спільності походження, але, опинившись біля великого центрального вогнища сім'ї народів, потрапляли в становище далеких родичів, яких у штотханіні гостинного будинку ніхто не помічає; сівши в коло, вони починають довірливо судити про те, що їм сподобалось, а що – ні. Щоправда, у кожного з нас, без будь-якої на те провини, були вже ті чи інші упереджені думки. У той час Німеччиною настільки безглуздо і невміло управляли її тридцять чи сорок господарів, що по інший бік її кордонів поневірялися натовпи вигнанців і просто-таки навчали іноземців гудити й ганити свою німецьку батьківщину. Вони пускали в обіг глузливі слівця, які до цього не були відомі сусідам і могли народитися тільки всередині обмовлюваної країни. А позаяк іронію над самими собою (адже, по суті, це явище зводилося саме до перебільшення такої іронії) поза Німеччиною мало розуміють і цінують, іноземець потроху починав сприймати паскудні жарти за чисту монету й учився самостійно вживати їх і зловживати ними, тим більше що таким шляхом можна було украстися в довіру нещасних, які, в своєму незнанні світу, очікували від нових друзів допомоги та підтримки. Кожен з нас чув такі речі й запам'ятовував їх. Проте з часом дружні бесіди привели нас до висновку, що емігранти й ті, хто залишився вдома, завжди люди різні та що для справжнього знайомства з характером народу потрібно відвідати його біля його власного вогнища. Народ терплячіший, тому й кращий за відщепенців, і стоїть він не нижче, а вище їх, незважаючи на те, що справляє протилежне враження, яке врешті-решт завжди вміє розсіяти.

Якщо ми тепер заспокоїлися на цей рахунок, то натомість нас почала мучити інша біда, а саме відмінність між Півднем і Північчю. Сім'ї народів і братства за мовою, які разом мають становити одне ціле, щасливі, якщо у них є чим уражати і колоти одне одного, бо тут, як усюди в природі, відмінність і різноманіття створюють міцні зв'язки, і все те, що нерівне, але родинне, виявляється тісніше об'єднаним. Проте ж закиди, якими ми, жителі Півночі і жителі Півдня, обсипали одне одного, були грубо образливі; жителі Півдня заперечували у мешканців Півночі серце та м'якість почуттів, а мешканці Півночі у жителів Півдня – одухотвореність і розум, і хоч якою була необґрунтованою ця традиційна неприязнь, в обох половинах країни зустрічалося мало тямущих людей, які зуміли б піднятися вище за неї, і, в усякому разі, лише у небагатьох вистачало мужності припиняти в своєму середовищі такі заїжджені розмови. Щоб створити хоча б для себе той ідеальний стан, якого не було насправді, ми дали одному слову щоразу, коли випаде нагода, виступати в ролі людей неупереджених, однаково – чи був присутній при суперечці один із нас, чи вся компанія, і твердо захищати ту сторону, яку ми вважали скривдженою. Іноді нам вдавалося поставити противників у глухий кут або навіть викликати доброзичливий поворот. А бувало – нас самих відносили до тієї чи іншої категорії і, залежно від походження, називали чесними простачками і тюхтіями або ж причепами і великорозумними голодранцями. Але оскільки це аж ніяк не засмучувало нас і навіть пробуджувало в нас веселощі, то принаймні різкий тон бесіди зм'якшувався, і досягалось відносне примирення.

Втім, наша посередницька місія одного прекрасного дня стала зайвою і в той же час увінчалася відмінною нагородою, – це сталося, коли весь різноманітний світ художників об'єднався для святкування Масляної, що наближалася. Було задумано велику парадну ходу, яка дала б картину пишноти згаслої епохи, але за допомогою не полотна, пензля та різця, а живих людей. Передбачалося відтворити старий Нюрнберг, наскільки його можна було зобразити при посередництві рухомих людських фігур, відтворити його таким, яким він був під час «Останнього лицаря», імператора Максиміліана Першого, який улаштував тут святкування і нагороджу-

вав почестями та дворянським гербом свого кращого сина Альбрехта Дюрера. Ідея ця виникла в голові однієї людини, і її негайно підхопили вісімсот юних і старих служителів мистецтва всіх рангів. Її, як цінну сировину, обробили з таким старанням, ніби йшлося про створення шедевр для нащадків; у ході діловитої та всебічної підготовки склалася атмосфера веселощів і товариськості. Щоправда, її затьмарила радість самого свята, і все ж вона збереглася в нашій пам'яті в усій своїй живій розкоші.

Парадна хода розпадалася на три головні колони. У першій із них були нюрнберзькі бюргери, представники мистецтва та ремесел, у другій – імператор із князями, імперськими лицарями і воїнами, а в третій – старовинний маскарад, улаштований багатим імперським народом на честь вінценосного гостя. У цій останній частині, яку справедливо можна було б назвати «сном уві сні», ми троє і вибрали місця для себе, щоб подвійно фантастичними фігурами рухатися разом з іншими тінями минулого.

Серйозність і врочиста пишність відзначали з самого початку цю затію, не виключали участі жіночої статі: дружини, дочки, наречені художників і їх подруги з інших верств суспільства готувалися до святкового маскараду, а для чоловіків було далеко не найменшим задоволенням розпоряджатися цією важливою справою і, керуючись книгами із зображенням старовинних костюмів, стежити за тим, щоб оксамитові та золоті тканини, важка парча і найлегший тюль були належним чином скроєно та зшиті по струнких фігурах, щоб волосся було як слід заплетене або розсипане, щоб капелюхи з пір'ям, берети, чіпці та чепчики набули вишуканої форми та необхідного стилю й добре сиділи. У числі цих щасливців були і мої друзі Еріксон і Люс, кожен із них ішов по своїй доріжці любові.

Для щорічної лотереї, влаштованої з приводу виставки картин, Еріксон продав один зі своїх маленьких ландшафтів, і його виграла вдова значного пивовара; вона, власне, не вважалася покровителькою мистецтв і брала участь у таких речах лише з огляду на громадський обов'язок, який, на її думку, лежав на заможних людях. Виграні таким способом предмети часто збувалися потім за безцінь настирливим торговцям, і в таких випадках художники намагалися дістати назад свої твори, щоб самим заробити на цій справі. Еріксон теж учинив таку спробу і сподівався придбати картину за помірною ціною, щоб удруге продати її і тим самим позбутися цього разу мук творчості, пов'язаних із задумом і написанням нового маленького твору. Бо художник був скромний і не вважав, що існування світу залежить від його старанності. Тому він негайно відвідав даму, що виграла картину. І ось він опинився у вестибюлі особняка, солідна краса якого підтверджувала чутки про багатство покійного пивовара. Стара служниця, якій йому довелося пояснити мету своїх відвідин, одразу ж повернулася з відповіддю, що господиня охоче відступає йому картину, але що він має прийти за нею іншого разу. Будучи не дуже чутливим до такого нехтування, Еріксон з'явився вдруге і втретє. Він дещо образився і навіть розсердився лише тоді, коли служниця нарешті повідомила йому, що некваплива дама продасть картину за чверть зазначеної ціни і має намір витратити цю суму на бідних. Пан художник, повідомила вона, щоб більше не обтяжувати себе, може завтра ж з'явитися, захопивши з собою гроші. Мій друг втішився перспективою тепер принаймні на три місяці звільнитися від необхідності писати і, придивляючись до погоди, яка, як він сподівався, дозволить йому вирушити на полювання, вчетверте подався в дорогу.

Стара служниця, обминути яку було неможливо, ввела його в невелике службове приміщення і просила постояти там, поки вона сходить за картиною. Але її ніде не могли знайти. Слуги у все зростаючій кількості – куховарка, покоївка, двірник, кучер – бігали по будинку і шукали на кухні, в погребі, у коморах і каретному сараї. Зрештою шум цей привернув увагу вдови. Судячи з маленької картини, вона очікувала побачити такого ж маленького і убогого автора; коли ж перед нею постав могутній Еріксон, чие золотисте волосся, виблискуючи, падало на широкі плечі, вона сильно збентежилася, тим більше що він спочатку спокійно всміхнувся, а потім почав дивитися на неї твердим, відкритим поглядом, як на прекрасне видіння. Вона

і справді заслуговувала на тривале споглядання. Років двадцяти чотирьох, не більше, вона пашіла здоров'ям і свіжістю, мала чудову, гармонійну статуру, шовковисте каштанове волосся і всміхнені карі очі – з усією справедливістю її можна було порівняти з Афродітою, про що добре знала сама володарка цієї краси, належним чином стежачи за своєю зовнішністю.

Дама почервоніла, але негайно знову опанувала себе, і, щоб покінчити з обопільним подивом і збентеженням, вона запросила художника в кімнату, де Еріксон негайно виявив маленький ящик із картиною, що стояв замість лавочки для ніг під робочим столиком вдови, не помічений або забутий там нею.

– Ось же він! – сказав Еріксон і витягнув ящик. Його явно навіть не розкривали – кришка ще сиділа на ньому, злегка прихоплена гвинтами. Еріксон зняв її без великих зусиль, і маленька картина, вставлена в раму, яку було зроблено за багатим старовинним зразком, при світлі дня засяяла в усій своїй яскравості. Тим часом молода жінка намагалася швидко розібратися в становищі й насамперед хотіла уникнути сорому, який могло накликати на неї таке недбале поводження з предметом мистецтва. Знову почервонівши, вона сказала, що дійсно не уявляла собі, про що йшла мова. Але тепер їй, хоча вона і не знавець, картинка здається дуже хорошою, і вона боїться образити її автора, не зажадавши за неї хоча б половину купівельної вартості. Побоюючись, як би вона знову не підвищила ціни, Еріксон поспішив дістати гаманець і відрахувати золоті монети, тим часом як дама все уважніше розглядала нехитрий краєвид, – погляд її красивих очей ковзав по зображеному сонячному полю, немов перед нею були берег і води Неаполітанської затоки. Потім вона, немов сторопівши, підвела очі на богатиря і почала знову: чим більше вона дивиться на картину, тим більше та подобається їй, і тепер вона не може не вимагати за неї повної суми!

Зітхнувши, він запропонував їй три чверті, щоб хоч що-небудь вигадати. Однак вона продовжувала упиратись у своєму віроломстві й оголосила, що вважає за краще зберегти картину, ніж відступити нижче її ціни.

– У такому разі, – заперечив Еріксон, – з мого боку було б жорстоко позбавляти мій маленький твір такого хорошого притулку! До того ж у мене немає причини наполягати на угоді, що не приносить мені ніякої вигоди!

Із цими словами він зібрав гроші зі столу і приготувався йти. Але красуня, не відриваючи погляду від картини, дещо нерішуче попросила його ще хвилинку забаритися. Лише тепер вона запропонувала йому сісти, бажаючи виграти час і повністю відчутти задоволення, яке їй завдавала перемога над таким чоловіком. Нарешті їй спав на думку найбільш пристойний вихід зі становища, і вона в поважних висловах запитала Еріксона, чи не може вона замовити до цієї картини парну річ, яка так само пестила і заспокоювала б погляд. Тоді вона отримуватиме умиротворення як би для кожного ока, сидючи за письмовим столом, над яким вона має намір повісити картинки. Ця оптична безглуздість внутрішньо розвеселила художника, і хоча він прийшов, розраховуючи зменшити, а не збільшити майбутню роботу, він, ясна річ, люб'язно дав згоду, після чого, однак, вдова відразу ж перервала розмову і з байдужим виглядом відпустила відвідувача.

Про перебіг подій до цього моменту Еріксон увечері того ж дня сам розповів нам як про забавну пригоду. Надалі він, однак, більше не повертався до цього предмета і зберігав про нього вперте мовчання. Проте ми за однією ознакою відгадали, як ідуть справи: говорячи про вже готову другу картину, він змушений був згадати про замовницю й необережно назвав її по імені – Розалією. Ми з Люсом мовчки презирнулись. Як щирі друзі, прихильні до Еріксона відповідно до його заслуг, ми не хотіли заважати йому в його діях.

Дочка багатого пивовара, вона, за старовинним звичаєм, була засватана за людину тієї ж професії, що і її батько, бо класичний національний напій сам по собі мав суспільне значення і вимагав підтримки таких традицій. Але після того як здорового пивовара було несподівано зв'язано гнилою гарячкою, вдова раптово знайшла необмежену свободу і самостійність. До цього

часу вона вже стала цілком зрілою людиною. Її було обдаровано тією надзвичайною красою, що зустрічається рідко, але зате буває досконалою, і в той же час її надихала внутрішня потреба в гармонійному існуванні; тому вона насамперед обмежила своє життя необтяжливими і все ж міцними рамками, відмовившись од усяких устремлінь, можна навіть сказати – відмовившись від усілякої суєти. Так вона могла уникнути поспішних рішень, які завжди сповнені каяттям, і все ж зберігала можливість вирішального вибору, коли настане для цього час.

Із появою Еріксона час цей неждано настав. Угадавши це, чи, може, вже підготовлена передчуттям, Розалія непустила нагоди і діяла неквапливо та обачно. Вона почала час від часу звертатися до Еріксона за порадами, запрошуючи його для таких розмов до себе. Це виходило абсолютно природно, позаяк вона і справді мала намір змінити випадкову та строкату обстановку свого будинку, зробивши її і простішою, і в той же час багатшою, та поліпшити упорядкування всієї садиби. З таємною радістю помічала вона спокійну впевненість у повідомленнях і порадах Еріксона. При цьому він здавався їй цілком на своєму місці, коли доцільно розпоряджався коштами та приміщеннями. Від неї не втаїлося, що він із хорошої сім'ї й отримав гарне виховання: Розалія судила про це на підставі спілкування з ним, і крок за кроком зміцнювався її намір зловити ведмедя, яким її саму вже було спіймано.

Вона почала принаджувати більше гостей, щоб мати можливість частіше запрошувати його і бачити за своїм столом. Крім того, вона спонукала його відрекомендувати їй своїх друзів. Таким чином, і я раз чи двічі бував у неї в будинку, причому мені вельми у пригоді стало те, що я, за бажанням матері, зберіг у хорошому стані свій недільний костюм. Але нашого голландського друга Еріксон не привів жодного разу – через альбом із замком, як він по секрету сказав мені. І я схвалив це з серйозною міною. Мені навіть здається, що я мав якесь фарисейське марнославство з приводу виявленої до мене переваги і вважав своєю заслугою те, що ні багатство, ні свобода, ні знання світу, ні які-небудь якості природи не заганяли мене в таке становище, коли б я міг довести мою доброчесність. Колишніх походеньок і Юдіф я зовсім не брав до уваги. У своєму житті я досяг тієї стадії, коли люди на тривалий час забувають свої так звані дитячі пустощі та з самовпевненою жорстокістю засуджують те, чого ще не зазнали.

Тепер, коли підготовлялося свято художників, відносини між Розалією й Еріксоном склалися так, що вона, мабуть, могла погодитися взяти в ньому участь як його добра знайома, подібно до того як приймають запрошення на бал.

Іншим шляхом ішов Люс, аби добути й собі партнерку для свята. У старовинній частині внутрішнього міста, на одній із маленьких бічних площ стояв вузький будинок, зведений із почорнілої цегли. Будинок був усього на три поверхи, кожен – завширшки в одне-єдине, щоправда, досить велике, вікно. Вікна були не тільки оздоблені красивими наличниками, але і по висоті пов'язані між собою орнаментом, який обрамляв потемнілі фрески. Таким чином, ця будівля являла собою невелику вежу або, скоріше, стрункий пам'ятник, які охоче споруджували самим собі зодчі минулих століть. Над входними дверима на позолоченому півмісяці стояла фігура Діви Марії з чорного мармуру, що досягала другого поверху, а біля входу було прикріплено старовинний дверний молоток у вигляді наяди, що сміливо зігнулася. На нижній фресці над першим вікном Персей звільняв Андромеду від дракона, над другим вікном святий Георгій рятував дочку лівійського царя від влади іншого дракона, а на полі гостроверхого фронтона був написаний архангел Михаїл, котрий, в ім'я Пречистої Діви, яка височіла над дверима, уражав списом якесь чудовисько. Багато років тому, коли люди з глузуванням руйнували або замазували свіжою фарбою пам'ятники, подібні до цього чарівного будиночка, якийсь скромний архітектор придбав його за невеликі гроші, потім дбайливо підтримував і залишив синові, посередньому портретисту, що, як видний чоловік, вважався запасним у королівській гвардії. Тепер у цьому старому будинку жила вдова кінногвардійського живописця з дочкою; крім маленької пенсії, вона отримувала щорічно певну суму за те, що без дозволу не продавала будинку, нічого не руйнувала й не змінювала на фасаді.

Дочка, на ім'я Агнеса, і була прообразом останнього малюнка в альбомі Люса, цінителя краси, який спочатку оглядав будинок зовні, а потім, обходячи внутрішні приміщення, відкрив коштовність, яка містилася в цій скриньці. Мати була берегинею не тільки краси свого дітища і будинку, але також і своєї власної, що сяяла на великому, в натуральну величину портреті, написаному її покійним чоловіком і повелителем. Увінчана високим гребенем, з трьома локонами, що спадали на щоки, красуючись у шлюбному вбранні, вона панувала в невеликій кімнаті, де перед портретом стояли дві рожеві воскові свічки, жодного разу ще не запалювані. Незважаючи на плоский і слабкий живопис, колишня краса заявляла про себе; втім, прекрасне обличчя здавалося не надто натхненним, що могло або бути наслідком невміння художника, або вірно відображало характер цієї жінки. Проте завдяки портрету вона все ще панувала над будинком, і варто було їй мимохідь кинути погляд на своє зображення, як вона відкидала думку про те, що дочка перевершує її вродою. Ці погляди повторювалися протягом дня з такою ж регулярністю, як умочання пальців у посудину зі святою водою, що стояла біля дверей кімнати. Що ж до душі, яка поступово покидала старіючу жінку, то вона знову виявилася в дочки, щоправда, смутно, тихо і невиразно, що цілком відповідало тілесній оболонці, в якій вона перебувала.

Коли Люс, завдяки своєму такту і приємним манерам, зробився в цьому будинку настільки своїм, що міг намалювати дівчину, – спершу не на сторінці відомого нам альбому, а у збільшеному масштабі, на особливому аркуші для етюдів, – він не знайшов у собі мужності, щоб пройти весь звичний цикл, і справа обмежилася єдиною замальовкою в альбомі, яку він любовно і ретельно переніс із етюду. Іноді він проводив у цьому будинку вечір, траплялося – запрошував матір і дочку в театр або розважальний сад, і хоч де б вони з'являлися, рідкісна зовнішність Агнеси приваблювала до неї таку загальну і доброзичливу увагу, що потім не чути було ніяких пересудів. Усі її спокійні рухи були прості, природні й тому сповнені грації. Коли з нею заговорювали про що-небудь приємне для неї, очі її блищали і в них світилася та щирість і довірливість, яка буває в очах юної сарни, що не зазнала жорстокого поводження. І так вийшло, що Люс, замість того щоб зав'язати одну зі своїх звичних любовних інтрижок, мимоволі вступив із цією сім'єю в поважні й більш серйозні стосунки, що поступово стали для нього невідомою раніше потребою. Його збентеження посилювалося, коли мати, в намірі звеличити чесність своєї дочки, починала за відсутності Агнеси розповідати про те, що вона ніколи не була здатна, хоча б жартома, навіть на найменшу брехню; змалечку вона сама повідомляла про свої проступки, притому з таким спокоєм і навіть цікавістю щодо наслідків, що покарання уявлялося неможливим або зайвим. У таких випадках мати, щоб самій не здатися нерозумною, не могла, за своїм характером, обійтися без натяку, що її дочка, можливо, не відзначається особливою глибокодумністю, зате прямодушна і завжди щира. Але Люс уже знав, що Агнеса розумніша за матір, хоча сама вона цього ще не усвідомила. Перевершувала вона матір і багато в чому іншому. Він зауважив, що Агнеса дає раду домашнім справам швидко, безшумно, ніколи нічого не ламаючи, тоді як мати без кінця бігає туди й сюди і її метушня супроводжується чималим шумом, частенько закінчуючись дзвоном розбитого посуду. У таких випадках дочка зазвичай вимовляла кілька слів – або на виправдання матері, або їй на втіху, причому це зауваження, висловлене як витончений жарт, в той же час звучало глибокою серйозністю. Одначе духовні якості й сутність цього створіння залишалися Люсу невідомими, і коли його вітали з приводу зробленої ним знахідки та заявляли, що з Агнеси вийде найчудовіша дружина для митця, яку тільки можна знайти, тиха, гармонійна, що являє собою невичерпне джерело досконалої пластики, він хитав головою і говорив, що не може ж він одружитись із грою природи!

Проте він продовжував свої відвідини чарівного будиночка, де жило чарівне створіння, і тільки остерігався вчинків і слів, які видали б його закоханість. Очі дівчини уявлялися йому тихими водами, що здаються безтурботними, але небезпечними навіть для хорошого плавця, бо нікому не відомо, які водорості чи живі істоти таяться в глибині. Йому постійно ввижалась

якась невиразна небезпека, він став незвично похмурий і час від часу зітхав, сам того не помічаючи. Але ці зітхань роздмухали в яскраве полум'я таємний жар, уже давно запалений у серці сімнадцятирічної дівчини. Кожен міг бачити цей світлий вогонь, і ми, друзі, теж бачили його, коли Люс іноді влаштовував в обох дам невелику вечірню гулянку і запрошував нас, аби не бути там самотнім і все ж не відмовлятися від відвідування сім'ї.

Ми бачили, як Агнеса завжди спрямовувала погляд на нього, потім сумно відводила очі та знову наближалася до нього, а він змушував себе цього не помічати, проте явно сотні разів мусив стримувати себе, щоб не торкнутись її тремтячою рукою. Але якщо їй часом вдавалось удати, ніби вона розуміє та цінує його сухувату батьківську манеру, і при цьому на хвилинку забути свою руку на його плечі або, як безневинна дитина, на мить пригорнутися до нього, в очах її світилося щастя, і тоді вона весь вечір залишалася задоволеною та скромно-мовчазною.

Такі відносини потроху ставали тяжкими й сумнівними для всіх, крім матері, яка була рада пожвавленню своєї сім'ї та твердо вірила, – саме тому, що Люс був такий стриманий, – що прийде день, коли він серйозно освідчиться. Еріксон, поглинений своїми особистими справами, теж не дуже турбувався з цього приводу, а коли ми разом покидали гожий будиночок, він відразу ж ішов своєю дорогою, тим часом як ми з Люсом довго ще блукали, проводжаючи один одного, і годинами стояли то під його дверима, то під моїми, обговорюючи його поведінку та запекло сперечаючись. Я не наважувався відкрито закликати його до відповіді з приводу його ставлення до дівчини; в таких питаннях він був замкнутий, і чим непевніше він почувався, тим більше напускав на себе вигляд людини, яка знає, що робить і що має робити. Тому я вибирав манівці метафізичних дебатів, об'єднуючи легковажність, за яку я йому зі щирим боєм докопався, із властивим йому безбожництвом, а він, незважаючи на пізню годину, настільки ж завзято і безглуздо обстоював свої переконання, як я на них нападав. Іноді ми так довго і так голосно розмовляли, порушуючи нічну тишу, що сторожа нагадували нам про необхідність щадити сон громадян. Але одного разу, в той час коли готувалося свято художників, Люс, чудово бачачи, куди хилиться моя розмова, раптом перервав її та спокійно оголосив мені, що запросив Агнесу на свято як свою супутницю і що, зважаючи на результат свята, він вирішить, чи виникне між ними постійний союз. За таких обставин, сказав він, боязкі діти людські стають сміливішими та вирішують долю свою легше, ніж у звичайні дні. Для нього теж рішення має бути справою випадку; при цьому сила бажання і боязнь помилкового кроку опиняться в цілковитій рівновазі.

Агнеса миттєво розцвіла новою надією, як тільки її коханий звернувся до неї з доброю звісткою. Охоплена тихою печаллю, вона вже відмовилася від думки бути серед блиску святкових радощів хоча б де-небудь поблизу від Люса. Одначе, не бажаючи грати своїм щастям, вона тихо і смиренно підкорилася всім розпорядженням голландця, коли він з'явився до неї з пишними тканинами, які мали оповити її струнку фігуру та підкреслити її чисту красу. І поки він, милуючись чорними хвилями волосся, яких вистачило б і на трьох чарівних дівчат, пропускав ці шовковисті пасма між пальцями і думав інакше, а Агнеса мовчки нахилилася перед ним голівку, в цій самій юній голівці дозріло безмовне та урочисте рішення думати тільки про те, щоб у належну мить обняти його і нерозривно з'єднати його життя зі своїм. Такий сміливий намір міг бути породжений тільки по-дитячому простодушною натурою, яку сколихнула пристрасть.

Розділ тринадцятий

Знову карнавал

Святкування мало відбутися в залі найбільшого театру столиці. Вона була яскраво освітлена і вже вмістила обидва корпуси святкової армії – виконавців і глядачів. У той час як на галереях і в ярусах лож зібралася та частина воїнства, що готувалася споглядати іншу, а поки що розглядала своє ж убрання, фойє та проходи гули від артистів, які щільно збились і шикувалися в бойовому порядку. Тут все гойдалось і переливалося сотнею барв і мерехтливим блиском. Тут кожне почувалося значною особою, і, виростаючи у власних очах, радісно оглядало свого сусіда, який у гарному одязі тепер теж здавався значним і видатним, чого в інший час про нього ніяк не можна було сказати; втім, ядро тих, що виступали, складалося не з пихатих статистів і світських франтів, а зі сповнених життям, піднесених генієм юнаків і давно знаних своєю роботою зрілих мужів, які мали законне право зображувати славетних предків. Крім живописців і скульпторів, у ході мали брати участь будівельники, ливарники бронзи, малювальники по склу та порцеляні, різьбярі, гравери, літографи, медальєри і багато інших представників розгалуженого світу мистецтва. Біля ливарних майстерень стояли призначені для королівського палацу і щойно закінчені дванадцять позолочених фігур колишніх володарів, кожна дванадцять футів заввишки. Численні статуї мирських і духовних князів, своїх і чужих, кінні та піші, разом із їх скульптурними п'єдесталами, були вже готові та розвезені по місту; починалися гігантські роботи, і тут, у ливарнях, кипіла, мабуть, така ж бурхлива і потужна діяльність, як колись навколо тієї ливарної печі у Флоренції, де Бенвенуто відливав свого Персея. Неозорі поверхні стін уже було вкрито фресками. Вітражі, з будинок заввишки, склалися з кольорового скла такої вогненної яскравості, якої єдино заслуговувало відродження цього згаслого мистецтва. Всі рідкісні та незамінні скарби, що сяяли в зібраннях картин на смертному полотні, тепер із невибагливою ретельністю переводилися досвідченими майстрами на порцелянові плити та благородні посудини для збереження на тривалі часи; при цьому художники виявляли мистецтво, яке досягло такої досконалості лише за останні кілька років. І особливої гідності всім великим і малим майстрам, підмайстрам і учням, які втілювали цей світ мистецтв, надавав чистий відблиск першої юнацької зрілості епохи; така життєрадісна спрямованість рідко повторюється на шляху одного покоління, – зазвичай така епоха вже подекуди затягується легкими тінями збочення і виродження. Всі, навіть літні, були ще молоді, тому що був молодим сам час, і ознаки самої лише вправності, не одухотвореної щирим захопленням, виявлялися ще рідко.

Ось відчинилися двері, й серед грому звуків з'явилися сурмачі й литаврист. Своїми рядами вони приховували ходу, що наростала за ними, і довелося чекати, щоб вони, просунувшись далі, дали простір для розгортання пишного строю. За ними йшли двоє церемоніймейстерів із нюрнберзьким гербом, орлом на білих і червоних смугах, а далі крокував старшина славного цеху мейстерзінгерів, легкий і стрункий, із великим листяним вінком на голові та золотим жезлом у руці. Далі йшли мейстерзінгери – всі у вінках і зі своїм девізом, причому попереду – молодь, у коротких костюмах, за нею – люди похилого віку, які оточували поважного Ганса Сакса в темній хутряній мантії, уособлення вдало прожитого життя, з сонячним сяйвом вічної юності навколо сивої голови.

Але бюргерська пісня була в ту пору така багата і розкішна, що без неї не обходилися ніякі майстри, й особливо цех цирульників, який з'явився тепер, попереду них несли бритву і бритвенний тазик. Тут крокував кровопускач Ганс Розенблют, автор бешкетних двовіршів, а також геральдичних девізів, веселий горбань із величезним клістиром під пахвою. Широкими кроками поспішав за ним довгоногий Ганс Фольц із Вормса, знаменитий цирульник і автор

масничних п'єс і шванків – як суперник Розенблюта і попередник Ганса Сакса. Так два цирюльники і швець плекали молоді паростки німецької сцени.

Багаті піснями були і всі інші цехи, які рухалися тепер кожен в одязі певного кольору та зі своїм прапором: бондарі й броварі, м'ясники в червоному з чорним, облямованому лисячим хутром цеховому вбранні, пекарі – в сірому та білому, восколиви в костюмах, які тішили око, де поєднувалися зелений, білий і червоний кольори, і знамениті пряничники у світло-коричневому й темно-червоному; безсмертні шевці в чорному та зеленому (колір відчаю та колір надії), строкаті кравці. В особі ткачів камчатних матерій і килимарів з'явилися вже відомі майстри більш високих ремесел, бо вони виробляли розкішні килими та скатертини, що прикрашали будинки багатих купців і патрицій.

Всі цехи, що з'являлися тепер, являли собою кожен справжню республіку сильних, винахідливих людей ремесла та мистецтва. Досвідченість і знання справи поширювалися не тільки на майстрів, а й на підмайстрів, серед яких було чимало талановитих хлопців. Уже токарі могли назвати в числі підмайстрів Єроніма Гертнера, який із дитячим благоговінням вирізував на славу Божу зі шматочка дерева вишню, що гойдалася на своєму черешку, й муху, що сиділа на ній, таку ніжну, що її крильця й ніжки рухались, якщо дихнути на неї, але він же був і досвідченим будівельником водогонів, і творцем хитромудрих фонтанів.

Із натовпу персонажів, які змінювалися й миготіли переді мною, – майже з кожним із них була пов'язана чарівна легенда, – багато ще живуть у моїй пам'яті, й усе-таки їх запам'яталося мало в порівнянні з тим, яка їх була сила-силенна. Серед ковалів, одягнених у червоне й чорне (колір заліза та колір вугілля), крокував майстер Мельхіор, який упевненою рукою кував великі залізні кулеврини, серед зброярів – винахідливий підмайстер Ганс Даннер, який уже в ті часи гнав із металів стружки, немов під руками у нього було м'яке дерево, і його брат Леонгард, який придумав облогову машину – гвинт для руйнування мурів. Тут же йшов і майстер Вольф Даннер, винахідник кремінного затвора, а поруч із ним – Бехейм, голова ливарників. Їх блискучі, пишно прикрашені гарматні стволи, гармати, картечніці та мортири здобули собі славу в усьому світі.

Один лише цех шпажників і зброярів охоплював цілий різноманітний світ майстерних працівників по металу. Ті, хто кував мечі, й ті, хто виробляв шоломи або лати, – кожен доводив виготовлювану ним частину військового спорядження до високої досконалості, постійно підтверджуючи цим своє мистецтво. Суворий поділ по галузях дивним чином переходив у свободу та багатосторонність, коли прості цехові майстри раптом здійснювали найважливіші винаходи й коли всі могли робити все, часто не вміючи ні читати, ні писати. Так, слюсаря Ганса Бульмана, виготовлювача великих годинників із планетними системами, й Андреаса Гейнлейна, який їх удосконалив, а також виробляв настільки маленькі годиннички, що вони вміщувалися в набалдашнику тростини, і Петера Хеле, справжнього винахідника кишенькових годинників, – усіх їх тут нагороджували простим і почесним ім'ям слюсарних майстрів.

Я ще пам'ятаю серед різьбярів по дереву чоловічка у плащі на котячому хутрі, Єроніма Реша, друга кішок, у тихій робочій комірчині якого всюди сиділи та муркотіли ці тварини. А відразу ж за маленьким чорно-сірим котолубом я бачу світлу групу карбувальників срібла у блакитних і рожевих шатах із білою накидкою і золотарів, одягнених в яскраво-червоне вбрання з чорним камчатним плащем, щедро затканим золотом. Перед ними несли срібні барельєфні плити й золоті чаші. Мистецтво карбування сміялося тут у срібній колісці, тут же були витoki новонародженого мистецтва гравіювання на міді, й воно було відокремлене від гравіювання на дереві, що йшло об руку з почорнілою сім'єю друкарів.

І я бачу ще одного славного чоловіка, легенда про якого мене особливо зворушила, Себастьяна Лінденаста, що крокував серед карбувальників по міді. Мідні посудини та чаші його роботи були такі майстерні та розкішні, що імператор подарував йому привілей золотити свої вироби, – більше ніхто цього робити не смів. Яке прекрасне таке спілкування між робо-

чою людиною та головою нації, яке прекрасне це виключне право підносити простий метал, унаслідок благородства наданої йому форми, в достоїнство золота!

Біля них я бачу ще Фейта Штоса, людину дивовижно суперечливої натури. Він вирізав із дерева таких чарівних мадонн і янголят і потім так чудово вкривав їх фарбами і прикрасив золотистим волоссям і коштовним камінням, що тодішні поети натхненно оспівали його твори. При цьому він був поміркований і тихий чоловік, не пив вина і старанно працював, створюючи все нові дуже гарні зображення для віттарів. Але ночами він так само старанно виготовляв фальшиві асигнації, щоб примножити своє добро. Коли він попався на цьому, йому публічно прокололи розпеченим прутом обидві щоки. Аж ніяк не зломлений такою ганьбою, він спокійно дожив до дев'яноста п'яти років і займався, крім іншого, вирізанням рельєфних мап місцевостей із містами, горами та ріками, а також писав фарбами та гравірував на міді.

А тепер, як досконалий і класичний представник епохи, показався, під скромним ім'ям ливарника жовтої та червоної міді, Петер Фішер з п'ятьма синами, майстрами блискучої бронзи. Із прекрасною кучерявою бородою, у круглій фетровій шапочці та шкіряному фартуху, він нагадував самого Гефеста. Доброзичливий погляд його великих очей мовби сповіщав, що йому вдалося усипальницею Зебальда створити собі нетлінний пам'ятник, свідчення багаторічних зусиль – осяяна відблиском Стародавньої Греції оселя багатьох скульптурних фігур, які в світлій залі охороняють срібну труну святого. Так і сам майстер жив зі своїми п'ятьма синами і з усіма їх дружинами і дітьми в одному будинку і в одній майстерні, серед блиску нових робіт.

Людина, що захоплювала мене навряд чи меншою мірою, крокувала із загоном каменярів і теслярів. Це був Георг Вебер, настільки величезний і могутній, що на його сірий одяг знадобилося, мабуть, дуже багато ліктів сукна. Це був справжній винищувач лісів. Разом зі своїми працівниками, яких він підбирав серед таких же рослих і сильних людей, як сам, разом із цією раттю гігантів він орудував деревами та балками так розумно і майстерно, що не знав собі рівних. Він був також упертий борець за народ і під час Селянської війни робив повстанцям гармати з деревних стовбурів. За це йому в Дінкельсбюлі мали відсікти голову. Однак нюрнберзький магістрат звільнив його, взявши до уваги його високу майстерність, і призначив міським теслярським майстром. Він будував не тільки красиві й міцні крокви та зруби, але також млинові кола, підйомні машини, величезні вантажні вози, і під могутньою його черепною коробкою народжувались ідеї, що дозволяли долати будь-яку перешкоду та піднімати будь-який тягар. При всьому тому він не вмів ні читати, ні писати.

Так змінювалися, представляючи цілу епоху, групи виразних фігур, учасників справжнього життя, що пішло в минуле, – поки ця частина ходи не закінчилася цехом живописців і скульпторів і появою Альбрехта Дюрера. Перед ним виступав паж із гербом, де на блакитному полі виднілися три маленькі срібні щити. Цей герб було надано Максиміліаном великому майстрові як представнику всього світу мистецтв. Сам Дюрер ішов між своїм учителем Вольгемутом і Адамом Крафтом. Власні біляві локони виконавця були розділені проділом посередині й спадали на широкі, вкриті пухнастим хутром плечі, як на відомому автопортреті, й він із вишуканою гідністю підтримував урочистість покладеної на нього ролі.

Після того як пройшли всі, хто буде і прикрашає місто, перед глядачами з'явилося, можна сказати, саме місто. Хвацький прапороносець у супроводі двох бородатих алебардистів проніс великий прапор. Він був у пишному костюмі з прорізами та високо тримав розмаїне полотнище, гордо впершись у стегно лівою рукою, стиснутою в кулак. За ним ішов войовничий комендант міста в червоно-чорному камзолі й у латах. Голова його була покрита широким беретом, над яким гойдалося пір'я. Позаду нього йшли бургомістр, синдик і члени муніципалітету, серед них – безліч шанованих в усіх німецьких землях видатних людей, і, нарешті, святкові ряди родовитих громадян. Шовк, золото та коштовне каміння виблискували тут в безмірній кількості. Торгові патриції, чий товари пливли по всіх морях, чия стійкість і доблесть виявили себе при захисті міста ними ж відлитими знаряддями і чий загони брали участь у вій-

нах держави, перевершували середнє дворянство пишнотою та багатством, так само як одностайністю та гідністю постави. Їхні дружини і дочки рухалися, шурхочучи, як великі живі квіти, деякі – в золотих сітках і чіпцях на красиво заплетеному в коси волоссі, інші – в капелюшках із розмаяним пір'ям; у одних шия була оповита найтоншої тканиною, у інших плечі були оголені та обрамлені дорогими хутрами. У цих блискучих рядах ішло кілька венеціанських синьйорів, а також художників, які зображували гостей і мальовничо куталися в іноземні плащі, пурпурні або чорні. Ці фігури відроджували в пам'яті славне місто біля лагуни та безкрайню далечинь, мальовниче узбережжя Середземного моря.

І ось, нарешті, другий широкий ряд сурмачів і литаврист, над якими височів двоголовий орел, загримів музикою, передуючи імперії та всім, хто уособлював хоробрість і блиск, що оточували правителя. Загін ландскнехтів із дужим начальником на чолі відразу ж створив живу картину тодішнього воєнного часу, тривожного, дикого, що гримів піснями народного побуту. Проникаючи крізь ліс списів завдовжки вісімнадцять футів, уявний погляд тепер відтворював гори і доли, ліси та ниви, замки та фортеці, простору німецьку і франкську землю, після того як раніше глядачі споглядали обведене мурами багате місто. Купка вояків, яка складалася з молоді й кількох літніх бойових півнів, так вжилася в одяг, звичаї та пісні свого історичного прообразу, що від цього свята, у слові й картині, пішла особлива ландскнехтівська культура, і ще довго всюди можна було бачити їхні голі, спалені сонцем потилиці, розрізні рукава з буфами та короткі мечі.

Але все стало знов урочистіше і тихіше. Пройшли чотири пажі з гербами Бургундії, Нідерландів, Фландрії та Австрії, потім – чотири лицарі з прапорами Штирії, Тіролю, Габсбургів і з імператорським штандартом, за ними – мечоносець і два герольди. Після особистої охорони імператора, озброєної дворучними мечами, йшли юрбою пажі в коротких золототканих камзолах. Вони несли золоті келихи, випереджаючи імператорського виночерпця, і так само перед старшим егермейстером ішли мисливці й сокольник. Факелоносці, чий обличчя були закриті сталевими ґратами, оточували імператора. У туніці й мантиї з золотої тканини, прошитої чорним і облямованої горностаєвим хутром, у золотих латах, із королівським обручем на береті простував Максиміліан Перший, і в рисах його, здавалося, втілюється все доблесне, лицарське та одухотворене, що було притаманне його епосі. Такий був і актор, бо для зображення імператора знайшовся молодий художник із найдалих меж тогочасної Німеччини, обличчя й постава якого, здавалося, були створені для цієї ролі.

Слідом за імператором ішов його веселий радник Кунц фон дер Розен, але не як блазень, а як проникливий, непереможний герой веселої мудрості. Він був одягнений у камзол із рожевого оксамиту, який щільно прилягав до тіла, причому широкі верхні його рукава були вирізані великими зубцями. На голові сиділа блакитна шапочка з вінком, в якому троянди чергувалися з бубонцями. Але до стегна на рожевій портупеї був підвішений широкий і довгий меч із доброї сталі. Подібно до свого бойового вождя і правителя, він сам був скоріше героїчною поемою, ніж поетом.

А тепер, брязкаючи зброєю, закрокували, одягнені в сталеві обладунки, всі ті, що від Люнебурзького степу до Стародавнього Риму, від Піренеїв до турецького Дунаю билися і проливали свою кров, – блискучі військові вожді держави; потомствений виночерпій і намісник імператора Зигмунд фон Дітріхштейн і юрист Ульріх фон Шелленберг, який досяг поста тимчасового головнокомандувача; Георг фон Фрундсберг, Еріх фон Брауншвейг, Франц фон Зіккінген, бойові друзі Роггендорф і Зальм, Андреас фон Зонненбург, Рудольф фон Ангальт й інші, кожен зі своїм зброєносцем і трофеєносцем, під покровом знамен із перерахуванням битв та облог, у супроводі щитів зі сміливими та благородними девізами. У цій сцені можна було бачити переважно красиві та потужні фігури, бо тут зайняли місця головним чином ті, хто, як ковалі свого щастя, зуміли пробитися на вершину життя й удачі, та за своїми здібностями в усіх відношеннях були цього варті.

Я трохи подався вперед зі свого ще прихованого місця, щоб краще бачити всіх, які проходили повз мене, і поглинав усе очима, немов людина, що має дар пронизувати поглядом оболонку речей. Зовсім забувши про свою участь у грі, я насолоджувався пишністю видовища. І ніби сам – нащадок зниклих союзників імперії, я дихав гордою радістю, яка ще зросла, – якщо тільки це взагалі було можливо, – коли серед учених радників короля показався знаменитий Віллібальд Піркгеймер. Під час так званої «швабської війни» він водив нюрнберзький корпус армії Максиміліана проти швейцарців і описав цей похід. І тепер я раптом згадав про те, що цей лицарський король із усіма своїми полководцями, побажавши знову підкорити моє батьківщину і включити її до складу імперії, змушений був спустити імперський прапор, піднятий проти моїх предків, і відступити без успіху, нарікаючи на те, що він не в силах «побити швейцарців без допомоги швейцарців». Так я міг безжурно віддаватися національному самовдоволенню, не думаючи про те, що шальки на терезах долі невпинно піднімаються та опускаються і що, незважаючи на хоробрість моїх давніх швейцарських патріотів, їх не дуже-то любили та цінували усі їхні сусіди.

І я мало не прогавив хвилину, коли закінчилося тривала парадна хода «Останнього лицаря», і в той час як гурти, що пройшли, зустрічалися на широкому круговому шляху, вже шумів маскарад, який наближався, де щосили розгорнулися всі ті, кого артистичний світ міг виставити як забавних диваків, дотепників, штукарів і вигадників.

Фантастичну ходу відкривав розпорядник маскараду, що сидів на норовистому віслоку, а за ним бігли, пританцьовуючи, строкаті блазні Гіліме, Пек і Гугеріліс, потішні карлики Меттерші й Дувейндль і багато інших, – в їх натовп знову замішавсь і я, вельми безневинний і тихий блазень. Потім з'явився Діоніс у вінку і з тирсом, ведучи за собою кудлатий, рогатий і хвостатий оркестр. Вистрибуючи та притупуючи в такт видобутим звукам, хлопці в козлиних шкурах виконували якусь давню, дивно кричущу і рикаючу музику, висвистуючи та мугикаючи то в октавах, то в квінтах і перескакуючи з найвищих дискантів на найнижчі бази.

Із золотим тирсом, обвитим листям, крокував проводир вакхічної ходи. Вінок із синього винограду прикривав його палаючий лоб. Із плечей до самих ніг падала, вихрячись, безліч строкатих шовкових стрічок, які, становлячи його святкове оздоблення, вилися навколо його стрункого голого тіла. Тільки ноги були в золотих сандалях.

Виноградарі, підперезані фартухами чи то на середньовічний, чи то на античний манер, метушилися навколо декількох юдеїв, які повернулися з обітованої країни й несли на низько прогнутих жердинах величезне гроно винограду. А за ними рухалися четверо ще більш могутніх чоловіків, – вони несли навсторч чотири соснових стовбури, між якими висіло ще куди більше виноградне гроно. Всі інші учасники вакхічній метушні з тазами, чашами та посохами тягнули і штовхали колісницю увінчаного плющем Бога, над яким височів звід із синіх виноградних грон.

Перед тріумфальною коліницею Венери ішли служителі Марса – двоє ніжних хлопчиків із барабаном і сопілкою, одягнених маленькими ландскнехтами. Капелью висіли у них за спиною, і довге пір'я волочилося по землі. З лукавою урочистістю виконували вони військовий марш, і сопілка, скоріше ніжна, ніж бравурна, невтомно повторювала одну й ту ж фразу, сповнену млістю та пристрастю. Королі в коронах і з скіпетрами, обірвані жебраки з торбами, попи і євреї, турки і маври, юнаки і старигани тягли воза, на якому спочивала Венера. Нею була ні хто інша, як прекрасна Розалія, відкинувшись на рожевому ложі під прозорим шатром із квітів. Її сукня була з пурпурного шовку, але за кроєм нагадувала патриціанське святкове вбрання того часу, на зразок тих, в яких Альбрехт Дюрер полюбляв малювати міфологічні фігури. Важка тканина лягала мальовничими складками на широких, довгих рукавах і на царственному шлейфі, а крилатий капелюх із пурпурного оксамиту, облямований білим пір'ям і прикрашений блискучою золотою зіркою, кидав на обличчя її легку тінь. У руці у Венери була золота держава, на якій сиділи два голубки; вони били крилами й цілувались. У числі

бранців Венери обабіч колісниці йшли язичницький філософ Аристотель і християнський поет Данте Аліґ'єрі; обидва вони трималися з найглибшою шанобливістю і виконували обов'язки найбільш наближених охоронців і помічників. Вона ж час від часу поглядала назад, бо слідом за колісницею простував могутній Еріксон, який, зображуючи дику людину, був перед почтом Діани. Його стегна і лоб були обвиті густим плющем, на плечі було накинута ведмежа шкура. За ним ішли численні мисливці з зеленими гілками на капелюхах і шапках, їх закличні роги були обвиті листям, а одяг прикрашено шкурками тхора, рисі, ніжками сарн і кабанячими іклами. Одні вели гончих і хортів, інші, з гаками альпіністів на поясі, несли на спині гірських козлів або ж глухарів і в'язки фазанів, треті тягли на ношах чорну дичину і оленів із посрібленими рогами та копитами. Потім великий гурт диких людей проніс цілий ліс листяних дерев різних порід, де дерлися білки та гніздилися птахи. За стовбурами цих дерев уже мерехтіла срібляста фігура Діани, стрункої Агнеси, яку вбрав і прикрасив Люс. Колісницю її з усіх боків було обвішано всілякою дичиною, і голови вбитих тварин оточували її голову мовби вінком із золочених рогів і строкатого пір'я. Сама богиня з цибулею та стрілою сиділа на скелі, з якої било джерело, виливаючи в ложе зі сталагмітів. Дикі люди, мисливці й німфи наближались строкатою юрбою, щоб втамувати спрагу, зачерпнувши воду пригорщею.

Агнеса була у вбранні зі сріблястої тканини, яке щільно облягало її та обмальовувало її гнучкі форми, так що вони здавалися відлитими зі світлого металу. Маленькі чисті груди були немов викарбовані майстром. Від талії, кілька разів обвитої поясом із зеленого флеру, плаття падало широкими складками, не покриваючи, одначе, маленьких ніжок, що були взуті у срібні сандалі та цнотливо виглядали з-під нього. Серед чорного, по-грецьки зачесаного волосся був ледве видний блискучий місячний серп, а коли богиня злегка повертала голову, він іноді зовсім ховався в локонах. Обличчя Агнеси було білим, як місячне світло, і ще блідішим ніж зазвичай; очі її палали темним полум'ям і шукали коханого, а в сяючих сріблом грудях прискорено билося серце від прийнятого нею сміливого рішення.

А Люс, її коханий, який обрав мисливський костюм царя Ассирії, щоб мати право йти поруч зі своєю Діаною, тільки-но він побачив Венеру-Розалію, покинув свою богиню і втрутився в тріумфальний хід Венери. Він дивився їй у вічі, ніби лунатик, і, сам того не помічаючи, ні на крок не відходив від її колісниці.

Сам же я, вірний своєму давньому прізвиську, натягнув на себе зелене вбрання блазня та прикрасив ковпак із бубонцями сплетінням чортополоху та гілок гостролиста з червоними ягодами. Побачивши, як стоять або, вірніше, як ідуть справи, я тепер скористався цим лісовим одягом, аби час від часу проникати крізь мандрівний ліс і рухатися біля злосчасної Діани, бо поблизу неї не було жодного друга, а «дика людина» Еріксон уважно дивився на Люса і Розалію, що, втім, мало порушувало його душевну рівновагу.

Південні грецькі картини змінилися північною німецькою казкою – почалася хода гірського короля. Гори з бронзових уступів і кристалів було споруджено на його колісниці, й на них спочивала гігантська фігура в мантиї з сірого хутра. Білосніжна борода і волосся розсипалися до стегон і хвилями оточували їх. На голові короля виблискувала золота корона з високими зубцями. Навколо снували в печерах і ходах крихітні гноми. Це були справжні маленькі хлопчики. Але гірського духа, карлика, що стояв попереду на колісниці з сяючою лампою рудокопа на голові та з молотком у руці, якого зображував зовсім дорослий художник, який був зростом навряд чи трьох п'ядей, але з доладною статурою, з чистим, мужнім обличчям, блакитними очима та білявою бородою клином. Цей карлик, що немов вийшов із чарівної казки, аж ніяк не був якою-небудь музейною дивиною; ні, то був досвідчений, уславлений майстер, живе свідчення того, що широке коло діячів мистецтва охоплювало не тільки всі гілки великого народу, але і всі форми фізичного буття.

Позаду гірського короля на тій же колісниці стояв карбувальник, який зі срібла та світлої міді відбивав невеликі жетони на пам'ять про свято. Дракон випльовував їх у дзвінкий таз, а

два пажі, на ім'я Золото і Срібло, кидали блискучі медальки в натовп глядачів. Нарешті, позаду самотньо плентався блазень Гюліхіш і сумно потрушував порожнім гаманцем.

А по п'ятах кульгавого блазня рухалася в попередньому порядку вся чудова хода: знову пройшли цехи, старий Нюрнберг, імператор та імперія, казковий світ, удруге і втретє, і весь час Люс ішов біля коліснички Венери, а позаду крокував уважний Еріксон; Агнеса ж, якій у її густому лісі не було видно, що відбувається, то розгублено озиралася довкола, то сумно опускала очі.

Тепер усі учасники вистави розташувалися тісним строем і заспівали звучну святкову пісню, висловлюючи в ній свою відданість справжньому королю, владі якого підпорядковувалася весь цей світ сновидінь. Довга хода продефілювала перед королівською родиною, що зібралася в ложі, потім критими переходами попрямувала в палац і рушила його залами та коридорами, також наповненими глядачами. Задоволений і навіть веселий монарх, який в усьому цьому гаморі та блиску багатобарвного свята міг певною мірою бачити винагороду власних заслуг, сидів на золотому кріслі серед своєї родини та придивлявся до того чи іншого гурту процесії, що пропливала повз нього, іноді звертаючись із жартом до окремих учасників.

Коли я наблизився до нього, то згадав, що у мене з ним є деякі рахунки. Незадовго до того я йшов у сутінках по тихій вулиці, щоб, за порадою п'яного доглядача мір і ваги, скромно перехилити вечірню склянку вина. Мені зустрівся незнайомий худорлявий чоловік, який ішов швидким кроком, але коли я, не звернувши на нього уваги, хотів пройти повз нього, раптово зупинився та запитав мене, чому я належним чином його не вшановую. Я здивовано глянув нього. А він вже зірвав із моєї голови капелюх, тицьнув мені його в руки і сказав: «Хіба ви мене не впізнаєте? Я король!» – після чого зник у напівтемряві.

Я повернув капелюх на місце, з іще більшим здивуванням подивився вслід зникаючій тіні й не знав, як до всього цього поставитися. Нарешті я вирішив, що коли це жартівник, що дозволив собі дурну витівку, тоді мою честь не ображено, якщо ж це і справді король, тоді – тим більше. Бо якщо королів не можна образити, то і вони не можуть образити чи принизити, оскільки їх особисте свавілля порушує всякий звичайний зв'язок подій.

Проходячи тепер повз нього, я відразу побачив, що це і справді був король.

Користуючись тією свободою, яку мають блазні, я вискочив із лав, підійшов і, підставляючи йому голову, весело крикнув:

– Гей, братику король! Що ж ти не зриваєш із мене капелюх?

Він пильно подивився на мене, очевидно, все згадав і зрозумів, що під капелюхом я маю на увазі чортополох і гостролист, об які він міг уколотись. Але він не сказав ні слова, а тільки з усмішкою захопив кінчиками пальців два зубці з бубонцями, що стирчали на моєму ковпаку, тихенько підняв його так, що я знову опинився перед ним із оголеною головою, і повільно опустив ковпак на місце. Тоді я побачив, що тут більше нічого не вийде, облишив свою затію та поплентався далі.

Спускаючись парадними сходами, рухаючись склепінчастими галереями та колонними залами, через площі, освітлені палаючою смолою і заповнені розгойданими натовпами народу, художники всюди проходили повз свої твори; нарешті хода закінчилась у великій, призначеній для святкування будівлі, приміщення якої було приготовлено та прикрашено для подальшої програми. Найбільшу залу було пристосовано для бенкету, ігор і танців, притому повністю в стилі зображуваного століття. Для окремих гуртів було призначено ніші та кімнати, прибрані на зразок садів. Коли загальна трапеза вже була в повному розпалі, відразу ж в усіх кінцях почалися танці та ігри. В одній із менших зал мейстерзінгери влаштували при відчинених дверях «школу співу». За звичаями цеху, відвідувачі школи змагалися тут у вокальному мистецтві, та співаки проголошувалися майстрами. Виконувані вірші містили головним чином взаємні нападки на ті чи інші напрямки в мистецтві; в них автори висміювали зарозумілість і примхи людей, нарікали на суспільні вади, а також вихваляли те, що незаперечно, загально визнане.

Це було мовби загальне зведення рахунків, – кожен напрямок, кожна школа мали серед співаків свого представника, який володів заздалегідь заготовленими формулами. У тому вигляді, в якому підносили живі сатиричні вірші, зміст їх звучав надзвичайно дивно. Співаки одноманітно бубоніли свої дерев'яні вірші, проте кожного з них викликали окремо, оголошуючи новий мотив. Тут співали на мотив жагучої скарги Орфея, на жовтий мотив лєвової шкіри, на чорний мотив агагу, на їжаківий мотив, на мотив закритого шолома, на високий гірський мотив, на мотив кривих зубців борони, на гладенький шовковий мотив, на мотив соломинки, на гострий мотив шила, на тупий мотив пензлика, на синій берлінський мотив, на рейнський гірчичний мотив, на мотив блиску церковних дзвонів, на кислий лимонний мотив, на в'язкий мотив меду і так далі, й щоразу лунав гучний регіт, коли після таких пишних проголошень усе знову і знову чулося колишне сумне бринькання шарманки. Деякі співаки, обираючи тему, користувалися всім, що було у них перед очима. Так, якась благородна дама, згідно з виконуваною нею роллю, гордовито відмовила шевцеві в танці, й той помстився їй гучним вихвалянням поблажливості багатьох високопоставлених дам, у яких легко домогтись успіху, якщо знати, як приступити до справи. На це відгукнувся чинбар, порушивши старовинне питання про те, що зухвалість чи скромність скоріше приводить до мети. І, врешті, один свічкаро оголосив жінок такими істотами, які завжди готові віддати перевагу доступній формі спілкування з ними, якщо неможлива інша.

Пані Венера, яка з частиною свого почту відвідала школу співу, не могла слухати настільки грубих промов. З удаваним обуренням вона підвелась і пішла в один із бокових покоїв, де перебував її двір, який включав до свого складу ще двох чи трьох миловидних жінок. У сусідній, оповитій зеленню, ніші розташувалися мисливці, й кілька юних німф становили почет їх богині Діани. Але нерідко німфи залишали її на самоті, несучись у танці зі своїми хвацькими партнерами-мисливцями. Тому я часто сідав біля Діани і намагався по можливості скрасити самотність покинутої дівчини розмовою та звичайними дрібними послугами, поки не відбудеться бажаний поворот. Еріксон підходив і відходив. Через своє вбрання «дикої людини» він не міг ні танцювати, ні сідати занадто близько до жінок. Роль цю йому довелося взяти на себе в останні дні, з огляду на виниклу необхідність, і він погодився на неї не надто неохоче, – вона дещо віддаляла його від Розалії, і, таким чином, їх відносини не отримували передчасного розголосу. Розалія була з цим згодна. Тепер він готовий був пошкодувати про те, що дозволив таку ситуацію, бачачи, як Люс раз у раз підсаджується до його дами, як вона сміється, жартує, сяє привітним пожвавленням і підохочує зрадника, що розважає її милими у своїй наївності питаннями, він же, засліплений, не помічає недосяжності впевненої в собі жінки. Ні він, ні Еріксон не бачили мовби випадкового, побіжного, але вдоволеного погляду, яким вона посеред розмови проводжала постать «дикої людини», коли той проходив повз на чималій відстані.

Агнеса вже давно безмовно сиділа біля мене, і повільно, але нестримно спливали дорогоцінні години цієї ночі. Під натиском бурхливих почуттів, які тіснили груди дівчини, вона погойдувала своїми чорними локонами й лише зрідка кидала в бік Люса і Розалії полум'яний погляд, іноді ж вона дивилася на них зі спокійним подивом, але незмінно бачила одну і ту ж картину. Нарешті замовк і я, поринувши в похмурі роздуми з приводу слабкості друга, якого ставив так високо. Немов якась зловісне явище природи, тривожила мене ця жорстока непростійність, яка переходила в пряме нахабство, і я страждав од відчуття, подібне якому ми відчуваємо, коли бачимо вві сні безумця, що кидається в прірву.

Мене повернуло до дійсності глибоке зітхання: Агнеса помітила, як Люс вирушив із Розалією в розташовану по сусідству головну залу, де все кипіло і вирувало в танці. Несподівано вона запропонувала мені відвести туди й її, щоб потанцювати з нею.

Через хвилину ми вже кружляли разом із переливчасто-строкатим натовпом і двічі зустрілися з рожевою Венерою, чіє пурпурове вбрання, розвіваючись, часом наполовину закривало Люса, що танцював із нею. Він привітав нас із радісним і задоволеним виглядом, як

вітають дітей, бачачи, що їм начебто весело. І знову ми зіткнулися під кінець вальсу. Чарівне дитя сподобалося Розалії, і вона побажала, щоб Агнеса залишилася з нею; я ж мусив узяти участь у виставі блазнів, якою змінилися танці.

На довгій мотузці Кунц фон дер Розен провів крізь натовп усіх блазнів. Кожен ніс написане на плакаті свого виду дурості. Від більш легких веселих радник відокремив дев'ять більш важких і розставив їх перед імператором, немов кеглі. Тепер перед очима у всіх стояли Пиха, Заздрість, Грубість, Марносластво, Всезнайство, Недоброзичливість, Самозамилування, Упертість і Нерішучість. Величезною кулею, яку з комічними кривляннями прикотили інші блазні, лицарі й бюргери намагалися вбити блазнів, які зображували кеглі, але жоден навіть не захитався, поки нарешті героїчний король Макс, що представляв весь німецький народ, не звалив їх усіх одним ударом, так що вони покотилися один через одного.

Після цього розгрому було показано жартівливе воскресіння: Кунц, у нагороду звияжному королю, почав показувати йому повсталі з пороку скульптури стародавнього світу й насамперед склав із полеглих блазнів групу Ніобід, яка, щоправда, в часи Максиміліана ще лежала в землі. З цієї трагічної групи раптом виокремилися три грації – то були три чепурні юні блазні; потім вони повернулися кругом, і число їх знову поменшало на одного – тепер вони постали Амуром і Психеєю, що обнялися; нарешті взамін їх залишився тільки Нарцис. Але і цей останній раптово зник, і на його місці всі побачили вже згаданого мною найменшого карлика. Він зображував умираючого гладіатора, і притому так чудово, що всі глядачі були зворушені й голосно висловлювали своє схвалення. Тоді підбігли всі блазні, підняли його й урочисто забрали разом із перевернутим блюдом для риби, на якому він лежав.

Коли розвіялась і ця хмара, стало видно групу Лаокоона, представлену Еріксоном і двома молодими сатирами, а дві великі змії були виготовлені з дроту і полотна. Було потрібно чимале зусилля, щоб із напруженими м'язами залишатися в запропонованому положенні; але завдання це стало для нього ще важчим, коли, судорожно відкинувши назад голову, він опустив очі й на мить побачив Розалію, яку вів під руку Люс. Вона з усмішкою, але тільки мимохідь обернулася в його бік і потім, розмовляючи зі своїм кавалером, загубилась у натовпі. Він чув також, як хтось поблизу сказав:

– А прекрасна-то Венера весь час ходить із цим багатим фламандцем чи як його там, фрісландцем, чи що! Втім, хлопчина непоганий собою, і вона, певно, думає: «Гарний і багатий молодець, – можна і справді під вінець!»

Як тільки Еріксон скинув із себе змії і звільнився, він заметушився по всьому будинку, випрошуючи у знайомих бенкетників непотрібні їм частини одягу. Вельми дивно одягнений чи то єпископом, чи то мисливцем, чи то дикуном, він шукав зниклих і знайшов їх у великому колі, в якому об'єдналися сподвижники Вакха, почет Венери і мисливці. Він не був ревнивим і соромився навіть думки про те, що може коли-небудь приревнувати, – адже всякі ревності, обґрунтовані й необґрунтовані, однаково підривають гідність, якої потребує справжня любов. Він знав тільки, що на світі все можливо і великі наслідки часто виникають від малого упущення, яке все змінює. Крім того, він у цей час іще не був упевнений, чи виявляти спокій або тривогу, тому що не знав, який із цих двох способів поведінки скоріше міг образити Розалію. Адже якщо вона не відмовлялася так відкрито приймати залицяння голландця і при цьому таїла особливі наміри, то й Еріксон мав потрудитися зрозуміти її дії.

Так чи інакше, спокій узяв гору, коли він побачив, що пара, яка цікавила його, сидить у міфологічному колі. Він із байдужим виглядом зайняв місце поблизу них, однак незабаром йому довелося знову напружити увагу. Люс вів мову про найбезневинніші та навіть байдужі речі, але при цьому звертаючись безпосередньо до дами в тому довірчому тоні, який пускають у хід такі завойовники, щоб завчасно привчити світ до неминучого. Еріксон багато зносив у Люсі й утримувався від того, щоб його засуджувати. Але тепер у ньому все-таки зародилася думка, чи не належить його приятель до жартівників, головний фокус яких полягає в тому,

щоб поцупити золотий годинник або відбити в іншого дружину. Бувають же, думав він, серед чоловіків, так само як і серед жінок, такі хижакі й хамелеони, які щасливі лише тоді, коли зруйнують чуже щастя! Щоправда, вони отримують лише те, що можуть узяти, і товар зазвичай вартий їх самих! Але цього разу, справді, було б шкода! І він, знову відчуваючи і тривогу і захоплення, придивлявся до того, як Розалія з безмежною чарівністю прислухалася до промов Люса і надзвичайною усмішкою підбурювала його до дотепних і самовпевнених розповідей. Поглинений цим, Еріксон не міг помітити того, що відбувалося з Агнесою, і того, як я, її посланець, іще раз підійшов до Люса і тихо, але наполегливо просив його хоч один раз потанцювати з нею. Люс якраз зробив маленьку паузу, стрепенувся, як сполоханий глухар на току, але не полетів геть, а, знизивши голос, накинувся на мене:

– Що це за поведінка для молодої дівчини! Танцюйте одне з одним і дайте мені спокій!

Я пішов, щоб, як міг, утішити і підтримати скривджену, схвильовану дівчину, але мене випередив Еріксон, якому Розалія під час моєї розмови з Люсом шепнула кілька слів, які мабуть, підбадьорили його. Він повів сріблясто мерехтливу фігурку до лав танцюристів, почав кружляти її з великою силою і легкістю, і Агнеса, сама зовсім не слабенька, літала з ним і навколо нього так, якби її струнки ніжки були зі сталі. Після того її запросив Франц фон Зіккінген, який зовсім не хотів доживати свій вік у тісних латах. У танці з фігурами, що почався потім, вона знову так вирізнялася своєрідним зачаруванням, що сам великий майстер Дюрер, який підійшов ближче, не зводив із неї очей; залишаючись вірним своїй ролі, він вийняв маленький альбом і старанно почав малювати. Ця славна вигадка вельми всіх утішила. Танець припинився, і зібрався натовп, що поглядав схвально і майже благоговійно, мовби старий майстер і справді з'явився власною персоною і почав малювати на очах у всіх.

Але це ще не було вершиною тих почестей, які випали тієї ночі на долю Агнеси. Імператор, прогулюючись зі своїм почтом, зацікавився цією сценою, звелів подати йому струнку Діану і в милостивих словах попросив Зіккінгена відступити її на один тур. Гримнув весь оркестр, і вона об руку з королем святкування обійшла всю залу, і скрізь на її шляху лицарі, шляхетні дами і патриціанки схилялися перед нею, а бюргери знімали капелюхи.

Її обличчя розквітло рум'янцем збудження та надії після такого блискучого успіху. Імператор урочисто передав її Зіккінгену, а той – Еріксону, який і відвів її на місце. Однак її коханий нічого цього не бачив і навіть не помітив її повернення. Розалія за цей час зняла з себе крилатий капелюх із пір'ям і дала його потримати Люсу. Тепер, коли вона сиділа з непокритою головою і приводила білими пальцями до ладу своє запашне волосся, її краса з іще більш приголомшливою силою діяла на нього.

Агнеса зблідла, звернулася до мене й попросила сказати йому, що хоче повернутися додому. Він зараз же поспішив до неї, приніс її теплий плащ, калоші та, коли її було надійно закутано, вивів дівчину, кивнувши мені, у двір, уклав її руку в мою і, попрощавшись із Агнесою в ласкавому, батьківському тоні, попросив мене доправити додому цілою і неушкодженою його маленьку підопічну.

Він потиснув нам руки і відразу ж знову зник у натовпі, що піднімався і спускався по широких сходах.

Ми стояли на вулиці. Екіпажу, в якому Агнеса приїхала сюди, сповнена рішучості визначити свою долю, ніде не було. Вона сумно підвела очі на освітлену будівлю, де все співало і дзвеніло, потім ще сумніше повернулася до неї спиною і рушила під моєю охороною в зворотний шлях по тихих вуличках, над якими вже розвиднялося.

Голівка Агнеси була низько опущена, в руці вона, сама того не знаючи, стискала ключ від будинку, річ старовинної роботи: Люс, по неухважності, тицьнув його їй, замість того щоб дати мені. Вона міцно стиснула ключ, сумно усвідомлюючи, що цей шматок холодного іржавого заліза їй дав Люс. Це все-таки було від нього, але ж він нині не надто часто звертав на неї

увагу! За святковою вечерею дівчина майже нічого не їла, а пізніше я їй роздобув склянку прохолодного напою, яким вона хоч трошки освіжилася.

Коли ми дістались її будинку, вона зупинилася мовчки й не ворушилася, хоча я кілька разів запитував її – смикнути за дзвінок чи постукати дверним молотком з витонченою наядою замість ручки. І лише коли я помітив у її руці ключ, відімкнув двері й запропонував їй увійти, вона повільно обвила руками мою шию й почала спершу стогнати, як уві сні, а потім боротися зі слізьми, які не хотіли литися. Плащ сповз із її плечей, я хотів його підхопити, але замість цього по-братськи обійняв її і став гладити по голові й шиї, тому що обличчям вона притулилася до мого плеча. У прегарних срібних грудях, що притулилися до моїх, я відчував наростаюче зітхання і чув биття серця. Воно нагадувало бурмотіння невидимого джерела, яке часом чуєш у лісі, лежачи на землі. Палке дихання Агнеси линуло по моїй скроні, й мені здавалося, ніби я наяву переживаю солодку і сумну казку, яка звучить у старих піснях. Мимоволі зітхнув і я. Нарешті бідолашна розплакалась і почала гірко схлипувати. Ці природні жалібні звуки, зовсім не красиві, але безмежно зворушливі, як горе дитини, тіснились і обривалися в її горлі, біля самого мого вуха. Вона переклала голову на інше моє плече, і я несвідомим рухом наблизив і свою голову, мовби підтверджуючи цим її біль. Тоді листя чортополоху та гостролисту на моєму ковпаку подряпали їй шию і щоку, вона відсахнулася, отямилася і раптом зрозуміла, з ким вона. Безпорадно стояла переді мною дівчина, що двічі обманулась, і, плачучи, дивилася вбік. Тоді я, аби чимось зайняти її, повісив їй на руку плащ, обережно підвів її до сходів і потім вийшов, причинивши за собою двері. У будинку ще все було тихо, її мати, мабуть, міцно спала, і я чув лише, як Агнеса зі стогоном піднімалася сходами, спотикаючись об сходинки. Нарешті я пішов і не поспішаючи повернувся до святкової зали.

Розділ чотирнадцятий

Бій блазнів

Сонце тільки-но зійшло, коли я опинився в залі. Всі жінки та літні чоловіки вже пішли. Але над натовпом молодших чоловіків гойдалися хвилі невичерпних веселощів, і багато хто з гостей сідали в екіпажі, які очікували їх, аби не гаючись, без перепочинку виїхати за місто і продовжувати гульню в мисливських будиночках і розважальних садах, розкинутих у лісах по берегах широкої гірської річки.

У Розалії була в цій місцевості вілла, і вона запросила веселих учасників маскараду зібратись у неї в другій половині дня; до того часу і сама гостинна господиня мала прибути туди. Вона запросила ще кількох дам, і ті змовилися, що з нагоди Масляної з'являться в колишньому вбранні: їм теж хотілось якомога довше насолоджуватися блиском святкування.

Еріксон вирушив додому переодягнутися; знявши маскарадний костюм, він убрався в свою повсякденну одягу й тільки виявив більшу, ніж зазвичай, ретельність. А позаяк дещо пізніше і Розалія з'явилася в сучасному вбранні, згідно з порою року й урочистістю моменту, то можна було подумати, що так домовлено між ними або що ними керує однакове почуття, і цікаві спостерігачі не залишили без уваги ці нехитрі ознаки.

Люс теж поспішив додому, але з протилежним наміром. Свого часу він для етюду до картини з Соломоном замовив костюм давньосхідного царя. Довге вбрання було з тонкого білого батисту, що лягав безліччю складок і прикрашений був пурпуровою, синьою та золотою облямівкою, китицями та бахромою. Головний убір і взуття також приблизно відповідали тому стилю, який у давнину був поширений на території Передньої Азії. Створюючи картину, він своїм етюдом не скористався. Але тепер це вбрання здалося йому придатним для того, щоб зіграти жарт і з'явитися при дворі богині любові вчорашнім королем мисливців, одягненим у святкове вбрання. Для цього він завив волосся і бороду, намастив їх духмяною олією, а на оголені руки надів химерні зап'ястя і персні. Все це зайняло його до полудня, після того як він, у засліпленні пристрасті, що спіткало його, ймовірно, провів безсонну ніч.

Що ж до мене, то я і зовсім не заплющив очей і вже рано-вранці вирушив у дорогу з більшістю запрошених. Величезні вози, які настовбурчувалися списками ландскнехтів, які сиділи на них, із гуркотом котилися попереду, а за ними тягнувся довгий ряд повозів та різноманітних екіпажів. Все це рухалося назустріч яскравому вранішньому сонцю по узліссі мальовничого букового лісу, вздовж високого, крутосхилого берега потоку, який, виблискуючи, шумно мчав, обходячи острівці, вкриті наносною галькою та чагарником.

Цього м'якого лютневого день небо було безхмарно-блакитним. Незабаром сонце почало пронизувати дерева, і якщо на них не було листя, то тим яскравіше блищав нижній зелений мох на землі та на стовбурах, а в глибині мерехтіла блакитна гірська вода.

Строкатий натовп розтікався по мальовничій групі будівель, що були оточені лісом і стояли на береговому пагорбі. Лісовий будиночок, старовинний готель і млин біля пінистого лісового струмка незабаром перетворилися на один веселий табір. Тихі мешканці були захоплені зненацька та приголомшені святкуванням; вони дивились і слухали, вони дивувались і сміялися – незліченні дивовижні персонажі раптово оточили їх зусібіч. Що ж до артистів, то картини природи і весни, що пробуджувалась, розбудили в них почуття, що дримали в самісіньких надрах душі. Свіже повітря наповнило їх радістю, і якщо веселощі минулої ночі ґрунтувалися на задалегідь продуманій підготовці, то веселощі цього дня хотілося зривати навмання і вільно, як плоди з дерева. Театральні костюми викликають найфантастичніші почуття та бажання, і тепер, коли вони стали чимось звичним, уже здавалося, що інакше й бути не може; безтурботні щасливі затівали все нові й нові жарти, ігри, пустощі – і дотепні й звичайнісінькі дитячі. Іноді вся місцевість наповнювалася милозвучним, упевненим співом – то він лунав із-

під шатра дерев, то долинав із корчомки, то – з натовпу ландскнехтів, які обступили доньку мірошника. Але при всьому цьому кожне залишалося тим, чим було, і вічні людські переживання блукали, як легкі тіні, по радісних обличчях. Буркотливий принагідно бурчав, пустотливий сердив образливого, безтурботний викликав причепу на легку сварку; невдаха раптом згадував про свої турботи і глибоко зітхав; ощадливий і боязкий крадькома перераховував свою готівку, а вітрогон, у якого кишеня вже спорожніла, дивував і засмучував його раптовим проханням про позику. Але все це пролітало і, кружляючи, зникало, як порив вітерцю над дзеркальною гладдю вод.

Мене теж на деякий час вкрила тінь такої хмари. Рухаючись за млиновим струмком, я пішов глибше у ліс і вмив обличчя в свіжих і світлих хвилях. Потім присів на колоди греблі й задумався про минулу ніч і дивну пригоду біля будинку Агнеси. Тихе дзюрчання води занурило мене в напівдрімотний стан, і мої думки, як уві сні, полинули на батьківщину. Мені ввижалося, що я сиджу коло покійної Анни біля тихого лісового джерела, і на мені костюм персонажа з «Вільгельма Телля». Потім поруч з Анною я їхав верхи по місцевості, осяяній вечірнім світлом, і тепер я дивився на все це зі спокійним серцем, як на видіння минулих днів, як на щось завершене, що не дозволяє зміни. Але ось ця картина розвіялась і померкла, поступившись місцем образу Юдіфі, з якою я йшов кудись серед ночі. Потім я був у її будинку, коли його брали в облогу брати милосердя, бачив її у фруктовому саду, коли вона виходила з осінньої імлі, і, врешті, – на возі переселенців, який зникав у далині. «Де вона? Що з нею сталося?» – кричав у мені голос, і від туги за нею я раптом прокинувся. В яскравому світлі дня я бачив Юдіф – вона знову стояла і ходила переді мною, але під її милими ногами не було землі, і мною опанувало таке відчуття, ніби разом із нею в мене забрали все, ніби я безповоротно втратив найкраще, що у мене було і ще могло бути.

Я думав про плин неблаганного часу і, зітхаючи, тихо похитував головою; лише тепер від дзвону дзвіночків мої думки зовсім прокинулись і прийшли до ладу. Я подумав, зрештою, і про матінку, щоправда, лише як про щось таке, що само собою зрозуміло і що втратити неможливо, подумав як про завжди забезпечений домашній хліб. Що матінка теж коли-небудь може зникнути – цього я не розумів і ніколи про це не думав. Усе ж таки я зосереджено розмірковував про самотню жінку, смуток у тихій кімнаті; мені йшов уже двадцять другий рік, а я досі не міг дати їй ясний звіт про мої плани на майбутнє, про те, як я думаю жити на світі. Швидко пересунув я наперед сумочку, що висіла у мене на поясі, – в ній, крім носовичка та інших предметів, лежала готівка, залишок тієї суми, яку, зі звичайною пунктуальністю, матінка нещодавно мені прислала. Одначе підраховувати її зараз не мало сенсу, і я пересунув сумку назад, але не приховав од себе, що моє маленьке домашнє провидіння не схвалило б моєї участі у святі. Костюм блазня коштував, щоправда, не багато, – тому я головним чином і обрав його. Проте міг настати час, коли я гірко пошкодував би і про цю скромну витрату. Втім, я вже краще за матінку розумів, що необхідно і корисно молодому хлопцю, – особливо зараз, коли з веселого табору до мене якраз долинула нова пісня. Я знову похитав головою, так що задзвеніли бубонці, схопився і втік.

Я приємно проводив час, переходячи з місця на місце і знайомлячись із околицями, то в товаристві інших гостей, то на самоті. Близько полудня я натрапив на елегантного Еріксона, який ішов із міста. Темою розмови стала поведінка нашого друга Люса. Еріксон знизав плечима і говорив мало, я ж висловлював здивування і довго розводився про те, як, мовляв, не соромно Люсу так чинити. Я засуджував його найбільш різким чином, і до цього мене ще підохочувала незрозуміла думка, що минулої ночі я лише випадково втримався від якогось недозволеного пориву, коли Агнеса, в сум'ятті почуттів, обвила руками мою шию. Моя чеснота здавалася мені незламною, бо, завдяки спогадам про Юдіф, які прокинулись, і сильній тузі за нею, я відчував достатню впевненість у собі. І все-таки було дивно, що переживання минулих

днів, невідповідні та небезпечні для мене, тепер прислужилися до того, щоб уберегти мене від нинішніх спокус.

– Готовий посперечатися, – перебив мене Еріксон, – що сьогодні він обдурить бідолаху і не візьме з собою. Варто було б зіграти з ним жарт, аби його напоумити. Візьми екіпаж і їдь у місто. Якщо не знайдеш цього вітрогона ні вдома, ні у його дівчини, вези її відразу сюди; дій од імені Розалії, скажи, що вона так розпорядилася, тоді мати не заперечуватиме. Я за все відповідаю. А Люсу потім просто скажеш, що вважав своїм обов'язком виконати його власне доручення – адже він вчора вночі з такою наполегливістю просив тебе взяти на себе турботу про Агнесу!

Я знайшов цю вигадку цілком прийнятною й одразу поїхав у місто. В дорозі я зустрів Люса, який сидів у колясці, закутаний у теплий плащ. Однак конусоподібний із підвісками головний убір царя й вигадливо завита чорна борода в достатній мірі видавали запізнілого ряженого.

– Куди ти? – крикнув він мені.

– Мені доручено, – відповів я, – розшукати тебе й подбати про те, щоб ти взяв із собою цю милу дівчину, Агнесу, якщо ти не подумаєш про неї сам! Мабуть, справа йде саме так, і якщо ти нічого не маєш проти, я заїду за нею, притому від твого імені. Так хоче красива вдова, за якою бігає Еріксон.

– Що ж, дій, синку! – якомога байдужіше виголосив Люс, хоча явно відчував деяке здивування.

Він щільніше закутався в плащ і різко наказав візникові їхати далі, а я незабаром зупинився перед будинком Агнеси. Тупіт копит і деренчання коліс, які раптово зупинилися, незвично прозвучали на тихій окраїнній площі, й Агнеса в ту ж мить із сяючими очима опинилася біля вікна. Ледве вона побачила, що з коляски вийшов я, її погляд знову затьмарився, але все ж, коли я увійшов до кімнати, вона ще була сповнена очікування.

Її мати оглянула мене з усіх боків, і, продовжуючи змахувати старим страусовим пером пил зі свого вівтаря, з картини, що висіла над ним, з порцелянових чашок і кришталевих келихів, а також із воскових свічок, вона почала базікати:

– Ну, от і до нас у дім заглянув карнавал, хвала Діві Марії! Що за славний блазень цей пан! Але скажіть, що ж це таке? Що зробив пан Люс із моєю дочкою? Сидить дівчинка весь ранок, не їсть, не спить, не сміється і не плаче!.. Це мій портрет, добродію, такою я була двадцять років тому! Втім, здається, ви вже бачили його! Слава Спасителю, мені ще не страшно на нього дивитися! Скажіть же мені, що з моєю дитинкою? Напевно, панові Люсу довелося виляти її. Я весь час кажу: вона ще занадто дурна, та й недостатньо освічена для такого поважного чоловіка! Нічому не вчиться і така незграбна! Так, так, ти тільки подивись, Агнесо, хіба це в тебе від мене? Невже ти не бачиш по портрету, з якою гідністю я трималася, коли була молода? Хіба не була я зовсім як благородна дама?

На все це я відповів запрошенням, переданим від імені Люса, а також від імені пані Розалії; до того ж я навів усякі причини, з яких він нібито не міг з'явитися сам. Мати Агнеси неодноразово перебивала мене вигуками:

– Хутчіше, хутчіше, Незі! Пресвята Маріє! Які там зібралися багаті люди! Трішки замала ростом, так, трішки замала ця мила пані, але все-таки чарівна! Тепер ти можеш надолжити, коли що вчора упустила або зробила не так. Іди, одягайся, невдячна! Одягни всі ті дорогоцінні речі, що тобі подарував пан Люс! Ось валяється на килимі півмісяць! Але перш за все потрібно тобі причесати волосся, – з вашого дозволу, пане!

Агнеса всілася посеред кімнати, і щоким її злегка зашарілися від знову зародженого сподівання. Мати причесала її з великою майстерністю. Вона не без грації водила гребенем, і я, розглядаючи статну жінку та все ще красиві риси її обличчя, мусив визнати, що її марнославство колись мало своє виправдання.

Агнеса сиділа з оголеними плечима, затіненими мороком її розпущеного волосся, і я довго дививсь, як мати розчісує довгі пасма, уможує та заплітає його, відступаючи при цьому далеко назад, – це було привабливе, заспокійливе видовище. Вона говорила без угаву, ми ж з Агнесою мовчали і добре знали чому. З усіх цих промов мені було ясно, що Агнеса навіть рідній матері нічого не розповіла про горе, пережите нею минулої ночі, та звідси я зробив висновок про те, як жорстоко мусила страждати дівчина.

Нарешті волосся було вкладене майже так само, як вчора, і Агнеса пішла з матір'ю в їх спільну спальню, щоб одягатись у вбрання Діани; ледь упоравшись із цим, обидві вони з'явилися знову, і туалет було закінчено в моїй присутності, – старій дуже вже хотілося поговорити й дізнатися якомога більше подробиць про свято і про те, як усе відбувалося. А потім вона зварила міцний шоколад, свій улюблений напій, складові частини якого, так само як і печиво, було заготовлено ще зранку, на випадок очікування відвідин асирійського царя.

Тепер ошадлива дама вирішила, що цей ароматний напій цілком може замінити обід, і вона старанно взялася за нього, позаяк зварила цілий казанок. Агнеса теж випила дві чашки і з'їла чималий шматок пирога. Я охоче приєднався до них, хоча покуштував уже різних страв. Людині за своє життя доводиться стикатися з найнесподіванішими формами гостинності. Тепер мені самому важко уявити собі, що я, вбраний блазнем, мирно їв і пив у прекрасному маленькому пам'ятнику будівельного мистецтва, між Діаною і старою Сивіллою.

Зважаючи на гарну погоду та на прохання старої, яка прагнула похвалитися перед сусідами, дах екіпажу, коли ми відїжджали, було відкинуто; мати Агнеси, посилаючи нам услід прощальні вітання та добрі побажання, махала хусткою з відчиненого вікна. Супутниця моя потай зітхала і трохи заспокоїлася, лише коли ми виїхали за ворота. Вона почала базікати, жодним словом не згадуючи про пригоди минулої ночі. Вона розпитувала, як задумано сьогоднішнє звеселення, кого ми можемо зустріти за містом і коли звідти повернемося, тому що не наважувалася ще відверто висловлювати свою надію поїхати назад із Люсом, а не зі мною. Я нічого не міг сказати їй із цього приводу і висловив тільки припущення, що все товариство розїдеться одночасно, хоча, на мій погляд, сьогодні й зовсім не слід було повертатися додому!

Агнеса так радісно підтримала цю думку, ніби серйозно її поділяла. Але тільки-но ми з деякої відстані побачили віллу, що сяяла білизною, Агнеса знову захвилювалася: вона червоніла та бліднула і, коли на горбку біля дороги показалася каплиця, захотіла вийти.

Підібравши своє срібне вбрання, Агнеса поспішила сходами нагору й увійшла в маленький храм. Кучер зняв капелюха, поклав його поряд із собою на козли, перехрестився і скористався вільною хвилиною, щоб прочитати «Отче наш». Таким чином, мені не залишалося нічого іншого, як із деяким збентеженням підійти до дверей каплиці та чекати закінчення непередбаченої затримки. На одвірку висіла під склом друкована молитва, що мала приблизно такий заголовок: «Молитва прелюбій, блаженнійшій, всеобнадійливій Святій Діві Марії, Матері Божій, дарувальниці, помічниці й заступниці. Схвалена і рекомендована його преосвященством, паном єпископом, пригніченим жіночим серцям до добродійного вживання», – і так далі. Було також докладено порадинок до користування із вказівкою, скільки разів потрібно прочитати «Ave»¹³ та інші молитви. Той же текст, наклеєний на картон, лежав на кількох старих дерев'яних лавах. Крім них, усередині каплиці не було нічого, якщо не брати до уваги простого віттаря, завішеного побляклим покривом фіолетового кольору. Над віттарем було зображено поклоніння ангелів, написане немайстерною рукою, а попереду стояла воскова фігурка Марії в жорсткому шовковому криноліні з металевими блискітками всіх кольорів. Навколо віттаря на стіні було розвішано воскові жертівні сердечка всляких розмірів, прикрашені різноманітним чином. В одне з них було встромлено шовкову квіточку, з іншого виривався язик полум'я сусального золота, третій пронизувала стріла. Якесь серце було повністю

¹³ Початок католицької молитви «Ave Maria» («Привіт тобі, Маріє») (лат.).

загорнуте в червону шовкову ганчірочку і оповите золотою ниткою, а ще одне було уतिकане, як подушечка, великими шпильками, мабуть, для зображення гіркої муки тієї, що його подарувала. Зате серце, пофарбоване в зелений колір і помережане червоними трояндочками, здавалося, свідчило про радість із приводу досягнутого зцілення.

На жаль, я не прочитав тексту самої молитви, але я міг дивитися тільки на молільницю; у своєму вбранні язичницької богині, з цнотливим півмісяцем над чолом, вона стояла навколішках на сходинці вівтаря перед восковою жіночою фігурою. Тремтячими губами прочитала вона молитву, наклеєну на картон, потім склала руки, підвела очі на картину й тихо пробурмотіла чи прошепотіла належне число «Ave», яке, на щастя, було невелике.

Відчуваючи цю тишу і спостерігаючи це видовище, я відчув взаємний зв'язок століть, і мені навіть почало здаватися, ніби я живу на дві тисячі років раніше й перебуваю перед маленьким храмом Венери де-небудь серед античного ландшафту. У той же час я вважав, що стою безмежно високо над цією сценою, хоч якою б зворушливою вона була, і дякую Творцю за горде та вільне відчуття, яке мене наповнює.

Зрештою Агнеса, мабуть, достатньо впевнилась у допомозі Небесної Цариці. Зітхнувши, вона підвелась і підійшла до кропильниці зі святою водою, що висіла неподалік від мене. Тут вона помітила, що я стою, притулившись до дверей, і уважно стежу за нею, і згадала, що я за всім своїм станом – еретик. Злякано опустила вона кропило в посудину, швидко попрямувала до мене і хрестоподібними помахами почала обприскувати мені обличчя. Так вона за якихось дванадцять годин двічі зросила мене – спершу слізьми, а тепер святою водою. Мимоволі я завертів головою, оскільки краплі вологи проникли мені за комір. Одначе подвійно міфологічна діва тепер більше не турбувалася про можливі наслідки мого вільнодумства. Вона підхопила мою руку і дала відвести себе до екіпажу, де наш візник давно завершив своє духовне підкріплення і готовий був їхати далі. На мене він подивився з лукавою посмішкою, бо знав народне вірування, пов'язане з цим скромним місцем молитви. Сам він, імовірно, сприйняв це ніжне благословення на любов так, як завзятий п'яниця іноді помилково випиває чарку солодкого лікеру, що випадково стоїть перед ним.

У садибі, куди ми прибули, вже панувало похвавлення. Розташована в широкому парку, вона, за мішаним характером будівель, свідчила про те, що тут раніше був розташований готель і що ще не закінчилося перетворення його на літню сімейну резиденцію. Але було видно, що орендар або керуючий подумав і про господарські потреби. Так, дуже до смаку припали чудові вершки, які Розалія подавала гостям до кави. Сонце посилало вже таке тепло, що чимало гостей насолоджувалися запропонованим напоєм на відкритому повітрі, перед дверима нещодавно зведених садових флігелів, інші ж сиділи всередині, біля камінів, або у приміщенні старого готелю, біля палаючої печі.

Як ненабагато сміливіший за мою підопічну, я повільно посувався з нею вперед. Але красива господиня, яка тепер була у вишуканій шовковій сукні, швидко виявила нас і негайно відвела Агнесу всередину будинку.

– Вбрання небожителів, – сказала вона, – не дуже підходить до нашого клімату, особливо для нас, жінок! Ходімо в кімнати, до вогню! Там уже перебуває цар Вавилону або Ніневії, пан Люс: тут би він, напевно, замерз.

Люс, із голими руками і в батистовій тозі, дійсно не витримав холоду в саду і тепер похмуро сидів біля великої печі. Навіть кава, яка нам усім так сподобалася, не розсіяла турбот, які затьмарювали його чоло. Повсякденний одяг, в якому він несподівано побачив не тільки Венеру, але й Еріксона, був однією з причин його заклопотаності; іншою причиною виявилася завзята діяльність його приятеля, який то котив по двору бочку кращого пива, то розрізав коровай хліба, то робив що-небудь іще, наче він був тут на поденній платі. За таких обставин поява Агнеси не була неприємною похмурому ассирійцю. Він одразу ж люб'язно запропонував їй руку, як підходящий партнерці на час своєї самотності або поки Розалія була зайнята перед

будинком, зустрічаючи учасників свята, що приходили з лісу, а також різних своїх родичів і друзів (останніх вона теж устигла запросити). Надзвичайна бурхливість пристрасі, що охопила Люса, примушувала його, як героя на полі битви, до подвоєної обережності. Небезпечна застуда, а тим більше смертельне захворювання були б йому тепер недоречними, й він мусив виправляти дурість, якої припустився при виборі костюма, скромно тримаючись на задньому плані. І тут срібна Діана, вбрання якій він же і купував, відмінно придалася йому для прикриття свого промаху.

І ось вона була поруч із ним, біля джерела своєї любові, й, здавалося, вступила в свої права. Але вона не виявляла ніякого торжества, ніякої самовпевненості й тільки дихала вільніше, до часу замкнувши в собі свій внутрішній жар. За короткий час вона зазнала занадто багато горя, щоб уже забути його. Серйозна й зосереджена, прогулювалася вона по кімнаті під руку з красивим царем, який тепер жартома видавав себе за старого ж Німрода і стверджував, що йому завжди щастило на полюванні та що тепер він зловив саме богиню полювання. І лише коли вони проходили повз велике дзеркало, вона краще розгледіла його змінене блискуче вбрання, побачила поруч себе і помітила, що погляди присутніх стежать за дивовижною блискучою парою. Тоді легкий, веселий рум'янець ледве забарвив її біле обличчя, але вона трималася хоробро і зберігала незворушний вигляд, хоча була, ймовірно, єдиною в будинку, кого химерне вбрання Люса дійсно захоплювало, – на інших воно не справляло того підкорювального враження, на яке у своєму потьмаренні розраховував Люс.

Тим часом із віддалених покоїв будинку долинула зваблива танцювальна музика, що цілком відповідала і бажанням молоді, й карнавальним звичаям. У колишній залі готелю збереглася маленька естрада для оркестру, тепер обвішана строкатими килимами та прикрашена рослинами в горщиках. Тут сиділи чотири молоді художники, – вони захопили з собою інструменти; ці об'єднані щирою дружбою любителі чистої та високої насолоди іноді разом грали вечорами. Їх називали благочестивим квартетом, тому що вони, почасти з любові до мистецтва, а почасти заради невеликого побічного заробітку, грали по неділях на хорах однієї з незлічених міських церков. Старшим серед них був гарний, засмаглий житель берегів Рейну, невеликого зросту, з веселими очима і доброю усмішкою, що ховалася в кучерявій бороді. У колах художників його прозвали «боготворцем», оскільки він не тільки карбував срібні церковні посудини гарної форми, але й чистенько вирізав зі слонової кістки розп'яття та фігури мадонн. Для удосконалення в цьому мистецтві він і приїхав із Рейну. Всіма улюблений, він аж ніяк не відзначався фанатизмом і розповідав про духовенство безліч веселих історій. Таким чином, католицька віра була для нього мовби старою звичкою, від якої не можна відстати, але він про це ніколи не думав; до того ж біля нього завжди стояло наготові привезене з батьківщини барило вина, яке він спішно відсилав для наповнення, як тільки те спорожнялося.

«Боготворець» грав на віолончелі, і то в костюмі виноградаря із ходи Вакха. Першою скрипкою був довготелесий гірський король, який тепер відчепив бороду й виявився молодим скульптором. Казали, що він уже два роки ліпив «несення хреста», але ніяк не міг відійти від відомого класичного зразка. Зате він дуже добре управлявся зі скрипкою. Двоє інших учасників квартету були живописцями по склу. Вони прикрашали церковні вікна розкішними килимовими візерунками та орнаментом і були нерозлучні. Сюди вони потрапили з ходи нюрнберзьких цехів, де йшли серед мейстерзінгерів. Я знав усю цю музичну компанію по дешевій харчевні, де часто обідав. Багато веселого народу щодня змінювалося там за завжди зайнятими столами, але ці двоє художників були єдиними, хто носив гроші у кругленьких, міцно зашнурованих шкіряних гаманцях. Бо вони мали у своєму розпорядженні скромний, але вірний заробіток, були бережливі та щонеділі отримували зайвий гульден за гру в церкві.

Сьогодні квартет із нагоди святкування не шкодував своїх сил і струнками звуками закликав гостей до танцю. Незабаром кілька пар уже кружляли в просторій залі, у тому числі й Агнеса з Люсом; у його обіймах дівчина знову відчувала пробудження щастя – вперше з

початку свята. Здавалось, їй допомогла молитва в каплиці. Щоправда, постарались і благочестиві музиканти, а передусім «боготворець», який блискучими очима стежив за стрункою фігуркою та щоразу, коли вона опинялася поблизу, з особливою силою та ніжністю притискав смичок до струн віолончелі, таким вишуканим чином висловлюючи своє захоплення. Я відпочивав, сидячи біля столика за кухлем свіжого пива, із задоволенням спостерігав за музикантом і чудово розумів, що на скульптора і ювеліра, який працює в сріблі та слонової кістки, не може не діяти гінка краса такої дівчини.

А для Агнеси годину-другу все йшло, як вона хотіла. Благочестиві скрипалі були добровольцями й тому грали не надто часто, так що ніхто не був стомлений і залишалось достатньо часу для спокійної розмови. Сонце хилилось до обрію, і в будинку почало сутеніти. Еріксон з'являвся то тут, то там, подібно до церемоніймейстера будинку, наказуючи запалити, повісити, розставити свічки, коли треба. Потім він зник, аби влаштувати в залі пізнішої споруди просту вечерю, якою життєрадісна вдова хотіла погостувати запрошених нею гостей. «Нашвидкуруч», – ніби виправдовуючись, повідомляв невтомний гігант, мовби вечеря ця була його особистою справою.

Люс тим часом то підходив, то відходив, аби оглядітися; потім він зник і більше не повернувся. Ми чекали його мало не цілу годину. Агнеса була мовчазна й майже не відповідала, коли я до неї звертався. Та й із іншими їй не хотілося ні розмовляти, ні танцювати. Зрештою, бачачи, що вона втомилася від очікування і знову страждає, я запропонував їй вирушити в інші зали й подивитися, що там відбувається. На це вона погодилась, і я повільно повів її по кімнатах, в яких усюди розважались гурти гостей, поки ми не досягли кабінету, де за двома чи трьома столиками йшла спокійна гра в карти. Тут, навпроти господині будинку, сидів Люс, а між ними – двоє літніх чоловіків. Вони грали у віст. Ці чоловіки належали до числа родичів Розалії, яка бажала, щоб вони якомога приємніше провели час, і, звичайно, Люс поспішив розділити з нею цю жертву. Він був такий щасливий і такий заглиблений у свої думки, що навіть не помітив, як ми почали стежити за грою, і, крім нас, зібралися ще глядачі.

Партія закінчилася. Люс і Розалія виграли у своїх літніх партнерів кілька луїдорів. Це здалося невиправному Люсу сприятливим знаком і так схвилювало його, що він не міг приховати своєї радості. Але Розалія збрала карти й попросила гравців, до яких підійшли ті, хто сидів за іншими столиками, вислухати невелику промову.

– Досі, – почала вона з кокетливим милим красномовством, – я була винна перед Мистецтвом, оскільки, наділена життєвими благами, майже нічого не зробила для нього! Мені ще більш соромно від того, що я так добре почуваюся серед художників, і мені здається, що я хоч у деякій мірі сплачу свій борг вдячності за втішну для мене присутність тут стількох веселих вихованців муз, якщо хоч тепер почну що-небудь корисне. Тим часом для всіх покровителів і благодійників дуже важливо вербувати прихильників своєї справи і діяти вшир, аби добре починання пустило коріння. Так ось послухайте, дорогі друзі! Години дві тому, коли я вийшла з дому і обійшла його, щоб гукнути слугу, я помітила в затишному куточку саду наймолодшого і найчепурнішого з наших гостей, пажу Золото з почту гірського короля, що так великодушно розсипав свої скарби. Хлопчику ще немає сімнадцяти років. Він стояв зі своїм товаришем, пажем Срібло, тримаючи в руці розкритого листа, блідий, охоплений жахом, і отирав зі своїх гарних очей важкі, гарячі сльози. Усі ми сьогодні у відкритому для добрих почуттів і співчутливому настрої, й тому я не могла втриматися, щоб не підійти й не довідатися про причину такого горя. І тут я дізнаюся, що в учорашніх вечірніх газетах була звістка про велику пожежу, яка вже кілька днів вирує в далекому місті, на батьківщині цього юнака, тоді як ми серед нашої святкової метушні не мали й уявлення про це. А сьогодні паж Срібло, який на світанку пішов додому і добре виспався, а опівдні прийшов за своїм другом (обидва вони вихованці нашої академії та працюють поруч), приніс йому цього листа. Там сказано, що вулиця, де той народився й де живе його вже немолода мати, перетворилася на попіл і мати залишилася без даху

над головою. Я попросила пана Еріксона спішно навести подальші довідки. Юнак надзвичайно обдарований. Його в незвично ранньому віці послали сюди на самі скромні заощадження, щоб він якомога раніше став на ноги. Смілива справа, яка донині, мабуть, виправдовувалася великою ретельністю учня. Тепер все знову опинилося під загрозою. Насамперед засоби до існування, можливо, назавжди викрадені вогнем, але, крім цього, бідолаха не може навіть поспішити туди, щоб розшукати свою матінку серед хаосу та руїн, оскільки ті кілька талерів, які для цього потрібні, він витратив на карнавал. Його вмовили брати участь тому, що неодмінно хотіли бачити на святі його струнку юнацьку фігуру, і ще тому, що він якраз очікував присилання з дому грошей, які тепер уже не прийдуть. І ось він кидає собі гіркі докори з приводу своєї гаданої легковажності й так обсипає себе звинуваченнями, немов сам учинив цю жахливу пожежу! Я відразу ж звеліла нещасливому пажеві, марнотратство якого мало такий сумний кінець, вирушати додому й укласти речі. Але, мені здається, варто було б подумати про те, щоб він міг повернутись і продовжувати навчання, після того як влаштує і втішить свою матінку. Коротше кажучи, я хотіла б заснувати для бідолахи скромну стипендію, якої вистачило б років на два, і тут же покласти початок цьому! Я розкладаю карти і тримаю банк. Зізнаюся, мені довелося познайомитися з азартною грою на курортах, куди мені траплялося супроводжувати покійних батьків. Так от: хто програє, мусить примиритися з цим. А хто виграє, покладе половину виграшу ось сюди: тут буде стипендіальний фонд! Брати участь у грі можуть тільки нехудожники. Виняток я роблю для пана Люса, який, я чула, живе не на кошти від свого мистецтва.

З цими словами вона вийняла важкий гаманець і поклала його перед собою на стіл. Потім змішала карти і вигукнула:

– Шановні пані та панове, робіть вашу гру! Червоне чи чорне?

Здивоване суспільство барилося кілька секунд. Потім Люс по-лицарськи поставив золотого і виграв. Розалія виплатила йому половину, а іншу кинула в порожню цукорницю, що стояла під рукою.

– Дуже вдячна, пане Люс! Хто ще ставить? – весело і прихильно мовила вона.

Літній чоловік, до якого вона звернулася зі словами: «Сміливіше, дядьку!» – поставив монету в два гульдени і теж виграв. Вона поклала в вазочку один гульден, а інший дала йому разом із його ставкою. Три чи чотири дами, підбадьорені цим, усі разом ризикнули поставити по гульдену і програли. Розалія зі сміхом кинула в цукорницю по півгульдену на кожну. Бажаючи, як він сказав, «помститися за дам», Люс знову поставив луддор, після чого кілька чоловіків виступили з двоталеровими монетами, а за ними дами знову наважилися ставити хто півгульден, а хто і цілий гульден. Виграші та програші змінювалися досить рівномірно, але щоразу щось падало в цукорницю, і «стипендіальний фонд», як його називала Розалія, ріс хоча і поступово, але все-таки помітно для ока.

– Це посувається надто повільно! – крикнув раптом Люс і поставив чотири золотих – залишок грошей, які були в нього в гаманці.

– Дякую ще раз! – сказала Розалія, вигравши ставку та кинувши половину до фонду.

Важко було зрозуміти, чи радіє Люс разом із нею. Але він схопив стілець і сів навпроти красуні, вигукнувши:

– Мусить піти ще краще!

Йдучи за багаторічною звичкою мандрівника, він зазвичай не виходив із дому, не маючи при собі більш-менш значної суми у банкнотах. Так і тепер десь у його шатах був захищений гаманець. Люс витягнув його і поклав перед собою банкнот у сто рейнських гульденів. Утративши ці гроші, він поставив на карту другий банкнот, третій і так до десятого, який був останнім. Всі ці ставки було зроблено протягом двох хвилин, не більше. Тому Розалії вистачило однієї усмішки й одного сяючого погляду, який, майже не дихаючи, вона звернула на Люса. Його банкноти від першого до останнього вона, не знявши половини, кидала в цукор-

ницю. Блискавична швидкість, з якою грав випадок, надавала цій сцені своєрідної принадності й справляла таке враження, ніби рожевощока банкометша була не простою смертною, а володіла чаклунською силою.

– Тепер досить! – вигукнула вона. – Тисяча гульденів, не беручи до уваги дзвінкої монети. Більше п'ятисот гульденів на рік такому молодикові не потрібно. Значить, ми можемо підтримувати його два роки і для цього внесемо гроші банкіру. Але раніше хлопчик має побувати вдома. Нехай завтра ж виїжджає!

Після цього вона почала описувати нам сцену майбутньої зустрічі між матір'ю, розореною пожежею, і сином, який так несподівано підоспів із допомогою, розповіла ще раз, як цей квітучий юнак, який далеко від рідного гнізда, серед веселощів маскараду, був спостигнутий жахливою звісткою, стояв, охоплений відчаєм, борючись із гіркими слізьми. У радості своїй вона була така гарна, що, здавалося, досягла вершини жіночої чарівності. Відблиск її краси впав і на обличчя Люса, коли вона через стіл щиро потиснула йому руку і сказала:

– Невже і ви не радієте променю сонця, яким ми вам завдячуємо? Без такого вияву вашої великодушності не вдалося б так скоро надати хлопчикові допомогу! Зате ви будете головою нашого комітету, а сьогодні поведете мене до вечері!

При цих словах її думки начебто взяли інший напрямок, вона підвелася, попросила вибачити її й пішла. Слідом за нею через ті ж двері швидко вийшов і Люс, ніби згадавши, що хотів їй щось сказати. Минуло півгодини, і Розалія повернулася під руку з Еріксоном, щоб на чолі свого веселого гарнізону йти до столу. Люс більше не з'являвся; казали, що він вирушив у лісовий табір, який хотів іще як слід оглянути, поки там кипіли веселощі.

Про те, що сталося за ці півгодини, згодом стало досить докладно відомо тим, хто так чи інакше був причетний до подій. Люс із раптовою рішучістю стрімко пішов слідом за зниклою Розалією і наздогнав її в кімнаті, де вона мала намір обмінятися кількома словами зовсім не з ним. Схопивши її за обидві руки, він оголосив їй про свою глибоку і благоговійну любов і зажадав, щоб вона дала йому щастя та заспокоєння, бо дати їх може тільки вона. Він твердив, що вона – найжіночніша з жінок, божественна дружина, яка лише один раз приходиться у світ, прекрасна, світла та весела, як зірка Венери, розумна та добра, що не має собі рівних. Тепер він знає, чому досі жив у помилках і ваганнях, передчуваючи й розшукуючи найкраще, але не знаходячи його. А нині перед ним неблаганний обов'язок і невідчужуване право завоювати це найкраще. Ніякі міркування не завадять йому в цей вирішальний час перейти по хиткому, вузькому містку, що відділяє його від істинного буття, і запропонувати їй цілісне, не порушуване ніякими випадковостями життя, таке життя, яке само є необхідність, але не залізна необхідність, а золота. Бо неможливо, щоб який-небудь інший смертний міг так знати і шанувати її, як він. Він відчуває це як незаперечну істину, вона бурхливим полум'ям палає в його душі, й жар цей – водночас і світло: світло розуміння, яке має бути обопільним.

Багато наговорив він таких гучних фраз, зовсім не властивих йому. Але при цьому він був такий гарний собою і сповнений такого щирого захоплення, що Розалія ніяк не могла відбити цей натиск просто жартом чи образливим словом, хоча навіть той костюм, у якому він нині з'явився в її оселі, неприємно вразив її.

Вона злякано відняла у нього руки, відступила на крок і вигукнула:

– Любий пане Люс! Із ваших таємничих промов я зрозуміла тільки одне: що світло і взаємне розуміння, про яке ви говорили, у нас повністю відсутні. Я зовсім не найжіночніша з жінок, боже борони, – інакше я була б уособленням слабкості! Я просте і обмежене створіння і поки не відчуваю ні найменших ознак прихильності до вас, та й ви так само мало можете мене знати, – адже не минуло й доби відтоді, як ви вперше побачили мене!

Але він перебив її, знову спробував заволодіти її руками і вів далі в тому ж дусі.

О ні, заявив Люс, уже він-то добре її знає, з усім її минулим і майбутнім. Саме її попереднє життя у смиренні та безвісності – знак того, що їй визначено переможно досягти яскра-

вого блиску своїх прав! Адже в тому й полягає глибокий зміст стількох сказань про богів і людей, що небесна доброта і краса сходять у морок для служіння людині, що вони мул зворушливого невідання про самих себе, закликаються до усвідомлення себе, що істотне має звільнятися з пилу несуттєвого.

Тут вона раптом сплеснула руками й заговорила жалібним тоном:

– Боже, яке нещастя! Якби тільки я знала це на тиждень раніше! А тепер уже пізно! Я заручена, вгадайте – з ким?

– Із Еріксоном! – не без озлоблення мовив він. – Я здогадувався! Але це нічого не значить! Справжні рішення доль проходять над такими перешкодами, як ранковий вітер над травою! Перед сьогоднішнім рішенням мусить потьмяніти вчорашній намір – він застарів.

– Ні, – заперечила вона, хитаючи головою, наче була охоплена сумним сумнівом. – Я належу до роду, члени якого тримають слово. Нічого не можу вдіяти; я ж звичайнісінька травинка!

Розалія помовчала, ніби збираючись із думками, він же знову почав свої наполегливі промови. Але вона знову перебила його, ніби їй прийшла в голову вдала думка:

– Я чула чи читала про дивовижних жінок, які мирно жили з аж ніяк не чудовими чоловіками і при цьому підтримували з найвидатнішими умами ніжну дружбу, що ґрунтується на спорідненості душ. Але для цього насамперед потрібна відстань; треба, щоб вік, який заспокоює пристрасті, освятив такі відносини. Кажуть, що такі жінки, народивши достатнє число дітей і добре виховавши їх, нерідко підносяться до повного розуміння цих умів і можуть жити високими матеріями. Тепер ви бачите, як добре все ще може влаштуватися, варто нам тільки захотіти. Якщо в мені дійсно є щось надзвичайне, а я вже майже готова вам повірити, то я можу поки що вийти за свого аж ніяк не чудового Еріксона, ви ж віддалитеся, скажімо, років на двадцять...

Вона замовкла не без тривоги, побачивши, що Люс із болісним зітханням опустився на стілець і похнюпився. Він лише тепер здогадався, що чарівна жінка ним грається, і, помітивши ще на собі своє вбрання, ймовірно, зрозумів, у яке кепське становище він потрапив із вини своєї слабкості. Можливо й те, що він, така багата і складна натура, вперше відчув у душі своїй зяючу порожнечу.

М'який килим маленької кімнати заглушив кроки Еріксона, який уже кілька хвилин стояв позаду свого друга. Розалія вела свої лукаві промови у присутності нареченого, нічим його не виказавши й навіть оком не моргнувши.

– Ах ти, дивак! – сказав Еріксон, кладучи руку на плече Люса. – Хіба можна вихоплювати у товариша наречену?

Люс миттєво обернувся і підхопився. Праворуч він побачив жінку, ліворуч – жителя півночі, вони всміхались одне одному.

– Ось! – сумно і ніяково мовив Люс із гіркотою, змішаною з каяттям. – Дочекався я! Ось що виходить, коли чоловік віддає всю свою душу. Тепер я знаю, як почуваються люди, котрі збираються у вигнання! Бажаю вам щастя!

Він швидко відвернувся й пішов.

Коли пізніше всі вже сиділи за столом, накритим скоріше для дружньої трапези, ніж для парадного прийому, а Люс усе не з'являвся, я знову із занепокоєнням подумав про бідолашну Агнесу. Перед цим вона безмовно стояла біля мене і стежила за грою в карти. Під час більш тривалих пауз вона стискала мою руку і ходила зі мною, не промовляючи ні слова. Я не наважувався заговорити з нею про її справи, та й не відчував у собі такої потреби і вміння втішати. Але я не міг не помітити, як схвильовано дихали її груди, як боролись у ній гнів і туга й як вона щохвилини придушувала зітхання, що рвалося назовні.

Я супроводжував її до столу й сів поруч із нею. Коли Еріксон виголосив тепер коротку промову, повідомив про свої заручини й закінчив проханням, щоб веселе зібрання скориста-

лося нагодою й допомогло йому відсвяткувати його щастя, я почув, як Агнеса, серед шуму загального радісного подиву, дзвону келихів і вітальних вигуків, полегшено зітхнула. Ніби скинувши важкий тягар, вона кілька хвилин сиділа заглиблена в себе. Але позаяк Люс усе не показувався, ніщо не могло її втішити. У ході подій, про які вона здогадувалася, зрада його виступала у ще більш яскравому світлі, а її проста душа була нездатна будувати нові плани на його нещасті. Але вона придушила своє горе і трималася мужньо, не виявляючи бажання вирушити додому. І навіть коли всі підвелися з місць, аби побажати щастя молодій господині, вона, на моє запрошення, приєдналася до довгої низки гостей.

Розалію спершу оточили її рідні, які, вочевидь, не надто зраділи несподіваним заручинам і мали досить похмурі фізіономії. Розумна жінка скористалася цим днем, аби заманити їх у пастку і змусити до гідної участі у святі її заручин. При такій безлічі гостей вони були позбавлені можливості вчинити навіть найслабший опір у вигляді непотрібних їй застережень і порад. Тим чарівнішою здавалася щаслива наречена серед розсерджених кузенів і кузин.

Тепер настала зворушлива хвилина, коли в строкатому ряду найрізноманітніших віншувальників підійшла й Агнеса, – покинута жінка принесла своє вітання переможній. Вона вклонилася і поцілувала нареченій руку, як смиренне горе – щастю. Розалія збентежено глянула на неї й потім співчутливо потиснула їй руку. Вона зовсім забула про дівчину, як уже не пам'ятала в цю хвилину про підступного Люса, і можна було помітити, що вона прийняла якесь рішення. Проте вже в наступну секунду сумна Агнеса відійшла від неї, а сама вона повернулася до своїх щасливих думок і радісних забав.

Після того як усі гості знову зайняли свої місця, запанували загальні веселощі, й їх нарешті розділили кузени, які теж були не проти розважитись; але незабаром сталася нова перерва. Звістка про щасливу подію в долі одного з товаришів швидко долетіла до великого табору в лісі, де все ще шуміла невтомна молодь. І ось, карбуючи крок, до зали увійшов загін ландскнехтів із барабанами, флейтами та розмаїтим прапором, а через інші двері – ватага веселих членів цехів і молодих ремісників зі своїм оркестром. Обидва гурти обійшли навколо столу, розмахуючи капелюхами та викрикуючи вітання, після чого з гідністю погодилися осушити келихи на честь молодої пари. Колишній лад було порушено, і на долю Еріксона разом зі слугами дісталася чимало клопоту, перш ніж розмістилися новоприбулі, які заповнили всі кімнати. Але все супроводжувалося такими щирими веселощами, що, здавалося, тільки зростала урочистість цього дня.

Я запитав у Агнеси, чого вона хоче: повернутися додому чи залишитися. Перше уявлялося мені, мабуть, більш бажаним, бо, хоча тривала опіка над таким безневинним і чарівним створінням і здавалася мені завданням приємним і почесним, мене тягло до молодих німців, і я хотів надолужити згаяне, провівши останні години серед собі подібних, вільним серед вільних.

Агнеса зволікала зі своїм рішенням. Вона таємно здригалася перед думкою опинитися самій удома, де ніхто не міг би як слід утішити її, а можливо, їй також не хотілося покинути місце, де ще так нещодавно перебував її коханий і де вона плекала нові сподівання. Тому я поки що повів її по різних кімнатах будинку, між мальовничих гуртів бенкетників – усюди, де було що-небудь цікаве, а невечерпна винахідливість гостей безперервно породжувала надзвичайні сцени, на які варто було подивитися.

Під час наших блукань ми почули милозвучний чотириголосний хор і пішли на ці звуки. Наприкінці слабо освітленого вестибюлю ми знайшли прибудову типу веранди, яка, зважаючи на велику кількість вікон, слугувала маленькою оранжереєю. Тут було близько десятка апельсинових, гранатових і миртових дерев, серед яких «боготворець» і його товариші поставили для себе столик. Над входом висів магічний залізний знак у вигляді пентаграма, який у давнину охороняв вхід до готелю від відьом; вони знайшли його в якомусь кутку і принесли сюди. І ось вони сиділи тут, рейнський виноградар, гірський король і обидва мейстерзінгери, художники по склу, і їх дружний хор слугував доказом того, що вони в чотириголоснім співі не менш

досвідчені, ніж у грі на смичкових інструментах. Коли ми зупинилися перед входом до оранжереї, щоб послухати спів, вони відразу ж змусили нас підсісти до них, зсунувшись для цього щільніше та принісши стільці. У ті дні якраз було витягнуто на світ кілька старих німецьких народних пісень, оброблених для хору сучасними композиторами. Так само і все, що було написано в дусі таких пісень Ейхендорфом, Уландом, Кернером, Гейне, Вільгельмом Мюллером, клалося на більш-менш сумні мелодії й виконувалося юнаками, що навчалися співу, перш ніж деякі з цих пісень – частково вдруге – переходили в народ. Ніколи ще Агнеса не чула нічого подібного. Вони щойно закінчили пісню «Фонтан перед ворітьми, де липа розцвіла...» і затягли нову: «У ніч весняну іній впав». Старовинні пісні розлуки, плачі про кончину і про померле щастя, обіцянки весни, пісні про млинове колесо і про ялинку, уландівське «Ах, серце, ти забудь печаль: усе, усе змінитись має!...» – все це вони виконували чисто і виразно, причому «боготворець», що мав ясний тенор, вів верхню партію, гірський король співав басом, а художники-вітражисти старанно тримали середину, суворо витримуючи тон і такт.

Агнеса стежила за співом не відриваючись, і все, що вона чула, здавалося створеним навмисне для неї і йде з її грудей. Полегшено зітхаючи після кожної пісні, вона помітно заспокоювалась і звільнялася від своєї пригніченості. Якийсь сонячне світло з'явилося над нашим круглим столиком, наполовину прихованим за зеленню; здавалося, всі мовчки відчують, як пригнічене серце скидає з себе тяжкий тягар, хоча, власне, крім мене, ніхто нічого не знав. До нас заглянув Еріксон, обходячи будинок. Він виявив нашу колонію і, дізнавшись, чим ми займаємося, поспішив доправити нам кілька пляшок шипучого французького вина. Після цього він продовжував свій обхід на виконання волі дбайливої господині дому.

Агнеса і більшість із нас ніколи не пили й навіть не бачили шампанського, і до того ж, завдяки модним на той час високим келихам, в яких безперервно піднімалися перлинки, ми перейнялися якоюсь особливою урочистістю. А тут прийшла сама Розалія, принесла Агнесі тарілку солодкого печива та фруктів і просила нас бути веселими та галантними з милою Діаною.

Ми й подбали про це найстараннішим і гідним чином. Особливо уважний і ввічливий був із нею «боготворець». Однак й інші виявляли ласкаву та веселу шанобливість, пишаючись тим, що таке, як вони говорили, прекрасне поетичне «видіння» прикрашає їх маленьку компанію. Коли всі поцокалися з нею за її благополуччя, вона осушила келих до дна, вірніше іскриста солодкість зміюкою пролилась їй у горло, так що вона й не помітила. У всякому разі «боготворець» потім запевняв, що бачив по її білій шийці, де прослизнуло вино. Тепер вона почала щебетати і сказала, що їй тут добре, що їй здається, ніби вона із зимової вогкості й холоднечі потрапила в теплу кімнатку. Але їй зрозуміло: коли кілька хороших людей зберуться разом, вони самі являють теплу кімнатку, хоча б і без печі, даху та вікна!

– За здоров'я всіх хороших людей! – вигукнула вона і, коли всі келихи задзвеніли, ударившись один об одного, випила своє вино до дна і додала: – Ах, яке чудове вино: у ньому теж хороша душа!

Це всім нам надзвичайно сподобалося. Четверо співаків, не змовляючись, відразу ж заспівали в повний голос: «На Рейні, Рейні зріють наші грона». Як тільки відзвучала ця славна застільна пісня, вони затягнули, перейшовши на більш сувору мелодію і все-таки у вельми швидкому темпі, іншу чарівну пісню Клаудіуса:

Давно були ми діти?
Ах, куций вік людський.
Відходить все на світі
З красою навпрошки.

Коли спів закінчилося потужним «Алілуя, амінь!» і у нас запанувала раптова тиша, з інших кімнат, наче здалеку, долинули до нас і злитий гул голосів, і звучали навперебій пісні, й танцювальна музика. Бурхливі хвилі звуків докочувалися до нас при кожній нашій паузі. Але в цю мить, з огляду на контраст, усе це видалося нам урочистим. Здавалося, що, сидючи в своєму миртовім і апельсиновому ліску, ми, занурені в безтурботне споглядання, чуємо шум мирської суєти. Деякий час ми спокійно прислухалися до цього химерного гуркотіння, потім між нами зав'язалася цікава розмова. Ми присунулися головами над столом, і кожен пригадав якусь веселу або сумну історію. Особливо «боготворець» виявився майстром на забавні розповіді про Пречисту Діву Марію; в одній із них ішлося про те, як вона влаштувала з'їзд своїх представниць у найзнаменитіших місцях поклоніння і як там виник великий спір (та й не могло бути інакше, якщо зібралося разом стільки жінок) про те, як і що з ними було на дорозі туди й на зворотному шляху, про те, як одна з них подорожувала під виглядом правительки, оточеної марнотратною розкішшю, інша ж – під виглядом скнари у потертій одежі. Ця остання, зупиняючись на заїжджих дворах, замикала своїх ангелів у курник, а вранці перераховувала їх, як курей. Дві інші поважні дами теж їздили на собор, Матір Божа з Ченстохова в Польщі і Марія з Ейнзідельна, разом зі своїм почтом зустрілися на заїжджому дворі та обідали в саду. Коли було подано блюдо лейпцигських жайворонків, поверх яких лежав бекас, полька відразу ж забрала блюдо собі та сказала, що, наскільки їй відомо, вона найзнатніша особа за столом, а тому молодий лелека, що лежить зверху, належить їй! Вважаючи через довгий дзьоб бекаса за лелеку, вона встромила в нього виделку й переклала його собі на тарілку. Швейцарка, обурена такою зарозумілістю, тільки свиснула: «фюїть», – і смажений бекас ожив, укритися пір'ям і відлетів із тарілки. Після цього Марія Ейнзідельнська заволоділа блюдом і поклала всіх жайворонків собі та своїм ангелам.

Тоді Ченстоховська дама просвистіла: «тир-ли-ли», – і жайворонки, подібно до бекаса, спурхнули і зі співом зникли у височині. Так поважні дами з ревнощів зіпсували одна одній обід, після чого їм довелося задовольнитися кисляком, хоч як вони кривили над ним свої чорно-коричневі обличчя.

Агнеса сиділа між нами, як наш товариш, обпершись об стіл і підперши долонею щоку. Однак вона не могла розібратися в тому, як це Пресвяті Марії, які ж усі – одне і те ж, могли подорожувати у вигляді стількох різних осіб, збиратись і навіть ворогувати між собою, і вона відверто висловила свій сумнів.

Виноградар приклав до носа палець і задумливо мовив:

– У цьому-то і диво! Тут таємниця, якої нам не розгадати своїм розумом!

Але гірський король, який був тим красномовнішим в обговоренні хитромудрих питань, чим менше йому в своїй композиції «Несення хреста» вдавалося відійти від знаменитої картини Рафаеля, узяв слово і сказав:

– На мою думку, тут уся справа у вселюдності, всюдисущості, подільності й перетворюваності небесної цариці. Вона скрізь і в усьому, як сама природа, і близька до неї вже як жінка, за своєю безкінечною мінливістю. Адже вона полюбляє з'являтися у всіляких образах, і її навіть бачили готовим до бою солдатом. Саме в цьому вона виявляє рису, властиву її статі, принаймні – кращим її представницям – схильність одягатися в чоловічий одяг.

Один із живописців при цих словах розсміявся.

– Мені зринає з пам'яті кумедний випадок такого вправного переодягання, – мовив він. – У моєму рідному місті, де восени буває особливо багатий ринок, ми, хлопчачки, цілими зграями сновигали між лотками і підбирали яблука, груші, сливи та інші фрукти, що скотилися на землю при перекладанні або зважуванні, й нерідко також хапали їх просто з лотка. Серед нас завжди бігав хлопчина, якого ніхто не знав, але який усюди встигав першим і був спритнішим за всіх. Наповнивши кишені, він зникав і незабаром з'являвся знову, щоб знову їх наповнити. Коли селяни привозили в місто нове вино і націджували його перед будинками городян, а ми,

присівши навпочіпки під возами, потай просували очеретини в підставлені кадовби та цеберки, щоб висмоктувати злитий туди при відмірюванні надлишок сусла, невідомий хлопчина завжди був тут як тут, але він не ковтав вино, як ми, а розсудливо випускав усе, що засмоктав, у пляшку і ховав її під курткою. Хлопчисько був не більший, але дещо сильніший за нас, у нього було дивне, пристаркувате обличчя, але він мав дзвінкий дитячий голос, і коли ми якось загрозливим тоном запитали у нього, як його, власне, звуть, він назвав себе Іохелем Клейном. Так от, цей Іохель виявився «підробленим» вуличним хлопчиськом, а саме – низькорослою бідною вдовою з передмістя. Їй нічого було їсти, і вона, гнана злиднями та підбурювана своєю винахідливістю, одягла вбрання покійного дванадцятирічного сина, зрізала косу і в певні години почала виходити на вулицю, де змішувалася з ватагою хлопців. Коли вона занадто захопилася своїм заняттям, її спіймали. У тій частині ринку, де торгували сиром, вона спостерігала, як продавці за допомогою особливих трубок вирізали із швейцарських сирів, для перевірки їх якості на смак, невеликі шпеники, або пробки. Кінчик спереду відламували і пробували, а решту пробки вставляли назад в отвір, завдяки чому сир знову здавався цілим. І ось ця жінка придбала звичайний цвях, яким вона водила по сиру, вишукуючи місця, де трохи помітний кружечок указував на вставлену пробку. Вибравши хвилину, вона встромляла туди свій цвях і витягувала його назад зі здобиччю. Таким способом вона нерідко забирала додому до півфунта чудового сиру. Але позаяк торговці сиром більш жадібно стежать за своїм прибутком і більше нетерпимі, ніж інші, вона зрештою попалась і її було передано поліції. При цьому випадку і було виявлено її секрет. Але бідну вдову до кінця її днів усі звали Іохелем Клейном.

Агнесу потішила наївна хитрість нещасної жінки, і вона тільки шкодувала про сумний результат її затії. Тут інший живописець зголосився теж розповісти історію з переодяганням жінки, але попередив, що історія ця буде дещо похмурішою за випадок із вдовою в зовнішності вуличного хлопчачка.

– Це старовинна оповідь шістнадцятого сторіччя, – почав він, – і сталося це, згідно з хронікою, тисяча п'ятсот шістдесятого чи шістдесят другого році в місті Німвегені Гельдернської округи. Місцевого ката викликали в містечко Граве, на річці Маас, біля брабантського кордону, щоб стратити там трьох злочинців. Однак німвегенський кат лежав у постелі, хворий і слабкий, тому що слуга нагодував його отруєним супом, розраховуючи зайняти його місце. Бо, говорить хроніка, немає посади настільки ганебної, щоб не знайшлася людина, яка готова домагатись її, хоча б ціною порятунку своєї душі. Отже, кат повідомив магістрату в Граве, що не може з'явитись, але спішно посилає дружину до арнгеймського ката, з яким він уже раніше змовився про обопільну допомогу, і той своєчасно прибуває на місце. Дружині він наказав негайно вирушити в Арнгейм і передати звістку його тамтешньому приятелю. Але дружина, висока, красива і смілива жінка, була скупа і не бажала упустити таку вигідну справу. Замість того щоб іти в Арнгейм, вона потай наділа одяг чоловіка, попередньо розширивши на грудях сорочку та куртку, насунула його капелюх із пером на свою нашвидкуруч обстрижену голову, підперезалася його широким мечем і серед нічної мли вийшла на дорогу в Граве. Вона прибула туди вчасно і з'явилася до бургомистра. Той, щоправда, звернув увагу на її гладеньке обличчя та молодий, дзвінкий голос і запитав, чи володіє вона, або, вірніше, він, уявний кат, достатньою силою та вмінням для майбутньої роботи. Але вона нахабно запевнила його, що свою справу знає і не вперше за неї береться. Вона зараз же вхопилася за мотузку, на якій вивели першого з бідолашних грішників, і таким чином заволоділа ним. Але коли потім засуджений уже сидів на стільчику й вона зав'язувала йому очі, бідолаха засовався на місці. Вона нижча нагнулася над ним, аби перевірити, чи добре всюди закриває пов'язка, і тоді він відчув, як до голови його доторкнулась її м'яка грудь. У ту ж мить він закричав, що це жінка, що він не бажав, щоб його стратила жінка, і що померти від руки чоловіка – це його право! Нещасний сподівався таким способом добитися відстрочки. Виникло замішання, а він кричав усе голосніше, щоб із неї зірвали одяг, тоді всі побачать, що це жінка. Його твердження здалося всім не таким уже

неймовірним, і тоді помічників ката звеліли переконатися в цьому. Тими ж ножицями, якими він перед цим зрізав засудженому волосся, він тепер розпоров жінці одяг на грудях і спині, зірвав його з плечей, і обманщиця постала перед усім народом, оголена по пояс. Її тут же з ганьбою прогнали з лобного місця. Злочинців довелося відвести назад, у в'язницю. Натовп, розлютившись, хотів кинути жінку у воду, і ледве вдалося цьому перешкодити. Все ж господині та служниці вибігли з усіх будинків, вони зі скалками та мітлами переслідували втікачку-катику до самісінької міської брами та вкрили синцями її сяючу білу спину. Таким чином, переодягання закінчилося погано для відчайдушної амазонки. Коли її чоловік незабаром після цього помер, підлий слуга, який отруїв його, дійсно був призначений катом у Німвегені на його місце, одружився із удовою і, таким чином, дістав дружину, цілком гідну його самого.

Цією грубуватою історією наша балаканина майже перейшла межу, якої ми зобов'язані були триматись у присутності молодій дівчини. Вона з жахом похитала головою, але, коли ми поцокалися, не забула випити з нами. Протягом усієї бесіди кожен із нас міцно стискав у руці високий келих, аби він не впав і був наготові для чергового тосту, Агнеса ж, у своїй безпосередності та щасливому забутті всіх бід, старанно наслідувала нас. Недосвідчені холостяки, ми не знали, як у таких випадках потрібно обходитися з жінкою, і наповнювали всі келихи, як тільки вони спорожнялися, радіючи з того, що мила дівчинка стає все більш жвавою та веселою.

«Боготворець» Рейнгольд, поки велася вся ця довга бесіда, відламав од апельсинового дерева, що стояло позаду Агнеси, кілька квітучих гілок, сплів із них вінок і тепер надів її на голову. При цьому він попросив дівчину втішити його, потанцювавши з ним, – інші не відмовляться для них зіграти.

– Ні, – вигукнула вона, – спочатку я сама виконаю для вас народний танець, а ви зіграйте його вчотирих!

Молоді люди покірно вийняли з футлярів інструменти і знову настроїли їх. Я відсунувся вбік, вони заграли улюблений місцевий народний танець, і Агнеса на маленькому просторі, що залишився між деревцями, з великою грацією танцювала під повільну, сумну мелодію. Як тільки пролунав останній акорд, вона ще раз пересохлими губами припала до пінистого келиха й зажадала вальс, який теж хотіла танцювати сама. Браві холостяки водили смичками щосили; очі Агнеси сяяли гарячковим блиском, і вона закрутилася, впершись руками у свої стрункі стегна. Раптом вона змахнула руками в повітрі, ніби когось шукала, зняла з голови вінок, подивилася на нього, знову наділа й похитнулась. Я підскочив і підвів її до стільця. Музиканти злякано змовкли, а бідолашна дівчина закинула руки через стіл, перекидаючи келихи, потім упала на стіл головою і заридала несамовитим голосом, закликаючи свою матір. Вона плакала і кричала так пронизливо, що збіглися інші гості, й усі ми стояли навколо неї у величезному сум'ятті, не знаючи, що робити. Спробували підняти її, але вона вислизнула у нас із рук і простяглася на підлозі, бліда як смерть, із тремтливими губами та руками. Незабаром вона зовсім перестала подавати ознаки життя, і навколо запанувала перелякана тиша.

Врешті ми зважилися понести бідолаху, що не подавала ознак життя, і пошукати для неї пристановища в житловій частині будинку, де їй можна було б надати допомогу. Гірський король узяв її під руки, «боготворець» притримував ноги, й так вони обережно понесли свою легку, переливчасто-срібну ношу. Я йшов попереду, а обидва вітражисти рухалися за нами зі скрипками під пахвою, позаяк не мали часу вкласти їх, а залишити боялися: це були хороші інструменти.

На лихо, Розалія вже виїхала в місто в супроводі Еріксона, ні з ким не попрощавшись, аби не спонукати цим гостей покинути будинок і не перервати їх розваг. Але, на щастя, з'явилася домоправительниця, або економка, і направила нашу сумну ходу до своєї кімнати, де нерухому Агнесу опустили на зручне ложе, влаштоване за допомогою принесених подушок.

– Нічого страшного, – сказала стара, помітивши наш переляк. – Панночка захмеліла, це скоро пройде!

– Ні, у неї горе! – шепнув я економці.

– Ну, значить, бідолаха заливала горе вином! – заперечила вона. – Хто ж дає молодій дівчині стільки пити?

Тут уже ми почервоніли і стояли, присоромлені та збентежені, поки славна жінка не прогнала нас, попередньо довідавшись, де живе потерпіла.

– Екіпаж господині ще раз пошлють сюди на випадок непередбаченої потреби, – сказала економка, – і ми подбаємо про панночку!

Рейнгольд зголосився залишитись у будинку і наполягав на своїй пропозиції. Він просив мене надати йому подальший захист покинутої, й я погодився, бо знав його як хорошу, достойну людину. Така вже була доля Агнеси – протягом усього свята вона переходила з рук у руки, як царська дочка, що колись потрапила в рабство.

Я попрошався зі скрипачами, яким потрібно було подбати про свої інструменти, і вирушив у дорогу. До цього часу всі гості – й тут і в лісі – вже рушили назад у місто, і дорога була заповнена колясками і візками. Не знайшовши відразу знайомих, які підвезли б мене, я вирішив іти пішки і, для того щоб мене не збили екіпажі, що швидко котились і обганяли один одного, попрямував по боковій стежці, яка тяглася по узліссі вздовж дороги. Місяць на ущербі слабо світив крізь дерева, і густий підлісок місцями утруднював ходьбу. Незабаром я наздогнав самотнього подорожнього; він запекло боровся з гілками глоду та пагонами ожини. Це був Люс, під темним плащем якого виднівся тонкий полотняний одяг, який чіплявся за колючки терну.

Ми впізнали один одного, і я розповів йому про те, що трапилося, таким тоном, що неважко було вгадати, які я роблю висновки. Люс, який сам витримував великі дози спиртного та вважав сп'яніння станом, негідним чоловіка, розлютився та почав відпускати всякі закиди на мою адресу.

– Непогана історія! – вигукнув він. – Ось які ваші геройські подвиги: напоїли недосвідчену дівчину! Воістину в хороші руки я передав бідолашну дитину!

– Передав! – запально заперечив я. – Покинув, зрадив – ось що ти хочеш сказати! – І я вилив на нього потік звинувачень, які далеко перевищували мої права. – Невже так важко, – закінчив я, – приборкати свої потяги і з вдячністю вдовольнитися таким прекрасним даром божим? Невже заради тебе весь світ мусить перевернутись і світло змінитися мороком?

Тим часом Люс устиг відчепитися від шипів. Бачачи, що не може мене залякати, він скорився і, коли ми, крокуючи один за одним, рушили далі, спокійно сказав:

– Залиш мене у спокої, ти нічого не розумієш!

Скипівши, я відповів йому:

– Довго я запевняв себе, що в твоїй натурі приховано щось таке, чого я не можу осягнути своїм досвідом і про що не можу судити! Але тепер я добре бачу, що тобою володіє звичайнісіньке себелюбство і зневага до інших. Воно впадає в очі й викликає огиду. О, якби тільки ти знав, як це спотворює тебе і як засмучує твоїх друзів, тоді б ти з цього ж самого себелюбства переламав себе і зчистив цю потворну пляму!

– Кажу тобі ще раз, – заперечив Люс, обертаючись до мене, – ти нічого не розумієш! І в моїх очах це найкраще вибачення для твоїх недозволених промов. Ех ти, добродесний герой! Чи робив ти за своє життя хоч що-небудь, крім того, від чого не можна було ухилитися? Ти й тепер не робиш нічого такого і ще менше виявишся на це здатний, якщо в тебе буде справжнє переживання!

– Принаймні сподіваюсь, я в будь-який час буду в силах кинути те, що визнаю поганим і недостойним.

– Ти завжди, – спокійно зауважив Люс, знову відвертаючись од мене, – ти завжди кидаєш те, що тобі неприємно!

Я нетерпляче хотів перебити його, але він підвищив голос і вів далі:

– Якщо ти коли-небудь потрапиш між двох жінок, то, ймовірно, і бігатимеш за обома, якщо обидві тобі приємні. Це простіше, ніж зупинити свій вибір на одній! І, можливо, будеш мати рацію! Що стосується мене, то знай: око – зачинатель і хранитель любові або її винищувач. Я можу вирішити, що буду вірний, але око нічого не вирішує: воно кориться вічним законам природи. Коли Лютер зізнався, що не може поглянути на жінку, не забажавши її, він говорив, як звичайна людина. Тільки така жінка, вільна від усякої норовливості, від усього хворобливого та дивного, жінка такого незламного здоров'я, такій життєрадісності, доброти і розуму, як Розалія, може прив'язати мене назавжди. Не без сорому бачу я тепер, із якою дивиною в особі цієї Агнеси, здатної через день набриднути, готовий я був пов'язати свою долю! Але і ти соромся того, що бродиш по світу, як гола схема, як безтілесна тінь! Постарайся знайти нарешті інтерес у житті, знайти всепоглинаючу пристрасть, замість того щоб набридати іншим порожньою балаканиною!

Слова його вразили мене, і я кілька хвилин мовчав. Сам того не знаючи, Люс, навівши приклад із двома жінками, влучив у ціль, – адже ще зовсім хлопчиком я був у такому становищі. І все-таки мені не хотілося миритись із голландцем. Випите вино, а також, можливо, збудження, що тривало вже понад добу, розпалювали мій бойовий запал, і я знову почав рішучим тоном:

– Судячи з цих слів, ти нібито не занадто схильний виправдати ті сподівання, які легко-важно збудив у дівчині?

– Я не збуджував ніяких сподівань, – сказав Люс, – я вільний, я сам собі господар перед будь-якою жінкою і перед усім світом! А втім, якщо я і можу що-небудь зробити для цієї дівчинки, то лише одне: я готовий бути їй істинним і безкорисливим другом, без хизування і гучних фраз! І скажу тобі востаннє: не піклуйся про мої любовні справи, я це рішуче забороняю!

– Ні, буду! – вигукнув я. – Або ти визнаєш цього разу обов'язок вірності й честі, або я доберуся до самих надр твоєї душі й доведу тобі, що ти поводишся кепсько! І все це від безнадійного атеїзму! Де немає Бога, немає закону і стриму!

Люс голосно розсміявся і відповів:

– Хвала твоєму Богу: я так і думав, що ти врешті сховаєшся в цій гавані блаженства! Але тепер я попрошу тебе, Зелений Генріху, залишити Боженька осторонь. Йому тут зовсім нічого робити. І запевняю тебе, що з ним я був би точно таким же, як і без нього! Це залежить не від моєї віри, а від моїх очей, від мого мозку, від усієї моєї фізичної істоти!

– Але насамперед – від твого серця! – гнівно крикнув я, дратуючись. – Скажімо відверто: не голова твоя, а серце не знає Бога! Твоя віра чи скоріше твоє невір'я – це твої моральні принципи!

– Ну, тепер досить! – заgrimів Люс і зупинився навпроти мене. – Хоча ти верзеш дурниці, які самі по собі не можуть бути образливими, я знаю, що ти маєш на увазі, бо мені знайома безсоромна мова лжемудреців і фанатиків, якої я ніколи не чекав од тебе! Зараз же візьми назад те, що ти сказав! Я не дозволяю безкарно зачіпати мої принципи!

– Нічого не візьму я назад! Подивимося, куди заведе тебе твій безбожний сказ!

Я викрикнув це в нестримному завзятті. Але Люс відповів мені з гіркотою, сповненим досадою голосом:

– Досить лайки! Я викликаю тебе! На світанку будь готовий зі зброєю в руках постояти за свого Бога, якого ти так міцно захищаєш лайливими словами. Знайди собі секундантів; мої через дві години будуть на місці, й вони подбають про все інше.

Він назвав місце, де, за припущенням, усю ніч мав тривати святковий рух. Потім він повернувся й пішов уперед швидкими кроками. Я ж вискочив на дорогу, – під час нашої

суперечки вона давно спорожніла й затихла. Ось таке було завершення прекрасного свята! Я крокував посеред дороги, і місяць кидав переді мною мою тінь, чітко змальовуючи зубці блазнівського ковпака. Але ніщо не допомагало: світло розуму згасло, і я поспішав уперед шукати порадників для свого поєдинку.

Років шість тому поляк, який займав у нашому будинку маленьку кімнату, виклав мені початки фехтувального мистецтва. Це був ставний, високий військовий, один із тих утікачів, які з'явилися в різних місцях після повстання 1831 року і відтоді більш-менш зникли знову з лиця землі або принаймні з еміграції. Знатного походження, колишній кавалерійський офіцер, він чесно боровся за своє існування, мирився з найскромнішими умовами життя та з усякою роботою, був завжди веселий і люб'язний, крім тих випадків, коли говорив про минулі битви, про нещастя своєї батьківщини, про свою ненависть до Росії. Віруючий католик за вихованням, він проте з гіркотою вигукував при цьому, що немає Бога на небі, інакше він не віддав би поляків у руки росіян. Цей поляк був прихильний до мене; бажаючи вчинити мені ласку або зробити для мене що-небудь корисне і не будучи в цей час обтяжений роботою, він не заспокоївся доти, поки я не досяг під його керівництвом деякої навички у фехтуванні. Він за власний кошт придбав дві шпаги, маски, а також інші речі та щодня проводив зі мною годину на просторому горіщі нашого будинку. Я успішно пройшов початкове навчання, і він займався зі мною так терпляче й так старанно, ніби йшлося про добування золота, поки несподіваний поворот у його долі не звів його з наших місць. У місті, де я тепер жив, мені доводилося зустрічатись зі студентами-земляками, в яких удома були шпаги та маски, і я зрідка вправлявся з ними, бачачи в цьому лише якусь розвагу. Одного або двох із цих молодих людей я сподівався знайти тепер там, де вони зазвичай зустрічалися, щоб просити їх бути моїми секундантами, і справді застав їх у вельми заповзятливому настрої, що відповідав пізній годині та моїм бажанням. Молоді люди негайно вирушили туди, де їх чекали довірені мого супротивника.

Незабаром вони повернулись і повідомили про угоду, за якою дуель має відбутись о шостій ранку на квартирі у Люса. Останній наголосив, що живе самотньо і тому йому не доводиться побоюватися свідків. Крім того, сказав Люс, якщо він буде поранений, то зможе лягти в постіль і в тиші лікуватись або померти, противник же спокійно і не поспішаючи поїде. Якщо ж постраждаю я, то мене на перший час можна буде укласти у нього, а він поки що забереється подалі.

Про лікаря, як повідомили секунданти, вони теж уже подбали, так само як і про зброю. Я вибрав шпагу – єдина зброя, якою я в якійсь мірі володів; до того ж мені було відомо, що і Люс умів із нею поводитись.

Про те, як він провів короткий залишок ночі, я так і не дізнався. Що стосується мене, то я залишився з моїми порадниками, – ми вирішили, що небезпечну пригоду слід розглядати як фінал нашого фантастичного святкування. Гірше було б, якби мене пробудили від глибокого сну і я мав би битися, не виспавшись і не зібравшись із думками. Тому мені не довелося навіть змінити костюм, і якби мені судилося загинути, мене забрали б у зовнішності заколеного блазня.

І все ж утома взяла своє. Я задрімав, а потім і зовсім заснув, поклавши голову на стіл, тоді як інші, разом із припізнілими учасниками святкування, що підходили і відходили, допивали чашу гарячого пуншу. Як тільки стало світати, мене почали трясти, щоб розбудити, і я теж перехилив склянку пуншу, але короткий сон анітрохи не освіжив і не протверезив мене. Пам'ятаю, наче це було уві сні, як я безмовно й похмуро плентався по вулиці, супроводжуваний двома товаришами, і як увійшов у тиху квартиру Люса, де він із двома чи трьома молодими людьми, суворий і холодний, чекав нас.

Усі ми стояли в найпросторішій із його кімнат перед картиною, що зображувала насмішників. У ранковому присмерку фігури, що виступали з мороку, здавалися живими і начебто збиралися спостерігати за тим, що мало статися.

Із довгого ящика дістали два тригранні, відполіровані до блиску та гострі, як голка, клинки, два обвиті срібним дротом ефеси та дві позолочені півкульові гарди для захисту руки. Ці частини належним чином згвинтили разом. Після того як нас запитали, чи можливе примирення або яке-небудь взаємне пояснення та жоден із нас не ворухнувся, нам дали в руки зброю і вказали кожному, де стати. Я кинув погляд на Люса, – він був блідий і так само стомлений, як я. Всякий вираз доброзичливості й дружнього ставлення зник із наших облич, але випарувався й початковий гнів, і тільки звичайна людська дурість застигла на наших губах. І ось я стояв зі сталевим клинком у руці, готовий пролити кров друга, щоб довести йому істинність моєї віри в Бога, а другу потрібна була моя кров для захисту своєї честі й своїх поглядів на життя. Адже кожен із нас завжди обстоював розум, свободу та гуманність. Одна нещаслива секунда, і блискуча сталь могла прослизнути в тепле серце!

Однак для рятівних роздумів уже не було часу. Подали знак, ми підняли шпаги на знак звичайного салюту і зробили стійку, але не як досвідчені дуелянти, а скоріше – як невпевнені в собі учні. Нашими руками однаково володіло тремтіння, коли ми обертали вістря шпаг один біля одного, готуючи атаку, і перший укол, на який я наважився, так і йшов під номером першим при навчанні в фехтувальній залі. Люс парирував його з такою ж шкільною чіткістю, позаяк задовго передбачав його. Він зробив рипост, і я відповів дещо більш незграбним, але все-таки досить своєчасним контррипостом. Тільки Господь Бог, за якого ми билися, міг знати, як двоє настільки мирних фехтувальників опинилися в такому небезпечному становищі. Небезпечним воно було безумовно, бо, судячи хоча б зі звуку клинків, які зіштовхувалися, бій ставав жвавішим і стрімкішим, а уколи та захисти вже з огляду на необхідність частішали та ставали сильнішими. Раптом клинки і гарди наших шпаг запалилися червонуватим сяйвом, і одночасно м'яко засвітилася картина в глибині кімнати. Причиною була палаюча хмара, яка відображала сяйво ранкової зорі. Люс мимоволі кинув погляд у бік своєї картини й побачив спрямовані на нас погляди «експертів», як він називав свої персонажі. Він опустив шпагу; я в цю мить готував новий випад, але мені крикнули: «Стоп!» Люс, який, до речі сказати, залишався абсолютно тверезим, перший зрозумів при цьому видовищі безглуздість нашої поведінки.

– Я беру назад свій виклик, – оголосив він суворо, але спокійно, – я готовий забути про те, що сталося, без пролиття крові!

Він зробив крок мені назустріч і простягнув руку.

– Ходімо спати, Генріху Лее, – сказав він, – і заодно прощай! Якщо вже я приготувався до подорожі, то на деякий час виїду.

Уклонившись присутнім, він пішов у свою спальню. Незважаючи на несподіване примирення, ми розлучилися без дружнього почуття, – адже ми, власне, самі образили себе, і в цей час кожен із нас був не в ладах із самим собою. Свідки та лікар, які й узагалі не мали чіткого уявлення про причини сварки, мовчки розпрощалися перед будинком, і кожен пішов своєю дорогою; а я ще ніс із собою таке відчуття, ніби мене придушила моральна перевага противника, якого я хотів провчити.

Коли я увійшов у своє житло, мої господарі, що сиділи за сніданком, вітали в моїй особі витривалого гульвісу. Незважаючи на втому та знемогу, я довго не міг забутись, а коли нарешті мене скував сон, мені наснилося, що я заколов друга, але сам, замість нього, сходжу кров'ю, і моя заплакана мати перев'язує мене. Я боровся з плачем, який теж мені снився, й раптом прокинувся. Хоча очі мої та подушка виявилися сухими, я все ж таки почав роздумувати про те, якими могли бути наслідки моїх дій, поки нарешті не заснув більш міцно.

Розділ п'ятнадцятий

Примхи

Я проспав до полудня, а прийшовши до тям, не знав, за що взятися. Зовнішній світ і моя голова здавалися мені порожніми, немов усе в них вимерло. Я подумав про кінець шкільних маневрів із часів мого дитинства і про кінець постановки «Телля» і сказав собі: «Якщо всі твої свята так завершуються, тобі краще не ходити на такі збіговиська!» Перш за все я зібрав частини блазнівського наряду, що валялися на підлозі, й повісив їх на цвях у майстерні як мальовничий аксесуар, а вінок із чортополоху та гостролисту поклав на череп Цвіхана, що стояв на комоді моєї маленької спальні. Цим я хотів створити цілюще *memento*. Жага гри та прикрашання живе в нас вічно, навіть коли ми животіємо у злиднях, доти, поки живі ми самі, й виявляється вона в найрізноманітніших формах. Можливо, пристрасть ця становить частину нашої совісті. Бо, подібно до того як тварина не сміється, так людина, начисто позбавлена совісті, не грає, а якщо грає, то лише з корисливості.

Я був у похмурому і ледачому настрої, й тому мені був особливо приємний прихід виноградаря та скрипаля Рейнгольда, який розшукав мене, щоб попросити про дружню послугу. Він повідомив, що Агнеса пробула в найбезпораднішому стані ще кілька годин. Лише на світанні вона оговталася настільки, що він міг перевезти її додому. Одначе злісні чутки про її розбещеність, про те, що вона захмеліла і багатий шанувальник нібито через це негайно і назавжди покинув її, вже досягли міста, і коли перед будинком зупинився екіпаж і звідти вийшла змучена, сумна дівчина, сусіди повідчиняли вікна, й люди почали визирати звідусіль із явним презирством або принаймні несхваленням. Рейнгольд разом із однією зі служниць вілли супроводжував бідолаху і, звичайно ж, негайно пішов, не заходячи до будинку. Але навіть ця поява нового покровителя посилила неприємне становище, і тепер на нас лежить завдання, оскільки в цій справі й ми не без докору, захистити репутацію ні в чому не повинної дівчини. Так ось у нього виник план, і він змовився зі своїми друзями в цей же вечір виконати під вікном бідної Агнеси серйозну та достойну музику, серенаду – в кращому розумінні цього слова. Щоб уникнути всяких перешкод і надати цьому виступу цілком солідний характер, він уже виклопотав дозвіл влади. По закінченні ж серенади він має намір відразу піднятися в квартиру й урочисто запропонувати покинутій дівчині свою руку.

– Про те, що було раніше, – вів далі він, – я нічого не бажаю знати, хоч що б плескали язика! Така, як вона є, з її милим личком, легкою фігуркою, з усією її чарівністю та нескладною долею, вона мені подобається, і я не можу жити далі без неї! Якщо я і помиляюся, то лише в тому сенсі, що вона виявиться ще кращою, ніж я думав! Трохи сонця, трохи того, що називають щастям, інколи – скляночка доброго рейнського вина, і вона швидко повеселішає!

– А що ж вимагається від мене? – запитав я здивовано, але й не без співчуття, позаяк задум цього щирого чоловіка здавався мені найкращим виходом із біди.

– Вас я прошу, – відповів він, – під вечір піти в цей вузький будиночок, у цю скриньку для коштовностей, і затримати там жінок, щоб вони нікуди не пішли і все ж щоб музика виявилася для них сюрпризом. Далі, якщо це не станеться само собою, вам слід непомітно спрямувати розмову на мене, відгукнутися про мене добре, тобто не про мене особисто, а про моє становище, про мій скромний добробут, який дозволяє мені ввести в дім дружину. Я хотів би, щоб ви заговорили про це немов мимохідь, але як про щось цілком відоме, що не викликає сумнівів. Така підготовка бажана, щоб я, прийшовши, не мусив сам заводити про це мову. Ці відомості істотні, а при таких ускладненнях зазвичай мають навіть вирішальне значення. І ви не збрешете, якщо тільки не дуже захопитесь, даю вам слово! Невеликого земельного володіння та мого художнього ремесла вистачає для скромного, але аж ніяк не бідного життя, а в майбутньому мене ще чекає спадок старої тітки, яка не дає мені спокою з одруженням і вже при-

готувала посаг для нареченої, як для єдиної дочки. До речі кажучи, цю обставину варто трохи розписати! І справді, добра бабуся доходить до смішного: вона не перестає робити покупки, як тільки побачить що-небудь придатне для мого майбутнього господарства. Її будинок і так повна чаша, а вона продовжує нагромаджувати в ньому все нові й нові запаси, і всякі дрібниці, й великі речі... Отже, поговоріть, розпишіть усе це... Ви виконаєте моє прохання? Можу вам сказати, я відчуваю себе як людина, що бачить кинутий дурнем діамант і боїться, щоб його не підібрав хтось інший, перш ніж він сам устигне на місце!

Я мимоволі посміявся в душі цьому маленькому зразку життєвої мудрості, яка так мило виправдалася б, коли б затія Рейнгольда вдалась. Я охоче обіцяв виконати, у міру сил і вміння, його прохання, і він, сповнений надій, утік від мене закінчувати свої приготування.

У мене мав бути порожній і сумний день, і тому я був тільки радий дорученням, хоч якими новими були для мене обов'язки свахи. «Після того як ти майже дві доби охороняв кралю, кинуту Дон-Жуаном, – сказав я собі, – можеш узяти на себе ще й таку баб'ячу справу; вона цілком підходить до тої, першої, а також і до твоєї безглуздої дуелі!»

Як тільки спустилися сутінки, я вирушив у дорогу й незабаром опинився біля будинку обох жінок, що сиділи, мабуть, у цілковитому мовчанні, позаяк до мене не долинали жодного звуку. Лише постукавши, я почув мляве: «Увійдіть!» – а коли увійшов, то побачив у напівтемній кімнаті тільки матір, яка сиділа в кріслі, підперши голову руками. На столі перед нею лежав невеликий футляр. Упізнавши мене, вона хрипким голосом промовила:

– Непогане вийшло свято для нас! Непогана ніч і непоганий день! – І замовкла.

– Так, – зніяковіло пробурмотів я, – була всяка чортівня, і багато людей почувались якось дивно!

Вона трохи помовчала, потім вела далі вже більш багатослівно:

– Нічого собі – дивина! Варто мені висунути голову за двері, як сусіди тицяють у мене пальцями! Одна кумонька за одною – з тих, які не показувалися роками, – лізли сьогодні сюди, щоб насолодитися нашою ганьбою! Справді: тягають дитину дві ночі туди й сюди і нарешті відсилають її п'яну додому, притому з чужими людьми! І що дивного, якщо багатому кавалеру, цьому поважному панові Люсу, така вистава не до вподоби і він, одкланявшись, зникає! Тепер ви бачите, що нам довелося пережити!

Мати Агнеси взяла з-під футляра лист і розгорнула його, але в кімнаті так стемніло, що не можна було читати.

– Принесу світло! – втомлено і роздратовано сказала вона.

Вона вийшла і незабаром повернулася зі скромною кухонною лампочкою, мабуть, вважаючи, що немає чого ставити кращу перед пройдисвітом із тієї ж компанії. Я прочитав цього короткого листа. Люс у декількох словах повідомляв, що мусить поїхати на невизначений час, можливо – назавжди, сердечно дякував за дружнє ставлення, яке він мав, бажав щастя та благополуччя і просив дівчину люб'язно прийняти маленьке нагадування про нього. Коли я прочитав ці рядки, зажурена жінка відкрила футляр, у якому виблискував досить дорогий годинник із вишуканим ланцюжком.

– Хіба цей багатий подарунок не доводить, – вигукнула вона, – наскільки серйозні були його наміри, якщо навіть тепер він поводить себе так благородно, незважаючи на те, що йому довелося пережити такий сором?

– Ви помиляєтесь, – зупинив я її. – Ніхто й ні в чому не винен, і найменше – мила панночка! Люс із самого початку залишив вашу дочку без уваги і надумав волочитися за одною красунею. Діставши від неї відсіч, бо тепер ця жінка – наречена його друга Еріксона, він поїхав звідси. Я точно знаю, що він був утрачений для вашої дочки ще до того, як від горя та збудження вона відчула себе зле! І, напевно, велике щастя для панночки, що все обійшлося саме так. У мене на цей рахунок немає сумніву!

Жінка втупилася в мене широко розкритими очима, а з глибини вузької, але довгої кімнати почувся слабкий стогін. Лише тепер я помітив, що в кутку біля грубки сидить Агнеса. Її волосся було розпущене і вкривало обличчя та частину згорбленої постаті. На голову та плечі було накинуто хустку, якою вона закривала обличчя. Відвернувшись од нас, вона притискалася щогою до стіни і була нерухома.

– Вона тепер боїться сидіти біля вікна! – сказала мати.

Я підійшов до Агнеси, бажаючи привітатися з нею й подати їй руку. Але вона відвернулася і тихо заплакала. Збентежившись, я відійшов назад, до столу, а позаяк і я був морально ослаблений моїми власними пригодами, у мене теж навернулися сльози. Це, в свою чергу, зворушило вдову, і вона наслідувала нас, причому її обличчя спотворилось, як у дитини, що плаче. Це було дуже дивне, неприємне видовище, від якого в мене очі відразу висохли. Але у бідолашної вдови грозовий дощ теж пройшов швидко, як у дітей, і тільки тепер вона зовсім іншим голосом запросила мене сісти. Потім вона запитала, хто, власне, той незнайомец, який на світанку проводжав Агнесу додому. Чи не поширюватиме він далі нещасливу історію?

– Ні в якому разі! – відповів я. – Це дуже милий і поважний чоловік.

І я з удаваною байдужістю та необхідною обережністю не забув дати таку характеристику «боготворцю», а також його майновому та громадському статусу, який мав відповідати його бажанням. Лише при зображенні тітки з її пристрастю до покупок, яка позбавляла майбутню дружину племінника майже будь-якої можливості помістити в будинку що б то не було, окрім самої себе, і будь-що там поставити, постелити або повісити, моя розповідь пожвавилася, бо вона тішила мене самого.

– До речі сказати, – закінчив я, – пан Рейнгольд, з дозволу дам, цього ж вечора зробить їм візит, аби виконати обов'язок пристойності й довідатися про здоров'я панночки. А оскільки він знає, що я маю честь бувати в будинку, він доручив мені випросити дозвіл на прихід, а потім відрекомендувати його.

Це ввічливе звернення почасти повернуло матері Агнеси впевненість у собі.

– Ти чуєш, дитинко? – раптово загорілася вона. – У нас буде гість. Піді одягнися, причеши волосся! Ти схожа на відьму!

Але Агнеса не поворухнулася, і коли мати підійшла до неї та спробувала ласкаво струснути її, дівчина відсторонилася і крізь сльози почала просити, щоб її залишили у спокої, інакше в неї розірветься серце. Зневірившись, її мати почала накривати стіл і готувати чай. Вона дістала два чи три блюда з холодними стравами та торт і поставила все це на стіл. Вже для вчорашнього вечора, скаржилася вона, у неї був припасений пакетик найкращого чаю та деякі солодощі, бо вона сподівалася, що молоді люди повернуться рано. Нехай хоч тепер це скромне частування відбудеться на честь очікуваного гостя. Їжа з учорашнього дня не зіпсувалася.

Ми сиділи, а вода в блискучому, рідко використовуваному чайнику вже давно кипіла, але ніхто не з'являвся, – було ще рано. Поважна дама почала виявляти нетерпіння. Вона сумнівалася, чи прийде справді Рейнгольд. Я намагався її заспокоїти, і ми чекали знову досить довго. Нарешті це їй набридло, і вона почала розливати чай. Ми випили по чашці, трохи попоїли і знову коротали час, неухважно обмінюючись окремими зауваженнями, поки моя небагатослівність не довела стомлену жінку до дрімоти. Тепер запанувала глибока тиша, і незабаром по тихому, рівномірному диханню, що долинав од печі, я зрозумів, що й Агнеса забулася сном. А позаяк і я спав мало, очі в мене теж заплющилися, і я заснув за компанію при світлі лампочки, що тьмяно освітлювала кімнату.

Так ми дружно дрімали, ймовірно, з годинку, коли нас раптом розбудила повнозвучна, хоча і ніжна музика, й одночасно вікно освітілося червоним сяйвом. Вражена вдова поспішила до вікна, і я за нею. На маленькій площі стояли перед попітрами восьмеро музикантів, чотири хлопчики високо піднімали палаючі факели, а біля входу на площу крокували туди й сюди двоє поліцейських, підтримуючи порядок серед слухачів, які швидко нагромаджувались. На

допомогу скрипалям Рейнгольд залучив іще виконавців на валторні, гобої та флейті. Сам він сидів на розкладному стільчику і грав на віолончелі.

– Пресвята Маріє, що це? – вигукнула здивована мати Агнеси.

– Запаліть свічки! – відповів я. – Це і є пан Рейнгольд зі своїми друзями. Він улаштував серенаду для вашої дочки! Заради неї ця музика, їй надано таку честь перед усім світом і цим містом!

Я відчинив одну зі стулок вікна, а стара дама поспішила за підсвічниками і запалила рожеві свічки, які тепер були дуже доречними. Адажіо старовинного італійського композитора звучало чудово, його розносило теплим подихом першого весняного вітерця.

– Дитинко, – зашепотіла мати дівчині, що почала прислухатись, – у нас серенада, у нас серенада! Піди виглянь-но!

Уперше при мені вона говорила зі своєю дочкою так радісно і з таким щирим натхненням – настільки великою була задоволення дія музики. Агнеса мовчки повернула бліде обличчя до вікна. Потім вона повільно підвелася й підійшла ближче. Але, побачивши в світлі смолоскипів безліч облич на вулиці та у вікнах – усіх сусідів, вона вмить утекла на колишнє місце, склала руки на колінах і трохи схилила голову набік, аби не упустити ні звуку прекрасної музики. У такому положенні вона залишалася, поки не були виконані три п'єси та музика не закінчилася мелодійним і веселим, майже хороводним пасажем. Після цього виконавці зібрались і мовчки пішли під гучні оплески натовпу на вулицю. Акуратні ящики та футляри, в яких вони несли свої інструменти, також сприяли створенню у публіки враження незвичайного та вишуканого концерту. Повільно розходячись, люди з цікавістю оглядали дивовижний будинок, і матір Агнеси, яка стояла біля вікна, насолоджувалася всім до останньої хвилини. Навіть коли вона спостерігала, як забирають пюпітри, їй здавалося, що вона бачить найурочистіше та найграндіозніше у своєму житті видовище.

Коли зрештою вона зачинила вікно та обернулася, на порозі стояв Рейнгольд і шанобливо привітав її, а я відразу ж назвав його ім'я. Потім він попросив вибачити його за те, що дозволив собі так непрохано вторгнутися зі своєю музикою, і віднести цей виступ за рахунок загального карнавальних веселощів. Вона відповіла йому всілякими компліментами та висловленням удячності, причому поринула в блаженно-співучий тон, що нагадував звуки флажолета, які видобуваються зі скрипки. Раптово вона перервала себе, щоб покликати доньку, яка, здавалось їй, непристойно довго ховається у своєму кутку. Однак Агнеси там не було; вона непомітно вислизнула і тепер знову увійшла. На ранкове плаття, в якому дівчина горювала весь день, вона накинула білу шаль, зав'язавши кінці на спині; чорне волосся збрала на потилиці у великий вузол. Усе це вона проробила за хвилину і, ймовірно, не дивлячись у дзеркало. За поставою та виразом обличчя вона здавалася тепер років на десять старшою. Навіть мати дивилася на неї з таким подивом, немов побачила привид. Твердими кроками Агнеса підійшла до «боготворця», спокійно та серйозно спрямувала на нього погляд і подала йому руку. Але, якби вона була одягнена в шовки й оксамит, вона й тоді не могла б так прикувати погляд Рейнгольда, як тепер своєю нехитрою простотою, а в мене навіть промайнула така думка: «Слава Богу, що Люс поїхав і більше не побачить її, інакше вся ця біда почалася б знову!»

Рейнгольд із німим благоговінням споглядав справу рук своїх, бо він воістину випростав надламану квітку, давши їй можливість знову жити. Честь, яку він виявив дівчині, відбивалася таким чистим сяйвом на її чолі та у спокійних чорних очах, що він у збентеженні смиренно мовчав, не знаходячи слів навіть тоді, коли ми всі сіли за стіл і мати знову приготувала чай. Розмова не клеїлась, поки мати Агнеси не заговорила про рейнські землі, батьківщину гостя, і не запитала його, чи правда, що його перебування тут добігає кінця і він повернеться додому. Це розв'язало йому язик, і він почав розповідати про те, як церкви і прелати чекають його зі своїми замовленнями та розраховують на успіхи, досягнуті ним у роботі. Потім він заходився вихвалити свою батьківщину.

– Мій будинок, – сказав він, – стоїть за межами старого містечка, на сонячному схилі, звідки Рейн видно далеко вгору і вниз за течією. Вежі та скелі плавають у блакитнім серпанку, а внизу широко несе свої води річка. За садом піднімається в гору виноградник, а вгорі стоїть каплиця Богоматері, і її видно здалеку, коли вона червоніє в останніх променях вечірньої зорі. Майже поруч я побудував невелику дачу. Під нею вирубаний у скелі льох, де завжди лежить дюжина пляшок світлого вина. Щоразу, закінчивши карбування нової чаші, я, перш ніж наносити внутрішню позолоту, піднімаюся туди і осушую цю чашу разів три-чотири за здоров'я всіх святих і всіх веселих людей. Готовий зізнатися вам: мої роботи по сріблу, трошки музики та вино – ось що було моєю єдиною радістю, і моїми найкращими днями були світлі свята Богоматері, коли я на її честь грав у навколишніх церквах, а внизу, на прикрашеному гілками вівтарі, виблискували мої чаші. І не приховую, що після цього п'яна гулянка за веселим попівським столом здавалася мені вершиною земного існування. Але тепер цього більше не буде, тепер я знаю щось краще...

Рейнгольд вимовив ці слова зі зростаючим хвилюванням, потім запнувся, але негайно опанував себе і, підвівшись зі стільця, звернувся до жінок:

– Навіщо я буду бродити околясом? Я тут, аби запропонувати панночці чесне серце та все, чим я ще багатий, – руку, домашнє вогнище, садибу. Коротше кажучи, я прийшов просити її стати моєю дружиною! Я прошу прихильно вислухати мене і, якщо мій спосіб дій уявляється надто поспішним і сміливим, узяти до уваги, що якраз такі святкування, як те, що закінчилося вчора, нерідко завершуються такими непередбаченими подіями.

Добра вдова, яка звикла до найсуворішої ощадливості, щойно вивудила ложечкою випадково шматочок цукру, який упав у чашку, і непомітно поклала його на блюдце, аби врятувати те, що ще не розтануло. Вона швидко та елегантно облизала ложечку, а потім, червоніючи від задоволення, почала в наймилозвучніших тонах оспівувати виявлену їм велику честь, згадавши, втім, і про те, що необхідний деякий термін, аби все обдумати і зважити. Але дочка, яка здавалася ще блідішою, ніж раніше, перебила її:

– Ні, дорога мамо! Після всього, що ми пережили та що пан Рейнгольд зробив для мене, відповідь на його питання треба дати відразу, і, з твого дозволу, я кажу «так»! Я не заслужила того горя, яке мене спіткало. Тим охочіше я віддячу моєму рятівнику, який рятує мене від самотності й презирства!

Розчулена, зі слізьми на очах, вона підійшла до щасливого нареченого, обвила руками його шию і притиснулася до його губ своїми пристрасно розкритими губами, які ще нікого не цілували.

Із боязкою ніжністю він гладив її щоки, не відриваючи від неї очей. Здивована та розгублена, дивилася на них удова, й Агнеса вигукнула, звертаючись до неї:

– Матінка, будь спокійна та задоволена! Вчора лише я молила Святу Діву дати моєму серцю те, на що воно має право. Сьогодні я весь день вважала, що моя молитва залишилася непочутою, а тепер стало моїм те, що дасть мені більше щастя, ніж інше, про що я раніше думала!

Ця хвилина здалася мені найбільш підходящою, щоб зникнути, – тут я був зайвий і не знав, куди сховати очі. Швидко потиснувши всім руки, я поспішно вийшов, і ніхто мене не затримував. Із вулиці я ще раз окинув поглядом будинок, де місячне світло лежало на чорному зображенні мадонни над вхідними дверима, вирізняючи слабким мерехтінням півмісяць і віночок.

«Боже мій, що за католицька сімейка!» – сказав я собі й похитав головою, роздумуючи про те, яка мудрована річ – життя. На світанку того ж дня я здіймав гостру шпагу проти безбожника, а тепер, уночі, сам сміявся з тих, хто так шанує святих.

Наступного ранку, коли потрібно було знову братися за перервану роботу, мій настрій був уже менш сміхотливим. У той час як художники, у своїй масі, рішуче та безтурботно кро-

кували по звичній колії, я перебував у нерішучості й не знав, за що взятися. Оглядаючись навколо, я почувався так, наче кілька місяців не був у цій кімнаті, а мої недописані речі – пам'ятки давно минулої епохи. Одну за одною я витягав їх на світло, і всі вони здавалися мені слабкими та непотрібними, як жалюгідні аматорські потуги. Я думав і думав, але не міг дошукатися причини каламутної нудьги, що наповзає на мене. До неї приєднувалося ще почуття самотності: Люс поїхав і пропав, імовірно, не тільки для мене, а й для мистецтва, – останнім часом було добре видно, що він скоро залишить живопис; але й Еріксон учора, урвавши у своїй радості хвилину для мене, довірливо повідомив, що має намір одразу ж після весілля кинути своє хитромудре мистецтво і, за допомогою великих коштів дружини, відновити на батьківщині судноплавну справу своєї сім'ї, щоб повернути їй колишній розмах. Час для цього сприятливий, і він сподівається в короткий термін розбагатіти сам. Тепер похитнувся й я, і, таким чином, ми всі троє, представники німецьких околиць, які вважали себе надійнішими за незліченні раті жителів німецьких земель, розсипались, як тирса, і жоден із нас, імовірно, ніколи більше не побачить іншого!

Тремтячи від ознобу, я в пошуках якого-небудь прихистку витягнув ледь розпочатий картон – натягнутий на раму сірий аркуш, завширшки не менше восьми футів і відповідної висоти. На цій поверхні нічого не було видно, крім ледь наміченого переднього плану та двох постраждалих від бур сосонок обабіч майбутньої картини. Від її ідеї я вже багато місяців тому відмовився, й тепер вона абсолютно згладилась із моєї пам'яті. Щоб хоч чимось зайняти себе і, можливо, поживити хід своїх думок, я взявся вимальовувати тростинним пером одне з цих дерев, накиданих вуглем. Але, попрацювавши ледве з півгодини та наклавши на дві чи три гілки одноманітний покрив із голок, я впав у стан глибокої неухважності й продовжував байдуже класти штрихи, як роблять, пробуючи перо. До цієї мазанини поступово приєднувалася нескінченна тканина нових штрихів; щодня, поринаючи в смутні та беззмістовні думи, я ткав її далі, ледь тільки мене тягнуло до роботи, і нарешті цей хаос жахливої сірої павутини вкрив більшу частину картону. Але, придивившись до цієї плутанини більш уважно, в ній можна було відкрити найпохвальнішу зв'язність і сліди старанності, позаяк вона складалася з безперервної послідовності штрихів і перехідних заокруглень, загальною довжиною тисячі футів, що утворювали лабіринт, який можна було простежити від початкової точки й до кінця. Іноді з'являлася нова манера, мовби новий період у роботі; впливали нові візерунки й мотиви, часом ніжні та приємні, й якби всю увагу, цілеспрямованість і посидючість, необхідні для цієї божевільної мозаїки, було витрачено на справжню роботу, я, напевно, створив би щось достойне. Лише подекуди позначалися більші чи менші затримки, мовби вузли у блукаючих ходах моєї метушливої, скорботної душі, й та ретельність, із якою перо намагалося вийти зі скрути, показувала, якою сіттю було обплутано дрімаючу свідомість. Так минали дні, тижні, й існування моє урізноманітнілося тільки тим, що іноді я, притулившись лобом до вікна, стежив за рухом хмар, спостерігаючи їх утворення, а сам у цей час перелітав думками вдалину.

Душа моя була занурена в дрімоту, пильнував тільки розум. І ось одного разу, коли я трудився над цією небаченою мазаниною, у двері постукали. Я злякався, зіщулившись, але було вже пізно приборати раму: увійшли Рейнгольд і Агнеса, а не встигли ми обмінятися привітаннями, як з'явилися Еріксон із Розалією, що вже стала до цього часу його дружиною, і мене, мовби поштовх, пробудили від сплячки веселе життя та краса, що з'явилися раптово навколо мене.

Кожна з цих пар поквапилася справити своє весілля без жодного шуму, Рейнгольд – із нетерпіння скоріше відвезти свою любовну здобич, а Еріксон через те, що родичі Розалії й духовні особи ще намагалися ставити релігійні перешкоди. Однак Розалія таємно, за сприяння впливових друзів, перейшла у віру Еріксона, стверджуючи: якщо свого часу Париж був вартий меси, то її коханий тим більше вартий сповіді; і обряд був незабаром здійснений.

– Отже, ми вже почали весільну подорож! – сказав Еріксон, закінчуючи свій короткий звіт. – Поки що вулицями цього міста, завтра вже поїдемо по великій дорозі, а трохи згодом, сподіваюся, попливемо на власному кораблі!

Його дружина тим часом вітала іншу пару й розмовляла зі щасливою і зміцнілою Агне-сою. А Еріксон зупинився перед мольбертом і з подивом розглядав мою останню роботу. Потім він зі стурбованим виглядом вступив в мене і, бачачи, як я зніяковів і почервонів, заговорив, спочатку похитуючи головою, а потім лукаво киваючи:

– Цим значним твором ти, Зелений Генріху, вступив у нову фазу – ти почав розв’язувати проблему, яка може зробити найбільший вплив на розвиток німецького мистецтва. Справді, давно вже стало нестерпно слухати, як навколо просторікують про вільний, існуючий лише для себе, світ прекрасного, який не можна затьмарювати ніякою дійсністю, ніякою тенденцією, а в той же час із найгрубішою непослідовністю незмінно користуються для самовияву лише людьми, тваринами, небом, зірками, лісом, полем і лугом і тому подібними вульгарними і буденними речами. Ти зробив тут гігантський крок уперед, усе значення якого ще не можна оцінити. Бо що таке Прекрасне? Чиста ідея, подана з доцільністю, ясністю, вдалим виконанням задуму. Мільйон штрихів і штришків, легких і витончених або твердих і соковитих, як у тебе, при осмисленому розташуванні в ландшафті, звичайно, склали б так звану картину в старому значенні слова і тим самим служили б звичайною грубою тенденцією! Відмінно! Ти не став вагатися і викинув геть усе предметне, все убого-змістовне! Це старанне штрихування є штрихування в собі, воно витає в цілковитій свободі прекрасного, воно є старанність, доцільність, ясність у собі, в чарівній абстрагованості! А ці вузли, з яких ти так успішно виплутався, хіба це не переможний доказ того, як логіка і дотримання правил мистецтва лише в безпредметному святкують свої найгучніші перемоги, як Ніщо народжує пристрасті й потьмарення і потім з блиском їх долає? З Нічого Бог створив світ! Наш світ являє собою болючий абсцес цього Нічого, відпадання Бога від самого себе. Прекрасне, поетичне, божественне полягає саме в тому, що ми з цього матеріального нариву знову втягуємося в Ніщо, тільки це може бути мистецтвом, зате вже справжнім!

– Любий мій, що ти хочеш усім цим сказати? – вигукнула пані Еріксон, яка насторожилась і повернулася до нас.

«Боготворець» тільки широко розкрив очі й рот: мудровані словесні викрутаси, підношувані й жартома і всерйоз, були однаково незрозумілі й чужі його простому розуму. Мене веселі жарти Еріксона трохи потішили, але я все ж таки у збентеженні стояв біля вікна.

– Втім, моя похвала, – урочисто вів далі він, – має негайно народити осуд або, скоріше, – вимогу подальшого енергійного прогресу! У твоєму реформаторському досвіді все ж збережено тему, яка про щось нагадує. Крім того, тобі все ж доведеться дати твоїй чудовій тканині точку опори, прикріпивши її декількома довгими нитками до гілок цих старих, півусохлих, але все ще потужних сосен, інакше можна було б побоюватися, що вона на наших очах упаде від власної ваги. Але тим самим вона знову зв’яжеться з найогиднішою реальністю – з вирослими з ґрунту деревами, що мають річні кільця! Ні, ласкавий Генріху, так не годиться! Не зупиняйся на цьому. Штрихи, розташовані то зіркоподібно, то по хвилястих або звивистих лініях, то радіально, все ще утворюють надто матеріальний візерунок, який нагадує шпалери або набивний ситець. Геть його! Почни зверху, в кутку, і клади окремі штрихи, один за одним, один рядок під іншим. Через кожні десять штрихів роби один достовірніший знизу для підрізання, через кожну сотню – те ж, але зверху, через кожну тисячу – товсту паличку, що відокремлює. Така десяткова система втілює досконалу доцільність і логіку, а виведення відокремлених штрихів – працьовитість, яка знаходить собі результат у цілковитій свободі від тенденції, в чистому бутті. У цій спробі все ще позначається деяке вміння. Людина недосвідчена, нехудожник, не могла б створити цю моторошну штуку. Однак вміння має занадто відчутну вагу та викликає безліч незрозумілостей і несправедливостей між тими, що прагнуть успіху. Воно дає привід для

тенденційної критики та незмінно вороже протистоїть чистому задуму. Сучасний епос відкриває нам вірний шлях! У ньому одухотворені ясновидці показують нам, як чистий, невинний, небесно-чистий задум може бути проведений крізь тонкі або товсті томи, ніде не натрапляючи на похмурі сили земного вміння. Вічна весела рівність із золотим обрізом панує в братстві тих, що прагнуть. Без праці та без горя тисячі рядків діляться на пісні та строфи, і хто виміряє, наскільки близько той час, коли й поезія відкине важкі словесні рядки, звернеться до десятикової системи легкокрилих штрихів і одружиться з образотворчим мистецтвом у тотожній зовнішній формі? Тоді чистий творчий і поетичний дух, який дрімає в кожному бюргері й більше не скутий ніякими перешкодами, виступить на світло дня, і коли, наприклад, зустрінуться двоє городян, ми почуємо привітання: «Поет?» – «Поет!», або: «Художник?» – «Художник!» Сполучений сенат із випробуваних палітурників і позолотників рам на щотижневих олімпійських іграх буде присуджувати достоїнство «розкішної палітурки» і «золотої рами». Перед цим його члени будуть присягати в тому, що протягом свого суддівства самі не створюватимуть епосів та картин. Цілі когорти видавців-штампувальників почнуть щогодини випускати альбоми увінчаних творів і глибокодумно розсилати їх по всій Німеччині в такі закутки, що їх потім сам чорт не знайде!

– Чоловіче мій, перестань! – сказала Розалія. – Я тебе не впізнаю!

– Гаразд! – відгукнувся Еріксон. – Нехай ця балаканина знаменує моє зворушливе прощання з Мистецтвом! Відтепер ми кинемо все це і постараємося добре використовувати наше життя!

Тут він, окинувши мене вже більш серйозним поглядом і тримаючи мою руку в своїй, відвів мене за мою величезну павутину і тихо промовив:

– Люс більше не повернеться. На його прохання я скачав у рурку його картини, уклав їх у ящики і відправив до нього на батьківщину, так само як його книги та меблі. Він написав мені, що хоче виставити свою кандидатуру в палату депутатів. Від живопису він відмовляється назавжди, позаяк «для цього потрібні очі», чого я не зрозумів. Так він впадає з однієї дурості в іншу, і мені хочеться плакати над ним. А тепер я приходжу сюди і застаю тебе за таким неймовірним дивацтвом, якого, напевно, ще не бачив світ! Що означає ця мазанина? Збадьорись, візьми себе в руки, виберись із цієї проклятої сіті! Ось тобі хоча б лазівка!

Із цими словами він пробив кулаком картон і розірвав його вздовж і впоперек. Я з вдячністю простягнув йому руку. Його слова та рішучий жест довели мені його розуміння і співчуття.

Після того як ми вийшли з-за картини і оглянули діру спереду, всі швидко попрощалися, звичайно, обіцяючи одне одному коли-небудь зустрітися знову. Але нікого з цих чотирьох людей мені більше не довелося побачити. За хвилину в моїй кімнаті знову стояла мертва тиша, і двері, за якими зникли ці красиві жінки й чоловіки, білили у мене перед очима, як полотно, з якого одним помахом було стерто теплу картину життя.

Частина четверта

Розділ перший Боргезький боєць

У моїй робочій кімнаті на низенькій грубці стояла гіпсова фігура «Боргезького бійця» заввишки майже три фути. Це була відмінна копія, хоча й трохи пожовкла від часу; належала вона ще колишнім мешканцям і переходила від одного наступника до іншого. Кожен із них залишав за собою цього доблесного воїна, виплачуючи певну винагороду господарям будинку, і таким чином останні примудрялися час від часу мати деякий зиск із творіння преславного Агасія через дві тисячі років після його смерті.

Коли Еріксон і Рейнгольд разом зі своїми дружинами зникли за дверима, я перевів погляд на фігуру бійця, що стояла поряд із ними й мимоволі замилувався чудесною статуєю. Я підійшов до неї, немов до друга, який відвідав мене в годину сумної самотності, та, можливо, вперше, уважно глянув на неї. Швидко прибрав я картини й мольберти, підсунувши їх до стіни, виніс фігуру на середину кімнати й поставив її на столик, ближче до світла. Але вона сама випромінювала ще більш яскраве світло, незважаючи на свій потемнілий вигляд, і здавалося, в її русі саме життя стверджує себе в одвічному вирі захисту й нападу. Від піднятого кулака лівої руки, через плече до опущеного кулака правої, від лоба до пальців ніг, від потилиці до п'ят кожен м'яз, кожна частинка дихали рухом, нестримною рішучістю – перемогти або загинути зі славою. І яке розмаїття форм! Усі частини його тіла, здавалось, одухотворені єдиним поривом, немов якась співдружність бійців, спонукуваних уперед єдиною волею, щоб захистити свій союз від знищення.

Мимоволі я потягнувся за чистим аркушем паперу, ретельно загострив паличку вугля і спробував передати на папері обриси деяких деталей; коли ж побачив, що в мене нічого не виходить, спробував одним стрімким штрихом передати весь рух, починаючи від лівої руки до грудної клітки й потім спускаючись униз, до паху. Але рука моя була ще недосвідченою в малюванні, й лише коли вугіль злегка притупився, лінія сама по собі стала більш природною і пальці мої більш гнучкими. Проте ж тепер виявилось, що рука моя випереджає око, не звикле досить швидко схоплювати пропорції та ракурси людської фігури; мені довелося встати і точніше розглянути всі межі та переходи; я вже був досить дорослий, аби не братися за справу, з якою не знайомий, і тому вирішив спочатку поміркувати про цю натуру та її особливості.

Так протягом декількох днів я з гріхом навпіл закінчив увесь малюнок, потім, повернувши статую, намалював її і з інших боків. Але тут, подумки випрямивши воїна, я раптово вирішив намалювати його в ненапруженому положенні й таким чином ніби перевірити набуті знання. Дивлячись на фігуру, бездоганну щодо анатомії, я добре бачив, що являє собою кістка або м'яз, сухожилля або кровоносна судина; коли ж мені довелося зобразити все це в зміненому ракурсі, то я відчув, як мені не вистачає твердого знання взаємозв'язку всього того, що приховане, живе і рухається під нашою шкірою, а позаяк не могло бути й мови про те, щоб обмежитися лише недбалим, поверховим начерком, та в цьому й не було ніякого сенсу, то я був змушений відкласти вугіль.

Все це сталося тоді, коли я, присвятивши мистецтву вже не один рік життя, думав досягти в ньому деяких результатів. Я міг би все це передбачити, перш ніж провів першу межу, і тепер, розмірковуючи про своє шалапутство, дивувався тому, що обрав раніше покликанням своїм не зображення людей, а тільки природи, в оточенні якої вони живуть і діють. І, продовжуючи роздумувати над цією фатальною випадковістю, я дивувався знову і знову, як узагалі могло

статися, що я, ще на порозі недосвідченої юності, так легко наполіг на своєму бажанні й тим самим визначив на довгі роки свій життєвий шлях. Я ще не відмовився від омани молодості та вважав, що таке самовизначення в юному віці гідне найвищої похвали; але вже тепер у мені поступово зростало переконання, що для становлення юнака боротьба із суворим і завбачливим батьком, погляд якого провидить багато чого за порогом рідного дому, – гарт куди серйозніший, ніж почуття матері, яка любить чисто по-жіночому. Мабуть, уперше на моїй пам'яті я так ясно відчув, як мені не вистачає батька, і це відчуття гарячою хвилею накрило все моє єство. Я уявив собі, що, коли б мій батько був живий, я позбувся б своєї ранньої свободи, можливо, зазнавав би жорстоких покарань, але зате він би вивів мене на уторовану дорогу. І при одній думці про це в душі моїй одночасно спалахнули суперечливі почуття – і туга, і незнайоме мені, але солодке відчуття покірності, й разом із тим уперта жадоба свободи; я намагався відновити в пам'яті майже зовсім згаслий образ, але в сум'ятті моїх думок міг побачити його лише очима матері, таким, яким матінка бачила покійного уві сні. Справа в тому, що час від часу, але завжди з проміжками в кілька років, їй снівся покійний батько, двічі або, можливо, тричі за ніч, немов на знак того, як рідко несповідима доля дарує нам світлі миті справжнього щастя. І щоразу вона з благоговійною радістю розповідала вранці про своє сновидіння, яке завжди приходило неждано, й описувала його у всіх подробицях.

Так одного разу бачилось їй уві сні, ніби гуляє вона зі своїм покійним чоловіком у неділю, як колись, за містом; але раптом вона побачила, що його немає поруч із нею, як зазвичай, і з'явився він на віддалі, на путівці, що йде вдалину. Він був одягнений по-святковому, але за спиною в нього висів важкий ранець; наблизившись, він зупинився, зняв капелюха та витер піт із чола, потім лагідно кивнув матері й виголосив своїм приємним голосом: «Далекий мій шлях, далекий!» – після чого, спираючись на палицю, він бадьоро рушив далі й незабаром зник із очей. Матінка побачила свого покійного чоловіка не відпочивальником, але таким, що, обтяжений ношею, йде у безкрайню далечинь, і, розмірковуючи над цим своїм видінням, засмутилася: вона була далека від забобонів і від тлумачень снів, і все ж таки в неї з'явилося якесь важке відчуття, якесь невиразне уявлення про болісні випробування, яких зазнає покійний.

У моїй же душі спогади про невтомну мандрівку настільки дорогого мені духа по шляхах загадкової вічності пробудили швидше захоплення незнищених життєлюбством, невпинним прагненням до однієї мети. Я бачив, як чоловік цей ішов уперед, як він кивнув головою, і коли ця картина поступово потьмяніла в моєму спогаді й, урешті, зникла, я рішуче сказав собі: «Нічого не поробиш! Не можна більше зволікати, ти мусиш добути відсутні знання!»

Отже, я вирішив узятися негайно за вивчення анатомії, в усякому разі, оскільки вона необхідна для розуміння та зображення людської фігури; я не відвідував громадської школи живопису, що давала деякі, хоча далеко не досконалі можливості для такого вивчення, а тому відшукав студента, який був моїм секундантом у безглуздій дуелі з Фердинандом Люсом. Цей ревнитель медицини скоро мав закінчити навчання, а тепер тільки й робив, що ходив по клініках і операційних. Охоче надавши мені свої атласи та посібники, він збирався було повести мене в аудиторію, де вивчалася будова скелета, але після деяких роздумів порадив мені разом із ним відвідувати лекції з антропології, які читав видатний професор. Та й сам він, за його словами, ходив туди не з бажання повернутися до давно пройденого ним щабля, але через те, що лекції ці, чудові за формою та глибокі за змістом, приносять воістину повчальну насолоду. Втім, якщо анатома можна назвати скульптором у зворотному розумінні, так би мовити, скульптором, який розтинає, то скульпторові слід іти протилежним шляхом: він мусить починати не тільки з вивчення скелета, але і з цілісного погляду на людину та на її становлення; простеживши зародження почуттів під оболонкою людської шкіри, він, зрозуміло, не стане Мікеланджело, якщо у нього немає достатніх обдарвань, але це може замінити йому інші, не існуючі нині факультети минулих часів.

Я глянув уважніше на свого земляка й насили повірив, що це і є той самий чоловік, який кілька тижнів тому радий був допомогти мені проткнути шпагою приятеля. Коли молоді люди, що подружилися під час веселих гулянок і серед легких забав, пізніше відкривають один в одному серйозніші властивості, це незмінно добряче їх тішить, часто веде до того, що один із них підпадає під визначальний вплив іншого. Тому я, не вагаючись, пішов за своїм порадиником, і ми ступили під дах університетської будівлі, де по сходах і нескінченних коридорах туди й сюди снували юні громадяни різних країн. У нашій аудиторії лави були ще порожні. Голі стіни, чорна дошка, столи, порізані й закапані чорнилом, – усе це жваво нагадало мені шкільні класи, до яких я не заходив уже багато років, і на душі в мене стало важко. Перерване навчання з болем нагадало про себе; мені здалося, що, коли я сяду на одну з цих лавок, мене знову можуть викликати й навіть присоромити; я зовсім і не думав про те, що тут усякий протягом певного терміну користується цілковитою свободою, що ніхто не звертає уваги один на одного і що день розплати, яка чекає кожного студента, маячить десь у далекому, туманному майбутньому. Але поступово зала наповнилась, і я почав із подивом розглядати присутніх. Тут товпилося безліч молодих людей мого віку, які безцеремонно займали місця і сперечалися через них, проте були й люди середнього віку, одягнені багатше або бідніше, – вони поводитися більш стримано та скромно, було навіть кілька поважних сивочолих старців, відомих професорів, які, зайнявши віддалік бокові місця, теж, мабуть, хотіли ще чогось повчитися. Тут я мимоволі усвідомив свою обмеженість і зрозумів, наскільки ж я помилявся, вважаючи, що тут, у палатах науки, навчання може бути для кого б то не було ганьбою.

Лектора очікувало вже не менше сотні слухачів, коли він раптом стрімко ввійшов у двері та швидко піднявся на кафедру. Професор почав із традиційного вступу, в якому накидав картину нашого організму та життєвих умов відповідно до рівня науки, про яку лектори, якщо їм вірити, незмінно кажуть, що саме тепер вона досягла найвищого розквіту. Але він не вимовляв пишних фраз, говорив спокійно та зрозуміло; мова його лилася без найменших затримок, і він вів слухачів по стрункій галузі своєї науки без квапливості, без зайвої розтягнутості, без несподіванок або вимученої дотепності, причому слів своїх він не підкреслював жестикуляцією, не супроводжував їх вигуками.

Ця перша лекція справила на мене таке сильне враження, що я навіть забув, чого прийшов сюди, і тільки жадібно чекав нових одкровень. Найбільше мене відразу ж вразила чудова доцільність усіх частин організму; кожен новий факт здавався мені доказом мудрості Господа Бога та його мистецтва, і хоча я протягом усього свого життя уявляв собі, що світ створено за задалегідь обдуманим планом, однак при цьому першому моєму ознайомленні з наукою мені уявилося, що я досі, власне кажучи, нічого не знав про створення людини, але зате тепер із повним і глибоким переконанням у суперечці з ким завгодно зможу відстоювати буття та мудрість Творця. Але після того як лектор чудово зобразив досконалість і необхідність явищ світу, він непомітно полишив їх на самих себе та на свої власні зміни, так що увага, яка відвернулася думкою про Творця, так само непомітно повернулася в замкнене коло фактів і знову була прикута до них. Туди ж, де залишалося що-небудь незрозуміле, занурене в морок, професор вносив яскраве світло вже роз'ясненого ним раніше і цим світлом осявав темні кути, так що кожна тема залишалася до слухного часу неосвітленою і непорушеною, очікуючи настання свого терміну, як далекий берег очікує ранкових променів сонця. Навіть тоді, коли доводилося відмовлятися від пояснення чого-небудь, він відступав із переконливою вказівкою на те, що все відбувається в цілковитій відповідності з необхідністю і що пограниччя, яке обмежує людське пізнання, жодним чином не означає межі для дії законів природи. При цьому він не вживав гучних фраз і так само ретельно уникав богословських зворотів, як і заперечень проти них. Люди упереджені нічого цього не помічали та невтомно записували все те, що їм здавалося необхідним для своїх власних цілей і для майбутніх висловлювань, у той час як неупереджені

слухачі, не думаючи ні про що інше, з радістю слухали глибокі думки вчителя та переймалися благоговінням до чистого пізнання.

У мене теж усі упереджені й корисливі наміри незабаром відступили на задній план, і, не відчуваючи, як це вийшло, я цілком віддався враженню від фактів, простих або складних; адже прагнення до істини ніколи не містить у собі зла, воно завжди нешкідливе і безкорисливе; лише в той момент, коли воно добігає кінця, починається брехня й у християнина і в язичника. Я не пропускав жодної лекції. Ніби важкий камінь звалився з моєї душі, коли я все-таки почав чомусь учитися; щастя пізнання тому і є істинним щастям, що воно природне і беззастережне, і коли воно рано чи пізно приходить, воно завжди повністю виправдовує всі надії; воно кличе вперед, а не назад; підтверджуючи незмінність і вічність законів природи, воно дозволяє забути про власну тлінність.

Я пройнявся глибокою вдячністю до красномовного вчителя, який і не знав мене зовсім; мабуть, це не найгірша якість людини, якщо вона буває більш вдячна за духовні блага, ніж за матеріальні благодіяння, причому наша вдячність тим більша, чим меншою є та безпосередня реальна користь, яку приносить нам духовне благодіяння. Тільки якщо матеріальне добродіяння має в собі й свідчення духовної сили, яка стає внутрішнім переживанням для одержувача, вдячність його досягає прекрасних вершин, які облагороджують його самого. Адже переконання, що чиста чеснота і добро існують на світі, – це найкраще, що може нам послати доля, і навіть порок потирає від задоволення свої незримі чорні руки, коли він переконується в тому, що є люди добродішні та благородні.

У той час як поступово вимальовувалися контури вчення про нашу людську природу, я помітив не без подиву, як речі, поряд із їх відчутними формами, набули в моїй голові якогось фантастичного характерного вигляду, який, щоправда, загострив сприйняття зовнішнього світу, але загрожував точному пізнанню. Це відбувалося від звички підходити до всього з точки зору образотворчого мистецтва, яке тепер вторглося в галузь умогляду, тоді як умогляд прагнув зайняти місце, яке по праву належало мистецтву. Так, я уявляв собі кровообіг як прекрасний пурпурний потік, над яким, немов туманний привид, схилився блідий дух нервів, закутаний у плащ із сіро-білої нервової тканини, він жадібно пив, ковтав і набирався сил, аби потім, подібно до Протея, перетворитися на наші п'ять почуттів. Або я бачив мільйони сферичних тілець, складових крові, які настільки ж незліченні й настільки ж невидимі простому оку, як полчища небесних тіл; бачив, як вони мчать уперед по тисячах каналів, чії води невинно опромінюються блискавками нервів, і ці спалахи, з точки зору вічності Всесвіту, так само короткі або так само тривалі, як ті періоди часу, які потрібні зіркам для проходження їх шляхів по орбітах, призначених долею. А повторюваність неймовірного розмаїття та єдності всієї космічної природи в кожній окремій жалюгідній черепній коробці уявлялася мені у вигляді неймовірної картини: крихітний, завбільшки з монаду, чоловічок у глибині мозку і, незважаючи на гадану щільність матерії, що його оточує, спрямовує підзорну трубу крізь далекі простори, подібно до астронома, який студіює світовий ефір; можливо, думалося мені, коливання нервової речовини мозку є не що інше, як дійсна подорож частинок думок або понять просторами півкуль. Ці й тому подібні безглузді ідеї спадали мені на думку.

Однак серйозність учителя та його рівна, незворушна мова подолали нарешті всі ці дурниці й розбудили у мене увагу, що вже не слабшала до кінця, але потім поступилася місцем деякому збентеженню. Справа в тому, що, завершуючи своє вчення про розвиток органів почуттів і виникнення людської свідомості, він відкинув колишню свою стриманість і закінчив відкритим спростуванням так званої вільної волі. Він зробив це в декількох поміркованих фразах, які були виголошені м'яко та мирно, без ніякого самовдоволення чи самомилування; скоріше в них почулася настільки непримиренна відмова від цього принципу, що я відразу ж внутрішньо повстав проти його теорій, бо юність неохоче відмовляється від того, що здається їй добротворним і прекрасним.

Розділ другий Про вільну волю

Чим вище піднімалася ця людина в моїй повазі, тим старанніше намагався я відновити в собі ціновану мною свободу волі, яку, як мені здавалось, я здавна мав, застосовуючи її на ділі. У числі небагатьох предметів, які збереглися з тієї пори, у мене лежить записник, у якому міститься кілька квапливих записів, і я перечитую тепер ці списані олівцем сторінки, не відчуваючи колишньої самовпевненості, але й не без деякого хвилювання:

«Заперечення, висловлене професором, само по собі не лякає і не відштовхує мене. Існує вислів, що треба вміти не тільки руйнувати, а й будувати, і фразу цю часто застосовують люди поверхові, що люблять свої зручності, та зазвичай тоді, коли вони зустрічаються з незручною для них діяльністю, яка вимагає докорінної перебудови. Цей вислів доречний там, де щонебудь заперечується легковажно або з випадкового потягу; в інших випадках він нерозумний. Бо люди не завжди руйнують для того, аби побудувати щонебудь натомість, навпаки, нерідко вони старанно ламають для того, щоб дати місце повітрю та світлу, які самі собою з'являються там, де прибирають з дороги щонебудь зайве. Якщо дивитися на речі прямо і судити про них із цілковитою відвертістю, то нічого не можна назвати ні повністю негативним, ні повністю позитивним, якщо скористатися цими заяженими висловами.

Можливо, свободи волі й не існувало на нижчому щаблі людського розвитку й у окремих відсталих особистостей, але вона мусила з'явитись і розвинути, як тільки з'явилася потреба в ній; можливо, клич Вольтера: «Якби Бога не існувало, його слід було б вигадати!» – звучить скоріше блюзнірством, ніж «позитивним» висловом, але інакше йде справа зі свободою волі, й тут за правом та обов'язком людина мала б сказати: «Створімо цю свободу та подаруймо її світу!»

Школу свободи волі найправильніше порівняти з іподромом. Скакова доріжка – це наше життя на землі, й пройти її треба добре; водночас вона являє собою тверду основу матерії. Стрункий вишколений кінь – це матерія, хоча й особлива; вершник – воля людини, яка прагне підкорити собі матерію і стати вільною волею, щоб найбільш благородним чином подолати грубий, матеріальний простір; нарешті, шталмейстер у високих ботфортах і з бичем у руках – це моральний закон, який цілком ґрунтується на природі та зовнішньому вигляді коня і без нього взагалі б не існував. Кінь же не міг би існувати, якби не було землі, по якій він може скакати, так що всі ланки цього ланцюга взаємно зумовлені й жодна не може існувати без іншої, виключаючи хіба тільки ґрунт – матерію, яка існує незалежно від того, пересувається хто-небудь по ній чи ні. І все-таки бувають хороші й погані наїзники, і навіть не тільки з точки зору фізичних здібностей, але переважно з огляду на вміння володіти собою. Доказом тому слугує перший-ліпший кавалерійський полк, який зустрінецься нам на шляху. Ті солдати, яким не доводилося вибирати, проходити їм навчання з більшим чи меншим запалом, і яких лише залізна дисципліна привчила до верхової їзди, – всі вони майже в рівній мірі надійні вершники; ніхто з них особливо не вирізняється і ніхто не відстає від інших; звичайний хід життя визначається ще й тим, що вишколені, звичні до строю коні самі допомагають вершникам, і те, про що міг би забути наїзник, робить його кінь сам по собі. Тільки там, де немає примусу та звичайної рутини, цієї жорстокої необхідності, що підпорядковує собі солдатську масу, тільки серед офіцерського корпусу зустрічаються наїзники, яких можна назвати хорошими, поганими або відмінними, тому що в їх владі перевершити обов'язкові для всіх умови або знехтувати їх. Рядовий здійснює сміливі вчинки, що вирізняють його серед інших лише в запалі битви, під загрозою безпосередньої небезпеки, мимоволі та несвідомо, офіцер же день у день вправляється у стрибку та подоланні перешкод для свого власного задоволення, з доброї волі й, так би мовити, теоретично; але він далекий від думки, що завдяки цьому він усемогутній і що,

незважаючи на всю його сміливість і силу, його ніколи не може скинути кінь або що його норостий кінь не поскаче в тому напрямку, в якому не захоче він.

І хіба стерновий, – якщо застосувати інше порівняння, – тільки за випадкового шторму, який віднесе корабель його вбік, через те, що він залежить од сприятливого вітру, через те, що корабель його погано обладнаний і на шляху зустрілися несподівані рифи, через те, що затуманилися дороговказні зірки та сонце сховалося за хмарами, – хіба стерновий через усе це скаже: «Немає науки кораблеводіння»? Хіба він відмовиться від думки досягти наміченої мети, користуючись своїми можливостями?

Ні, якраз невідворотність, але разом із тим і закономірність безлічі взаємозалежних умов мусять пробудити в нас прагнення не випускати з рук штурвала і принаймні домогтися слави відважного плавця, що перепливає стрімкий потік у найбільш прямому напрямку. Тільки двоє не потраплять на інший берег: той, хто не вірить у свої сили, і той, хто нахваляється, що йому зовсім і не потрібно, що він, мовляв, збирається перелетіти і лише чекає, коли йому заманеться це зробити.

Так, в речах живе якась істота, сповнена почуттям відповідальності, вона збурює дзеркальну поверхню спокійної душі; саме виникнення питання про закономірності вільної волі є одночасно і причина її, і її втілення, і хто задає це питання, той зобов'язується вже тим самим морально підтвердити її існування».

Пригадую той день, коли я написав ці рядки; це було в серпні, в найдалшому куточку міського парку. Не надто пригнічений їхньою вагою, я не поспішаючи блукав по доріжках і наткнувся на кущі диких троянд, серед яких висіло кілька павутинок і діловито снували маленькі жовті павучки. Це була ціла колонія хрестовиків, зайнятих своєю справою. Один із них спокійно сидів посередині майстерно сплетеної сіті й терпляче вичікував жертву; другий підіймався неквапливо по навколишніх нитках, виправляючи то там, то тут невеликі пошкодження, в той час як третій сердито спостерігав за ворожим сусідом. Бо по краях кожної павутини, сховавшись у листі, сиділи такі ж жовті, але з довгим тільцем павуки, що не розкидали власних сітей, але задовольнялися тим, що захоплювали собі здобич умілих майстрів. Легкий вітер гойдав чагарник і разом із ним повітряне житло цих поселенців, так що й тут, у мирній тиші, звичайний хід речей вносив тривогу та будив пристрасті.

Я зловив муху і кинув її в павутину, в середині якої нерухомо висів її власник. Одразу ж він накинувся на бідолаху, почав крутити її та вертати в своїх лапах, попередньо перев'язавши її крила та лапки міцними нитками, потім укрив її суцільною сіткою павутини, весь час із найбільшою спритністю обертаючи свою здобич задніми лапами, подібно до печені на розні; таким чином він перетворив її на зручний пакет і потягнув до свого насидженого місця. Але вже хижий павук-паразит полишив свій спостережний пост і стрімко наближався, готовий відняти здобич у мисливця, що законно нею заволодів; ледь помітивши ворога, той повісив свій ягдташ на ґрати фортеці та з швидкістю блискавки кинувся на нападника. З палаючими очима і витягнутими передніми лапками вони зійшлися, примірялись, як справжні бійці, й накинулись один на одного. Після жаркого бою павук, який захищав свої законні права, змусив супротивника втікати і повернувся до своєї здобичі; але її встиг за цей час викрасти другий розбійник, який саме в цю хвилину тягнув муху в свій притулок. Оскільки цей більш щасливий викрадач уже опанував здобич, йому вдалося відігнати законного власника, який переслідував його, і вислизнути, швидко покинувши павутину. Пограбований павук схвильовано повзав туди й сюди, штопав свою мережу там, де її було пошкоджено в ході бою, і зрештою знову сів посередині.

Тоді я приніс ще одну муху; павук схопив її, як і першу; але знову до нього підібрався колишній викрадач, якому голод не залишав вибору; однак тепер, замість того щоб майстерно огортати свою жертву, павук просто взяв її своїми щелепами, як ведмідь вівцю, і поніс уже не на середину, а, вибравшись із сітки назовні, – в затишне місце. Йому не вдалося добрести

туди: ворог перегородив йому дорогу, і павуку довелося шукати притулку в іншому місці, – він не хотів випустити улов і тому не міг прийняти бій. І ось почалися нові, ще більш болісні халепи бідного павучка: вітер посилювався й так розгойдав сітку, що обірвалася одна з найміцніших ниток, її головна опора. При цьому муха впала, противник зник із очей, і тільки сам павук залишився на місці, продовжуючи виконувати свої обов'язки. Як матрос під час шторму висить на снастях корабля, так і він тріпотливими лапками чіплявся за розгойдані нитки павутини, намагаючись урятувати те, що ще можна було врятувати, не звертаючи уваги на пориви вітру, які жбурляли його туди й сюди разом із його спорудою. Тільки коли я зламав гілку і змахнув усю павутину, він утік у глибоку чагарника, схилившись перед вищою владою. «Ну, на сьогодні, мабуть, з нього досить», – подумав я і вирушив далі. Але коли через чверть години я знову проходив повз ті кущі, павук почав ткати нову павутину, і вже були готові радіальні опори. Тепер він тягнув більш тонкі сполучні нитки, – щоправда, вже не такі рівні й ніжні, як у загиблої павутини; у нього виходили більш широкі або, навпаки, занадто вузькі просвіти, – тут не вистачало нитки, там він протягував її двічі. Коротше кажучи, він поведився, як людина, якій довелося пережити щось важке, болісне, яка сповнена своїм горем і в неухважності знову береться за роботу. Так, це було очевидно, – крихітна істота твердо вирішила: «Нічого не поробиш! Доведеться, благословившись, усе почати знову!»

Вельми я дивувався цьому, – адже така здатність до прийняття рішень у такому крихітному мозку піднімається майже до людської свободи волі, яку я відстоюю, або зводить останню до рівня сліпого закону природи, якогось інстинкту. Щоб уникнути цього, я відразу ж підвищив свої моральні вимоги, тим більше що при створенні повітряних замків уже не рахуєшся з більшими чи меншими витратами. Чи вдасться коли-небудь побудувати ці повітряні замки, правлять вони хоча б для охорони зручного середнього шляху, як римські укріплення колись охороняли військові дороги, – це залишиться таємницею життєвого досвіду, яку рідко видає набута скромність.

Отже, я був озброєний блискучим мечем вільної волі, не будучи, однак, воїном. Про те, що спочатку я мав намір отримати деякі відомості з анатомії для кращої передачі людського тіла, я вже майже забув, кинувши всякі подальші дослідження в цьому напрямку.

Не розумію, як це сталося, але того ж літа я потрапив на підготовчий курс лекцій із юриспруденції, причому пропустив усього лише кілька занять, тому що незабаром мені здалося абсолютно немислимим не знати того, про що я незадовго до цього не мав ніякого уявлення й чого від мене ніхто не вимагав. Деякі книги мені позичили мої нові знайомі, які тепер розіхалися на канікули, інші я придбав сам. Я занурився в них і читав добу безперервно, немов мене очікував іспит, а коли восени знову відчинилися двері аудиторій, опинився в якості слухача на першій же лекції з римським правом, жодною мірою не збираючись стати юристом, але лише для того, щоб проникнути в суть цих речей і зрозуміти їх походження. Щоправда, тут я залишався недовго, лише доти, поки не відчув більш розумного прагнення до вивчення історії римської держави і народу взагалі, а звідси було вже недалеко й до грецьких міфів, із жалюгідним, скороченим переказом яких я мусив розлучитися в середині шкільного курсу, коли мені довелося залишити навчання. Я тепер поведився дуже тихо й сумирно; я радісно насолоджувався всієї цієї поезією, причому коли я чув милозвучні стародавні назви, переді мною незмінно вставали мальовничі пейзажі Еллади, її острови та передгір'я.

Випадково я натрапив на кілька томів німецьких старожитностей: правових документів, вироків, пророкувань, легенд і міфів, які тоді перебували в розквіті своєї слави; тут усі шляхи вели до найдавніших часів моєї власної батьківщини, і знову, дивуючись, зазнав я все зростаючу радість при вивченні права та історії своєї країни. У той час уже зароджувався культ Брунгільди, викликаний прагненням відродити юність Німеччини, і він витісняв тінь доброї господині – Туснельди, подібно до того як демонічна Медея сильніше притягує пересичені почуття, ніж людяна Іфігенія. Слабосильним і кволим лицарям особливо припала до серця знехтувана

героїчна діва, оповита хмарною пеленою, і багато заднім числом віддали їй свою любов. Це сяюче видіння осяяло відблиском своїх променів картини минулого та пробудило до життя протиставлений їй образ Зігфріда, що спав у глибині тінистих лісів.

Такі погляди, породжені моєю фантазією, все ж швидко поступилися місцем думкам більш тверезим, ледь я ближче підійшов до розгляду історії та, як новий Санчо Панса, в декількох тривіальних прислів'ях міг висловити сенс майже будь-якої події. Я побачив, що кожне історичне явище триває рівно стільки, скільки того заслуговує його глибина та внутрішня життєздатність, відповідно до роду свого виникнення. Я побачив, що тривалість усякого успіху являє собою лише результат усіх застосованих при цьому засобів і випробування розумності й що в ході історії ніщо не може порушити безперервного ланцюга причин і наслідків – ні надії, ні страх, ні скарги, ні шаленство, ні зарозумілість, ні малодушність, бо рух поступальний і назадній змінюються за певним ритмом. Я спробував тому звернути увагу на такі співвідношення в історії й порівняв характер подій і обставин із їх тривалістю та послідовною їх зміною: який, наприклад, стійкий історичний порядок, що існує досить довго, обривається несподівано, а який добігає кінця поступово, або які несподівані події, що швидко відбуваються одна за одною, все ж мають тривалий успіх? Який вид руху викликає швидко реакцію і який – повільну, які з них зовні обманюють і ведуть до помилок і які відкрито йдуть визначеним шляхом? У якому співвідношенні взагалі перебувають сукупність морального змісту й ритм століть, років, тижнів і окремих днів? Завдяки цьому я припускав набути здатність визначити на початку всякого руху, керуючись його своєрідними рисами та властивостями, якою мірою розсудливий і вільний громадянин світу має покладати на нього надії або зустрічати його побоюваннями. «Що посієш, те й пожнеш!» – думав я, це і в історії, на щастя, є не тільки заїждженою фразою, а незаперечним законом. Тому для сучасного життя досить корисним є знання такої істини: ми мусимо уникати всього, що знаходимо гідним осуду та негожим у наших супротивників, і чинити лише так, як знаходимо справедливим, і не тільки зі схильності, але також із доцільності й розуміння історичного ходу подій.

Відтепер моїм улюбленим місцеперебуванням стали оселі науки, і там я проводив час як вільний слухач, який прагне почути і побачити все можливе, на зразок панича, що в університетах шукає лише загального вдосконалення, але аж ніяк не життєво необхідних знань. Хоч де б оголошувалися демонстрації цікавих дослідів з фізики, хімії, зоології чи анатомії, хоч де б виступали знамениті лектори, я завжди був у потоці допитливих слухачів. Після лекції мене незмінно можна було знайти посеред натовпу студентів, які випивали традиційний передобідній кухоль пива, як годиться істинним буршам. Тільки тепер я почав поводитися наперекір поради доглядача мір і ваги – ніколи не ходити до корчми раніше вечора; мені не терпілося почути обговорення лекції й самому висловити свою думку. Часом, захопившись, я починав гучно ораторствувати, зовсім як у ті часи, коли, розтрачуючи вміст скарбнички, хвалився перед хлопцями і йшов назустріч біді.

Розділ третій Спосіб життя

І от виявилось, що знову є скарбничка, яка чекає лише свого застосування. Наступного дня після мого від'їзду, – відтоді минуло вже більше трьох років, – матінка почала господарювати по-новому і навчилася жити, майже нічого не витрачаючи. Вона винайшла своєрідну страву, що нагадувала юшку спартанців, яку вона з року в рік, день за днем варила собі до обіду на вогні, який горів майже без дров, так що одна в'язка трималась у неї цілу вічність. Тепер вона їла зовсім самотня й тому в будні не накривала на стіл, економлячи не так свої сили, скільки гроші на прання; мисочку ставила вона на просту солом'яну рогожку, яка завжди залишалася чистою, і, опускаючи в суп свою потемнілу від часу маленьку ложку, не забувала закликати Господа Бога і просити його про хліб повсякденний для всіх людей, а особливо для свого сина. Тільки по неділях і святкових днях вона клала на стіл чисту полотняну скатертину та готувала собі шматочок яловичини, купленої в суботу. Навіть і цю покупку вона робила не заради свого недільного обіду (сама вона готова була і в неділю задовольнитися спартанським супом, якби так було потрібно), але скоріше через те, щоб не втратити зв'язок зі світом і хоч раз на тиждень мати можливість показатися на старому ринку та подивитися, що робиться на світі.

Із кошиком у руці вона спокійно й діловито йшла спочатку в м'ясні ряди; розсудливо і скромно стоячи позаду, за натовпом заможних господинь і служниць, які шумно і з зухвалими зауваженнями наповнювали свої кошики, вона несхвально спостерігала за поведінкою всіх цих жінок і особливо сердилася на жвавих, легковажних служниць, які реготали над жартами веселих м'ясників і не помічали, як ті, за жартівливими примовками та сміхом, накладали на ваги неймовірну безліч кісток і плівок, – пані Елізабет Лее не могла байдуже бачити таке неподобство. Якби це були її служниці, вони б дорого заплатили за те, що закохано хихикали, дивлячись на м'ясників, і, в усякому разі, їм довелось б самим з'їдати хрящі та горловину, підсунуті їм цими шахраями. Але з примхи долі дерева не виростають до небес, і та, що була б, мабуть, найсуворішою з усіх жінок, що товпилися на базарі, могла розпоряджатися хіба що шматочком яловичини, купленим нею з обачністю і терпінням.

Поклавши м'ясо в кошик, вона прямувала до овочевого ринку на березі, й там погляд її тішили зелені корінці та строкаті барви фруктів – усе те, що було звезене сюди з садів і полів. Вона брела від кошика до кошика і – по непевних перехідках – від човна до човна, роздивлялася гори зйлені та, милуючись її красою і дешевизною, судила з усього цього про добробут держави і притаманної їй справедливості; при цьому в пам'яті її спливали спогади про зелені простори та сади її юності, де вона сама колись збирала настільки рясний урожай, що була в змозі роздарувати вдсятеро більше того, що тепер із великою обачністю купувала. Якби їй доводилося тепер мати численні запаси та вести велике господарство, вона б іще примирилася з тим, що вже не мала колишньої можливості саджати і сіяти, але у неї цієї втіхи не було, і лише жменька зелених бобів, кілька листочків шпинату і дві-три жовті ріпки, які вона зрештою купувала, висловлюючи чимало гірких слів із приводу дорожнечі, разом з пучком петрушки або зеленої цибулі, які їй удалося виторгувати на додачу, слугували їй жалюгідним символом минулого.

Білий хліб із міської пекарні, що був до цього часу в ужитку в нашій оселі, вона теж скасувала і щотижня купувала собі дешевий, грубого помелу хлібець. Матінка так бережливо його їла, що він врешті-решт перетворювався на камінь; але, із задоволенням гризучи його, вона, здавалось, насолоджувалася своїм добровільним самозреченням.

У той же час вона, щоб уникнути зайвих витрат, стала потайливою та скнарою, обережною та стриманою у відносинах із людьми; вона нікого не запрошувала до столу, а якщо їй і траплялося пригощати когось, то робила це так бідно, так боязко, що могла б уславитися ску-

пою та нелюб'язною, якби не відшкодовувала цю сувору ощадність подвоєною готовністю працею власних рук допомогти людям. Вона з'являлася всюди, де могла бути корисною порадою чи справою, добра і витривала, вона не боялася ніяких труднощів, швидко давала лад своїм справам і тому багато часу віддавала таким послугам то в одній, то в іншій родині, скрізь, де людям загрожували хвороба або смерть.

Але всюди привносила вона мистецтво точного розподілу витрат, так що люди заможніші, вдячно приймаючи її невпинні турботи, все ж часто говорили за її спиною, що, по суті кажучи, пані Лее чинить гріх, будучи такою боязкою, такою недоступною спокусам, і не може або не бажає здатися на ласку Господа Бога. Вона ж, навпаки, полишала на Боже провидіння все, що було їй незрозумілим, і насамперед – усі моральні труднощі, з якими вона небагато мала справу, позаяк ніколи не шукала небезпечних шляхів. Однак Бог був її повсякчасною опорою і в питанні щоденного харчування, але це питання здавалось їй настільки важливим, що вона ніколи не вагалася вжити спершу сама захисних заходів, так що збоку здавалося, ніби вона покладається тільки на саму себе.

Із залізною завзятістю трималася вона свого способу життя; ні сонячні проблиски радості, ні тяжке нездужання, ні веселощі, ні туга не могли схилити її піти хоча б на найменші зайві витрати. Вона заощаджувала монету за монетою, складала їх разом, і вони були заховані надійніше, ніж у скриньці найзапеклішого скнари. І з терплячістю скупинді вона складала гроші, але не для насолоди очей – ніколи не переглядала накопиченого й не перераховувала, а тим більше не уявляла собі – все, що можна за ці гроші придбати для окраси життя.

Я ж до цього часу вже давно витратив усі кошти, які були призначено для моєї освіти. Я заплутався в справжній павутині боргів, причому потрапив у неї якимось само собою, завдяки спілкуванню зі студентами, спосіб життя яких значно відрізняється від способу життя адептів мистецтва. Останні з самого початку змушені користуватися світлом дня для безперервного вправління своїх здібностей; уже це одне вимагає іншого господарського розпорядку, схожого на добрі старі звичаї ремесла. У часи мого знайомства з багатим Люсом і з Еріксоном, які теж звикли до безтурботного життя, мені ніколи не доводилося відчувати свою порівняльну бідність. Ми зустрічалися зазвичай лише вечорами, і вони проводили час, як правило, не інакше, ніж могли собі дозволити я та інші малозаможні люди; про те, щоб штовхати один одного на небезпечну марнотратність, не могло бути й мови, а якщо веселий настрій або яке-небудь свято викликали непередбачені витрати, то це ніколи надовго не порушувало рівноваги.

Навпаки, студент до певного часу, аж до вирішального дня іспитів, живе в повному сенсі слова під прапором свободи. Сам по-юнацьки довірливий, він вимагає безмежної довіри; лінощі та відсутність грошей він не вважає вадами, мало того, ці властивості прославляються в особливих віршах; у старих і нових традиційних піснях студентства вихваляється і той, хто розтринькав останні свої пожитки, і той, хто глузує з кредиторів. Хоча все це за нинішніх добродесних прав і слід розуміти скоріше евфемістично, проте це прикмети вольностей, що мають своєю передумовою певну загальну добропорядність.

Отже, одного разу вранці я неждано-негадано опинився під владою кількох кредиторів і, поринаючи в запізнілі роздуми про цю подію, таким чином спробував роз'яснити собі становище. Якби сталося мені давати добрі повчання своєму синові, я сказав би йому: «Сину мій, якщо ти без потреби і, так би мовити, для свого власного задоволення робиш борги, то в моїх очах ти не тільки вітрогон, але скоріше ница людина, і я підозрюю тебе в брудному користолюбстві, в самолюбстві, яке, прикриваючись довірчим проханням про допомогу, свідомо віднімає у ближніх їх надбання. І якщо така людина попросить у тебе в борг, відмов їй, бо краще ти посмієшся з нього, ніж він із тебе! Але якщо, навпаки, ти потрапиш у нужду, то позичай рівно стільки, скільки тобі необхідно, і, крім того, роби таку ж послугу друзям, а потім старайся відповідати за свої борги, переносити без жалю втрати, а також отримувати назад дане в борг, не вагаючись і без принизливої суперечки. Бо не тільки боржник, який виконує

свої зобов'язання, а й кредитор, який одержує назад своє майно без суперечки, доводить тим самим, що він порядна людина, що має почуття честі. Не проси вдруге у того, хто вже раз відмовив тобі, й не змушуй також просити себе; завжди пам'ятай, що твоє добре ім'я пов'язується зі сплатою боргів, або, вірніше, навіть не розмірковуй про це. Не думай ні про що, крім того, що тобі за всяку ціну стільки-то потрібно повернути. Але якщо хтось не зможе дотримати даної тобі обіцянки, не поспішай погано судити про нього, а віддай його суду часу. Можливо, ти ще колись будеш задоволений, що він послужив тобі скарбничкою. По тому, як ти виконуєш свої зобов'язання і як вимагаєш їх виконання від інших, вимірюючи при цьому наявні в тобі самому сили, буде видно, чого ти вартий. Ти по-людськи відчуєш, що значить залежність нашого існування, і зумієш розпорядитися незалежним багатством благороднішим чином, ніж той, хто нічого не дає сам і нікому не хоче бути боржником. Якщо ж ти опинишся в біді й тобі буде потрібен якийсь зразок ідеального боржника, згадай іспанця Сіда, який поставив перед євреями ящик, наповнений піском, і сказав, що в ньому чисте срібло! Його слово коштувало, щоправда, чистого срібла, і все ж як було б прикро, коли б хто-небудь, із цікавості або недовіри, відкрив ящик до призначеного терміну! Але все-таки це був той самий Сід, який, уже німим трупом, схопився за меч, коли єврей хотів смикнути його за бороду».

Ці гучні слова, якими мені довелося замінити поради мудрого батька, все ж так сильно розбурхали мою совість, що я вирішив знайти вихід у якому-небудь заробітку. Без довгого зволікання взявся я за невеликий пейзажний малюнок, продати який мені здавалося не зовсім безнадійним. За основу я взяв ескіз, зроблений мною ще на батьківщині. Він являв собою краєвид викорчуваного лісу в горах. Залишені по краях дуби піднімалися по схилу хребта і знову спускалися вниз, у долину, вздовж пінистого лісового струмка, подібно до ходи велетнів, які збираються внизу, щоб тримати раду. Закінчивши малюнок, я відчув потребу дізнатися думку товариша по мистецтву, аби не упустити нічого, що було необхідно для успіху, бо з кожним штрихом серйозність мого завдання ставала мені все яснішою.

На щастя, я зустрів у ці дні художника-пейзажиста, що перебував у розквіті слави, його кілька разів я бачив у товаристві Еріксона і з яким підтримував приятельські відносини. Ця людина мала впевнену й ефектну техніку; він, так би мовити, не робив жодного мазка більше або менше, ніж потрібно, і кожен із них виблискував нездоланною силою, тому на його картини був усюди попит, і він ішов назустріч цим бажанням так старанно, що вже відчував нестачу в сюжетах і створював картин більше, ніж у нього було в запасі ідей. Він часто повторювався і часом відчував труднощі, коли треба було написати хмари і який-небудь куточок природи, – всі можливі варіанти він уже використав одного разу або навіть по кілька разів, хоча йому не було ще й сорока років. У нього була огрядна дружина і купа дітей, яких потрібно було прогодувати, і позаяк він у пошуках заробітку потрапив у щасливу смугу, то тепер прагнув забезпечити собі заможне існування. «Якщо хочеш забезпечити свою старість, – зазвичай говорив він, – треба подумати про це в молодості». До того ж, мовляв, нестерпно бачити своїх дітей у бідності; тому кожен мусить захистити дітей від злиднів і разом із тим вплинути на них таким чином, щоб і вони згодом подумали про своїх дітей. Так усе йшло благополучно своєю чергою завдяки рішучому застосуванню одного разу встановленого принципу.

Він запитав мене, чим я займаюсь, і я скористався цією обставиною, щоб отримати у нього пораду. Він охоче відвідав мене і не без подиву глянув на мою роботу, особливо на той начерк з природи, який послужив їй основою. Дерева, залишки колишнього, нині викорчуваного лісу, мали своєрідний, але надзвичайно мальовничий вигляд, який не часто зустрінеш, і їх розташування на схилі хребта було не менш оригінальним. Імовірно, відтоді й ці дуби були зрубані, так що навряд чи іншому художнику вдалося сфотографувати цей краєвид, і, таким чином, сам сюжет мого етюд з природи та розпочатої картини навіть без усякої заслуги з мого боку здавався цінним і рідкісним. Ця обставина, мабуть, і спонукала досвідченого пейзажиста жваво зацікавитися моїм начерком. Спершу він на словах критикував малюнок і, вбачаючи в

ньому багато зайвого, що заважало задуму, радив це зайве прибрати і виділити істотне. Потім, спонукуваний стрімким прагненням, він схопив олівець та папір і, продовжуючи розмовляти, своєю впевненою рукою надав висловленій думці настільки наочне здійснення, що не минуло й півгодини, як був готовий майстерний начерк, який зайняв би не останнє місце в будь-якій колекції хороших малюнків. Щоправда, я спостерігав із таємним жалем, як зникала то одна, то інша подробиця, що мала для мене глибокий зміст або символічне значення, – я б сам нею не пожертвував, але разом з тим із задоволенням відзначив, що якраз завдяки цьому більш опукло і яскраво виступило інше, та й написати всю картину тепер було набагато легше. Я радів, що в добрий час зустрів цю людину, і вже заздалегідь був радий майбутній роботі. Тепер потрібно було зробити новий начерк, оскільки художник, закінчивши своє повчання, склав аркуш зі своїм малюнком і, спокійно поклавши його в кишеню, привітно попрощався, залишивши мене сповненим вдячним почуттям.

Продовжуючи роботу над картиною, я щосили намагався і старанно, наскільки вмів, дотримувався порад майстра. Щоправда, мені вже потім здалося, що в композиції ніби занадто багато відкинуто і це не вигідно для моїх скромних фарб, тим більше що тепер, коли картина вже по-справжньому наближалася до кінця, мені не вистачало основних навичок. Усе ж через декілька тижнів я глянув не без задоволення на плоди своїх зусиль; я замовив просту раму, без усякої позолоти, – вона мала підкреслити серйозність художнього задуму, що не прагне до прикрашання, і до того ж вона відповідала моєму становищу, – і послав картину на виставку, де щотижня вивішувалися нові твори, призначені для продажу.

Отже, настав той день, про який я з такою впевненістю говорив перед опікунською радою, прийшов початок самостійного заробітку. Коли я наступної неділі ввійшов до зали, де тіснився святковий натовп, мені чітко згадалися ті горді слова, але тепер я вже відчував деяку боязкість – занадто багато чого залежало від цієї виставки. Ще здалеку вгледів я мою непримітну картину, але не наважувався підійти ближче, – я раптом відчув себе бідною дитиною, яка, змайструвавши з клаптика вати і декількох ниток мішури баранчика для різдвяного базару, поставила його чотирма негнучкими ніжками на камінь і боязко чекає, щоб хто-небудь із сотень перехожих кинув на нього погляд. Це була не зарозумілість, а радше очікування щасливого випадку, яке могло б принести мені прихильного покупця для мого різдвяного баранчика.

Однак навіть про такий щасливий випадок не могло бути й мови; ледь я зайшов до наступної зали, як побачив на стіні мій ландшафт, виставлений моїм порадником, він сявав усіма барвами його майстерності; ціна однієї тільки рами набагато перевищувала ту скромну ціну, яку я наважився запитати за свою картину. Приєднаний до неї аркуш сповіщав про продаж вдалого твору, що вже відбувся.

Гурт художників розмовляв, стоячи перед картиною.

– Звідки він узяв такий чудовий сюжет? – сказав один. – У нього вже давно не з'являлося нічого нового!

– Там, у тій залі, – сказав інший, щойно підійшовши до співрозмовників, – висить точно такий же ландшафт, очевидно роботи якогось новачка, який навіть до пуття не вмів ні ґрунтувати полотно, ні лесувати.

– Значить, він украв у того, от шахрай! – засміялись інші й вирушили подивитися на мою злочасну картину. Я ж зупинився перед роботою, що перемогла мене, і, зітхаючи, подумав: «Чия відвага, того й перемога!» Але коли я почав уважно розглядати картину, мені здалося, що всі ті зміни, які вніс художник, хоча і відповідають його майстерній техніці, для моєї стриманої манери були б, мабуть, шкідливі.

Оскільки я не володів блиском його багаті палітри, то глибока змістовність мого першого начерку, свіжа безпосередність сприйняття багаті природи з її достатком образів і форм – усе це стало б відомим відшкодуванням для цінителя мистецтва.

Коли, збираючись додому, я затримався на мить перед моєю самотньою картиною, я переконався, що поради майстра не зробили її кращою, але, навпаки, мовби збіднили її зміст; це доказ того, що і в таких випадках нічого зяблику вчитись у дрозда.

За існуючими правилами, я мав тримати картину на виставці вісім днів, і за цей час жодна душа не запитала про її ціну. Потім я її забрав і до пори до часу притулив до стіни. Зробивши це, я вирушив у сусідню комірчину, що слугувала мені спальнею, і всівся на свою дорожню скриню; це ввійшло у мене в звичку, коли мені доводилось обмірковувати що-небудь важливе, – скриня була ніби частиною рідного дому. Так завершилася моя перша спроба самостійно заробити собі на шматок хліба.

«Що ж таке заробіток і що таке робота? – запитав я себе. – Одному варто тільки побажати, і щасливий випадок легко принесе йому багатий дохід, інший трудиться з невпинною, неослабною ретельністю – і це схоже на справжню роботу, але позбавлене внутрішньої правди, необхідної мети, ідеї. Тут називається роботою, винагороджується та зводиться в чесноту те, що там вважається неробством, безглуздістю та навіженством. Тут приносить користь і дохід щось позбавлене щирості, а там щось істинне та природне ніякої користі, ніякого доходу не приносить. Зрештою випадок завжди є королем, який висвячує нас у лицарі. Який-небудь спекулянт придумує *Revalenta arabica* (так він це називає), працюючи потім із обережністю й терпінням; справа набуває неймовірних розмірів і блискуче досягає успіху; тисячі людей починають рухатися, навіть сотні тисяч, заробляють мільйони на цій справі, хоча всяке повторює: «Це обдурювання!» Втім, обдурюванням і обманом зазвичай називають такі справи, від яких чекають прибутку без праці та зусиль. Але ніхто ж не скаже, що виготовлення *Revalenta* не варте ніякої праці; немає сумнівів, що тут панують порядок і працьовитість, старанність і завбачливість, як у будь-якому поважному торговому домі або державному підприємстві; породжена випадковою думкою спекулянта, виникла велика діяльність, почалася справжня праця.

Доставка суміші, виготовлення банок, упаковка та розсилка займають безліч робітників; велика кількість людей також зайнята старанною організацією широкомовної реклами. Немає жодного міста на будь-якому континенті, де б складачі й друкарі не годувалися рекламними оголошеннями, немає жодного села, де б який-небудь перекупник не наживав на цьому хоча б децицю. І всі побори стікаються тисячами струмочків у сотні банкірських будинків і направляються далі поважними бухгалтерами та небагатослівними касирами творцям великої ідеї. А в конторі своїй із важливим виглядом сидять автори, занурені в глибокодумну діяльність; бо їм належить не тільки здійснювати щоденне спостереження та керівництво підприємством – їм треба вивчати і торговельну політику, щоб прокласти нові шляхи для мелених бобів, щоб захистити їх від загрози конкуренції то в одній, то в іншій частині земної кулі.

Але не завжди в цих приміщеннях панує глибока тиша ділового дня, непорушна суворість порядку; бувають дні, присвячені відпочинку, задоволенням, моральній винагороді, – вони приємно порушують трудове священнодійство. Довіра співгромадян вшанувала голову дому посадою міського радника, і відбувається частування всіх підопічних, яке личить випадку. Або святкується весілля старшої дочки, урочистий день для всіх, кого це стосується, бо укладений цілком гідний союз із одним з найвизначніших родин міста; і з того і з іншого боку стан настільки пропорційно зважено, що будь-яке порушення подружнього щастя є абсолютно немислимим. Уже напередодні в дім привезли цілий ліс пальм і миртових дерев, уже розвішано гірлянди квітів; уранці вулиця заповнюється цікавими, натовп шанобливо розступається перед екіпажами, що нескінченною низкою підїжджають, відїжджають і знову повертаються, поки грім фанфар не повів початок святкової трапези. Але незабаром настає врочи-ста тиша – це весільний батько піднімає келих і зі зворушливою скромністю, щоб не кидати виклик долі, описує свій життєвий шлях і відплачує подяку провидінню, яке піднесло його, недостойного, так високо, що він тепер в усіх на виду. З простим мандрівничим костюмом, який іще донині зберігається в покинутій комірчині, прийшов він колись у це достойне місто і

поступово, крок за кроком, але з невтомною наполегливістю йшов шляхом боротьби, долаючи нужду й турботи, часом мало не втрачаючи мужність; однак, ідучи об руку з доблесною дружиною, матір'ю його дітей, він знову підводив голову і спрямовував свій погляд на ту єдину велику мету, яка була перед ним. Довгими самотніми ночами він мучився творчими задумками, плоди яких тепер облагодіяли цілий світ, а заодно винагородили його чесні прагнення, принесли йому скромний добробут і т. д.

Щось подібне до *Revalenta arabica* відбувається і в багатьох інших речах, із тією різницею, що це не завжди бувають невинні мелені боби. Але скрізь ми бачимо таке ж загадкове поєднання праці та обману, внутрішньої порожнечі й зовнішнього успіху, нісенітниць та мудрої діяльності, доти, поки осінній вітер часу не розвіє всього цього, залишивши на чистому полі тут – залишки статків, там – занепалий торговий дім, спадкоємці якого не можуть уже або не бажають сказати, як його було засновано.

Якщо ж я захочу, – розмірковував я далі, – навести приклад діяльного, багатого на праці й одночасно істинного та розумного життя, то це життєвий шлях і діяльність Фрідріха Шиллера. Він, вирвавшись із того середовища, яке призначали для нього його сім'я й можновладний герцог, кинувши все, що, на їх думку, мало його ошчасливити, з ранніх років став на власні ноги, роблячи лише те, що йому здавалося необхідним; він використовував історію про розбійників, дику, що перехльостувала всі межі благопристойності й моральності, щоб вирватися на простір і світло, та, ледь досягнувши цього, він, безперестанку спонукуваний внутрішнім почуттям, облагороджувався, і життя його було не чим іншим, як вираженням його внутрішньої сутності, вічною кристалізацією ідеалу, закладеного в ньому самому і в душі часу. І цей працьовитий спосіб життя дав йому зрештою все, що особисто йому було потрібно. Він був – хай буде дозволено так висловитися – вчений домосід, а тому і не прагнув стати багатю і блискучю світською людиною. Дозволивши невелике відхилення від своєї фізичної та духовної сутності, відхилення, яке не було б «шиллерівським», він міг би стати ним. Але тільки після його смерті, можна сказати, його чесне, ясне і щире життя, сповнене працею, стало робити свій вплив. Навіть якщо не брати до уваги всієї його духовної спадщини, не можна не дивуватися викликаного ним реального руху, чисто матеріальної користі, яку він приніс завдяки відданому служінню своїм ідеалам.

Усюди, де звучить німецька мова, відомі його твори: у містах рідко знайдеш такий дім, де не красувалися б на полицях томи його творів, та й у селі, принаймні у двох-трьох оселях, знайдуться вони. І чим дужче поширюється культура серед усієї нації, тим більше вони будуть множитись і, зрештою, проникнуть у найбіднішу хатину. Сотні жадібних до наживи людей вичікують тільки, коли скінчиться термін привілеїв спадкоємців, аби почати розповсюдження плодів благородної життєвої праці Шиллера в такій же кількості й так само дешево, як поширюється Біблія, і популярність його праць, яка зросла в першій половині століття, ймовірно, зросте вдвічі у другій його половині. Яка безліч фабрикантів паперу, друкарів, продавців, службовців, розсильних, чинбарів, палітурників запрацювало і заробить собі на прожиток! Рух це – протилежність поширенню *Revalenta arabica*, і все ж він лише груба оболонка, яка містить солодке зерно неминущого національного багатства.

То було гармонійне, цілісне існування: життя та мислення, праця та дух зливалися воедино. Але трапляється, що обидві сторони життя, так само наповнені чесною працею та безтурботністю, ведуть нарізне існування – так буває, коли людина з дня на день вершить свою скромну, непомітну справу, щоб забезпечити собі спокійну можливість вільного мислення. Так, Спіноза шліфував лінзи. Але вже у Руссо, який переписував ноти, це співвідношення вкрай спотворювалося – він не шукав у цьому занятті спокою або миру, але скоріше терзав себе та інших, хоч де б він був, хоч що б він робив.

Як же бути? Де визначені закони праці та гідність заробітку й де вони зіштовхуються одне з одним?»

Так я розвивав свої думки про речі, в яких у мене поки не було ніякого вибору, – адже потреба та життєва необхідність уперше стали переді мною на весь зріст. Це нарешті стало мені ясно; я згадав того павука, який заново відновлював свою розірвану сітку, і сказав собі, підвівшись: «Нічого не поробиш, треба починати спочатку!» Я озирнувся, шукаючи серед свого скарбу які-небудь предмети, що їх можна було б, мальовничо розташувачи, використовувати для невибагливих невеликих картинок. Мені раптово спало на думку зайнятися справою, що її, як я вважав, можна в будь-яку хвилину кинути. Ні, не тим прикрашальним живописом, яким займався художник, що викрав у мене сюжет (та я й не міг би з ним упоратись), але більш низьким рівнем мистецтва, де починається блиск розмальованих чайних таць і шкатулок. Щоправда, я не збирався впасти так низько, але все ж я думав, що мені доведеться рахуватися з невіглаством і грубим ринковим смаком натовпу та користуватися дешевими ефектами. Але хоч як завзято, як судорожно шукав я в своїх теках, мені було шкода всього, що потрапляло під руку, кожного аркуша з ескізом, кожного маленького начерку, і мені нічого не хотілося приносити в жертву. Якщо я не бажав сам губити свої колишні пройняті радістю творчості роботи, я мусив упасти ще нижче і винайти щось нове, де вже нічого було втрачати.

Поки я так міркував, мій намір постав переді мною в найневигіднішому світлі; журно опустив я аркуш із малюнком, який тримав у руці, і знову сів на свою дорожню скриню. Невже таким буде результат довгих років навчання, невже цим завершаться такі великі сподівання, такі самовпевнені промови? Невже я сам закрию собі шлях до образотворчих мистецтв і безславно зникну в мороці, де животіють бідняки, що займаються бездарною мазаниною? Я не подумав навіть про те, що збирався було виступити з серйозною роботою, але злодійкуватий ремісник украв у мене мій успіх; я шукав лише вразливе місце в собі самому, позаяк був занадто самовпевнений, аби вважати себе невдахою, і скінчив тим, що, не внісши ясності, зітхнувши, дозволив собі відстрочку рішення, яку вже неодноразово давав собі й раніше, але не зумів використати, коли справа була в досягненні найближчої необхідної мети.

Так сидів я, знову опустивши голову на руки, і думки мої блукали всюди, поки не досягли батьківщини, звідки вони мені принесли нові турботи, – мені почало здаватися, що матінка здогадується про мої клопоти й турбується про мене. Зазвичай я писав їй регулярно, в комічному дусі описуючи незнайомі вдачі та звичаї, які мені доводилося спостерігати, вплітаючи в свою розповідь анекдоти й жарти, щоб розвеселити її здалеку, а також, мабуть, аби похвалитися своєю веселістю. Вона відповідала мені сумлінними повідомленнями про домашні справи й у відповідь на мої жартівливі оповіді описувала весілля чи похорон, розорення однієї сім'ї й підозрілі успіхи іншої. Так я дізнався про смерть дядька і про те, що діти його розсіялися по світу, розбрелися по курних дорогах війни, тягнучи за собою візки з дітьми, подібно до євреїв у пустелі. Проте з якогось часу листи мої стали рідші та коротші; здавалося, матінка боїться питати про причину мого мовчання, і я був їй вдячний, позаяк не міг до пуття відповісти. Вже кілька місяців я зовсім не писав, і вона теж замовкла. І ось, коли я сидів у тиші моєї кімнати, почувся легкий стукіт у двері, й увійшов хлопчик, несучи в руках лист, надісланий моєю матір'ю, як це було видно з почерку та печатки.

Вона не могла більше переносити невідомість, або, вірніше, страх, що зі мною щось скоїлося, боялась, що не все йде, як хотілося; вона бажала знати мої обставини і наміри на майбутнє, турбувалася, що я наробив боргів, – адже вона не знала, заробляю я щось чи ні, а маленьку спадщину було давно витрачено. На випадки потреби, писала вона, у неї є деякі заощадження, і я зможу ними скористатись, якщо тільки відверто напишу їй про все.

Хлопчик, який приніс листа, не встиг іще піти, – так швидко я пробіг його очима; колись ця дитина мені послужила натурщиком для мого маленького Ісуса в тому християнсько-міфологічному або геологічному пейзажі, я вивчав на ньому необхідні пропорції. Тепер, перебираючи свої речі, я випадково вийняв цю картину і поклав її зверху, а хлопчик опинився поруч із нею і, вказуючи пальцем на божественне дитя, мовив: «Це я!» Завдяки такому зворушливому

збігу, пригода ця могла здатись якимось дивом, – маленький носій доброї вістки постав ніби посланцем самого божественного провидіння, і хоча я не вірив у дива, навіть у вигляді такого доброго жарту Всевишнього, мені надзвичайно сподобалася ця маленька пригода, і материнський лист мене подвійно втішив. Так уже сталося, що той же персонаж, якого я помістив у своїй картині з метою надати їй відтінок глибокодумної іронії, тепер утрутився в мої справи, внісши в них щось від благочестивої притчі, облагородивши їх невиразним натяком на вічність.

Усе здавалося тепер благополучним і виконання всіх сподівань знову можливим, навіть досить імовірним; я ні на хвилину не похитнувся, чи прийняти запропоновану мені жертву, й відповів матінці трохи зніяковіло, але відверто й навіть весело. При цьому я не забув повідомити їй про мої дивні університетські заняття, які в сьогоднішні, щоправда, відволікали мене від мого основного завдання, але в майбутньому мали принести певну користь, і, зрештою, я знову досяг мису добрих надій та обіцянок.

Коли матінка отримала цього листа і прочитала його, вона замкнула двері, відімкнула свій старий письмовий стіл і з надір його шухляд уперше витягла на світ заощаджені скарби. Вона склала талери в стовпчики, загорнула їх кілька разів у цупкий папір, зав'язала незграбний пакет мотузкою і накапала на нього з усіх боків сургучем; вона припечатала все це абсолютно не по-діловому, та й узагалі вона старалася даремно – він був досить міцно запакований. Але так їй здавалося надійніше. Потім вона поклала важкий пакет у свою сумочку і швидко попрямувала манівцями на пошту; вона нікого не хотіла зустріти, позаяк не збиралася говорити, куди несе гроші, якби її хтось про це запитав. Насилу тремтячими руками вона вивільнила важкий згорток із шовкового мішечка, простягнула його у вікно і з почуттям полегшення випустила з рук. Чиновник подивився на адресу, потім на відправника, зробив усі необхідні процедури, видав квитанцію, і вона, не оглядаючись, пішла, ніби не віддавала гроші, а, навпаки, відняла їх у когось. Ліва рука, на якій вона несла цей тягар, втомилася й отерпла, і вона поверталася додому дещо схвильована, мовчазно пробираючись крізь натовп байдужих людей, які не здатні дати своїм дітям жодного гульдена, щоб не похвастати цим, не пошуміти або не побідкатися, не поплакатися з такого приводу. Коли мій дядько був живий і ще проповідував, він одного разу сказав: «Бог добре знає, які люди тихі та скромні, а які ні, й він любить час від часу обмежити останніх, а їм, звичайно, невтямки, звідки це йде. Мені здається, що його це навіть тішить!»

Повернувшись додому, матінка знайшла кришку столу ще відкинутою, шухляди, тепер уже порожні, були ще висунуті; вона замкнула їх і попутно висунуло ту, де в маленькій чашечці лежала для її повсякденних витрат купка монет, яка немов говорила, що вже немає більше вибору між достатком і злиднями і що тепер навіть при всьому бажанні стара не може нічого собі дозволити. Але вона про це не думала, та це й не мало для неї ніякого значення. Вона замкнула й цю шухляду, сховала письмове приладдя і сургуч, зачинила бюро на ключ і, щоб відпочити, опустилася на свій старий табурет – пряма, як сосонка.

Мене при цьому не було, але завдяки знанню її звичок я чітко бачу її такою ще й тепер – подібно до того як знавець старовини за деякими прикметами та відправними точками відновлює загальний вигляд зруйнованого пам'ятника.

Розділ четвертий удо з флейтою

Пакет із грошима приніс не хазяйський синочок, як того листа, – його мені доставив до кімнати сам листоноша. Неквапливі солідні кроки по сходах, яких так давно не було чути, підняли дух у моїх господарів, які обдаровували мене своєю непорушною довірою; з почуттям удячності взяли вони досить велику суму боргу, що набіг, після того як я не без зусиль звільнив гроші від багатьох паперів і мотузок і швидко пробіг прикладеного листа, продиктованого матінці її невсипущою турботою про мене.

Із задоволеною усмішкою розписалися в отриманні боргу і кравець, і швець, й інші поставальники, виявляючи готовність до подальших послуг. Мене все це так утішило, наче це був мій власний заробіток і я сам роздобув ці кошти для сплати боргів. Я майже шкодував, що більше нічого було оплачувати і що ця пишність так скоро добігла кінця; але мій запал швидко вщух, коли я того ж дня почав оддавати добрим знайомим те, що брав у них у борг готівкою, і при цьому побачив, із якою цілковитою байдужістю вони брали гроші. Я зрозумів, що в їх очах я не вчинив нічого особливого, і сховав своє самовдоволення в кишеню. Все ж у мене стало легко на душі; я сприйняв платоспроможність моєї матері до певної міри як свою власну і ввечері відсвяткував скромну перемогу звільнення, витративши на це, одначе, таку суму, на яку матінка моя могла б існувати тижнів два. Разом з приятелями я навіть співав, і набагато веселіше, ніж це траплялося за останній час, співав пісню, сповнену презирством до мирських турбот, ніби для мене минули всі біди на світі.

Але вже на ранок, побачивши купку талерів, яка залишилася від усього мого багатства, я знову зрозумів, що у кожної мотузочки є кінчик. Тепер, коли я уважніше все обчислив і підрахував залишок, розірвавши вже розпочату купку і звільнивши її від паперу, з'ясувалося, що я можу прожити на це не більше трьох місяців. Я вельми здивувався, як швидко повернулася до мене моя турбота, і навіть насамкінець припустив, що вона і не відходила зовсім, як розумна їжачиха, що за часів змагання в бігу з зайцем спокійно сиділа, сховавшись у борозні, та кричала: «А я вже тут!»

Тому я не зволікав і зробив пошуки нового заробітку; по зрілому міркуванні я, як мені здавалося, мудро обрав уторовану доріжку і почав писати два невеликі пейзажі без претензії на оригінальність стилю або фантазію, але, навпаки, з ретельним урахуванням смаків публіки, причому все ж клав щоразу в основу картини відібрані мною правдиві види природи та не перетворював силоміць красу в незграбність і витончені обриси в безформність. Я вірив, що досягну цим шляхом удачі, але в той же час усе, чого я прагнув і чим я хотів сподобатися, перетворювалось у моєму виконанні лише на скромний, чистенький малюнок, а вся картина набувала знову підозрілого нальоту якогось художнього стилю. Цим я знову ж досягав своєї мети, – адже ті ж люди, які, кажучи про справи повсякденного життя, люблять вживати гучні слова та пишномовні вислови, відразу ж морщать ніс, якщо почують у мистецтві що-небудь схоже на художній стиль або своєрідну форму.

Чимало ретельності й уваги віддавав я цій роботі, але мене турбували невгамовний плин часу і щоденне зменшення моєї грошової наявності; всі мої помисли були пронизані тривогою та сподіванням. Про цей короткий період я згадую як про спокійний, мирний відрізок життєвого шляху, рівномірно наповнений скромними бажаннями, сумлінною працею та втішним очікуванням невідомого успіху. Якщо при такому становищі є ще шматок хліба, а думки про майбутні потреби підстєбують душевні сили, то так можна пробути і до кінця життя. Але розумієш це лише тоді, коли надії зломлені й тобі залишається тільки мріяти про повернення колишніх часів, що обіцяли якесь туманне майбутнє.

Як тільки я закінчив обидві парні картини, скінчилося моє спокійне життя – знову мені потрібно було їх прилаштувати. Після того злочасного плагіату я не міг зважитися віддати їх знову на відкриту виставку, що, звичайно, було ознакою дилетантизму та недосвідченості; повноцінний талант легко забуває такі речі, його не турбує купка наслідувачів, які сваряться про право власності на його ідеї та відкриття.

Отже, я вирушив до відомого торговця, що панував на всіх аукціонах і придбавав художні колекції, а також і нові картини, якщо вони удостоювалися милостивої уваги його клієнтів – знавців мистецтва або пробуджували в ньому жадобу наживи будь-якою іншою загадковою перевагою. Він мав красивий будинок, перший поверх якого був наповнений так званими старими майстрами, та й новими картинами; багато з них виставлялись у вікнах, але ніколи він не брав речей, підписаних невідомим ім'ям. Не знаю, було це деяким кокетством чи боязкістю, але я спершу пішов туди без моїх картин, маючи намір запропонувати їх торговцю у формі питання про те, чи мені принести йому свої твори, чи він сам прийде поглянути на них. Моя поява залишилася зовсім непоміченою, – власник магазину стояв із купкою відвідувачів і знавців перед невеликою рамкою: вони, зсунувши голови, розглядали укладене в ній полотно крізь лупу, в той час як сам господар розводився про цю рідкісну річ. Потім він, із лупою в руках, повів увесь гурт у сусідню кімнату, щоб показати їм іще щось у такому ж дусі й, порівнюючи обидві картини, вести далі свої міркування, а я на деякий час залишився на самоті. Нарешті відвідувачі, вже всі врозбрід, повернулися, жваво продовжуючи розмову; вони мовби обговорювали якусь рятівну істину, яку збиралися проголосити; очевидно, мова не йшла про комерційні справи, – це скоріше за все була одна з тих конференцій любителів живопису, які мають звичай збирати такі торговці картинами, щоб надати своїй гонитві за наживою деякого нальоту наукового інтересу. Тепер власник магазину помітив мою присутність і запитав, що мені треба.

Я досить збентежено виклав свою справу, відчуючи, що прошу про те, у чому жодна людина не зобов'язана мені йти назустріч, і ледь я висловив своє бажання, як торговець, не запитавши навіть, хто я такий, коротко і сухо відповів мені, що моїх речей не купить, після чого він відвернувся.

Цим він дав зрозуміти, що розмову закінчено, і в мене не залишалось більше приводу затриматися тут хоча б на хвилину; через чверть години я був уже знову вдома біля моїх двох картинок.

Я цього дня більше нічого не робив, пригнічений якимось тривожним почуттям досади та клопотаності. Я ніяк не міг примиритися з тим, що поведінка цього торговця нічим не відрізнялася від поведінки інших людей, які відганяють від себе все, що не відповідає їх власним бажанням, і намагаються убезпечити себе вічнозеленою огорожею негативних відповідей, обмежуючись лише тим, що для їх же власної користі таки проникає крізь цю огорожу.

Наступного дня я знову пустився в дорогу, але розсудливо загорнув обидві картини в хустку і захопив їх із собою, щоб принаймні їх показати. Я попрямував до торговця нижчого рангом, у якого торгові обороти були значно менші, ніж у попереднього, хоча він умів краще розбиратися в предметах мистецтва і навіть сам чистив їх, реставрував і вкривав лаком. Я знайшов його в напівтемному приміщенні, серед горщиків і банок, за лагодженням старого розмальованого полотна, на якому він латав діри. Він уважно вислухав мене, сам поставив мої пейзажі в найбільш вигідне освітлення, а потім, витерши руки об фартух і зсунувши оксамитову шапочку, яка прикривала його лисину, на лоб, підпер руками боки і сказав відразу ж, не довго думаючи:

– Це речі непогані, але вони списані зі старих гравюр, і навіть із хороших гравюр!

Я був здивований і засмучений.

– Ні, – відповів я, – ці дерева я сам малював з природи, і вони, ймовірно, стоять іще й досі, та й усе інше існує насправді таке, яким воно показане тут, тільки, може, більш розкидане!

– У такому разі мені ці картини тим більше не потрібні! – заперечив він, одвернувшись від пейзажів і знову зсунувши ярмулку, – не можна брати у природі такі сюжети, які мають вигляд старих гравюр! Потрібно крокувати в ногу з життям і відчувати дух часу!

Так однією-єдиною фразою було вирішено всі питання стилю. Я знову загорнув свої картини і, йдучи, кинув сумний погляд на зібрання грубо намальованих дрібниць, які вкривали стіни, тому що вважалися речами сучасними, або, вірніше, такими, що передрікали майбутнє; це були роботи невдах, які не вміли поводитися з пензлем; вони задешево і навмання творили те, що згодом виступало у світ, вимагаючи собі місця. У мене був вельми жалюгідний вигляд, коли я опинився на вулиці, але з гордістю збіднілого ідальго я повернувся спиною до крамниці та продовжував свій шлях. Не наважуючись іще повернутися додому, я блукав нескінченними вулицями й опинився зрештою перед крамницею якогось єврея, що, будучи кравцем, у той же час торгував новим одягом і новими картинами. У нього вдягалися багато художників, і завдяки цьому він був змушений іноді замість плати отримувати картину, а іноді брав таку в заставу; поступово він став власником невеликої картинної галереї та уклав уже не одну вигідну угоду, купивши роботи молодих художників-злидарів, які згодом славились, або, сам того не знаючи, випадково отримавши від нетямущих людей цінну річ. Я заглянув у вікно його торгового приміщення, де було виставлено картини, і позаяк мене привабили ретельний порядок і чистота, що панували там, то я увійшов, аби зробити і йому свою пропозицію. Торговець негайно ж погодився подивитися мої полотна та, оглядаючи мене з неприхованою цікавістю, запитав, що, де і як, і, нарешті, поставив мені питання, чи дійсно я – автор цих речей і чи добре вони написані. Це був зовсім не такі наївні питання, як могло здатися на перший погляд, оскільки він у той же час уважно вдивлявся в мене, щоб прочитати на моєму обличчі ступінь справедливої або марнославної зарозумілості; так він розглядав і чоловіка, що приносив йому золотий перстень, питаючи, чи справжній він, в останньому випадку він і сам добре бачив, чи золото це, і своїм питанням хотів лише дізнатися, з ким має справу; навпаки, в моєму випадку він одразу ж зрозумів, що я за людина, а спостерігаючи за моєю поведінкою, хотів дізнатись, як поставитися до предмета продажу. Я, вагаючись, відповів, що намагався зробити ці речі так добре, наскільки це було в моїх силах, хоча мені й не личить їх хвалити; що, очевидно, вони не такі вже чудові, інакше я не стояв би з ними тут, але що, в усякому разі, вони коштують тієї скромної ціни, яку я прошу за них. Все це йому начебто сподобалося, він став привітний і балакучий, час від часу поглядаючи на картини – чи то нерішуче, чи то доброзичливо. Я вже почав плекати надію, що зараз щось станеться, але нічого не сталося, крім несподіваної пропозиції взяти картини на комісію, виставити їх у своєму торговому приміщенні та продати якомога вигідніше й розсудливіше. На цьому ми й зійшлися, позаяк на що-небудь більше торговець не погоджувався; але його пропозиція була справедливою і ставлення до мене людяним, він залишив мені надію – і я з більш легким серцем міг повернутися до себе додому, ніж якби я знову приніс назад свої картини.

Отже, шлях заробітку залишився знову закритим для мене, – я немов наткнувся на стіну, де не знаходив ні дверей, ні навіть найменшої лазівки, через яку могла б пролізти кішка. Щоправда, під час цих трьох відвідин я не вимовив і ста слів, але мені й сто перше не могло б допомогти; якби Еріксон був тут, він би продав мої картини, витративши всього лише кілька слів, – він просто увійшов би і сказав: «Що ви роздумуєте? Ви мусите їх узяти!» А Фердинанд Люс змусив би мене виставити їх і, користуючись своїм впливом багатії людини, рекомендував би їх увазі інших багатіїв, і я, як сотні інших, вискочив би на широку дорогу і на ній би залишивсь. Але обоє друзів самі відійшли від мистецтва; я навіть не знав, де вони живуть; здавалося, що вони – десь в іншому світі й що здалеку вони закликають інших: «Облиште і ви цю жалюгідну суєту!»

У мене не було інших так званих корисних знайомств у світі художників, я зустрічався майже виключно зі студентами та початківцями вченими і як товариський вільний слухач

переймав їх слівця та спосіб життя. Поступово набуваючи нових звичок, я спершу втратив зовнішній, а тим більше і внутрішній вигляд адепта мистецтва. У той час як власне рішення та почуття обов'язку приковували мене до матеріальної творчості, дух мій звикав до внутрішньої зосередженості; повільне, майже не одухотворене більше сподіванням утілення однієї якої-небудь думки в рукотворних речах здавалося непотрібним зусиллям, коли в цей же час, на крилах невидимих слів, повз мене проносилися тисячі образів. Це хибне відчуття опановувало мене тим сильніше, що моя участь у наукових заняттях обмежувалася лише читанням і слуханням, придбанням знань і насолодою ними, і я не був на ділі знайомий із муками наукової творчості. Отже, я повертався, подібно до тіні, яка завдяки двом різним джерелам світла отримує подвійні обриси і центр якої неясний і розпливчастий.

У такому душевному стані я, витративши свій останній талер, знову опинився в залежному становищі боржника. Цього разу мені було ще важче починати все заново, позаяк це було сумним повторенням, але далі все йшло само собою, як у важкому сні, поки знову не справдилися терміни та не прийшло пробудження разом із гіркою необхідністю сплати боргів і подальшого існування.

Тепер нарешті я зважився ще раз звернутися за допомогою до матері – бо так уже повелося серед роду людського, що молодість, поки це можливо, шукає в скрутну хвилину притулку в старості. Молодість, яка усвідомлює свої щирі наміри та добру волю, зазвичай покладається у своїй загальній довірі на довге життя, забуваючи, що, цілком імовірно, їй доведеться самій справлятися з труднощами життя, і врешті-решт вона, по відношенню і до батьків своїх і до своїх дітей, із сумом переконується в гіркій правді народного прислів'я, що скоріше мати вигодує сімох дітей, ніж семеро дітей прогодують одну матір.

Нові заощадження, які вона, без сумніву, зробила, не могли бути настільки великі, щоб мені вистачило їх на сплату боргів, тому я вирішив ґрунтовно взятися за справу та запропонував їй у листі, де я постарався здаватися веселим і приховав своє справжнє становище, взяти заставну на будинок. Це буде, так я їй писав, безневинний, спокійний борг, який можна буде легко погасити після того, як я завдяки своїй ретельності нарешті знайду своє щастя, і в крайньому разі це буде коштувати нам тільки небагатьох відсотків. Отримавши мій лист, матінка дуже злякалася, – вона нетерпляче чекала мене самого якщо і не успішним удачником, то, в усякому разі, людиною, яка досягла певного достатку. Вона зрозуміла, що всі сподівання знову відсуваються в невідому далечінь. Заощаджень у неї на цей раз було небагато, оскільки їй завдали деякого збитку наші мешканці; достойний майстер із палати мір і ваги згинув унаслідок своїх професійних звичок, винних проб і помер, залишивши після себе борги, а вічно незадоволений чиновник у випадку обурення тим, що до нього завжди ставилися зневажливо, спустошив невелику касу судових зборів і втік до Америки, щоб знайти там більш справедливих начальників. При цьому він заборгував моїй матері квартирну плату за рік, так що мої біди зловісним чином додалися до всіх цих нещасних випадків. До цього ж приєдналася самотність, викликана смертю багатьох близьких; після дядька помер і вчитель, батько Анни, багато інших давніх друзів пішли зі світу, – так же завжди буває: пролітають роки, і з життя одночасно йдуть багато людей, чий термін виповнився. Щоправда, матінка і не радилася б із родичами, якби вони були живі, але все ж самотність посилювала її боязнь, і, щоб зайнятися чим-небудь і відчутти рух життя, вона пішла назустріч моїм бажанням. Незабаром вона відшукала ділка, який обіцяв їй необхідну суму, пустивши при цьому в хід усі можливі застереження, поки матінка безмовно чекала як боязка прохачка. Потім, після отриманих од нього вказівок, вона ще довго оббивала пороги різних контор, поки нарешті їй не вручили вексель, який вона з радістю переслала мені. У своєму листі вона обмежилась описом усіх цих поневірянь, не терзаючи мене настановами та докорами.

Але коли я писав листа, то, боячись запитати занадто багато, в останню хвилину зменшив необхідну мені суму майже наполовину і думав, що зумію вивернутись. Тому грошей, отрима-

них за векселем, ледь виявилось достатньо, щоб сплатити всі мої борги, і якщо я хотів забезпечити себе хоча б на короткий час, я був змушений просити відстрочки у найбільш заможних кредиторів із числа тих, хто дружньо позичив мені грошей. За деякими нерішучими відповідями я зрозумів, що моє прохання виявилось несподіваним, і почуття сорому змусило мене взяти його назад.

Тільки один із кредиторів, бачачи барву збентеження на моєму обличчі, відмовився на час від грошей, хоча і збирався незабаром виїхати. Він дозволив мені повернути свій борг, коли мені це буде зручніше; він, за його словами, міг поки що обійтися без цих грошей і обіцяв мені при нагоді дати про себе знати.

Завдяки його люб'язності я міг спокійно пожити ще кілька тижнів. Але цей випадок пробудив у мені серйозні думки про моє становище та про себе самого, про духовний стан мого «я». Поставивши собі за мету наочно уявити собі свою сутність і становлення самого себе, я, за раптовим бажанням, купив кілька пачок паперу і почав описувати своє колишнє життя та пережиті випробування. Але тільки-но я занурився в цю роботу, як одразу ж начисто забув свої критичні наміри та цілком віддався споглядальним спогадам про все, що колись будило в мені радість чи печаль, всяка турбота про сьогодні зникла, я строчив з ранку до вечора, день за днем, але не як людина, обтяжена турботами, – ні, я писав так, немов сидів у власній альтанці, оточений весняною природою, зі склянкою вина по праву руку і з букетом свіжих польових квітів – по ліву. У тих похмурих сутінках, які давно вже обступили мене, мені починало здаватися, що у мене зовсім не було юності, й ось тепер під моїм пером розгорнулося жваве молоде життя, яке, незважаючи на убогість усього, що було навколо, захопило мене, прикувало мою увагу і сповнювало мене то щасливими, то покаяними почуттями.

Так я дійшов до того моменту, коли рекрутом я стояв у військовому строю і, не маючи можливості рушити з місця, побачив на дорозі прекрасну Юдіф, яка вирушала до Америки. Тут я відклав перо, позаяк усе пережите мною з тієї пори було надто ще животрепетним. Усю цю купу списаних аркушів я негайно відніс до палітурника, щоб одягнути рукопис у зелений коленкор, мій улюблений колір, і потім заховати книгу в стіл. Через кілька днів, перед обідом, я вирушив за нею. Але майстер, очевидно, не зрозумів мене й оправив книгу так витончено і вишукано, як мені й на думку не спадало йому замовляти. Замість перкалю він поклав шовкову матерію, позолотив обріз і приробив металеві застібки. У мене була з собою вся моя готівка; її вистачило б ще на кілька днів життя, тепер я мусив викласти її всю до останнього пфеніга палітурнику, що я, не довго думаючи, і зробив, і замість того, щоб піти пообідати, мені залишалося лише вирушити додому, несучи в руках найнепотрібніший на світі твір. Уперше в житті я не обідав і прекрасно розумів, що тепер настав край як позикам, так і оплаті їх. Через кілька днів ця неприємна подія, звичайно, однаково б настала; все ж вона вразила мене своєю несподіванкою та спокійною, але невблаганною силою. Другу половину дня я провів у себе в кімнаті й, не попоївши, ліг у постіль раніше звичайного. Тут мені раптово пригадалися мудрі застільні промови матінки, коли я ще маленьким хлопчиком вередував за їжею і вона мені говорила, що коли-небудь, можливо, я буду радий хоча б такому обіду. Наступним моїм відчуттям було відчуття поваги перед природним порядком речей, перед тим, як усе складається закономірно: і справді, ніщо не може змусити нас із такою ґрунтовністю усвідомити закони необхідності в житті, як голод: людина голодна тому, що вона нічого не їла, і їй нічого їсти тому, що в неї нічого немає, а немає у неї нічого тому, що вона нічого не заробила. За цими простими та непримітними думками пішли інші роздуми, що впливають із них, і позаяк мені абсолютно нічого було робити і до того ж я не був обтяжений ніякою земною їжею, я знову продумав усе своє життя, незважаючи на книгу на столі, оправлену в зелений шовк, і згадав усі свої гріхи, але голод безпосередньо викликав жалість до самого себе, а тому я і до них відчував м'яку поблажливість.

Із цими думками я спокійно заснув. Прокинувся я в звичайний час, уперше в житті не знаючи, що їстиму. З якогось часу я скасував сніданок, вважаючи його зайвою розкішшю, тепер я був би щасливий отримати його, але господарі не мусили знати, що я голодую, – мені було абсолютно ясно, що в моєму новому становищі найнагальнішою необхідністю була найсуворіша таємниця. До цього часу я залишився сам, майже вся молодь роз'їхалась, і тому не було жодної людини, якій я міг звірити такий надзвичайний факт. Бо той, хто, не будучи жебраком, одного прекрасного дня фактично позбавлений можливості попоїсти, хоча і живе в суспільстві, справляє таке ж враження, як собака, якому прив'язали до хвоста супову ложку. Тому я не міг сидіти спокійно, сховавшись за своїми намальованими на полотнах лісами, і в обідню годину був змушений вийти. На вулиці світило яскраве весняне сонце; люди весело обганяли одне одного, кожне поспішало до свого обіднього столу. Я спокійно проходив повз них, не звертаючи на себе нічиєї уваги, і при цьому зауважив, що мені хочеться не стільки гарного обіду, скільки одного з тих свіжих підсмажених хлібців, які я бачив у вітринах булочних: так зрештою всі бажання і потреби звелися до цього найбільш простого і загального засобу харчування, знову підтверджуючи справедливність стародавнього вислову про хліб повсякденний.

Однак тепер завдання було в тому, щоб, проходячи повз булочну, ні на мить не затримати на ній жадібного погляду і таким чином зберегти перевагу свого духовного єства. Тому, замість того щоб блукати без мети, я швидким кроком вирушив у відчинену картинну галерею, щоб там провести час у спогляданні шедеврів, творці яких теж чимало зазнали у своєму житті. Мені вдалося на кілька годин приборкати природні сили, що терзали мене, і забути про суперечку між ними і мною. Коли музей зачинився, я вийшов із міста і розташувався в гайку, що шумів свіжим листям, на березі річки, де і провів у відносному спокої весь залишок дня дотемна. За два довгі дні я почасти вже звик до мого болісного стану, мене опанувало почуття сумного смирення, і мені здавалося, що ще можна терпіти, аби не було гірше. Я чув, як птахи поступово перестали щебетати і для всього живого настав нічний спокій, лише здалеку долинав веселий шум міста. Раптом поблизу пролунав крик якогось птаха, задушеного куницею або ласкою, тоді я підвівся і вирушив додому.

Майже так само минув і третій день, тільки тепер усе тіло моє відчувало втому, я повільніше переставляв ноги, і навіть мої розкидані думки стали ще менш доладними. Мене опанувала байдужа цікавість, я хотів дізнатися, що ж буде далі, поки нарешті під вечір, коли я сидів у міському саду досить далеко від домівки, відчуття голоду не відновилося з такою силою і так болісно, ніби на мене десь у пустелі напав тигр або рикає лев. Я ясно розумів, що мені загрожує смерть. Але навіть вона в цей час найтяжчого випробування не змусила мене відмовитися від свого рішення – ні до кого не звертатися за допомогою. Я попрямував до себе додому твердо, наскільки це мені вдавалось, і втретє ліг спати, не попоївши; на щастя, мені допомогла думка про те, що моє становище не гірше і не ганебніше становища подорожнього, який заблукав у горах і змушений був прожити там три дні без їжі. Якби не ця втішна думка, мені довелося б провести дуже важку ніч, а тут я принаймні вдосвіта забувся примарним сном і прокинувся лише тоді, коли сонце стояло вже високо в небі. Щоправда, я тепер почувався вкрай змученим та хворим і не знав, що ж діяти.

Тільки тепер мене по-справжньому опанувала туга, я мало не заплакав і згадав про матінку, зовсім як заблукана дитина. І ось, коли я подумав про неї, ту, що подарувала мені життя, мені згадався також її високий покровитель і обер-провіантмейстер, всемілостивий Бог, присутність якого відчував завжди і я, хоча він і не був для мене управителем домашніх справ. А позаяк у християнській релігії ще не було введено безпредметних молитов, то і я, пливучи спокійним морем життя, давно відучився від таких звернень. Та молитва, після якої мені відразу ж зустрівся божевільний Ремер, була на моїй пам'яті останньою.

У цей час крайніх злиднів мої останні життєві сили зібрались і, подібно до городян обложеного міста, чий ватажок упав без сил, почали радитися. Вони вирішили вдатися до надзви-

чайного та давно забутого заходу – звернутися безпосередньо до божественного провидіння. Я уважно прислухався, не заважав їм і раптово помітив, як на сутінковому дні моєї душі зароджується щось схоже на молитву, але я не міг розгледіти, що з цього вийде – чи то рачок, чи то жабень. Нехай вони спробують, дай-то Боже, думав я, мені це, в усякому разі, не зашкодить, це ніколи не приносило зла. І я дозволив цій неждано народженій істоті, створеній із подиху, злетіти без перешкод до неба, не запам'ятавши навіть, який був у неї вигляд.

На кілька хвилин я заплющив очі. «Доведеться все ж підвестися», – сказав я собі й узяв себе в руки. А коли я розплющив очі й озирнувся, то помітив у кутку кімнати, трохи вище підлоги якесь слабке поблискування, наче це був золотий перстень. Блиск був дуже дивний, але і приємний, оскільки, крім нього, ніяких джерел світла в кімнаті не було. Я підвівся, щоб перевірити це явище, і зрозумів, що це блищить металевий клапан моєї флейти, яка вже кілька місяців стояла в кутку без жодного вживання, подібно до забутого ціпка мандрівника. Один-єдиний сонячний промінь, який проник крізь вузьку щілину між запнутими завісами вікна, впав на полірований клапан, але звідки ж сонце, адже вікно виходило на захід, і в цей час дня там сонця не було? Виявилось, що цей промінь відбивається від голки громовідводу, що, як золото, виблискувала на сонці, підносячись над дахом одного з далеких будинків; таким чином промінь відшукав свій шлях до флейти, проникнувши просто крізь щілину завіс. Я підняв флейту і почав її розглядати. «Тобі вона більше не потрібна! – подумав я. – Якщо ти її продаси, то можеш хоч раз попоїсти!» Це осяяння немов з'явилося мені з неба, подібно до того сонячного променя. Я одягнувся, випив велику склянку води, – у ній я не відчував нестачі, – і почав розбирати флейту, ретельно витираючи пил з окремих її частин. Знайшовши трохи олійного лаку, я відтер їх до блиску суконною ганчірочкою і змастив зсередини, щоб інструмент краще звучав, якщо його будуть випробувати, білою маковою олією (мигдальної олії, використовуваної в таких випадках, у мене не було). Потім я розшукав старий футляр, так урочисто вклав у нього флейту, ніби їй були притаманні таємничі чари, і без подальшого зволікання, з такою швидкістю, на яку були тільки здатні мої ослаблі ноги, я вирушив шукати покупця для подруги моєї юності.

Незабаром я в одному з темних провулків наткнувся на непоказну крамничку лахмітника, – у вікні її, поряд зі старим порцеляновим посудом, лежав кларнет; на іншому вікні висіло кілька пожовклих гравюр, вигорілий мініатюрний портрет якогось військового в старомодному мундирі, а також кишеньковий годинник, на циферблаті якого було намальовано сценку з пастушого життя. Я увійшов до крамниці й серед усього цього мотлоху побачив дивного дідка, маленького, товстого, закутаного в довгий халат, поверх якого був іще пов'язаний білий жіночий фартух. На круглій голові у нього був дивовижний картуз, схожий на морську черепашку. Коли я ввійшов, він стояв, нахилившись над кухонною плиткою, і помішував у якомусь горщику. Маленький лахмітник глянув на мене і досить привітно запитав, що мені потрібно, на що я тихим голосом відповідав, що хочу продати флейту. З цікавістю він прочинив футляр, але відразу ж віддав його зі словами:

– Ану, складіть цю штуку, я ж не знаю, що це таке!

Коли я склав разом усі три частини, він узяв інструмент в руки і покрутив його, розглядаючи, чи не скривився він і чи не знаходить одна частина на іншу.

– Чому ж ви хочете її продати? – запитав він, на що я відповів, що мені вона більше не потрібна.

– Але вона хоч звучить, ваша флейта? Там он лежить у мене кларнет, так із нього не можна витягти жодного звуку, з ним я попався! Нумо, пограйте!

Я зіграв йому гамму, але він захотів послухати який-небудь музичний уривок; тому, хоча мені було зовсім не до музики, я виконав, на ослабленому диханні, арію з «Чарівного стрільця»:

Хай сонце, сховане за хмари,

Незримо, царствує віки.
Чи нами ж править для покари
Сліпому випадку з руки?

Це був перший музичний уривок, який я вивчив колись дуже давно, тому він насамперед прийшов мені на пам'ять. Не тільки від слабкості, але й від сумного усвідомлення мого теперішнього становища та від спогадів про ті безтурботні часи виконання моє виявилось невпевненим, звук тремтів, і я міг програти тільки до десятого або дванадцятого такту. Але лахмітник зажадав продовження, і я грав зі страху, що операція наша не відбудеться, відчуваючи жалюгідну принизливість цієї хвилини, тоді як старий не спускав з мене погляду. На очі мої навернулися сльози досади, і я відвернувся до вікна.

І раптом там, за склом, подібно до сходу сонця, з'явилося обличчя прекрасної дівчини, радісне, як весняний день, і, всміхаючись, вона постукала рукою в тонкій рукавичці по вітрині. Це була, мабуть, знатна дама, і лахмітник поквапився відчинити вікно якомога ширше, наскільки це дозволяли розкладені на підвіконні товари.

– Дідуся, що це у вас там за концерт? – фамільярно запитала вона місцевим діалектом, яким користувалась, очевидно, лише з уваги до старого; потім, перш ніж він, заскочений зненацька, міг вимовити відповідь, вона запитала про якісь китайські чашки, які він їй обіцяв дістати. Я тим часом сів на ящик і, відпочиваючи від стомлюючої гри, милувався чарівною дівчиною, яка швидко закінчила розмову й окинула невимушеним поглядом кімнату, освітивши своїм блиском і мою сумну особу.

– Дивіться, щоб ці старовинні чашечки у мене були! А тепер можете займатися музикою скільки вам завгодно! – крикнула вона і зникла, привітно махнувши рукою на прощання. Але старий був дуже схвильований її несподіваною появою, – мабуть, травневе сяйво цього личка зіграло його і надало йому найкращого настрою.

– Ну що ж, флейта грає зовсім пристойно! – сказав він мені. – Скільки ви за неї хочете?

Я не знав, яку запросити ціну, і він, витягнувши дві новенькі блискучі монети, гульден і півгульдена, простягнув їх мені. «Як, цього достатньо? – запитав він і додав: – Не роздумуйте, гроші хороші!» Я був задоволений і, відчуваючи, що врятований, квапливо і щиро подякував йому, що, ймовірно, не часто траплялося в його практиці. Він добродушно поплескав мене по плечу і звелів показати, як флейту рознімати на частини та як її укласти в футляр. Потім він одразу ж розкрив його і виставив у вікні.

Опинившись на вулиці, я знову розглянув обидві монети, бажаючи ще раз переконатися, що у мене в руках і справді достатня влада, щоб угамувати голод. Світлий блиск срібла, блиск мигцем побачених, але все ще не забутих очей, промінь сонця, що показав мені вранці, відразу ж після молитви, забуту флейту, – все це, здавалося мені, виходить від одного джерела і якимось пов'язано з потойбічним світом. Розчулений і пройнятий вдячністю, вільний од усяких життєвих турбот, я дочекався обідньої години, переконаний, що всемілостивий Бог особисто надав мені допомогу. «Отже, все йде як належить, – думав я, відчуваючи, як розхитано моє горде вільнодумство, – я можу прийняти це скромне диво на свій рахунок і по праву подякувати за нього Господу». Вже мовби для симетрії я додав до моєї маленької ранкової молитви коротку подячну молитву, не бажаючи обтяжувати великого володаря всесвіту численними або гучними словами.

Не зволікаючи більше, я попрямував у ту харчевню, де зазвичай харчувався і де я, як мені здавалося, не був уже цілий рік, – такими довгими здалися мені ці три дні. Я виїв тарілку наваристого супу, шматок яловичини з доброю порцією овочів і звичайний у тих місцях солодкий пиріг. Потім я звелів подати собі кухоль пива, вкритий шапкою чудової піни, і все це здавалося мені таким смачним, ніби я сидів за найвишуканішою трапезою. Знайомий лікар, старий холостяк, який теж зазвичай тут обідав, зауважив мені з дружнім співчуттям, що він спершу

подумав навіть, що я хворий, – такий у мене поганий вигляд, але якщо в мене такий хороший апетит, хвороба моя, очевидно, не є небезпечною. Звідси я зробив висновок, що маю принаймні завидне здоров'я, на що раніше ніколи не звертав уваги, і за це я також подякував провидінню, – для хворобливої або слабкої людини ці колотнечі могли скінчитися набагато гірше.

Після обіду я вирушив у кафе, щоб там відпочити за чашкою чорної кави, а також почитати газети й дізнатися, що робиться на світі. Я ж був ці три дні немов у пустелі, – ні з ким не розмовляв і ніяких звісток не чув. Я і справді виявив, що за цей час відбулися всякі світові події та накопичилися різні новини; за приемним читанням до мене значною мірою повернулися сили, тілесні та духовні, а коли я прочитав, що в одну міську церкву збігається народ, тому що там, як кажуть, образ Діви Марії рухає очима, я зніяковіло згадав чудо, послане моїй скромній персоні, й після паузи сказав собі в зовсім іншому тоні, ніж до їди: «Хіба ти кращий, ніж ці ідолопоклонники? Ось уже справді можна повторити: коли диявол голодний, то він і муху з'їсть, а Генріх Лее хапається за чудо!»

І все ж я зволікав, мені шкода було втратити заспокійливу віру в чийсь турботу про мене, позбутися почуття безпосереднього зв'язку моєї особистості з усесвітом.

Нарешті, щоб не втратити цієї переваги й одночасно поєднати її з законами розуму, я пояснив собі цей випадок тим, що успадкована від дідів звичка молитися замінила собою енергійне зосередження розумових сил і, завдяки досягнутому таким чином полегшенню душевної діяльності, звільнила сили думки та дала їм можливість знайти найпростіший засіб порятунку, який уже існував, або зайнятися пошуками такого; і що якраз цей процес – божественного походження, і Господь, таким чином, раз і назавжди дарував людям можливість молитви, не втручаючись в окремі події та не ручаючись за обов'язковий успіх у кожному окремому випадку. Скоріше за все він ужив заходів до того, щоб люди не зловживали його ім'ям, і тому влаштував так, щоб їх упевненість у собі та їх енергія, поки вони не виснажилися, мали силу молитви і вінчались успіхом.

Я і сьогодні ще не сміюся ні з ницості мого тодішнього горя, ні з моєї скороминущої віри в чудеса, ні з педантичних розрахунків, які прийшли їй на зміну. Я б ні за що не віддав цього сильного почуття голоду, яке пережив одного разу в житті, цього дива привітного сонячного променя, що блиснув після молитви, і критичного пояснення дива після тілесного підкріплення. Бо страждання, помилки та сили людини в боротьбі з ними – це те, що, як мені здається, надає життю ціну.

Розділ п'ятий Таємниці праці

Я розсудливо розподілив невелику суму, отриману мною за флейту, а тому її мало вистачити і на наступний день. Цього разу я прокинувся, не думаючи про те, що мені доведеться сьогодні голодувати, і це теж було маленьким уперше пережитим задоволенням, оскільки раніше я був далекий від таких турбот і тільки тепер відчув різницю. Це невідоме раніше почуття впевненості, що я не помру з голоду, так мені сподобалося, що я почав шукати у своєму скарбі, що б таке відправити слідом за флейтою, але я не знайшов нічого зайвого, крім скромного запасу книг, який накопичився за час різнобічних занять науками та дивним чином увесь уцілів. Я перегорнув деякі томи і стоячи читав сторінку за сторінкою, поки не пробило одинадцятую і не настав час обіду. Тоді я, зітхнувши, закрив останню книгу і сказав:

– Бог з ними! Тепер не час для такої розкоші, пізніше ми знову будемо збирати книги!

Швидко знайшов я чоловіка, який пов'язав мотузкою весь цей тук, скинув його на плечі й поніс разом зі мною до букініста. Через півгодини я звільнився від усієї ученості, але зате в кишені у мене дзвеніли кошти, яких було достатньо, щоб існувати кілька тижнів.

Цей термін здавався мені нескінченним, тільки й він минув, нічого не змінивши в моєму становищі. Отже, я мусив дати собі нову відстрочку, щоб дочекатися повороту на краще і початку щасливих днів. Є люди, які незмінно зберігають цілеспрямованість і витримку, не припиняючи своєї діяльності, навіть коли у них немає ґрунту під ногами і певної мети перед очима, в той час як для інших абсолютно неможливо зберігати розумність і енергію, якщо у них немає твердого ґрунту і видимої мети; вони саме з властивою їм цілеспрямованістю не вміють, та й не хочуть, робити що-небудь із нічого. Вищим виявом цілеспрямованості здається їм проходити повз життєві дрібниці, вони віддаються течії хвиль «і волі вітру й щохвилини готові схопитися за канат, якщо тільки помітять, що він до чогось прикріплений. Коли ж вони знову опиняються на твердій землі, то відразу знову стають господарями становища, в той час як перші весь час плавають навколо, тримаючись за свої маленькі дошки й уламки снастей, і від нетерпіння часто самі заважають собі підпливти до берега. Що стосується мене, то я не відчував себе титаном духу і не вмів користуватися настільки благородним засобом, як терпіння, але в той час у мене нічого іншого під руками не було, – як відомо, селянин у разі необхідності підв'язує черевики і шовковими шнурками.

Останнім, що в мене залишилося, не беручи до уваги картин і начерків, яких ніхто не купував, – були мої теки, наповнені етюдами. У них скупчилися майже всі роботи моєї юності, й вони являли собою ціле багатство, позаяк зображували справжні, реальні картинки природи. Я відібрав два найкращі малюнки великого формату, які закінчив тоді ж просто неба і досить вдало розфарбував. Я вибрав саме їх, бажаючи справити найбільш вигідне враження, – на цей раз я збирався звернутися не до поважних торговців картинами, а до привітного дідка лахмітника і вже заздалегідь був готовий продати мої етюди нижче справжньої вартості. Підійшовши до скромної крамниці, я спершу заглянув у вікно, де лежав усякий мотлох, а також кларнет, гравюри та різні картинки, але не виявив свого футляра з флейтою. Підбадьорений, я ввійшов до старого, який одразу ж упізнав мене і запитав, що я приніс хорошого. Він був налаштований дуже доброзичливо і повідомив мені, що флейту давно продав. Коли я розгорнув аркуші та якнайвиграшніше розклав їх у нього на столі, він перш за все запитав, зовсім як той єврей, що торгував картинами й одягом, чи сам я їх зробив. Але я зволікав із відповіддю, – я був занадто гордий і не бажав зізнаватися в тому, що потреба жене мене продавати витвори моїх власних рук у його крамничку. Одначе втішним відгуком одразу ж змусив мене сказати правду, якої, за його словами, мені нічого було соромитися, – радше треба було пишатися нею; мої речі видалися йому непоганими, він заявив, що піде на ризик і дасть мені за них неабияку суму. Старий

і справді сплатив мені стільки грошей, що їх вистачило на кілька днів, – мені навіть почало здаватися, що я непогано заробив, хоча свого часу провів за цими малюнками кілька тижнів, наповнених радісною і клопіткою працею. Тепер я порівнював невелику суму не з дійсною їх вартістю, а з потребою теперішнього моменту, і жебрак, власник темної крамнички, здався мені справжнім поціновувачем мистецтва, – адже він міг і відмовити мені. Жалюгідні гроші, які він давав мені, бажаючи допомогти і приховуючи свою доброту за смішними кривляннями, тішили мене не менше, ніж ті куди більші суми, які б мені могли сплатити багаті торговці, спонукувані випадковою примхою і мінливими судженнями.

Не дочекавшись, поки я піду, старий повісив нещасні аркуші у вікні, а я поквапився покинути його крамницю. З вулиці я кинув побіжний погляд на вітрину, де сумно прощалися зі мною сонячні лісові галявини моєї батьківщини, прикуті до ганебного стовпа злиднів.

Проте через два дні я знову попрямував з іще одним малюнком до мого знайомця, що зустрів мене весело та доброзичливо. Перших двох акварелей уже не було; дідок або, вірніше, пан Йозеф Шмальхефер, – так було намальовано на маленькій старій вивісці, – ні за що не хотів сказати, куди вони поділись, але відразу ж зацікавився, що я приніс іще. Ми скоро зійшлися на сумі, й я, хоча і спробував було домогтися більш милостивої оцінки, був усе ж радий, що старий не втратив охоти купувати мої речі й навіть захоплювався мене приносити й надалі все, що я зроблю. Він закликав мене до стриманості та ощадливості, зауваживши, що, судячи із скромного початку, з мене, ймовірно, вийде щось путнє. Потім він знову дружньо поплескав мене по плечу і порадив бути веселим і товариським.

Весь вміст моїх тек поступово перекочував у руки крамаря, що завжди охоче купував мої малюнки. Він більше не виставляв мої речі у вікні, а дбайливо клав їх між двома картонними кришками, які перехоплював довгим ремінцем. Я звернув увагу, що мої аркуші, як великі, так і маленькі, виконані як фарбами, так і олівцем, іноді накопичувалися деякий час, поки нарешті одного прекрасного дня тека знову не порожніла; але він ніколи жодним словом не видав, куди зникали скарби моєї юності. В іншому старий був незмінний; поки у мене ще залишалися малюнки, я знаходив у нього завжди надійну допомогу; незабаром я почав заходити до нього вже без усяких комерційних намірів, аби годинку-другу провести з ним у приємній бесіді й за ним поспостерігати. Коли я вставав, щоб піти, він починав переконувати мене не бігати по корчмах, не смітити грошима, а розділити з ним його скромну трапезу, і врешті-решт йому вдавалося мене вмовити. Втім, самотній гном був хорошим кухарем, і в запасі у нього завжди знаходилася ласа страва – чи то на вогнищі, чи то в грубці, яка обігрівала його похмурий склепінчастий підвал. Іноді він смажив качку, іноді гусака; він тушкував смачні овочі з бараниною і знав секрет перетворення дешевої річкової риби на відмінні пісні страви. Одного разу, коли йому вдалось уламати мене і залишити обідати, він раптом відчинив навстіж вікно, під приводом спеки, як він сказав, але насправді, щоб приборкати мою гордість бідняка і показати мене перехожим. Це я відразу помітив по його хитрих оченятах і з жартівливих зауважень, які він відпускав, помітивши на моєму обличчі ознаки збентеження та невдоволення. Я намагався не потрапляти більше на вудку, вважаючи мою бідність моїм власним надбанням, яким він не мав права користуватись. Як не дивно, але він ніколи не питав мене, чому або коли я так збіднів, хоча давно знав моє ім'я та походження. Причину його стриманості я бачив у тому, що він хотів уникнути всяких пояснень, аби не бути морально зобов'язаним іти мені на поступки і запропонувати мені при наших угодах більш людських умов. Із тієї ж причини він ніколи більше не висловлював свої думки про те, що я приносив, і з колишнім завзяттям приховував, кому продає мої малюнки.

Я більше про це і не питав. У моєму нинішньому становищі я охоче готовий був віддати все за убогий шматок хліба, який випав на мою долю, й тішився, настільки марнотратно оплачуючи його. Мені це було тим легше уявити, що той дріб'язок, який мені платив старий, був першим доходом, отриманим за плоди власної праці, бо лише дохід, отриманий роботою,

бездоганний і заспокоює совість, і все, що на нього здобуваеш, здається створеним своїми руками, – хліб і вино, одяг і прикраси.

Так я протримався майже півроку, хоч як мало платив мені старий за мої численні начерки та ескізи; здавалось, їм не буде кінця, і все ж настав день, коли вони вичерпались. Але я не був схильний знову голодувати. Тому я взяв мої великі розфарбовані й однотонні картони, акуратно розрізав їх на рівні шматки, які поклав один на одного в папку, і відніс ці дивовижні зошити, що мали все ж вельми солідний вигляд, пану Йозефу Шмальхеферу. Він переглянув їх із великим подивом; дійсно, вони мали досить незвичний вигляд. Розмашистий, сміливий малюнок, який проходить через усі шматки, різкі штрихи пером і широкі плями туші були величезними на невеликому просторі окремих фрагментів і надавали їм, як частинам невідомого цілого, таємничого, мовби казкового змісту, так що старий не відразу міг у них розібратись і все питав мене, чи дійсно це щось путне. Я намагався втовкмачити йому, що так воно і має бути, що аркуші можна скласти воедино і тоді вийде велика картина, але що і кожен сам по собі має своє значення і власний зміст; коротше кажучи, я натягнув йому ніс заради жарту, думаючи при цьому, що коли вони і залишаться у нього на шії мертвим вантажем, то це буде лише невеликий збиток у порівнянні з тим прибутком, який він отримав од мене. Лахмітник стурбовано потер ногу, де у нього свербів лишай, але не випустив із рук сивілиних книг, а продав їх одного прекрасного дня всі разом, так і не сказавши мені, куди вони поділися.

Витративши цю останню суму, я знову опинився в глухому куті. Я зайшов до торговця, в якого було виставлено на комісію пейзажі. Вони висіли на старому місці, й я запитав господаря, чи не придбає він їх за найскромнішу ціну, яку сам призначить. Але він не був схильний викласти хоч скільки готівки і переконував мене потерпіти в сподіванні на більш вигідну угоду. Я погодився, – таким чином, у мене все ще залишалася маленька надія. Вийшовши від нього, я пішов далі й зайшов до мого Шмальхефера, щоб побажати йому доброго ранку. Він одразу ж побачив, що я йду з порожніми руками, і мені довелося сказати йому, що продавати більше нічого.

– Тримайтеся, друже, веселіше! – мовив він, узявши мене за руку. – Ми зараз почнемо одну роботу, яка нам дасть дещо! Тепер якраз час, і нема чого бити байдики!

Із цими словами він потягнув мене і втиснув у ще темнішу комору, яка була за крамницею, куди світло проникало тільки через вузьку щілину, на кшталт бійниці, що виходила в сиру, запліснявілу стіну. Після того як очі мої звикли до темряви, я побачив, що підвал заповнений безліччю дерев'яних палиць і жердин різної величини; нові, рівно та гладенько обстругані, вони стояли рядами вздовж стін. На старому ковальському горні, що залишився після якого-небудь алхіміка, що, напевно, господарював тут сотню років тому, стояло відро з білою клейовою фарбою і кілька горщиків із іншими фарбами; в кожному стирчав невеликий малярський пензель.

– Через два тижні, – то шепотів, то вигукував старий, – у наше місто прибуде наречена спадкоємця престолу. Всі вулиці будуть ошатно прибрані та прикрашені, з тисяч і сотень тисяч вікон, дверей, кватирок будуть вивішені державні прапори нареченого і нареченої; прапори будь-якого розміру будуть найбільш ходовим товаром у найближчі два тижні! Я вже кілька разів брав участь у такій справі й отримав неабиякі бариші. Хто першим виготовить прапори, швидше і дешевше інших почне їх продавати, той добре заробить. Нічого втрачати час, скоріше за справу! Я все передбачив і вже заготовив палиці: наступну партію замовлено, ми почнемо кроїти матеріал і шити. Вас же, приятелю, надіслано мені самим небом, щоб розфарбовувати флагштоки! Нема чого бурчати! За ці, великі, я дам по крейцеру, за ці, менші, – півкрейцера, а ці, зовсім маленькі, призначені для мишачих нір жебраків підданих, – вони підуть по чотири штуки за крейцер. Тепер дивіться, як це робиться, – всьому вчитися треба, друже!

Він уже приготував кілька паличок, одні були майже зовсім готові, інші – наполовину; спершу палиця вкривалася білою фарбою, однаковою для обох держав, потім її спіраллю обви-

вала лінія іншого кольору. Старий уклав одну з підготовлених палиць у щілину вікна, притримуючи її в горизонтальному положенні лівою рукою, і, занурюючи пензель, звернув мою увагу на те, що потрібно набрати фарби ні занадто багато, ні занадто мало – інакше не вийде рівна й акуратна риска; він почав повільно повертати палицю і вести по ній спіральну лінію небесно-блакитного кольору, намагаючись, щоб палиця не здригнулась і не довелося повертатися пензлем на вже зафарбоване місце. Але рука його все ж тремтіла, через що блакитні смуги були різної ширини і перебували на різній відстані від білого тла; він відкинув зіпсовану палицю і вигукнув:

– Ну от! Робити треба так! Ваше завдання – краще за мене впоратися зі справою; ви ж молоді!

Не довго думаючи, я схопив одну з палиць, притулив її до вікна і з завзяттям узявся за дивовижну роботу; незабаром я пристосувався, і справа пішла на лад. Так я старанно працював аж до обіду; вийшовши з темного прикомірка, я побачив лахмітника, оточеного кількома швачками, яким він відміряв матерію для прапорів і давав сотні різних настанов: шити треба не на живу нитку, хоч і не надто міцно – так, щоб робота швидше посувалася вперед, але прапори все ж трималися під поривами вітру, а з іншого боку, не слід забувати, що прапори шийються не навіки. Жінки сміялись, і я, проходячи повз них, теж розреготався; старий крикнув мені вслід, щоб я неодмінно повернувся не пізніше ніж через годину. Я так і зробив і цілі дні безвихідно проводив за цим новим заняттям.

На вулиці стояла безхмарна погода, над містом сяяло серпневе сонце, і натовпи народу, більш жваві, ніж в інший час року, рухалися вулицями. Крамничка майстра Йозефа була весь час битком набита людьми, які купували або замовляли прапори, дівчатами, які кроїли, шили, столярами, які приносили нові палиці; старий розпоряджався і шумів у найкращому настрої, отримував гроші, відраховував прапори і час від часу заглядав у мою темну діру, де я в повній самоті стояв біля стіни, ловлячи мізерні промені світла, що падали крізь вузьку щілину, повертав білу палицю і виводив на ній нескінченну спіраль.

Він обережно поплескав мене по плечу і шепнув на вухо:

– Так, так, синку! Це і є справжня лінія життя; якщо ти навчишся акуратно та швидко вести її, ти багато чого досягнеш!

І справді, поступово це просте заняття набуло для мене такої привабливості, що дні, проведені тут, у темній дірі, почали здаватися мені годинами. Це був найнижчий щабель праці, де не потрібно ні роздумів, ні дотримання професійної честі, – робота йде сама по собі, й від неї чекаєш лише щоденного прожитку; так подорожній, що крокує по дорозі, береться за лопату, стає в ряд і допомагає лагодити цю ж саму дорогу, поки йому не набридне і поки його змушує життєва необхідність.

Безперервно тягнув я спіралеподібну стрічку, тягнув швидко і все ж обережно, не роблячи ляпок, не псуючи жодної жердини і не втрачаючи ні хвилини у мріях чи в нерішучості, розфарбовані палиці безперестанку нагромаджувались і неслися геть, так само швидко переді мною нагромаджувались нові, й усе ж я весь час пам'ятав, скільки зробив, і кожна палиця мала свою певну цінність. Я так набив руку в своїй роботі, що здивованому Йозефу вже на третій день довелося сплатити мені за робочий день не менше двох талерів, – більше, ніж він платив мені за найкращий малюнок.

Спочатку він запротестував і закричав, що помилився в розрахунках і абсолютно не мав на увазі, що я так багато зароблю на цій дурниці. Але зі мною були жарти погані, й я наполягав на наших умовах, запевняючи, що його не стосується моє вміння і він мусить бути тільки радий, якщо завдяки мені йому вдасться збути так багато прапорів; коротше кажучи, я відчував себе у своєму праві й так залякав старого, що той швидко дав задній хід і просив мене продовжувати в тому ж дусі, запевняючи, що все гаразд.

Його прапори користувалися великим успіхом, і він забезпечив ними добру частину населення міста. Я ж невтомно повертав палиці й подумки подорожував уздовж блакитної риски, що нескінченно розгорталась, у світі спогадів і планів на майбутнє.

Я не збирався гинути і все ж не бачив виходу, який, без сумніву, можна було знайти, – віра в божественний порядок, як і колись, жила в мені, хоча я й остерігався знову закинути вудку молитви в надії виловити яке-небудь маленьке диво. Зрештою я вдовольнився усвідомленням упевненості, що мені є на що прожити найближчі дні. Я витягнув шкіряний гаманець, який завів за прикладом візників і матросів, і переконався, що скромна купка срібних монет, надійно захована в ньому, помітно збільшилася.

Донині я завжди носив гроші відкрито, в кишені жилета; тепер, як початківець скнара, я вирішив ніколи не розлучатися з гаманцем і старанно продовжував свою безславну та спокійну роботу. Увечері я вирушав у який-небудь віддалений трактир, сідав посеред незнайомих людей, з'їдав убогу вечерю і, розплачуючись, обачно та неквапливо перераховував кожную монету, як людина, що знає ціну грошам.

І ось настав нарешті урочистий день. Ще в останню хвилину прибігло кілька бідніших або скупіших городян, аби купити, за зрілим міркуванням, один прапорець або два; вони галасливо торгувалися через кілька монет, потім у крамниці стало порожньо і тихо, старий підраховував свою виручку і, заглиблений у це заняття, запропонував мені піти подивитися на урочистий в'їзд майбутньої володарки і трохи розважитись.

– Вас це не цікавить, га? – запитав він, коли помітив, що я не виявляю особливо радості. – Бачите, яким ви стали статечним і розумним! Швидко ж ви набралися мудрості, постоявши біля мого старого горна! Так завжди буває! А все-таки підіть-но прогуляйтеся, приятелю, хоч би для того, щоб подихати свіжим повітрям і подивитися на сонечко!

Я погодився з ним і пішов блукати по місту, що якось за одну мить перетворилося, – всі вулиці блищали фарбами, золотом, зеленим листям, зусібч усе це майоріло та блискало. На вулицях колихалися незліченні натовпи народу, до міських воріт прямували блискучі кавалькади вершників, піхотні частини, цехи, студентські корпорації та всякі об'єднання з різноманітними дивовижними знаменами; там, за воротами, які я минув разом із натовпом, усе це веселе військо вирушило на рівнину та злилося з юрбами народу, що вже зайняв цю позицію, бо з околиць прийшло безліч селянських громад, сільських шкіл і стрілецьких союзів. Серед них тіснилися незліченні глядачі, у тому числі й я.

Раптом пролунав гуркіт гармат, і над містом, яке широко розкинулося, поплив дзвін; звуки оркестру, барабанний бій і оглушливі поклики натовпу сповістили наближення довгоочікуваної принцеси. У променях полуденного сонця блиснули клинки вершників, які скакали попереду, і потім в усипаному квітами екіпажі над головами гойдливого натовпу пропливла юна істота, – мені здавалося, що дівчину несе корабель, який ковзає по шумливим хвилях, тому що я не бачив коліс. Спочатку мене втішив цей неймовірний шум, але потім він став мені тягарем, як щось чуже; в мені прокинулася неприязнь республіканця до монархічної влади й до ладу життя, з яким я нічого не мав спільного і в якому я нічого не міг змінити, – ні примножити, ні применшити.

«Втім, ти для нього трудився і примножував! – заговорив у мені голос моєї громадянської совісті. – Ти вже кілька тижнів живеш на його рахунок, а ганебна плата за це і зараз ще у тебе в кишені».

«Принаймні я хоч не стріляв у цих його підданих, – відповідало моє почуття самозбереження, – як нерідко робила швейцарська гвардія на герцогській службі; й тепер іще цілі полки стоять біля підніжжя тронів, гірших, ніж той, який прославляють тут».

Думка про швейцарські полки на іноземній службі викликала у мене нові фантастичні уявлення; миттєво я побачив перед собою багато тисяч розфарбованих мною флагштоків у вигляді неозорого паркану й себе – фельдмаршалом серед цієї дерев'яної армії, зі шкіряним

гаманцем у руках. Порівняння цього почесного становища з постом якогось покійного швейцарського маршала у французьких або іспанських військах говорило явно на мою користь, – принаймні на моїх руках не було ні краплі крові. Моє внутрішнє «я» знову повеселішало, винесло собі виправдувальний вирок, і на чолі могутнього загону моїх незримих палиць-духів я покрокував разом із натовпами, які повільно рухалися назад, у місто.

Неквапливо проходив я знову ошатними вулицями й уважно розглядав усі прикраси і народ, який розважався; потім, із настанням вечора, я знову вийшов із дому; всі сади були повні людьми, що танцювали, корчми та кав'ярні переповнені. Я не заходив нікуди, поки, вже коли зійшов місяць, забрів на острів, порослий столітніми сріблястими тополями, де стояла освітлена будівля, з якої линули звуки скрипок, литавр і духових інструментів; тут гуляв і танцював простий народ. Я збирався відшукати собі тихе місце під деревами, ближче до води, біля хвиль, які хлюпалися, виблискуючи в місячному світлі. Але інші шукали того ж, і я марно проходив між столиками, – вільного місця ніде не було; нарешті я зважився сісти до столу, де вже сиділи люди – кілька молодих жінок зі своїми друзями або рідними. Під високими деревами панувала напівтемрява, в якій світився строкатий паперовий ліхтарик, але світло це було дуже слабке, щоб позбавити хвилі, осяяні місяцем, їх чарівності або щоб нічне світило, промені якого пронизували листя дерев, здалося більш тьмяним.

Коли я, злегка піднявши капелюха, опустився на стілець, дві дівчини, що виявилися поруч зі мною, почали запевняти мене, лукаво всміхаючись, що для хорошого знайомого і товариша по роботі завжди знайдеться місце, й тільки тепер я впізнав у них швачок, яких бачив у крамничці Шмальхефера. Вони мило причепурились, і я був приємно здивований, зустрівши таких чарівних дівчат, на яких майже не звертав уваги і з якими ледь вітався, коли проходив повз них, забираючись у свою темну діру або покидаючи її. Старша відрекомендувала мене решті товариства, яке складалося з молодих ремісників різних професій, як побратима по цеху; від лахмітника вони вже знали моє ім'я. Очевидно, мене вважали чесним підмайстром маляра; молоді люди навперебій пригощали мене своїм пивом, але я теж замовив собі кухоль і, радіючи, що після тривалої самотності опинився знову серед людей, взяв участь у їх природних веселощах, не відкриваючи свого більш високого становища, що і взагалі було б недоречно.

Цей маленький гурток складався з трьох закоханих пар, – про це було легко здогадатися по тому, як вони сиділи, невимушено обнявшись. Постійно відчуваючи надію і страх – надію з'єднатися навіки і страх бути знову розлученими, – вони не втрачали часу в сьогодні. Четверта дівчина здавалася зайвою в цій компанії; вона сиділа поруч зі мною без шанувальника, можливо, тому, що була дуже юною, – на вигляд їй здавалося не більше сімнадцяти. Я звернув увагу на її блискучі оченята ще в крамничці лахмітника, – якщо хто-небудь проходив повз неї, вона завжди підводила голову. Тепер я уважніше розгледів її струнку фігурку, закутану в святкову шаль, білу і досить тонку; вона поклала на край столу маленьку витончену руку з дивовижно ніжними пальцями, які, щоправда, були сколоті голкою й на кінчиках загрублі; до того ж у неї було м'яке каштанове волосся, яке вибивалось з-під кокетливого капелюшка, а коли світла хустка часом зсувалася, то погляду відкривалися такі безцінні принади, приховані в мороці убогості, яким могли позаздрити багато ошчасливлених багатством. Навіть блідість її обличчя, на яку я і раніше, як мені тепер здавалося, звернув увагу, слугувала мовби тлом для гри світла і тіней, – на неї падав то червонуватий відблиск паперового ліхтарика, розгойдуваного поривом вітру, то сріблясто-блакитні відблиски освітленої місяцем річки, і все це разом із усмішкою, коли вона в розмові розкривала губки, надавало їй обличчю якогось таємничого життя і руху. На довершення всього її звали Хульдою.¹⁴

Я запитав дівчину, чи справді її так звать, чи вона сама вибрала собі ім'я звучніше, як це нерідко буває у робітниць і жінок, які перебувають у служінні, до числа яких вона належала.

¹⁴ Ім'я «Хульда» (Hulda) співзвучне зі словом «die Huld», одне із значень якого – принадність, чарівність.

– Ні, – відповіла вона, – це ім'я, разом із чотирма іншими, я отримала при хрещенні від батьків. Батько мій був бідний швець і не міг ні влаштувати з нагоди мого хрещення достойного бенкету, ні запросити хрещених, які обдарували б мене багатими подарунками. Але позаяк у батьків були все ж чималі претензії, вони замість цього забезпечили мене п'ятьма іменами. Але я їх усі скасувала, за винятком найкоротшого, бо нашої сестрі доводиться часто бігати до всяких властей і тримати в порядку свої документи, а то на мене щоразу бурчали чиновники, питаючи, чи скоро я закінчу перераховувати свої імена, чи, може, їм доведеться починати нову сторінку, щоб усі їх записати.

– І ви зберегли собі найкрасивіше з п'яти імен? – запитав я, всміхаючись тому серйозному вигляду, з яким вона розповідала цю історію.

– Ні, найкоротше! Інші були довші й пишніші!.. Але ви носите занадто багато грошей із собою, цього не треба робити!

Я саме поклав на стіл свій туго набитий гаманець, аби заплатити ще за один кухоль пива, який мені щойно принесли, – мені хотілося пити, а з першим я вже покінчив.

– Це мій заробіток від флагштоків, – сказав я, – я вже сховаю гроші подалі, коли розплачуся.

– Господи! Так багато ви заробили у старого? А я ледь витягла чотирнадцять гульденів!

– Я отримував за кожну штуку, можна було здорово налягти і натягнути господареві ніс!

– Послухайте-но, друзі, – крикнула вона іншим. – Він отримував зі штуки і заробив купу грошей! А у кого ви, власне кажучи, працюєте, чи ви самі собі хазяїн?

– Я зараз сам по собі й думаю, якщо так піде і далі, працювати самостійно.

– Ну звичайно, піде, адже ви ж старанно працюєте з ранку до ночі, ми це помітили і часто показували на вас одне одному. Деякі говорили: «Якби він не був таким гордим!» А я думала, що ви скоріше або сумний, або нудний. Скажіть, ви вже повечеряли?

– Ні, ще! А ви?

– Теж ні! Знаєте що, позаяк я сама, то ми можемо скластись і попоїсти разом, тоді ми теж будемо парочкою!

Мені сподобалася ця пропозиція, і я визнав її досить розумною, я навіть відчув приємне тепло від того, що несподівано так добре влаштувався. Тому я сказав милій Хульді, що візьму на себе турботи про вечерю; але вона не погодилась інакше, як у складчину, і коли принесли замовлену їжу, вона вийняла гаманець, в якому було достатньо грошей, і не заспокоїлася, поки не віддала мені свою частку. Невимушено і весело взялися ми з нею за їжу; тільки ця приваблива істота нізащо не хотіла взяти картоплі, замовленої мною як гарнір до карбонату, якого їй захотілось. Їй здається, так вона сказала, що в мене ніколи не було милої, інакше я знав би, що дівчата-робітниці не їдять картоплі по святах, вирушаючи розважатись.

– Тому що весь тиждень вони і так харчуються майже самою картоплею, вона їм уже приїдається! – пояснила вона.

Я висловив своє співчуття, не зізнавшись їй, що мені доводилося переживати й більш важкі дні: це зізнання навряд чи здобуло б мені її повагу, принаймні, тоді я так думав.

Тим часом решта товариства захопилася танцями; то одна, то інша пара вирушали до танцювальної зали, і стіл наш поперемінно то порожнів, то знову заселявся. Раптом дві пари повернулися надзвичайно схвильовані й продовжували за столом сварку, що почалась, очевидно, ще в залі. Одна з дівчат плакала, інша лаялась, а молоді люди намагалися втихомирити бурю та відбити нападки, що обрушилися на них самих.

– Ну, знову заварилася каша! – сказала Хульда; вона тісно притулилася до мене і розповіла приглушеним голосом, що у них перехресна любов. – Одна з них любила спочатку іншого, її теперішній залицяльник гуляв із її подругою; потім вони всі четверо несподівано помінялися місцями, і тепер ця гуляє з коханим іншої, а та гуляє з колишнім коханим цієї. Але кож-

ного свята починається така сварка, що хоч із хати тікай. Така четвертна упряжка нікуди не годиться, це справа стосується тільки двох.

– Але чому ж вони завжди ходять учотирьох, замість того щоб уникати зустрічі?

– А Бог їх знає чому! Завжди вони потрапляють в одне і те ж місце і сидять разом, як зачаровані!

Я був вражений цим дивним випадком, а також і словами моєї юної знайомої. Сварка, що зав'язалася спочатку через незрозумілі їй, мабуть, нікчемні причини, зрештою так розгорілася, що втрутилася третя парочка, яка жила у злагоді та дружбі, їй лише з великими зусиллями домоглася деякого перемир'я. Кухлі, з яких пила кожна пара, знову наповнились. Одначе, посварившись, дівчата дулися не тільки одна на одну, але і на своїх коханих. Знову довелося втрутитись особам незацікавленим, і за пропозицією Хульди було вирішено так: аби покінчити з ревностями та всякою недружелюбністю, обидві пари мають протанцювати ще по раз, кожна зі своїм колишнім кавалером, і ніхто з них не мусить дутися на це.

Так і було зроблено; помінявшись, пари повернулися після танців, – а танцювали вони досить довго, – назад, кожна з дівчат під руку зі своїм колишнім коханим; але замість того, щоб розділитись, обидві пари, в новому поєднанні, забрали свої речі та, не кажучи ні слова, розійшлись урізнобіч. Абсолютно спантеличені, ми дивились їм услід, поки вони не зникли з очей, і потім вибухнули гучним сміхом. Тільки Хульда сказала, похитавши головою: «Бешкетники!» І дійсно, під час танців вони не тільки не здобули очікуваної моральної рівноваги, але, мабуть, тільки ще сильніше підіграли свою несподівану примху та заквапилися, щоб після такої довгої розлуки насолодитися радіщами відновленого союзу.

Я не встиг отямитися від подиву, спричиненого вільними вдачами цих простих людей, як відчув на своєму плечі ніжну руку дівчини, якій нарешті теж захотілося покружляти в танці. Хоч я і не готувався до того, щоб провести час таким чином, але мені довелося піти назустріч її бажанням, – вона вважала це само собою зрозумілим і доручила свій капелюшок і шаль подрузі, що сиділа тут зі своїм хлопцем. Тільки при світлі бальної зали, в легкому русі танцю я повністю розгледів, яка вона хороша. Але незабаром я вже не бачив її, а тільки відчував її тонку постать, легку, як пір'їнка, вона, подібно до духу, носилася в танці. Якщо ж нам доводилося зупинятись, я бачив тільки лагідний погляд її теплих очей і радісну усмішку її губ, коли вона поправляла мені розпушену краватку або звертала мою увагу на те, що в мене на сорочці не вистачає гудзика.

У цьому делікатної статури створінні, здавалося, кипіла гаряча сила життя, яка прагнула показати свою віддану доброту всьому, що її оточувало. Якось незрозуміла для мене ніжність почала виявлятися в усій її істоті, від очей до кінчиків пальців, але в цьому не було й тіні брехливої догідливості або вульгарності, ні, всі її жести й рухи дихали такою милою скромністю, що серед танцюристів жодна жива душа нічого не помітила. І все ж дівчина ні найменшою мірою не прагнула обережності.

Коли ж, через незграбність деяких присутніх, сталася заминка в танцях і натовп притиснув до мене Хульду, вона відчула биття мого серця, поклала руку мені на груди, лагідно кивнула і сказала:

– Дайте-но подивитися, чи є у вас насправді серце?

– Я думаю, так! – відповів я і здивовано глянув на миловидне обличчя, що наблизилось до мене. Вона ще раз кивнула, і ми збиралися було знову пуститися у вир танцювальних пар, як нас покликала подруга Хульди і передала їй капелюшок і шаль; вона повідомила, що вже йде додому, – рано-вранці їй треба на роботу.

– Та й мені до сьомої години вже треба сидіти за роботою! – вигукнула Хульда, сміючись. – Через шиття прапорів я відклала свої звичайні замовлення, і тепер мені потрібно наздоганяти! Але додому мені все-таки ще не хочеться!

– Ну, ти можеш залишитися ненадовго, – сказала їй подруга, – наш добрий знайомий не відмовиться провести тебе додому. Правда ж, ви не відмовитесь її провести, пане паличних справ майстре?

Я охоче обіцяв узяти на себе цей обов'язок, після чого й остання закохана пара попрощалася з нами, а ми з Хульдою повернулися до покинутого столика. Тепер ми опинилися самі під сріблястими тополями; місяць стояв високо в небі й був помітний нам лише по сірому мерехтінню на верхніх гілках дерев; унизу було досить темно, річка в цьому місці теж уже не блищала, і ліхтар погас.

– Давайте трошки відпочинемо й тоді вирушимо, – сказала вона і, не роздумуючи, відкинулася на мою руку, коли я обійняв її. Я хотів було звільнити руку, щоб принести склянку пуншу або горячого вина, але вона перешкодила мені й сама відновила колишнє положення.

– Не пийте! – мовила вона тихо. – Кохання – серйозна справа, і не хоче бути хмільним, навіть якщо воно тільки жартома!

– Хіба ви так уже багато знаєте про кохання? Ви ж ще зовсім дитина, мила дитина!

– Я? Мені рівно сімнадцять. Ось уже п'ять років, як я одна-однісінька на світі. Щодня, починаючи з дванадцяти років, я чесно заробляла собі на життя роботою і багато чого навчилася. Тому я люблю роботу, вона мені батько й мати! І на світі існує тільки одне, що я люблю так само сильно, це – кохання. Краще померти, ніж не кохати!

– Ах ти, мила дівчинко! – сказав я, відшукуючи рожеві губки, що промовили ці слова.

– Ви, напевно, думаєте, – прошепотіла Хульда, – що я з того дерева, звідки добувають оцет. О ні! У моєму серці побувало вже двоє коханих.

– Боже мій, двоє! Куди ж вони поділися?

– Ну, перший був іще надто молодий і перебував тут у навчанні; йому треба було вирушати далі, й він мені написав потім, що у нього вдома є мила, з якою він збирається одружуватися. Тут були сльози, але що поробиш! Потім прийшов другий, але він не хотів працювати, і я змушена була майже утримувати його; це мені зрештою набридло, та й соромно мені було за нього, і я його прогнала. Тому що хто не працює, не тільки не мусить їсти, – йому і кохати не можна!

– І він тиняється тут, у місті?

– На жаль, ні, він потрапив за ґрати, – він учинив щось недобре, коли я перестала допомагати йому. Я дуже соромилася цього й горювала, і навіть цілі півроку ні на кого дивитися не могла!

– А тепер усе обійшлося?

– Звичайно! Інакше не можна було б жити!

Мене опанувало все більше збентеження: ця юна істота говорила з таким усвідомленням, із такою певністю та легкістю! Ця тендітна, ніжна дівчинка стверджувала, що вся розчиняється в роботі й любові й нічого іншого від життя не вимагає. І все це знову здалося мені баченням зі світу старовинних легенд, яке само, подібно до чудернацької квітки, несло в руці свій моральний закон. Мені здавалося, ніби з повітря виникла переді мною прекрасна фея, та сама Хульда наших стародавніх казок, і тепер вона, тепла, жива, лежить у моїх обіймах.

Наша розмова непомітно перейшла в безмовні пестощі; трохи згодом вона шепнула мені:

– А як же ви самі? Ви вільні?

– На жаль, так, і вже давно!

– Ну що ж, тоді давайте подружимося спокійно й не поспішаючи і подивимося, куди це нас приведе!

Вона вимовила ці тверезі, прозаїчні слова, але голос її звучав, як у дівчинки, що прошепотіла своє перше освідчення, або, скоріше, як у тих безсмертних істот, що набувають вигляду бідної служниці, щоб, зберігаючи вічну, нетлінну юність, покохати людину. Щоправда, у словах її була і впевненість у тому, що, втративши мене, вона так само спокійно повернеться до

своїх звичайних справ, як це траплялося з нею раніше. Я це ясно відчував і все ж шукав її маленьку ручку і губи, що відкрилися мені назустріч і дихали такою небесною свіжістю, чистою і запашною, як троянда, що розпускається.

– Ну, а тепер ходімо! – мовила вона. – Якщо ви такі ласкаві, що проведете мене до моїх дверей, то побачите будинок, де я живу. У суботу ви годині о дев'ятій прийдете, і ми домовимося, що зробити в неділю. А на тижні ми тихо і спокійно трудитимемось! О, як я люблю роботу, якщо я можу за нею подумати про когось коханого і бути впевненою, що неділю проведу з ним разом! А коли ми ближче познайомимось і залишимося вдвох у нашій кімнатці, нам не страшні будуть ні дощ, ні буря, – ми будемо сидіти вдома і сміятися над негодою!

– Але звідки ж ти знаєш, славна ти моя дівчинко, звідки ти знаєш, що все піде так добре? І що мені можна вірити? Звідки ти знаєш мене?

– Ну, будь певен, я вже знаю тебе трохи, та й мусить же серце бути відважним і не упускати нагоди, якщо воно хоче жити! Якби ти знав, що мені довелося вже побачити і чого зазнати у своєму житті! А якщо у тебе не буде роботи, то я зможу тобі чимось допомогти, я багато де буваю, я чую і бачу більше, ніж ти думаєш!

Взявши мене під руку, вона весело і впевнено йшла поряд зі мною, наспівуючи любовну пісеньку і повторюючи все одні й ті ж слова. Я не вірив своїм почуттям, – невже в тяжкому становищі, в якому я опинився, в самісінькій, здавалося б, похмурій глибині існування переді мною так раптово відкрився багатющий скарб чарівної краси, забило джерело найчистішої радості життя, яке виблискувало і мінилося, немов причаївшись під сміттям і сухим мохом!

«Чорт забирай, – подумав я, – у простого народу є справжні зачаровані гори, про які найближкучіший лицар не має ніякого уявлення; здається, треба самому стати бідняком, аби побачити їх пишноту!»

– Про що ви так старанно думаете? – запитала Хульда, перервавши свою пісеньку.

– Про дивовижне щастя, яке я так несподівано знайшов! Можна ж цьому трошки здивуватися, правда?

– Ну, ну, що за пишні вирази! Як із хрестоматії! Але я вже помітила, що ти говориш і поводишся не так, як справжній підмайстер. Ти, напевно, бачив кращі часи і, власне кажучи, не збирався стати ремісником?

– Еге ж, мабуть, що й так! Але тепер я задоволений, особливо сьогодні!

– Ходімо, ходімо, – сказала вона, обняла мене й поцілувала з такою ніжною сердечністю, що я, мов хмільний, пішов із нею далі; дорога наша була ще далека.

Я не брехав, вимовляючи останні слова, але подумки продовжував їх:

«Чому б тобі не піти в цю щасливу безвість, відрікшись од прагнення ідеалів і слави? Чому тобі завтра ж таки не пошукати таку роботу, якою ти займався останні тижні, стати робітником серед працюючого люду, бути впевненим у своєму скромному шматку хліба на кожен день і щовечора знаходити солодкий відпочинок на цих ніжних грудях, які зустрічають тебе запалом юності? Проста робота, світле кохання, впевненість у хлібі повсякденному, чого тобі ще треба? І, можливо, з цього зрештою вийде що-небудь іще краще, якщо тільки можна взагалі мріяти про краще?»

Коли ми врешті дійшли до дверей Хульди, я був переконаний, що на мою долю випало справжнє щастя, і пообіцяв наступної суботи ввечері неодмінно бути у неї. Інші запізнілі мешканці будинку завадили нам попрощатися більш ніжно, і, зронивши кілька чемних слів подяки за проводи, вона разом із іншими прослизнула у двері.

Місяць уже бліднув на небосхилі. Сильний вітер ворухив на затихлих вулицях тисячі прапорів, які колихались і тріпотіли всюди, і внизу, і на дахах будинків і веж, наче їх розгойдували невидимі руки. І в мені самому, в усіх моїх жилах шуміла і клекотіла тепер розбужена пристрасть – дико і ніжно, солодко і зухвало; водночас зростала надія, навіть упевненість,

що через кілька днів я опаную скарб потаємного щастя, про який кілька годин тому не смів і мріяти.

Так я повернувся у своє спорожніле житло, в якому не був із самого раннього ранку.

Розділ шостий

Сни про батьківщину

Будинок, де я жив, відвідала смерть, я зустрівся з нею, так би мовити, на сходах. Увечері в господині почалися пологи, й ось тепер вона лежала бездиханна, в ледве освітленій кімнаті, поряд із мертвою дитиною. Мені довелося пройти повз відчинені двері, повітуха і ще одна сусідка займалися прибиранням і заспокоювали дітей, які, плачучи, вийшли з материнської спальні. На стільці сидів чоловік, який щойно повернувся, – він од полудня вирушив слідом за святковою ходою, і весь день його ніде не могли знайти. У нього було якесь ремесло, яким він займався поза домом, і все, що він заробляв, він витрачав здебільшого на себе самого. Покійна дружина була єдиною опорою та годувальницею всієї родини.

Тепер цей чоловік сидів мовчки, безпомічний і пригнічений горем, яке нахлинуло на нього, обличчя його, яке ще недавно горіло рум'янцем святкової веселості, зробилось абсолютно блідим, і, замість того щоб піти проспатися, він повинен був пильнувати, хоча і не міг нічим допомогти. Боязко поглядав він на загорнуту в хустку безіменну істоту, що пішла з життя серед болю та страждань, так і не побачивши божого світла. Із жахом він похитав головою і глянув на матір, вона лежала нерухомо і байдуже, як це личить поважній покійниці, тепер їй ні до кого не було ніякого діла – ні чоловік, ні діти, ні сусіди більше не стосувались її, навіть доля дитини, що лежала біля неї, не тривожила її, хоча вона щойно пожертвувала заради неї життям.

Діти, покинуті й забуті під час її агонії, зголодніли і, гірко плачучи за померлою матір'ю, кричали і просили їсти; нарешті батько піднявся і тремтячими руками почав повсюди нишпорити, як сліпий, – чи не залишила покійниця де-небудь останньої приготовленої нею їжі. Він мимоволі оглядався на дружину, мовби чекав, що вона йому крикне: «Піди туди, там стоїть молоко, тут лежить хліб, у кавомолці є трохи кави!» Але вона мовчала.

Вражений цим сумним видовищем, я підійшов ближче і спитав, чи не можу чимось допомогти. Одна з жінок сказала, що лікарі наполягали на негайному перенесенні тіл у покійницьку; було б добре, якби обидва трупи забрали зараз, уранці, але, крім чоловіка, нікому сходити туди, щоб викликати носіїв. Тоді я запропонував свої послуги і вже десять хвилин по тому стукав у житло смерті. Подавши сторожу необхідні відомості, я заглянув крізь скляні двері до зали, де, витягнувшись, лежали вони – люди всіх станів і різного віку, ніби селяни, що приїхали на ринок і очікували ранку, або переселенці, що сплять на своїх пожитках в очікуванні пароплава. Між ними я побачив і молоду дівчину, що лежала серед квітів. Її ледь розквітлі груди відкидали дві бліді тіні на смертний саван; тут я згадав усе те, що пережив цієї ночі, й усі свої думки про майбутнє і, сповнений сумнівів і тривоги, страху та втоми, заквапився додому, щоб знайти спокій у сні.

Але сон мій був неспокійним і не дав мені очікуваного відпочинку: то мене будили приготування, викликані сумною подією, то мої власні сновидіння тривожили мене в напівзабутті, химерно переплітаючи події життя і приготування до смертного шляху, пристрасні любовні зізнання та похоронні співи, і я вільно зітхнув, лише коли зажеврів ранок і я міг нарешті зібратися з думками.

Але й прокинувшись, я відразу знову заплутався в суперечностях; коли я підвівся і, приклавши руку до чола, згадав усе, що сталося напередодні та що я збирався зробити найближчим часом, я завагався. Я запитував себе, чи не відступити мені від задуманого, чи не вважати перші тіні смерті, що впали на мене, таким собі застереженням згори? Чи все ж я маю йти за примарою кохання, яка вабила мене, набувши вигляду працюючої бідності? Спокуса взяла гору: що може бути краще, – так мені здавалося, – ніж знайти розраду, довіру, та й самого себе на ніжних грудях молодої істоти? І чим серйозніше застерігала мене совість від того, щоб у такому становищі заводити любовні зв'язки і вступати в такий сумнівний союз, тим більше

знаходилося доводів, які говорили про необхідність дотримати свого слова, довести честь свою і не відступати малодушно від прийнятого наміру.

Я вирішив навіть відшукати свою привабливу супутницю вже наступного вечора, не чекаючи кінця тижня, а перед цим хотів запитати лахмітника, чи не зможе він давати мені й далі таку ж невибагливу роботу, яку я тільки-но виконав для нього.

Очі та губи мої жадали радощів життя, і я пішов із оселі скорботи, звідки вже кілька годин тому забрали тіла матері та її останньої дитини. Я не звернув уваги на осиротілих малюків, що сиділи, тісно притулившись одне до одного, біля відчинених дверей.

І ось, вийшовши з дому і квапливо крокуючи вулицею, я зіткнувся з молодим чоловіком, який вів під руку гарненьку жінку. Обоє були вбрані в добротний дорожній одяг і, очевидно, шукали якийсь будинок, звіряючись із адресою з папірця. Обличчя чоловіка здалося мені знайомим, але я, зайнятий своїми думками, в неуважності пройшов би повз нього, якби він, глянувши на мене уважно, не вигукнув рідною моєю говіркою:

– Так ось же він! Скажіть, адже ви пан Генріх Леї, якого ми якраз шукаємо, чи не так?

Зрадівши і злякавшись одночасно, я впізнав його: це був сусід-ремісник із нашого міста; кілька років тому, приблизно в один час зі мною, він вирушив на чужину, давно вже повернувся додому, став майстром, успадкував майстерню батька та розширив її, а тепер здійснював весільну подорож. При цьому, однак, він мав на увазі й деякі інші, чисто ділові цілі, позаяк його дружина, що її він вів під руку, була із заможної родини і принесла йому в посаг кошти і можливості для нових вигідних справ.

Він передав мені привіт від моєї матері, яку він спеціально відвідав перед від'їздом. При його відвідуванні вона була змушена з деяким збентеженням зізнатися, що навіть не знає точно, де я нині перебуваю і чи живу ще на старому місці; тим більше вона прагнула отримати звістку про мене. Я теж відчував себе збентеженим і соромився детально розпитувати про матінку, позаяк цим я видавав себе, показуючи, що нічого про неї не знаю; але довго я стримуватися не міг і почав розпитувати про все, що мене турбувало.

– Ну, ми ще про все поговоримо, – сказав мій земляк, розглядаючи мене уважніше, – але ви добряче-таки змінилися, чи не правда, жінко? Ти ж теж знала раніше пана Генріха?

– Мені здається, я згадую його, хоча я тоді була ще школяркою, – відповіла вона, але мені, можливо, тому, що тепер вона була дорослою жінкою, обличчя її здавалося абсолютно незнайомим. Тим часом я відчував, що погляд її ковзає по моему непоказному костюму, який не був ні новим, ні добре вичищеним; уперше я відчув, наскільки принизливо бути погано вдягненим, і ще дужче зніяковів, коли мій земляк запропонував піднятися до мене. На щастя, смерть моєї сусідки послугувала мені приводом відхилити відвідини; я сказав, що в будинку в мене тепер дуже важка обстановка і що сам я щойно пішов із цієї ж причини.

– Так дозвольте запросити вас провести день з нами? Ми приїхали ще вчора; але я відразу зайнявся справами. Завтра, рано-вранці, ми їдемо далі, так що ви не втратите з нами багато часу, – ми не хотіли б заважати вашій роботі.

Добрий мій земляк і не підозрював, як боляче мене зачіпають його слова; я постарався запевнити його, що це не важливо і що я не відзначаюся такою вже надмірною ретельністю. Після цього ми разом вирушили на прогулянку, і, походивши з подорожуючим подружжям кілька годин містом, я провів їх у скромний готель, де вони зупинились, і пообідав з ними. Давно я не чув рідної говірки й не розмовляв про речі, близькі мені з дитинства; пляшка доброго рейнвейну поширювала свій аромат, і за її допомогою мені ще легше було забути сьогодення. Спокійно-доброзичлива поведінка молодого подружжя, без зайвих нав'язливих ніжностей, якими зазвичай відзначаються молодята, посилювала приємне відчуття затишку – воно зігрівало мене, мов швидкоплинний сонячний промінь, який прорвався крізь похмурі, темні хмари.

Коли мій земляк замовив другу пляшку та інші постояльці покинули обідній стіл, молода жінка пішла до себе в кімнату, сказавши, що хоче трохи відпочити. Залишившись удвох, ми ще більше розговорились, але раптом добрий сусід перебив сам себе і, підшукуючи найбільш доброзичливі вислови, почав так:

– Не приховуватиму від вас, пане Лее, що ваша мати дуже потребує вашої присутності, і я б радив вам повернутися додому якнайскоріше; ця самовіддана жінка намагається приховати своє глибоке горе і тугу за сином, але ми добре бачимо, як вона тане з кожним днем і ні про що інше не думає. Не знаю, можливо, я помиляюсь, але мені здається, що ваші справи не настільки блискучі, та вважаю, що ви перебуваєте на тому щаблі, коли панам художникам доводиться пройти через багато труднощів, перш ніж вони досягнуть перемоги в життєвій боротьбі та здобудуть певного становища. Але всьому є межа! Вам слід зробити перерву в ваших заняттях і відвідати рідні місця, навіть якщо ви і повернетесь туди не переможцем. Буває так, що треба подивитися на речі з іншого боку, перш ніж заново взятися за них.

Він підняв склянку і поцокався зі мною за благо батьківщини і здоров'я моєї матінки, потім трохи подумав і сказав:

– Нескромні та дурні пліткарки нашого міста, а також і деякі чоловіки такого ж складу, піймавши якісь чутки, ніби ваша матінка послала вам деяку суму і тим значно скоротила власні кошти на прожиття, надумали різко засуджувати її за її спиною і навіть говорити їй в обличчя, що вона неправильно вчинила і не тільки зробила цим погану послугу своєму синові, а й збавила власні сили. Всякий, хто знає цю жінку, розуміє, що це не так, бо порожня балаканина до того залякала її, що вона майже ні з ким більше не зустрічається і живе в цілковитій самоті, забуваючи думати про себе.

Цілими днями вона сидить біля вікна і пряде, вона пряде рік за роком, ніби їй належить забезпечити посагом семеро дочок, і все це, як вона сама пояснює, для того, щоб за цей час щонебудь накопичити і щоб у сина та всієї його сім'ї було принаймні досить полотна на все життя. Здається, що всім цим полотном, яке вона щороку віддає ткати, пані Лее сподівається приманити ваше щастя, немов у розставлені сіті, щоб забезпечити вам велике, міцне господарство, – подібно до того як ученого чи письменника стосик білого паперу спонукає написати на ньому хороший твір або як художника натягнуте полотно приваблює написати на ньому картину.

При цьому порівнянні славного оратора я не міг втриматися від гіркої посмішки. Видно, йому здалося, що цим я підтверджую правильність його припущень, і він вів далі:

– Іноді вона, відпочиваючи, опускає голову на руки і дивиться, не відриваючись, поверх дахів, на далекі поля або на хмари; коли ж темніє, вона зупиняє прядку і сидить у сутінках, не запалюючи світла, а коли вікно висвітлює місяць або промінь світла падає з вулиці, то завжди, як не подивився, видно її нерухому постать, і вона все так само сидить і дивиться вдалину.

А як сумно спостерігати, коли вона провітрює постіль! Замість того щоб за допомогою сусідів винести її на площу, де великий колодязь, вона витягає її на високий темний дах вашого будинку, розкладає на сонячному боці й походить по похилому даху босоніж, по самому краю, вибиваючи подушки та перини, перевертає їх, вибиває і клопочеться одна-однісінька там, під самим небом, та так відважно і сміливо, що за неї стає страшно, особливо, коли вона, перервавши роботу, прикриває очі рукою і, стоячи на осонні, вдивляється в далечінь. Одного разу я, стоячи на дворі з моїми підмайстрами, спостерігав за нею і не зміг більше витримати; я вирушив до неї, заліз по сходах на горище і, стоячи біля слухового вікна, виголосив цілу промову, намагаючись пояснити їй небезпеку її затії. Але вона лише всміхнулась у відповідь і подякувала мені за добру пораду. Тому я дотримуюся тієї думки, що вам треба поїхати додому, і чим швидше, тим краще! Поїдьмо з нами!

Але я похитав головою; я ніяк не міг зважитися визнати, що зазнав аварії, і повернутися ні з чим. Я мав намір сам упоратися зі своїми невдачами і, підкоривши долю, так чи інакше повернутися в належний термін. Я не намагався ні висловити занадто велику самовпевненість,

ні відкрити своє справжнє становище, але залишок дня зайняв невизначеними промовами, поки вже пізно ввечері не попрощався зі своїми земляками, які хотіли виїхати рано-вранці.

І все ж образ матері, яка дивиться вдалину, викликав у мені таке сильне почуття туги за домівкою, якого я досі зазнавав лише уві сні. Відтоді як я протягом дня не займав свою фантазію та споріднену їй здатність творити форми і образи, її покірні слуги оживали вночі та, діючи самостійно, створювали цілу низку снів, зовні розумних і послідовних, які вражали яскравими барвами та химерними образами. Абсолютно так, як мені колись передбачав мій божевільний і досвідчений учитель живопису, я тепер бачив уві сні то моє рідне місто, то село, знайоме, але змінене і перетворене, причому я зазвичай не міг туди потрапити, а якщо я нарешті опинявся там, то мене чекало миттєве безрадісне пробудження. Я подорожував найпрекраснішими місцями моєї батьківщини, де ніколи не бував, бачив гори, долини та річки з нечуваними і все ж знайомими назвами, які звучали як музика в моїх вухах і все ж чимось здавалися смішними.

За цими розмовами з моїм земляком у мене абсолютно вилетіла з голови вчорашня дівчина та сьогоднішні ранкові плани; втомлений, я ліг спати, і відразу ж переді мною розкрилося неспокійне життя моїх сновидінь. До міста, де був мій отчий дім, я наближався дивними шляхами – берегом широких потоків, у яких на кожній хвилі височів трояндовий кущ, так що вода ледь світилася крізь цей плиткий ліс троянд. На березі орав селянин, причому плугом із чистого золота, в нього були запряжені біліх як сніг воли, і під копитами їх розцвітали великі волошки. Борозна наповнювалася золотим зерном, і селянин, ведучи однією рукою плуг, другою черпав зерна і підкидав їх високо в повітря, так що вони обсипали мене золотим дощем. Я ловив їх своїм капелюхом, скільки міг зловити, і зауважив, собі на втіху, що вони перетворювалися на великі золоті монети, на яких було викарбовано старого швейцарця з довгою бородою і двостороннім мечем. Я старанно їх перераховував, не міг поррахувати і все ж ними наповнив усі свої кишені; ті, які вже не вміщались, я знову підкидав у повітря. Потім цей золотий дощ перетворився на чудесного золотаво-рудого коня; він із іржанням бив копитом землю, і звідти буйним потоком виривався найпрекрасніший овес, од якого, одначе, кінь зі зневагою відвертався. Кожне зернятко вівса було солодкою мигдалинкою і разом із ягідкою ізюму та блискучим пфенігом було загорнуте в червоний шовк, перев'язаний шматочком свинячої щетини, який приємно лоскотав коня, коли він валявся у вівсі, скрикуючи: «Овес колеться!»

Я зловив золотаво-рудого коня, скочив на нього, – добре що він був уже осідланий, – і поскакав берегом, дивлячись на всі боки; я побачив, що селянин дійшов до плитких троянд і занурився в їх гушавину разом зі своєю упряжкою. Потік троянд добіг кінця, вони збилися в густі купи й попливли вдалину, забарвлюючи горизонт у червоні тони; річка здавалася тепер стрічкою синіючої сталі, що безперервно рухалась. Тим часом плуг хлібороба перетворився на корабель, і він поплив далі, керований золотим лемешем, немов штурвалом, і співав: «Жевріння гірських вершин опустилося з Альп і обходить рідну країну!» Після цього він пробив дірку в днищі корабля, вставив у цей отвір велику трубу і став сильно дути в неї; вона зазвучала потужно, як мисливський ріг, і з неї виривався блискучий струмінь води, що забив на пливучому кораблі фонтаном чарівної краси. Селянин узяв цей струмінь, усівся на борт корабля і почав кувати у себе на колінах правим кулаком величезний меч, так що тільки іскри летіли. Коли меч був готовий, він випробував його вістря на волосині, вирваній із бороди, і ввічливо простягнув його сам собі, перетворившись раптово на Вільгельма Телля, якого одного разу, в дні моєї ранньої юності, зображував огрядний корчмар під час народного свята. Він узяв меч, змахнув ним і заспівав могутнім голосом:

Хейо, хода моя трива,
Стрілу відпустить тятива,
Роки не стишують ходи,
А Теллю весело завжди.

Куди ви дивитесь? Він там,
На сонці розчинився сам,
Хейо, якраз о цій порі
Танцює високо вгорі!

Потім товстун Телль відбатував мечем добрячу скибу корабельної обшивки, яка, виявляється, була жирним окостом, і врочисто вирушив у каюту снідати.

Я ж усе далі скакав на золотаво-червоному коні й несподівано опинився посеред села, де жив мій дядько. Я ледве впізнав його, – майже всі будинки було споруджено заново. Жителі села сиділи за світлими вікнами навколо столів і їли; ніхто не дивився на безлюдну вулицю. Я був дуже радий цьому, бо тільки зараз помітив, що на ошатному своєму коні сидів у старому пошарпаному одязі. Намагаючись і далі залишатися непомітним, я поспішив до будинку дядька, але ніяк не міг його відшукати. Нарешті я впізнав цей будинок, весь зарослий плющем і, крім того, затулений старою ліщиною, так що не видно було ні каміння, ні черепиці; лише серед зелені то там, то тут виблискувало віконце. Я бачив, як щось рухалося за склом, але нічого не міг розібрати. Сад являв собою гущавину польових квітів, які розрослися, серед них високо розгойдувалися гігантські садові та городні рослини, що перетворилися на дерева: розмарин і парасольки кропу, соняшники, гарбузи та смородина. Рої здичавілих бджіл гуділи в квіткових заростях, а в бджолиному вулику лежав старий любовний лист, занесений туди давним-давно вітром, розкритий, пошарпаний від часу, і, незважаючи на те, що він не був запечатаний, його так ніхто і не знайшов за всі ці роки. Я взяв лист і хотів покласти його в кишеню, але у мене його вирвали з рук, а коли я озирнувся, Юдіф, сміючись, прослизнула за вулик, поцілувавши мене крізь повітря, але так, що я губами відчув її губи. Втім, поцілунок її був шматочком яблучного пирога, який я зїв із жадібністю. Але позаяк він не втамував голоду, який я відчував уві сні, я зрозумів, що, очевидно, мені все це сниться і що цей пиріг, імовірно, начинений тими яблуками, які ми колись, цілуєчись, їли з Юдіф. Тому я вважав більш розсудливим увійти в будинок, де стіл вже мав бути накритий. Я розпакував важкий портплед, який опинився на коні, коли я прив'язував його до напіврозваленної огорожі саду. З нього посипався чудовий одяг і тонкі нові сорочки, прикрашені спереду красивою вишивкою з винограду та конвалій. Але коли я почав розгортати парадну сорочку, з однієї стало дві, з двох – чотири, з чотирьох – вісім, словом, переді мною розстелилася чудова білизна, яку я марно намагався запахати назад у портплед. Сорочок ставало все більше і більше, та інші предмети туалету вкривали всю землю навколо мене: я відчував великий страх перед тим, що мої родичі застануть мене за таким дивним заняттям. У відчаї я схопив нарешті одну з сорочок, щоб надіти її, й сором'язливо сховався за горіхове дерево; але з цього місця мене могли побачити в будинку, і я в збентеженні сховався за інше, й так я переходив од одного дерева до іншого, поки не підійшов іще ближче до будинку, і, сховавшись серед плюща, поспішаючи та хвилюючись, переодягнувся в красиве вбрання, але все ніяк не міг впоратися з ним, і коли нарешті був готовий, то знову опинився у великій скруті, не знаючи, куди подіти жалюгідний вузлик зі своїм старим одягом. Хоч куди я його носив, усюди з нього випадала то одна, то інша дір'ява річ; нарешті мені насилу вдалося закинути вузол у струмок, але він ніяк не хотів поплисти далі, а спокійнісінько кружляв усе на одному і тому ж місці. Я знайшов трухляву жердину, що підпирала колись боби, і мучився, намагаючись відштовхнути ці зачаровані ганчірки на середину струмка, але жердина все ламалась і ламалась, поки в моїх руках не залишився один маленький кінчик.

Тут щоби моєї торкнувся легкий подув, переді мною постала Анна, яка повела мене в будинок. Рука об руку з нею я піднявся сходами і зайшов до кімнати, де зібралися дядько, тітка і всі мої двоюрідні брати і сестри. Полегшено зітхаючи, я озирнувся; у знайомій кімнаті все було по-святковому прибрано і так сонячно, що я ніяк не міг зрозуміти, як пробивається світло

крізь зарості густого плюща. Дядько і тітка були ще в розквіті сил, брати і сестриці красивіші, ніж будь-коли, старий учитель також був іще видним чоловіком, веселим, як юнак; Анну ж я побачив дівчинкою чотирнадцяти років, у сукні з червоними квіточками і гарненьким збористим комірцем.

Але ось що було найдивнішим: усі, не виключаючи Анни, тримали в руках довгі глиняні люльки та курили якийсь запашний тютюн, і я робив те ж саме. При цьому вони, як померлі, так і живі, ні хвилини не стояли спокійно, але безперестанку рухалися по кімнаті туди й сюди, з незмінно привітними, радісними обличчями; тут же між ними в мирній згоді бродили мисливські собаки, козуля, ручна куниця, соколи та голуби, тільки звірі бігали в зустрічному напрямку, так що їх шляхи перехресувались і являли собою дивне сплетіння.

Масивний стіл горіхового дерева на кручених ніжках був покритий білою камчатною скатертиною і заставлений паруючими стравами весільного бенкету. В мене слинка потекла, і я звернувся до старого дядька зі словами: «Так вам, видно, добре живеться?» – на що він відповів: «Звичайно», – і всі повторили: «Звичайно!» – приємними звучними голосами. Раптом дядько звелів сідати за стіл; усі склали свої люльки пірамідками на підлозі, по три разом, як солдати ставлять рушниці. Після того вони знову начебто забули, що хотіли їсти, тому що, на мій жаль, знову почали ходити туди й сюди і тихо співати:

Нам мріяти гарно,
Та тільки загайно,

Ми спішимо поволі,
На місці крок у полі,

Ми тут і там усе ж,
За п'ятами постеж.

Хто скаже, що смішні
Рядки ці чарівні?

Халло! Халло!

Слава всім на землі,
У гулянці зелений чий образ,
І лісам, і полям, дичині,
ще й мисливцям хоробрим.

І чоловіки і жінки співали зі зворушливою одностайністю та задоволенням, а «халло!» мій дядько підхопив таким могутнім голосом, що весь хор заспівав іще голосніше, але потім одразу потьмянів, зблід і мовби розчинився в неясному тумані, в той час як я гірко плакав. Я прокинувся в сльозах і побачив, що подушка моя зовсім мокра. Ледве я отямився, і перше, про що мені згадалося, був добре накритий стіл; бо після звірення почуттів мого земляка я напередодні ввечері нічого не міг їсти і тільки уві сні почав знову відчувати голод. Коли я подумав про те, з якою жадібністю, незважаючи на прикраси неприборканої фантазії, я змушений і вві сні мріяти тільки про гроші та багатство, про одяг та їжу, в мене знову ринули сльози приниження, і я плакав доти, поки знову не заснув.

Розділ сьомий Продовження снів

Я опинився у великому лісі, на незвичайно вузькій дощаній перекладині, яка висіла високо над землею, серед гілок і верхівок дерев, – щось на кшталт кладок, нескінченно кучерявих поверху, в той час як земля піді мною, куди більш пристосована для ходіння, чомусь, як це часто буває уві сні, здавалася далекою та недоступною. Але було дуже захоплююче дивитися зверху на лісові галявини, суцільно вкриті зеленим мохом, занурені в напівтемряву. В моху росло багато квітів на високому хиткому стеблі, з чашкою у вигляді зірки, і вони весь час повертались обличчям до чоловіка, що проходив нагорі; біля кожної квітки стояв гномик або маленька лісова фея і висвітлювали квітку золотим ліхтариком зі світним коштовним каменем усередині, так що кожна квітка виблискувала з глибини, як синя або червона зірочка, і всі ці квіти з'єднувались в чудесні сузір'я та оберталися то швидше, то повільніше, а тим часом карлики ходили навколо них зі своїми ліхтариками, дбайливо направляючи промінь світла на чашечку квітки. З висоти своїх дерев'яних кладок і перекладин я спостерігав це світне кружляння в глибині, подібне до підземного небосхилу, тільки він був зеленого кольору і зірки на ньому сяяли всіма барвами веселки.

Захоплений, я пішов далі по всяких кладках, сміливо пробиваючись крізь верхівки дубів та буків і розуміючи, що по такій ошатній землі не мусить, ясна річ, ступати нога людини. Іноді мені траплялися на шляху гурти сосен, вони були більш рідкісними; мені дуже подобалося дивитись на червонуваті, розжарені сонцем, пахучі гілки хвойних верхівок, і подобалося стояти під ними, – вони були так майстерно злагоджені, обточені та, здавалося, прикрашені дивовижними фігурами, хоча це були звичайні сучкуваті гілки. Іноді кладки забирали мене вбік од дерев, просто неба, де світило сонце, і я оглядався, тримаючись за хиткі перила, щоб побачити, куди ж мене веде мій шлях; але я нічого не бачив, крім нескінченного, наскільки сягало око, моря зелених верхівок, де виблискували гарячі промені літнього сонця та навколо носилися безліч птахів: дикі голуби, сойки, лісові ворони, дятли та шуліки. Найдивнішим було те, що можна було ясно розрізнити і забарвлення і обриси найдалшого птаха. Коли я вдосталь намилиувався ними, я знову глянув у темну глибину, де помітив розколину серед скель, – тільки її висвітлювало сонце. На її глибокому дні виднівся лужок біля прозорого струмка; посеред нього на своєму маленькому солом'яному стільці сиділа моя матінка в коричневій сукні самотниці, сива як лунь. Вона була старенька і згорблена, але незважаючи на далеку відстань, я чітко розрізняв кожну рисочку її обличчя. Тримаючи в руці зелений пруттик, вона стерегла маленьку зграю сріблястих фазанів, і коли один із них хотів було втекти, вона легенько вдарила його по крилу, через що кілька блискучих пір'їн знялося догори, виграючи на сонці. Біля струмка стояла її прядка, до колеса якої було прилаштовано лопаточки; власне кажучи, це було маленьке млинове колесо, і воно оберталось зі швидкістю блискавки. Вона пряла однією рукою блискучу нитку, що не намотувалася на шпульку, а лягала навхрест на косогорі й одразу ж набувала вигляду великих шматків сліпучого полотна. І воно здійсалося все вище й вище; раптом я відчув величезний тягар на плечах і зауважив, що несучи забутий портплед, битком набитий тонкими сорочками. Тепер я, щоправда, зрозумів, звідки вони взялися. Насилу плентаючись далі, я побачив, що фазани були чудовими перинами, які мати ретельно провітрювала на осонні та вибивала. Потім вона діловито збрала їх і віднесла одну за одною всередину гори. Коли вона знову вийшла, то почала оглядатися, прикривши рукою очі, й тихо наспівувала, але я чітко чув кожне слово:

Синочку мій,¹⁵
Озвись мерщій!
Сумна, в саду,
Тебе я жду!

Тут вона побачила мене у височині, що ніби ширяв у повітрі, – я з тугою дивився на неї. Вона видала радісний вигук, злетіла, мов дух, не торкаючись землі та скель, і зникла вдалині, тоді як я, марно закликаючи її, поспішав за нею слідом, і кладки піді мною гнулися і тріщали, а верхівки дерев гойдалися і шуміли над моєю головою.

І раптом ліс скінчивсь, і я опинився на горі, яка височіє проти мого рідного міста. Але що я побачив! Річка була вдсятеро ширша, ніж зазвичай, і вона виблискувала, як дзеркало; всі будинки були не нижчі за соборну церкву, і всі вони були красиві, як у казці, і вони сяяли в променях сонця, і кожне вікно було повите безліччю квітів, які звисали зі стін, прикрашених статуями. Високі липи йшли своїми вершинами в темно-синє прозоре небо, яке здавалося одним великим самоцвітом, і гігантські верхівки дерев гойдалися туди й сюди, мовби хотіли ще рівніше відполірувати його, і, врешті, вони вросли в прозорий синій кришталь.

Серед зеленого листя величезних, як гори, лип здіймалися вежі собору, а масивний кам'яний корпус ховався під пагорбами мільйонів серцеподібного листя липи; то там, то сям виблискувало пурпурно-червоне або синє віконне скло, діткнуте заблуканим сонячним променем. Золоті корони, якими були увінчані вежі, виблискували на тлі неба, і безліч юних дівчат висовували кучеряві голівки крізь готичні прикраси, дивлячись на білий світ. І хоча мені було ясно видно кожен липовий листок, я все ж не міг розглянути дівчат і поквапився перебратися через річку, – мені дуже хотілось дізнатися, хто були всі ці мої співвітчизниці.

Якраз вчасно поруч зі мною з'явився золотаво-рудий кінь, я поклав позаду сідла свій багаж і поскакав по крутому схилі, що спускався уступами до річки. Але кожен уступ являв собою відшліфований гірський кришталь, усередині якого лежала і, здавалося, спала крихітна жінка невимовної краси. У той час як мій золотавий кінь спускався вниз по цій карколомній дорозі й кожної хвилини йому загрожувала небезпека скинутися разом із вершником у безодню, я перехилився з сідла то вправоруч, то вліворуч, намагаючись нетерплячим поглядом проникнути в глиб кришталевих сходинок.

– От тобі й на! – вигукнув я, сповнений хтивою млістю. – Що ж це за чарівні істоти в зачарованою сходах?

Я анітрохи не здивувався, коли кінь мій повернув до мене голову і заговорив, відповідаючи на моє запитання:

– Хіба ти не бачиш? Це добрі наміри й помисли, які зберігає в собі рідна земля, і їх може витягти з неї лише той, хто залишається на батьківщині та чесно заробляє собі на життя.

– Чорт забирай! – скрикнув я. – Завтра ж я прийду сюди і розколю кілька сходинок!

І я не міг відвести очей від довгих сходів, які позаду мене блискучими уступами піднімалася в гору. Але кінь мій сказав, що це тільки верхній шар і що тут увесь ґрунт наповнений такими речами. Нарешті ми досягли мосту. Але це був не наш старий дерев'яний міст, а мармуровий палац, – нескінченна колонада, що здіймалася двома ярусами, утворила небаченої пишноти міст, який вів через річку. «Як усе, одначе, змінюється і рухається вперед, варто лише на кілька років виїхати», – подумав я, неквапливо в'їжджаючи на міст і з цікавістю оглядаючи його високу галерею. Зовні ця споруда була облицьована білим, червонуватим і чорним мармуром, але всередині стіни його було вкрито незліченними картинами, що зображували всю історію країни та всі подвиги її народу. Всіх мерців, аж до останньої, щойно померлої людини,

¹⁵ (Mein Sohn, mein Sohn, O schöner Ton!) Поширена пісня, яка є перекладом вірша Леберехта Древета «Вранці, коли співають півні» («Frühmorgens, wenn die Hähne krähn»).

було зображено на стінах, і здавалося, що вони являють собою одне ціле з живими, які проходили по цьому мосту; деякі з написаних фігур навіть сходили зі стін і змішувалися з натовпом перехожих, а дехто з живих переходив до написаних на стінах і там залишався. В обох групах були воїни і жінки, священики і миряни, пани й мужва, дворяни і бродяги; вхід і вихід з мосту був відкритий і не охоронявся ніким, і через те що по ньому безупинно рухалися вервечки людей та безперервно відбувався обмін між життям фресок і справжнім життям, то здавалося, що на цьому чудовому життєдайному мосту минуле і майбутнє зливалися в одне ціле.

– Але все ж таки мені хотілося б знати, що це за така весела штука! – пробурмотів я до себе, і тут же мій кінь мовив у відповідь:

– Це називають тотожністю нації!

– О, та ти вчений, коню! – вигукнув я. – Тобі справді овес ударив у голову! Звідки у тебе такі вислови?

– Згадай, – відповів мені золотавий кінь, – на кому ти сидиш! Хіба я не виник із золота? Золото – це багатство, а багатство – це прозорливість.

При цих словах я відразу помітив, що мій портплед замість одягу переповнився вщерть золотими монетами. Я не замислювався над тим, звідки вони так несподівано знову з'явилися, але відчув, що найвищою мірою задоволений, маючи їх, і хоча я не зовсім був згоден із мудрим конем, що багатство – це прозорливість, сам я все ж таки, несподівано для себе самого, зробився настільки прозорливим, що принаймні нічого не відповів і спокійно поїхав далі.

– Скажи мені тепер, о мудрий Соломоне, – почав я трохи згодом, – чи називається тотожністю цей міст, чи такий народ, що йде по ньому? Кого з них ти так називаєш?

– Обидва вони разом являють собою тотожність, інакше б про це не було мови!

– Нації?

– Так, нації, само собою зрозуміло!

– Значить, міст теж нація?

– Ах, із якого це часу, – з досадою вигукнув мій кінь, – з якого часу міст, хоч який би він був прекрасний, може вважатися нацією? Тільки люди можуть становити націю, значить, маються на увазі зображені тут люди.

– Так адже ти ж сам тільки-но сказав, що нація і цей міст разом являють тотожність!

– Я це сказав і залишаюся при своїй думці!

– Як же це зрозуміти?

– Знай, – відповів мій кінь розважливо, розставивши всі чотири ноги, – знай: той, хто зможе відповісти на це делікатне питання і розв'яже цю суперечність, той може вважати себе вчителем і сам розвивати цю тотожність далі. Якби я міг гладко сформулювати правильну відповідь, яка крутиться у мене на язичі, то я не був би конем і мене давно зобразили б на цій стіні. Втім, пригадай, що я лише кінь, який наснився тобі, й, отже, вся наша розмова – лише вигадка, породження твого власного мозку. Тому ти сам можеш відповісти собі на подальші питання, так би мовити, з перших рук!

– Ах ти, вперта бестіє! – крикнув я і стиснув коня п'ятами. – Тим більше ти, невдячна шкапо, зобов'язана коритися мені в усьому, якщо я створив тебе з моєї власної плоті та крові й годую та напуваю тебе протягом усього цього сну!

– Мабуть, твоя правда, – незворушно сказав кінь, – втім, уся ця розмова, та й узагалі все наше цінне знайомство, триває не більше трьох секунд і варте заледве одного подиху твоєї високошанованої істоти!

– Як, трьох секунд? Хіба не минула принаймні година, поки ми їдемо цим нескінченним мостом?

– Усього три секунди триває тупіт копит нічного вершника, що викликав у твоєму мозку мою появу; я зникну разом із ним, і ти знову підеш пішки!

– Заради Бога, не втрачай більше часу, інакше ти зникнеш раніше, ніж я переберуся з цього прекрасного мосту на той берег!

– Ну, нічого поспішати! Все, що нам судилося пережити і дізнатися в цю хвилину, цілком укладеться в розмірену ходу коня, і коли правовірний псалмоспівець вигукує перед обличчям Господа Бога свого: «Тисячоліття для тебе – лише єдина мить!» – то можна повторити той же вислів, читаючи його навпаки, і він також буде істиною: одна мить для мене, немов тисяча років! Ми могли б іще в тисячу разів більше побачити й почути протягом цього удару копиром, якби ми самі були здатні на це. Ніякий поспіх і ніяка повільність тут не допоможуть, усе здійсниться в свій час, і ми можемо не поспішати з нашим сном, він залишиться тим, що є – не більше і не менше того.

Я перестав звертати увагу на слова коня, бо помітив, що з усіх боків мене вітали знаками пошани; то один, то інший перехожий швидким жестом обмацував мій туго набитий мішок, приблизно так, як робить це м'ясник, пробуючи худобу на оборі або на ринку, щоб дізнатися, чи жирна вона, і намагаючись ущипнути її за стегно.

– Що за дивні манери! – сказав я нарешті. – Мені здавалося, мене ніхто тут не знає!

– Вони не тебе вітають, – пояснив мені рудий кінь, – але твій дорожній мішок, твою набиту золотом калитку, яка тисне мені на хребет!

– Он як! Значить, це і є розгадка твоєї таємничої проблеми тотожності – ці золоті монети? Але ж і ти з того ж матеріалу, одначе тебе ніхто не обмацує!

– Гм, – мовив мій скакун, – це не можна розуміти так буквально. В усякому разі, люди прагнуть затвердити свою тотожність, яку в цьому випадку вони називають незалежністю, захищаючи її проти будь-якого нападу. Але вони добре розуміють, що боездатний солдат має бути ситим і, якщо цей солдат іде в бій, шлунок його має бути туго набитий. Але оскільки цього можна досягти, лише маючи достатньо дзвінкої монети для забезпечення витрат, то вони дивляться на всякого, що володіє нею, як на озброєного захисника і поборника тотожності, й тому звертають на нього увагу. Щоправда, нерідко трапляється, що вони свої особисті інтереси вважають за громадські, бо взагалі, виявляючи енергію на будь-якому терені, нелегко дотримати міру, й тому то один, то інший нагадує жадібного осла. Нехай вони роблять, що хочуть, але тобі я раджу пустити свій капітал в обіг і примножити його. Нехай люди загалом перебувають в омані, будь-хто вільний знайти свою власну істину і зробити своє власне становище приемним.

Я запустив руку в мішок і підкинув у повітря кілька пригорщай золотих монет, – їх негайно ж схопили сотні простягнутих рук і кинули далі, причому кожен попередньо розглянув золото, потер його об свої власні золоті монети, і від цього кількість золотих подвоїлася. Незабаром усі мої монети повернулися до мене в товаристві інших, їм подібних, і повисли на коні; пішов справжній золотий дощ, осідаючи злитками на всіх його чотирьох ногах, подібно до того як квітковий пилок осідає на лапках бджоли, утворюючи щось на зразок штанців, так що кінь мій не міг більше зрушити з місця. Але у нього вирости великі крила, врешті-решт він став схожим на велетенську бджолу і, знявшись, пролетів над головами народу, що зібрався. Тепер ми з ним обрушували вниз таку зливу золота, що за нами біг величезний натовп, який жадав збагачення. Старі й молоді, жінки й чоловіки спотикалися одне об одного, щоб підібрати золото. Злодії кидалися в цей натовп разом із стражниками, що конвоювали їх; хлопчак, що служили розсильними у пекарнях, кидали в річку хліби й наповнювали свої кошики золотом; священники, які йшли до церкви, щоб виголосити проповідь, підтикали поли своєї ряс, як підтикує спідницю селянка, що збирає боби, і сипали туди золото; члени міського магістрату, йдучи з ратуші, підкрадалися і сором'язливо пхали в кишеньку монети, що відкотилися вбік; навіть із написаного на стіні судилища втекли мертві судді, що засідали за столом, – вони залишили підсудного і спустилися, щоб іти за мною; врешті зістрибнув зі стіни і злочинець, теж вимагаючи золота.

Абсолютно розбундючившись усвідомленням свого багатства, я зрештою вислизнув із колонади моста й гордо піднісся на золотім коні-бджолі в повітря, кружляючи над вежами собору, подібно до сокола, то спускаючись униз, то знову підіймаючись до неба, безмежно насолоджуючись при цьому радістю польоту й одночасно їздою верхи, як це буває лише в дитячих снах. Сотні білих рук тягнулися з башт до мого золота, очі та щічки розцвітали, подібно до незабудок і троянд у променях сонця.

– Тепер тільки вибирай, – сказав мені кінь, – тут дівчата на виданні з усієї країни! Найкраще – зразкова дружина!

Я дійсно самовдоволено і жадібно задивлявся на них і вже мав намір покласти край своїм блуканням і пережитим прикрошам пристойним весіллям, як раптом пролунав різкий голос:

– Невже не знайдеться нікого, хто б дістав із повітря цього розбещувача всієї країни?

– Я вже тут! – відповів товстий Вільгельм Телль; він сидів, сховавшись у гілках липи, прицілювався з лука і пустив у мене стрілу. Подібно до стародавнього Ікара, я разом зі своїм золотим конем з тріском упав на церковний дах і в жалюгідному вигляді скотився звідти на бруківку, від чого я прокинувся, почувуючись розбитим, як коли б насправді звідкись упав. Голова у мене тріщала, як у спеку, поки я ледве згадував усе бачене уві сні. Цей перевернутий світ, де ночами блукав мій дозвільний мозок, придумуючи по десь прочитаних зразках доладні казки та книжкові алегорії, повні шкільних істин і сатиричних натяків, – усе це вже почало не на жарт турбувати мене, як передвістя важкої хвороби. Мене навіть почав мучити, подібно до примари, страх, що таким шляхом підлеглі мені органи можуть зрештою виставити мене, тобто мій розум, остаточно за двері й почати самостійне життя, де все піде догори дном.

Продовжуючи думати над цими речами, я зрозумів, яка для мене небезпека є в тому, щоб, супроти своєї природи і звичок, займатися зовсім бездуховною справою, прагнучи таким чином себе прогородувати, і все ж таки я не знав, як вийти зі становища.

З цими думками я знову заснув, і сни знову здолали мене; але з них зникла колишня моторошна алегоричність і залишився тільки ніяким законам не підпорядкований хаос.

Тепер я гнав свого ледве живого, нав'юченого важкими мішками коня вгору по гористій дорозі, до будинку моєї матінки; я добирався болісно довго, цілу вічність і нарешті досяг своєї мети. Тут кінь звалився з ніг і перетворився на найпрекрасніші та коштовні дивини і дрібнички, і багато ще таких же речей посипалося з мішків, – речей, які зазвичай привозять у подарунок із далеких мандрів. А я стояв у нестерпному збентеженні біля цієї гори коштовностей, нагромадженої просто посеред вулиці, й марно намагався знайти дзвінок або дверну ручку. Безпорадно та тривожно охороняючи свої скарби, я підвів очі на будинок і тільки тепер помітив, який він був дивний на вигляд. Він був схожий на старовинну, майстерного різьблення шафу з потемнілого горіхового дерева, з незліченними карнизами, фільонками, касетами і полицками, дуже тонкої роботи, відполіровану до дзеркального блиску. Це були, власне кажучи, вивернуті назовні нутроші будинку. На карнизах і полицках стояли старовинні срібні жбани та кубки, вироби з порцеляни та мармурові статуетки. Кришталеві шибки виблискували таємничим блиском на темному тлі серед візерунчастих дверей кімнат і шаф, і в замках виднілися блискучі сталеві ключі. А над усім цим дивним фасадом розстиалося темно-синє небо, і північне сонце відбивалося в похмурій пишності горіхового дерева, у сріблі жбанів і кришталі вікон.

Врешті я помітив, що на галереї ведуть прикрашені багатим різьбленням сходи, і я піднявся сходами, шукаючи входу. Але, відчинивши одні з дверей, я побачив перед собою лише приміщення, зайняте різноманітними речами. То це була бібліотека, й оправлені в шкіру томи блищали позолотою; то мені траплялися купи всілякого начиння та посуду – все, чого тільки можна бажати для життєвих зручностей; там височіли гори тонкого полотна або переді мною розкривалася шафа, сотні шухлядок якої були наповнені духмяними прянощами. Одну за одною я відчиняв і зачиняв ці двері, задоволений баченням і все ж відчуваючи страх,

оскільки ніде не знаходив матінки, яка зустріла б мене посеред цього незвичайного домашнього затишку. У пошуках її я підійшов до одного з вікон і підніс руку до скроні, щоб мені не заважав відблиск кришталевого скла; і раптом я побачив перед собою замість кімнати чарівний сад, що розкинувся в сонячному сяйві, й мені здалося, що я бачу матінку в блиску молодості та краси, – в шовкових шатах гуляла вона між квітковими клумбами. Я хотів відчинити вікно, крикнути їй, але не міг знайти ні засувки, ні клямки, – адже я перебував зовні, хоча і дивився на сад мовби зсередини будинку. Зрештою я побачив, що стою біля обшитої дерев'яними панелями стіни на вузькому карнизі, на якому ледь уміщалися мої ноги. Коли я перехилився, щоб подивитись, як мені зійти з цього небезпечного місця, я побачив унизу на вулиці маленького карапузика-хлопчиська з сірим, тьмяним волоссям, який колупався ціпком у моїх багатствах.

Відразу ж упізнавши в ньому ворога моєї юності, того хлопчика Мейерлейна, який упав із вежі, я квапливо поліз униз, аби прогнати його. Але він почав люто ганьбити мене і знову, через стільки часу, цей лихвар і кредитор мого дитинства став мені пред'являти свої вимоги, притискаючи руку до розбитої при падінні голови. Нарешті він отримає все сповна, так він уїдливо кричав мені, тепер-то він відбере у мене речі в рахунок записаного за мною боргу; його рахунки в повному порядку.

– Ти брешеш, маленький негіднику! – крикнув я у відповідь. – Забирайся, поки цілий! – Тут він замахнувся на мене своєю палицею, ми схопилися врукопашну й почали немилосердно лупцювати один одного. Оскаженілий противник розірвав на шматки весь мій гарний одяг, і лише коли я, в розпачі, задихаючись, почав душити його, він вислизнув із моїх рук і залишив мене на похмурій холодній вулиці. Я був змучений і раптом помітив, що стою босоніж. Будинок виявився дійсно нашим старим будинком, але вже наполовину спорохнявілий, із крихкою штукатуркою, підсліпуватими вікнами, в яких стояли порожні або засохлі квіткові горщики, і віконницями, які, тримаючись на одній завісі, розгойдувались і грюкали від вітру.

Від мого казкового багатства нічого не залишилося, крім якихось розчавлених жалюгідних залишків, які валялися на бруківці, а в руках я тримав лише палицю, що дісталася мені після бійки з моїм злим недругом.

Жахнувшись, я відступив на інший бік вулиці й сумно глянув на потемнілі вікна, і тепер чітко розрізнив мою матір, постарілу, зблідлу та сиву; я бачив, як вона, глибоко замислившись, сиділа за своєю прядкою.

Я простягнув до неї руку, але, тільки-но матінка злегка заворушилась, я знову сховався за виступ стіни і тепер, охоплений сум'яттям, намагався покинути тихе похмуре місто, ховаючись від усіх. Я прокрадався вздовж стін і незабаром опинився на путівці, що йде в нескінченну далечінь; спираючись на мою ненадійну палицю, я крокував у той бік, звідки прийшов. Без відпочинку, не оглядаючись, брів я все далі й далі. Вдалині, на такій же нескінченній дорозі, що перетинала мій шлях, я побачив батька – він брів повз мене з важким ранцем на спині.

Коли я прокинувся, у мене точно камінь з душі впав, – такий сумний був кінець мого сну.

І так це тривало ніч за ніччю, хоча часом мої пригоди і були менш бурхливими, і мій душевний стан під час сну іноді переходив у якесь умиротворення. Одного разу мені наснилося, що я сиджу на кордоні своєї батьківщини, на горі, затіненій хмарами, в той час як уся країна розстилалася переді мною, осяяна яскравим світлом. На світлих вулицях і зелених луках юрмились і походжали люди, вони збиралися на веселі святкування або обговорювали свої життєві справи, і все це я уважно спостерігав. Коли ж ці натовпи або процесії проходили повз мене і серед них знаходилися люди, що впізнавали мене, вони лаялись мимохідь, – мовляв, замкнувшись у своїй печалі, я не бачу, що діється навколо, – і запрошували мене до них приєднатись. Я захищався, не втрачаючи дружельюбності, та кричав їм услід, що бачу все, що їх турбує, і в усьому беру участь. Нехай тільки вони тепер не піклуються про мене, так для мене буде спокійніше.

Цю картину, очевидно, невтомні духи моїх сновидінь запозичили з такого вірша невідомого поета, який я прочитав напередодні ввечері в розрізнених аркушах:

Не осудіть: мені в журбі
Мій образ бачиться і сниться!
Крізь млу скорботних дум моїх
Я бачу вас і ваші лиця.
Крізь невгамовний моря шум,
Яке мені приносить муки,
У голосистім хорі хвиль
Пісень я ваших чую звуки.
Як Данаїда після справ
Дивилася на руки кволі,
Так я збентежено дивлюсь,
Як вас ганяє світська доля.

Розділ восьмий

Мандрівний череп

Так проминали мої ночі. Як я проводив дні в ту пору, я ледве можу собі уявити тепер; це був найдивовижніший поєдинок терпіння з долею, інакше кажучи, з самим собою. І, як я смутно передчував, усе вирішилося найпростішим чином. Не минуло й кількох днів, як виявилось, що мій овдовілий господар не може сам упоратися з господарством і змушений продати будинок; дітей він вирішив відправити до батьків покійної дружини і звільнити приміщення. Він швидко спровадив малюків, а потім буркотливо та байдуже сповістив мене, що я маю шукати собі інше пристанище, так як він сам має намір з'їхати наступного дня.

Всі останні роки я провів у цьому будинку, і тепер, коли зла доля розвіяла все моє невелике майно врізнобіч, я відразу ж вирішив повернутися на батьківщину, замість того щоб шукати собі нове житло й оселитися там подібно до жебрака. Я не змінив свого рішення навіть тоді, коли після повернення боргу господареві й деяким іншим знайомим мені від усього капіталу, заробленого у пана Йозефа Шмальхефера, залишилося так мало, що не вистачало на поїздку. Я насилу набрав би на пішу подорож, і то лише в тому разі, якби розумно розподілив свої гроші, день і ніч проводив просто неба і жив упроголодь.

Але в поношеному моєму одязі я б зовсім був схожий на волоцюгу, а цього мені дуже не хотілось, і я вхопився за останній засіб, а саме – я згадав про пейзажі, що висіли у торговця-єврея. Не гаючи часу, я пішов до нього, захопивши з собою і ту дещо більшого розміру картину, яка зазнала поразки на виставці, й запитав його, чи не вбере він мене за ці три картини в новий і добротний одяг, додавши ще скільки-небудь готівкою.

На останнє, звичайно, його не можна було умовити; але одяг, який він, керуючись своїми комерційними правилами, відразу ж із готовністю мені видав, виявився цілком придатним; він навіть зглянувся на мене і великодушно запропонував мені солідний міцний капелюх, криси якого могли захистити шию від дощу. Я побачив у ньому послужливого та доброго порадирика і розлучився з ним цілком задоволений його допомогою, переодягнувшись у задній кімнаті й залишивши йому мій старий одяг на знак вдячності за людяне ставлення.

На зворотному шляху я вагався, чи не слід відвідати ще старого Шмальхефера, щоб попрощатися з ним. Але я побоювався, що він спокусить мене знову якою-небудь випадковою роботою, що притупляє думки, але дає хороший заробіток; тому я минув його будинок, виправив у міської влади свої документи і, оскільки вже наближався вечір, поквапився додому. Я збирався відразу ж із настанням ночі почати свою подорож.

Мені нічого іншого й не залишалось, – господар вивіз уже все домашнє начиння, а також і моє ліжко, не дбаючи про те, де я спатиму цю останню ніч. Я знайшов його зовсім самотнього в нашій затихлій квартирі; кроки та слова віддавалися в ній з незвичною лункістю, позаяк вона була абсолютно порожня. Тільки трохи одягу та невеликі речі лежали незапакованими, – у нього не було ящика, куди їх укласти. Я сказав йому, щоб він скористався моєю великою скринькою, бо мені вона найближчим часом не знадобиться. Він прийняв мою пропозицію, забувши навіть подякувати мені, за що я згодом зіграв із ним жарт. Справа в тому, що, зайшовши до себе в кімнату, щоб укласти в дорожній мішок залишок білизни та красиво оправлену історію моєї юності, й роззираючись, чи не забув я чого-небудь, я з жахом побачив череп Альбертуса Цвіхана, – це був єдиний неприлаштований предмет.

Вражений, я взяв до рук цю злочасну кулю, яка ніде не могла знайти спокою, і відчув докори сумління. «Бідолашний Цвіхан! – думав я. – Колись ти подорожував із Ост-Індії до Швейцарії, звідти до Гренландії та знову назад, тепер сюди, і Бог знає, що ще станеться з тобою, нещасний друже, якого я так легковажно забрав із кладовища».

Але нічим уже не можна було допомогти; я відкрив кришку своєї спорожнілої скрині й поклав туди старий череп, залишаючи його на подальше піклування готового до переїзду господаря будинку, який у своєму нещасті так нелюб'язно обійшовся зі мною, – але ж я за понад п'ять років підтримав бюджет його сім'ї не одним десятком дзвінких талерів!

Потім я надів на плечі мішок і вийшов зі спорожнілих кімнат, які бачили стільки печалі, в спільні сіни, швидко подав господареві на прощання руку і спустився вниз по сходах. Але заледве я досяг передпокою, як цей злодій покликав мене по імені й крикнув: «Ось візьміть його теж із собою, це ваше», – і вниз по довгих дерев'яних сходах із гуркотом покотився череп, боляче вдаривши мене по п'ятах.

Я підняв його; в сутінках, що насунули, видно було нижню щелепу, що жалюгідно звисала, прикріплена дротом; здавалося, він жалібно просив мене не залишати його.

– Ну, ходімо, – сказав я, – ми повернемося додому разом! Це була надзвичайна подорож!

Насилу втиснув я череп у свій дорожній мішок, завдяки чому він роздувся і став безформним, начебто в ньому лежав коровай хліба або головка капусти.

Тепер мені ще залишалась одна справа, невелика, але не з легких. Після тієї дивної та несподіваної любовної пригоди з Хульдою минула вже одна субота, якою я не користався, і якраз настала друга. Вісті, які мені приніс земляк, що здійснював весільну подорож, а також мої сновидіння відбили в мене охоту до здійснення щасливих планів у душі Тангейзера; однак тепле почуття вдячності й неостигла ніжність не дозволяли мені піти без єдиного слова прощання чи пояснення. Я вирішив зізнатися цій чарівній і добропорядній дівчині в тому, що я не ремісник-підмайстер, а всього лише збіднілий художник, який не знає, що з нього вийде і який мусить поки що покинути цей край, і сподівався таким чином без великих зусиль втішити її у втраті нового коханого та розлучитися з нею по-доброму. Вже зібравшись у далеку дорогу, з мішком за плечима та палицею в руці, я попрямував на ту вулицю, де жила вона. Оскільки було ще рано, я зайшов до корчми, щоб востаннє повечеряти в цьому місті. Потім я при світлі ліхтарів знайшов потрібний будинок і сів на лавочку в тіні колодязя. Незабаром показалася моя дівчина в робочому платті, але вона йшла не сама; її проводжав стрункий молодий чоловік, на вигляд студент або художник, який у чомусь переконував її. Наближаючись до будинку, вони пішли повільніше, й тепер заговорила вона; я почув знайомий мені щирий мелодійний голос, який звучав дещо сумніше або м'якше, ніж того вечора.

– Кохання – серйозна справа, – сказала вона, – навіть якщо воно тільки жартома! Але на світі мало вірності й чесності. Ну, що ж, випробуємо наше знайомство, якщо ви хочете запросити мене завтра на танці; мені цікаво подивитись, як поведуться в таких випадках панове!

Новий поклонник відповів щось, але я не розчув його шепоту: потім я почув тихий поцілунок, і зі словом «добраніч!» дівчина зникла за дверима, зачинивши їх за собою; юнак повернувся і швидким кроком пішов своєю дорогою.

«Ну, от я і вільний!» – подумав я і підвівся з полегшеною совістю, але все ж із дуже дивним почуттям. Не оглядаючись більше і не затримуючись у місті ні на хвилину довше, я поспішив до воріт і через деякий час уже крокував темною дорогою в напрямку до моєї батьківщини.

Я був задоволений тією ясністю й визначеністю, якої тепер набула моя доля, і крокував без зайвої квапливості, але й ніде не зупиняючись, маючи перед собою лише одну-єдину мету: скоріше прийти додому, до матінки, однаково – багатим чи бідним. Так я йшов протягом довгих годин і не звернув уваги, що, дійшовши до перехрестя, непомітно відхилився на трохи вужчу бічну дорогу, потім іще раз повторив свою помилку і зрештою опинився на сільській. Але судячи з розташування зірок, я приблизно йшов у правильному напрямку і тому продовжував свій шлях, вважаючи, що без деяких відхилень від нього подорожньому не обійтись. Я йшов лісами, полями й луками, повз села, чиї неясні обриси або далекі вогники виднілися осторонь від проїжджої дороги. Було вже близько півночі, й глибока тиша панувала над землею,

коли я проходив уздовж широких обгороджених полів; тим жвавіше здавалися простори неба із сузір'ями, що повільно здійснюють свій шлях, – невидимі зграї перелітних птахів шуміли та шаруділи крилами у високості. Ніколи ще я з такою виразністю не спостерігав нічних перелітків в осінньому небі.

Я ввійшов у лісову гушавину, і темрява стала непроникною. Нечутно пролетіла перед моїми очима сова, десь у темряві закричав пугач. Я вже зовсім промерз і втопився, коли у лісовій просіці натрапив на паруюче багаття вугляра, який спав тут же, в своїй землянці. Я підсів до тліючого вугілля, зігрівся й заснув, поки мене не розбудила, пролітаючи над лісом, зграя дзвінкоголосих сапсанів, чії сріблясто-блакитні крила та білі грудки виблискували в ранніх променях зорі. Коли я протер очі, то побачив, що вугляр вилазить зі своєї землянки ногами вперед. Як подорожній, який щойно підійшов сюди, я привітався і запитав, що це за місцевість і чи не заблукав я. Єдине, що він міг мені порадижити, це триматися більше західного напрямку.

Ліс скінчився, і я вийшов на широку рівнину, освітлену раннім осіннім сонцем. Пейзаж був у чисто німецькому дусі. На горизонті височіли темні, вкриті лісом пасма гір; по рівнині виляса річка, вся в червонуватих відблисках, позаяк півнеба палало в променях ранкової зорі, й забарвлені пурпуром пасма хмар нависали над полями, пагорбами, селами і вежами міста, що виднілося вдалині. Туман парувал по лісистих схилах і біля підніжжя темних до синяви гір. Замки, міські ворота й вежі церков відсвічували червоним; до того ж у лісі лунали гучні поклики полювання, звучали роги, чувся зусібіч дзвінкий собачий гавкіт, і ледь я вийшов із лісу, як повз мене проскочив стрункий олень.

Червоний схід сонця, – значить, дощик піде! Якщо я хотів триматися наміченого плану, мені нічого було й думати про нічліг, – цим я позбавив би себе денного прожитку. Тому я з деяким страхом думав про майбутній дощ і про те, що мені доведеться брести другу ніч наскрізь промоклим. Сирість і бруд довершують глум долі та віднімають у нещасного останню розраду – сподівання припасти до рідної землі там, де його ніхто не бачить. Усюди невблаганна вогкість зустрічає його пронизливим холодом, і він змушений весь час триматися на ногах.

Вже через кілька годин сіра пелена туману закрила сонце, і пелена ця почала повільно розпадатися на мокрі нитки, поки вони не перейшли на суцільний, рівномірний дощ, який тривав увесь день. Тільки зрідка ця одноманітна холодна та мокра сітка перемережувалася з іще більш сильними потоками зливи, підстьобуваної вітром; він уносив більш швидкий ритм у це царство води, що заливала поля і дороги. Незворушно крокував я крізь потоки, радіючи, що мій новий одяг зроблено з добротної тканини, яка витримає це випробування. Тільки опівдні, не відкладаючи більше, я зайшов у село й пообідав гарячим супом із м'ясом і овочами, а також шматком хліба. Потім я годинку відпочив і знову вийшов під дощ. Щоб дістатися додому, мені потрібно було не менше тижня, і я мусив суворо дотримуватися встановленого мною самим розпорядку, щоб укластися в цей термін, причому не мав права ні втомлюватися, ні хворіти. Тільки за цих умов я міг завершити свій шлях, ні від кого не залежачи й залишаючись до кінця господарем своєї долі.

Через кілька годин я знову потрапив на лісову просіку, весь час намагаючись вийти на велику головну дорогу, яка поступово вивела б мене на правильний шлях. Остеронь від дороги я помітив величезний бук, укритий іще досить густим пожевклим листям; я попрямував до нього і на землі, між його корінням, знайшов добре захищене місце, де і задрімав. У цей час із лісу вийшла, шкутильгаючи, старенька; однією рукою вона притримувала жалюгідну в'язанку хмизу, яку несла на голові, а сиве волосся її було таке жорстке та розпатлане, що його не відрізати було від сухих гілок; іншою рукою вона насилу тягла позад себе зламану маленьку берізку. Вона йшла тремтячими кроками, боязко зітхаючи, і, захакавшись од зусиль, тягнула через усі перешкоди непокірне деревце, подібно до мурашки, яка тягне не по силі важку стеблинку до свого житла. Співчутливо дивився я на цю бідну жінку й мусив собі зізнатися, що їй, напевно, доводиться ще важче, ніж мені, а все ж вона не зупиняється і бореться за існування. І все

ж мені було досить погано, – я навіть не міг допомогти або дати їй що-небудь. Соромлячись своєї безпорадності, я не відривав од неї очей, як раптом на дорозі з'явився лісник, мабуть, того ж віку, як і старенька, але червонолиций, вусатий, з невеликими сережками у вухах і дурними витрішкуватими очима. Він одразу ж накинувся на жінку, яка, злякавшись, відпустила деревце, і почав кричати:

– Гей ти, бродяго, знову крала ліс?

Старенька присягалась усіма святими, що вона знайшла цю берізку на дорозі та що деревце вже було зламане. Але він продовжував кричати:

– Ти ще брешеш? Зачекай, я тебе провчу!

Лісник схопив стару за зморщене вухо, яке визирало з-під ситцевої хустки, що сповзла, притягнув її ближче та вже збирався так тягти за собою. Його нелюдяність обурила мене. Раптом мені спала на думку блискуча ідея, я витягнув зі свого дорожнього мішка поживклий череп, надів його на палицю і виставив із листя чагарнику, за яким мене не було видно. Одночасно я закричав сердитим голосом:

– Відпусти стару, негіднику! – причому я злегка потряс череп, так що зуби його зацокали та зашаруділо листя, звідки він визирав. Цим мало здатися, що з-за кущів їх гукає сама смерть.

Лісник обернувся в той бік, звідки пролунав голос; він застиг, сполотнівши, як погано випечений хліб, і відпустив бабусине вухо. Повільно я втягнув назад привида; лісник неперушно дивився на це місце, коли ж я виставив череп із кущів небагато вище, круглі очі лісника пішли за ним, після чого він забрався з такою швидкістю, з якою тільки могли понести його тремтячі ноги, й більше не вимовив ні звуку. Тільки на значній відстані, де дорога повертала вбік, він ненадовго зупинився та обережно глянув назад. Коли я знову похитав черепом, утікач миттєво зник за поворотом і більше вже не показувався. Звичайно, у нього не було жодної підстави припускати, що в таку погоду, та ще заради якоїсь бідної жебрачки хто-небудь стане займатися фокусами в лісовій гушавині, а крім того, і сережки достатньо свідчили про його забобонність. Старенька була в такому жаху, що нічого не помітила, крім утечі свого мучителя; не знаючи, що з ним сталося, вона кинула все і теж поспішила геть; тремтячими руками вона махала в повітрі, щось бурмочучи собі під ніс.

Я ж запахав у мішок старий жовтуватий череп, який знадобився для такої гарної служби. Забавний жарт зігрів мене, і я ще трохи відпочив, подібно до переможця на полі битви. Було радісно усвідомлювати, що навіть у такому важкому і, здавалося б, безвихідному становищі незначний поворот подій зробив мене на деякий час господарем людських долі. Я намагався уявити собі осоромленого лиходія й розібратися в корінні його звірячої натури. Подумки я бачив його округлі блискучі очі, яскраво-червоне, набрякле обличчя, сиві, ретельно розпушені вуса, блискучі гудзики його форменої куртки, й мені здавалося, що причина всієї цієї дикої, крикливої сцени – безмежне марнославство, яке у такого грубого і дурного чоловіка може виявитися тільки так.

«Можливо, – подумав я, – що цей негідник – дбайливий батько і чоловік у колі своєї сім'ї, добрий товариш серед собі подібних, поки ніхто не перешкоджає його балакучим хвастощам; він, напевно, задоволений собою і по дурості своїй вважає себе героєм, коли тягне за вухо слабку стару. Можливо, що де-небудь в іншому місці, в церкві або на сповіді, він визнає за собою деякі похибки; але, п'яний марнославством і самовдоволенням, він забувається і потурає своїм пристрастям. Тим ясніше зауважує він пороки свого начальника, а той, у свою чергу, погані якості свого начальства, і так на всіх шаблях суспільної драбини – кожен зауважує недоліки іншого, але зате дає повну волю своїм власним порокам, ні в чому не бажаючи себе приборкувати, самозабутньо милуючись своєю величчю. І всі ці десятки тисяч людей, залежних одне від одного, виховують себе таким чином, погладжують сиві вуса і лупають очима не від природженої злоби, а з дитячого марнославства. Вони тішать своє марнославство, коли

наказують і коли коряться, вони гонорові у своїй гордості й у своєму смиренні; вони брешуть із марнославства і говорять правду не заради неї самої, а тому що їм здається, що це личить у цю мить. Заздрість, жадібність, безсердечність, лихослів'я, лінощі – всі ці пороки можна приборкати або приспати; але тільки марнославство вічно спить і невинно вплутує людину в тисячі неправдивих або, в усякому разі, зайвих справ, у жорстокості, у великі чи малі небезпеки, і всі вони зрештою роблять із цієї людини зовсім іншу істоту, ніж вона хотіла б бути. І ось наслідком цього є хвороблива омана, відхилення від свого власного «я» замість зміцнення його, до якого прагне марнославний.

Але так відбувається лише з більш неосвіченою частиною людей, із натовпом жебраків духом. Обдаровані й освічені – інша, більш делікатна половина людства – не блудять у самих собі, у них є чарівна формула, яка говорить: «Безневинне марнославство – лише невинна прикраса буття. Це найкращий домашній засіб для виховання людяності й протиотрута проти неосвіченого, злобного марнославства! Красиве марнославство, що додає витончену завершеність і заокругленість власній сутності, сприяє розквіту всіх паростків, які закладені у нас і роблять нас потрібними та приємними для світу; воно є одночасно і тонким цінителем, і суворим суддею самого себе і підстьобує нас виявити в найблагодороднішій формі все те істинне та прекрасне, що інакше залишилося б лежати під спудом. Сам Христос був трішки марнославний, позаяк завивав волосся і бороду свою та дозволяв намащувати собі ноги!»

Так звучить ця прекрасна пісня, і таке марнославство є той істинний Молох, чий слабкий вогонь з'їдає людей і камені. Він залишається завжди самим собою, цей Молох, нічого не боїться і посміхається своєю залізною посмішкою, в той час як палає його ненаситне черевце. У ньому згоряють і дружба, і любов, і свобода, і батьківщина, словом, усі прекрасні речі, а коли йому нічого пожирати, він остигає, подібно до печі, повної попелу».

Читаючи собі самому цю гнівну проповідь, я невтомно ступав далі, й оскільки це бродіння думок допомагало мені подолати холод, то я й далі продовжував розмірковувати на ходу. Я перевіряв самого себе та власну поведінку і вирішив оцінити своє становище в марнославному світі на той випадок, якби я тепер або коли-небудь виявився відносно вільним від цієї вади. «Абсолютно правильно, – розмірковував я, – що гонорові є рабами людей, вільних від марнославства, позаяк домагаються їх схвалення; але раби повстають і робляться нещадними, як негри в Сан-Домінго. І в тому і в іншому випадку належить пройти через це чи порозумітися з ними так, щоб не зазнати збитків ні душею, ні тілом. Але навіщо треба відрізнятись від них, підніматися вище за них? Чи не для того, щоб загордитися своєю перевагою і тим самим виявити своє марнославство?»

Я зайшов у глухий кут і, поки шукав виходу, мої розумування перервав порив вітру, який так сильно трусонув якийсь дерево, що воно раптово обрушило на мої плечі цілі потоки води, що накопичилася в його гілках. Я, в свою чергу, заходився обтрушуватись і, оглядаючись кругом, шукати притулку, якого не було і скористатися яким я не мав права. Все ж я жадав якого-небудь полегшення і вирішив нарешті позбутися черепа Цвіхана, який сильно заважав мені не стільки своєю вагою, скільки незручною формою. Але коли я зібрався було непомітно покласти його в придорожні кущі, мене раптом опанувало бажання і навіть потреба виявити в моєму становищі, в якому я все робив лише з необхідності, хоч яким-небудь вчинком свою вільну волю і таким чином хоч на йоту піднятися над своїм долею. Отже, я знову вклав у мішок свою добровільну ношу і продовжував обтяжливу мандрівку, яка, на довершення всього, завела мене на занедбані й важкі стежки.

Розділ дев'ятий Графський замок

Так це тривало аж до сутінків, коли втома, озноб і загальна слабкість зовсім здолали мене, і я врятувався від цілковитого морального краху лише тим, що сказав собі: «Ні, про те, щоб загинути, не може бути й мови, – всі печалі та прикрості на світі минуці». Я знову зібрав останні сили й перемиг утому.

Нарешті я вийшов із лісу і побачив перед собою широку долину, де, мабуть, був розташований багатий маєток; замість лісової хащі тут височіли прекрасні паркові дерева, і між них виднілися дахи; далі, серед полів і пасовищ, були розкидані будинки села. Прямо перед собою я побачив невелику церкву, двері її були відчинені.

Я ввійшов усередину; там уже було темно, і лише негасима лампада, подібно до зірки, що мерехтить червонуватим світлом, хиталася перед вівтарем. Церква була, очевидно, дуже стара, вікна частково склалися з кольорових шибок, стіни та підлога були вкриті надгробками та пам'ятниками.

«Тут я проведу ніч, – подумав я, – тут, під покровом цього храму, я відпочину».

Я всівся у сповідальні, схожій на шафу, де лежала товста подушка, і зібрався було запнути фіранку, щоб одразу ж заснути, як чиясь рука втримала шовкову зелену шторку, і я побачив кістера, який нечутно рухався за мною в м'яких туфлях. Він запитав:

– Ви що, хочете переночувати, приятелю? Ні, тут не можна залишатися!

– Чому не можна? – запитав я.

– Тому що я зараз замикаю церкву. Ідіть звідси! – відповів кістер.

– Я не можу йти, – сказав я, – залиште мене тут усього лише на кілька годин, Божа Матір не розсердиться на вас за це!

– Ідіть, зараз же, – крикнув він, – тут вам залишатися не можна!

Засмучений, я вийшов з церкви, а пильний дзвонар заходився замикаєти двері. Я опинився посеред кладовища, яке було схоже на дбайливо оброблений сад; кожна могила або кілька могил разом являли собою мальовничу квіткову клумбу; особливо чарівні були дитячі могилки – то вони були зібрані в гурток на зеленій галявинці, то розташовані поодиноці, в затишному, прихованому куточку під деревом, то серед могил дорослих, – так діти чіпляються за фартух матері. Доріжки були посипані гравієм і ретельно розрівняні; ніякої стіни не було, вони вели просто під темний покров гаю, де росли клени, в'язи та ясени. Дощ майже перестав; іще падали гучні краплі, але на заході вже показалася смужка вогненного заходу сонця, яка кидала слабкі відсвіти на мармурові надгробки. Мимоволі я опутився на садову лавку серед могил.

У тіні дерев показалася струнка фігура жінки, яка йшла легким і стрімким кроком; її густі темні локони розвівав вітерець; однією рукою вона притримувала на грудях накидку, в іншій тримала парасоль, який, однак, був закритий.

Ця чарівна істота весело рухалася серед могил і, здавалось, уважно розглядала, чи не постраждали рослини від бурі та дощу. Кинувши легкий парасоль на доріжку, вона час від часу нахилилася, підв'язувала хитку троянду чи зрізала блискучими ножицями айстру, а потім поспішала далі. Я був змучений і, замилювавшись чарівним видінням, яке линуло переді мною, ні про що не думав, поки знову не показався кістер.

– Тут вам теж не можна залишатися, приятелю! – почав він знову. – Це кладовище відноситься до маєтку, і стороннім тут ночами бродити не можна!

Я нічого не відповів і безпорадно дивився в одну точку; мені не вистачало рішучості підвестися на ноги.

– Ну, ви що ж, не чуєте? Вставайте! З Богом, вставайте! – мовив він трохи голосніше і почав трясти мене за плечі, як будять у корчмі заснулого відвідувача.

Дама підійшла ближче і перервала свою безтурботну прогулянку, щоб послухати наші сперечання. Вона була настільки чарівна в своїй дитячій цікавості й у неї були такі красиві очі, – наскільки їх можна було розгледіти в сутінках, – і очі ці сяяли такою живою та природною привітністю, що я в ту ж мить знову ожив і підвівся перед нею з капелюхом у руці. Але все ж мені довелося ніяково опустити очі, коли вона почала уважно розглядати мене і мій промоклий, брудний костюм.

Звернувшись до служителя, вона запитала:

– Чого ви хочете від цієї людини?

– А, пані, – відповів кістер, – один Бог знає, що це за чоловік! Він хай там що хоче тут спати, але не можна ж цього дозволити! А якщо він жебрак бродяга, то краще йому переночувати в селі, де-небудь у сараї!

Молода дама, звернувшись до мене, привітно мовила:

– Чому ви хочете ночувати саме тут? Ви так любите товариство мертвих?

– Пані, – відповів я, глянувши на неї, – я вважав їх єдиними власниками і господарями цього шматка землі й був упевнений, що вони не проженуть стомленого мандрівника; але, я бачу, вони не мають такої влади, і наміри їх підкоряються тим, хто ходить над їх головами.

– Не слід говорити, – заперечила дівчина, всміхаючись, – що ми тут ставимося до людей гірше, ніж мерці. Якщо ви тільки повідомите про себе хоч трохи, хто ви і що ви, тоді й ми, живі, не здамося вам безсердечними.

– Дозвольте показати вам для початку мої документи!

– Вони можуть бути фальшивими! Краще розкажіть про себе самі!

– Ну що ж, я походжу з порядної сім'ї, і зараз я поспішаю дістатися міста, де народився. На жаль, це, мабуть, нездійсненно без затримки.

– Звідки ж ви родом?

– Із Швейцарії. Протягом кількох років я жив як художник у вашій столиці, щоб урешті-решт відкрити, що зовсім не маю потрібних здібностей. І ось я без достатніх коштів опинився на шляху додому і мав намір, нікому не стаючи тягарем, проробити всю подорож. Мені завадив дощ; я сподівався, ніким не помічений, провести ніч у цій церкві, а рано-вранці потихеньку вирушити далі. Якщо тут є поблизу навіс або сарай, накажіть великодушно, нехай мені дозволять там відпочити, – я не в силі йти далі. Не звертайте більше на мене уваги, а вранці я, вдячний за притулок, знову зникну.

– Я вам знайду найкраще пристановище, ходімо зі мною. Я візьму це на себе, поки не з'явиться батько; він на полюванні й скоро повернеться.

Хоча мене, коли я стояв перед нею, трясло від холоду та вогкості, я все ж не поспішав за нею піти. Коли дівчина запитально глянула на мене, я вибачився, сказавши, що, незважаючи на моє дивне становище, я все-таки ще не жебрак, а її пропозиція йде врозріз із моїм наміром досягти рідного дому без сторонньої допомоги.

– Але ви до нитки промокли і тремтите від холоду, як пудель, мій гордий пане! Якщо ви залишитеся просто неба, то до ранку заробите собі відмінну пропасницю і тоді вже напевно не зможете рушити далі без сторонньої допомоги та догляду. Я вас розташую тимчасово в садовому флігелі, де я провела день і де топиться камін. Не упирайтеся більше – тоді ви зможете, відповідно до вашого бажання, якнайскоріше позбавити нас своєї присутності! А ви, кістере, йдіть за нами для підмоги. Це буде вам покаранням за те, що ви так негостинно обійшлися з благочестивим пілігримом!

– А що б мені сказали, пані, – пробурчав невдоволено кістер, – що б зі мною зробили, якби я вночі залишив церкву відчиненою або замкнув у ній стороннього? Хіба вам ніколи не доводилося чути про нічні крадіжки в церквах? Хіба ніколи не крали свічників, потирів, дискосів?

Тут я мимоволі розсміявся і сказав:

– Ви що ж, вважаєте мене за шекспірівського Бардольфа, якого повісили у Франції через украдену дароносицю?

– Після того як він уже вкрав у Англії футляр від лютні, ніс його дванадцять годин і продав за три крейцери? – додала ця дивна дівчина, глянувши на мене та сміючись у відповідь.

А я, зі свого боку, відповів:

– Якщо ви такі спритні у вживанні цитат, які малюють людей з поганої сторони, я можу ризикнути й піти за вами; ми обоє належимо до таємного ордену, який виправдовує своє існування тим, що члени його допомагають одне одному.

– Ось бачите, все на світі має хорошу сторону! – сказала вона й пішла вперед; я приєднався; по темному парку рухався за нами кістер, повний подиву та недовіри. Незабаром серед дерев засвітилися вікна досить місткого садового флігеля; мабуть, він стояв на чималій відстані від житлового будинку. Ми ввійшли в невелику залу, яка була відокремлена від парку лише зашкеленими дверима; в каміні горів яскравий вогонь; молода пані підсунула плетене крісло й запросила мене розташуватися на відпочинок. Я без зволікання сів у крісло, але мій безформний дорожній мішок сильно заважав мені.

– Так ви зніміть торбинку! – сказала господиня дому. – Чи у вас там дійсно захований вкрадений футляр від лютні, з яким ви не хочете розлучитися?

– Щось на зразок цього! – мовив я у відповідь і почав знімати заплічний мішок, в якому лежав череп; кістер, за знаком своєї пані, допоміг мені та поставив мою ношу в куток. Він непомітно носком чобота торкнувся заокруглення, що виступало, аби перевірити, чи не сховано там хоча б украдену диню, позаяк він не міг зрозуміти, що це за футляр від лютні. Молода дівчина, яка чимось зайнялася в цю хвилину, знову підійшла, стала переді мною і співчутливо запитала:

– Як же вас звати? Чи ви віддаєте перевагу подорожувати інкогніто?

– Генріх Лее, – сказав я.

– Пане Лее, вам дуже погано живеться? Я не зовсім розумію ваше становище. Ви ж не настільки бідні, що вам і їсти нічого?

– Це не має значення, але нині справа йде саме так. Якщо я буду їсти частіше, ніж раз на день, моєї дорожньої каси не вистачить, щоб дістатися домівки.

– Але чому ви так чините? Хіба мислимо піддавати себе такій нужді?

– Ну, не можна сказати, щоб я навмисно так чинив; але якщо так вийшло, я навіть за це вдячний долі, якщо тільки можна дякувати за виконване за потребою. Все в житті може чомусь навчити. Жінкам не потрібні такі навички, вони завжди роблять лише те, без чого не можна обійтись, а для нашого брата такі наочні уроки дуже корисні. Тому, чого ми не бачили і не відчули самі, ми рідко віримо або вважаємо це нерозумним, не вартим уваги!

За допомогою кістера вона присунула невеликий столик, на якому стояли тарілки з якоюсь їжею.

– Тут, на щастя, якраз моя вечеря. Підкріпіться поки що чим-небудь, а потім повернеться батько і подбає про вас. Ідіть у будинок, кістере, нехай економка дасть вам пляшку вина, чуєте? Якому вину ви віддаєте перевагу, пане Лее, білому чи червоному?

– Червоному! – відповів я вельми нечемно; я утруднявся підібрати потрібні слова, бо був у становищі чи то невідомого бродяги, який потребує допомоги, чи то людини суспільства, до якої ввічливо звертаються.

– Тоді нехай вам дадуть столового червоного! – крикнула вона вслід кістеру і потягнула за шнур; на дзвінок прибігла молода селянка, яка здивовано завмерла на порозі й почала розглядати мене з цікавістю. То була донька садівника, який жив під цим дахом; як я пізніше переконався, вона була водночас і служницею й повіреною своєї пані та зверталася до неї на ти.

– Де ти пропадаєш, Розхен? – вигукнула дівчина. – Швидше запали світло, у нас нежданий гість, і ми поки що посидимо тут!

Тим часом я взявся за ніж і виделку, збираючись відрізати шматок холодної печені, але знову завмер у збентеженні. Я тримав у руках дитячий срібний прибор; на маленькій виделці було готичним шрифтом викарбовано ім'я Доротея, а позаяк Розхен, увійшовши, щойно назвала свою пані Дортхен, я зрозумів, що переді мною був її власний прибор. Я поклав його на місце; Розхен відразу ж усе зауважила:

– Що ж ти робиш, Дортхен? Ти ж дала гостю свій прибор!

Злегка почервонівши, дівчина, яку звали Дортхен, відповіла:

– Адже й правда! Ось що виходить, коли буваєш неуважною! Вибачте мені, що я забезпечила вас своїм дитячим прибором! Але якщо вам це не огидно, можете спокійно продовжувати, а я буду почуватися святою Єлизаветою, яка годувала бідняків із власної тарілки.

Мені нічого було відповісти на цей невинний жарт. Але з їжею справа не клеїлась; у мене раптом пропав апетит, мене гнітило відчуття, що я перебуваю не на місці, мені хотілося знову опинитися на проїжджій дорозі, на волі, хоч я і розумів, що з цього нічого доброго б не вийшло. У мене на душі стало дещо спокійніше, коли я випив склянку вина, налитого мені Розхен, яка при цьому окинула мене критичним поглядом. Потім я відкинувся назад, спостерігаючи за обома дівчатами. Дортхен тим часом сіла до великого круглого столу посеред зали, а донька садівника стала поруч із нею. На столі було розставлено різні скляночки і глечики з квітами та кольоровими лісовими рослинами, пучками червоних і чорних ягід, які дозрівають восени. Серед них були розкладені незвичайні пурпурно-червоні й золотаво-жовті листя, перисте й серцеподібне, особливо красиве блискуче листя зеленого плюща, очерет, – словом, усе, що було приготовлено для букета, тішило око навіть і так, безладно розсипане по столу. Квіти, як мені здавалося, були принесені з кладовища, – я помітив, як дівчина ставила в склянку зі свіжою водою ті, що зірвала при мені сьогодні. Деякі букетики були свіжими, інші зів'яли зовсім або наполовину, і все це говорило про те, з якою любов'ю прекрасна дівчина дбала про небіжчиків. Я згадав легенду про святу Єлизавету, яка в дитинстві любила гратися на могилах зі своїми однолітками та розмовляти про мертвих, а позаяк Доротея сама добре знала ці легенди, все це надавало їй особливої чарівності та змушувало здогадуватися про її духовне життя, причому вона поводитися так вільно і просто, що запідозрити дівчину в релігійному святенництві було абсолютно неможливо.

Я спостерігав за ними обома, поринувши у приємну дрімоту, і, напівзаплющивши очі, ще деякий час бачив і чув усе, що вони говорили і робили, поки не заснув по-справжньому. На стільці поруч із Доротеєю лежала об'ємиста тека, звідки вона діставала аркуші різного розміру, прикріплюючи їх потім до великих аркушів цупкого паперу так, щоб залишалися широкі поля. Розхен подавала їй вузенькі смужки паперу та гуміарабик.

– Треба знову нарізати паперу, – сказала Доротея, коли запас скінчився. Вони зрушили вбік рослини та глечики, на місці, що звільнилося, розклали нові аркуші, потім, узявши ножиці, почали орудувати ними так, немов перед ними лежало полотно й вони кроїли рушники. Але папір не можна було різати по нитці, він деколи м'явся і морщився, часом ножиці йшли навскіс, а дівчата засмучувались і жартівливо дорікали одна одній.

– Та ти дивись, – вигукнула Доротея, – у тебе весь час виходять краї зубчиками! Коли тато побачить нашу роботу, він, напевно, буде незадоволений, і йому доведеться все робити спочатку!

– А у тебе що за окомір! Дивись, як криво сидить цей вид! У нас із батьком виходить краще, коли ми в городі копаємо грядки!

– Та замовкни ти, я і сама бачу! Ці аркуші занадто великі, їх ніяк акуратно не приладнаєш! В інституті ми завжди вибирали аркуші менші, коли малювали квіти. Ну, нічого, тато візьме олівець і лінійку й усе це приведе до ладу. Головне – зайвого не обрізати, він хоче, щоб усі були одного розміру. Він уже замовив для них ящик, так вони будуть лежати в цілості, як у лоні Авраама; до того ж він замовив іще кілька дерев'яних рамок зі склом для свого кабінету,

щоб по черзі вішати на стіну то один аркуш, то інший, ті, які йому особливо подобаються. Ці рамки будуть дуже зручні – розсувні...

– І що він знайшов у цих штуках? Для чого вони?

– Ах ти, дурненька, та просто для задоволення! Треба в них розбиратися, в цьому і є задоволення! Хіба ти не бачиш, яке тут густе листя, як воно весело блищить, як на ньому грає сонце? Чимало треба вчитися, щоб зуміти все це так зобразити!

Розхен оберлась об стіл, нахилила кирпате личко над якимось місцем і сказала:

– Дійсно, так, бачу! Зовсім зелена недільна куртка мого батька! Що це тут, озеро?

– Яке ж це озеро, дурненька? Та це блакитне небо над деревами! Відколи дерева бувають унизу, а вода нагорі, над ними?

– Що ти кажеш! Таж небо кругле, і воно як купол, а тут блакитне – як плоский чотирикутник, ну от ніби ваш великий ставок, навколо якого господар звелів посадити липи. Ти, напевно, наклеїла цю картину догори ногами! Поверни-но її ще раз, тоді вода буде внизу, а дерева, як годиться, нагорі.

– Так, і будуть стояти догори ногами! Це ж тільки шматочок неба, дурненька! Подивися у вікно, ти і там побачиш чотирикутник! Та ти й сама ж бо чотирикутник!

– А ти п'ятикутник! – відповіла Розхен і легенько ляснула свою пані по спині.

Я заснув під дівоче щебетання, яке досі просто пестило мій слух і в яке я не вдумувався, але через кілька хвилин прокинувся, почувши, як зовсім поруч зі мною чийсь приємний голос промовив моє ім'я. Виявляється, донька садівника, відклавши було вбік окантований аркуш, випадково помітила в куточку якесь ім'я і дату й запитала:

– А що тут написано?

– Що там може бути написано? – відповіла Доротея. – Прізвище автора цього ескізу; адже це називається ескіз, ескіз з натури! Його ім'я Генріх Лее. У цій теці лежать тільки його роботи! – Потім вона раптом зупинилася на півслові, подивилася в мій бік і вигукнула: – Ну, чи можна бути такою забудькуватою! Адже тато мені говорив, що все це – краєвиди Швейцарії!

Коли я розплющив очі, вона стояла поруч зі мною і тримала своїми тонкими пальчиками за верхні кути великий аркуш паперу, піднявши його вгору, як церковну корогву; на її напіврозкритих губах іще тремтів вигук: «Пане Генріху Лее!»

Але я вже так міцно заснув, що в першу мить не міг збагнути, де перебуваю. Я тільки бачив перед собою чарівну дівчину, чий сяючий і ласкавий погляд був спрямований на якусь картину. Охоплений цікавістю, я, зовсім іще сонний, підвівся і спрямував погляд на картину, як раптом цей лісовий пейзаж здався мені знайомим, і тільки тоді я впізнав одну з моїх юнацьких робіт. То був краєвид у горах – між струнками стовбурами дерев просвічували снігові вершини Гельвеції. Я впізнав його й за великим болиголовом, що широко розрісся й чії білі квіти, які виступали на тлі глибокої сутіні, були яскраво освітлені сонцем. Ця мальовнича рослина дуже втішила мене в ті давні дні, я трудився над його зображенням більш старанно, ніж будь-коли, і нарешті успішно впорався зі своїм завданням; у мене так вдало вийшло його своєрідне листя, його незвичайні стебла, що, поки цей малюнок залишався у мене, мені не потрібно було робити інших ескізів болиголова. Недарма я так сумував, коли мені довелося розлучитися з ним.

Підвівши очі, я глянув в обличчя тієї, яка всміхалася мені поверх картини, і тепер, коли я бачив його зблизька й коли воно було яскраво освітлене вогнем, який палав у каміні, воно теж раптово здалося мені давно знайомим, і все ж я не міг пригадати, де мені довелося його бачити. Я болісно думав, несучись у минуле, яке тим важче пригадувалося мені, що і події сьогодення були ще не цілком мною усвідомлені. Й раптом за привітним виразом очей і напіввідкритих губ я впізнав ту прекрасну дівчину, яка колись заглядала у вікно лахмітника, питаючи про китайські чашечки; тепер я не сумнівався, що сплю та знову бачу сон про повернення на батьківщину, і знав, що, як це бувало завжди, у нього буде сумний кінець; тому і все, що я бачив,

здавалося мені породженням лукавого сну, а мої думки про це – примарним усвідомленням сплячого, який боїться прокинутись і побачити навколо себе колишні безпросвітні злидні. Але позаяк насправді я не спав і мій розум працював цілком реально, то я сприймав усе навколишнє з особливою виразністю та яскравістю, і коли погляд мій знову впав на невибагливий краєвид, де мені були знайомі кожен камінчик і кожна травинка, на очах у мене виступили сльози, і я відвернувся, щоб сонне видіння зникло.

Навіть і тепер, через роки, ця маленька подія нагадує мені, що пережите іноді буває не менш чудовим, ніж побачене уві сні, й притому більш розумним; зрештою, не так уже й важливо, скільки часу все це триває.

Доротeya замовкла, з хвилюванням і співчуттям спостерігаючи за мною; вона не зважувалася зрушити і на хвилину зберегла свою сповнену принади позу.

Нарешті вона знову повторила моє ім'я і сказала:

– Ну, кажіть же! Ви той, хто все це зробив?

Прокинувшись від гучного звуку її голосу, я встав, узяв із її рук малюнок і почав уважно його розглядати.

– Звичайно, це моя робота, – відповів я, – як вона потрапила до вас? – І в ту ж мить я звернув увагу на інші малюнки, які дівчата розбирали, поки я дрімав; підійшовши до столу, я подивився на аркуші, що лежали там, потім порився в теці й побачив, що в ній лежать усі мої малюнки та ескізи; всі вони були тут, усі лежали разом, як і в ті дні, коли я володів ними.

– Що за пригода! – вигукнув тепер і я в подиві. – Ніхто б не повірив, що таке може статись! – Я знову глянув на дівчину, яка стежила за моїми рухами з неприхованою і радісною цікавістю, широко розкривши здивовані очі; потім я вів далі: – Але вас я теж уже бачив і тепер розумію, як потрапили до вас ці речі; чи не траплялося вам заглядати якось у вікно до старого Йозефа Шмальхефера та питати про старовинні чашки, в той час як хтось грав там на флейті?

– Як же, як же! – вигукнула вона. – Ану, дайте я подивлюся!

І вона без ніяковості почала мене розглядати, поклавши руки мені на плечі.

– Де ж сьогодні були в мене очі? – сказала вона ще більш здивовано. – Звичайно, це так! Я бачила це обличчя в лігві старого чаклуна, як його називає батько. І ви тоді грали «Хай сонце, сховане за хмари» – чи не правда, пане Генріху... пан Генріху Лее? А як далі?

– «Незримо, царствує віки. Чи нами ж править для покари сліпому випадку з руки?» А як же тепер усе це розуміти?

– Що ж, якщо залишатися в межах міфології, я скажу так: нехай уже править нами чарівне сліпе божество випадку, поки воно проробляє такі милі пустощі! Йому слід приносити в жертву тільки свіжі троянди та мигдальне молоко, щоб воно завжди так легко, непомітно й благо-творно правило нами! Ну, а тепер вас належить прийняти по всій формі, достойно цієї чудової події й так, як цього вимагають обставини! Тут, у будинку, є скромна кімната для гостей. Я зараз же дам потрібні розпорядження. Вам слід передусім переодягнутися. Залишся поки що тут, Розхен, аби ніхто не образив бідолашного пана Лее! – З цими словами вона швидко вийшла.

Я не знав, чи маю вважати цей новий поворот у моїй долі щастям, і, зітхнувши, розглядав свої малюнки, які настільки несподівано знайшов, щоб утратити їх знову. Розіна, яка швидко освоїлася з радісною душевною прихильністю своєї пані та, мабуть, вважала мене сором'язливим, привітно сказала:

– Не турбуйтеся ні про що! Пан граф і панночка чинять завжди так, як їм подобається та як вони вважають правильним! І те, що вони роблять, вони роблять щиро, не турбуючись про те, що скажуть сусіди.

– Дедалі то важче! Як, неуже будинок цей належить графу? – запитав я, скоріше переляканий, ніж приємно здивований.

– А ви хіба не знаєте? Графу Дітріху В... берзькому.

Отже, крім того всього мене чекало нове приниження, – я ж не вмів поводитися з людьми з абсолютно невідомих мені вищих верств суспільства; ніколи в житті я не зустрічався з жодним так званим графом, і в мене були фантастичні уявлення про спосіб життя та вимоги таких панів; я відчував до них ворожість, викликану природженим почуттям рівності, яке властиве швейцарському громадянину. Потім мені спало на думку, що, будь господар цього будинку навіть селянин, я в своїх стоптаних і розбитих черевиках уже не міг стояти з ним на рівній нозі, й я цілковито розгубився від того обороту, якого набуло моє мандрування. Одначе добра дівчина продовжувала заспокоювати мене, бажаючи надати мені мужності:

– Пан граф, звичайно, дуже здивується та зрадіє, зустрівшись з вами так несподівано. Тому що коли він уперше привіз із міста ці малюнки та потім, коли поступово прибували ще і ще, панове цілими днями їх розглядали, і тека весь час лежала розкритою.

Через деякий час повернулася Дортхен.

– Прошу вас, підніміться на поверх вище! – сказала вона. – Розхен вам посвітить, а її батько допоможе вам улаштуватися. Розташовуйтеся, як вам буде зручно, наскільки це є можливим за такий короткий термін, аби ви могли зустріти тата цілком відпочилим, а мені не довелося б діставати зауваження за погану гостинність.

Я підняв свій дорожній мішок, але його підхопила Розхен і понесла попереду мене; вона зі свічкою в руках піднялася на другий поверх флігеля, куди я вирушив, надавши себе волі провидіння.

Я опинився в кімнаті садівника, – він сидів разом із кістером за вечірньою склянкою вина і зустрів мене як людину, що не викликає ніяких сумнівів, та й кістер тепер бачив у мені бажаного гостя, якого чекали й який, очевидно, дивною своєю появою хотів лише зіграти своерідний жарт. Садівник повів мене на кілька сходинок вище, в іншу частину флігеля, повернену до замку, – там була невелика кімнатка, що була прибудована до будиночка і спиралася на дерев'яні колони. Цей мовби привішений зовні мезонін суціль, від підніжжя колон до самого даху, заріс пурпурно-червоною жимолостю; в кімнаті стояло ліжко й було так багато меблів, що тут можна було не тільки провести ніч, але і жити з усіма зручностями.

На стільцях мене чекало чудове вбрання, і садівник запропонував мені переодягнутись. Але щоб не робити цього, я вважав за краще відразу ж лягти в постіль, тим більше що у мене злипались очі, й я попросив садівника, як тільки я ляжу, взяти мій мокрий одяг, щоб його висушили й почистили. Коли я після всього, що сталося, лежав нарешті в темряві, почувся шум екіпажів, які підїжджали, та гавкіт собак. Це, безсумнівно, граф повертався додому. Але я був радий, що випала мені відстрочка, завдяки якій я міг цього вечора не представлятися йому.

Розділ десятий

Поворот долі

Спав я так міцно і так довго, що прокинувся лише в середині дня. Мій одяг було давно приведено до ладу й нечутно принесено в кімнату; коли я глянув на нього, я ще раз порадив угоді, укладеній з люб'язним євреєм. Так нерідко в певний момент відчуваєш особливу цінність тієї чи іншої речі. Скромний дохід від моєї роботи у вигляді пристойного одягу здався мені в цю хвилину більш бажаним, ніж в інший час могла б здатися вдвічі або вчетверо більша сума.

Поки я одягався, у двері мої постукали. Я сказав: «Увійдіть!» Двері широко відчинились, і на порозі з'явився високий красивий чоловік; не випускаючи дверної ручки, він уважно оглянув кімнату й її мешканця. У нього була густа борода, що тоді ще рідко зустрічалось, яка, як і голова його, була злегка торкнута сивиною; на ньому була коротка сіра куртка мисливця з роговими гудзиками.

– Добрий день! Вибачте, прошу вас! – мовив він звучним низьким голосом. – Я тільки хотів поглянути, як почувається мій гість.

– Я почуваюся чудово, пане граф, – якщо у вашій особі я дійсно маю честь вітати господаря цього будинку! – відповів я, злегка збентежений, відклав гребінь, яким якраз причісувався, і вклонився, як умів.

– Будь ласка, продовжуйте займатися своїми справами й почувайтесь як удома! Але першу дозвольте мені привітати вас.

Він увійшов до кімнати, міцно потиснув мені руку, і з цього моменту мого збентеження як не було, бо в потиску його руки, в його погляді та в звуках його голосу відчувалася вільнотодумна людина, яка стоїть вище всяких умовностей.

– Ну, а тепер скажіть, – жваво вигукнув він, сідаючи до відчиненого вікна, щоб мені не заважати, – невже ви й справді наш Генріх Лее, той самий художник, ім'ям якого підписано всі ці чудові малюнки? Підтвердивши це, ви б мене найбільше втішили. Знаєте, в колишні роки я сам займався такими речами, але в мене нічого не виходило, і я облишив це заняття. Але я дуже радів щоразу, коли мені вдавалося роздобути справжній малюнок з природи, а це не часто буває. А тому ніщо не могло бути для мене більш бажаним, аніж володіння таким, можна сказати, багатством, – воно містить у собі весь шлях розвитку чесного художника, який прагне істини, і разом з тим цілу галерею явищ живої природи. Коли ми розкопали ці речі у глухого дивака-мецената, я відразу ж подбав, аби все це потрапило в мої руки. Я намагався також дізнатися, звідки у нього малюнки, але старий вперто тримав це в таємниці!

Тим часом я витягнув із дорожнього мішка згорток, в якому разом із листами матері лежав мій паспорт. Розгорнувши згорток, я показав графу документа, де були зазначені та скріплені печаткою моє ім'я та звання.

– Все це в точності так, пане граф! – відповів я, весело розсміявшись. – Романтична доля дає мені можливість іще раз поглянути на скромні плоди моїх юнацьких праць і переконатися в тому, що вони в хороших руках, перш ніж я повернуся туди, де їх було створено.

Граф узяв паспорт, уважно прочитав його і вибачився переді мною, сказавши, що робить це аж ніяк не з недовіри до моїх слів, але з бажання закарбувати в своїй пам'яті сам цей факт.

– Це чудовий збіг, – додав він, – але тепер, уже, в усякому разі, в найближчі дні, не може бути й мови про подальшу подорож, якщо ми хочемо відповідно вшанувати нашу зустріч. Мене цікавить, як ви потрапили в таке скрутне становище, як узагалі склалося ваше життя і що ви думаєте робити надалі. Про все це слід не поспішаючи, до пуття поговорити, поки ви відпочиватимете у нас, скільки буде потрібно.

Раптом його здивовані очі зупинилися на столі, звідки я недбалим жестом зняв рушник, аби витерти руки, які встиг помити під час нашої розмови. Справа в тому, що, почувши стукіт у двері, я швидко накинув рушник на вміст мого дорожнього мішка, і тепер його погляду відкрився череп, а також оправлений рукопис історії моєї молодості.

– Який таємничий багаж! – вигукнув він, підходячи до столу. – Череп мерця і томик in quarto в зеленому шовку на золотому замку! Ви що – заклинатель духів і шукач скарбів?

– На жаль, ні, як бачите! – заперечив я і в декількох словах розповів йому прикру пригоду з черепом. А позаяк веселі промені ранкового сонця підняли мій дух і зробили мене товариським, я потішив його вчорашнім жартом, який зіграв із лісовим сторожем. Граф пильно дивився на мене своїм уважним і променистим поглядом.

– А ця книга, що вона являє собою?

– Це я написав, коли не знав, що мені робити і як жити далі; в ній міститься опис моїх юних років, який я зробив, бажаючи переглянути все своє життя. Але з цього наміру нічого не вийшло, – я просто віддавався задоволенню згадати про минуле. А безглузда палітурка – не моя провина.

Я повідав йому, як завдяки непорозумінню з палітурником позбувся останнього гульдена, як пізнав муки голоду та завдяки чуду з флейтою потрапив до лахмітника.

– А, так от коли Доротія чула вашу гру на флейті! – вигукнув граф, від душі сміючись. – Далі, далі! Що сталося потім?

Я додав історію з розфарбовуванням флагштоків і розповів про мирне задоволення, яке принесла мені ця робота, а також про смерть господині та про те, що було далі, аж до розказаного вже раніше випадку з черепом, коли господар кинув його навздогін. Про коротку зустріч із Хульдою та про все інше я промовчав.

Граф узявся за книгу.

– Ви дозволите мені на неї глянути чи, можливо, навіть почитати її? – запитав він, і я охоче дозволив, якщо тільки вона йому не набридне.

– А тепер ходімо в дім і трохи закусимо, – обід буде тільки через три години.

Він узяв книгу, підхопив мене під руку, і ми попрямували до замку – так називалася головна будівля, споруджена, мабуть, на початку минулого сторіччя. Граф повів мене в свої покої, розташовані в нижньому поверсі; їх центром була велика світла зала, з великими зручними столами, відведена під бібліотеку. Тут був приготований сніданок, поруч лежала вже тека з моїми ескізами. Граф Дітріх, по-дружньому розділивши зі мною трапезу, розкрив теку.

– Ви маєте мені допомогти привести все в систему, – сказав він, – сподіваюся, що на найближчі кілька днів це заняття розважить вас. Багато малюнків не датовані; між тим манера письма і ступінь закінченості тут зовсім різні: ретельно доопрацьоване й недбале, вдало схоплене й невдале, написане більш упевненою рукою і менш упевненою – все це так переплутано, що я не можу розподілити малюнки в хронологічному порядку, як мені б цього хотілося. Не знаю, чи зрозуміла вам моя думка? Ось малюнок, який свідчить про ще не розвинені здібності; очевидно, він належить до ранніх речей, і все ж у ньому схоплено найголовніше, і він являє собою безумовну удачу, що полонить чарівною наївністю; а тут, незважаючи на впевненість більш зрілої техніки, ясно видно, що автор своєї мети не досяг... Коротше кажучи, мені все це дуже важливо, і я б хотів, аби вся колекція була якомога точніше витримана в сенсі хронології; інакше кажучи, ми маємо про все домовитись і зробити все, що будемо вважати за необхідне. Я сьогодні вранці багато думав із цього приводу!

Я був здивований його глибоким розумінням і тим, як він підкріплював окремими прикладами свої судження. Потім він витягнув із шафи ще кілька тек.

– А ось тут я ніяк не можу розібратися. Ці речі дійсно теж ваші? Я бачу розрізані на шматки малюнки, але не знаю, як їх скласти.

Це були мої великі картони. Але лахмітник переплутав різні аркуші, він з'єднав разом кольорові та монохромні, більші й менші, розподілив їх порівну в кожній теці з таким розрахунком, щоб усі теки, в міру його розуміння, виявилися більш-менш рівноцінними, – так він хотів унести певний порядок у цю хаотичну колекцію. Ймовірно, і граф іще не розібрався в ній як слід, і я зрозумів, що йому було нелегко знайти зв'язок між шматками. Я почав швидко сортувати безліч окремих листів, потім вибрав на підлозі вільне місце достатніх розмірів і склав там свій давньогерманський священний гай.

Граф мовчки розглядав великий картон і нарешті сказав:

– Значить, такими речами ви теж займалися? Чому ж ця річ розрізана?

– Тому, що я міг її нав'язати старому тільки в такому вигляді; навряд чи він дав би мені за весь цей кольоровий картон стільки, скільки я отримав за окремі шматки. До того ж, відверто кажучи, мені не хотілося, щоб ці величезні композиції красувалися в його жалюгідній крамничці й звідти потрапили бозна-куди. Адже якомусь господареві пивниці могло спасти на думку прикрасити ними стіни кегельбану, і я став би притчею во язицех, – адже ці мої спроби відомі у світі художників! А так це було менш імовірно!

Розібравши першу картину, я склав «Полювання на тура», потім «Середньовічне місто» й інші мої твори.

– Ну, тепер я хоч знаю, чого ви хотіли! – сказав граф. – Але ви все ж варвар. Як ми зможемо відновити картини без шкоди для них?

– Треба замовити у найближчого столяра легкий підрамник із ялинового дерева, натягнути на нього дешеве полотно і наклеїти листи в колишньому порядку; буде видна сітка з ледь помітних ліній, але це не страшно. Що ж ви хочете з ними робити, скажіть на милість?

– Я повішу їх тут, над книжковими шафами. Їх буде вставлено в темні рами, і в такому вигляді, як вони є, не зовсім завершені, вони тут будуть на своєму місці як свідчення допитливого вивчення та старанної праці, а для мене ще й як живий спогад про їх автора, який жив у цьому будинку.

Справді, на високих стінах цієї кімнати залишалось ще достатньо місця і над дубовими шафами; коли я уявив собі, що ці дивовижні плоди моїх шукань будуть тут зберігатись, я не міг не зрадити тій щасливій фортуні, яка врешті-решт випала їм на долю. Над ними буде урочисто височіти склепінчаста стеля великої зали, а кілька античних бюстів, глобуси та тому подібні речі, що стоять на книжкових шафах, скоріше прикрашатимуть картини та надаватимуть їм завершеності, ніж затулятимуть або спотворюватимуть їх.

Граф вів далі:

– Але я запитую, майже як ви: що ж ви думаєте робити з самим собою?

– Це мені стало більш-менш ясно в цю саму хвилину, – тепер я цілком гідно і, так би мовити, з примиреним серцем можу сказати «пробач» тому половинчастому життю, яке вів досі, та врешті-решт можу повернутися до того способу життя, який мені більше підходить, хоча він і куди більш скромний. Що це буде, я ще, щоправда, не знаю, але довго я не зволікаю тиму.

– Не вирішуйте нічого надто поспішно, хоча мені здається, що я розумію ваші почуття! Насамперед приведемо до ладу наші ділові відносини. Хочете повернути собі ваші твори, а якщо ні, то на яких умовах ви залишите їх у мене?

– Але вони ж – ваша власність! – сказав я здивовано.

– Яка там власність! Не залишу ж я собі ваші теки за ту незначну суму, яку я за них заплатив, – тим більше тепер, коли ми з вами знайомі й ви гостюєте у мене. Чи не думаєте ж ви, що цей старий сич узяв з мене багато грошей! Він удовольнився вельми скромним заробітком. Чи ви збираєтеся все це принести мені в дар?

– Я вважаю, що мої теки виконали своє призначення і вже стали в пригоді мені. У хвилину потреби вони підтримали моє існування; кожен гріш, отриманий за них, був мені дорожчий

талера, і я розлучився з ними, отримавши все, що мені належало по праву. Що пропало, того не повернеш, і говорити про це нічого.

– Це я вважав би правильним за інших обставин. Але в нинішньому становищі це непотрібна педантичність, і від неї треба відмовитись. Я багатий і купив би цю колекцію за будь-яку відповідну ціну, навіть якби ви самі нічого не отримали, – значить, не рахуючись із вами. Вчіться наполягати на своєму праві, якщо ви при цьому нікого не обмежуєте і не утискуєте, навіть нехай це буде тільки моральне право, і прийміть без сорому ціну, яка вам належить; потім ви вільні зробити з грошима все, що вам заманеться! Отже, назвіть ціну, яку ви вважаєте достатньою, і я буду радий залишити ці речі за собою!

– Що ж, добре, – відповів я, всміхаючись і не без таємної радості, що мої справи так швидко одужали, – давайте вирахуємо все абсолютно точно! Тут має бути приблизно вісімдесят повністю закінчених малюнків, які в середньому, в звичайному продажі та при сумлінній оцінці, коштують по два луїдори кожен, – можливо, один трохи більше, інший трохи менше; потім має бути близько ста невеликих начерків та ескізів, які почасти взагалі нічого не варті. Їх можна вважати пересічно по гульдену, і від суми, яка вийде, відніміть ту, що ви сплатили за все це пану Шмальхеферу.

– Ну, от бачите, – сказав граф, – це розумні слова! Можу вам одразу назвати суму: за всі ці речі, включаючи великі картони, я заплатив лахмітникові триста п'ятдесят два гульдени сорок вісім крейцерів.

– Значить, він дійсно заробив не так багато, як я вважав, – зауважив я, – позаяк приблизно половину цієї суми він віддав мені.

– Це показує, що він не дуже розбирався в цій галузі свого квітучого підприємства! Ну, а що стосується картонів, які ви майже знищили, про них ми домовимося згодом, коли вони будуть відновлені. Тепер давайте порахуємо вміст цієї теки, щоб ви, до того часу, як ми сядемо за стіл, уже знали, скільки у вас грошей, і звільнилися від цих турбот.

Я почав розкладати свій товар на дві купки; більш цінні речі в один бік і менш достойні в інший, не довго замислюючись над кожним малюнком. Граф нерідко рятував той чи інший, з моєї точки зору менш удалий, малюнок і відкладав його до більш цінних. Зрештою обидві купки були пораховані та оцінені, після чого господар пішов у внутрішні покої й повернувся з сумою, що перевищувала півтори тисячі гульденів. Він перерахував золоті монети і поклав їх переді мною. Я подякував графу з палаючим од радості обличчям, витягнув свій шкіряний гаманець, у якому лежав жалюгідний дріб'язок на дорожні витрати, вийняв гроші і всипав туди золото, від якого мій гаманець сильно округлився. Тепер я був упевнений, що повернуся додому за значно кращих обставин, аніж припускав, і що зможу повернути матінці частину того, чим вона пожертвувала заради мене.

– Ну, як у вас тепер на душі? – запитав мене граф, помітивши на моєму обличчі радісне задоволення, коли я ховав у кишеню реальну пригорщу того казкового золота, яке бачив уві сні. – Ви не відчуваєте бажання відмовитися від своїх планів і ще якийсь час продовжувати заняття живописом? Адже після того, як на мою долю випала честь покласти такий початок, все може обернутися на краще й піти по зовсім іншому шляху!

– Ні, такого повороту не може бути! Вся ця несподівана пригода носить занадто винятковий характер і повторитися не може. До того ж моє рішення корениться глибше, і воно не залежить від того чи іншого матеріального успіху. Я бачив людей, які перевищували мене талантом, вони виконали таке рішення і залишили щедро винагороджувану діяльність художника тільки тому, що у них не лежала до неї душа.

Я розповів йому історії Еріксона і Люса. Але він похитав головою і мовив:

– Обидва ці випадки різняться між собою, і обидва вони відрізняються від вашого! Безперечно, і ви не просто неосвічений нехлюй, – якби це було так, вам нічого б не варто було кинути вашу професію, і ми б з вами не займалися цією розмовою. Звичайно, зізнаюся вам, за

певних обставин мені навіть подобається, коли людина може кинути ремесло, яке вона розуміє, відчуває і знає вздовж і впоперек, тільки тому, що воно не задовольняє її, – я готовий вважати це виявом внутрішньої сили людини. Але мені здається, ви ще недостатньо перевірили себе. Саме тому, що ви ще не досягли вищої точки свого розвитку, що не досягли впевненості тих обох митців, про яких ви розповідали, ви, по-моєму, ще не маєте права здійснити цей гордий крок зречення!

Я розсміявся, подумавши про те, у скільки б мені обійшовся такий вчинок за моїх теперішніх обставин, але не сказав про це вголос і лише зауважив:

– Ви помиляєтеся, пане граф! Я вже досяг вершини свого скромного шляху і, повірте, нічого кращого вже не створюю; навіть за найсприятливіших умов із мене вийде в кращому разі академічний дилетант, який прагне стати чимось особливим і, по суті кажучи, не відповідає вимогам ні навколишнього світу, ні епохи.

– О ні! Повторюю вам, здоровий інстинкт не дав вам завершити те, що ви хотіли. Людина, створена для високих цілей, завжди погано управлятиметься з нищими завданнями, поки вона ставитиме їх собі з примусу. Бо вільна людина, не обмежена ніякими рамками, достойно виконує лише найвище з усього, що вона взагалі здатна створити, в усьому іншому вона плуатиметься й робитиме дурниці. Інша справа, якщо вона з чистого запалу візьметься знову за дрібниці, – тоді вона жартома і граючись упорається з ними. І ось це, на мою думку, треба спробувати! Вам не слід пускатися навіткача, ви мусите з гідністю залишити заняття вашої юності, щоб ніхто не міг косо подивитися вам услід! Навіть якщо ми і зрікаємось чого-небудь, ми маємо зрікатися за вільним вибором, не так, як лисиця знехтувала виноград.

При цих словах я заперечливо похитав головою, думки мої були зайняті лише тим, щоб якомога скоріше попрямувати додому зі своїм негаданим капіталом. Але нашу розмову було раптово перервано приходом духовної особи, місцевого капелана, якого кістер устиг сповістити про появу дивовижного гостя, і той, скориставшись своїм правом у будь-який час приходити в замок до обіду, з'явився, щоб задовольнити свою цікавість. Капелан був у високих начищених до блиску чоботях і в чорному, ретельно вичищеному сюртуку; в одній руці він тримав капелюх і палицю, а іншою описав коло в повітрі та з гумористично-перебільшеним поклоном відрекомендувався посланцем господині замку. Вона доручила йому сказати, що стіл накритий і що вона чекає нас на садовій терасі.

– Бо, – сказав він жартівливо, – я не втомлюся носити її ланцюга доти, поки мене за них не піднімуть на небеса!

Насамперед мене було представлено цьому панові, а потім ми всі разом вирушили до призначеного місця. Юна господиня, освітлена м'яким сонячним світлом, прогулювалася туди й сюди по терасі. Вона тепло привіталася зі мною, сказала, що ми не бачилися цілу вічність, і запитала, як я почуваюсь. Але, не дочекавшись моєї відповіді, вона попросила капелана дати їй руку: той не забув зробити це з усе тією ж жартівливою церемонністю і попрямував до будинку, а потім угору по широких сходах. Ми з графом рухалися за ними й нарешті ввійшли до їдальні. Вже ця невелика хода величними сходами та довгими коридорами мимоволі викликала в мені спогад про важкі стежки, якими я пробирався не далі ніж добу тому, а коли ми вчотирьох сиділи за круглим столом і нас обслуговував, нечутно ступаючи, одягнений у чорне лакей у білих рукавичках, я відчував себе зовсім пригніченим чудесною зміною долі, яка була тісно пов'язана з роботою рук моїх і з тими, що пішли в минуле роками мого життя. Але наша трапеза була така далека від пишноти й усяких церемоній, тон бесіди був таким вільним і невимушеним, що я незабаром цілком віддався спокійному вдоволенню та відкинув усі турботи. Бесіду вів переважно капелан, перекидаючись із дівчиною незліченними дотепами, значення яких мені було не завжди зрозуміле.

– Ви знаєте, – звернувся він раптом до мене, – наша милостива пані обрала мене своїм веселим радником або, вірніше, духовним блазнем при своєму дворі, й я прийняв цю важку

посаду лише потім, щоб урятувати все ж її невіруючу душу, в чому я і сподіваюся досягти успіху!

– Не вірте цьому, – перебила його Доротея, – його превелебність, навпаки, грається зі мною, вважаючи мою душу безнадійно загиблою, як пустотливе кошеня грається з метеликом і шарпає його в лапках.

– Не заходьте занадто далеко у ваших жартах, друзі! – зауважив граф. – Наш гість теж великий хитрун, він возить із собою такого блазня, разом із яким не боїться вступити в суперечку навіть із сильними світу цього.

Тут він поділився з присутніми розповіддю про череп і лісового сторожа. Подив, який зустрів цю розповідь, і успіх, що випав на її долю, спонукали мене повідати історію самого Альбертуса Цвіхана в тому вигляді, в якому я вважав її за *fable convenue*, а саме – як він через двох красунь, Корнелію й Афру, або, вірніше, через свої вагання між ними обома, позбувся і спадщини і життя. Доротея слухала мене, розкривши рот; навколо квітучих губ її грала усмішка, а короткі заливчасті звуки, схожі на спів дзвоника, видавали її веселість, яку вона, однак, намагалася приховати.

– Ну, йому дісталось по заслугі! – вигукнула вона. – Він був підлий негідник!

– Я не хотів би судити про нього так жорстоко, – ризикнув я заперечити, – за своїм походженням і вихованням він був наполовину дикун і з егоїзмом дитини тягнувся до кожного вогника, який спалахував перед ним, не знаючи, що таке любов і як можна обпектись об це полум'я!

Але, висловивши цю думку з виглядом знавця, я все ж густо почервонів і відразу пошкодував, що вимовив ці слова: я не тільки помітив, яку міну скорчив капелан, повернувши до Доротеї своє гуморне обличчя з понівеченим носом (це було наслідком шабельного удару, отриманого ще в студентські роки), але і відчув усі слабкі сторони мого власного життєвого досвіду, без чого я б і не опинився тут. Потай я прийняв рішення якомога швидше рушити в дорогу, і коли після обіду зайшла мова про те, як провести залишок дня, я висловив бажання відшукати насамперед майстра і замовити йому підрамники для відновлюваних картонів. Капелан зголосився провести мене до сільського столяра, який, як він вважав, без сумніву, міг упоратися з настільки нескладною роботою. Коли ми почали думати, де знайти підходящий цупкий матеріал, щоб наклеїти на нього картони, то з'ясувалося, що в церковному будинку, турбота про який входила в коло обов'язків графа, як попечителя, якраз працює шпалерник, що живе по сусідству, і він зайнятий обклеюванням кімнати новими шпалерами.

– У нього досить паперу, щоб обтягнути три рами, – сказав священник, – це довгі смуги, які він підкладав під шпалери, щоб мені було тепло взимку!

– Це не годиться, – заперечив граф, – тут треба покласти міцне полотно, щоб воно протрималося. Оскільки цей чоловік робить і матраци, то він, очевидно, зуміє дістати такий матеріал. А поки що пан Лее дасть йому відповідне замовлення. Потім нехай вони обидва, і столяр і шпалерник, прийдуть сюди, один із уже готовими планками, другий із полотном, і тут, під керівництвом художника, виготовлять рами точно за міркою.

Радіючи майбутньому заняттю, я вирушив із капеланом у найближче велике село, де була розташована головна церква новітньої споруди. Село носило ім'я графського або колишнього баронського роду, і капелан, який розважав мене по дорозі розмовою, показав мені сиві руїни старого родового замку на гребені гори. За його допомогою я успішно завершив своє невелике доручення і після тривалої прогулянки, розпочатої мною вже самостійно, повернувся назад у замок.

Граф кудись поїхав; питати молоду господиню мені здалось незручним. Тому я на самоті залишився на терасі, роздивляючись вечірні хмари, цих привітних супутників самотнього мандрівника, які невтомно змінюють свій образ і привертають до себе втомлений погляд, даючи йому відволіктись і відпочити. «Що за чудесне явище! – думав я. – Тут злиті воєдино

необхідний засіб існування з безмежною кількістю зорових образів, які однаково існують для бідного і багатого, молодого і старого і в усіх випадках життя є дзеркалом почуттів і незримим суддею, якого не уникне жоден рух душі!»

Від цього мирного споглядання мене пробудили легкі кроки Доротії, звук яких мені вже був знайомий. Вона швидко піднялася сходами тераси, тримаючи в руках мою красиво опрацьовану зелену книгу.

– Як, вас залишили самого? – вигукнула вона, побачивши мене. – А чи знаєте ви, звідки я йду? З кладовища. Там я читала ваш рукопис, історію маленької Мерет, яка не хотіла молитися. Це нічого, що я читала без вашого дозволу? Сподіваюся, ви мені дозволите продовжувати? Тато провів сьогодні над нею кілька годин і потім дав мені, щоб я прочитала цю історію. Подивіться, я вклала сюди листок плюща з дитячої могилки! Але тепер, коли ми зустрічаємося, ви мусите давати мені руку, адже ми вже з вами близько познайомились!

Розділ одинадцятий Дортхен Шенфунд

Минуло кілька днів; я привів до ладу всі свої роботи й закінчив реставрацію великих і маленьких картонів. Ще не прибули з міста рами, в які мали бути вставлені ці речі, але граф уже повісив їх на відведене їм місце і тепер із задоволенням розглядав кожну з них. Вони не претендували на велику цінність, але справді оживляли сувору бібліотечну залу; а в мене, як я вже помітив раніше, було приємне усвідомлення, що ці свідчення моїх чесних шукань у живопису знайшли собі достойний притулок. До того ж граф не скупився на підбадьорливі слова.

– Чи захочете ви продовжувати свій шлях художника, чи ні, – говорив він, – ці картини не втраять для мене своєї цінності, в першому випадку як віхи вашого творчого розвитку, у другому – як живе втілення історії вашої юності, яку я тепер прочитав, або як доповнення до неї. У кожного з нас є улюблене заняття; мені подобається спостерігати за розгортанням життєвого шляху, ось такого, як ваш. Ви – справжня людина, але живете у світі символів, а це обіцяє чималі небезпеки, особливо якщо людина така наївна, як ви. Втім, не варто зараз ламати собі голову над усім цим, принаймні вам, бо, що стосується мене, я вже однаково посивів од роздумів. Моє завдання нині – винагородити вас за прикрасу моєї бібліотеки!

– Та ви ж це вже зробили! – майже злякано сказав я, боячись, що мені знову доведеться отримувати гроші, настільки підозрілим здалося мені моє незвичне щастя; і все ж я церемонився не так з удаваної манірності, а скоріше тому, що дійсно був збентежений. Я сам був бідний, і мені було ніяково вводити графа в настільки великі витрати.

Але у відповідь він вигукнув:

– Не бентежтесь, мій друже! Звісно, це не справжня їх вартість, – я розумію, що такі речі нелегко продати і вони не всякому потрібні; це радше питання честі для мене, а для вас нагальна необхідність. І позаяк наші бажання збігаються, а крім того, це достойно завершує незвичайну пригоду, чому б нам і не вчинити по честі?

Із цими словами він засунув мені в нагрудну кишеню конверт, наповнений банкнотами; як виявилось потім, там була сума, рівна тій, яку він виплатив мені раніше, так що я виявився вдвічі багатшим, ніж кілька днів тому.

– Отже, – вів далі він, – поговоримо про головне, а саме – чим ви займатиметесь тепер? Я теж відчуваю, що вам необхідно змінити професію; для того щоб бути скромним пейзажистом, у вас невідповідний характер – ви занадто широка, незграбна, суперечлива і неспокійна людина, вам потрібно зайнятися іншою справою! І ви мусите це зробити не мимоволі, не з відчаю, але, як я вже говорив вам, зберігаючи свою гідність і повну свободу волі та вибору.

– Але ж я вже віддав данину пристойності завдяки тому милостивому прийому, який ви виявили моїм сумнівним витворам!

– Ні, не це я мав на увазі! Ви маєте самі собі явити доказ ваших здібностей, показати, що ви зможете якщо й не з блиском, то, в усякому разі, з честю, витримати будь-яке випробування в тій галузі, яку обрали, й лише тоді ви можете її залишити! Напишіть тут, у нас, завершену річ, зібравши всі свої сили, але з легким серцем, сміливо й без турбот, і я готовий побитись об заклад – ми продамо її!

Я знову похитав головою, так як уявив собі довгі місяці, яких мені ще буде коштувати така затія.

– Пане граф, – сказав я, – навіть якщо ця річ і вдасться мені, вона буде не чим іншим, як одним із тих символів, у світі яких я, на вашу думку, перебуваю, і в цьому разі вона обійдеться мені занадто дорого! Та й ваше власна великодушність сприяла тому, що я з нетерпінням рвуся додому!

– Послухайте, ось що я вам запропоную! – заперечив він. – Давайте діяти без подальшого зволікання. Залиште остаточне рішення до ранку. Зберіться в дорогу завтра раніше, екіпаж очікуватиме вас; і тоді, у відповідності з вашим бажанням, я або доведу вас до найближчої поштової станції, де проходить шлях на Швейцарію, або ми разом вирушимо в місто, де в мене і без того є справи, і ви зробите всі покупки, необхідні для вашої роботи. Згода?

Я погодився, не сумніваючись, що оберу шлях, який веде на батьківщину.

Цього дня ми мали обідати в так званій лицарській залі, – вона була розташована на верхньому поверсі, й я ще там не бував. Доротея прийшла в бібліотеку, щоб сповістити нас про це.

– Зала ця виходить на сонячну сторону, і там так тепло сьогодні, – сказала вона, – що не потрібно топити; можна буде навіть відчинити вікна й насолоджуватися чудовим осіннім днем.

Я з німим захопленням дивився на дівчину, думаючи, що сама вона схожа на сонячний червневий день. Та й граф замилювався, дивлячись на неї і приємно здивований. Вона була в чорній атласній сукні, шию та груди її прикрашали благородні мережива, в яких тонула нитка перлів. Сьогодні важка маса темних локонів була особливо круто відкинута назад, відкриваючи погляду світлі скроні, й це додавало всій її голівці виразу якоїсь гордої волі.

– Що це ти так убралася? – запитав граф. – Чи чекаєш гостей, про яких я нічого не знаю?

– Та ні, – відповіла вона, – мені просто захотілося причепуритися на честь такої славної погоди та обіду в лицарській залі. До того ж я сподіваюся потішити погляд нашого гостя, пана Лее, різноманітними та яскравими враженнями; можливо, якщо він продовжуватиме свої записки, коли-небудь присвятить півсторінки цій трапезі, а разом з описом зали в його книгу прослизне ненароком і моя скромна особа! Та, крім того, сьогодні й у католицькому й у протестантському календарі день Нарциса, а значить, і нам можна віддатися сьогодні деяким марнославним задоволенням. Чи не так, пане Генріху?

Хоча цю тираду було виголошено з милою усмішкою, в тоні стриманої серйозності й водночас привітної люб'язності й вона ніби не таїла в собі злого умислу, все ж згадка про Нарциса здалася мені насмішкою із самозамилювання, яке містилося в моєму рукописі, – мені стало не по собі, й я пошкодував, що показав його. Хоч чим би були викликані ці шпильки, були вони засудженням або ж просто жартом, в обох випадках я почувався осоромленим і, почервонівши, не міг знайти слів для відповіді. Вона не звернула на це уваги й не помітила мого збентеження, так що я, мабуть, перебільшив серйозність її намірів уразити мене.

Лицарська зала дійсно виявилася дуже пишною та сповненою святкової урочистості. По підлозі стелився яскраво-червоний килим; стіни між писаною стелею та темними дерев'яними панелями вище людського зросту було обвішано портретами предків. Над чорним мармуровим каменем громадилася старовинна зброя та лицарські обладунки; інша зброя, більш тонкої роботи, виблискувала в зашкленних шафах, причому особливо вирізнялися коштовні шпаги та мечі, зображення яких можна було впізнати на деяких портретах колишніх власників. Одначе тут були предмети озброєння і більш далеких століть, не відображених на полотні. Так, невеликий трикутний щит був прикрашений ледве видимим старовинним простим гербом, – тепер він був лише одним із двадцяти полів родового герба графа Дітріха, і на його верхньому краї було поставлено чотири прикрашені короною шоломи, що нагадують півнів на жердинці.

Я не міг утриматись і, переходячи від одного предмета до іншого, з неабиякою цікавістю розглядав усі ці прекрасні речі; при цьому граф давав мені всі пояснення, а Доротея принесла ключі й відчинила надійно замкнені шафки великого буфета, в глибині яких мерехтіло старовинне срібло. У різьблену обшивку стін теж було вправлено шафи, в них лежали рукописи на пергаменті з яскравими мініатюрами, багато грамот із підвішеними печатками в дерев'яному або срібному футлярчику, а то і без усяких футлярів, – останні наполовину скришилися. Граф витягнув кілька таких грамот і розгорнув їх; але я не міг їх прочитати, – вони відносилися до дванадцятого або навіть одинадцятого століття; то були імператорські листи, в яких ішлося

про ту ділянку землі, на якій ми перебували. Я не міг стримати свого здивування перед великою кількістю стародавніх пам'яток і спогадів: такого я ніколи не бачив; граф зауважив, що він зібрав увесь фамільний мотлох у цій залі – нехай, мовляв, він продовжує тут своє існування, не плутаючись під ногами в живих, а сам він отримує від усього цього лише середнє задоволення, не більше ніж будь-який колекціонер.

– Мені здається, – сказав я, – що настільки наочну та цілком відчутну старовину, яка має пряме відношення до нас самих, не можна просто відкинути й забути, треба вміти насолоджуватися нею, не дозволяючи в той же час, аби вона втручалася в наше життя й заважала йому.

– Так, здавалося б, так, але хто відчув це сам, той розуміє, що іноді вантаж шести або семи століть може бути стомливим. Я неодноразово відчував бажання жити у вільній правовій державі аристократом за походженням, причому під словом «аристократ» я, звичайно, розумію людину, яка поклала на себе підвищені громадянські обов'язки. Але це тільки мрії, що з різних причин нездійсненні, й тому нам, утомленим від тягаря дворянської гідності, залишається лише один вихід – коли-небудь розчинитись у великому океані народу. Але і це наштовхується на чималі труднощі, – нелегко здійснити такий намір, якщо обставини тому не сприяють, – так що і в цьому відношенні не так просто керувати своєю долею, як може здатися. Мій батько, який тільки завдяки своєму походженню виявився кавалерійським офіцером, потрапив до армії революційної Франції, і в Росії його наздогнала жалюгідна загибель. Старший брат, який мав славу дивака, вирушив у Південну Америку, щоб почати нове життя на свій лад; але тамто він і став жертвою сліпого випадку й загинув молодим, уплутавшись у місцеві чвари. Про якусь іберійську дворянку, з якою він, за чутками, одружився незадовго до смерті, ми ніколи нічого більше не дізналися. Тепер я став власником майорату, і вся ця розкіш належить мені, позаяк я останній у нашому роду. Якби в мене був син, я вже давно вирушив би з ним у Новий Світ, аби поринути в цілющі води народного життя і повернути свою молодість. Затівати цю подорож самому не варто зусиль, до того ж я загалом не відчуваю невдоволення життям. Але ходімо до столу, якщо вже нашій дамі хочеться розігравати з себе володарку родового замку.

– Так, хочеться! В усякому разі, мені дуже подобається в цій залі, яка викликає священний трепет! – З деякою зверхністю мовила Доротєя, знову збентеживши мене, позаяк я не розумів її нової примхи і не міг тому ні засуджувати її, ні захоплюватися нею.

Тим часом наша розмова в залі справді видавалася урочистою, завдяки сяйву сонця, що вливалось у вікна, і тонкому аромату вишуканих пахоців, які палили тут перед нашим приходом. Пишні барви, що оточували нас, стали, здавалося, ще яскравішими та розкішнішими.

Після того як ми провели деякий час у побіжній бесіді, що переходила з предмета на предмет, Доротєя звернулася до мене з привітно-поблажливим і все ж таки більш-менш байдужим виглядом, зовсім як світська дама, і сказала:

– Пане Лее, ви ж теж не байдужі до свого походження і, як представник міського стану, пишаєтеся добродесністю своїх батьків, а на початку вашої оповіді запевняєте, що у вас теж є тридцять два покоління славетних предків, і ви ж пишаєтеся ними, навіть не знаючи їхніх імен?

– Звичайно, – самовдоволено і з лагідною впертістю відповів я, – звичайно, мене не підібрали на вулиці.

Тут вона раптом з радістю заплескала в долоні, знову ставши колишньою простою і природною дівчиною, й радісно вигукнула:

– Ось я вас і зловила на слові, мій високороджений пане! А мене ось справді підібрали на вулиці!

Я сторопів і дивився на неї, дивуючись, що це все означає; а вона все так само весело вела далі:

– Так, так, пане, суворий охоронцю бездоганного походження! Я справжнісінька знайда, і звать мене Дортхен Шенфунд, не інакше, – так охрестив мене мій добрий прийомний батько!

Із подивом я глянув на графа, той сміявся:

– Так це і є мета твого жарту? Ми дійсно днями посміялися, коли читали ваші слова, нібито, придивляючись до себе, ви приходите до переконання, що у вас є тридцять два предки. Коли ж ми почали читати далі й дійшли до місця, де ви не можете втриматися, щоб не висловити деяких міркувань про своїх предків, це ось дитя надулось і почало скаржитися, що всі, всі – і дворяни, й міщани, і селяни, всі пишаються своїм походженням, і тільки вона має соромитися, що в неї немає ніяких родичів. Тому що я і справді знайшов її на вулиці, й вона стала моєю розумною і славною прийомною донькою.

Лагідно провів він рукою по її непокірних локонах, які прагнули повернутися зі свого вигнання на точеній шийці до звичайного свого місця біля розчервонілих щічок. Збентежений і схвильований, я попросив вибачити мені за те, що мимоволі образив її почуття. Я додав, що цілком заслуговую бути осоромленим, оскільки задумав збити пиху з уявної гордовитої графині, замість того щоб примиритися з її напрямом думок. Втім, її походження все ж найбільш знатне, – вона з'явилась як прямий посланець Господа Бога, і за всім цим може ховатися надзвичайна й піднесена таємниця.

– Ні, – заперечив граф, – не робитимемо з неї зачарованої принцеси. Ця невігадлива історія відома тут усім і кожному, а те, що знає будь-яка дитина, можна розповісти й вам. Близько двадцяти років тому, коли моя кохана дружина померла, я в невтішній печалі багато мандрував по країні. Якось увечері я зупинився в одному з наших міських будинків, на австрійському березі Дунаю, там, де часто полюбляла бувати моя незабутня дружина. Підійшовши до будинку, я побачив, що на кам'яній лаві біля воріт тихо сидить гарненька дівчинка двох або трьох років; я не звернув на неї ніякої уваги. Увечері я знову вийшов подивитися на захід сонця над широкою рікою, яким, бувало, так часто милувалася покійна; дитина спала там же. Коли я через півгодини повернувся, дівчинка нечутно і злякано плакала. Я покликав управителя, але цей байдужий чоловік не зумів мені нічого пояснити, а тільки сказав, що через місто проходила група переселенців і, очевидно, дитина належить їм. Я наказав узяти дівчинку в будинок і подбати про неї, а позаяк усе це робилося вкрай повільно й неохоче, я покликав її до себе й нагодував вечерю. Переселенці дійсно тут були, але вони вже спустилися на плотях і кораблях униз по Дунаю. Згідно з даними, встановленими поліцією, вони прийшли із Швабії і прямували в південну Росію; але як на старому місці, так і на новій батьківщині ніхто нічого не знав про дитину, ніде її не кинулися шукати, ніде – ні в книгах, ні в документах переселенців вона не була записана. Циганський табір, що з'явився поблизу міста, дав привід до нових розшуків. Але й там нічого не з'ясувалося. Коротше кажучи, дівчинка залишилась у мене, як справжнісінька знайда, – ось вона перед вами! Я створив їй забезпечене існування, оголосив мою покійну дружину її хрещеною матір'ю і дав їй ім'я Доротея, яке носила дружина. Прізвище Шенфунд я закріпив нотаріальним записом, а коли переконався, що дівчинка росте славною та доброю, я удочерив її за всіма правилами та законами і додав до її прізвища назву тутешніх місць. Так що тепер її звать Шенфунд-В...берг. Графинею я, щоправда, не міг її зробити, але це й не обов'язково!

– Ну як же, слід мене пожаліти, чи мені потрібно заздрити? – запитала мене красуня Доротея, злегка нахиливши голову.

– Звичайно, вам можна лише заздрити, – сказав я, отямлюючись од схвильованого подиву. – Ви просто схожі на нову зірку, яка несподівано з'явилась із глибин неба і якій дали ім'я. Але зірка може знову зникнути, тоді як безсмертна душа, що носить тепер ваше ім'я, не зникне ніколи.

Вона злегка похитала головою, мовби на знак заперечення, і мовила:

– Не будемо надто пишатися такою розрадою. Знайда може так само непомітно зникнути, як з'явилася.

Я не міг пояснити собі значення цих слів, тим більше що, милуючись її красою, встиг забути свої власні слова, що викликали відповідь дівчини, і граф пояснив мені:

– Бачите, це особливість нашої Дортхен: вона не вірить у безсмертя душі, й не те щоб її навчили цьому, хто-небудь справив на неї вплив – ні, вона не вірить сама по собі, змалку, так би мовити, з пелюшок!

Доротея засоромилася, наче видали її сердечну таємницю; вона опустила голову на камчатне полотно скатертини, так що локони її розсипалися по столу. На мене ж ця розмова справила надзвичайне враження. Так нас часом охоплює якийсь солодкий переляк або трепет, коли юна істота, яка вже викликала в нас сердечну прихильність, раптово виявляє якусь найважливішу властивість своєї натури і за одну мить стає нам нескінченно близькою.

– Ну, позаяк ви тепер усі знаєте про мене і бачите мене наскрізь, – мовила вона, несподівано підвівшись із ніжною усмішкою, – я можу вийти і подбати про те, щоб нам подали каву в якомусь затишному куточку!

Пізніше супроводжуючи графа під час його господарських обходів по маєтку, – він сам стежив за основними роботами, – я докладніше розпитав його.

– Так, це так, – відповів він, – із тієї пори, як вона почала хоч скільки свідомо міркувати й почула про ці речі, – я навіть не пригадаю, відколи, – вона з усією дитячою чистотою та безпосередністю каже мені, що ніяк не може зрозуміти, чому люди мають бути безсмертні. Буває, і не так рідко, що добропорядні люди всіх станів просто запозичують це первісне, природне почуття тлінності всього земного у нашої матері-природи і, за своєю вдачею навіть не скептики або пересмішники, зберігають на все життя цю безтурботну впевненість як щось само собою зрозуміле. Але в такій природній і чарівній формі, як у маленької Доротеї, це явище мені ще не зустрічалося; її безневинна переконаність змусила мене, – але ж я ніколи не замислювався над поняттями Бога або безсмертя, – ще раз узятися за свою філософську освіту, й тоді я шляхом роздумів і читання книг прийшов до того, до чого вона дійшла своїм розумом. Дортхен через моє плече заглядала в книги, і тут мене особливо вразило, яких форм набуло це почуття, підкріплене зрілою свідомістю. Той, хто вважає, що без віри в безсмертя не було б у світі ні поезії, ні сенсу життя, – той мав би поглянути на цю дівчину: не тільки природа і все життя навколо неї, але вона сама як би осяялася. Світло сонця здавалось їй у тисячу разів прекраснішим, ніж іншим людям, буття всіх речей стало для неї священним, і смерть теж, – до неї вона ставиться дуже серйозно, але не боїться її. Вона привчила себе щогодини думати про неї, віддаючись безтурботним веселощам або відчуваючи безхмарне щастя. Вона завжди пам'ятає, що настане день, коли ми всерйоз і навіки змушені будемо піти з життя. Тлінне буття нашої істоти, наші зустрічі з іншими минущими і живими істотами або неживими речами, наш політ, який спалахує блискавкою і швидко зникає у світовому просторі, зодягнений в її очах легким ореолом тихого смутку або ніжної веселості, яка не дає відчутти тяжкості невиконаних бажань окремої людини, бо світ як ціле продовжує існувати. А з яким благоговінням і співчуттям ставиться вона до вмираючих і мертвих! Для тих, хто позбувся своєї нагороди і змушений був піти, як вона каже, вона прикрашає могили, і не буває дня, щоб вона не провела на кладовищі хоча б одну годину. Для неї це улюблене місце прогулянок і усамітнення в години смутку, і вона повертається звідти то веселою та завзятою, то тихою та задумливою.

Такий привабливий образ прямо підходив, мабуть, лише для цієї безтурботної, вільної від усяких печалей і витонченого життя, для здорової, повної сил, молодості, й усе ж розповідь графа посилювала мій потяг до неї та моє збентеження.

– А в Бога вона теж не вірує? – запитав я.

– За шкільними правилами, – відповів граф, – ці два питання неподільні, але позаяк вона жінка, то закони логіки для неї необов'язкові, бо її поняття не вкладаються в них. «Ах, Боже мій, – каже вона, – чи можу я, жалюгідне створіння, що-небудь у цьому зрозуміти? Для Бога все можливо, навіть те, щоб він існував!» Але далі вона не заходить у своїх кумедних міркуваннях, навіть у розмові або читанні вона не терпить занадто великої свободи або зухвалості, відчуваючи при цьому лише незручність, і не полюбляє дуже грубих випадів. Вона тоді каже,

що не розуміє, чому треба бути грубим і зухвалим по відношенню до Бога, навіть якщо людина не вірить в його існування і не боїться його. Це, на її думку, скоріше низький спосіб дій, ніж вияв хоробрості.

Повернувшись додому після нашого обходу, я попрямував у своє ідилічне житло в садовому флігелі, – я упросив залишити мене там, коли мова зайшла про моє переселення в замок. У своїй кімнатці я зустрів гостей: Доротея, після своїх звичайних занять у залі, піднялася разом із донькою садівника нагору, щоб подивитися, чи все у мене є, що потрібно. Увійшовши, я помітив, що за моїм дзеркалом устромлені навхрест два красиві стебла очерету з пишними кушиками квітів на кінцях. На комоді перед дзеркалом, оправлений у потьмянілу раму з посрібленої карбованої міді, лежав череп Цвіхана, покладений на м'яку підстилку з зеленого моху, і скроні його були обвиті віночком із барвінку. Розхен стояла, обіпершись ліктем на пузатий комод, і, нахилившись, уважно розглядала череп; вона кумедно наморщила носик і витягнула губи. Трохи віддалік, склавши руки за спиною, стояла її пані, поринула, як здавалось, у серйозні роздуми, та споглядала справу рук своїх.

– Похваліть же нас за те, що ми так приборали вашу кімнату! – обернулася вона до мене. – Ми намагалися скрасити вашому мовчазному супутнику перебування у нас, та й вас при цьому не забули. Але я якраз думаю про те, що пора вам розлучитися з ним і дати йому спокій. Ми при нагоді поховаємо його на нашому кладовищі, я знайшла для нього затишне місце під деревами, де ніколи не перекопують землю.

Це «при нагоді», що злетіло з її уст, як невагома пелюстка троянди, звучало так гостинно, що у мене відразу ж стало тепло на серці. Але я відповів, що давно вирішив повернутися на батьківщину разом із черепом, і там я знову віддам його землі, хоча такий вчинок і може здатися безглуздом і непотрібним.

– Коли ж ви збираєтеся в дорогу? – запитала Дортхен.

– Я думаю, завтра, як було вирішено!

– Ви не поїдете, ви вчините так, як радить вам тато! Ходімо, я покажу вам щось цікаве!

Вона відчинила старовинну інкрустовану шафку, що стояла в кутку, і вийняла звідти кілька справжніх китайських чашок, дуже тонких і строкатих.

– Подивіться, я їх сторгувала в нашого з вами дивака-лахмітника; він обіцяв мені дістати ще, але досі не дотримав слова. Ми їх принесли сюди, щоб ви могли нас як-небудь запросити на чашку кави, тут або внизу, в залі, і для того, щоб у вас у кімнаті стояли гарні речі. Дивись, Розхен, от як пан Лее грав на флейті, коли я вперше побачила!

Вона взяла мою палицю, приклала її, як флейту, до губ і заспівала при цьому перші слова арії з «Чарівного стрільця»: «Хай сонце, сховане за хмари», – потім, відклавши палицю вбік, вона заспівала в прискореному темпі останню фіоритуру, пустотливо скандуючи її, але таким красивим і впевненим голосом, що знову мене здивувала. Коли скінчився цей її хвилиний каприз, пісня замовкла так само несподівано, як зазвучала. Тут вона побачила капелана, що проходив під вікнами, і закричала йому:

– Ваша превелебносте! Підніміться на хвилинку до нас, ми тут балакаємо, щоб провести час до чаю, і залишаємося до нашого багатостраждального Одісея. Розхен являє собою Навсікаю, ви – священну владу, Алкіноя, благородного володаря феаків, а я – добродійну Арету, дочку богоподібного Рексенора!

– Тоді ви виявилися б моєю дружиною, милостива язичнице! – мовив священник, відсапуючись, коли він справді піднявся й увійшов до кімнати.

– Чи помічаєте ви що-небудь, о британоголовий слуго Діви священної, – засміялася вона, – тієї, що в ефірі панує й чий трон – вівтарі золотії?

– Ну, ця розмова вище мого розуміння! – вигукнула Розхен, підсунувши капеланові один із нечисленних стільців, які стояли в кімнаті, й вийшла; він же зав'язав веселу розмову, продовжуючи воювати з Доротеею. Нарешті з'явився граф, аби подивитися, куди ми всі поділись,

і взяв участь у нашій розмові, поки не стемніло і місяць, що зійшов над деревами парку, не кинув у кімнату свої примарні промені. З його вигляду я зрозумів, що минув лише місяць відтоді, як я сидів із робітницями біля річки під сріблястими тополями, і здивувався швидкій зміні подій на такому звичайному життєвому шляху.

У замку наше маленьке товариство довго не розходилося. Спочатку Дортхен здавалася ще збудженою та веселою; поступово вона ставала тихішою, мовчала й тільки час від часу грала на великому роялі короткі пасажі; потім вона зникла, не прощаючись.

Цієї ночі я довго, майже до світанку, не міг заснути, але не відчував себе через це гірше. Ледве я заплющив очі на короткий час, як мене розбудили, – наближалася година від'їзду. У збентеженні я квапливо одягнувся й поспішив у замок. Граф уже сидів за сніданком; екіпаж стояв біля дверей, і кучер порався біля коней. Коли ми сіли, граф запитав:

– Ну, куди ж ми попрямуємо?

Доротея не показувалась, і я не наважився ні запитати про неї, тому що вже позбувся спокою, ні покинути ці краї, не попрощавшись із нею. Тому, подумавши трохи, я в найостаннішу мить сказав, що вирішив прийняти пропозицію пана графа.

– От і добре, – відповів він і звелів кучерові їхати у напрямку до того міста, з якого я прийшов.

Розділ дванадцятий

Замерзлий Ісус

У північній половині замку була розташована каплиця, – вона вирізнялась особливо високим вікном. У цьому столітті в ній навряд чи відбувалася служба; але по стінах іще висіли церковні прикраси та начиння, на склепінчастій стелі зберігалися сліди розпису, й тільки на підлозі, вкритій кам'яними плитами, нічого не було: всі лави давно винесли. Замість них посеред храму було встановлено залізну піч, яка зігрівала приміщення своїм корпусом і трубами, а на солом'яному маті стояв мольберт, біля якого я сидів, старанно працюючи і поглядаючи в вікно, де виднілися поля, вкриті пухнастим снігом.

Тривала перерва в роботі, події останнього часу, моє рішення відмовитися від живопису, без сумніву, сприяли широті моїх поглядів і оновленню мого сприйняття речей або, вірніше, пробудили від сну думки, і тепер усе це пішло мені на користь. Вже коли я був останній раз у графа, я зовсім іншими очима глянув на свої старі та нові картини; ніби полуда спала з моїх очей. Це відчуття не полишало мене й тепер, коли я працював невтомно, але холодно-кровно, рвучко, безтурботно і разом з тим обережно, при кожному окремому мазку думаючи про наступний, – від цієї повільності мій робочий запал анітрохи не остигав. Часом те, що нам ніяк не вдавалося раніше, раптом, без жодної попередньої вправи, виходить через деякий час, – чи тому, що просто встигли оговтатися наші духовні сили, чи тому, що змінилися життєві умови; такі явища бувають частіше, ніж зазвичай думають. Так і було тепер зі мною, – звісно, в тих межах, які мені взагалі поставлено природою.

Я почав одночасно дві картини й завдяки рівному та світлому настрою просунув їх досить далеко. Справжнім джерелом мого творчого горіння було почуття, що пробудилося в мені, любов чи закоханість, – не знаю, як назвати цей стан, його можна визначити тільки після того, як він випробований часом і, подібно до всякої обумовленої життям необхідності, стає буденним. Свого часу я навчався називати серце м'язом і механічним насосом; тепер і я опинився під владою ілюзії, і мені почало здаватися, що воно – житло душевних рухів, викликаних почуттям любові; всупереч звичайним жартам з його геральдичної форми, видрукуваної на пряниках і гральних картах, усупереч усім іншим існуючим у народі символічним його зображенням, воно стверджувало свою споконвічну репутацію, бо вигляд Доротеї, з її ореолом таємничого походження, з її особливим ставленням до життя, красою й освіченістю, увійшов і влаштувався, очевидно, в серці, а не в голові; остання несла лише службу швейцара та спостерігача у своїй комірчині, відкритій світлу та звукам, щоб потім кинути все почуте і побачене під жорна темного пурпурового млина пристрасті.

Навіть розум справно служив їй і сприяв тому, щоб віддати їй належне. Дивлячись на все очима Дортхен, я бачив життя в його тлінності й безповоротності, й тепер світ виблискував більш яскравими і променистими барвами, – він перевтілювався для мене, як він був перевтілений для неї. Млосне відчуття щастя пронизувало все моє ество, коли я думав про можливість прожити своє коротке життя в цьому прекрасному світі біля коханої. Тому я з цілковитою байдужістю слухав розмови про буття чи небуття Творця і відчував, як без радості й жалю, без глузування і без зусиль розсипаються та зникають щеплені мені з дитинства уявлення про Бога й безсмертя. Щоправда, приводом до такої свободи духу послужила моя цілковита несвобода перед обличчям любові, що не цілком достойно чоловіка; відчуваючи це, я намагався виправдати себе серйозними доказами і звернувся за допомогою до бібліотеки графа. З історією філософії я був знайомий лише в загальних рисах, і малодосвідченому новачкові ці крупинки знань мало що давали для розуміння основних питань буття. Я захопився за праці філософа, що творив у наші дні, чий твори здобули широкий успіх; він роз'яснював усі ці питання своєю класично одноманітною, але пристрасною мовою, доступно для загального розуміння, переверта-

ючи їх на всі боки, і, подібно до чарівного птаха, що сидить на самотньому кущі, своєю піснею виганяв Бога із грудей тисяч людей.

За складом свого розуму, а почасти й за особистими нахилами граф належав до числа людей, які з натхненням поширювали культ цього філософа, хоча він не поділяв думки, що такі ідеї в найближчому майбутньому неминуче приведуть до політичної свободи.

Як гостинний господар він не хотів нав'язувати мені ці погляди, але коли я спочатку, як зазвичай, заходився чинити опір новим впливам і запитувати себе, чи встоять мої моральні правила, почалася нескінченна балаканина на тему про існування Бога, до якої я, правда, звик із дитячих років.

Граф давно вже склав собі власну думку про ці речі, й тому він дещо нетерпляче сказав:

– Мені абсолютно байдуже, вірите ви в Бога чи ні! Я вважаю вас людиною, для якої немає ніякого значення, у чому бачити причину свого буття та свідомості, – в собі самому чи поза собою; якби це було інакше, якби я думав, що з вірою в Бога ви були б однією людиною, а без віри – іншою, я б не відчував до вас тієї довіри, яку відчуваю. Завдання нашого часу, яке він покликаний виконати і викликати до життя, у цьому якраз і полягає, щоб створити цілковиту впевненість у чесності та справедливості кожного людини, що дотримується будь-якої релігії та будь-яких поглядів, упевненість, яка визначає не тільки закони держави, а й особисті, приватні відносини людей між собою. Справа не в атеїзмі чи вільнодумстві, не в легковажності, розчарованості чи скептицизмі, – хіба не однаково, які назви люди придумали для всіх цих протиприродних речей! Справа в тому, щоб зберегти право на душевний спокій, хоч до чого б нас привели роздуми та дослідження.

Втім, як кажуть, вік живи – вік учись, і жодна людина не може з упевненістю передбачити, у що вона буде вірити на схилі років. Тому ми прагнемо необмеженої свободи совісті. Але людство має досягти того, щоб із такою ж незворушністю, з якою воно відкриває невідомі досі закони природи або нові сузір'я, приймати рух і події у сфері духовного життя, розглядаючи їх неупереджено й завжди залишаючись самим собою. Осяяне яскравим світлом, воно безстрашно стверджує себе словами: «Тут я стою і не можу інакше!» Але минуло трохи часу, і мені вже не потрібні були вказівки вільнодумного графа; я самостійно йшов по тому ж шляху далі, розбираючись в одноманітно-натхненних словах великого друга Божого, якщо можна іронічно або навіть усерйоз так назвати того, хто все життя не розлучався зі своєю улюбленою темою. Як усі неофіти, я став навіть ревніше інших, і факел, який освітлював незайманий ліс моїх думок, горів особливо яскраво, позаяк був запалений од вогню любові. Я, як і раніше, займався порожньою балаканиною, тільки в протилежному сенсі, особливо в довгі вечори, коли дивакуватий капелан, приваблений суперечкою, заходив у замок, аби на свій лад притягнути до відповідальності нового віровідступника.

У цього чоловіка було три основні властивості: він дуже любив попоїсти і випити, був великим ідеалістом у релігійних речах і ще більшим любителем гумору. Останнє виявлялося зазвичай у тому, що він кожні чверть години вживав слово «гумор» і робив його мірилом усього, що траплялося й вимовлялося. Все те, що він сам робив, говорив і відчував, він вважав перейнятим почуттям гумору, і хоча гумор присутній тут далеко не завжди – найчастіше це були нескінченні тріскучі фрази з феєрверком антитез, мальовничих порівнянь і притч, – все ж чоловік цей був до певної міри здатний на гумор, особливо в ті вечори, коли ми сиділи біля каміна і він неймовірно балакуче роз'яснював нам природу гумору й той сумний факт, що ми абсолютно позбавлені сього Божого дару.

Він старанно читав усі гумористичні твори, а також усі праці, в яких ішлося про гумор, і побудував собі справжню систему уявлень про цю стихію – вологу, текучу, ефірну, яка охоплює весь світ на кшталт океану (так він називав гумор), систему, що була пов'язана з характером його теології. Він згадував Сервантеса так само часто, як Шекспіра, причому найбільше задоволення він отримував від нескінченних бійок, які випадали на долю Санчо і його пана, від

усякого роду витівок, крутіства і грубих жартів. Він не помічав скарбів мудрості та шляхетності, вкладених автором у уста лицаря з Ламанчі впереміж зі спалахами безумства, він не хотів або не міг помітити більш тонкого глузування, особливо якщо його можна було застосувати до нього самого, і це являло собою кумедний контраст до його запевнень про властиве йому чуття гумору. Так, у пригоді в печері Монтесиноса він бачив лише надзвичайно смішну історію. На комізм, укладений в епізоді з довгим канатом, який даремно розкручують, у той час як лицар уже спочатку заплющує очі (подібно до всіх, хто обманює сам себе і тим самим тероризує інших), і на те, як поводить ся потім Дон Кіхот, коли заходить мова про подію в печері, – на все це капелан не звертав ніякої уваги або, читаючи це місце, досадливо морщив ніс.

Його ідеалізм (а він, то хвалячись цим, то мовби виправдовуючись, називав себе ідеалістом) полягав у тому, що він вважав грубим матеріальним гноєм або прахом усі речі та події, які його співрозмовники вважали ідеальними, причому вони мали на увазі під цим події та речі, що досить повно виражають свою сутність і виявляють таку; навпаки, ідеальним він вважав усе небачене, незрозуміле, безіменне та невимовне, а це було однаково, що назвати Померанією порожнечу небесного зводу. Так, усяку дилетантську мазанину, з якої явно нічого не могло вийти, він називав ідеальним прагненням, хоч яка б вона була безглузда й нахабна; зате самовіддану, серйозну роботу в науці та мистецтві, яка веде до перемог духу, він називав марною гонитвою за успіхом, почестями та грошима. Архітектора, чії дзвіниці обвалювалися, він називав ідеалістом, поставленим у трагічні умови, а того, чия будівля трималася міцно, матеріалістом, який ганяється за земними благами.

Він був католицьким священником і все ж виявляв терпимість до всяких релігійних учень; але про це він скромно замовчував і не хвалився цим. Зате він із фанатичним завзяттям ставав на захист освіченого деїзму, сповідуваного ним, і захищав його більш пристрасно, ніж будь-який піп догмати своєї релігії. Він намагався чинити воістину диявольський тиск на співрозмовника своїми ідеалістичними та гумористичними аргументами і зводив високі багаття з антитез, кульгавих парабол і вимучених дотепів, прагнучи спалити на них розум, добру волю і навіть совість свого супротивника і мовби віддати таким жертвопринесенням хвалу своїй власній думці.

Його пристрась до цього доблесного проведення часу, а також гостинність графа частенько приводили його в замок, і позаяк він був до того ж чесним і вірним помічником у різноманітних добродійних заходах, то його присутність не тільки приносила користь, а й сприяла постійній веселості, що панувала в будинку. Особливо Доротей вміла з граціозною привабливістю водити священника по лабіринтах його фантастичного гумору та, піддражнюючи бідолаху, пролазити крізь колючий чагарник його химерних дотепів. Щоразу важко було осягнути, що її спонукає – доброзичлива веселість чи обдумане лукавство; так, часто, давши капеланові можливість покрасуватися, вона заманювала його марнославство в пастку, де його дотепи ламали собі ноги.

Священик був якраз підходящою людиною, на якій я міг випробувати свою нову зброю, і я робив це тим безжалісніше, що боровся проти пороків, якими страждав і сам. Після першого сумного здивування з приводу мого відступництва він із подвоєною силою кинувся в атаку, намагаючись покласти мене на обидві лопатки, але позаяк я, скоріше через брак виховання, ніж через бойовий запал, властивий неофітам, нещадно переступав усі межі розсудливості, яких він звик дотримуватись, і повертав йому його безглузді випадки та гумористичні уколи тією ж недоброякісною монетою, він почав лютувати і неодноразово позбавляв себе нашого товариства, де завжди відпочивав від тривалого читання мес і виконання всіляких церковних треб. Тут я, в свою чергу, збентежився; я здивувався, наскільки людина здатна змінитись, і пригадав своє зіткнення з Фердинандом Люсом, коли я зайшов іще далі у своїй нетерпимій поведінці та зі шпагою в руці стояв на протилежному боці, там, де тепер стояв капелан. Я прийняв рішення стримати свій запал і виправитись, але знову і знову впадав у колишні помилки. Таким чином,

я, як новачок у таких суперечках, які порушують громадський спокій, сам потребував поблажливості; відчувши це, я засмутився.

Проте доля вже подбала про переслідуваного капелана і послала йому несподівану допомогу. Одного ранку почувся стукіт коліс, і перед замком зупинився відкритий екіпаж, запряжений селянським тягловим конем. На передку сидів сільський кучер із люлькою в зубах, а в коритоподібнім ящику, як у черепащі Венери, – якийсь дивний чоловік у великому капелюсі з обвислими крисами і теж із люлькою в зубах. Біля нього стояв мішок із-під зерна з людський зріст, який так був набитий безліччю великих і маленьких предметів, круглих і гострокутних, що його, мабуть, із великими труднощами вдалося зав'язати, – крайку було зібрано в ледве помітну коронку. Чоловік, який сидів в екіпажі, однією рукою підтримував мішок і найбільше турбувався, як би його не пошкодили, витягаючи з коляски. Коли багаж було нарешті спущено, приїжджий вискочив слідом за ним і став поруч, продовжуючи підтримувати мішок, аби він, боронь боже, не впав на сирувату землю. Це ускладнило його подальшу розмову з візником, оскільки той не бажав затримуватися в очікуванні плати, а мандрівник почав було суперечку про суму і, крім того, вимагав почекати, поки він вручить свої листи і з належною гідністю завершить церемонію свого прибуття в графський замок. Він намагався домовитися з візником, не виймаючи люльки з рота, причому не міг ні підкріпити своїх слів жестами, ні дістати листи, позаяк руки його були зайняті мішком, який погрожував упасти й розсипатися. Нарешті до нього вийшов лакей і запитав, у якій справі він прибув.

– Це моя поклажа, друже мій! – мовив новоприбулий. – Підтримайте-но її трохи, а я дістану рекомендаційні листи до пана графа, якого прошу викликати!

Слуга підтримав мішок. Тоді мандрівник вийняв із набитого гаманця кілька листів і передав їх слугі, після чого той попрямував у будинок, і подорожньому знову довелося самому тримати мішок. Через деякий час з'явився граф, несучи в руці один із листів і шукаючи очима прибулого. Той простягнув йому вільну руку, притримуючи іншою високий мішок, і вигукнув:

– Вітаю вас, шляхетний чоловіче і товаришу! Хіба життя не велике щастя, як каже Гуттен?

– Я маю честь бачити пана Петера Гільгуса, якого мені в цих листах рекомендують мої друзі? – запитав його граф Дітріх.

– Так, це я! Хіба життя не велике щастя?

– Звичайно! Але ви розташовуйтеся зручніше! Чи не хочете віддати свою поклажу і ввійти в дім?

– Я не можу цього зробити, поки не скажу вам кілька слів!

Граф наблизився до приїжджого, який щось тихо повідомив йому, після чого візникові було сказано, що всі його вимоги буде задоволено, і його покликали нагодувати коня, а потім підкріпитися самому на кухні замку.

Після цього двоє слуг внесли мішок у будинок, і граф запросив незнайомця до себе, де продовжував розпочату з ним розмову.

Пан Петер Гільгус був шкільний учитель, який утік із Центральної Німеччини, і апостол атеїзму, що вирушив подивитися білий світ і насолодитися ним, після того як з цього світу було вигнано Господа Бога. Така подія здавалося йому неймовірною удачею, і, хоч куди б потрапляв, він вигукував нестримно: «Життя – це велике щастя!» Здавалося, що всесвіт і справді звільнився від свого найнебезпечнішого ворога та гнобителя, тільки-но він, Гільгус, прочитав твори філософа. Тому він поводився так, ніби кожен день був неділею і на рожні смажилося м'ясо, або як поводить ся населення маленького герцогства, чий тиран утік, або як миші, коли кішка йде з дому.

Імовірно, як шкільний учитель, він не раз зазнавав переслідування з боку духовництва; так чи інакше, вигнанню Бога він радів більше, ніж того вимагала справедливість. Усе знову і знову дивувався він тому, як це чудово – звільнитися від згубного поняття божества і мати

можливість раз і назавжди відкинути будь-яку залежність. Знову і знову потрясав він кулаком, погрожуючи всьому безкінечному минулому, заповненому антропоморфічними богами; все знову піднімався він на кожен горбок, простягав руки догори і славив красу зеленого світу, радів, бачачи безхмарну синяву неба, звільненого від Бога, і, лежачи на животі, пив зі струмків і джерел, вода яких ніколи, здавалося, не була настільки чистою та свіжою, як тепер. Але все це не заважало йому, ледь тільки наставали тривалі холоди або зтяжні дощі, лютувати і висловлювати своє особисте невдоволення за допомогою стародавніх проклять, спрямованих проти особистості Всевишнього, що створив ці огидні явища.

Пустившись у мандрівку, він перш за все відвідав голову школи, філософа, протягом тижня поклонявся йому і зрештою взяв у нього в борг для своєї подальшої подорожі всю невелику готівку, що знайшлася в домі невибагливого мудреця, який жив у добровільній бідності. Філософ дав йому також кілька листів до більш заможних шанувальників, ті, в свою чергу, послали його до своїх друзів, і так він, ось уже протягом року, подорожував із міста в місто, з маєтку в маєток, жив прекрасно і в повному достатку і славив нову еру, що настала. Тепер він нарешті добрався і до графа Дітріха, якому вже доводилося чути про нього. Коли граф вийшов до столу з новим гостем, він уже неабияк втомився від гучних розмов і вигуків невтомного співрозмовника; сам же прибулець, із товстих губ якого лився нескінченний потік слів, зачерпнув ложкою наваристого супу і вигукнув: «Життя – це велике щастя!»

Відразу ж запідозривши у мені улюбленця господарів і нахлібника, він після обіду підійшов до мене і просив провести його у відведену йому кімнату; задаючи мені тисячу запитань, він почав улаштовуватись і розпаковувати свій мішок, який слугував йому дорожньою валізою. Разом із неабиякою кількістю різних предметів чоловічого туалету, які, до речі, не підходили один до іншого, на світ з'явилися дивовижні речі, й кожну з них він пишно вихваляв. Вийнявши оправлені в червону шкіру праці вчителя, кожен том яких було загорнуто в особливу хустинку, він урочисто поставив їх на письмовий стіл. Потім витягнув великий, кілька ліктів шматок небіленого тикку, з якого він збирався замовити собі влітку німецький гімнастичний костюм. Після цього з'явилися інші книги; потім викотилося кілька десятків борсдорфських яблук, подарованих йому, за його словами, однією красивою поміщицею, потім – шматок солонини, загорнутий у папір, після цього – скачана стьобана ковдра синього кольору, а в неї було закладено шерсть на нові панчохи. Дивлячись на всі ці речі, не можна було не визнати, що він досить непогано обходився без Божої допомоги і зумів подумати про все, що йому може знадобитися в майбутньому. Вийнявши з надр мішка ще кілька речей, в тому числі й невеликий шварцвальдський годинник, він заліз із головою в мішок і витягнув із самісінького дна згорнутий шлафрок у яскраво-червоних кольорах. Розгорнувши його, він дістав велику коробку, де лежала модель людського ока завбільшки з дитячу голову.

Гільгус відкрив коробку та обережно вийняв із неї око, бажаючи подивитися, чи не пошкодилося воно в дорозі. Модель була з воску та скла, і її можна було рознімати на частини, щоб під час шкільних занять пояснювати учням будову людського ока. Вирушаючи в дорогу, вчитель-утікач прихопив із собою це око, що належало до шкільної колекції з природничої історії, і тому, як тільки ставало відомим його місцеперебування, за ним негайно летіли офіційні папери, що переслідували його. Але Гільгус усе ж таки не розлучався з оком.

Дбайливо здувши з нього пил, він урочисто поставив його на письмовий стіл і вигукнув: – Се є істинне око Господне!

Звісно, «око господне» було вельми примітивної будови, і пізнання Гільгуса не виходили за рамки цієї моделі, але все ж вона мусила слугувати йому для того, щоб авторитетом природознавства підкріплювати радість з нагоди загибелі Господа Бога. Крім того, він возив це око з собою мовби символ усеперемагаючої науки, яка, підходячи до нової низки відкриттів, незмінно кидає на адресу передвічного: «Гей ти, ми тепер самі знаємо, як це робиться».

До того ж око використовувалося як секретний сейф і скарбниця. Коли Гільгус вийняв очне яблуко, я побачив порожній простір, вміст якого добряче перетрусився в дорозі. З пластівців вати він дістав золоту шпильку для краватки, срібний ланцюжок для годинника, кілька перснів і з гордістю показав мені ці коштовності. До пачок рахунків, рецепту якогось пуншу і в'язки любовних листів, отриманих ним од служниць своїх гостинних друзів, він поставився досить недбало, зате із серйозним виглядом розгорнув лотерейний квиток, ніби це була державна облігація; щоправда, на ньому було надруковано багато цифр і серед них навіть шестизначні; невелику кількість готівки, загорнутої в папір, він назвав своїм резервним фондом і сказав, що ні за яких обставин не доторкнеться до них, а тому вони і зберігаються тут. Колекцію завершував висохлий букетик квітів, який, здавалося, примиряв його власника з людьми, нагадуючи про прості людські почуття.

Таким був вміст ока; вийнявши його, він усе вклав у порожню коробку, яку і замкнув у шухляду столу; саму анатомічну модель він збирався демонструвати під час майбутніх повчальних бесід.

Першого ж вечора, коли до нашого товариства приєднався капелан, Гільгус обрав його мішенню свого апостольського завзяття, і тут розгорілася гучна суперечка, але священик незабаром розпізнав у прибульці пародію на ідейного противника, і тоді, лукаво примруживши очі, він змінив тактику й почав лестити розбурханому Петеру Гільгусу, який із неймовірною сміливістю кидався всякими блюзнірськими промовами. Капелан говорив, що він щасливий вітати гостя і пізнати настільки яскраво виражене і своєрідне закінчене явище; абсолютні протилежності завжди сильніше притягують одна одну, ніж невизначена половинчастість, і врешті-решт вони з'єднуються десь у вищих сферах. Пристрасний прихильник Бога, сказав він, і пристрасний заперечувач Бога, власне кажучи, запряжені в одне й те ж ярмо, від якого перший так само не може звільнитись, як і другий; тому він як вірний супутник пропонує йому свою дружбу. Таке завзяте і вперте заперечення Бога є, мовляв, лише іншою формою прихованої богобоязні; були ж у перші століття такі святі, які зовні виставляли напоказ велику гріховність, аби, відкинуті світом, тим вільніше віддаватися вихвалюванню Бога. Гільгус, збитий з пантелику, не розумів, чого від нього хочуть, і намагався допомогти собі нестримною балаканиною; але веселий капелан обволікав противника сотнею найуслесливіших жартів, заспокоював його словами про те, що Господь Бог уже давно примітив його і що все ще налагодиться; зрештою Гільгус розм'як і прийняв запрошення капелана наступного дня поснідати з ним у церковному будинку. Там вони відновили полеміку, потім випили разом і, уклавши дружбу, вирушили на прогулянку по полях та найближчих корчмах. Капелан придумував усе нові жарти зі свого новоспеченого друга, бо він незмінно зберігав ясність думки і не забував про свої підступні наміри, в той час як Гільгус, варто було йому хоч трохи випити, втрачав здатність міркувати і, проливаючи жалюгідні сльози, починав розчулюватися величчю своєї долі та грандіозністю епохи, коли «життя є великим щастям». Якщо капеланові вдавалося вдень або ввечері привести Гільгуса в такому стані в замок, то радості його не було меж. Граф усміхався то весело, то похмуро. Доротея ж безперервно реготала і з цікавістю прислухалася до розмови, – їй ніколи не доводилося бачити нічого подібного; Гільгус особливо смішив її, коли падав перед нею на коліна і, плачучи, цілував край її одягу; справа в тому, що він відразу ж кинув доньку садівника, до якої почав залицятися, ледве тільки дізнався, що Дортхен не графиня, та й до того ж іще енергійна і вільнодумна жінка; очевидно, він вважав її призначеною розділити з ним його радість із приводу того, що «життя є велике щастя».

Коли ж після таких витівок він знову приходив до тями, його опановував меланхолійний смуток, і, щоб загладити свої гріхи, він здійснював різні героїчні вчинки. Незважаючи на холоднечу, він купався у ставку і струмках, так що часто можна було бачити то тут, то там, як голий атеїст пірнав під воду або випливав на поверхню. З посинілим обличчям і мокрим волоссям він запевняв нас, що почувається заново народженим, і капелан разом із Дортхен і

навіть пустотлива Розхен щодня розважалися його подвигами. Капеланові навіть передавали, що селяни збиралися виловити язичника-водяного та розтерти насухо соломкою, і священник задалегідь смакував задоволення від такого розважального видовища.

Всі ці події привели не тільки до того, що я виявився змушений стримати бойовий запал і триматися спокійніше, але й до того, що став соромитися сусідства з цим дивним суб'єктом і почуватися таким же, як і він, гостем і авантюристом. Навіть його залицання до прекрасної господині дому нагадали мені про те, що ж і я закоханий у неї, – нехай навіть безмовно і не відкриваючи своїх почуттів або не бажаючи відкрити їх до цього часу. У глибині серця я знав, що і я цілком заслуговую на той чарівний і нещадний сміх, який часом виривався у вихованої Доротеї на адресу Гільгуса. Не приховуючи правди від самого себе, я мусив зізнатися, що затримався тільки заради Доротеї, але в мене не вистачало сміливості виявити свої почуття або мати будь-яке сподівання. Значить, я, можливо, був іще куди дурнішим, аніж Петер Гільгус.

Завдяки всім цим суперечливим думкам і відчуттям я поринув у якесь заціпеніння, цілком заглибився у свою роботу і в тихе вивчення філософських творів і не брав більше участі в диспутах. Я, як і раніше, був закоханий, однак тепер почуття моє було схоже на ті рослини, які почали навесні розпускатись, але, заскочені раптовим холодом, зупинилися в нерішучості, тільки розкривши чашечки квітів. Водночас мені було гидко бачити в Гільгусі суперника, а я саме так розцінював його у зв'язку з його ставленням і до нового світогляду, і до дівчини, причому я, звичайно, розумів, що з мого боку таке почуття недоречне і нелюдяне.

Одного ранку, коли я в глибокій зосередженості й суворий, як стара діва, сидів за мольбертом, Гільгус, украй збуджений, увірвався до мене. На ньому був чепуристий коричневий фрак з позолоченими гудзиками і світлий дорожній капелюх, хоча на дворі стояла зима. Справа з Дортхен має вирішитися, вигукнув він, союз такої людини, як він, із такою особою, як Доротея, був би настільки підходящим, що він не може не відбутися; це прямо-таки його філософсько-історичний обов'язок, тому що звільнити світ від ідеї Бога можна тільки шляхом з'єднання в шлюб вільно мислячих особистостей обох статей, і так далі. Мені було і соромно і гірко від усвідомлення того, що, розділяючи з ним свою прихильність, я опинився в такому поганому товаристві, й тому я навіть не був у змозі посміятися над його дурістю. Взагалі ж мене аніскільки цей факт не смішив, – мені здавалося, що він кидає якусь, нехай навіть і найлегшу, тінь на простодушну Дортхен.

Тому я вельми нелюб'язно запитав його, чи не збирається він освідчитись, якщо вже він вирядився у фрак.

– Ні, – відповів він, – сьогодні рано! Кілька днів усі мають бачити, що я ретельно дбаю про свою зовнішність, як це личить нареченому. Чи пасує мені цей фрак? Мені подарував його один банкір-атеїст, великий покровитель нашого союзу, який, правда, ще ходить до церкви по неділях, оскільки йому треба рахуватись із загальноприйнятими звичаями. О, коли б моя бідна матінка могла дожити до того щастя, яке мене чекає!

– Ваша матінка? А вона померла?

– Уже два роки тому! Вона не побачила звільнення роду людського. Засохлі квіти, які я зберігаю в «оці господньому», вона подарувала мені в той останній день мого народження, який іще відсвяткувала зі мною! Вона їх купила на ринку за один крейцер!

Новий укол поранив моє серце; цей блазень говорив про люблячу матір, і, на додачу, він був кращий син, ніж я, – адже я сидів тут і майже забув про матінку, хоча і знав, як вона чекає мене. Таке наше життя, зіткана з суперечностей; ми тільки ще виголосили слова, що засуджують нашого ближнього, а вже можемо застосувати їх до самих себе, перш ніж він устигне їх почути.

Через кілька хвилин після стрімкого зникнення Гільгуса увійшла Доротея з кошичком чудесних груш та винограду.

– Ви тепер стали такою старанний і так заглибилися в свою роботу, – сказала вона, – що вас і не дочекаєшся, – я вирішила принести вам чого-небудь смачного! Скуштуйте цих фруктів, а то я подумаю, що ви зовсім стали сухарем! За це дайте нам добру пораду! Працюйте, працюйте, я трошки посиджу тут і подивлюся!

Вона взяла стілець і підсіла до мене.

– Тато пише листи, – вела вона далі, – і хоче з ними відіслати пана Гільгуса; він більше не може його бачити. Сьогодні вранці Гільгус виголошував проповідь перед селянами, які орали в полі, як Йона перед жителями Ніневії. Він запевняв їх, що вони мусять покаятись і відректися від своєї язичницької віри в Бога. Так далі не може тривати. Тато сьогодні ж хоче відправити його в далеку дорогу і дати йому рекомендаційні листи, щоб його добре зустріли і надали йому підходящу роботу.

– Що ж я можу вам порадити? – запитав я.

– Скоріше не порадити, а допомогти! Вам треба умовити його, якщо він буде суперечити, і подати йому цю подорож як щось необхідне і приємне. Ми приготували кілька валіз, аби укласти в них вміст його жахливого мішка. Якщо вже ви проведете з ним останні години перед від'їздом, ви мусите переконати його, що подорожувати з мішком непристойно і навіть підозріло і як би ненароком притягти валізи. Адже може ж трапитися, що він затявся і не захоче їх узяти, але батько не дозволить, аби він виїхав із нашого будинку з мішком з-під зерна!

У мене, щоправда, не було побоювань, що Гільгус відмовиться від валіз, але я обіцяв зробити все, що в моїх силах. Потім вона додала:

– Ну, а тепер, якщо можна, я подивлюся трохи! – Схрестила руки і так просиділа поруч зі мною хвилин п'ятнадцять; ми обоє мовчали.

Нарешті, коли я став стирати шпатель невдалий камінь на передньому плані картини, вона мовила: «Так! Геть його!» – Потім підвелася, подякувала за надану аудієнцію і пішла, попросивши зайти перед обідом, аби повідомити, як ідуть справи.

Все, що задумав граф, пройшло без ніяких труднощів; Гільгус поїхав цілком спокійно і в благодушному настрої, заповнивши екіпаж своїми пожитками; він виїхав на найближчу поштову станцію, щоб звідти, рано-вранці, вирушити далі. Коли капелан прийшов увечері до чаю, він зустрів у будинку таку тишу, як коли б раптом замовкло млинове колесо. Останнім часом він часто приносив із собою книги старих німецьких містиків із наміром протиставити глибокий і сміливий дух таких мислителів новітній течії, яке по суті своїй було таке саме глибоке і сміливе навіть у зміненій передачі Гільгуса. Але капеланові найбільше подобалося те, що збуджує уяву та висловлене в алегоричній формі, й він відшукував тільки такі місця, а тому наведені ним рядки, що іноді підкріплювали його власні погляди, нерідко виявлялись і на користь його супротивників. На цей раз він обрав Ангелуса Сілезіуса з його «Серафічним мандрівником» і жалкував, що з нами не було Гільгуса, – він мав намір роздратувати його і в той же час підкорити читанням химерних двовіршів; нас же він хотів збентежити.

Ми все ж попросили його почитати нам уголос, і наше маленьке товариство по-справжньому пораділо, слухаючи яскраву мову та поетичний запал містика. Але і це не дуже припало до вподоби капеланові; він продовжував читати все виразніше і все старанніше, і з кожною сторінкою, яку він перевертав, посилювалося наше захоплення цим живим і веселим виявом поетичного духу, поки священик, чи то розсердившись, чи то втопившись, не відклав книги.

Тоді граф узяв її, погортав і сказав:

– Це дуже змістовна і своєрідна книжка! Як правдиво і виразно звучить уже перший двовірш:

Хай буде дух твердий, мов камінь або сталь,
Як золото, ясний і чистий, мов кришталь.

Чи можна більш точно визначити основи для всіх наших міркувань і теорій, – незалежно від того, стверджують вони чи заперечують? Чи можна виразніше назвати ті чесноти, якими володіти, щоб мати право сказати своє слово? Читаючи далі, ми з задоволенням побачимо, що крайнощі стикаються й одна може легко перейти в іншу. Хіба не здається, що чуєш нашого Людвіга Фейєрбаха, коли читаєш ці рядки:

Великий я, мов Бог, я в нього сил не брав,
І він мені – не пан, а я йому – не раб.

Далі:

Помру я, вмерти духу теж тоді пора;
Сконаю – зразу ж і йому настане край.

Чи це:

На небі Бог блажен навіки лиш тому,
Що всім завдячує мені, не я – йому.

або:

Багатий я, як Бог, – не бути чом багатим?
Ділю із Богом я весь світ і кожен атом.

І, нарешті, навіть це:

Про те, що Бог великий, твердять день при дні,
Дорожче ж правди світло і життя мені.
...Куди ж моя дорога?
В пустелю відійду і стану вищим Бога.

А як просто і правдиво оспівано саму сутність нашого століття в алегоричному двовірші «Подолай себе»:

Коли ти духом над епохою злетиш,
Тоді, людино, і безсмертя ти уздриш.

Потім «Людина – це вічність»:

Я – сам безсмертя є наперекір добі,
Я в бозі зрю себе і Бога зрю в собі.

І, нарешті, «Час – це вічність»:

І вічність – мить одна, і вічна кожна мить,
Коли їх єдність у думках твоїх бринить.

Коли читаєш ці рядки, здається, що добрий Ангелус міг би вільно перенестися в нашу епоху! Деякі зміни у зовнішній долю, – і цей безстрашний чернець став би настільки ж безстрашним і палким філософом нашого часу!

– Ну, це вже ви перебрали! – вигукнув капелан. – Ви забуваєте, що і в часи Шеффлера були мислителі, філософи й особливо реформатори, так що якби в ньому була хоч найменша жилка заперечення, вона б мала безліч можливостей розвинути!»

– Ви маєте рацію, – відповів я, – але все це не зовсім так, як вам хочеться. Те, що утримало б його від цього шляху тоді та, цілком імовірно, утримувало б і нині, це легкий елемент фривольної дотепності, якою забарвлений його вогненний містицизм; незважаючи на всю енергію його думки, цей незначний елемент утримав би його і нині у таборі містагогів.

– Фривольної! – вигукнув капелан. – Що далі, то гірше! Що ви хочете цим сказати?

– У підзаголовку, – заперечив я, – благочестивий поет називає свою збірку так: «Дотепні епіграми та заключні двовірші». Звичайно, слово «дотепний» у ті часи вживалося не зовсім у нинішньому розумінні; але якщо ми переглянемо всю книжку уважніше, то побачимо, що, з нашої точки зору, вона занадто дотепна і недостатньо простодушна, так що цей підзаголовок мовби іронічно передує змісту книжки. Зверніть увагу також і на присвяту: автор смиренно приносить свої вірші в дар Господу Богу, точно відтворюючи навіть у розташуванні рядків ту форму, в якій тоді було заведено присвячувати книги знатним панам, аж до підпису: «Йоганн Ангелус, той, що покійно очікує смерті».

Згадайте воістину суворого поборника релігії, блаженного Августина, і зізнайтеся відверто: чи припускаєте ви, щоб у книзі, де він кров'ю свого серця накреслив свої думи про Бога, він умістив таку іронічно вигадливу присвяту? Чи гадаєте ви, що він узагалі був здатний написати таку грайливу книжку, як ця? Гумору йому не бракувало, але як він суворо тримає його в шорах там, де має справу з Богом! Прочитайте його сповідь, і вам постане видовище і зворушливе й повчальне. Як обережно уникає він усякої чуттєвої та витонченої образності, всякого самообману або обману Бога красивими словами! Вибираючи найбільш прямі та прості слова, він звертається безпосередньо до Бога і пише мовби у нього на очах, аби ніяка неналежна прикраса, ніяка ілюзія, ніякі суєтні брязкальця не проникли в його сповідь.

Не зараховуючи себе до таких пророків і батьків церкви, я все ж можу разом із ними відчутти цього єдиного і всерйоз сприйманого Бога. Тільки тепер, коли у мене його немає більше, я розумію, що означав той вільний та іронічний тон, яким я в юності, вважаючи себе релігійним, зазвичай говорив про божественні речі. Я мав би заднім числом звинуватити й себе у фривольності, якби не вважав, що алегорична та жартівлива форма була тільки оболонкою того цілковитого вільнодумства, якого я нарешті досяг.

Тут священик вибухнув реготом:

– От ми знову прийшли до того ж! Вільнодумство, фривольність! Рибка бовтається на довгій волосіні й думає, що стрибає по повітрю! Скоро вона почне задихатись! «А чорт народу невтямки!» – От як би я сказав, коли б мова йшла не про Господа Бога, прости, Боже, мене, грішного!

Розсердившись, що знову потрапив на зубок присяжному дотепнику, я перестав сперечатись і мовчки пішов до вікна, в якому виднілася Велика Ведмедиця, що повільно здійснює свій вічний шлях. Доротія перегортала книгу. Раптом вона вигукнула:

– Та тут найчарівніша весняна пісенька, яку я коли-небудь бачила! Послухайте:

Ти, замерзлий, встань, Ісусе,
Травень стукає до нас,
Будеш мертвим, якщо тільки
Не воскреснеш тут, в цей час!

Вона підбігла до рояля, взяла кілька акордів і заспівала ці слова на мотив перейнятого пристрасною тугою старовинного хоралу, і, незважаючи на церковну форму наспіву, в її голосі тремтіло закохане, мирське почуття.

Розділ тринадцятий

Залізний образ

Хоча навіть Різдво ще не проминуло, але здавалося, що, всупереч усім законам природи, дійсно збирається настати весна. Вночі, коли у мене ще дзвеніли у вухах слова та мелодія весняної пісні, яку напередодні співала Дортхен, я чув, як за вікном дме південний вітер і як із даху капотить підталий сніг; на ранок не за часом тепле сонце освітило висохлі поля, а повноводні струмки зашуміли та забурмотіли. Не було тільки квітів – пролісків і ранніх маргариток. І все ж у душі в мене невпинно звучало: «Травень стукає до нас, будеш мертвим, якщо тільки не воскреснеш тут, в цей час!»

Ще вчора мені здавалося, що я, зі своєю прихованою закоханістю, піднісся високо над усім, що коли-небудь відчував або думав про кохання, і раптом я зрозумів, що навіть не здогадався про зміни, що сталися цієї ночі завдяки передчасній весні.

Могутній інстинкт прокинувся в мені в усій своїй первісній силі; почуття краси життя і тлінності його незмірно посилилось, і разом з тим здавалося мені, що всі блага світу вкладено лише в цих двох прекрасних очах: але в той час як я любив її та схилився перед нею тільки із вдячності за те, що вона існує на світі, я був сповнений смирення і страху і навіть у думках боявся докучати їй. Але й смиренність і страх були брехнею, – десятки разів вони змінювалися хиткими надіями, уявленнями про радість і щастя, замість того щоб привести до єдино мудрого рішення – втікати.

Про роботу та про спокій вже годі було й думати; тільки-но я брався за пензель, мої очі спрямовувалися вдалину і всі думки летіли слідом за коханою; образ її ні на хвилину мене не покидав, увесь час він майорів навколо мене і в той же час, немов відлтий із заліза, лежав на серці – прекрасний, але невблаганно жорстокий. І лише присутність Дортхен знімала з мене залізний тягар; як тільки я більше не бачив і не чув її, я негайно ж знову відчував цю тяжкість і страждав од неї як тілом, так і душею. Цю муку анітрохи не полегшувало усвідомлення того, що у мене є гротескний товариш по нещастю, щойно вигнаний Петер Гільгус; я взагалі не дотримуюся тієї думки, що фізичні або моральні страждання легше переносяться, якщо їх поділяєш із іншими. Гільгус, звичайно, дуже відрізнявся від мене, і все-таки в одному ми були схожі: обидва ми прийшли в цей дім у пошуках притулку і обидва почали мріяти про дочку його власника.

Несвоєчасна весна протривала кілька тижнів; у гаях навіть зацвіли вовчі ягоди, так що у святвечір я міг принести до різдвяного столу оберемок червоних пахучих гілок – іншого подарунка у мене не було. Власне кажучи, подарунки роздавали тільки службовцям і прислузі, та й то без будь-якої урочистості: граф говорив, що не годиться ділити з церквою тільки її свята, якщо не поділяєш із нею труднощів постів і молитов. Коли стіл спорожнів і народ розійшовся, на столі залишився тільки мій букет. Доротeya схопила його і сказала:

– Кому ж призначається ця прекрасна дафнія? Звичайно, мені, я бачу по ній!

– Якщо вам не дуже підозріла ця передчасна весна, – сказав я, – згляньтесь над цими ранніми її гінцями!

– Ну що там, треба брати все хороше, що нам дає життя. Спасибі за ці гілочки; ми зараз поставимо їх у воду, і вони будуть пахнути на весь будинок!

Не тільки цього вечора, але й узагалі протягом усіх свят Доротeya була жвавою та чарівною, особливо під Новий рік, коли, вперше відтоді, як я потрапив у цей дім, до святкового столу зібралося досить велике товариство. Прийшли не тільки капелан, а й парафіяльний священик, доктор, окружний суддя й деякі сусіди-дворяни – друзі дитинства, які, незважаючи на крамольні переконання графа, залишалися з ним у дружбі. До обіду прибуло кілька жвавих літніх дам і з їх приїздом відразу ж установилася весела вільність або, вірніше, вільна веселість,

нерідко властива літнім дамам, які бачили кращі дні й яким уже нічого боятись і ні на що сподіватися. За столом кожне говорило тільки те, що могли б чути всі, й у той же час кожне розповідало про все, що могло викликати загальне пожвавлення. Кожне часто знаходило можливість вставити своє слово, але ніхто цією можливістю не зловживав, бо варто було людині розкрити рот і зібратися сказати що-небудь дотепне та несподіване, як виявлялося, що її вже випередили. Навіть капелан виявляв свій гумор із ввічливою стриманістю, а парафіяльний священник, правовірний, але не завзятий католик, товстий і добродушний, із самого початку трапези встановив такі широкі межі дозволеного, що нікому не спадало на думку вийти за рамки пристойності й ніхто навіть не намагався скільки-небудь до них наблизитися.

Незважаючи на всі ці веселощі, я вважав за благо вчасно піти: я боявся, що, залишаючись за столом, зверну на себе увагу гостей або їм заважатиму. У цю хвилину на душі в мене було дещо спокійніше, і я вирушив у стару каплицю, щоб зайнятися своїми картинами, які вже наполовину висохли.

Сидячи в тиші, я раптом згадав матінку, яка далеко на батьківщині чекала мене, навіть не знаючи, де я перебуваю, в той час як я тут відпочивав і розважався. Давно вже я міг би і мусив дати їй звістку про себе, тим більше що обставини мої так несподівано змінилися на краще; те, що я це відкладав із дня на день, пояснювалося різними причинами, неясними та пов'язаними між собою. По-перше, відтоді як я вийшов із злиднів, справи мої перестали мені здаватися настільки вже важливими та вартими уваги; потім у мене промайнула думка заглибити всі мої гріхи радістю несподіваного приїзду, причому цей короткий проміжок часу, в порівнянні з попередніми роками, здавався мені зовсім незначним, і, зрештою, я був у такому душевному стані, що боявся дати про себе знати хоча б одним звуком, тим більше що приховане себелюбство, незважаючи на всю суперечливість моїх думок і намірів, усе ж не хотіло визнати нездійсненності будь-якого рішення. Більш-менш тверезо розібравшись у цьому хаосі, я все ж вирішив скористатися сприятливою хвилиною спокою й написати матері про те, де я перебуваю й як мені живеться, і про те, що скоро я повернуся додому. Для цього я вирушив у садовий флігель, де лежали мої книги та письмові приладдя. По дорозі туди я помітив, що все товариство гуляє в парку, залитому променями по-весняному теплого сонця. Картина цього незвичайного новорічного дня могла послугувати хорошим початком для мого листа. Але тільки-но я увійшов у свою кімнату, як до мене постукали, і з'явилася садівниця Розхен у святковому національному вбранні витонченого покрою. Було по-весняному тепло, і тому вона несла на руці вовняну, обшиту хутром кофточку, так що корсаж із зеленого шовку зі срібними гачечками та гудзиками ще краще підкреслював тонку постать цієї хорошої дівчини. З-під невеликого, прикрашеного мереживами чіпця чорного оксамиту спускалися товсті золоті коси; одна коса була задерикуватю перекинута через плече й лежала на руці, поверх кофтинки.

Розхен сказала, що послано її до мене панянкою, яка веліла мені негайно ж з'явитися до неї та провести її на те місце, де я знайшов квітучі гілки вовчих ягід. Передаючи доручення, дівчина посміхалася з милим лукавством, – вона добре знала, що це вбрання їй до лиця. Я милувався нею, але і привабливість служниці відносив за рахунок пані, до краси якій Розхен додала тепер іще одну чарівну рису. Без зволікання залишив я свій намір і, минаючи разом із дівчиною дерева парку, де гуляло товариство, поспішив на кладовище, де чекала Доротей.

– Куди ж ви запропастилися? – крикнула вона, побачивши мене. – Ми хочемо наламати червоних гілок, це вдається не кожного Нового року. До того ж, крім нас, тут молоді немає, і ми можемо повеселитися на власний лад!

Вона підхопила мене під руку, і в супроводі Розхен ми пішли до букового гаю, до якого було хвилин десять ходу. Земля під деревами була по-літньому суха, і ледве ми ступили на неї, як Дортхен заспівала, і заспівала справжню народну пісню, так, як співають у народі, наївно прикрашаючи сумну мелодію легкими імпровізованими фіоритурами. Розхен одразу ж почала їй вторити дещо нижчим голосом, – здавалося, по лісу в свято йдуть двоє здорових сільських

дівчат. Звичайно, це все були сумні любовні історії, дівчата заспівували їх одну за одною та благоговійно доводили до кінця, причому Дортхен не випустила моєї руки, поки попереду не з'явився червонуватий блиск і ми не побачили кущі, які шукали; призахідне сонце, пробиваючись крізь букове листя, торкалося квітучих гілок дафнії, – цим ботанічним терміном, якого я не знав, Дортхен називала вовчі ягоди. Вона радісно скрикнула, і обидві дівчини побігли вперед, аби наламати красивих, запаморочливо пахучих гілок; я сів на стовбур поваленого дерева і, милуючись дівчатами, стежив очима за кожним їх рухом.

Коли вони зібрали свій урожай, Розхен пішла далі, відшукуючи нові кущі, й поступово зникла в гаю. Доротея підійшла, опустила на дерево поруч зі мною і піднесла до мого обличчя квітучий букет.

– Хіба тут не красиво? – сказала вона. – Невже ви не раді, що ми вас витягли з вашого темного кутка?

– Я збирався писати матері, – відповів я.

– Невже ви досі не послали їй новорічного привітання?

– Я не писав їй весь час, що живу тут, вона навіть не знає, де я!

– Не знає? Ну, хіба можна так чинити?

Я подивився вбік і відірвав пальцями кущик моху, що виріс на сріблясто-сірій корі дерева. Потім я відповів, що не передбачав такої тривалої затримки, а потім вирішив, що зроблю матері приємний сюрприз, якщо з'явлюся без попередження.

– Гарні ж ви! – вигукнула вона. – Ви завтра ж мусите їй написати, я не потерплю цього довше! У кого є така матінка, має дякувати Творцю! А знаєте, ваша книга тепер схожа на гербарій. Усі сторінки, де мені що-небудь сподобалося чи де мені захотілося прочитати вам проповідь, я заклала зеленим листком або травинкою. Її замкнено в моєму столі. Коли я читала про вашу матінку, я не раз думала: як би хотілося мені забратися під крильце такої матері, – адже я ніколи материнської ласки не знала! Так, але завтра лист має бути написано! Ви напишете його у мене в кімнаті, й я не відійду від вас, поки він не буде готовий і запечатаний. А якщо ви добре поводитиметесь, я сама теж припишу їй уклін!

– Мабуть, це буде незручно, – сказав я.

– Чому ж? О, замерзлий Ісусе! Чому ж незручно? Хіба я не можу послати уклін вашій матінці? Чи ви не хочете їй писати?

Замість відповіді я продовжував старанно видряпувати шматочки моху, бо залізний образ Дортхен крутився в моєму серці, поки я сидів поруч із його оригіналом, чого раніше ніколи не бувало, і мені здавалося, що своїми важкими руками він упирається в стіни темного житла.

Тим часом вона взяла мене за руку й повторила тихим голосом:

– Чому ж ви не хочете? Чи я маю написати за вас, мовби за вашим дорученням? Ні, так не годиться! Знаєте що, я вам продиктую те, що, по-моєму, втішить вашу матінку, а вам доведеться тільки записувати! Ну?

Перш ніж я встиг відповісти, повернулася Розхен із повним фартухом пролісків, і вже настала пора повертатися в замок. Дортхен замовкла. На зворотному шляху вона не взяла мене під руку, але не відходила від мене ні на крок. Раптом вона сказала:

– Розхен, дай мені твою кофтину, якщо тобі вона не потрібна! Мені щось холодно.

Доротея була вища ростом, аніж подруга, і тому кофточка, яку їй із готовністю простягнула Розхен, виявилась їй малою і вузькою.

– Може, бажаєте, добродійко, скористатися моєю курткою? – ніяково пожартував я, але вона відповіла:

– Ні, я не хочу бути у вашій шкурі, ви риба!

Повернувшись у замок, вона мусила розпорядитися, щоб гостям перед від'їздом сервірували чай, а потім бути присутньою при прощанні з ними. Мені довелося, підкорившись вимо-

гам графа і капелана, залишитися з ними за склянкою пуншу; Доротей прийшла побажати нам доброї ночі. Обвивши рукою плечі графа, вона, жартівливо схлипуючи, мовила:

– Жахливе життя у прийомної дочки! Вона не може навіть поцілувати батька, прощаючись із ним перед сном!

– Що це тобі спало на думку, дурненька? – сказав граф, сміючись. – Це, звичайно, не годиться і навіть було б непристойним.

Залізний образ знов обернувся в моєму серці й усю ніч болісно мене гнітив. До того ж він тиснув мені горло, і я не міг дихати, поки не вибухнув потоком сліз і сумних зітхань, – уперше в моєму житті я так страждав од любові. Невдоволення цією слабкістю ще посилило моє горе, крім того, я зробив украй неприємне відкриття: виявляється, справжня пристрасть (а я вважав своє почуття таким) позбавляє людину всякої свободи волі, всякої можливості розумно розпоряджатися самим собою.

Коли настав ранок, од «весни» не залишилося й сліду; йшов мокрий сніг навпіл із дощем. Коли я з'явився в замку, Дортхен уже не згадувала про лист, та сам я тим більше не був у змозі взятися за нього. Ще одним новим відкриттям була моя відроза до їжі; ніколи б я не повірив, що такі причини можуть викликати такі наслідки. Мені коштувало великих зусиль приховати відсутність апетиту і пов'язану з цим сумовитість, адже я вже давно був не хлопчик. Я дуже шкодував, що настільки вигідна пристрасть, яка дозволяє економити на хліб щоденний, не опанувала мене в ті дні, коли я голодував, – вона зробила б мені чудову послугу. Те, що я не міг поділитися цими реально-економічними спостереженнями з Дортхен і розвеселити її, глибоко мене засмучувало.

Дортхен же, навпаки, здавалася дуже жвавою; з кожним днем вона була все веселішою і, мабуть, не дуже-то турбувалася про мене. Вона пускала дзигую монети по столу, приводила дітей та панькалася з ними, прикрашаючи їх голівки паперовими ковпаками, кидала собакам у дворі поноску, і все це здавалося мені незвичайним, дивним, сповненим незбагненої принади, все зачаровувало мене. Чим більше вона бісилась і пустувала, тим більше я захоплювався її природною принадністю та жвавістю духу; бачив, що в цій милій кучерявій голівці сидить тисяча бісенят. Якщо жінка спочатку підкорила нас відкритою й ясною сердечною добротою, тим, що називають жіночим зачаруванням, якщо ми потім у наївному подиві відкрили, що кохана наша не тільки красива й добра, але ще й розумна, то, раптово виявивши в ній бешкетну, дитячу жорстокість, ми остаточно позбуваємося спокою та розуму; от і мене тепер опанував раптовий страх, що я вже ніколи не знайду спокою, – адже я ніколи не зможу назвати моєю цю веселу, привабливу дівчину. Бо, якщо любов не тільки прекрасне та глибоке, а й посправжньому веселе почуття, вона кожному мить нашого короткого життя мовби оновлюється, вона подвоює цінність ЖИТТЯ, І НІЩО так не пригнічує нас як усвідомлення того, що щастя це можливе, але для нас недоступне; найсумніші люди ті, які готові нестримно веселитись, але не знаходять нікого, хто розділив би з ними їх життєрадісний порив, і перебувають у зневірі й тузі. Так думав і відчував я в ті дні, бо не знав, що на світі існують речі важливіші та більш постійні, ніж ця юнацька веселість.

Залишаючись сама собою, моя кохана що не день здавалася мені іншою та все більш незрозумілою істотою, так що врешті-решт я втратив усяку безпосередність у спілкуванні з нею і, щоб вилікуватися від моєї недуги, спробував, подібно до самотника, віддалитися в хащі; я заявив, що бажаю ближче познайомитися з місцевістю і людьми, і під цим приводом цілими днями, незалежно від погоди, блукав околицями. Але найбільше годин я проводив на лісистих пагорбах, під старими ялинами або в покинутих хатинах вугільників, уникаючи всякого товариства; це було дуже розумно вже з тієї причини, що, зайнятий невпинно одним і тим же предметом, я втрачав владу над собою і починав думати вголос, скаржачись на нестерпний біль, який стискав серце і який я сотні разів безуспішно намагався придушити.

– Значить, ця чортівня і є справжня любов? – говорив я якось раз сам собі, сидячи під деревами та дивлячись у далечінь. – Хіба я з'їв хоча б на один шматок менше, коли Анна була хвора? Ні! Хіба я пролив хоч одну сльозу, коли вона померла? Ні! І все ж я так носився зі своїм почуттям! Я клявся навіки зберегти вірність померлій, але мені й на думку спадало присягатись у вірності цій живій дівчині, позаяк це само собою зрозуміло, і я навіть уявити не можу собі нічого іншого! Якби вона важко захворіла або померла, хіба б я був у змозі уважно спостерігати за подіями чи навіть описувати їх? О ні, я відчуваю, це зломило б мене і весь світ би померк. Яким же я був тверезим юнаком, коли так платонічно, так розважливо любив, але ж я тоді був зовсім іще зеленим молодиком. Як безсоромно цілував я й молоденьку дівчину, і дорослу жінку, ніби випивав чашку молока до вечері! А тепер, коли я став старшим і побував у бувальцях, мені моторошно при одній думці про те, що, можливо, ця чарівна, сердечна дівчина коли-небудь, у далекому майбутньому, дозволить поцілувати себе!

Потім я знову дивився навколо; минало кілька хвилин, я з цікавістю розглядав білі хмари, або який-небудь предмет на горизонті, або гойдливу травинку біля моїх ніг, і потім думки мої незмінно поверталися до попереднього, бо залізний образ не дозволяв їм надовго віддалятися і блукати на віддалі. Якось увечері я, занурений у сумні роздуми, спускався по крутій кам'янистій стежці та, раптово оступившись, покотився шкереберть по скелі; не пам'ятаю, як я опинився внизу; до того ж, на свій сором, я порядно розбився. Іншого разу я сидів на якомусь забутому в поле плузі, посеред розпочатої борозни, і вигляд у мене був, напевно, вельми сумний і безглуздий, бо сільський хлопець, що, усміхаючись якимсь своїм думкам, ішов повз мене з глиняним глечиком за спиною, раптом зупинився, вступився в мене і почав нестримно реготати, витираючи рукавом ніс. Навіть цей нещасний глечик, який самовдоволено і безсоромно бовтався за спиною селянина (мабуть, у ньому була вечірня випивка), збуджував моє обурення. Як можна було тягати з собою такий глечик, ніби на світі не існувало Дортхен?

Оскільки цей грубіян не йшов і продовжував сміятися мені в обличчя, я встав, сповнений образи, і, мало не плачучи, так ударив його у вухо, що бідолаха похитнувся; і перш ніж він міг отямитись, я зігнав на чужій спині все своє горе, а на додачу ще розбив глечик, поранивши собі руку до крові; хлопець, мабуть, вирішив, що напав на самого диявола, і поспішно втік; лише відбігши на деяку відстань, він почав кидати в мене камінням. Зробивши цей «людинолюбний» вчинок, я повільно пішов, хитаючи головою і зітхаючи про те, що в світі стільки скорботи.

Я сам був здивований своєю поведінкою, але не мучив себе докорами сумління, а спробував звільнитися від божевілля. Я розглянув і зіставив усі обставини, намагаючись переконати себе в тому, що я не здатний пробудити прихильність у такій дівчині, як Дортхен.

«Що тобі миле, те й мені дороге, і як ти до мене, так і я до тебе», – ось дві золоті істини навіть у любовних справах, принаймні для розумних людей, і запорукою цілєння хворого серця є непорушна впевненість, що його страждання не зустрічають відгуку. Тільки самолюби й упертюхи здатні позбавити себе життя, якщо їх не люблять ті, хто їм подобається. І все ж думка про те, що могло б бути і що неможливо, робить людину нещасною, і ніяка розрада не допомагає, навіть те, що світ великий і за горами теж живуть люди, ні, тільки справжнє, те, що у нас перед очима, священне для нас і може слугувати радістю.

Після того як я дійшов висновку, що Дортхен не думає про мене, я став дещо спокійнішим і почав обмірковувати, чи не відкрити їй всі мої терзання, просто в подяку за її доброзичливе ставлення. Я думав перед від'їздом, при нагоді, немовби жартома, розповісти їй, яке сум'яття вона викликала в мені, й тут же просити її про це не турбуватися, тому що тепер усе знову добре і я бадьорий та веселий. Але, з іншого боку, в мене виникло побоювання, що таку відвертість може бути сприйнято за хитромудре освідчення в коханні; тоді я опинюся в хибному становищі, а моя кохана буде засмучена. Знову настали для мене тривожні та сумні години роздумів, – зважитися на такий крок чи ні; нарешті я дійшов висновку, що вона заслужила цю маленьку розвагу, що я зі сміхом і жартами, щиросердно і невимушено розповім їй

про бурю, що потрясла мене, і тим самим поверну собі втрачений спокій. Я мав намір зробити це визнання, не відкладаючи. Була субота, ясний вечір віщував погожий день, і я задумав скористатися тихим і прозорим недільного ранку, щоб виконати свій зухвалий намір, а того дня я вирішив більше не показуватися їй на очі, – нові враження могли збити мене з пантелику і змусити передумати.

Ранок дійсно видався прекрасним: променисте, безхмарно-чисте небо, яке буває ранньою весною, сміялося, заглядаючи в усі вікна, і, незважаючи на деякий солодкий трепет, я був у відмінному настрої, позаяк очікував швидкого позбавлення ганебної обмеженості й уявляв, що нічого іншого не прагну. Все ж моє томливе хвилювання, що змусило мене причепуритися по-святковому і весь час придумувати нові жарти, якими я сподівався блиснути в майбутній розмові, ґрунтувалося на самообмані: я сам приховував од себе, що мене окрилює тільки бажання так чи інакше поговорити з Дортхен про любов.

Але виявилось, що вона вже в суботу поїхала досить далеко відвідати подругу, звідти вирушить у місто і взагалі буде відсутня кілька тижнів. Всі мої надії пішли прахом, і блакитне небо здалося мені чорним, як ніч. Насамперед я разів двадцять пройшов по дорозі від флігеля до кладовища, причому намагався крокувати по тій стороні дороги, де зазвичай ішла Дортхен, торкаючись краєм плаття придорожніх кущів. Але закінчилося все це тільки тим, що старий біль повернувся з новою силою, і вся моя розсудливість розвіялася. Тягар знову ліг на серце і тиснув груди.

Увесь цей час граф віддавався своїй єдиній пристрасті – полюванню – і тому мало бував удома. Тепер вона, здавалося, трохи стомила мого гостинного господаря, і він знову почав шукати мого товариства. Він знайшов мене в каплиці, позаяк у мене не було більше причини бродити лісами та полями, а тут було найбільш відлюдно.

– Як же справи з картинами, маестро Генріху? – сказав він, поплескуючи мене по плечу. – Просуваються вони?

– Не занадто, – відповів я несміливо й ніяково.

– Ну, це не горить, ми раді бачити вас у себе якомога довше! Але я бачу по вашому обличчю, що вам хочеться швидше покінчити з цією справою.

«Ти влучив не в брову, а просто в око!» – подумав я і раптом з такою запеклою рішучістю взявся за роботу, що через три тижні обидві картини були готові.

Виставивши їх для просушування на повітря, я замовив столяру ящики, в яких він мав відправити їх до столиці. Потім, аби не сидіти без діла, я вирушав на прогулянку і якось раз, повернувшись додому пізно ввечері, побачив із саду, що вікна Доротеї освітлені. Знову я втратив сон, який повернувся було останнім часом, коли я напружено працював, – але ж я навіть іще не знав, чи справді вона повернулася.

Вранці з'явилася Розхен і поклікала мене до сніданку: на честь прибуття Доротеї ми мали зібратися за столом. Коли я прийшов у замок, її голос дзвенів усюди; вона співала, як соловей літнього ранку, і все було напоєне життям і радістю; тільки я був сумний і небагатослівний, – наближалася неминуча розлука.

Вона, здавалося, нічого не помічала, продовжуючи пускатися на всілякі витівки, які турбували та бентежили мене; при цьому вона весь час зверталася до інших і постійно використовувала допомогу незмінної своєї подруги і супутниці Розхен, яка безвідмовно виконувала всі її доручення. Коли ж я почув тихий, сріблястий сміх маленької садівниці, який, як мені здавалося, стосувався мене і викликаний моєю похмурістю, я наздогнав дівчину й однією рукою стиснув їй пальці, а іншою міцно тримав її голівку, змушуючи дивитися мені просто у вічі.

– З кого ти смієшся і чого ти хочеш, дзиго? – вигукнув я. Квітуха дівчина відбивалась і намагалася вирватись, але продовжувала сміятися. Несподівано вона затихла і прошепотіла мені на вухо:

– Дайте ж нам посміятися. Моя панянка така весела й задоволена, що повернулася! А знаєте чому?

Коли я, зніяковіло почервонівши, відпустив пустунку, вона поклала мені руку на плече і продовжувала таким же тихим шепотом:

– Вона була так сумна весь час, тому що закохана! А знаєте, в кого?

Я відчув, що в мене ніби зупинилося серце, і беззвучно запитав:

– Ну, в кого ж?

– Один ротмістр у кірасирському полку, – шепнула вона зовсім тихо, – небесно-блакитний мундир, білий як сніг плащ, сталевий панцир і висока срібна каска з круглим гребенем. Панночка говорить, він прекрасний, як Гектор, хоча так звуть нашого чорного собаку!

З цими словами Розхен втекла слідом за своєю пані, яка зникла ще раніше. Щоправда, я помітив: усе це був жарг, проте опис красеня кірасира в такому зв'язку не дуже припав мені до смаку.

На щастя, саме в цей момент прибули ящики, і картини відразу ж почали упаковувати. Я сам забивав цвяхи у кришки, та так, що вся каплиця двигтіла від сердитих ударів, тому що з кожним ударом я все впевненіше приймав рішення виїхати наступного дня, і мені здавалося, що я забиваю власну труну. Але після кожного удару лунав дзвінкий сміх або веселий спів із коридорів і зі сходів, – дівчата раз у раз бігали туди й сюди, гримаючи дверима.

Це призвело до того, що я пішов у садовий флігель і відразу ж уклав валізу, яку разом із усім вмістом купив під час останньої поїздки до столиці. Скінчивши укладатись, я з важким серцем, але зосереджено-спокійний вийшов із будинку та попрямував у бік кладовища; там я сів на улюблену лавку Дортхен, сподіваючись, що вона сама, можливо, прийде і я принаймні посиджу з нею кілька хвилин, не зазнаючи глузування та знущання, – просто я хотів подивитися на неї наостанок. Хвилин через п'ятнадцять вона і справді прийшла, але в супроводі дочки садівника та чорного Гектора. Тоді я поспішив піти, сподіваючись, що вони мене не помітили, і зник за церквою. Але позаяк до мене долинали розмова та сміх дівчат, я, збентежений, вирушив у село. Зайшовши до капелана, щоб знайти у нього притулок, я удав, що прийшов повідомити його про свій від'їзд.

Він сидів за столом, який був залитий вечірнім сонцем.

– Я саме закушую, – сказав він, – чи не хочете скласти мені компанію?

– Ні, дякую, – відповів я, – але якщо дозволите, я посиджу та поговорю з вами!

– Ну й молоді люди пішли нині, – відповів превелебний отець, – у них уже немає справжнього німецького апетиту! Та й мислять вони згідно з цим, тут і не може іншого вийти: з нічого не буде нічого!

– Відколи ваша превелебність настільки матеріалістична?

– Не плутайте існуюче з неіснуючим, нещасний чорнокнижнику, й сідайте! Ковток пива вам, в усякому разі, не зашкодить!

Так, розмовляючи зі мною, він продовжував пріти над великим блюдом, що стояло перед ним, де лежали вуха, рильце, ніжки та хвостик нещодавно зарізаного поросяти. Все це було щойно зварене і приємно лоскотало нюх капелана. І він віддавав належне поросяті, вихваляючи його дивовижну, ні з чим не порівнянну ніжність і запиваючи м'ясо золотаво-коричневим пивом, яке сьорбав із великого кухля.

Я просидів у нього хвилин десять, коли у двері постукали, і, супроводжувана тільки красенем Гектором, увійшла Доротея; вона люб'язно привіталася, хоча, здавалося, була в легкому збентеженні.

– Не заважатиму вам, панове, – сказала вона, – я лише хотіла просити пана капелана прийти до нас сьогодні ввечері, позаяк пан Лее завтра від'їздить. Ви не зайняті, сподіваюся?

– Звичайно, я прийду! – відповів священник, знову сідаючи та беручись за своє приємне заняття. – Будь ласка, дорогий мій, принесіть для панянки стілець!

Я виконав це з великим завзяттям і поставив стілець якраз навпроти себе. Доротея подякувала мені привітною усмішкою і, сівши, скромно опустила погляд. Я відчув, що щасливий: у кімнаті капелана було затишно й сонячно, я сидів навпроти неї, а вона була така доброзичлива та спокійна! Капелан продовжував їсти і говорив за всіх, а нам залишалося тільки слухати його, в той час як собака, широко розкривши пащу, не зводив палаючого погляду зі страви, рук і рота його превелебності.

– Ах, бідолашний собачка, у нього слинка тече! – мовила Дортхен. – Ви це теж їстимете, пане капелане, чи дозвольте дати йому?

При цьому вона показала на завиток хвостика, який красувався на краю блюда.

– Цей свинячий хвостик? – сказав капелан. – Ні, мила панянку, це йому дати не можна, хвостик я з'їм сам. Ось постійте, тут дещо для нього знайдеться. – І він поставив перед собакою, що кинув на нього благальний погляд, тарілку, куди складав кісточки та хрящики. Ми з Дортхен мимоволі подивилися одне на одного і не могли втриматися від усмішки: священник отримував таку чисту радість од життя в найпримітивнішому її вияві, що нам стало весело. До того ж задоволене бурчання собаки, який жадібно зайнявся вмістом тарілки, сприяло цьому настрою. Дортхен погладила його по голові саме в той момент, коли я проводив рукою по блискучій спині собаки і, побачивши, що нашим пальцям загрожує небезпека зустрітися, делікатно прибрав руку; за це вона швидко подякувала мені легкою усмішкою.

Вітерець тихо гойдав фіранки біля відчиненого вікна, і рій блискучих мошок із такою стрімкістю і пристрастю танцював у сонячному промінні, наче всі вони відчували, наскільки коротким є їх земне існування, можливо, не більше якоїсь півгодини.

У цю хвилину економка викликала капелана, який мав прийняти якусь пару, що вічно сваряться одне з одним; подружжя запросив до себе парафіяльний священник, але сам він кудись поїхав.

– Вічно їм треба лаятись і сваритися, лихо з цими сімейними! – скрикнув старий холостяк, засмучений такою притичиною. – Приберіть зі столу, Терезо, потім уже я не їстиму!

З цими словами він швидко попрямував до приймальної парафіяльного священника, не прощаючись із нами, й тому нам довелось залишитися за столом, укритим білою скатертину: економка прибрала тільки блюда й тарілки, а скатертину залишила. Мовчки дивився я на білий круг між нами, освітлений юним весняним сонцем. Слово «сімейні», яке, йдучи, вимовив капелан, здавалося, звучало ще в повітрі, позаяк ми обоє мовчали. Бо й Дортхен сиділа безмовно, поклавши руку на голову собаки, який теж покінчив із їжею. Однак це делікатне слово не пов'язувалось у моєму сприйнятті з тим, що мав на увазі капелан, – воно викликало в уяві образ щасливої пари, яка сидить у своєму тихому будинку за столом, одне проти одного. Здавалося, що білий круг оживає картинами щастя, і мене охопила глибока печаль за Дортхен: мені здавалося, що лише зі мною вона може бути щасливою і спокійно доживе до старості. Зітхнувши, підвів я зволожені слізьми очі та з жахом зауважив, що погляд Дортхен зі співчуттям спочиває на моєму обличчі, що на її щільно стулених губах з'явився вираз м'якої, привітної серйозності, який додавав їй особливої принадності, а голівка задумливо схилилася набік. Навіть коли я глянув на неї, вона не відразу змінила позу та вираз обличчя; тільки коли і в її очах з'явився вологий блиск, вона опанувала себе. Ця мить запам'яталася мені назавжди, – так людина, якій одного разу пощастило побачити в незвично прозорому повітрі рівне сяйво невідомої зірки, ніколи вже його не забуде.

Я ще гарячково шукав слова, щоб перервати мовчання, а Дортхен, спонукувана тим же наміром, уже розкрила рот, як увійшла економка парафіяльного будинку і тепер не виходила, мабуть, вважаючи своїм обов'язком розважати розмовою молоду пані з замку. Згодом повернувся й капелан, який закінчив свою справу раніше, ніж сам очікував; тут зав'язалась якась господарська розмова, а я, скориставшись нагодою, розпрощався й пішов, несучи своє серце,

переповнене надлишком почуттів. Дортхен подивилася мені вслід і крикнула, щоб я не занадто пізно повертався в замок.

Поблукавши якийсь час, я дійшов до того місця, де в день мого прибуття вийшов із лісу і де моїм очам постали вечірня рівнина під дощем, маєток, що розкинувся вдалині, та стара церква. Я попрямував до церкви й увійшов до неї, але перед вівтарем стояла на колінах і шепотіла молитви якась старенька, і я пробрався в одну із прибудов у занедбаній частині споруди; там панувала напівтемрява, оскільки високі вікна романської архітектури було наполовину замуровано. У цій частині храму протягом років накопичилося безліч різноманітних предметів.

Посередині височів стародавній надгробок із чорного вапняку, на якому було викарбовано зображення високого лицаря зі складеними на грудях руками. Поруч із ним, на краю саркофага, стояла щільно закрита і запаяна карнавка з бронзи у вигляді невеликої урни майстерного карбування; її було прикріплено до нагрудного обладунку кам'яного лицаря тонким бронзовим ланцюжком. За переказами, в цій урни містилося забальзамоване та засушене серце покійного, і посудина та ланцюжок позеленіли від часу і тьмяно поблискували в напівтемряві бокового вівтаря. Це був надгробок одного бургундського лицаря, який жив наприкінці п'ятнадцятого століття; неприборканий і непостійний, хоча і чесний вдачею, він був переслідуваний всілякими нещастями та жіночою підступністю і блукав багатьма країнами; у предків графа він знайшов свій останній прихисток, і тут його серце було зрештою розбите останньою зрадою.

Цей надгробок він сам замовив і сам випросив собі це відокремлене місце; усипальницю графського роду було вже тоді перенесено у велику церкву. Про це серце, укладене в урну, в народі ходили різні легенди; розповідали, приміром, як «закоханий бургундець» звелів, аби його серце було прив'язане до гробниці, поки, жива чи мертва, сюди не прибуде якась дама і не візьме його на батьківщину, якщо ж вона забуде про нього, то не знайти їй ніколи вічного спокою, і це так само вірно, як те, що він сподівається знайти цей спокій; всяка інша жінка, яка наважиться взяти в руки урну, мусить тричі поцілувати її та тричі прочитати «Отче наш», інакше «закоханий бургундець» висушить їй руку, або зламає коліно, або зробить іще щось подібне. Ці вигадки, очевидно, були причиною того, що посудина та ланцюжок так довго зберігалися тут.

Я забрався в темну нішу, навпроти романтичного надгробка, між старовинними дарохранильницями та корогами, що відслужили свій вік, і поринав у сумні думки про майбутню розлуку; вони були тим сумніші, що я в цю останню годину мав зізнатися самому собі: при всій несподіванці пережитого навряд чи мене й далі супроводжуватиме настільки ж надзвичайна удача, навряд чи доля подарує мені ще й можливість здобути казкову перемогу, про яку я мрію. У цей вирішальний момент необхідність змусила мене прийти до цього тверезого висновку, до того ж я соромився своєї поведінки; як мале дитя, я побачив блискучий предмет і відразу потягнувся до нього. Борючись із такими почуттями, я казав собі, що вже ні на що не можу сподіватися для себе самого, що думаю тільки про предмет любові своєї та плекаю відтепер лише самовіддане умиротворене почуття; втім, можливо, що під його покровом знову причаїлося колишнє бажання. Таким роздумам віддавався я в сутінках церковної ніші, поки не почув із глибини церкви легкий шум кроків і жіночі голоси. Прислухавшись, я впізнав голоси Доротеї і Розхен. Дівчата цього разу не сміялися, вони про щось радилися одна з одною. Але їм скоро набридло бути серйозними; вони спустилися в нішу, і Доротея вигукнула:

– Ходімо, Розхен, подивимося ще разок на закоханого героя.

Вони підійшли ближче до пам'ятника і заглянули з цікавістю в темне, чесне обличчя кам'яного лицаря.

– Я боюся, – прошепотіла Розхен і кинулася було втекти. Але Дортхен утримала її і сказала голосно:

– Чому ж, дурненька? Він нікого не образить. Подивись, який він хороший дядько!

Тут вона взяла в руки бронзовий посуд і обережно підняла; потім несподівано почала трясти його з усіх сил, так що висохле щось, що лежало в ньому понад чотириста років, голосно загрюкало всередині й до того ж задзвенів ланцюг. Дортхен схвильовано дихала; я бачив ясно її обличчя, на яке падав промінь денного світла, і помітив, як воно змінювалося – рожевий рум'янець перейшов у мармурову блідість.

– Послухай-но це брязкальце! – вигукнула вона. – На, побрязкай, якщо хочеш!

Вона тицьнула урну в руки Розхен, яка тремтіла від страху, але та скрикнула і впустила серце; Дортхен спритно підхопила його і знову почала трясти урну.

Я ж, про присутність якого вони зовсім і не підозрювали, з подивом позирив на цю гру.

«Постривай-но! – подумав я. – Ось я тебе налякаю!»

Швидко втер я сльози, зробив глибокий вдих і мовив по-давньофранцузьки сумним голо-сом, для чого мені не довелося навіть особливо міняти свій: «*Dame, s'il vous plaist, laissez cestuy cueur en repos!*»¹⁶

Подвійний крик був мені відповіддю, і дівчата, як божевільні, вибігли з ніші, а потім із церкви; Дортхен, що бігла попереду, одним махом перестрибнула через сходинки й поріг церковних дверей; вона була бліда як смерть, але все ще сміючись, підбирала сукню і, перебігши через кладовище до своєї улюбленої лавки, кинулася на неї; все це я міг добре розгледіти з вікна, на яке швидко заліз.

Дортхен, чиє обличчя було ледве не біліше її білих зубок, відкинулася назад, обхопила коліна руками, а Розхен вигукнула:

– Боже мій, та це був привид!

– Так, так, привид, звичайно, привид! – сказала Дортхен і зареготала як божевільна.

– Ти безбожниця! Хіба ти зовсім не боїшся? Хіба твоє серце не стукає ще сильніше, ніж стукало там мертве серце?

– Моє серце? – відповіла Дортхен. – Я кажу тобі, воно прекрасно почувається!

– Що ж він крикнув? – запитала Розхен, яка весь час притискала до власного серця обидві руки і час від часу перевіряла, чи не втратили вони здатність рухатися. – Що сказав цей французький привид?

– Він сказав: пані, якщо вам хочеться, візьміть це серце і зробіть собі з нього подушку для шпильок! Піди назад і скажи, що ми подумаємо! Піди, піди, піди!

Вона підхопилася, удала, що хоче справді підштовхнути гарненьку служницю до церкви, але замість цього несподівано обняла її й почала обсіпати поцілунками. Потім вони обидві зникли за деревами.

Деякий час по тому я теж виліз зі свого затишного куточка, щоб завершити останні приготування до від'їзду. Я вирушив у садовий флігель і перевірів, чи все укладене та готове до подорожі; справді, упаковуючи валізу, я забув про череп, і мені довелося підшукувати для нього місце. Нарешті й його було покладено; до речі, це була єдина річ із тих, які я колись узяв з домівки, вирушаючи на чужину. Ось чому цей уламок минулого був мені особливо дорогий; довго лежав він у землі батьківщини, потім поділяв зі мною самотність моєї кімнатки; цей німий свідок бачив усе моє життя, і з ним я повертався додому, позбавлений принаймні не всього свого майна.

Зробивши все це, я попрямував до графа, щоб поговорити з ним на прощання та провести останні години, як того вимагав обов'язок вдячності. Але він не хотів і чути про таке розставання й наполіг на тому, щоб знову провести мене в місто, бути свідком того, що я зроблю зі своїми картинами, і дізнатись, як підуть мої справи.

– Треба остерігатися, – сказав він, – одразу ж після першої невдалої спроби знову потрапити в руки якогось перекупника.

¹⁶ «Пані, прошу вас, дайте спокій цьому серцю!» (давньофранц.).

– Цього не слід боятися, – відповів я, – тепер я досить багатий, аби залишити ці картини поки що у себе і навіть привезти їх додому, де вони прислужаться свідченням того, як я провів весь останній час.

– Нічого подібного, – заперечив він, – вони мають справити належне враження в світі мистецтв, інакше наступне ваше рішення не матиме під собою підґрунтя.

Пішовши від графа, я попрямував до тераси, де і збирався провести залишок дня до нашої вечірньої зустрічі. На столі вітальні, через яку я проходив, я побачив блюдо з солодощами, які зазвичай загортають у строкаті папірці, вкладаючи туди які-небудь віршики або так звані девізи. Доротея любила загортати такі ласощі сама і замість звичайних банальних віршиків надписувати дотепні епіграми, двовірші та строфи пісень, які вона відшукувала у найрізноманітніших поетів і різними мовами. Вона збирала безліч таких висловів і віддавала їх друкувати на великих аркушах, які потім можна було розрізати в міру потреби. У неї був талант підбирати щоразу підходящі цитати, так що за десертом товариство нерідко приходило в захват від цих кумедних і веселих чи дотепних і дошкульних натяків, які завжди вносили пожвавлення. Іноді вона пустувала, з'єднувала два рядки з різних поетів, і всім здавалося, що читаєш знайомі вірші, але несподіване поєднання знайомого з незнайомим набувало абсолютно протилежного змісту, і це збивало з пантелику читачів. У неї зберігався запас таких солодощів у плетеному срібному кошичку, вона прикрашала його квітами і сама, коли траплявся до цього привід, обносила ним гостей. Мене не особливо приваблювала ця забава; але, як правовірний закоханий, я вважав її якщо не чимось чудовим, то все ж пробачною і навіть милою витівкою; ми ж завжди буваємо раді, знаходячи маленькі недоліки у тих, кого любимо, і не тільки прощаємо їх негайно, але часом поширюємо і на них нашу любов.

Очевидно, Доротея була зайнята тим, що заново наповнювала свій кошичок, але її несподівано покликали кудись. Після своєї витівки в церкві, а також з огляду на майбутній від'їзд я почувався вільніше, ніж зазвичай, і мене не бентежили побоювання, що господиня несподівано повернеться та застукає мене зненацька, а тому я сів до столу і почав розглядати плоди сьогоднішніх клопотів Доротеї. У кошичку лежало вже досить багато плиточок, загорнутих у глянсуватий папір; коли я почав шукати віршики або епіграми, приготовані для них, я побачив цілу пачку тонких блідо-зелених аркушків, на яких було надруковано один і той же маленький вірш:

А надія зрадить нас,
Якщо зрадімо її ми;
Вірність збереже вона,
Якщо будемо стійкими.
І спаде до нас з висот
В серце, не в розкритий рот!

Коли я обережно розгорнув аркушики (вони були зв'язані разом зеленою шовковою стрічкою), здіусіль дивилися на мене ці прості, щирі й усе ж таки хвилюючі слова. Обережно вийняв я навмання з кошичка одну готову плиточку, потім іншу, злегка розкрив обгортку і в кожній знаходив ту ж саму зелену пісеньку. Мені здавалося, що я чую заспокійливий поклик перепілочки на спорожнілому полі або в глибині лісу ніжну пісеньку дрозда, яка повільно наростає й раптово обривається.

Наскільки я знав, цього вечора не передбачалося великого товариства, тому Дортхен, мабуть, готувала свій сюрприз для якогось майбутнього свята, про яке я нічого не знав. Я раптом залишив аркушики й вийшов на терасу, де, кинувшись у крісло, провів залишок часу в зітханнях і роздумах. Через деякий час з'явилася Дортхен із кількома блідо-червоними трояндами, які ледве розпустились і які вона, очевидно, принесла з оранжереї; в руках у неї був

свічник із запаленою свічкою, позаяк сутінки вже переходили в ніч. Безтурботно взялася вона за свою роботу, загорнула ще з півдюжини цукрових і ванільних плиточок разом із аркушиками, весь час наспівуючи впівголоса дві перші рядки:

А надія зрадить нас,
Якщо зрадімо її ми, —

поки, з останньою плиточкою, вона не перескочила на кінець:

І спаде до нас з висот
В серце, не в розкритий рот! —

закінчивши несподіваною мелодією й трохи голосніше, на найнижчих нотах, на які був здатний її голос. Потім вона сховала невикористаний залишок аркушиків у кишеню, прикрасила потемніле срібло трояндами і, взявши в одну руку ошатний кошачок, в іншу – свічку, покинула вітальню. Я спостерігав за її граціозними рухами, прихований наполовину тюлевими фіранками високого вікна.

Пролунав веселий голос капелана, і я поспішив зустріти його, спустившись по сходах тераси; в його товаристві ввійшов я знову в будинок, у ті кімнати, де ми зазвичай проводили вечори. Цим майстерним маневром я прагнув відвести від себе підозру Дортхен у тому, що мені відома дивна таємниця її кошачка. Коли ми вчотирьох сиділи біля столу, мені здавалося, що час летить дуже швидко; моє себелюбство було задоволене загальною прихильністю, завдяки якій моя особа стала предметом цієї останньої бесіди, і впевненість, що я востаннє насолоджуюся присутністю Дортхен, удвічі скорочувала години, які лишалися. Граф стверджував, що звик до мого товариства, і якби справа була в ньому самому, він іще довго не відпускав би мене; капелан заперечив йому, кажучи, що я мушу вирушити в дорогу, щоб, як він твердо сподівається, завдяки зміні місця та поверненню на мою прекрасну батьківщину, знайти втрачені ідеали.

Сміючись, я відповів йому, що, коли вірити деяким прогнозам моїх сновидінь, я, в усякому разі, знайду нові ідеї, і я розповів їм про кришталеві сходи, в яких спали ідеї в образі маленьких жіночих фігурок. Капелан подивувався цьому сну і, все більше дивуючись, не зводив із мене очей, коли я продовжував описувати дивні образи сну в ті нещасливі дні, позаяк цим я підтверджував його думку, що в снах своїх я був іще більш божевільним, тобто, за його розумінням, іще більшим ідеалістом, ніж він – наяву. Я розповів про міст тотожності, про золотий дощ, який я викликав, летячи на коні, про те, як я скотився шкереберть із церковною даху і, нарешті, про те, як стояв, сповнений відчаю, перед дверима батьківського дому, після того як він чудесним чином заблищав і заіскрився перед моїми очима.

За вечерею ми пили міцне вино, і воно настільки розпалило мене, що я прикрасив свою розповідь безліччю додавань і вигадок і завершив, як справжній казкар, що замилує очі народу, розповідаючи небилиці.

– Ох, і намолов же він три мішки гречаної вовни! – сказав капелан; збентежений моєю брехнею, він ужив грубуватий простонародний вислів; мабуть, я взявся не за свою справу і вдерся в його галузь, оскільки розповідав дійсно пережите мною, хоча це все було ніщо, порожній сон; граф, зі свого боку, зауважив:

– Ми щось досі не помічали у нашого друга такої балакучості. Але якщо він на це здатний, то, я сподіваюся, коли-небудь він застосує свій дар мови і для більш серйозних речей. Давайте поцокаємося за добре майбутнє для всіх нас!

Він знову наповнив келихи, ми зрушили їх з дзвоном, але я не намагався вникнути в потаємний зміст його слів, тому що несподівано помітив Доротею; вона підійшла до нас із кошачком, прикрашеним трояндами.

– Я теж хочу висловити напутнє побажання, – сказала вона, підійшовши до мене, – але вибір я надаю випадку. Ось знайомий вам кошачок із передбаченнями, виберіть собі цукерку, але тільки одну, і будьте при цьому обережні та обачні.

Я глянув на неї здивовано і запитливо; я ж бо знав, що в кожному з усіх цих гарних пакетиків лежить один і той же віршик.

– Який же ви мені радите взяти? – запитав я її, охоплений глибоким хвилюванням; але вона спокійно відповіла:

– Я не можу втручатися, коли має висловитись оракул!

– Можливо, взяти цю?

– Не знаю!

– Або цю?

– Я нічого не скажу – ні так, ні ні!

– Тоді я виберу цю і дякую вам за люб'язність! – вигукнув я, розгортаючи папірець, у той час як Дортхен поспішно прибрала кошачок.

– Ну, що ж там написано? – запитав капелан. Я був радий його питанню, позаяк сам був не в змозі прочитати цього вірша вголос. Я передав йому аркушик із проханням прочитати його. Він продекламував вірші виразно.

– Прекрасний вислів! – додав він. – Ви можете бути задоволені; він ґрунтується на благочестивій і надійній життєвій філософії, яку в наші дні не часто зустрінеш! Ну, а тепер, шановна пані, дайте і мені спробувати удачі, подивимось, що чекає мене тут!

Він вимогливо простягнув руку до ошатного кошачка. Але Доротея заперечила:

– Наступної неділі й вам що-небудь дістанеться, ваша превелебносте! Сьогодні отримує той, хто розлучається з нами! – Вона поспішно відійшла і замкнула кошачок у буфет.

Наступного ранку, коли граф і я сиділи у зручній дорожній колясці, Доротея, яка вже попрощалася з нами, раптом знову підійшла до екіпажу і сказала:

– Все-таки ви щось забули! Ваша зелена книга, пане Генріху, лежить у мене! Хочете, я швидко її принесу?

– Не треба! – сказав мій супутник. – Це нас затримає надовго. Якщо він нам незабаром напише, як ми сподіваємось, то ми зможемо переслати йому книгу в повній цілості. Чи не так?

Радісно зітхнувши, я кивнув на знак згоди; разом із книгою, як мені здавалося, біля Дортхен лишається частка мене самого.

– Я триматиму її під надійним замком, і з нею нічого не станеться! – сказала вона, і в момент, коли коні рушили, кивнула, проводжаючи мене дружнім поглядом. І все ж таки я тоді бачив цю чарівну істоту востаннє в житті.

Розділ чотирнадцятий Повернення I Ave Caesar

Обидві золоті рами, замовлені заздалегідь, виявилися готові, коли ми з графом прибули до міста, де вже одного разу побували разом. Мій покровитель постарався відразу ж ужити вплив, якого він, завдяки своєму титулу й особистим достоїнствам, іще не позбувся і яке в незначних випадках міг використовувати; тому мої картини вже через кілька днів висіли на найбільш вигідному місці в одній із зал виставки, тієї самої, де я колись так безуспішно починав свій шлях. Вони, щоправда, не були шедеврами, але все ж містили певний зміст; у них можна було побачити і обіцянку майбутнього прогресу, і, можливо, певну межу, досягнуту обмеженим талантом, вічний відпочинок після первісного бурхливого розбігу, – відпочинок бігуна, який заспокоївся і, відмовившись од подальших спроб здобути перемогу, всівся на краю найбільш жвавої в мистецтві дороги, іменованої «золота середина».

На мій подив, поряд висіли і ті дві невеликі картини, які я віддав єврею-кравцю, що торгував картинами, в обмін на поношений одяг. Граф, який пам'ятав про цей випадок, розшукав їх і перекупив із третіх рук. Тепер на них висіли ярлики з гордим написом «продано». Ця хитрість графа пробудила сприятливу думку, яка поширилася на всі чотири картини, і в найближчому ж огляді мистецтв вельми поширеної великої газети їх було згадано декількома схвальними рядками, хоча задум їх і не був вірно зрозумілий критиком. Коротше кажучи, через кілька днів з'явився великий торговець творами мистецтв, який об'їжджав майстерні та виставки німецьких художників, аби купувати цілі колекції картин для продажу в глухих провінційних містах. З милості цього покупця, який збирався придбати мої картини за скромну ціну, моє ім'я дістало б доповнення у вигляді «художник такої-то школи», – честь, про яку я раніше не смів і мріяти. Але граф вважав, що я маю продати картини любителю, а не торговцю, і запевняв, що вже має когось на увазі.

Але минуло ще кілька днів, і хранитель виставки передав мені лист, що прийшов із півночі на моє ім'я. Він був од Еріксона, який писав мені:

«Милий Генріху, я щойно прочитав у вашій газеті, передплаченій мною за бажанням дружини, що ти ще там і виставляєш чотири роботи, дві невеликі та дві більші. Якщо ти нікому їх не обіцяв, залиш мені будь-яку пару і надішли; я буду твердо на це розраховувати! Признач сам пристойну ціну і не будь занадто педантичний – мені живеться непогано. Я знову відновив становище нашої фірми, навіть не чіпаючи грошей дружини, і, крім того, придбав заощадження, а саме двох хлопчаків. Старший уже намалював на стіні риску, і навіть вишневим варенням, а зробив він це після зауваження матері, що не такий страшний чорт, як його малюють. Славний малюк, йому ще немає і трьох років. Якщо посилатимеш мені картини, напиши більше про себе!»

Не вагаючись ні хвилини, я вирішив прийняти цю дружню пропозицію; вона найбільше відповідала моєму рішенню відмовитися від занять мистецтвом; адже придбання моїх картин із дружнього ставлення аж ніяк не було ще доказом мого артистичного покликання. Граф змушений був погодитися зі мною, хоча у мене і виникла підозра, що його проекти продажу моїх картин мало чим відрізнялися від цього.

Я послав картини Еріксону. У листі, який виявився не таким докладним, як йому хотілося (мабуть, через велику кількість почуттів, які переповнили моє серце), я просив переслати гроші мені на батьківщину, куди я прямую; таким чином, я віз додому не тільки значний капітал готівкою, що перевершував усе, що у мене бувало досі, але і впевненість у тому, що

через деякий час після приїзду, коли перші враження вже зітруться, я отримаю з далеких країв чималу суму, ця подія мала справити сприятливу дію на земляків.

Однак це було ще не все; здавалося, що моєму бідолашному сну про золото і багатство судилося здійснитись, хоча б і в малих розмірах. Коли моє нове місцеперебування стало відоме владі та вже наближалось до кінця, мені принесли повістку до суду, куди мені належало з'явитися, щоб отримати деякі відомості. Незадовго до цього я якраз хотів відвідати давнього приятеля, лахмітника Йозефа Шмальхефера, але побачив його напівтемну крамничку зачиненою і дізнався, що бідолаха кілька місяців як помер. На мій превеликий подив, у судовій канцелярії мені повідомили, що старий, у якого не було спадкоємців, заповів усеї свій досить значний статок на благодійні цілі й у своєму заповіті згадав мою особу, відписавши мені чотири тисячі гульденів. Якщо я зможу засвідчити, сказали мені, що я дійсно є тією особою, яку мав на увазі заповідач, зазначену суму може мені бути виплачено негайно; досі мене намагалися розшукати, але безуспішно. Питання полягає в тому, чи я та людина, яка продала покійному велику кількість малюнків і т. п., а також, з нагоди заручення крон-принца, розфарбовувала флагштоки.

Граф міг негайно ж привести вичерпні докази стосовно малюнків; що ж стосується решти, то судовому чиновнику виявилось цілком достатньо свідчення графа, який запевнив його, що флагштоки розмальовано також мною.

Отже, мені було вручено державні облігації на суму чотири тисячі гульденів; граф продав їх і обміняв виручені гроші на надійні векселі, так що мій статок був у паперах трьох різних видів: у готівкових асигнаціях, векселях і боргових зобов'язаннях.

– Тільки б тепер не з'явився товстий Телль зі стрілами і церковний дах! – сказав я, сидючи за обідом у готелі, де я ще продовжував перебувати гостем графа. – Мені треба поквартитися з від'їздом, інакше таке надзвичайне щастя виявиться сновидінням і випарується!

Мені й дійсно було не по собі, й я вже почав сумніватися в фортуні.

– Навіщо ви знову ламаєте собі голову над дурницями? – сказав граф. – В усьому вашому статку, який здається вам настільки неймовірним, немає жодного пфеніга, що не зароблений вами найсумліннішим чином! І що ви таке говорите про сновидіння й успіхи? Що являють собою ці кілька гульденів у порівнянні з кращими роками вашого життя, які ви втратили?

– Ну, а випадок зі спадщиною? Хіба це не несподіване щастя?

– Нічого подібного! Коріння його теж у вас! Я забув передати вам записку, знайдену мною між паперами, коли я передавав облігації своєму банкірові. Ось цей лист, який старий залишив для вас.

Граф передав мені аркуш, списаний добре мені знайомим незграбним почерком, – він був іще більш нерозбірливим, аніж зазвичай, мабуть, через те, що бідолаха був хворий і зовсім ослаб. Я прочитав:

«Ти більше не прийшов до мене, синку, і я не знаю, де знайти тебе. Але я боюся, що смерть незабаром наздожене мене посеред усього цього скарбу, і мені хочеться передати тобі те, чим я вже, на жаль, не зможу користуватись! Я так вирішив, бо ти був завжди задоволений тим, що я давав тобі за твій живопис, і особливо тому, що ти так скромно і старанно працював у мене. Якщо у твої руки потрапить цей маленький статок, зібраний мною за довгі роки терпіння та обачності й нині заповіданий тобі, користуйся ним розсудливо і розумно; я ж мушу попрощатися з усім цим. А відтак нехай береже тебе Господь, мій хлопчику!»

– Але ж добре, – сказав я, відчуваючи ще більший подив, – що всякий вчинок цінується по-різному. Те, що багато хто вважав би моєю легковажністю, якщо не безпутністю, в очах доброго старого виявляється доблестю й заслуговею нагороди.

– Ну що ж, поцокаймося за упокій його душі та за те, що він розсудив по справедливості! – відповів граф, усміхаючись. – А тепер, – вів далі він, знову наповнюючи склянки, – випиймо за нашу дружбу та на брудершафт, якщо ви нічого не маєте проти!

Я поцокався і випив, але у мене був настільки приголомшений і засоромлений вигляд, що граф, мабуть, помітив це, стискаючи мені руку; різниця між нами й у віці, й у суспільному становищі була занадто велика, щоб я міг очікувати такої пропозиції.

– Та тільки не турбуйся, коли доведеться говорити *ти!* – весело сказав він. – Для мене це велика удача – бути на *ти* з молодим побратимом із іншої держави. Додержуйся й ти доброго німецького звичаю, за яким юнаки, зрілі мужі та люди похилого віку, що йдуть до однієї й тієї ж мети, вступають у братський союз. А тепер поговорімо про тебе! Що ти думаєш робити, коли знову будеш на батьківщині?

– Я збираюся повернутись до вивчення «Боргезького бійця», – відповів я. На його запитання, що це означає, я коротко розповів, як завдяки цій статуті я підійшов до науки про людину, а тепер збираюся зробити своїм покликанням не тільки вивчення зовнішнього вигляду людей, але й їх життя у суспільстві. – На долю мою випала удача, щоб дати мені час і засоби для досягнення цієї мети, і я сподіваюся швидким і розумним шляхом набути необхідних знань, а потім присвятити себе праці на користь суспільства.

– Я собі уявляв щось у цьому дусі, – сказав мій титулований побратим, – але якщо вже так ідуть справи, я не втрачав би часу на спеціальні заняття, тим більше що у вас у країні немає ієрархії, а отже, немає і непереборних обмежень. На твоєму місці я б почав із того, що спокійно роздивився, а потім узяв на себе яку-небудь нижчу посаду, – у разі необхідності навіть без оплати, – і навчився б плавати, відразу кинувшись у воду. Якщо ти візьмеш собі за правило щодня присвячувати кілька вільних годин читанню книг із суспільних питань і роздумів над ними, ти протягом короткого часу станеш діячем, який має і достатньо знань, і практичного досвіду, причому з роками заповниш усі прогалини шкільної освіти, і в тобі зміцніє те, що становить сутність справжньої людини. Звісно, судову справу й усе з нею пов'язане я б залишив ученим юристам; я постарався б домогтися того, щоб усі в цьому відношенні взяли мій приклад. Головне, потрібно знати, коли і де слід надати слово юристам, потрібно забезпечити їм пошану і загальну повагу, якщо самі вони високо тримають прапор законності й не судять за мертвою буквою закону, завдаючи шкоди своєму народу. До боягузливих суддів ти маєш бути непримиреним, виганяй їх і тавруй презирством...

– Стривай, о графе! – зупинив я мого співрозмовника, бо він, захопившись, зовсім забув про моє нинішнє становище. – Я ще не став ні консулом, ні трибуном!

– Однаково! – вигукнув він іще голосніше. – А якщо перед тобою опиняться водночас двоє суддів, із яких один буде боягузливий, а інший несправедливий, звели обом відрубати голови і пристав несправедному голову боягузливого, а боягузливому голову несправедного. Нехай тоді вони судять, як можуть!

Тільки тепер він замовк, потім випив і вів далі:

– Такою є приблизно моя думка... Ну, ти мене загалом розумієш!

Я ще ніколи не бачив, аби цей незмінно спокійний чоловік був такий схвильований; мої слова про те, що я вирушаю в республіку, де збираюся брати участь у суспільному житті країни, здавалося, пробудили в ньому сумні думки про власну країну та старе невдоволення суспільним устроєм.

Тим часом настала нарешті година прощання, і не було більше причин відкладати її. Справи мої були улагоджено, сам я був готовий до подорожі, тому граф одразу ж після обіду поїхав, аби до настання вечора дістатися свого маєтку, а я вирушив на вокзал, який саме в ці дні вперше відкрився. Окремі залізничні гілки Верхньої Німеччини вперше виявилися з'єднаними між собою, і новим шляхом я міг швидше досягти швейцарського кордону, хоча він і не йшов у прямому напрямку. Із цих змін я міг судити про тривалість моєї відсутності.

Переpravившись через Рейн, я опинився у своїй країні, – я потрапив у самісінький вир політичних подій, які завершували перетворення п'ятсотлітньої федерації кантонів на єдину союзню державу; процес цей був настільки бурхливий і різноманітний, що змусив забути про нікчемні розміри країни, бо немає нічого, що було б малим або великим само по собі, й багатий осередками, сповнений життя, дзижчить бджолиний вулик значніше величезної купи піску. Стояла ясна весняна погода, вулиці і трактири були переповнені, і всюди я слухав гнівні поклики, викликані невдалими або вдалими актами політичного насильства. Люди жили у вирі кривавих або безкровних переворотів, заворушень із приводу виборів і законодавчих змін, які іменувалися путчами, і ці шахові ходи робилися на дивовижній шахівниці Швейцарії, де кожне поле було більш-менш суверенним кантоном; в одних малося народне представництво, інші були демократичними, в одних існувало право вето, в інших – ні, одні були міськими, інші – сільськими громадами, а треті були помазані теократичним миром, так що очі у них були щільно заплющені.

Я відразу ж віддав багаж на поштову станцію й вирішив проробити залишок шляху пішки, щоб на власні очі все побачити і попередньо познайомитися зі станом справ. На шляху моєму то тут, то там клекотіло і диміло невдоволення.

І все ж країна була оповита небесно-блакитним серпанком, крізь яку поблискували сріблом гірські ланцюги, озера та потоки, і сонце грало на юнім листі, вкритім крапельками роси. Переді мною розкривалося безмежне різноманіття форм моєї батьківщини: спокійні та плавні лінії рівнин і вод, зубчасті обриси крутих гір, під ногами – квітуча земля, а ближче до небес – казкова пустеля; все це безперервно змінювалося перед моїм поглядом і всюди, в долинах і горах, я бачив незліченну безліч поселень. Із бездумною наївністю юнака чи дитини я вважав красу моєї країни її історичною та політичною заслугою, своєрідним патріотичним подвигом народу, подвигом, який рівнозначний самій свободі, й я бадьоро крокував повз католицькі та реформістські села, місцевостями, які скуштували плоди освіти, й іншими, які вперто скніють у невігластві...

Я уявляв собі все це величезне решето, наповнене різними конституціями, віросповіданнями, партіями, суверенними державами та міськими громадами, решето, крізь яке має бути проціджено визначену і нарешті встановлену думку народної більшості, що є одночасно більшістю сили, розуму та життєздатного духу, і я відчув захоплене бажання прилучитися до боротьби як окремому індивідууму і в той же час якоїсь складової частини, що виражає ціле, всю націю. У цій боротьбі я сподівався загартувати свій дух і стати доблесним та діяльним громадянином, чоловіком совісті та дії, що сприяє благородній битві за народну більшість. Але мені, тому, що входить складовою частиною в цю більшість нації, було не менш дорого і переможена мною меншість, бо ж і вона плоть від плоті і кість від кості того ж народу.

Але більшість, казав я собі, це незамінна дієва та необхідна сила в країні, відчутна і близька, як фізична природа, до якої ми прикуті. Сила ця – єдина надійна опора, завжди юна та завжди однаково могутня; тому слід непомітно сприяти тому, щоб вона стала розумною та світлою силою там, де вона ще цього не досягла. Така найвища та найпрекрасніша мета. Більшість нації – необхідна та нездоланна, а тому буйні голови всіх крайніх напрямків вступають проти нього в боротьбу, але їй незмінно належить останнє слово, і воно заспокоює навіть того, хто зазнав поразки; водночас притягальна влада його вічної юності кличе переможеного до нової боротьби, і так більшість зберігає і вічно відновлює власне духовне життя. Вона завжди доброзичлива й бажана, і навіть якщо вона помиляється, то спільна відповідальність допомагає перенести її помилки. Коли вона визнає свої помилки, то, прокидаючись од них, нагадує свіжий травневий ранок в усій його живій привабливості. Вона не соромиться своїх помилок, більше того – вчинені нею неправдиві кроки навряд чи викликають у суспільства досаду, позаяк збагачують досвідом і викликають радісне прагнення позбутися поганого, а на тлі зникаючого мороку ще яскравіше виблискує світлий день. Вона є завданням, при виконанні якого

людина, пов'язана з нею, як часткове із загальним, може використовувати свої сили, і тільки на цьому шляху окремий представник нації стає справжньою людиною. Так здійснюється чудова взаємодія між цілим і його живою частиною.

Уважно роздивляється натовп окрему людину, яка хоче вказати йому шлях, а вона, мужньо вичікуючи, виявляє кращі сторони своєї сутності й неухильно прагне перемоги. Але нехай вона не думає стати паном над натовпом; до неї були інші, після неї прийдуть іще люди, і кожне породжене цією масою; вона – її частка, маса виділила її з себе, щоб вести з нею, своїм дітищем, своєю власністю, розмову, як із самою собою. Кожна істинно народна промова – лише монолог, виголошений самим народом. Але щасливий той, хто у своїй країні може бути дзеркалом свого народу, дзеркалом, що відображає тільки життя нації, яка в той же час сама є і має бути лише маленьким дзеркалом великого живого світу.

Такими фразами надихався я все сильніше і сильніше, чим яскравіше синіло наді мною небо і чим ближче я підходив до рідного міста.

Щоправда, я не міг підозрювати тоді, що час і життєвий досвід не пощадять цього ідилічного уявлення про політичну більшість; і до того ж я не помітив, що в ту саму хвилину, коли я вирішив стати самостійним діячем, я, ще не зробивши навіть першого кроку, забув усі уроки історії. У ту хвилину я і не думав про те, та й не знав, що величезні маси народу може бути отруєно й загублено однією-єдиною людиною, що на знак вдячності за це вони, в свою чергу, отруюють і гублять окремих чесних людей, що нерідко маси, які одного разу було обдурено, продовжуючи нидіти у брехні, хочуть бути знову обдуреними і, піднімаючи на щит усе нових ошуканців, поводяться так, як поводився б безсовісний і цілком тверезий лиходій, і що, зрештою, пробудження городянина і хлібороба від загальних помилок більшості, завдяки яким люди самі нашкодили собі, далеко не таке вже променисте, бо саме в цю годину всім ясно видно завдані руйнування.

Але навіть якби я пам'ятав про ці тіньові сторони, однаково те неминуче та необхідне, чим є влада більшості, без підтримки якої наймогутніший володар перетворюється на ніщо, і шляхетна його велич, коли вона не зіпсована, були досить могутні, щоб підтримати мої рішення та сильніше порушити моє бажання вийти на нові нулі діяльності. Я крокував усе відважніше й енергійніше, поки врешті не ступив на бруківку рідного міста; серце моє закалатало сильніше при думці про матінку, яку мені треба побачити.

Мої речі тим часом мали вже прийти разом із поштою. Я попрямував спочатку на поштову станцію, щоб отримати коробку з моїми скромними подарунками; там була матерія, тонша, ніж та, яку зазвичай носила матінка (я сподівався, що вмовлю її пошити собі нову сукню), а також ароматне та тверде німецьке печиво, яке мало припасти їй до смаку.

І от із коробкою в руці я йшов по нашій старій вулиці; ще було світло, і вулиця здалася мені більш жвавою, ніж раніше; я помітив багато нових крамниць, старі закурені майстерні зникли, деякі будинки було перебудовано, інші заново пофарбовано. Тільки наш будинок, раніше один із найбільш охайних, тепер був темний, немов вимазаний сажею. Я підійшов до нього, глянув нагору, на вікна нашої кімнати; вони були відчинені, й на підвіконнях стояли горщики з квітами; але у вікнах з'являлись і зникали чужі дитячі обличчя. Ніхто не помітив і не впізнав мене, коли я зібрався увійти в знайомі двері, – лише один чоловік, із лінійкою та олівцем у руках, побачивши мене з іншого боку вулиці, поквапився мені назустріч. Це був той ремісник, що відвідав мене на чужині під час своєї весільної подорожі.

– Відколи ви тут чи ви щойно приїхали? – вигукнув він, поспішно тиснучи мені руку.

– Я щойно прибув, – сказав я, й у відповідь на мої слова він попросив мене на хвилину зайти до нього, перш ніж я піднімуся нагору.

Я погодився і, пригнічуючи внутрішнє хвилювання, яке опанувало мене, переступив поріг багаті крамниці, де в глибині біля конторки сиділа молода жінка.

Вона відразу ж підвелася мені назустріч і сказала:

– Боже милостивий, що ж ви так пізно приїхали!

Злякано стояв я перед нею, ще не розуміючи, що могло так схвилювати цих людей. Але сусід не забарився роз'яснити мені, що трапилося.

– Ваша матінка захворіла, та так тяжко, що вам, певно, не слід з'являтися до неї раптово та без попередження. З сьогоднішнього ранку у нас ще немає ніяких відомостей; я думаю, буде краще, якщо дружина сходить туди і дізнається, як справи. А ви поки зачекайте тут!

Пригнічений, я безмовно і все ще не бажаючи вірити такому сумному повороту долі, опустився на стілець і так сидів, тримаючи на колінах коробку. Сусідка швидко перебігла через дорогу і зникла за дверима, які були ще зачинені для мене, наче я був чужий. Незабаром вона повернулася з очима, повними сліз, і мовила приглушеним голосом:

– Ходімо скоріше! Боюся, вона недовго протягне, священник уже там! Здається, вона вже знепритомніла!

Сусідка поквапилася вперед, щоб у разі потреби надати мені допомогу, а я йшов слідом, від хвилювання ледве тримаючись на ногах. Швидко і легко збігла вона по сходах; на всіх поверхах перед своїми дверима урочисто стояли мешканці, вони розмовляли тихо, як біля ліжка вмираючого. І біля наших дверей стояли незнайомі люди; супутниця моя, ведучи мене по старому батьківському будинку, швидко пройшла повз них, і я піднявся за нею на горище, де побачив все наше майно, звалене у купу, і комірчину, де жила моя мати. Сусідка тихо відчинила двері; матінка лежала на своєму смертному ложі, витягнувши руки поверх ковдри; смертельно бліде обличчя її було нерухоме; вона повільно дихала. У загострених рисах, здавалося, гніздить глибоке горе, яке поступово поступається місцем покірливому смиренню. Коло ліжка сидів молодший пастор церковної громади і читав відхідну. Я нечутно ввійшов і не рухався, поки він не скінчив. Коли він беззвучно закрив книгу, сусідка підійшла до нього і шепнула, що прибув син умираючої.

– У такому разі я можу йти, – сказав він, уважно глянув на мене, потім уклонився і вийшов.

Сусідка підійшла до ліжка, взяла хустку та дбайливо витерла вологий лоб і губи хворій; я все ще стояв нерухомо, як перед судом, із капелюхом у руці, з коробкою біля ніг, а вона нахилилась і сказала якомога лагідніше, щоб не налякати страдницю:

– Пані Лее! Генріх тут!

Вона вимовила ці слова дуже тихо і все ж так виразно, що навіть присутні біля відчинених дверей жінки почули їх, але матінка, здавалося, не зрозуміла, – вона тільки перевела погляд у бік сусідки.

Я відчував глибокий сум, до того ж у мене захоплювало подих від важкого, затхлого повітря, бо нерозумна доглядальниця, що притулилась у кутку, не тільки тримала зачиненим маленьке віконце, а й засмикнула зелену фіранку. За цією ознакою я здогадався, що сьогодні ще не було лікаря.

Мимоволі я відсмикнув гардину і відчинив вікно. Свіже весняне повітря та світло, що ввірвалося в кімнату, торкнули застигле суворе обличчя ледве помітним мерехтінням життя; злегка затремтіла шкіра на запалих щоках; вмираюча широко розкрила очі й поглянула на мене довгим запитливим поглядом, я схопив її руки і нагнувся до неї. Але вона вже не могла вимовити те слово, яке ворушилося на її тремтячих губах.

Сусідка покликала доглядальницю з собою, нечутно зачинила двері, а я з криком: «Матінко! Матінко!» – впав на коліна і, плачучи, поклав голову на ковдру.

Прискорене хрипке дихання змусило мене схопитися на ноги, і я побачив, як закотилися її чесні очі. Тоді я взяв у руки бездиханну голову, – можливо, я вперше в житті так тримав її. Але все вже було скінчено.

Я подумав, що мушу закрити їй очі, що для цього й перебуваю тут, що вона, можливо, відчує, якщо я про це забуду; цей гіркий обов'язок був для мене новим, незвичним, і боязка рука моя тремтіла.

Через деякий час увійшли жінки і, побачивши мертве тіло матінки, запропонували свої послуги, для того щоб зробити все необхідне й одягнути покійну для поховання. Позаяк я був у себе вдома, вони запитали мене вказівок, у що одягнути матінку. Я відчинив одну з шаф, які стояли на горищі; вона був наповнена цілком добротним одягом, який накопичувався і берігся роками і вже давно вийшов із моди. Але доглядальниця сказала, що покійна говорила їй про якесь плаття, приготоване нею на випадок смерті; дійсно, ми знайшли його на дні шафи загорнутим у білу хустку. Я не знав, коли вона встигла його пошити.

Жінки розповіли і про те, як мало клопоту завдавала їм матінка під час хвороби, як тихо і терпляче лежала вона і як вона ніколи ні про що для себе не просила.

Розділ п'ятнадцятий Протягом життя

Поки жінки приводили до ладу ліжко та вбирали покійницю, я погодився на запрошення сусідки зайти до них у дім і там відпочити. Перш ніж вести подальшу розмову, чоловік її спробував обережно вивідати мої життєві обставини та переживання. Я не приховав від нього, що в дні нашої минулої зустрічі мої справи були дуже погані, але потім повідомив про сприятливий поворот моєї долі й розповів про все, крім моїх любовних справ, і, як своєрідне виправдання, зі слізьми на очах показав цінності, привезені мною. Я відсунув убік гроші та державні облигації й перед цим чужим чоловіком зарідав, опустивши голову на стіл.

Він був вражений, довго сидів безмовно, і лише коли я трохи заспокоївся, висловив своє засмучення з приводу нещасного збігу обставин. Не втримавшись, він виклав їх мені. Мати довго чекала мого повернення або хоча б звісток од мене, й одного разу вона, вже хвора, отримала запрошення з'явитися до поліцейської влади. Воно, – як тепер можна припустити, – було, мабуть, викликане розшуками моєї особи німецьким судом із приводу спадщини Йозефа Шмальхефера. Можливо, судові органи просто через недбалість забули вказати причину своїх пошуків. Так чи інакше, коли матінку запитали про моє місцезнаходження, вона не могла нічого сказати і злякано запитала, чому мене шукають. У поліції відповіли, що вони не знають, що отримано лише звичайне повідомлення з викликом до суду: треба гадати, що я наробив боргів або ще в чому-небудь завинив, а тепер ховаюся. Така версія поширилась у місті, й бідолашна жінка завдяки всяким натякам остаточно впевнилася, що я по вуха заліз у борги і, приречений на злидні, блукаю по білому світу.

Незабаром після цього, коли вона вирушила вносити насилу зібрані нею відсотки за сумою, взятою нею під заставу будинку, їй відмовили у продовженні заставної, й до всіх її турбот і прикрощів додалася ще одна – їй довелося шукати нової позики. Але грошей дістати їй не вдалося, позаяк багато хто хотів, одібравши в неї нерухомість, заробити на її лихові; серед цих користолюбців був і бляхар, який розбагатів, але все ще жив у нашому будинку, він сподівався сам здобути будинок. До того ж мало нарешті розпочатися будівництво залізниці; вокзал збиралися спорудити недалеко від нашої вулиці, й вартість земельних ділянок зростала з кожним днем; мати, що жила в цілковитій відчуженості від світу, нічого про все це не знала.

Болісні турботи, без сумніву, вкоротили їй життя, бо день сплати з кожним тижнем присувався все ближче.

– Якби я хоч здогадувався про стан речей, – сказав мені сусід, – я б міг допомогти порадую; але замкнутість вашої матінки полегшила спекулянтам можливість тримати переговори в таємниці, й лише кілька днів тому я випадково почув про все, коли ці панове вже вважали, що здобич у них у руках. Тепер ви самі тут, і вам досить десятої частки того, що лежить перед вами, аби погасити заборгованість і викупити будинок, а сума боргу, наскільки я знаю, взагалі не надто значна. Будинок може вже нині принести вам великий прибуток, якщо ви захочете його продати. Хоч він і старий, і з вигляду непоказний, але побудований міцно, і в ньому багато невикористаних приміщень, які легко перетворити на житлові кімнати. І от треба ж було такому статись!

Усвідомлення того, що причиною мого нещастя був сумний збіг обставин і підступність декількох жадібних ділків, анітрохи не полегшило тяжкості, що обрушилася на мою совість таким вантажем, в порівнянні з яким тяжкість залізного образу Доротеї здалася мені легшою пухинки; чи, може, навпаки: відчуття тяжкості перейшло у відчуття якоїсь порожнечі, подібно до того як вища межа холоду нагадує опік. Мені здавалося, що з мене виходить моє власне «я».

Люб'язні сусіди запропонували мені ночувати у них, але я не погодився, – я вважав неможливим залишити матінку саму. З настанням вечірніх сутінків я повернувся в наш буди-

нок. Тепер біля дверей свого житла стояв і темнолиций бляхар. Я привітався з ним, він же, допитливо глянувши мені у вічі, запросив мене зупинитись у нього; я відмовився і тільки попросив дати мені свічку. Отримавши її, я знову піднявся на горище, увійшов до комірчини і запалив стару мідну лампу, – протягом багатьох років я часто уявляв собі матінку, яка сиділа з нею довгими зимовими вечорами. Лампа була давно не чищена і потьмяніла, але оливу в неї було налито нещодавно. Матінка лежала, знайшовши нарешті спокій, а я, що в безтурботності своїй так довго зволікав із поверненням, тепер знаходив деяку втіху в її безмовній присутності, намагаючись не думати, що скоро риси її сховаються від мене навіки. Я зайнявся своєю нещасною коробкою, розкрив її й виїняв тонку вовняну матерію, що призначалася матінці на сукню. Я збирався, розгорнувши шматок, прикрити цим легким покривалом тіло матері, щоб хоч як-небудь віддати їй свій подарунок, але раптом зрозумів усю нікчемність цього манірного вчинку та ще в такий серйозний час; я згорнув матерію і заховав її в коробку. Незважаючи на втому після багатоденної ходи, я провів усю ніч на солом'яному стільчику біля вікна і засинав лише ненадовго, причому щоразу пробудження завдавало мені нового болю – я знову і знову переконувався в безмовній присутності матері.

Наступного дня з'явився агент похоронного товариства, одним із засновників якого був іще мій батько, і зробив усе необхідне; мені не довелося нічого робити. Навіть витрати на похорони було давно вже покрито акуратними внесками матінки; пізніше мені виплатили навіть невелику грошову різницю. Вона і в цьому відношенні пішла з життя, не завдавши іншим ані найменших труднощів.

Коли я відшукував у її речах необхідні папери, мені довелося відчинити шафу і письмовий стіл, де я знайшов різні дрібниці, приховані нею, яких досі ніколи не бачив. У невеликому дерев'яному ящику з металевими прикрасами лежали пожовкле від часу вбрання її юних років: штучні квіти, пара білих атласних тувельок, складені стрічки, – вони жодного разу або майже жодного разу не були у вжитку. Мені до рук потрапили і кілька старих альманахів із обрізом, – імовірно, давно позабуті подарунки, – і, те мене найбільше вразило, невелика книжечка зі списаними віршами та пісеньками, які їй, мабуть, подобалися, коли вона була ще дівчиною. Між сторінками лежав палений аркушик, теж списаний її тодішнім почерком, чорнило вицвіло, але все ж можна було прочитати такий вірш:

ВТРАЧЕНА ЧЕСТЬ, ВТРАЧЕНЕ ЩАСТЯ

Хто удачі келих п'є,
Честь зберігши, в щасті є.
А щасливий чесний зна,
Що й удачу він пізна.
Честь в нещасті – велич душ —
Зберігає гордий муж.
Так розбурханий прибій
Котить перли у собі.
Судна розтинають хвилі,
Моряка зігнули милі,
Океан лякати звик,
Як Медузи грізний лик.
«Вкотре вже, – моряк співа, —
Хвилі, перемиг я вас,
Смертоносний ураган
І спокійний океан.

Честь мені була жадана,
Був над хвилями я паном,
Нині честь моя на дні,
Вже не служить вал мені.
Честь пропала за моря,
Наче в темряві зоря.
І здається, років тьма,
В мене честі вже нема.
Знову здіймуться вали,
Та мені нема хвали:
Честь хто втратив – той вже мрець.
В радості, в біді – кінець!»

Які думки хвилювали юну дівчину, якщо вона в ті далекі роки списала і зберегла цей вірш?

Я знайшов іще кілька списаних аркушів, які належали вже до недавніх років, а можливо, і до найостаннішого часу. У бюварчику, де ще збереглася тонка пачка поштового паперу, лежав окремих аркуш, що був, очевидно, продовженням якогось листа, оскільки рядки починалися в лівому кутку, з самого верху. Ось цей уривок:

«Якщо Богу справді завгодно, щоб син мій був нещасний і вів на чужині мандрівне життя, то переді мною постає питання: чи не лежить на мені, його матері, провина, бо я, з неосвіченості, не змогла дати йому твердого виховання і, надаючи дитині необмежену свободу, потунала її свавілля. Можливо, мені треба було подбати про те, щоб, за сприяння більш досвідчених людей, застосувати деякий примус і направити сина на шлях надійного покликання, яке забезпечує заробіток, замість того щоб надати можливість йому, такому, що не знає життя, віддаватися своїм невинуватим захопленням, які лише поглинули його гроші й ні до чого не привели. Коли я бачу, як деякі батьки, що мають статок, змушують синів заробляти собі на хліб іще до настання повноліття і як це йде на користь таким синам, на мене з подвоєною тяжкістю падає гіркий, давно знайомий докір; із властивої мені простодушності я ніколи не припускала, що мене спіткає таке розчарування. Щоправда, свого часу я радилася з людьми; але коли поради не збігалися з бажаннями дитини, я перестала їх запитувати і дозволила синові чинити на його розсуд. Цим я вийшла за рамки своєї спільноти. Уявивши, що привела на світ генія, я порушила скромність і зашкодила синові, так що він, можливо, ніколи не оговтається. Де мені шукати допомоги?»

Тут лист обривався; замість наступного слова стояла тільки початкова літера. Кому послано цього листа, чи було його надіслано з цим додатком, чи пішов без нього, я не знав, та й не знайшов відповіді на ці питання в збережених листах. Мабуть, матінка все ж таки обірвала його на цьому місці. Але в моїх думках ці рядки незакінченого листа злилися зі словами вірша про втрачене щастя, в якому дивним чином порушено питання честі, й лягли важким тягарем на совість сина, єдиного носія провини.

Отже, дзеркало, яке мало відображати життя народу, розбилось, і той індивідуум, який збирався, сповнений надій, рости разом із більшістю нації, втратив честь. Я знищив безпосереднє життєве джерело, яке пов'язувало мене з народом, і тому втратив право трудитися разом із цим народом, згідно з істиною: «Хто хоче виправити світ, нехай спочатку підмете сміття біля дверей свого будинку».

Після того як над труною моєю нещасної матері виріс могильний горбик, я ще деякий час жив у кімнатці, де вона померла. Потім, за порадою сусіда, я продав будинок і справді виручив при продажу кілька тисяч. Разом із тим капіталом, що я привіз із собою, склався невеликий статок, на дохід із якого я міг скромно і самотньо існувати. Я, однак, весь час пам'ятав, що зробився володарем свого маленького багатства лише завдяки низці випадковостей, тому воно не тішило мене, а найпаче я не міг будувати на ньому вільне від праці життя, а позаяк людині властивий інстинкт самозбереження не тільки фізичного, а й морального, то я відновив свої вчені заняття, як радив граф. Я вивчав науки не з метою висунутись, але оскільки це було необхідно для того, щоб підготувати себе до виконання невибагливої й тихої посади та навчитися розуміти державний порядок, ланкою якого вона була. Крім того, бажаючи надати своїм збентеженим і пригніченим думкам деякої вільної розваги, я читав то більш важкі, то більш захоплюючі книги загального характеру. У той час як гіркота каяття стосовно матері поступово перетворювалася на похмуре, але рівне та спокійно-безрадісне тло, образ Доротеї знову оживав, не вносячи світла в морок мого життя.

Я все ще носив на грудях, у гаманці, вірш про надію, надрукований на зеленому аркушику, й іноді перечитував його, недовірливо зітхаючи та похитуючи головою. Якщо навіть припустити, що цим простим словам судилося збутись і що мене чекає щастя, я все ж перебував у такому становищі, що мусив боятися його, подібно до хвалька, який на чужині прихилив до себе серце блискучої красуні й не сміє показати їй свою убогу хатину. Мені здавалося, що я тепер не здатний навіть вести дружне листування, позаяк розповісти правду про себе я соромився, а брехати мені не хотілося. Час жартівливих небилиць і гри фантазії, навіть у найбільш невинному значенні слова, минув назавжди.

Так промайнуло місяців десять; нарешті я пересилив себе і написав графу, не приховуючи від нього правди, але й не скаржачись на свою гірку долю.

Граф не відплатив мені за моє недбалство тією ж монетою. Навпаки, незабаром я отримав од нього довгого листа; в тій мірі, в якій він міг судити здалеку, він дуже уважно розбирав моє становище і подавав його мені як звичайний плин життя, котрий однаково випадає на долю палаців і хатин, гідних і недостойних: і який за природою своєю безперервно перебуває в русі та змінах.

«Що ж до нашої Дортхен, – вів далі він, – то і їй на долю випало багато різних змін, які торкнулися разом з нею і нас. Відтоді як ти поїхав, ми зробили несподіване відкриття: вона виявилася... моєю кровною родичкою; ні більше ні менше як племінницею. Я не розтлумачуватиму тут докладно тобі, як це сталось, але поясню в кількох словах: незабаром після смерті мого брата, загиблого в Південній Америці під час заколоту, померла і його вдова, висловивши перед смертю свою останню волю – відправити осиротілу дитину до його німецьких родичів, доручивши це вірним людям. Але ці люди виявилися ненадійними. Щоб зберегти для себе деяку частину статку (втім, дуже незначну суму), яку їм необачно довірили, вони вирішили спекатися дитини, по дорозі підкинувши її мені. Вони дійсно перебували серед переселенців, які відправлялися в південну Росію, або, вірніше, приєдналися до них по дорозі до Дунаю і дуже хитро обставили свій обман. Ніхто в Америці ними не цікавився, та й раніше ніхто не сповіщав нас ні про відправку дитини, ні про смерть матері, а тому все могло зійти безкарно. Лише зовсім недавно цю пару грішників під старість почала мучити совість або, вірніше, жадоба винагороди; вони оголосили правду і навели необхідні докази, які весь цей час зберігали у себе. І ось тепер у нас, на нашій німецькій батьківщині, стало на одну графиню більше! Скільки мине часу, поки вона стане темою одного або багатьох романів, ще невідомо; я пророкував їй кілька народних п'єс і

мелодрам. Але вона не слухає мене, позаяк готується до створення другої частини роману. Місяць тому графиня Доротея фон У...берг (власне кажучи, її звать по-справжньому Ізабель) заручилася з молодим бароном Теодором фон У...бергом. Це красивий і добропорядний хлопчина з дворянської сім'ї, що носить наше прізвище, але вже протягом декількох сторіч не має нічого спільного з нами. Йому виклопочуть графський титул, і я нічого не матиму проти того, щоб майорат перейшов до нього. У мене настільки ж мало причин перешкоджати продовженню нашого роду, як і сприяти збереженню його. До всього цього я зовсім байдужий, якщо не брати до уваги втіхи, якої можу завдати дівчинці, зробивши таку ласку її нареченому.

Тепер хочу сказати тобі ще про одну річ, яка стосується нас обох, дорогий друже Генріху! Я прекрасно бачив, що ти закохався в Дортхен! Я удавав, що нічого не помічаю, бо не люблю втручатися в такі справи, де люди самі можуть впоратись і знають, що їм треба робити. До того ж довговолоса частина людства настільки мінлива, що не варто без особливої потреби нав'язувати свої поради. Вона теж була не байдужа до тебе, і навіть тепер вона про тебе добре відгукується, і справа йде приблизно так: якби ти скористався своїм перебуванням тут (а цього ти не зробив, як людина, що знає межі) й якби врахував свою вигоду або, незабаром після повернення на батьківщину, дав про себе знати, то, я гадаю, Доротея і нині була б тобі вірна. Але ти упустив час, і коли з'явився більш рішучий претендент, вона переступила через цю рису; до того ж її наречений допоможе їй знову зайняти відповідне становище в суспільстві.

Але навіть якщо відволіктися від цих цілком зрозумілих переживань, ми не мусимо суворо судити дитину за її непостійність, якщо така й мала місце. Дівчата настільки часто бувають надані самі собі, їм так гірко доводиться страждати і плакати, поїдаючи заварену ними кашу, що саме цим і можна пояснити раптовість, із якою іноді вони змінюють свої прихильності. Час їхнього розквіту минає швидко, і вони не люблять довгого очікування, а якщо воно затягується на невизначений термін і не підкріплене недвозначним і твердим словом, вони залишають за собою право не приймати ніяких рішень. Якщо вони подають надію, але своєчасно не отримують належного підтвердження, вони йдуть далі по своєму шляху; їм хочеться мати дітей і виховувати їх, поки вони самі ще молоді, а не коли стануть зрілими матронами. Якраз найкрасивіші та найздоровіші квапляться назустріч своєму покликанию й часто відхиляють нареченого, якщо той пропустив нагоду.

Мій власний шлюб вважався своєрідним винятком; люди говорили: «Це тому, що одружилися двоє диваків». Що стосується моєї персони, то з мене знущалися за моє презирство до забобонів; але дружина була в кращому значенні цього слова винятком серед собі подібних, і все ж наше весілля висіло на волосині, мою наречену ледве було не викрав інший.

Так, друже мій, такий плин життя».

Не треба було навіть цих ласкавих слів розради з боку старшого друга, щоб вигнати з мого серця духів пристрасті. Одне те, що Доротея заручена і що її справжнє ім'я Ізабель, графиня фон У...берг, говорило про прірву, що лежала між її життям і тією обстановкою, куди я привів би її; я розумів, що не дав би їй щастя навіть у тому разі, якби вона продовжувала залишатися знайдою, а я поведився б менш стримано, ніж раніше, і ми поєднувалися б шлюбом. Чи можна посадити велику вільну птицю в клітку цвіркуна? Я весь час потай боявся знайти виконання

своїх заповітних бажань ціною такого приниження, і тепер цей страх, немов камінь, звалився з мого серця; поруч зі скорботою за матір'ю в ньому жив тільки тихий сум про втрату коханої.

Цей «плин життя» обійшовся мені, мабуть, занадто дорого; зупинка в графському замку коштувала мені не тільки матері, але і віри в побачення з нею на тому світі й самої віри в Бога. Втім, усе це назавжди не зникає з життя і час від часу відроджується.

Розділ шістнадцятий Престол господній

Рік по тому мені доручили роботу в невеликій канцелярії общинної магістратури, по сусідству з тим селом, де колись жили мої родичі. Життя моє текло тихо та розмірено й було наповнене скромною, але різною діяльністю; я перебував ніби посередині між общинними справами та державним управлінням, так що кругозір мій розширювався; я тепер знав, що робиться вгорі та внизу, я почав розуміти, звідки тягнуться нитки і куди вони ведуть. Але все це не могло розсіяти морок моєї спустошеної душі; вся дійсність, яка оточувала мене, забарвлювалася в темні тони, та й усі людські істоти, з якими мені доводилося мати справу, здавалися мені більш похмурими, ніж вони були насправді. Коли я бачив, що й тут виявляється легко-важне або безвідповідальне ставлення до своїх обов'язків, що кожен намагається в міру сил спритно влаштувати свої справи, що заздрість і ревності, заважаючи спільній справі, гніздяться і тут, посеред дрібних службових інтересів, я був схильний приписувати ці вади характеру всього народу і общинному влаштуванню, того, що так оманливо приваблювало мене здалеку і в мріях здавалося прекрасним. Але коли я згадував про свою обтяжену совість, я замовкав, замість того щоб при нагоді відкрито висловити свою думку. Я обмежувався тим, що акуратно і якомога більш непомітно виконував свої обов'язки, прагнучи згаяти час без особливих тривог, але й без надії на більш яскраве життя. Людям це здавалося зразком сумлінного ведення службових справ, і позаяк вони були все ж кращі та доброзичливіші, ніж я думав, то не минуло й кількох років, як мені доручили керівництво окружною магістратурою. Оскільки я обіймав цю посаду, мені мимоволі доводилося більше бувати серед людей і брати участь у різноманітних зборах; усюди я залишався тим же меланхолійним і небагатослівним чиновником. Тепер, коли я міг спостерігати політичну боротьбу поблизу і в більшому масштабі, я зіткнувся з новим, досі мені незнайомим злом, хоча, на щастя, його не можна було вважати панівним у суспільстві. Я бачив у моїй улюбленій республіці чимало людей, які перетворили саме слово «республіка» на порожній звук, та так із цим звуком усюди і походжають, – на манер служниць, які вирушають на ярмарок із порожнім кошиком у руці. Для інших поняття «республіка», «свобода», «вітчизна» – лише кози, яких вони безперестанку доять, аби з молока виробляти головки козячого сиру для власного вживання, і в той же час вони лицемірно вимовляють святенницькі слова, – в точності як фарисеї і тартюфи. Треті, раби власних пристрастей, усюди відчувають лише плазування і зраду, подібно до нещасного собачки, у якого ніс вимазаний сиром і який тому весь світ вважає сиром. І хоча це рабське чуття приносило декому певну користь, але патріотичне самовихваляння розцінювалося набагато вище. Все це разом являло собою шкідливу цвіль; вона б погубила общинний устрій, якби поширилася далі; однак основна маса була здоровою, і варто було їй розправити плечі, як цвіль сама собою відлітала. Але я був у хворобливому стані, вдсятеро перебільшував небезпеку і все ж мовчав, замість того щоб заткнути рот брехливим базікам; так я не висловлював і багато чого з того, що могло справді принести користь.

Я відчував, що це існування не можна назвати справжнім життям, розумів, що далі так тривати не може, і став роздумувати, як вибратися з цієї нової духовної в'язниці. Часом, і все наполегливіше, мене переслідувало бажання взагалі поквитатися зі світом.

Одного разу я, в супроводі архітектора, декілька годин ходив вулицями округу, що перебував під моїм безпосереднім спостереженням, і досліджував стан будинків. Закінчивши справи, я розпрощався зі своїм супутником, – мені хотілося поблукати на самоті. Я потрапив у долину між двома зеленими схилами гір, де була така тиша, що чути було шелест вітерцю в листі далеких дерев. Я впізнав долину мого рідного села, хоча все в ній було звичайним і жодна споруда не потрапила мені на очі.

Пройшовши приблизно півдороги по стежці, що перетинала долину, я кинувся на зелений горбок і поринув у сумні мрії; мені згадалося все, на що я сподівався і що втратив, усі мої блукання та помилки. Я навіть витягнув зелений аркушик Доротії, він усе ще лежав серед сторіночок мого записника. «А надія зрадить нас, якщо зрадімо її ми!» – прочитав я і здивувався, що досі ношу з собою цей фальшивий вексель. Легкий вітер проносився над розпаленою літнім сонцем землею, і я відпустив аркушик, який одразу ж запурхав серед трав і вересу; я навіть не подивився йому вслід.

«Найкраще, – сказав я собі, – лежати в цій ласкавій, теплій землі й ні про що не думати! Як тут добре і спокійно відпочивати!»

Після цих вже не вперше повторюваних зітхань я випадково глянув на протилежний схил, де біля середини гори виднілася смуга сірого каменю. Раптово я помітив, що вздовж скелястої смуги рухається струнка фігурка такого ж сірого кольору; промені вечірнього сонця освітлювали гірський схил, і по сірому каменю ковзала тінь, мовби супроводжуючи фігурку. Я знав, що вздовж кам'яного карниза веде вузька стежинка, і стежив поглядом за істотою, що несподівано з'явилася; легкі ритмічні рухи нагадували мені щось знайоме. Коли фігурка, – а це була, безсумнівно, жінка, – дійшла до краю скелі, вона повернула і пішла тією ж стежкою назад; здавалося, що дух гір з'явився серед каменів і розгулює тут у променях вечірнього сонця.

Я був радий нагоді, що відвернула мене від похмурих думок, і, підвівшись, попрямував через дорогу в лісок, що ріс біля підніжжя гори; пройшовши ним, я через кілька хвилин дістався стежки. Звідти було видно всю долину, в глибині якої, освітлене променями призахідного сонця, виднілось і моє житло. Стоячи обличчям до долини, я побачив незнайомку на протилежному боці кам'яного пояса; вона стояла нерухомо, дивлячись у далечінь. Потім повернулася і пішла назад тим же шляхом, якраз мені назустріч. Вона підійшла ближче, і я впізнав Юдіф, про яку десять років нічого не чув, впізнав її, незважаючи на незвичайну сукню.

Востаннє, коли я бачив її, вона носила напівселянський одяг. Тепер на ній було міське плаття з легкої сірої вовни, сіра вуаль огортала її капелюх і була обвита навколо шиї; вона рухалася так невимушено, з такою легкістю і так природно лягали навколо її фігури багаті і пишні складки, що, незважаючи на вільний одяг, вона залишалася граціозною та витонченою. У ту хвилину, природно, мені було не до всіх цих спостережень; лише пізніше я спробував пояснити собі враження, яке справила на мене ця несподівана зустріч.

Мені здавалося, що обличчя її за ці десять років зовсім не змінилося; хіба тільки воно стало виражати більшу гідність, а невловимою схожістю з Сивіллою було скоріше облагороджене, ніж понівечене. У непомітних лініях лоба і губ можна було прочитати досвідченість і життєву мудрість, але в очах, як і раніше, світилася щирість простої дівчини.

Здивовано дивився я, як вона наближається і, помітивши мене, злегка уповільнює кроки. Мабуть, я змінився більше, ніж вона; мені здалося, що вона зараз зупиниться в нерішучості, але потім вона знову пішла швидше, збираючись пройти повз мене. Тоді я почав було вагатись, і лише коли вона підійшла впритул і ми опинилися поруч на вузькій стежині, я відкинув усі сумніви і вигукнув:

– Юдіф!

У ту ж хвилину непідробна, невимовно ніжна радість осяяла її миле обличчя; її тепла тверда рука міцно стиснула мою руку і, за давнім народним звичаєм, довго потискувала її.

– Це ви? – сказала вона, не називаючи мене по імені, й я теж не наважувався повторити її ім'я, не знаючи, як мені називати її; було малоімовірно, щоб така жінка залишилася самотньою. З деяким збентеженням я запитав, звідки вона з'явилася.

– З Америки! – відповіла Юдіф. – Я вже два тижні тут!

– Тут? У нашому селі?

– Де ж іще? Я живу в готелі, адже у мене немає більше нікого!

– Ви хіба тут сама?

– Звичайно! Кому ж бути зі мною?

Ця відповідь зробила мене щасливим, хоча я нічого й не подумав при цьому; щастя молодості, батьківщина, спокій, усе, здавалося, повернулось до мене разом із Юдіф або, вірніше, несподівано з'явилося з надр гори, як дух. Розмовляючи, ми йшли далі, то зовсім поруч, то одне за одним, – все залежало від ширини стежинки.

– Знаєте, де я вас бачила востаннє? – сказала вона, подивившись мені просто у вічі. – Я на возі їхала за кордон, а ви з іншими солдатами стояли в полі. Ледве я помітила вас, як ви всі, немовби вас смикнули за мотузочку, повернулись, і я подумала: «Ти ніколи більше його не побачиш!»

Кілька хвилин ми йшли мовчки; потім я запитав її, куди вона прямує і чи не можна мені трохи її провести.

– Я гуляла, – відповіла Юдіф, – і мені пора додому. Проведіть мене до села. Це не дуже далеко для вас?

– Що ви! Я охоче піду з вами і повечеряю в готелі, – відповідав я, – потім попрошу господаря, щоб мене відвезли додому; адже це три години з гаком ходьби!

– Як це мило з вашого боку! У мене сьогодні зранку було передчуття, що трапиться щось хороше, і ось у мене в гостях Генріх Лее, мій родич і важливий чиновник!

Незабаром ми вийшли на путівець і, дружньо розмовляючи, попрямували в село; але ще перш ніж дійти до нього, ми непомітно перейшли на *ти*, як і годиться родичам. Першою будівлею на нашому шляху був будинок покійного дядька; але в ньому вже жили чужі люди. Дядечкові діти розбрелися по світу. Незнайомі хлопчаки оточили нас і кричали услід: «Американка!» Деякі діти простягали їй руку, і вона обдаровувала їх дрібними монетами. Коли ми проходили повз її колишній дім, ми ненадовго зупинилися. Теперішній власник перебудував його, але прекрасний сад, де колись вона збирала яблука, залишився недоторканим. Вона ковзнула по мені поглядом, злегка почервоніла і швидко пішла вперед. І тут я зрозумів, що ця жінка, перепливши моря й океани, проживши в новому споруджуваному світі й ставши на десять років старшою, була ще ніжніша та краща, ніж в юності, на своїй тихій батьківщині.

«Яка чиста порода, – так, напевно, сказали б грубі любителі скачок», – подумав я, милуючись її милим виглядом.

І потім, уже в готелі, я знову здивувався тому, з яким тактом і непомітною дбайливістю, не витрачаючи зайвих слів, вона зуміла замовити хороше частування і як уважно, немов добра господиня, вона піклувалася про мене. Я вирішив, що в Америці вона жила весь час у містах і була в хороших будинках; але, судячи з її розповідей і описів своїх пригод, якими вона розважала під час вечері й мене, і господарів, що приєдналися до нас, їй довелося чимало боротися зі злиднями; об'єднуючи і просто-таки виховуючи своїх товаришів-переселенців, вона мимоволі піднімалася над ними і облагороджувалась.

Коли вона зі своїми земляками прибула на місце, де вони збиралися оселитись, і коли до них приєдналися ще й інші переселенці, серед усього цього різношерстого товариства виникли всякі суперечки та негаразди; в спільному житті, що зіштовхнуло цих людей, виявилися й інші риси їхнього характеру, викликані еміграцією. Юдіф, у якої було більше коштів, ніж у решти, купила досить велику ділянку; але вона давала її в користування іншим, а сама зайнялася тим, що відкрила щось на зразок торгової контори, яка обслуговувала різні потреби маленької колонії. Коли ж вона помітила, що її товариші вводять її в збиток і їй загрожує розорення, вона змінила спосіб дій. Вона знову взяла в свої руки куплену землю і найняла для її обробки за поденну плату тих самих людей, які були занадто ліниві, щоб працювати на себе; цим вона розворушила всіх і всіх залучила до роботи. Жінок вона змусила схаменутися, хворих дітей оточила турботою та взялася за виховання здорових, коротше кажучи, інстинкт самозбереження так щасливо поєднувався у неї з найбільшою здатністю до самопожертви, що вона змогла підтримати своїх земляків і себе разом із ними до кращих часів, поки поблизу їх поселення не

провели дорогу. До них прибули нові, енергійні люди, вже знайомі з роботою; вони швидко взялися за справу і підняли загальний добробут. Весь цей час їй довелося відхиляти домагання закоханих чоловіків, про що вона згадувала скоріше жартома, ніж усерйоз; а іноді навіть, коли з'являлися підозрілі авантюристи, які загрожували її безпеці, їй доводилося носити при собі зброю і поклатися тільки на саму себе.

Коли ж усі труднощі були позаду, врожай забезпечений і селище дістало ім'я якогось іще до Різдва Христового знаменитого міста давнини, вона усамітнілась і зажила більш спокійним життям; у неї, по суті кажучи, не було ні педагогічної жилки, ні особливої любові до громадської діяльності. Продавши земельну ділянку, вона змогла у багато разів збільшити свій статок, і відтепер вона користувалася своєю свободою, щоб подивитися на життя в столиці штату і в інших великих містах, або ж, коли знаходила відповідних попутників, вона вирушала по широких річках у глиб країни, де живуть дикуни-індіанці.

Все це вона розповідала так жваво й так цікаво, що ми невтомно слухали, тим більше що кожне її слово дихало правдою. Час пролетів непомітно, – я вже багато років не сидів за столом, відчуваючи таке безтурботне щастя; хазяйська одноколка, яка мала відвезти мене додому, стояла наготові, й мені пора було вирушати, оскільки я призначив на ранок кілька службових справ.

Прощаючись, я подякував Юдіф за гостинність і запросив її запросто побувати у мене, хоча і попередив, що нам знову доведеться обідати в готелі, позаяк удома я господарства не веду.

– Найближчими днями я приїду, – сказала вона, – у цій же тріумфальній колісниці і вимагатиму частування!

Коли я вже сидів в екіпажі, вона безмовно потиснула мені руку в темряві і мовчки стояла, поки я не поїхав.

Але несподіване щастя, яке наповнювало мене, затьмарилося вже вранці, коли я подумав, що змушений буду повідати їй про таємницю, що мучила мою совість, і про долю ньєнки. На світі був тільки один суворий суддя, чий вирок мене лякав, – ця проста і чудова жінка, і разом з тим я не уявляв собі ні дружби, ні любові між нами, якщо вона не буде знати всього.

Тому я очікував її не тільки з нетерпінням, а й зі страхом; нарешті наступного дня вона приїхала. Деяка пригніченість затьмарювала радість нашої зустрічі, й Юдіф відчувала це так само, як я. Озирнувшись у моїх кімнатах, вона поклала капелюх та накидку і сказала:

– Тут досить славно, в цьому великому селі, майже як у місті. Я б, мабуть, переїхала сюди, щоб бути ближче до тебе, якщо тільки...

Вона зупинилася, зніяковівши, як молоденька дівчина, але потім вела далі:

– Бачиш, Генріху, відтоді як ти приїхав, я вже багато разів блукала гірською стежкою, де ми зустрілися, щоб здалеку подивитися на ці місця, але я не відважувалася прийти!

– Ти не відважувалась! Адже ти така хоробра!

– Розумієш, так вийшло: ти мені полюбився, й я ніколи не могла тебе забути. У кожної людини є щось, до чого вона по-справжньому прив'язана. І от якось, деякий час тому, в нашій колонії з'явився земляк із нашого села; щоправда, він уже кілька років мешкав у Новому Світі. Мова зайшла про справи на батьківщині, й я ненароком запитала його, чи не знають в селі, що з тобою; але я вже не сподівалася дізнатися про тебе і звикла до цієї думки. Приїжджий подумав трохи і сказав: «Зачекайте-но, я постараюся згадати. Я щось про нього чув», – і він дещо розповів мені.

– Що ж він розповів? – сумно запитав я.

– Він чув, що ти, збіднівши, поневірявся на чужині, що мати через тебе заплуталась у боргах і зрештою померла з горя, що ти повернувся на батьківщину в жалюгідному стані та, заробляючи собі на прожиток, служиш десь маленьким писарем. Коли я дізналася про твою біду, я відразу ж зібралася в дорогу, щоб їхати до тебе й бути з тобою.

– Юдіф, невже ти це зробила? – вигукнув я.

– Що ж ти думаєш? Хіба я могла залишити тебе в горі та біді, тебе, якого я ще хлопчиком так ніжно любила й пестила? Невже я могла не прийти до тебе? Але коли я повернулася, виявилось, що все це неправильно! Щоправда, твоя мати померла, але ти повернувся з чужих країн заможною людиною, ти на державній службі й зажив, як я помічаю, шани та поваги. Інші, щоправда, кажуть, що ти загордився і не завжди привітний! Але й це неправда!

– Значить, заради мене ти повернулася з Америки, хоча чула про мене тільки погане?

– Хто це сказав? Незважаючи ні на що, я ніколи не думала про тебе погано, я тільки вважала тебе нещасним!

– І все ж про найгірше в цьому нещасті тобі сказали правду. Я справді винен: я завдав матері тільки горе й повернувся лише для того, щоб закрити очі тієї, яку погубила турбота про мене!

– Як же це сталося? Розкажи мені все, але не думай, що я коли-небудь відвернуся від тебе!

– Але твій вирок не має ціни, якщо він залежить од твого доброго ставлення до мене!

– Якраз моє ставлення до тебе і є найвірніший вирок, і ти мусиш його прийняти! Ну, розповідай же!

Я почав найдокладнішу розповідь, настільки докладну, що врешті-решт утратив її нитку й відволікся, бо тягар, який лежав на душі моїй, раптом зник, і я відчув, що знову вільний і видужав. Раптово я обірвав свою розповідь і сказав:

– Не варто більше згадувати старе! Ти зняла з моєї душі тягар, Юдіф, і я вдячний тобі за те, що знову веселий; тепер я твій до кінця свого життя!

– Оце я рада чути! – відповіла вона; очі її заблищали, і радість освітила прекрасні риси її обличчя. Я часто згадував цю мить і, збентежений, розмірковував про те, що зовнішня краса речей нерідко буває оманливою, і вірити та служити тільки їй було б помилкою. Так, у пам'яті моїй, як якесь подвійне сузір'я, світиться образ Дортхен, яка сидить за столом у будинку капелана, і обличчя Юдіфі. Обидві зірки однаково прекрасні та все ж настільки різні.

– Ну, а тепер я зголодніла й хочу їсти, якщо ти можеш щось мені запропонувати! – сказала Юдіф. – Але решту дня ти мусиш провести зі мною на вільному повітрі; під світлим небом Божим ми доведемо нашу розмову до кінця.

Ми вирішили, що після обіду я з нею поїду в село, але біля долини, де нам довелося зустрітись, ми відішлемо екіпаж і піднімемося на вершину гори.

Весело пообідали ми разом у парадній кімнатці корчми «Золота зірка». Одне з вікон було прикрашене старовинним, двохсотлітньої давності, вітражем: він зображував герби якоїсь подружньої пари, що давно перетворилася на прах. Над обома гербами красувався напис:

**«Андреас Майєр, Фохт і господар «Золотої зірки», і Емеренція
Юдіф Холленбергер поєднувалися шлюбом 1 травня 1650».**

Обидва герби були на тлі садового пейзажу, і серед кущів троянд бенкетувала компанія янголят. Розряджена пара, тримаючи в руках рукавички, прихильно поглядала на це звеселяюче товариство. Внизу, навскіс, по широкій стрічці йшов напис у віршах:

А надія зрадить нас,
Якщо зрадимо її ми;
Вірність збереже вона,
Якщо будемо стійкими.
І спаде до нас з висот
В серце, не в розкритий рот!

Значить, обоє, старий художник-вітражист і панночка з графського замку, розділені двома століттями, черпали з одного і того ж джерела, і книга ця, мабуть, була дуже старою.

Мене вразила нав'язливість випадку, що блиснув мені знову з багатобарвного вікна, але вона мене скоріше злякала, ніж утішила, й у мене защеміло серце; мені почало здаватися, що сліпе божество випадку стає постійним моїм володарем, і я боявся, що цей віршик сповіщає мені нове розчарування. Юдіф прочитала його, не звернувши уваги на картинку, і сказала, всміхаючись:

– Який гарний вірш! Він, безсумнівно, говорить правду, треба тільки вірно витлумачити його.

Отже, ми вирушили в дорогу, біля підніжжя тієї самої невисокої гори відіслали екіпаж і потихеньку забралися нагору, на перевал. Там, підносячись над усією місцевістю, росли два могутні дуби, а під ними стояли лавка і кам'яний стіл, зарослий мохом. Ще в давні, язичницькі часи тут, кажуть, приносили жертви, пізніше було судилище; відтоді, очевидно, зберігся і цей стіл.

Сидячи поруч на лаві, в тіні розлогих гілок, дивилися в синю даль, що відкривалася з усіх боків. Юдіф поклала капелюх і парасольку на стіл. Трохи згодом, роздивляючись стіл і слухаючи мої пояснення про минуле цих місць, вона мовила повільно і схвильовано:

– Як же це називається у країнах, де є королі, коли їх біля вівтаря вінчають на царство?

Я не відразу зрозумів, що вона хоче сказати, і замислився. Вона не зводила очей зі старого кам'яного столу і навіть зняла з нього капелюх та парасольку, щоб я міг краще уявити собі, що вона має на увазі; раптом я зрозумів і сказав:

– У таких випадках кажуть: «Вони приймають вінець із престолу Господнього!»

Вона ніжно подивилася на мене і прошепотіла:

– Так, кажуть так! Знаєш, і ми можемо тут прийняти з престолу Господнього наше щастя, те, що люди називають щастям, і стати чоловіком і дружиною! Але ми не покладатимемо на себе вінець. Ми відмовимося від вінця, зате будемо тим більше впевнені у своєму щасті, яке зараз, у цю хвилину, наповнює нас. Я відчуваю, що зараз ти теж щасливий!

Я був вражений і не міг вимовити ні слова. Вона ж вела далі:

– Слухай, я думала вже про це в морі, під час шторму, коли спалахували блискавки над щоглами, хвилі перекочувалися через палубу, а я в смертельному страху кликала тебе по імені. І в останні ночі все знову і знову я думала про це і присягнулася собі: «Ні, ти не зв'яжеш його життя заради свого щастя! Він має бути вільний, і прикrostі життя не мусять більше терзати його. Він достатньо натерпівся на своєму віку».

Але я похитав головою і сказав у збентеженні:

– Я не хочу бути нескромним, Юдіф, але я все ж уявляв собі все це інакше. Якщо ти справді так прив'язана до мене, чому тобі не жити краще у мене, ніж бути завжди самотньою, однією на світі?

– Там, де ти, там буду й я, поки ти залишишся самотнім; ти ще молодий, Генріху, і сам себе не знаєш. І все-таки, вір мені, поки ми обоє залишимося такими, як у цю годину, ми знатимемо, що близькі одне одному, і будемо щасливі. Що ж нам треба ще?

Я починав розуміти, які почуття керують її словами; вона занадто багато чого бачила і пережила на цьому світі, щоб повірити повному та незатьмареному щастю. Я подивився їй у вічі та, відвівши назад її м'яке каштанове волосся, вигукнув:

– Я ж сказав тобі – я твій, і все буде так, як ти захочеш!

Вона палко мене обняла і притиснула до грудей своїх; потім ніжно поцілувала в губи і тихенько мовила:

– Тепер наш союз закріплено! Але він не має зв'язувати тебе, ти й зараз і надалі будеш вільний!

Так і склалося наше життя. Вона прожила ще двадцять років; я багато працював і не був більше замкнутим і мовчазним; дечого, що мені було під силу, я зумів досягти на своєму терені, й завжди вона була поруч зі мною. Я переїжджав з одного місця на інше, і вона інколи рухалася за мною, інколи залишалася на колишньому місці; але ми бачилися з нею так часто, як нам цього хотілося. Іноді ми зустрічалися щодня, іноді раз на тиждень, іноді й раз на рік, – залежно від того, як складались обставини, а щоразу, коли ми зустрічалися, чи то щодня, чи раз на рік, зустріч ця була для нас святом. А якщо мене долали сумніви або душевний розлад, варто було мені тільки почути її голос, і я відразу знаходив заспокоєння, немов я чув голос самої природи.

Вона померла під час смертоносної дитячої епідемії, що охопила житла бідняків. Її діяльні руки не могли залишитися байдужими, і вона кинулася в будинок, переповнений хворими дітьми, знехтувавши заборони лікарів. Якби не сталося цього, вона б прожила ще не менше двадцяти років і завжди була б утіхою та радістю мого життя.

Одного разу я подарував Юдіфі рукописну книгу про мою юність, дуже її втішивши. Згідно з її останньою волею, я після її смерті отримав свою книгу назад і додав цю останню частину, щоб іще раз пройтися давніми зеленими стежками спогадів.